ष्वचरतांसतां लोकशास्त्रविषयक[illegible] ियतेविदुषातत्तदिच्छावतास्वेच्छानुरूपंप्रवर्त्यते तदेवमनःअंभसिनदीजले
वायुनावमिवास्यस्ववासनानु[illegible] ानात्मविवेकबुद्धिंहरतिसंहरति अत्रायमभिप्रायः नद्याःपरपारंगच्छंतीं
नौकांप्रतिकूलोवायुर्गृहीत्वा महाऽऽवर्तेतांपातयतिजलेनापूर्यवामज्ज[illegible] ति महापाषाणेनाभिहत्यभंजयति पुनरपारंवाविषमस्थानंवागमयति
सर्वथाऽनर्थवतीमेवकरोति यथा तथाविदुषोपिप्रज्ञांविवेकबुद्धिमनाद्या[illegible] विद्यावासनाभिरुच्चावचाभिराकृष्टंमनो विषयेवाकर्मणिवायोगेवाप्युपा
स्तौवाव्यवहारेवान्यत्रवापातयित्वावायुर्नावमिवविध्वंसयतीत्यर्थः ॥६७॥ [illegible]भावश्चैवमनर्थव्रातापातो रागद्वेषादिभिरिंद्रियनिग्रहमकृत्वाबहिः
ज्ञानाभावस्तेनैवब्रह्मणिस्वात्मन्यहंभावाभावस्तस्मात्मुक्त्यभावस्ततःसुख[illegible]

[illegible]णींद्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

तस्माद्यस्यमहाबाहोनिगृहीतानिसर्वशः ॥ इंद्रियांजाग्रतिभूतानिसानिशापश्यतोमुनेः ॥ ६९ ॥
यानिशासर्वभूतानांतस्यांजागर्तिसंयमी ॥ य[illegible]

[illegible]चमुमुक्षोर्यतेर्विदेहमुक्त्यैसमाधिरवश्यंकर्तव्यइतिसूचयितुमाह तस्मा
प्रवृत्तस्यज्ञानिनोऽपि तस्मादिंद्रियग्रामंरागादिभिर्वियोज्यसम्यङ्निगृह्य[illegible]हाइतिसंबोधनं यस्यमोक्षैकार्थिनोयतेरिंद्रियार्थेभ्यःसर्वाणींद्रियाणि
दिति रागादिशत्रुसंहारसमर्थस्यैवात्राधिकारोनान्यस्येतिसूचनार्थमहा[illegible]ष्ठिताभवति विदेहबुद्धिरग्रेतिष्ठतितत्सुखंचेत्यर्थः ॥६८॥ जन्मानेक
निगृहीतानिभवंतितीव्रवैराग्येण तस्यैवधन्यस्यसमाधिःसिध्यति प्रज्ञाप्रतिसमाधिना सर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिब्रह्माऽपरोक्षविज्ञानमप्रतिबद्धंभव
शतसहस्रकृतसुकृतपरिपाकेनश्रुत्याचार्येश्वरप्रसादपौष्कल्यंप्राप्तवतो यस्यहारोलौकिकोवैदिकश्चनिःशेषोविनिवर्तते निद्रावदविद्यायानिः
ति तस्यमहात्मनःस्थितप्रज्ञस्यप्रबुद्धस्यस्वप्नव्यवहारवदहंममेदमित्यादिव्यक्तविद्रह्मण्ये[illegible]रमतिनान्यत्रेतिप्रतिपादयति यानिशेति प्राची
शेषविनष्टत्वात्तत्कार्यस्यापिनिःशेषनिवृत्तिरतःप्रबुद्धोजागरइवजीवन्मुक्तोब्र[illegible]

नकर्मफलानुभूत्यैपुनःपुनर्भवंतिजायंतइतिभूतानिप्राणिनस्तेषांसर्वेषांभूतान
स्यांदेवतायांइत्यादिश्रुत्युक्तायापरदेवतासर्वप्रमाणाऽगोचरानिर्विशेषासत्तामात्रस्थितप्रज्ञव्यतिरिक्तानांसर्वभूतानां यानिशाभवति तेजःपर
शातमिस्रारात्रिःसर्वव्यापकत्वेनदृष्टेःप्रवेष्टुमशक्यत्वेनसर्वपदार्थानांस्वमात्रात्रास्वयंनिशेवभवति यथानिशानितरांशेरतेप्राणिनोयत्रसानि
यंपरदेवतापिसर्वव्यापकत्वादिधर्मैःसर्वभूतानांव्यवहर्तुमशक्यत्वान्निशेत्युच्यत्वापादनेनचभूतानांमनुष्यादीनांव्यवहर्तुमशक्याभवति तथासे
यांपरस्यांदेवतायां परेब्रह्मण्यानंदघनेस्वयमविद्यानिद्राप्रबुद्धःसंयमीबहिर्व्यते शंसुखंनितरांसुखरूपत्वान्निशातस्यांनिशायामत्यंतसुखरूपा
दति तदन्येतुशेरते श्रुतवेदांताअपिनिद्रिताइवतत्स्वरूपंकिमपिनजानंतिःप्रवृत्तिनिवृत्तसर्वेंद्रियोब्रह्मविदेकएवजागर्ति तत्रैवारमतिक्रीडत्यानं
हंममेदमिष्टमनिष्टमिदंकार्यमिदमकार्यमितिव्यवहरंति सात्वविद्याद्वैतीत्यर्थः यस्यामविद्यायांद्रष्टृदर्शनदृश्यादिभेदवत्यांभूतानिजाग्रति अ
निष्ठस्यनिशाभवति यथानिशायांप्राणिनोनव्यवहरंतितथायमविद्यानिशमिःपश्यतःद्रष्टारंदर्शनंदृश्यंचसर्वंप्रत्यक्दृष्ट्याब्रह्मैवपश्यतोमुनेर्ब्रह्म
वासनानांनिःशेषविनष्टत्वेन तद्बुद्धेर्ब्रह्ममय्याःप्रवेष्टुमशक्यत्वादत्राहंममेदामहंममेतिनव्यवहरति अहंममेत्यादिप्रत्ययहेतूनामनाद्यविद्या
व्यवहारःसिध्यतीत्यर्थः यद्वा अधीहिभगवोब्रह्मविद्यांवरिष्ठामित्यादिश्रुतिमितिप्राकृतमेवव्यवहारंनकरोतिकुतएवंलक्षणस्यास्यविदुषोवैदिक
चिदाकृत्यासूर्यप्रभावत्प्रकाशरूपापिसुदृष्टिशून्यानांनिशेवभवतीतिनितिप्रसिद्धायाब्रह्मविद्यासर्वभूतानांसर्वेषांप्राणिनांनिशाभवति स्वयं
र्वंवस्तुजातंतमोमात्रंकृत्वास्वयमेवसर्वत्रविजृंभते तथैवैषाब्रह्मविद्यास्वशेत्युच्यते यथाप्रसिद्धनिशास्वकीयतमःशक्त्यानामरूपभेदमपास्यस
वसर्वत्रविजृंभते यत्रनिशायां[illegible]कीयचिच्छक्त्यानामरूपभेदमपोह्यसर्वंदृश्यजातंचिन्मात्रंकृत्वास्वयमेकै
ज्ञोब्रह्मविदेकएवजागर्ति आत्म[illegible]न्स्वप्नान्पश्यंतःशेरते तस्यांब्रह्मविद्यायांसंयमीबहिःवृप्रत्तिशून्यःस्थितप्र
[illegible]ज्योतिरात्मानंदोभूत्वासर्वदाऽऽस्ते यस्यामविद्यायांसर्वाणिभूतानिजाग्रति

त्वमहमिदमदइतिव्यवहरंतिसात्वविद्याद्वैतावस्था पश्यतोद्रष्टारंदर्शनंदृश्यंचसर्वंमिथ्यैवेतिपश्यतोब्रह्मविदोनिशाभवति यथाप्राणिनांब्रह्मवि
द्यानिशातथाब्रह्मविदोप्यविद्यानिशा ब्रह्मविद्ययाब्रह्मैवाहमितिस्वमानंदैकरसंपरिपूर्णंविषयीकर्तुंयथैवाऽज्ञानशक्नुवंति तथैवायंब्रह्मविदवि
द्ययाहंममेदमितिदेहेंद्रियादिकंविषयीकर्तुंनशक्नोतीत्यर्थः ततएवास्यलौकिकेवैदिकेचकर्मण्यनधिकारःयोग्यत्वाभावात् यस्यदेहतदाश्रित
वर्णजात्यादावभिमानःफलार्थित्वंममेदंकर्तव्यमिदंनकर्तव्यमितिक्रियासुगुणदोषदर्शनंचविद्यते तस्यैवकर्मणियोग्यतादृश्यतेनतूक्तलक्षणशू
न्यस्य नहिनित्यनिरंतरसमाधिनिष्ठयानिरूढविज्ञानबलेनाऽविद्यांतत्कार्यंचाऽध्यासादिकंनिर्मूल्यब्रह्मतादात्म्यमापाद्य ब्रह्मैवाहमितिसर्वदा
ब्रह्मण्येवतदात्मनातिष्ठतोविदुषःपुनःशरीरतादात्म्यापत्तिस्तत्राहंममेत्यभिमानश्चसंभवति तदसंभवेतत्रारोपितवर्णजात्याद्यभिमानोपिनसि

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापःप्रविशंतियद्वत् ॥
तद्वत्कामायंप्रविशंतिसर्वेसशांतिमाप्नोतिनकामकामी ॥ ७० ॥

ध्यति तदसिद्धौसर्वमिथ्यात्वदर्शिनःफलाभिसंध्यसिद्धेःक्रियासुगुणदोषदर्शनाऽसिद्धेश्च सत्येवंनविदुषःकर्मण्यधिकारउपयुज्यतेसर्वमिथ्या
त्वदर्शनस्यप्रवृत्तेश्चपरस्परविरुद्धत्वादेकाधिकरणत्वानुपपत्तेः वस्तुनःसत्यत्वनिश्चयधीपूर्विकाप्रवृत्तिर्भ्रमकल्पितत्वनिश्चयधीमूलकंमिथ्यात्व
ज्ञानं ततस्तयोःपरस्परविरुद्धत्वमेकाधिकरणत्वानुपपत्तिश्च ननुकर्ताकरणंकार्यंचसर्वंमिथ्यैवेतिविदुषाकर्मक्रियतांमिथ्यात्वेनकृतंकर्मबंधायन
भवतीतिचेन्न मिथ्यात्वज्ञानस्यप्रवृत्तिविरोधान्नेदंजलंकिंतुमरुरेवेतिजलमिथ्यात्ववेदिनस्तृषितस्यापिप्रवृत्त्यदर्शनात्किमुतारोपितंदृश्यंसर्व
मिथ्यैवेतितदधिष्ठानंब्रह्मैवसर्वत्रपश्यतःप्रवृत्तिरनुपपन्नेत्यतोह्यविद्यावतएवकर्मण्यधिकारोनतुविद्यावतो विद्यायाअविद्यातत्कार्यविरोधित्वा
द्विद्यावतिब्रह्मविद्यविद्यातत्कार्यंचतेजसीवतमःसकार्यंस्थातुंनशक्नोति यतएवंततोविधिर्विधानंविधेयंविधाताचसर्वमाविद्यकंमिथ्यैवेतिवि
जानतोब्रह्मविदःसदात्मनातूष्णीमवस्थितिंविनानकिंचित्कर्तव्यमस्तीतिसिद्धम् ॥६९॥ यथाकन्यकास्वयमृतुमतीभूत्वा जननींजनकंभ्रातरं

चसर्वंस्वजनंत्यक्त्वा भर्तारमेवैकमाश्रित्यतदेकालंबनाभूत्वा तत्रैवरमतेतेनैवतृप्यतिहृष्यत्यानंदतिनान्यंशृणोतिपश्यतिस्मरतिस्पृशति स्वयं पतिव्रताभूत्वातत्रैवतिष्ठतितथैवयस्यब्रह्मविदोयतेःप्रज्ञासमाधिनाप्रौढीभूयदेहंप्राणमिंद्रियजातंचसर्वंदूरतःपरित्यज्य सच्चिदानंदैकरसंपरंब्रह्मै कमेवाश्रित्यतदेकालंबनाभूत्वातत्रैवरमंतीक्रीडंतीनंदंतीतुष्यंतीहृष्यंतीसती पतिव्रतावन्नान्यच्छृणोतिपश्यतिमनुतेविजानातिस्वयंसदात दात्मनातिष्ठति सएवजीवन्मुक्तिसुखंविदेहकैवल्यसुखंचविंदतइतिसूचयितुं स्थितप्रज्ञस्ययतेर्भिक्षादावपिवृत्तेर्बाह्यानालंबनत्वमेवप्रतिपादय तिश्रीभगवान् एवंलक्षणएवयतिर्विदेहमुक्तिंप्राप्नोतिनान्यविधइतिनिर्धारयन् आपूर्यमाणमिति गंगानर्मदागोदावरीकृष्णाकावेरीसिंध्वादी नांमहानदनदीनां दशशतसहस्रसंख्याकेभ्योमुखेभ्योऽतिपरिणामवद्भ्यःसमागतैरभ्रंकषैर्महाप्रवाहैरपरिमितैःसमंतादापूर्यमाणमपि स्वयमच लप्रतिष्ठंअचलाचलनवर्जिताप्राक्तनस्वीयलक्षणमनतिक्रांतावृद्धिक्षयशून्याप्रतिष्ठाजलस्थितिमर्यादायस्यसोऽचलप्रतिष्ठस्तं प्रवाहाऽप्रवेशका लइवप्रवेशकालेप्येकरूपेणसत्ताविशेषशून्यतयावर्तमानमित्यर्थः सदैकरूपेणैवतिष्ठंतंसमुद्रमापःगंगासिंध्वादिमहानदीनांनानामुखेभ्यःसमा गतानिजलानिनानाविधवर्णरसगंधगुणफलवत्यआपोयद्वत्प्रविशंति स्वकीयशुक्लनीलारुणपीतादिरूपविशेषं मधुराम्लतिक्तकषायादिरसवि शेषं परिमलपूत्यादिगंधविशेषं लघुत्वगुरुत्वादिगुणविशेषं एकद्वित्रिचतुःपंचषट्सप्ताष्टनवदशशतकृच्छ्रसमानपुण्यविशेषं तत्तन्नामविशेषंचप रित्यज्यसमुद्रभावमेवयथागच्छंति समुद्रंप्राप्यतत्संबंधमहिम्नानामरूपगुणविशेषैर्यथासमुद्रान्नभिद्यंतइत्यर्थः तद्वत्कामायंप्रविशंतिकाम्यंतेना मभेदेनरूपभेदेनरसभेदेनगंधभेदेनपाकभेदेनचविविच्यगृह्यंतइतिकामाभोग्यपदार्थाः सूपाऽपूपरसान्नादयस्तदन्येचभोग्यविशेषानानावि धैर्नामरूपरसगंधपाकसंस्कारादिविशेषविचित्रैरनेकैर्भोग्यविशेषैःसर्वतोऽनिच्छाप्रारब्धादेवसंप्राप्तैरापूर्यमाणं मांगृह्णाणमांगृह्णाणेतिदातृजन ग्रासमंतात्पतद्भिर्व्याकुलीक्रियमाणमप्यचलप्रतिष्ठमचलानिर्विकल्पाविपरीतभावशून्या व्युत्थानदशायामप्याहारादौसदाकारतामापाद्य

सदात्मनैवनिश्चलीभूयस्थिताऽखंडाकारवृत्तेःप्रतिष्ठास्थितिर्यस्यसोऽचलप्रतिष्ठः तदानीमपिबाह्यानविकल्प्यसमाधिनिष्ठयाविपरिणामरहि तांतःकरणइत्यर्थः तमचलप्रतिष्ठमेवयंब्रह्मविदंयंति सर्वेकामाःप्रविशंतियंब्रह्मनिष्ठंप्राप्यसर्वेविषयाश्चिद्भावापन्नाअध्यात्मदृष्ट्याप्रविलापिताः संतःस्वकीयंनामविशेषंरूपविशेषंगंधविशेषंपाकविशेषंसंस्कारविशेषंरुचिविशेषंचपरित्यज्य समुद्रप्रविष्टमहानदीजलानिसमुद्रभावमिवस्व यंब्रह्मभावंगच्छंतीत्यर्थः यएवंलक्षणोब्रह्मविद्यतिःसएवशांतिमविद्याप्रपंचोपशमलक्षणांविदेहमुक्तिमाप्नोति नतुकामकामीकामान्विषयान् यःकामयतेसकामकामीस्वयंकैवल्यकारणभूतांब्रह्मनिष्ठांस्वधर्मंपरित्यज्यानात्मन्येवात्मभावमापद्य भोक्तासन्शुक्तौरजतमिवमरौजलमिव ब्रह्मण्यद्वितीयेह्यविद्यमानमेवद्वैतंकल्पयित्वा अहंभोक्तेदंभोग्यमित्यनृताभिसंधितयाबाह्यवासनाभिरसत्यहंताममताभिनिवेशेनबद्धःसन् इदं रम्यमिदमिष्टमित्यादिभेदबुद्ध्यानामरूपादिविशेषविभागेनपदार्थान्गृह्णातियतस्ततःकामकामीभेददर्शीशांतिंनप्राप्नोतिदेहादितादात्म्याप

विहायकामान्यःसर्वान्पुमांश्चरतिनिःस्पृहः ॥ निर्ममोनिरहंकारःसशांतिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

त्यायोऽसदभिनिवेशेनब्रह्मण्यद्वितीयेभेदंपश्यतिसएवकामकामीद्वैतदर्शीमुक्तिंनप्राप्नोतीत्यर्थः तथाचश्रुतिः यदाह्येवैषएतस्मिन्नुदरमंतरंकुरु ते अथतस्यभयंभवतितत्त्वेवभयंविदुषोऽमन्वानस्येति नहिदेहतादात्म्यंविनाभेददर्शनंकामनाचसिध्यति नापिदेहतादात्म्यंचाविद्यांविनासं भवत्यविद्यावतोमुक्त्यभावोयुक्तएवयतस्ततःक्वचित्कदाचिदपिदेहतादात्म्यापत्त्याभेददृष्टिर्नकर्तव्याविदेहकैवल्यार्थिनायतिनेतिसिद्धं पूर्व श्लोकेनानेनचद्वाभ्यामाहारादावपिस्थितप्रज्ञोब्रह्मविद्यतिर्ब्रह्मात्मनाब्रह्मण्येवतिष्ठतिनक्वचिदप्यनात्मनीतिकिमासीतेतिप्रश्नस्योत्तरंदत्तं ७० यस्मात्ध्यायतोविषयानित्यत्रविषयाणांश्रवणेनदर्शनेनचविनैवकेवलध्यानमात्रेणकामाद्यनर्थाविर्भूत्याविदुषोपिप्रणाशःप्रतिपादितः किमु तब्रह्मनिष्ठामुत्सृज्यबाह्यवृत्त्याविषयानिंद्रियैर्गृह्णतोभुंजतोयथेच्छंविहरतोवाकामकामिनःप्रणाशइति तस्माद्विदेहकैवल्यार्थिनायतिनाब्रह्मवि

दासर्वथाविषयग्राहमुत्सृज्यसर्वेंद्रियनिग्रहपूर्वकंसदात्मनिष्ठयास्थातव्यमेवंयस्तिष्ठतिसएवविदेहमुक्तिंविंदतीतिप्रतिपादयति विहायेति पु
मर्थमतिदुर्लभंमोक्षंमहताप्रयत्नेनसंपादयतिब्रह्मवित्खलुपुमान्पुरुषशब्दवाच्योयोब्रह्मविद्यतिःस्वयंनिरहंकारः ब्रह्मैवाहमिति ब्रह्मण्येवनिरू
ढात्मत्वाभिनिवेशेनदेहान्निर्गतोहंकारोहमात्मिकाबुद्धिर्यस्यसनिरहंकारःनित्यनिरंतरब्रह्मनिष्ठयानिर्मूलितानात्मतादात्म्यग्रंथिरित्यर्थः ततए
वनिर्ममःदेहतद्धर्मतत्कर्मतदवस्थादिभ्योनिर्गतोममताबंधोयस्यसनिर्ममः ब्रह्मतादात्म्यापत्त्यावपुष्यहंभावाभावेतद्धर्मादौममताभावोविदुषो
युक्तएवेत्यर्थः ततएवनिःस्पृहःविषयेभ्योनिर्गतास्पृहासुखाशालक्षणायस्यसनिःस्पृहःब्रह्मण्येवात्मतापत्त्यादेहादेरनात्मत्वेननिरस्तत्वात्तमुद्दि

एषाब्राह्मीस्थितिःपार्थनैनांप्राप्यविमुह्यति ॥ स्थित्वास्यामंतकालेपिब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेसांख्ययोगोनामद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्यसुखाशाऽसंभवात्स्वस्यनिरंतरब्रह्मानंदामृतरसेनैवतृप्तत्वाच्चविदुषोविषयसुखापेक्षाऽभावोयुक्तः ततएवसर्वान्कामान्बाह्यशब्दवाच्यान्वि
षान्विहाय शुक्तिरजततुल्यैस्तैःप्रयोजनाभावादिंद्रियैस्तद्ग्रहणमकृत्वा सर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिस्वंसर्वंचब्रह्मैवपश्यन्चरति कामान्नीकामरू
पुसंचरन्नित्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेणभूमौसर्वत्राऽसंगोदासीनोभूत्वायःपर्यटतिपरमहंसः सएवशांतिमात्यंतिकसंसारोपरमलक्षणांविदेहमुक्ति
मधिगच्छतिनैतद्विपरीतलक्षणइत्यर्थः ब्रह्मात्मनासर्वंवीक्षमाणोब्रह्मानंदमनुभुंजानोब्रह्मवित्सर्वत्रचरतिनैकत्रतिष्ठतीतिव्रजेतकिमितिप्रश्न
मोत्तरंदत्तम् ॥ ७१ ॥ मुमुक्षोर्यतेःश्रवणजन्यंज्ञानंप्रपंचवासनाभिःकामक्रोधादिभिरहंममाद्यभिमानविशेषैश्चसप्रतिबंधकंविदेहमुक्त्यैना

लमितिनिश्चित्यपरमकृपालुःश्रीभगवान् समाधावचलाबुद्धिरितिब्रह्मनिष्ठांप्रस्तुत्य निरंतरंब्रह्मनिष्ठयासर्वकामप्रहाणंकृतवतः शरीरयात्रा
दावपिब्रह्मात्मनाब्रह्मणितिष्ठतोऽहंममादिबंधान्मुक्तवतएवविदुषोविदेहमुक्तिंप्रतिपाद्येदानींमुमुक्षोरेषैवसंपादनीयाह्यनयैवविदेहमुक्तिर्नान्य
थेतिसूचयन्नुपक्रांतांब्रह्मनिष्ठामुपसंहरति एषेति स्वस्वरूपंप्रकाश्यमुमुक्षुंसंसारमृत्योःपातीतिपःपरमात्मातमेवाऽर्थयतेवांछतीतिपार्थस्तस्य
संबुद्धिः हेपार्थ मुमुक्षो त्वमिदंमयोच्यमानंशृणुश्रुत्वाकुरु ब्राह्मीब्रह्मप्राप्तेर्नियतकारणत्वाद्ब्राह्मीब्रह्मप्रापिकास्थितिर्निष्ठा एषामयाप्रतिपा
दितामुमुक्षूणां विदेहकैवल्यार्थीब्रह्मविन्मुमुक्षुरेनांप्रस्तुतांब्रह्मनिष्ठांप्राप्यानुष्ठायनमुह्यतिविमोहायनकल्पते सर्वेषांप्राणिनामहमितिविशिष्टो
मोहोयत्रसविमोहोदेहस्तंनप्राप्नोति एतस्यांनिष्ठायांस्थित्वा ब्रह्मवित्पुनर्देहीनभवतीत्यर्थः किंच पूर्वस्मिन्नेववयसिप्रसिद्धसाधनोजन्मांत
रीयसंन्यासश्रवणादिपुण्यकर्मपरिपाकवशाद्विद्वानिहप्रारब्धविशेषबलेनकिंचित्कालंसंसृत्यांतकालेचरमावस्थायामप्यस्यांनिष्ठायांस्थित्वा
निर्वाणंनिष्क्रियंनित्यानंदैकरसंब्रह्मऋच्छति मुक्तिंगच्छतीत्यर्थः विज्ञायचरमावस्थांदेवताभ्योनृपोत्तमः खट्वांगोनामराजर्षिर्मुहूर्तेमुक्तिमेयि
वानितिप्रसिद्धेः यतएवंततोविदेहकैवल्यार्थिभिर्यतिभिर्बाह्येप्रवृत्तिंपरित्यज्यास्यामेवनिष्ठायांसर्वदास्थातव्यमितिसिद्धम् ॥ ७२ ॥ इतिश्रीम
त्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानंदात्मसरस्वतीशिष्यश्रीशंकरानंदसरस्वतीकृतौगीतावाक्यतात्पर्यबोधिन्यांद्वितीयोऽध्यायः ॥ शुभंभवतु

॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीताटीकायांद्वितीयोऽध्यायःसमाप्तः ॥

॥ अथश्रीमद्भगवद्गीताटीकायातात्पर्यबोधिन्यांतृतीयाध्यायप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॐ नत्वेवाहंजातुनासमित्यात्मानात्मविवेचनमुपक्रम्य नजायतेम्रियतेवेत्यादिनासम्यगात्मतत्त्वंनिर्धार्य वेदाविनाशिन मित्यादिनाब्रह्मविदःसर्वकर्मसंन्यासमुक्ता तस्यैवप्रजहातीत्यारभ्यसशांतिमाप्नोतीत्यंतेनग्रंथेनब्रह्मनिष्ठांतत्फलंचमोक्षंप्रतिपाद्य नकामका मीतिकामकामिनोमोक्षाभावःप्रतिपादितस्तेनसर्वकर्मसंन्यासपूर्वकंब्रह्मनिष्ठयामोक्षःसंपादनीयइतिसर्वेषांप्रवृत्तौसंप्रसक्तायां विरक्तःप्रव्रजे द्धीमान्सरक्तस्तुगृहेवसेत् सरागोनरकंयातिप्रव्रजन्द्विजाधमः यदामनसिसंजातंवैतृष्ण्यंसर्ववस्तुषु तदासंन्यासमिच्छंतिपतितःस्याद्वि पर्यये प्रवृत्तिलक्षणंकर्मज्ञानंसंन्यासलक्षणं तस्माज्ज्ञानंपुरस्कृत्यसंन्यसेदिहबुद्धिमान् यदातुविदितंतत्त्वंपरंब्रह्मसनातनं तदैकदंडंसंगृह्य सोपवीतांशिखांत्यजेत् अहमेवपरंब्रह्मवासुदेवाख्यमव्ययं इतिबोधोदृढोयस्यतदाभवतिभैक्ष्यभुक् प्राणेगतेयथादेहःसुखंदुःखंनविंदति त थाचेत्प्राणयुक्तोपिसकैवल्याश्रमेवसेत् अनधीत्याखिलान्वेदाननिष्ट्वैवाखिलान्सुरान् अनुत्पाद्यसुतान्विप्रोनसंन्यसितुमर्हति अकुर्वन्वि

॥ अर्जुनउवाच ॥ ज्यायसीचेत्कर्मणस्तेमताबुद्धिर्जनार्दन ॥ तत्किंकर्मणिघोरेमांनियोजयसिकेशव ॥ १ ॥

हितंकर्मनिंदितंचसमाचरन् प्रचरन्निंद्रियार्थेषुनरःपतनमृच्छति ज्ञात्वानैष्कर्म्यमाचरेत् सशिखंवपनंकृत्वाबहिःसूत्रंत्यजेद्बुधः तेहस्मपुत्रै षणायाश्चवित्तैषणायाश्चलोकैषणायाश्चव्युत्थायाथभिक्षाचर्यंचरंतीति परंब्रह्मपरिज्ञायप्रव्रजेद्ब्राह्मणोत्तमः अन्यथाकर्मकुर्वीतनप्रमाद्येतकर्हि चित् स्वेस्वेऽधिकारेयानिष्ठासगुणःपरिकीर्तितः विपरीतस्तुदोषःस्यादुभयोरेषनिश्चय इत्यादिश्रुतिस्मृतिवचनेभ्योह्यधिकारिणामेवसंन्या सो नानधिकारिणामन्यथाकृत्वापतिष्यंतीतिज्ञानकर्मयोगयोरधिकार्यादिभेदेनभेदएवेति तयोर्विभागंदर्शयितुंचानधिकारिणांकर्मैवचित्त शुद्धिद्वारामोक्षसाधनंतदेवावश्यंकर्तव्यमितिबोधयितुंचतृतीयाध्यायआरभ्यते तत्रादौ कर्मण्येवाधिकारस्तेमाफलेषुकदाचनेति तवक र्मण्येवाधिकारोनान्यत्रेत्यवधारणपूर्वकंकर्मविधाय दूरेणह्यवरंकर्मबुद्धियोगाद्धनंजय बुद्धौशरणमन्विच्छेतिज्ञानयोगात्कर्मयोगोनिकृष्ट

स्ततोज्ञानयोगमेवाश्रयेतिज्ञानयोगविधानाच्च तेनव्याकुलीभूतांतरात्माभूत्वार्जुनःस्वयं दूरेणह्यवरंकर्मेतिवचनार्थमेवमनसिनिधाय कर्म योगात्ज्ञानयोगस्यसाक्षान्मोक्षसाधनत्वेनविशिष्टतरत्वंमन्यमानइदमुवाच ज्यायसीति जनंजननंतत्कारणमज्ञानंचस्वसाक्षात्कारेणार्दय तिहिनस्तीतिजनार्दनस्तस्यसंबुद्धिर्हेजनार्दन कर्मणःकर्मयोगाद्बुद्धिर्ज्ञानयोगएवज्यायसीश्रेष्ठेतितेमताचिन्तिताचेत्किंकिमर्थं कर्मण्येवा धिकारस्तइतिमांकर्मणिज्ञानान्निकृष्टेनियोजयसि तत्रापिघोरेहिंसात्मकेतस्माद्युध्यस्वभारतेतिचोदयसिभवानीश्वरस्तववचनमलंघ्यं मांभ क्तमनुरक्तंचयोग्यमर्थंत्याजयित्वाऽयोग्यार्थेप्रेषयसीत्यर्थः ॥ १ ॥ किंचव्यामिश्रेणेति कर्मण्येवाधिकारस्तइति बुद्धौशरणमन्विच्छेतिचै वंलक्षणेनव्यामिश्रेणेवक्षीरनीरयोरिवद्वयोर्मेलनंव्यामिश्रंतेनेवज्ञानकर्मणोःसमुच्चयवतैववाक्येन ममबुद्धिंमोहयसीवमांकर्मणिनियोजयसि

व्यामिश्रेणेववाक्येनबुद्धिंमोहयसीवमे ॥ तदेकंवदनिश्चित्ययेनश्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥
॥ श्रीभगवानुवाच ॥ लोकेस्मिन्द्विविधानिष्ठापुराप्रोक्तामयानघ ॥ ज्ञानयोगेनसांख्या नांकर्मयोगेनयोगिनाम् ॥ ३ ॥

यद्यपियुद्धंकर्तव्यंवात्यक्तव्यंवेतिसंशयालोखांशरणंगतस्यममभ्रमापनयायभवान्दययाप्रवृत्तोनतुमोहनाय तथापिविवेकविकलस्यजडात्म नोममभवद्वचनंव्यामिश्रमिवभाति तेनव्यामिश्रवाक्येनममबुद्धिंमोहयसीवप्रतीयते तदपिममबुद्धिदोषएवेतिभावः तर्हीदानींकिंकर्तव्य मित्यतआह तदेकमिति ज्ञानकर्मणोःक्रियाकारकफलभेदेनविपरीतयोरेककर्तृत्वासंभवात्तयोरेकंज्ञानंवाकर्मवामदधिकारानुरूपंतत्रमम योग्यत्वमयोग्यत्वंचविचार्य इदमेवास्यार्हमितिनिश्चित्यवद येनज्ञानेनवाकर्मणावातयोरेकतरेणवाहंसाक्षात्परंपरयावाश्रेयःपरमपुरुषार्थंप्रा प्नुयम् ॥ २ ॥ त्वयायदुक्तंतत्सत्यंतवैवायंबुद्धिदोषस्तदायदुक्तंतत्त्वयानज्ञातंविद्याबुद्धिशक्त्यवस्थादौविचार्यमाणेतवकर्मण्येवाधिकारोन

तुसंन्यासे ततएवोक्तंमयाकर्मण्येवाधिकारस्तइति तथापिचित्तशुद्धिद्वाराज्ञानसिद्ध्यैकर्मकुरुनतुफलायेतिसूचयितुं बुद्धौशरणमन्विच्छकृपणाःफलहेतवइत्युक्तं नतुकर्मत्यक्त्वाबुद्धिमाश्रयेत्युक्तंनाप्युभयंचकुर्विति ज्ञानकर्मणोराजसूयबृहस्पतिसवादिवद्भिन्नकर्तृकत्वेनैकपुरुषानुष्ठेयत्वायोगादिदंपूर्वमेवसूचितं एषातेऽभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमांशृण्वितितदेवपुनरुच्यतेश्रूयतामित्याशयेनश्रीभगवानुवाच लोकइति अस्मिन्लोकेब्राह्मणादीनांस्वधर्मपराणांमुमुक्षूणांपुरापूर्वकालेमयावेदरूपिणासर्वज्ञेनसर्वधर्मोपदेष्ट्रा द्विविधाद्विप्रकारानिष्ठाशास्त्रीयस्यानुष्ठेयस्यधर्मस्यासांकर्यंयथातथानियमेनस्थितिर्व्यवस्थाप्रोक्ताकृतेत्यर्थः तत्कथमितिचेदुच्यते ज्ञानयोगेनेति वेदांतैःसर्वैःसम्यक्ख्यायतेतात्पर्येणप्रतिपाद्यतइतिसांख्यंनिर्विशेषंपरंब्रह्मतदेवस्वात्मत्वेनयेविदुस्तेसांख्याःब्रह्मविदस्तेषांसांख्यानांयतीनांब्रह्मज्ञानां ज्ञानयोगेनब्रह्मविद्ब्रह्मणायुज्यतएकीक्रियतेऽनेनेतियोगःज्ञानमेवयोगोज्ञानयोगस्तेन सर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिब्रह्माकारवृत्त्यानिष्ठानैश्चल्येनस्थितिः प्रोक्ता सदैकरीत्याकर्तव्यत्वेनविहिता तमेवैकंविजानथआत्मानमन्यावाचोविमुंचथ ओमित्येवंध्यायथआत्मानं स्वस्तिवःपारायतमसःपरस्तात्वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सर्वंखल्विदंब्रह्म तज्जलानिति शांतउपासीत तमेवधीरोविज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतब्राह्मणः नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचोविग्लापनंहितदित्यादिवाक्यैरतत्प्रवृत्तिंनिषिध्य तेषांब्रह्मनिष्ठैवकर्तव्यत्वेनप्रोक्तेत्यर्थः योगिनांकर्मयोगिनांगृहिणांकर्मयोगेनयुज्यतेअभ्युदयोऽनेनेतियोगःकर्मैवयोगःकर्मयोगस्तेननिष्ठानियमस्थितिःप्रोक्ता अहरहःसंध्यामुपासीत उदितेसूर्येप्रातर्जुहोति वसंतेब्राह्मणोग्नीनादधीत कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाः तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ऋतंचस्वाध्यायप्रवचनेच सत्यंचस्वाध्यायप्रवचनेच अग्नयश्चस्वाध्यायप्रवचनेच अग्निहोत्रंचस्वाध्यायप्रवचनेच सत्यंवद धर्मंचर तानित्वयोपास्यानीति श्रौतस्मार्तकर्मनिष्ठैवकर्मिणांकर्तव्यत्वेनप्रोक्ताविहिता एवंनिष्ठाद्वयंकर्मिणांगृहस्थानामकर्मिणांसंन्यासिनांचाऽसंकीर्णं विभज्यप्रदर्शितमित्यर्थः ॥ ३ ॥

नन्वेवंसतिज्ञानकर्मणोरुभयोरपीतरेतरानपेक्षयैवसाक्षान्मोक्षहेतुत्वंप्राप्तमितिचेन्न नकर्मणानप्रजयेत्यादिश्रुतिभिःकर्मणोमोक्षसाधनत्वनिषेधात् ज्ञानादेवतुकैवल्यमितीतरव्यावृत्तिपूर्वकंज्ञानस्यैवसाक्षान्मोक्षसाधनत्वावधारणाच्च नकर्मणोमोक्षसाधनतासंभवति यद्यपिज्ञानमेवसमुत्पन्नंस्वयमन्यानपेक्षयापुरुषस्यसद्योमुक्तिसुखंप्रयच्छति तथापि सत्त्वशुद्धौध्रुवास्मृतिरितिश्रवणात्सत्त्वशुद्धिंविनाज्ञानंनोदेति सत्त्वशुद्धिश्च ब्राह्मणाविविदिषंति यज्ञेनदानेनेतिश्रवणाद्यज्ञदानादिसत्कर्मानुष्ठितिंविनानसिध्यत्यतोमुमुक्षोरनुत्पन्नात्मज्ञानस्यावश्यंचित्तशुध्यर्थंकर्मकर्तव्यमन्यथामोक्षोनसिध्यतीत्याह नकर्मणामिति नित्यानांकर्मणांश्रौतादीनामनारंभादनाचरणान्नैष्कर्म्यंनयत्रकर्मतन्निष्कर्मब्रह्म निष्कलंनिष्क्रियमितिश्रुतेः तस्यभावोनैष्कर्म्यं निष्क्रियब्रह्मात्मनावस्थानलक्षणांमुक्तिं पुरुषोनाश्नुते उपायाभावात्सत्येवोपायेउपेयंसिध्यति यतउपायभूतानांकर्मणामननुष्ठानादुपेयभूतंज्ञानंतत्फलंचनैष्कर्म्यंपुरुषस्यनसिध्यत्यतोमुमुक्षोरीश्वरार्पणबुद्ध्यानित्यंनैमित्तिकंचकर्मावश्य

नकर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यंपुरुषोश्नुते ॥ नचसंन्यसनादेवसिद्धिंसमधिगच्छति ॥ ४ ॥

मनुष्ठातव्यं तेनज्ञानंमोक्षश्चसिध्यतीत्यर्थः ननु नकर्मणानप्रजयेतिश्रुत्यैवकर्मणोमोक्षसाधनत्वनिषेधात् संन्यासयोगादितिसंन्यासस्यैवयतीनांमुक्तिहेतुत्वश्रवणाच्च सर्वकर्मणांसंन्यासमेवकृत्वाऽहंतूष्णींसुखमासे नकदापिचकुर्वेक्लेशभूयिष्ठंकर्मतत्रापिचहिंसाप्रधानमित्याशंकायामाह नचेति कर्मणिक्लेशभूयिष्ठत्वबुद्ध्याप्यलसत्वेनवाप्यापातवैराग्याच्छिखायज्ञोपवीतत्यागमात्रादेव सिद्धिंनैष्कर्म्यसिद्धिंविदेहमुक्तिंब्राह्मणोमुमुक्षुर्नसमधिगच्छतिविनैववेदांतश्रवणजन्यज्ञानेन ज्ञानादेवतुकैवल्यमितिश्रुतिप्रसिद्धेः ननुसंन्यस्यमुक्त्यर्थंदहरोपास्तिंवावैश्वानरींवोपास्तिंशिवस्यवापूजांतन्नामकीर्तनंवाकुर्यामितिचेन्नाद्यः सत्यकामःसत्यसंकल्पइतिदहरोपासनस्यसत्यकामत्वादिगुणवत्त्वश्रवणाद्गुणवदुपास्त्यातद्भावापत्तिप्रसंगात् नद्वितीयः ससर्वेषुभूतेष्वन्नमत्तीतिश्रवणाद्वैश्वानरोपास्त्यासर्वभूतात्मनान्नादनमात्रफलप्रसंगात् नतृतीयः देवोभूत्वादेवानप्येतीतिश्रवणात्तल्लोकप्राप्तिप्रसंगात् नापिचतुर्थः नास्तिपातकमहोकलिकालेनामकीर्तनपरेषुनरेषु पुण्यश्रवणकीर्तनमि

त्यादिवचनात्पापक्षयमात्रप्रयोजनसिद्धेः यद्दृश्यंतदसदित्यव्याकृतादेःस्थूलांतस्यसगुणस्यसर्वस्यदृश्यत्वेनासत्त्वावगमादुपास्यस्यसर्वस्या पिसगुणत्वेनाऽसत्वाद्व्यभिचारादसदुपास्त्यात्वसद्भावएवफलंसिध्यति नक्वचिदपिसद्भावउपासनानुरूपत्वात्फलसिद्धेः तंयथायथोपासतेतथै वभवति असन्नेवसभवतिअसद्ब्रह्मेतिचेदवेदित्यादिश्रुतेः येयथामामितिस्मृतेश्च किंच असूर्यानामतेलोकाइति नचेदिहावेदीन्महतीविनष्टि रित्यात्मतत्त्वाज्ञानिनोऽसुरलोकप्राप्तिरूपमहानर्थश्रवणात् अरुन्मुखान्यतीन्सालावृकेभ्यःप्रायच्छमिति वेदांतविमुखानांयतीनामिंद्रभय श्रवणाच्च प्रत्यक्तत्त्वविवेकायसंन्यासःसर्वकर्मणां श्रुत्याविधीयतेतस्मात्तत्त्यागीपतितोभवेदिति यतेःस्वरूपविवेकाभावेपतितत्वस्मरणात्सं न्यासस्यापिकर्मत्वाविशेषात्तावन्मात्रेणमोक्षासंभवाच्च तस्माद्यतेर्मुमुक्षोःसर्वथावेदांतश्रवणेनज्ञानंप्रयत्नेनसंपादनीयमितिसूचितंभगवता नचसंन्यसनादेवसिद्धिंसमधिगच्छतीति चकारस्त्वर्थः संन्यासयोगादित्यत्रब्रह्मविदांयतीनांब्रह्मण्यारोपितनामरूपग्रहणत्यागःसंन्यासश

नहिकश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृत् ॥ कार्यतेह्यवशःकर्मसर्वःप्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

द्धेनोच्यते नतुकर्मसंन्यासः यतयइतिपदेनैवसंन्यासस्यसिद्धत्वादन्यथापुनरुक्तिप्रसंगस्तस्माद्यतेःसंन्यासस्यफलंवेदांतश्रवणजन्यज्ञानमेवे तिसिद्धम् ॥ ४ ॥ यदुक्तंसर्वकर्मसंन्यासंकृत्वाहंतूष्णींसुखमासइतितन्न संस्कारजप्रवृत्तेः क्रियायानिःशेषत्यागायोगाद्वृत्तेरालंबनाभावाच्च तूष्णीमासनंब्रह्मनिष्ठंविनानकस्यापिघटतइत्याशयेनाह नहीति अत्रलोकेजातुकदाचिदपिकश्चिद्योवाकोवापिप्राणीक्षणंक्षणार्धमप्यकर्मकृ त्किमपिकर्माकुर्वन्नतिष्ठति किंतु सुषुप्तिंविनाजाग्रत्स्वप्नयोःसर्वदाकायेनवामनसावावाचावाचक्षुरादिभिर्वायत्किंचित्कर्मकुर्वन्नेवतिष्ठतिनक्व चिदपितूष्णीमित्यर्थः इदंसर्वंप्रत्यक्षमितिहिःप्रसिद्धिद्योतनार्थः कस्मात्तूष्णींस्थातुंनशक्नोतीत्याकांक्षायामाह कार्यतइति हियस्मात्कारणा त्सर्वोपिप्राणिवर्गः प्रकृतिजैःसत्वरजस्तमोगुणात्मिकामूलप्रकृतिस्तस्याःसकाशाज्जाताःप्रकृतिजास्तैर्गुणैर्गुणाः द्रव्यवासनागुणवासनाःकर्म वासनाजातिवासनारागद्वेषादयश्चतैःप्रकृतिजैर्गुणैरंतःप्रेर्यमाणोऽवशोऽस्वतंत्रःसन्नेव बहिरंतःकर्मनानाव्यापाररूपंकार्यते वासनात्मिकायाः

प्रवृत्तेर्वशोभूत्वानकोपितूष्णींस्थातुंशक्नोतिविनाब्रह्मविद्धर्यं ब्रह्मविद्धर्यस्तुनिर्विकल्पसमाध्यग्निनानिर्मूलितप्रकृतिगुणतत्कार्यतूलपटलत्वाद्वा युनामेरुरिवस्वयंगुणैर्नचाल्यते किंतु निष्क्रियब्रह्मात्मनातूष्णीमेवतिष्ठति उदासीनवदासीनोगुणैर्योनविचाल्यतइतिस्मरणात्ततोब्रह्मविद्धर्य एकएवतूष्णींस्थातुंशक्नोतिनततोन्यइत्यर्थः ॥ ५ ॥ ननुसर्वंकर्मसंन्यस्यकरपादादींद्रियग्रामंरुध्वाबहिस्तूष्णींस्थाणुवन्नैश्चल्येनस्थातुंशक्य तएवेत्याशंकायां न बंधमोक्षयोर्गतिंस्वाधिकारंचाविज्ञायकिंकर्मणानिष्फलेनक्लेशभूयिष्ठेनेतिदुरहंकारेणमुक्तिसाधनंवैदिकंकर्मसर्वंसंन्यस्यय स्तूष्णींतिष्ठतिसदंभाचारइत्याह कर्मेंद्रियाणीति विमूढात्माविमूढःकार्याकार्यविवेकरहितआत्मामनोयस्यसविमूढात्मासन् स्वस्यकर्तव्यंवैदि कंकर्ममुक्तिसाधनंपरित्यज्य बहिःकर्मेंद्रियाणिसंयम्यनिरुध्य चक्षुषीनिमील्यांतरिंद्रियार्थान्शब्दादीन्स्मरन्चिंतयन्यआस्ते ब्रह्मविदहमेव

कर्मेंद्रियाणिसंयम्ययआस्तेमनसास्मरन् ॥ इंद्रियार्थान्विमूढात्मामिथ्याचारःसउच्यते ॥ ६ ॥
यस्त्विंद्रियाणिमनसानियम्यारभतेऽर्जुन ॥ कर्मेंद्रियैःकर्मयोगमसक्तःसविशिष्यते ॥ ७ ॥

कर्मसंन्यासेनकृतार्थोस्मीति समिथ्याचारोऽसदाचारःकपटचारित्रआत्मवंचकइतिसद्भिरुच्यतइत्यर्थः एतेनश्रवणार्थंवान्यथावासंन्यस्यश्रव णादिकमकृत्वावेषेणजीवनंकुर्वन् संन्यासेनैवकृतार्थोहमितियोयतिर्मन्यतेसोपिमिथ्याचारएवेतिसूचितंभवति ॥ ६ ॥ अनात्मज्ञस्यमुमुक्षोः कर्मसंन्यासापेक्षयाकर्मयोगएवश्रेष्ठइत्याह यस्त्विति तुशब्दःपूर्वस्मादस्यश्रेष्ठत्वद्योतनार्थः यस्त्वनात्मज्ञोमुमुक्षुर्विचक्षणः कर्मसंन्यासमकृत्वै व चक्षुरादीनींद्रियाणिरागद्वेषादिदोषाणांगोचराणिभवेयुर्यथातथांतर्नियम्य स्वयमसक्तःफलाभिसंधिरहितोभूत्वेश्वरार्पणबुद्ध्याकर्मेंद्रियैर्वा गादिभिःकर्मयोगंश्रौतंस्मार्तंवारभते श्रद्धयाचित्तशुद्ध्यैकरोति सविशिष्यतेमोक्षसाधनीभूतकर्मयोगनिष्ठत्वात्कर्मयोगी पूर्वोक्तदांभिकक र्मसंन्यासापेक्षयाश्रेष्ठइत्यर्थः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मुमुक्षोर्नैष्कर्म्यसिद्धयेमिथ्याचारत्वादौनिवृत्तयेचावश्यंकर्मकर्तव्यमितिसूचयितुमाह नियतमिति हि यस्मात्कारणादकर्मणःयेननसंभा व्यतेकर्मबंधःपुरुषस्यसकर्मसंन्यासस्तस्मादकर्मणोमूढकर्तृकाद्विवेकवतामोक्षसाधनत्वेनक्रियमाणंकर्म ज्यायःश्रेष्ठं यद्यपि संन्यासएवात्य रेचयदितिसंन्यासस्यैवसर्वोत्कृष्टतमत्वंश्रूयते तथापि योग्यप्रयुक्तंसाधनंकार्यसाधकमितिन्यायेन नाहंकर्मकरोमीत्यभिमानवन्मूढतम कृतत्वात्संन्यासस्य तदपेक्षयापरमेश्वरमाराध्याहंतरिष्यामीतीश्वरार्पणबुद्ध्यानिरभिमानिनामुमुक्षुणाक्रियमाणत्वात्कर्मज्यायइत्युपचर्यते नतुसंन्यासोदूष्यते किंतु विद्वत्संन्यासाद्विविदिषासंन्यासाद्विलक्षणःसंन्यासःस्वस्थेननकर्तव्यइत्युच्यते तत्रविध्यभावाद्यतआत्मतत्त्वमज्ञा त्वैवकेवलमूढेनाविविदिषुणाकर्मसंन्यासःकृतश्चेत्तेनप्रत्यवायएकोऽनर्थः नरकपातोद्वितीयः दुर्योनिस्तृतीयः मोक्षाभावश्चतुर्थः कृतेतुकर्म णिप्रत्यवायाभावः ईश्वरप्रसादश्चित्तशुद्धिर्ज्ञानंमोक्षश्चसिध्यत्यतः फलभूयस्त्वात्कर्मणस्त्वंनियतंविध्युक्तंकर्म नित्यंवानैमित्तिकंवेश्वरप्रीत्यर्थंचि

नियतंकुरुकर्मत्वंकर्मज्यायोह्यकर्मणः ॥ शरीरयात्रापिचतेनप्रसिध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

त्तशुद्ध्यर्थंचकुर्वित्यर्थः नकेवलमामुष्मिकार्थमेवकर्मकर्तव्यंभवति किंत्वैहिकार्थमपिकर्तव्यमित्याह शरीरेति निश्चलात्मनास्थाणुवत्तूष्णी मवस्थानंखल्वकर्मकर्मसंन्यासस्तस्मादकर्मणोनिःशेषकर्मपरित्यागात्तेशरीरयात्रापिनप्रसिध्येत् सुखेननसिध्यतीत्यर्थः नहिवृहच्छिलावद्गुहा यांकंदरेवातूष्णींतिष्ठतःशरीरयात्रासिध्यतियत्किंचित्तदनुकूलव्यापारंविना ततस्तदर्थमपिकर्मकर्तव्यमेव ननुयावताकर्मणाशरीरपरित्रा णंसिध्येत्तावत्कर्मकुर्यानततोतिरिक्तमितिचेत्ततएवभवानतिमूढःसंन्यासानर्हश्चभवति यतःस्वेतरस्यैवाऽनात्मनोदेहस्यरक्षणंकर्तुमिच्छतिन त्वात्मनः तवायमात्माजननमरणप्रवाहेपतित्वामुहुर्मुहुर्निमज्जन्नुन्मज्जन्निरंतरदुःखेनक्लिश्नाति त्वमात्मनस्त्राणमकृत्वाअनात्मनःशत्रोरेवत्रा णाययतसइतोपिवादुरभिमानंत्यक्त्वा कर्मणाशरीरत्राणमत्यंतास्थयायथाकरोषि तथाविहितानिकर्माण्यनुष्ठायतेनप्राप्तचित्तशुद्ध्याऽऽत्मज्ञा नमपरोक्षलक्षणंसंपाद्यात्मानंदुःखसागरादुद्धर उद्धरेदात्मनात्मानमितिवचनादात्मनोमोक्षार्थमेवकर्मकुरुनक्वचिदप्यन्यार्थमित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु कर्मणाबध्यतेजंतुर्विद्ययाचविमुच्यतइति कर्मणांबंधहेतुत्वस्मरणात्कथंबंधकंकर्मकर्तुंशक्यतइत्याशंकायां न काम्यस्यैवकर्मणोबंध कत्वंनत्वीश्वरार्पणबुद्ध्याक्रियमाणस्येत्याह यज्ञार्थादिति यज्ञोवैविष्णुरितिश्रवणाद्यज्ञस्यश्रीविष्णोःपरमेश्वरस्यार्थंसंतुष्टिनिमित्तं यत्कर्म क्रियतेवैदिकंतद्यज्ञार्थमित्युच्यते तस्माद्यज्ञार्थात्कर्मणोनित्यादीश्वरप्रीतिहेतोरन्यत्रकाम्यादौकर्मण्ययंलोकोऽधिकारीब्राह्मणादिः कर्मबं धनःकर्मैवबंधनंजन्मादेर्निबंधनंहेतुर्यस्यसकर्मबंधनोभवति विहिताकरणेनवाकाम्येननिषिद्धेनवाकृतेनकर्मणानरोबंधवान्भवति नत्वी श्वरप्रीत्यैक्रियमाणेनकर्मणा तत्कर्मयन्नबंधायेतिस्मरणादीश्वराराधनात्मकमेवकर्माऽबंधकंतदन्यत्तुबंधकमित्यर्थः ततस्तदर्थमीश्वरप्रीत्यर्थं चाऽवश्यंत्वंमुक्तसंगः फलाभिसंधिरहितोभूत्वाविहितंकर्मसमाचरसम्यगनुतिष्ठ तेनतुष्टेश्वरप्रसादात्शुद्धात्मासन्ज्ञानंप्राप्यमुक्तोभविष्यसी

यज्ञार्थात्कर्मणोन्यत्रलोकोयंकर्मबंधनः ॥ तदर्थंकर्मकौंतेयमुक्तसंगःसमाचर ॥ ९ ॥ सहयज्ञाः प्रजाःसृष्ट्वापुरोवाचप्रजापतिः ॥ अनेनप्रसविष्यध्वमेषवोस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥ देवान्भाव यतानेनतेदेवाभावयंतुवः ॥ परस्परंभावयंतःश्रेयःपरमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

त्यर्थः ॥ ९ ॥ पूर्वंनैष्कर्म्यसिद्धयेमिथ्याचारत्वनिवृत्तयेशरीरयात्रासिद्धयेचावश्यंकर्मकर्तव्यमित्युक्त्वा इदानींधर्मज्ञसमयःप्रमाणमिति सू त्रोक्तरीत्याधर्मज्ञतमेनब्रह्मणाप्रोक्तःप्रामाणिकोयंपरमोधर्मो मुमुक्षूणामवश्यंकर्तव्यइंद्रादिदेवताप्रसादसिद्धयइत्याह सहयज्ञाइति द्वाभ्यां पुरा सृष्ट्यादौप्रजापतिर्ब्रह्माश्रुत्युक्तैर्यज्ञैःसहप्रजाब्राह्मणादिवर्णान्सृष्ट्वा ताःप्रजाउवाच यूयमनेनयज्ञेनश्रौतेनस्मार्तेनचप्रसविष्यध्वं चरुपुरोडाशा दिद्रव्यैर्देवानांप्रीतिमुत्पादयध्वं एषदेवानुद्दिश्यश्रद्धयाकृतोयज्ञोपिवइष्टानिच्छायाविषयभूतान्काम्यंतइतिकामाः फलविशेषास्तान्दोग्धी तीष्टकामधुक्भवतु निष्कामानांज्ञानप्रतिबंधकदुरितक्षयायसकामानांस्वर्गसुखायभवेदित्यभिप्रायः ॥ १० ॥कथमयंयज्ञोस्माकमिष्टार्थायभव तीत्यतआह देवानिति अनेनयज्ञेनश्रौतेनस्मार्तेनचयूयंदेवानिंद्रादीन्भावयतसंभावयतचरुपुरोडाशादिभिःसंतुष्टान्कुरुतेत्यर्थः अनेनसंभा

वितास्तुष्टाःसंतस्तेदेवाइंद्रादयोवःयुष्मान्भावयंतु इष्टार्थप्रदानेनसंभावयंतु एवंपरस्परंभावयंतःसंतोयूयंदेवानांप्रसादेननिःशेषविनष्टप्रतिबंधाभूत्वा सत्त्वशुद्ध्यासम्यक्ज्ञानंप्राप्य परंनिरतिशयानंदलक्षणंश्रेयोविदेहकैवल्यमवाप्स्यथ यद्यप्यत्रपरस्परंभावयंतःश्रेयःपरमवाप्स्यथेत्युभयेषांपरश्रेयःप्राप्तिविधिःप्रतीयतेतथापिविचार्यमाणेप्रजानामेवधर्मोपदेशविषयत्वेनोक्तधर्मानुष्ठानलभ्यपरमश्रेयःप्राप्तिविधिर्नतुतदनुग्राहकाणांदेवानां तेषामुपदेशाविषयत्वात्स्वयंप्रभातविज्ञानत्वाज्जीवन्मुक्तत्वाच्चनश्रेयोविधिरुपयुज्यते ततःसंभावनायामेवपरस्परपदस्यसंबंधोनतुपरमश्रेयःप्राप्तिविधावितिज्ञेयम् ॥ ११ ॥ यज्ञैःसंभावितादेवामुमुक्षूणांनकेवलमामुष्मिकमेवसुखंप्रयच्छंति किंतु ऐहिकसंपत्सुखमप्यऽतस्तेषांप्रीत्यैयज्ञाद्यवश्यंकर्तव्यमन्यथाप्रत्यवायीभवतीतिसूचयितुमाह इष्टानिति यज्ञैःश्रौतैःस्मार्तैश्चभाविताःसंभावितादेवा वोयुष्मभ्यमिष्टानिच्छाविषयभूतान्भोगान्पशुपुत्रकलत्रधनधान्यादीन्दास्यंतेवितरिष्यंते एवंतैर्देवैर्दत्तान्पदार्थान्पुनश्चरुपुरोडाशादिरूपेणैभ्योदेवेभ्योऽप्र

इष्टान्भोगान्हिवोदेवादास्यंतेयज्ञभाविताः ॥ तैर्दत्तानप्रदायैभ्योयोभुंक्तेस्तेनएवसः ॥ १२ ॥
यज्ञशिष्टाशिनःसंतोमुच्यंतेसर्वकिल्बिषैः ॥ भुंजतेतेत्वघंपापायेपचंत्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

दायाऽदत्त्वा देवानामृषीणांपितॄणांचयज्ञेनब्रह्मचर्येणप्रजयाचाऽनृण्यमकृत्वा यः स्वशरीरमेवपोष्टुंभुंक्तेसःस्तेनोदेवादीनांचोरएवभवतिशिष्टानांनिंद्यश्च देवब्रह्मस्वहारिणस्तस्करस्ययागतिस्तांचगच्छतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ येतुपंचमहायज्ञान्कृत्वाऽवशिष्टान्नाऽशिनोभवंति तेसर्वपापैर्मुक्ताभवंति येतुदेवतातिथ्यादीननुद्दिश्यस्वार्थमेवपचंति तेपापाशिनएवेतिपंचमहायज्ञानुष्ठानाननुष्ठानयोःफलंप्रतिपादयति पंचमहायज्ञानांदैनंदिनत्वेनावश्यकर्तव्यत्वदार्ढ्याय यज्ञशिष्टाशिनइति ब्राह्मणायज्ञशिष्टाशिनःसंतो देवयज्ञःपितृयज्ञइतिश्रुत्युक्तपंचमहायज्ञाननुष्ठाय तच्छेषान्नभोजिनोभूत्वा सर्वकिल्बिषैः कंडनीपेषणीचुल्लीचोदकुंभीचमार्जनी पंचसूनागृहस्थस्यपंचयज्ञात्प्रणश्यतीति स्मृत्युक्तानियानिबुद्धिपूर्वकंपाणिपादपातोत्पन्नानियान्यवशेनप्राप्तानितैरेतैःसर्वैःकिल्बिषैर्मुच्यंते तेषांमोकाच्चित्तशुद्धिस्तयाज्ञानंमुक्तिंचविंदंतीत्यर्थः पं

चमहायज्ञानकुर्वाणाःपापायेब्राह्मणाआत्मकारणात्स्वोदरपूर्तिहेतोरेवपचंतिशूद्रवन्नदेवार्थंवैश्वदेवार्थंपचंति देवेभ्यःपितृभ्योब्राह्मणेभ्यश्चाऽदत्वास्वयमेवभुंजतेच तेतुपापमेवान्नरूपेणस्थितंभुंजतेनत्वन्नं स्वदृष्ट्यातदन्नमिवभातिशास्त्रदृष्ट्यादवेतादृष्ट्याचपापमवेभवति तएवपापिष्ठतमाइत्यर्थः तथाचश्रुतिः मोघमन्नंविंदतेअप्रचेताः केवलाघोभवतिकेवलादीति एकाक्रियाद्वयर्थकरीबभूवेतिन्यायेन मुमुक्षुणाश्रोत्रियेणक्रियमाणंकर्मसत्त्वशुद्धिद्वारास्वस्यमोक्षहेतुर्भवतिवृष्ट्यादिद्वाराजगत्स्थितिहेतुश्चभवत्यतउभयथापिकर्मकर्तव्यमेव ॥ १३ ॥ मुच्यंतेसर्वकिल्बिषैरिति नैष्कर्म्यंपुरुषोश्नुतइति कर्मणोमोक्षहेतुत्वंप्रतिपादितं जगत्स्थितिहेतुत्वमिदानींनिरूप्यते अन्नादितित्रयेण अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजाइति स्मृत्युक्तप्रक्रिययायज्ञाच्छ्रोत्रियेणयथाशास्त्रंनिर्वर्तितात्पर्जन्योवृष्टिर्भवति पर्ज

अन्नाद्भवंतिभूतानिपर्जन्यादन्नसंभवः ॥ यज्ञाद्भवतिपर्जन्योयज्ञःकर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥
कर्मब्रह्मोद्भवंविद्धिब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ॥ तस्मात्सर्वगतंब्रह्मनित्यंयज्ञेप्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

न्याद्व्रीहियवादिरूपस्यान्नस्यसंभवउत्पत्तिर्भवति अन्नात्स्त्रीपुंसाभ्यांभुक्ताच्छुक्रशोणितरूपेणपरिणताद्भूतानिप्राणिनोभवंतिप्रजायंते जातान्यन्नेनैवजीवंतिच एवंवृष्ट्यन्नद्वाराजगज्जीवनहेतुर्योयज्ञःसतुकर्मसमुद्भवः ऋत्विग्यजमानादिभिःक्रियमाणहोममंत्रतंत्रादिक्रियावैदिकीकर्मेत्युच्यतेतस्मात्सम्यगुद्भवोयस्यसकर्मसमुद्भवोऽपूर्वलक्षणोयज्ञः ॥ १४ ॥ कर्मेति यज्ञकारणभूतंयत्कर्मतत्तुब्रह्मोद्भवंब्रह्मवेदऋगादिस्तस्मादुत्पन्नंविद्धि तच्चब्रह्माक्षरसमुद्भवंविद्धि अस्यमहतोभूतस्यनिश्वसितमेतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदइति श्रवणात्सर्वजगत्कारणभूतादक्षरात्परमात्मनःसकाशान्निःश्वासरूपेणस्वयमेवाविर्भूतमतएवनित्यमपौरुषेयंब्रह्मवेदंविजानीहीत्यर्थः यस्माद्यज्ञैकमूलाज्जगदुत्पत्तिःस्थितिश्च तस्मात्स्वयंसर्वगतंसर्वार्थप्रकाशकत्वेनसर्वलोकस्थानांतत्तद्धर्मनियतिस्थापकत्वेनचसर्वत्रस्थितमपिब्रह्मवेदो यज्ञेब्राह्मणादिभिरनुष्ठेयेऔपासनाद्यश्वमेधांते

कर्मण्येवतद्विधानैकप्रयोजनत्वात्प्रतिष्ठितंनित्यंनियमेनस्थितंभवति वर्णाश्रमिणांकर्तव्यत्वेनकर्माणिवेदएवविदधातीत्यर्थः ॥ १५ ॥ एव
मिति ईश्वरःश्रुतिमुखेनयज्ञसंततिंविधाययज्ञद्वारावृष्टिंचान्नंचसंभाव्य भूतसृष्टिंतत्स्थितिंचनिर्वोढुमिच्छयास्वयमेवंचक्रंप्रवर्तितवान् तदि
दमीश्वरप्रवर्तितंचक्रंनियतमिहलोकेयःकर्माधिकारीब्राह्मणादिर्नानुवर्तयति परमेश्वरेणश्रुत्याविधायितंकर्मयोगंनानुतिष्ठति एतदीश्वर
शासनमकृत्वास्वयमिंद्रियारामइंद्रियार्थेष्वेव अजस्रमारमतीतींद्रियारामोविषयभोगलंपटःसन्नतएवाघायुरायुषःफलमघमेवयस्यसोघायुर्भू
त्वा काकवच्छाल्मलिवन्मोघंव्यर्थंनिष्फलमेवजीवति नैतावन्मात्रमेवभवति किंत्वीश्वराज्ञोल्लंघनदोषेणविहिताकरणप्रत्यवायेननित्यकृत
पापसंघातेनचानेककल्पंनरकंचाधिगच्छतीत्यर्थः ततोविवेकिनोब्राह्मणस्यमुमुक्षोरनात्मज्ञस्यतरणार्थंलोकहितार्थंचावश्यंवेदोक्तंकर्मकर्त

एवंप्रवर्तितंचक्रंनानुवर्तयतीहयः ॥ अघायुरिंद्रियारामोमोघंपार्थसजीवति ॥ १६ ॥
यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्मतृप्तश्चमानवः ॥ आत्मन्येवचसंतुष्टस्तस्यकार्यंनविद्यते ॥ १७ ॥

व्यमेवेतिसिद्धम् ॥ १६ ॥ तत्रश्रीभगवान् ज्ञानयोगेनसांख्यानांकर्मयोगेनयोगिनामितिसांख्यानांसंन्यासिनामसांख्यानांयोगिनांगृ
हिणांचोत्तरदक्षिणायनवदसंकीर्णंनिष्ठाद्वयंविभज्यदर्शयित्वा तदेकंवदनिश्चित्येति स्वस्यकर्तव्यंपृष्टवतोर्जुनस्यकर्माधिकारिणः सन्निहि
तत्वात्तद्धितमुपदेष्टुं नकर्मणामनारंभादितिकर्मयोगमुपक्रम्य नियतंकुरुकर्मत्वमित्यस्मैकर्मयोगमेवोपदिश्य यज्ञार्थादित्यारभ्य मोघं
पार्थसजीवतीत्यंतेनग्रंथेनानात्मज्ञस्यमुमुक्षोरवश्यंसत्त्वशुद्ध्यर्थंकर्मकर्तव्यमेव कृतेकर्मणिदेवताप्रसादईश्वरप्रसादश्चसिध्यतीतिसूचयितुं क
र्मणःकर्तव्यत्वमेवबहुप्रक्रिययानिश्चित्य इदानींसांख्यस्ययतेर्ज्ञानयोगनिष्ठांविनानान्यत्कथंचिदपीषत्कर्तव्यमस्तीतिसूचयितुमाह यइति
तुशब्दोऽनात्मरतिव्यावृत्त्यर्थः यस्तुमानवःबहिरंतश्चसर्वत्रब्रह्मैवमापयतिग्राहयतीतिमानंप्रत्यग्दर्शनं तदेवसर्वदावातिभजतीतिमानवो

ब्रह्मविद्यतिरात्मरतिः अहंब्रह्मास्मीतिश्रुत्युक्तरीत्यास्वात्मनासाक्षात्कृतेनित्यानंदैकरसेऽद्वितीयेपरेब्रह्मण्येवरतिरंतःकरणस्यरमणंक्रीडासर्वदा
विहारोयस्यसआत्मरतिरेवभवेत् आत्मरतिरात्मक्रीडआत्ममिथुनआत्मानंदइतिश्रवणाद्योब्रह्मवित्सर्वदात्मन्येवविहरतिनक्वचिदप्यनात्म
नीत्यर्थः किंचात्मतृप्तश्च आत्मनैवानंदैकरसेनपूर्णेनस्वीकृत्याधिगतेनतृप्तः आत्मलाभान्नपरंविद्यतइतिस्मरणादतःप्राप्तव्यांतराभावादात्मप्रा
प्त्यैवसर्वत्रप्राप्तालंबुद्धिर्यस्यसआत्मतृप्तश्चभवेत् आत्मन्येवचक्षुषोरूपवद्बहिरंतःसर्वत्रवृत्तेर्विषयभूतेचिदानन्दैकरसेब्रह्मण्येवसंतुष्टः यथाका
मीइष्टार्थेसंतुष्टोभवति तथायआत्मन्येवसंतुष्टश्चस्यात् तस्यमहात्मनआत्मारामस्यकृतकृत्यस्ययतेः कार्यंकर्तव्यंकर्मनविद्यतेनास्ति पर्याप्तकाम
त्वेनप्राप्तव्याभावात् ननुविधिकृतत्वाविशेषाद्विदुषोपिकर्तव्यमेववैदिकंकर्मकर्मविधेःसर्वसामान्यात्कर्मशास्त्रतदर्थतन्नियमपरिज्ञातृत्वाद्विदुषः
विद्वान्यजतइतिविशेषविधानाच्चविधिबलाद्विदुषाप्यवश्यंकर्मकर्तव्यमेवेतिचेद्भवानत्रप्रष्टव्यः परावरैकत्वविज्ञानवह्निनिर्मूलितद्वैतभ्रमस्यस
र्वंब्रह्मैवपश्यतोजीवन्मुक्तस्यब्रह्मविदः कर्मकरणं स्वार्थंवा किंपरार्थंवा आद्ये कर्मैहिकार्थंवा किमामुष्मिकार्थं वा आद्ये शरीररक्षार्थंवा
किंपरिग्रहरक्षार्थंवाप्युतविलासार्थं नाद्यः सिद्धेऽन्यथार्थेनयतेततत्रपरिश्रमंतत्रसमीक्षमाणइतिवचनाच्छरीरस्थितेःप्रारब्धाधीनत्वात्तदुद्दिश्य
विदुषःकर्माऽनुपपत्तेः नद्वितीयः एतंवैतमात्मानंविदित्वेतिश्रुतेः निःशेषनिवृत्तमिथ्याज्ञानानांब्रह्मविदांपुत्राद्येषणाभ्योव्युत्थानश्रवणात्ता
भ्यउत्थितवतोविदुषःपरिग्रहाभावात्तद्रक्षानिमित्तककर्मानुपपत्तेः नतृतीयः सर्वमात्मानमेवपश्यतआत्मरतेर्विदुषोऽन्यत्ररत्यप्रसक्तौविलासा
संभवात् तर्ह्यामुष्मिकार्थमस्त्वितिचेत्तत्रापि किंस्वर्गार्थंवा किमपवर्गार्थं किमात्मशुद्ध्यर्थंवा नाद्यः पर्याप्तकामस्यकृतात्मनस्तु इहैवसर्वेप्रवि
लीयंतिकामाइतिसर्वकामप्रविलयश्रवणाद्विदुषःस्वर्गकामासंभवात्तदर्थककर्मानुष्ठानानुपपत्तेः नद्वितीयः नकर्मणानप्रजयेतिश्रुत्याकर्मणा
मोक्षसाधनत्वनिषेधाज्जीवन्मुक्तत्वाच्चविदुषस्तदर्थककर्मासिद्धेः तृतीये किंशरीरशुद्ध्यर्थंवा किंचित्तशुद्ध्यर्थंवाकिंआत्मशुद्ध्यर्थंवा कर्मकर्त

व्यं नाद्यः कलेवरंमूत्रपुरीषभाजनमितिस्मरणात्प्रत्यक्षत्वाच्च मलमांसास्थिमतोवपुषःकर्मणाशुद्ध्यसंभवात् नद्वितीयः यतयःशुद्धसत्त्वाइति
श्रवणात्शुद्धचित्तत्वादेवसम्यग्युत्पन्नात्मज्ञानत्वाद्विदुषस्तच्छुद्ध्यपेक्षाऽसिद्धेः नतृतीयः अस्नाविरंशुद्धमपापविद्धमितिश्रवणान्निरवयवत्वे
नाऽविषयत्वाच्चकर्मणात्मनःशुद्धिकल्पनाऽयोगात् यज्ज्ञानबलेनविष्णुरुद्रादयोऽकार्यशतकोटिमपिकृत्वास्वयंशुद्ध्यंत्यन्यानपिचशोधयंतित
मात्मानंकःकेनशोधयेत् स्वतएवसतःशुद्धिर्नासतायेनकेनचिदित्यात्मनःस्वतएवशुद्धत्वात् तर्हिविदुषःकर्माचरणंपरार्थमेवास्त्वितिचेत्त्वमत्र
प्रष्टव्यः लोकार्थंयःकर्मकरोति सकिमपरोक्षज्ञानी उतपरोक्षज्ञानीवेति आद्ये सयतिर्वा गृहस्थोवा नाद्यः तस्यनिरभिमानत्वात्संन्यस्तसर्वक
र्मतत्साधनत्वाच्चकर्मशब्दाऽप्रसक्तेः देहवर्णाश्रमादिष्वहंममेत्यभिमानःप्रपंचसत्यत्वबुद्धिरर्थित्वंकर्तव्यताबुद्धिरकरणेप्रत्यवायभयंशास्त्रभयंच
खलुप्रवृत्तेर्बीजं तदेतत्सर्वमपिसमूलंपरावरैकत्वविज्ञानमहाग्निनानिर्दह्यस्वयंनिष्क्रियब्रह्मात्मनातिष्ठतोनिर्दग्धानात्मतादात्म्यग्रंथेःसर्वात्मभा
वापन्नस्यस्वात्मारामस्ययतेरतिवदनमेवनसंभवतिकिमुतकर्मणिप्रवृत्तिरिति तथाचश्रुतिः प्राणोह्येषसर्वभूतैर्विभाति विजानन्विद्वान्भवते
नातिवादीति ततोब्रह्मनिष्ठस्यात्मरतेःस्वार्थंवापरार्थंवाकर्मणिप्रवृत्तिर्नसंभवति नापिद्वितीयः जन्मानेकसहस्रकृतपुण्यकर्मपुंजपरिपाकेने
श्वरप्रसादेनचसर्वदृश्यमिथ्यात्वनिश्चयपूर्वकं ब्रह्मैवाहमितिब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानमप्रतिबद्धंयदासमुत्पन्नंस्यात्तदैवगृहस्थोपियाज्ञवल्क्यादिवदे
षणाभ्योव्युत्थास्यति नत्वहंममेतिसंसर्तुमर्हति तत्कारणासंभवात् संसारकारणंखल्वनात्मनिदेहादावहंभावस्तदन्यत्रममभावश्च तदेतद्द्वयंय
स्यब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनविध्वस्तंनसपुनःसंसारायकल्पते नहिब्रह्मैवाहमितिविज्ञानंब्राह्मणोहंममेदमितिबुद्धिश्चतेजस्तिमिरवत्परस्परविरुद्ध
मेकत्रवस्तुंशक्नोति ततोब्रह्मतत्त्वविज्ञानखड्गनिर्भिन्नहृदयग्रंथेर्विदुषःपुनःसंसरणंनसंभवत्यतःसंसाराद्व्युत्तिष्ठत्येवगृह्यपिविद्वान् यदिनव्युत्तिष्ठे
त्तदव्युत्थानमेवज्ञापयत्यज्ञानतत्कार्यनिगृहीतत्वंविदुषः ननुतद्धेतुकप्रारब्धाभावाद्गृहीब्रह्मभावापन्नोपिनोत्तिष्ठतीतिचेज्जडभरतवद्भसेत्नत्व

हंममेदमितिसंसरति मिथ्यात्वज्ञानस्यसंसारस्यचमिथोविरोधात् नहिमरुंनिर्जलंदृष्ट्वापुनर्दूरात्प्रतीयमानंजलमादातुंपातुंवाविवेकीगच्छति
स्वयंबलवताप्रेष्यमाणोपिवेगेनहर्षेणचनगच्छति किंतु हाकष्टमितिरुदन्मंदंमंदंगच्छतिनाप्यन्यंचोदयति तद्वत्प्रतिकूलप्रारब्धवानपिवि
द्वान्तत्सर्वमिथ्यात्वदर्शीसंसर्तुंनहृष्यतिनान्यंप्रेषयतिच किंतु भग्नकटिसर्पवन्मंदगतिर्भविष्यति प्रवृत्तिहेतोरनात्मन्यहंभावस्याभावात् ब्र
ह्मैवाहमितिब्रह्मात्मनाब्रह्मण्येवतिष्ठतोब्रह्मविदोब्राह्मणस्यचांडालमिवतनुंस्प्रष्टुंनरोचते देहादितादात्म्यंविनाऽहंममेतिव्यवहर्तुंचनशक्यते
ब्रह्मविदांदेहादितादात्म्यमतीवदुःखं तत्तादात्म्येनाहंममेतिप्रवृत्तिस्ततोतिदुःखं तत्रापिकर्मकरणमत्यंतदुःखमेवेतिविज्ञाय गृहस्थोपिविद्वा
न्सर्वंसंन्यस्यत्येव नस्वार्थंनपरार्थंवाकर्मकर्तुंशक्नोति अतःपरोक्षज्ञान्येवचतुर्थाध्यायेचात्रचवक्ष्यमाणरीत्यालोकसंग्रहंकरिष्यतीति नक्वचि
दप्यपरोक्षज्ञानीनिःशेषविनष्टानात्माऽहंभावः ननु योगयुक्तोविशुद्धात्माविजितात्माजितेंद्रियः सर्वभूतात्मभूतात्माकुर्वन्नपिनलिप्यतेनै
वकिंचित्करोमीतियुक्तोमन्येततत्त्वविदित्यादिवाक्यार्थपर्यालोचनयात्वपरोक्षज्ञानिनोपिलोकसंग्रहार्थंकर्मकर्तव्यमेवेतिप्रतीयते कथंपरोक्षज्ञा
न्येवलोकसंग्रहंकरिष्यतीतिनियमःक्रियते विशुद्धात्मत्वादिविशेषणजातंकथंपरोक्षज्ञानिनःसिध्येद्विनाब्रह्मविदंब्रह्मनिष्ठं मुनिरितितत्त्ववि
दितिब्रह्मविलिंगदर्शनात्ततोऽपरोक्षज्ञानिनोपिलोकसंग्रहार्थंकर्मकर्तव्यमेवेतिचेत्सत्यं विशुद्धात्मत्वादिविशेषणजातमितरस्माद्ब्रह्मविदंव्या
वर्तयति तदिदंमुक्तिकृतलक्षणंजन्मशतकोट्याप्यन्येषामलभ्यंतथाप्यत्रत्वंप्रष्टव्यः अपरोक्षज्ञानीद्विविधः सिद्धसाधकश्चेति तयोःकिंसिद्धस्यो
च्यतेउतसाधकस्यवालोकसंग्रहइति नाद्यः मुक्तत्वात्तस्यलोकसंग्रहानुपपत्तेः सर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिनित्यनिरंतरब्रह्मनिष्ठयानिशितीकृतपरा
वरैकत्वविज्ञानखड्गेनद्वैतभ्रमबंधंविच्छिद्यब्रह्मादिस्तंबपर्यंतैःसहसर्वप्राणिभिःस्वंमुक्तंपश्यतोब्रह्मविद्यतेस्तद्दृष्ट्याबद्धलोकाभावात्तत्संग्रहाऽसंभ
वात् यथादेवदत्तःसर्वेभ्यःपूर्वंस्वयंमुक्तास्वमेवमुक्तवंतंपश्यतिनान्यं यथावायज्ञदत्तःस्वयंपूर्वंप्रतिबुध्यस्वमेवप्रतिबुद्धंपश्यति नतथाविद्वाना
त्मानमेवमुक्तंपश्यति किंतु स्वविज्ञानेनस्वंचसर्वंचप्राणिजातंमुक्तमेवपश्यति यथाबुद्धिमान्स्वस्यचेतनत्वधर्मवैशिष्ट्यविज्ञानेनब्रह्मांडस्थंप्रा

णिजातंसर्वचेतनत्वधर्मविशिष्टमेवविजानाति यथावापाचकःस्थालीपुलाकस्यैकस्यपक्वताज्ञानेनसर्वस्याप्यन्यस्यपक्वतांविजानाति तथा ब्रह्मविद्यतिःस्वमुक्त्यासर्वान्मुक्तानेवविजानातिनतुस्वमात्रं यस्तुस्वमात्रमेवमुक्तंपश्यतिनत्वन्यंनसब्रह्मविदेवभवतिनापिचमुक्तः किंतुस वाचामुक्तः नत्वविद्याबंधात् यथाविवेकीसूक्ष्मबुद्ध्यातरंगफेनबुद्बुदाद्यम्मयंसर्वंजलमात्रंपश्यति यथाकटकमुकुटादिहैमंसर्वंहेममात्रंपश्यति यथावारज्जुसर्परज्जुमात्रंपश्यति तथायस्तुप्रत्यक्दृष्ट्यास्वंचजगत्सर्वंचब्रह्ममात्रंपश्यति सएवब्रह्मविदद्वैतदर्श्यविद्याबंधविमुक्तश्च तस्यै तस्याद्वैतदर्शिनोमहात्मनःसिद्धस्यसुप्तोत्थितवत्स्वातिरिक्तमपश्यतः पूर्णवृत्तेर्ब्रह्मविद्वरिष्ठस्य लोकविधिविधानविधेयादेरभावात्तदुद्देशेनक र्मणिप्रवृत्तिर्नसंभवति कुर्वन्नपिनलिप्यतइतिप्रवृत्तिद्योतकंवाक्यंविद्यतेतत्कथमितिचेत्तदर्थंश्लोकव्याख्यानावसरेवक्ष्यामः विद्वान्यजतइत्य त्रविदितवेदार्थोब्राह्मणोविद्वच्छब्दार्थो नतुब्रह्मविद्यतिस्तस्यसर्वकर्मसंन्यासित्वाद्विधेरपिलोकवन्मिथ्यात्वकोट्यंतःपातित्वाच्चकर्मविध्यनुपप त्तेः नद्वितीयः साधकस्यमुमुक्षोर्यतेःकर्मविध्यदर्शनात् नहिमुमुक्षोर्यतेर्निदिध्यासोर्लोकसंग्रहार्थंकर्मकर्तव्यमितिविधिरस्तिविनासमाधिं तमेवधीरोविज्ञायप्रज्ञामिति परंब्रह्मानुसंदध्यादिति यच्छेद्वाङ्मनसीप्राज्ञइति ब्रह्मणःपांडित्यंनिर्विद्यबाल्येनतिष्ठासेदिति ज्ञाननिष्ठैवकर्तव्यत्वे नश्रूयते स्मर्यतेच मनःसंयम्यमच्चित्तइति ध्यानयोगपरोनित्यमिति वाचंयच्छमनोयच्छेतिचातःसाधकस्यात्मवेदिनोयतेःकर्तव्यःसमाधि रेव नश्रौतंनस्मार्तंचस्वार्थंवापरार्थंवा शौचमाचमनंस्नानंनतुचोदनयाचरेदितिज्ञाननिष्ठस्यविध्यभावस्मरणात् एतमेवप्रव्राजिनोलोकमिच्छं तःप्रव्रजंतिइति श्रुत्याजिज्ञासयासंन्यस्तसर्वकर्मणोयतेर्विविदिषोरेवजिज्ञासायांसंप्रवृतोनाद्रियेत्कर्मचोदनामितिश्रवणादिज्ञानसाधनंवि ना नान्यत्कर्तव्यमितिकर्मविधेरुपेक्ष्यत्वस्मरणात्किमुतसिद्धस्यविज्ञातात्मतत्त्वस्यसाधकस्यकर्मतंत्रानवकाशइति अतःपरोक्षज्ञान्येवबहु धाकृतश्रवणआभासात्मज्ञान्यहंममादिबाह्यवासनाबद्धोलोकसंग्रहवचनस्यविषयः अथवालोकानुग्रहार्थंब्रह्मणासृष्टा महांतोव्यासागस्त्य पराशरवसिष्ठादयस्तत्सदृशावाअन्येआधिकारिका निग्रहानुग्रहक्षमास्तेवाभवेयुर्लोकसंग्रहवचनस्यविषयाः नतुसिद्धोनापिचसाधकोमुमुक्षु

र्यतिस्ततएवोच्यतेभगवतासर्वज्ञेनतस्यकार्यंनविद्यतइति ॥ १७ ॥ ननुब्रह्मेंद्रादिभिस्तत्तत्पदंलब्ध्वाप्राप्तंयत्सुखंतत्कर्मजन्यमेव ततःसर्वत्र सुखस्यकर्मसंपाद्यत्वाद्ब्रह्मविदोपिसुखार्थित्वाच्च तस्यनिरंतरसुखसिद्ध्यैकर्मयत्किंचित्कर्तव्यमेवेत्याशंकायां न आनंदोब्रह्मेतिविज्ञानमानंदं ब्रह्मेति ब्रह्मणआनंदैकरूपत्वश्रवणान्निरंतरब्रह्मनिष्ठयातद्भावापन्नस्याखंडानंदस्वरूपेणैवतिष्ठतोस्य निरंतरब्रह्मानंदरसानुभूतेरनवच्छिन्नत्वा त्क्रियाजन्यसुखस्यानित्यत्वात्तदनपेक्षिणोब्रह्मविदःकर्मसाध्योर्थस्तदभावेअनर्थोवानकश्चिदस्तीत्याह नैवेति तस्याहमेवेदंसर्वमितिसर्व मात्मानमेवाद्वितीयंपश्यतआत्मारामस्यात्मानंदस्ययतेःसिद्धस्य कृतेनानुष्ठितेनकर्मणाप्राप्तव्योर्थःकश्चिदपिनैवास्ति आत्मतृप्तत्वात्सर्वमि थ्यात्वदर्शित्वाच्च योगक्रिययाप्राप्तव्याकाशगमनाणिमादिसिद्धिर्नापेक्ष्यते सर्वात्मभावापन्नत्वात्तपःक्रिययाप्राप्तव्यब्रह्मेंद्रादिपदापेक्षाचनसं

नैवतस्यकृतेनार्थोनाकृतेनेहकश्चन ॥ नचास्यसर्वभूतेषुकश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

भवति जीवन्मुक्तत्वाद्वैदिकक्रिययाप्राप्तव्यचित्तशुद्धिद्वारकमोक्षापेक्षापिनास्त्यतोब्रह्मवित्तमस्यकर्मणासाधनीयोर्थःकश्चिदपिनास्त्येवेत्यर्थः न न्वेतस्यकर्मणाप्राप्तव्येष्टार्थाभावेपिविध्युल्लंघनदोषोवाप्यकरणेप्रत्यवायदोषोवास्यात्तेनज्ञानहानिर्वास्वरूपहानिर्वाप्रसज्येतेत्याशंकायामाह ना कृतेनेति उक्तलक्षणस्यब्रह्मविदस्त्वकृतेनविहितानाचरणेनानर्थउक्तःकश्चनेहलोकेनसंभवति मायामात्रमिदंद्वैतमितिन्यायेनविधेरप्याविद्य कत्वेनमिथ्यात्वाद्विदुषस्तदुल्लंघनेदोषाभावः उभेह्येवैषएतेआत्मानंस्पृणुतइतिश्रवणादकर्मणोपिब्रह्ममात्रत्वदर्शनेनस्वतःसत्ताभावादकर्मा पिदोषायनकल्पते निरंतरब्रह्मनिष्ठयैवतिष्ठतोविदुषस्तेनज्ञानहानिर्नसंभवति एषनित्योमहिमाब्राह्मणस्येतिब्रह्मवित्स्वरूपस्यकर्माकर्मभ्यांवृ द्धिक्षयाभावश्रवणाद्ब्रह्मविदोकर्मणास्वरूपहानिश्चनभवति तस्मादकृतेनास्यनकश्चिदप्यनर्थइत्यर्थः नन्वस्यमुक्तिप्रतिबंधकनिवृत्त्यर्थंवाप्या

ध्यात्मिकाद्युपद्रवनिवृत्त्यर्थंवाप्युपास्तिक्रिययाशिवोवाविष्णुर्वाऽन्योवाव्यपाश्रयणीयोभवति अथवाशरीरयात्रार्थंब्राह्मणोवाक्षत्रियोवाप्यनुसृत्याश्रयणीयोभवत्यतोविदुषःसर्वदाकर्मत्यागोनयुज्यतएवेत्याशंकायामाह नचेति अस्योक्तलक्षणस्यब्रह्मवित्तमस्यदेवेषुशिवोवाविष्णुर्वासर्वभूतेषुब्राह्मणोवान्योवाकश्चिदपियत्किंचित्कार्यमुक्तलक्षणमुद्दिश्यक्रिययाव्यपाश्रयआश्रयणीयःकश्चिदपिनास्ति इहैवतैर्जितःसर्गोयेषांसाम्येस्थितंमनइतिवचनादिहैवास्मिन्शरीरेनित्यनिरंतरब्रह्मनिष्ठयाभाविशरीरप्रापकमज्ञानंतत्कार्यसंचितादिसर्वकर्मजातंचविनिर्मूल्य स्वयंशरीरसंबंधरहितत्वेनैवसदास्थितत्वाद्ब्रह्मविदोत्रैवमुक्तस्य इतोमुक्तिप्रतिबंधकासंभवान्मिथ्यात्कोट्यंतःपातित्वाच्चशिवविष्ण्वादिराराध्योनभवति आध्यात्मिकाद्युपद्रवस्यशरीरत्राणस्यचप्रारब्धाधीनत्वात्पुंप्रयत्नस्यवैयर्थ्यदर्शनाच्च नकोपिब्राह्मणादिराश्रयणीयएवातोब्रह्मविद्यस्यमुक्तस्यक्वचिदपियत्किंचिदपिकर्मनकर्तव्यमेव कृतंचेत्सब्रह्मविदेवनभवति तथाचस्मृतिः ज्ञानामृतेनतृप्तस्यकृतकृत्यस्ययोगिनः नैवास्तिकिं

तस्मादसक्तःसततंकार्यंकर्मसमाचार ॥ असक्तोह्याचरन्कर्मपरमाप्नोतिपूरुषः ॥ १९ ॥

चित्कर्तव्यमस्तिचेन्नसतत्त्वविदिति ॥ १८ ॥ योगारूढेयास्तस्यैवमुक्तस्ययतेरात्मारामस्यकर्मनकर्तव्यंकिंत्वारुरुक्षोर्मोक्षार्थिनस्तवकर्मकर्तव्यमेवेतिबोधयितुमाह तस्मादिति हियस्मात्कारणान्मुमुक्षुःपुरुषःस्वयमसक्तःफलाभिसंधिरहितोभूत्वावैदिकंकर्माचरन्सम्यगनुतिष्ठन्नेव परंपरमपुरुषार्थंमोक्षमाप्नोति यथाऽयमात्मरतिरस्मिन्जन्मनिजन्मांतरेषुचवैदिकंकर्मकृत्वैवचित्तशुद्धिंप्राप्यात्मज्ञानेनमुक्तिंप्राप्तवान् तथान्योपिकर्मभूमिस्थःकर्मकृत्वैवज्ञानंप्राप्यमुक्तोभवतिनैवान्यथा तस्मात्त्वमपिमुमुक्षुरसक्तोनिष्कामःसन्सततंकार्यंकर्तव्यंवैधंनित्यंनैमित्तिकंचकर्मसमाचर श्रद्धाभक्तिभ्यामीश्वरार्पणबुद्ध्यासम्यक्कुरुकर्मणैवचित्तशुद्धिंप्राप्यज्ञानंचमोक्षंचप्राप्स्यसीत्यर्थः धर्मेणपापमपनुदतीति ज्ञानमुत्पद्यतेपुंसांक्षयात्पापस्यकर्मणइति ज्ञानादेवतुकैवल्यमित्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्धर्मानुष्ठानादेवपापक्षयः पापक्षयादेवज्ञानंज्ञानादेवमोक्षइतिप्रतिपाद्यते ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ततोमुमुक्षोरज्ञातात्मतत्त्वस्यावश्यंकर्मैवकर्तव्यमित्युपदिश्यास्मिन्नर्थेवृद्धाचारंप्रमाणयतिश्रीभगवान् कर्मणैवेति जनकादयःजनकोवैदेहआदिर्येषांतेजनकादयःअश्वपतिभगीरथादयःक्षत्रियाः कर्मणैवश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानेनैवचित्तशुद्धिंप्राप्य ज्ञानेनसंसिद्धिमास्थिता मुक्तिंप्राप्यकृतार्थाजाताइत्यतस्त्वमपिकर्मैवकृत्वातदुत्पन्नचित्तशुद्ध्याज्ञानंप्राप्यमुक्तोभूत्वासुखेनतिष्ठेत्यर्थः यद्वा जनकादयोज्ञानयोगनिष्ठानिरूढतयासंसिद्धिंमुक्तिंप्राप्यापिलोकहितार्थंकर्मणैवसहस्थिताः स्वयंकृतार्थाअपिमूढतारणार्थंकर्मकुर्वंतएवस्थिताइत्यर्थः आरूढानामेवैवंसतिकिमुतानात्मज्ञेनारुरुक्षुणात्वयामोक्षार्थंकर्मकर्तव्यमिति एवंमुमुक्षोरनात्मज्ञस्यारुरुक्षोर्मोक्षार्थमवश्यंकर्मकर्तव्यमेवेतिनिर्धार्य इदानींमुक्तेनाप्याधिकारिकेणलोकहितार्थंकर्मकर्तव्यमेवेतिबोधयितुं तत्रदृष्टांतत्वेनजनकादीनांज्ञानवृद्धानांप्रवृत्तिमुदाहृत्य तवाप्येतादृशोधिकारोयद्यस्ति

कर्मणैवहिसंसिद्धिमास्थिताजनकादयः ॥ लोकसंग्रहमेवापिसंपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥
यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः ॥ सयत्प्रमाणंकुरुतेलोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

तिष्ठतु तथापिजनकादिवत्त्वयालोकहितार्थमपिकर्मावश्यंकर्तव्यमेव महापुरुषप्रवृत्त्याखलुशास्त्रस्यप्रामाण्यंकर्मणःप्राशस्त्यमज्ञतरणंचपारंपर्येणाचारप्रचयोपिचसिध्यत्यतोमुक्तेनाप्यवश्यंमहताकर्मकर्तव्यमित्याशयेनाह लोकसंग्रहमिति लोकःपामरजनस्तस्यसंग्रहःसत्कर्ममार्गप्रदर्शनेनतारणमुन्मार्गान्निवारणंवा तमिमंलोकसंग्रहमेवार्थंसंपश्यन् मयाक्रियमाणंकर्मलोकोपकारायभवतीतिपश्यन्नपिकर्मकर्तुंत्वमर्हसीत्यर्थः ॥ २० ॥ मत्कर्तृकंकर्मकथंलोकस्योपकारायभवतीतिचेदुच्यते यद्यदाचरतीति वेदशास्त्राध्ययनाध्यापनयोस्तदर्थज्ञानज्ञापनयोस्तदुक्तकर्मानुष्ठानानुष्ठापनयोश्चदक्षिणः कुलशीलादिमहत्त्वसंपन्नश्चयोद्विजश्रेष्ठः यद्यच्छ्रौतंस्मार्तंवाअन्यद्वाचरतिनियमेनानुतिष्ठतिमुमुक्षुः इतरःपामरोपितत्तदेवकर्माचरतिनतुस्वयमप्यन्यत्करोति शास्त्रतज्ज्ञानतदुक्तकर्मपरिज्ञानाभावात् किंच उक्तलक्षणःश्रेष्ठःयद्यच्छास्त्रंस्वयंप्रमाणंकुरु

तेइदमेवप्रमाणमितिव्यवहरति लोकोमूढजनस्तदेवतेनप्रमाणीकृतमेवशास्त्रमनुवर्तते तदेवशास्त्रंस्वयंप्रमाणंकरोति श्रेष्ठानुसारीभवतिपामर इत्यर्थः एतेनश्रेष्ठस्यकृतार्थस्यापिलोकहितार्थंकर्मकर्तव्यमेवेतिसिद्धम् ॥२१॥ ननुमहात्मनःकृतार्थस्यकर्मणासाध्यमपश्यतःकर्मकरणंकुत्रापि नदृष्टमित्याशंकायां अस्मिन्नर्थेत्वहमेवप्रमाणमित्याह श्रीभगवान् नमइति हेपार्थ षड्गुणैश्वर्यसंपन्नस्यावाप्तसर्वकामस्यसर्वेश्वरस्यमेयत्किंचि त्कार्यमाप्तव्यमर्थमुद्दिश्यकर्तव्यंकर्मनास्तितत्कुतः अनवाप्तमप्राप्तंसत्ममक्रियया ऽवाप्तव्यंप्राप्तव्यंवस्तुकिंचिदपित्रिषुलोकेषुनविद्यते गृहस्वामि नोगृहस्थद्रव्यवद्ब्रह्मांडस्थंसर्ववस्तुब्रह्मांडस्वामिनोमेप्राप्तमेवभवतिनतुप्राप्तव्यंकिंचिदस्ति एवंमहाभाग्यवैराग्यज्ञानसमृद्धोप्यहंलोकसंग्रहात्म केकर्मणिवर्तेएवहि चकारोह्यर्थः ममवैदिकेलौकिकेचकर्मणिप्रवर्तनंभवतांप्रत्यक्षसिद्धमितिहिःप्रसिद्धिबोधनार्थः ॥ २२ ॥ ननुसर्वेश्वरस्यतव

नमेपार्थास्तिकर्तव्यंत्रिषुलोकेषुकिंचन ॥ नानवाप्तमवाप्तव्यंवर्तएवचकर्मणि ॥ २२ ॥
यदिह्यहंनवर्तेयंजातुकर्मण्यतंद्रितः ॥ ममवर्त्मानुवर्तंतेमनुष्याःपार्थसर्वशः ॥ २३ ॥

लोकसंग्रहोपिनकर्तव्यःअनर्थाभावादित्याशंक्य न अश्रेष्ठःश्रेष्ठानुसारीतिन्यायेनसर्वज्ञोऽयंकृष्णइतिसर्वेमदनुसारीणोभवंति मय्यकर्मणिस तिसर्वेप्यकर्माणोभवेयुस्तेनलोकक्षतिरुपपद्यतेअतःकर्ममकर्तव्यमेवेत्याशयेनाह यदीतिद्वाभ्यां अहंकृतार्थोस्मीतिवानकर्मणाममसाध्य मस्तीतिवाप्यहमतंद्रितःमंत्रतंत्रप्रयोगादावप्रमत्तोभूत्वा जातुक्वचित्कदाचिदपिकर्मणिविहितेनवर्तेयं यदिविहितकर्मकर्तानस्यांचेन्माम कर्माणंदृष्ट्वासर्वेमनुष्याअप्यकर्माणोभवेयुः हियस्मात्कारणान्मनुष्याःसर्वेभगवानयंसर्वज्ञइति मयि सर्वज्ञत्वबुद्ध्याममवर्त्ममदीयमेवमार्ग मनुवर्तंते अश्रेष्ठस्यश्रेष्ठानुसारित्वनियमात्मयाकर्मणित्यक्तेस्वयमपिकर्मत्यजेयुरित्यर्थः ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥

ननुतैरपिकर्मत्यज्यतांततःकोनर्थइत्यतआह उत्सीदेयुरिति सर्वैःकर्मणिपरित्यक्ते अन्नाद्भवंतिभूतानीत्युक्तरित्याहविर्भागाभावाद्देवाःप्रक्षीणा भवेयुर्वृष्ट्याद्यभावान्मनुष्यादीनामनुत्पत्तिरुत्पन्नानांचविनाशःस्यात् एतावानेवानर्थोनभवतिकिंतुवर्णसांकर्यमपिचस्यादित्याह संकरस्येति कृतकृत्यत्वाभिमानेनाऽहंलोकस्थितिकारणंवैदिकंकर्मत्याजयित्वासंकरस्यचकर्तास्यां तत्तद्वर्णजातिभेदव्यवस्थापककर्माभावेसर्वेषामेकरूप्या पत्तौवर्णाःसंकीर्यंतेसोपिवर्णसंकरोमत्कर्तृकएवस्यात् एवंसांकर्यसंपादनेनाहंसर्वाःप्रजाउपहन्यांसर्वासांप्रजानामुपहतिकर्ताचस्यां उपहतिर्दु र्गतिप्राप्तिःसद्गतिहेतोःसत्कर्मानुष्ठानस्याभावात्सर्वेनरकभाजोभवेयुरित्यर्थः यतएषानर्थपरंपरापत्तिस्ततः कृतकृत्यस्यापिममतवचाप्यात्मविदो

उत्सीदेयुरिमेलोकानकुर्यांकर्मचेदहम् ॥ संकरस्यचकर्तास्यामुपहन्यामिमाःप्रजाः ॥ २४ ॥
सक्ताःकर्मण्यविद्वांसोयथाकुर्वंतिभारत ॥ कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥
नबुद्धिभेदंजनयेदज्ञानांकर्मसंगिनाम् ॥ जोषयेत्सर्वकर्माणिविद्वान्युक्तःसमाचरन् ॥ २६ ॥

न्यस्यचलोकहितार्थंकर्मकर्तव्यमेवेतिसिद्धम् ॥ २४ ॥ तर्हिलोकहितार्थंकर्मणिप्रवृत्तेनविदुषाकथंकर्मकर्तव्यमित्याकांक्षायामाह सक्ताइति अवि द्वांसोऽनात्मज्ञाःकर्मणिकर्मजन्यफलेस्वर्गपुत्रधनादौसक्ताआसक्तिमंतोभूत्वा नियमेनश्रद्धाभक्तिभ्यांयथाविहितंकर्मकुर्वंति तथैववर्तमानःस न्लोकसंग्रहंचिकीर्षुर्विद्वान्ब्रह्मविदाधिकारिकः स्वयमसक्तःकर्तृत्वाभिनिवेशरहितःफलापेक्षारहितोपिभूत्वा कर्मकुर्यादेवंकुर्वन्स्वयंतीर्णःपरा नपितारयतीतिभावः कर्तृत्वाभिनिवेशरहितत्वंफलानपेक्षित्वंसाकल्यवैकल्ययोर्हर्षविषादशून्यत्वंचतज्ज्ञाज्ञयोर्वैलक्षण्यं नियमेनकर्मकरणंतू भयत्रसममेव ॥ २५ ॥ किंच नबुद्धिभेदमिति विद्वान्ब्रह्मवित्स्वयंयुक्तआत्मनोदेहादितादात्म्याभावदर्शनयोगनिष्ठोभूत्वासमाचरन्कालोचि

तंकर्मकुर्वन्कर्मसंगिनांकर्मासक्तानां फलापेक्षयानियमेनकर्मकुर्वतामित्यर्थः यद्वा देहेंद्रियादिभिरेवक्रियमाणेषुकर्मस्वहंकर्ताभोक्तेत्यभिमानः संगःसयेषांतेषांकर्मसंगिनामतत्त्वविदांमूढानां स्वयंपंडितत्वाभिमानेनबुद्धिभेदं ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामइतिवचनाज्ज्योतिष्टोमंकृत्वास्वर्गफलंभोक्ष्यइत्यादिफलविषयायाकामनाबुद्धिस्तस्याभेदंचालनंनजनयेत् नकर्माणिकामनयाकर्तव्यानीतिवास्वर्गादिफलमसदितिवाकर्त्रादिसर्वंमिथ्येतिवातेषांबुद्धेर्वैकल्यंनसंपादयेत् किंतु अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनइति पश्यतिपुत्रंपश्यतिपौत्रमिति तस्माद्धर्मंपरमंवदंतीत्यादिनाच सर्वाणिकर्माणिवैदिकानिजोषयेत्प्रीणयेत् कर्मफलस्तुत्याकर्माणिकर्तुमिच्छामेवसंपादयेदित्यर्थः ॥ २६ ॥ मूढानामेवकर्मनतुपंडितानामितिसूचयितुमज्ञानांकर्मसंगिनामित्युक्तं कर्मसंगिनामितियदुक्तंतदेवविस्पष्टयति प्रकृतेरिति प्रकृतिर्मायासत्त्वादिगुणद्वाराआ

प्रकृतेःक्रियमाणानिगुणैःकर्माणिसर्वशः ॥ अहंकारविमूढात्माकर्ताहमितिमन्यते ॥ २७ ॥

काशादिमहाभूतरूपेणपरिणतातस्याःप्रकृतेर्गुणाःकार्यभूताः देहेंद्रियादयस्तैरेवनक्वचिदप्यात्मनाक्रियमाणानिसर्वाणिकर्माणिप्रति अविद्वानहंकारविमूढात्मास्वाविद्ययादेहेंद्रियादावनात्मन्यहमितिबुद्धिरहंकारस्तेनविमूढोविपरीतग्रहणतत्परआत्मामनोयस्यसोहंकारविमूढात्मा यद्वा विमूढइत्यत्रांतर्गर्भितोणिच् देहेंद्रियादिष्वहंकरणेनविमोहितःद्रष्टाहंस्प्रष्टाहंश्रोताघ्रातारसयितामंताबोद्धाकर्ताभोक्तेति तत्तदुपाधिसंबंधसंभावितविपरीतवृत्तीनांविषयतांगमितआत्माप्रत्यग्लक्षणोयेनसोहंकारविमूढात्मा यद्वा देहेंद्रियादिष्वहंकरणेनविमोहितोहंप्रत्ययार्थत्वेनाऽविदितआत्मायेनसोहंकारविमूढात्मा कर्ताहमितिमन्यते दुष्टादुष्टप्रारब्धवशाद्देहेंद्रियैःकृतेषुदुष्टेष्वदुष्टेष्वपिकर्मस्वकर्तारमेवात्मानंमयापापंकृतंपुण्यंकृतमितितत्तत्क्रियायाःकर्तारमेवपश्यतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

विद्वान्युक्तइतियदुक्तमात्मनोदेहेंद्रियतत्कर्मसंबंधाभावदर्शनंविदुषस्तदनेनप्रतिपाद्यते तत्त्वविदिति गुणकर्मविभागयोःगुणाश्चक्षुरादयोवागादयोबुद्धिर्मनश्च तत्रचक्षुःश्रोत्रादीनामेवदर्शनश्रवणादिक्रिया वाक्पाण्यादीनामेववचनादानादिक्रिया बुद्धेरेवाहंकरणक्रिया मनसएवसंकल्पनक्रिया आत्मनस्तुकूटस्थासंगचिद्रूपेणावस्थानमात्रं एवंगुणविभागःकर्मविभागश्चतयोर्गुणकर्मविभागयोरात्मनश्चतत्त्वंयाथात्म्यंसम्यग्वेत्तीतितत्त्वविद्विद्वान् तुशब्दोऽविद्वद्व्यावृत्त्यर्थः सर्वकर्मसुगुणाश्चक्षुरादयएवगुणेषुरूपादिषुवर्तंते वागादयएववचनादिषुवर्तंते बुद्धिरेवतेषांकर्मस्वहंकर्तेत्यहंकरोति अहंतुनगृणोमिनपश्यामिनवदामिनकरोमिनगच्छामि किंतु कूटस्थासंगचिदात्मनासर्वदातूष्णीमेवासमितिमत्वानिश्चित्यतेषांकर्मसुनसज्जते तत्राहंममेतिप्रत्ययंनकरोतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ एवंदेहेंद्रियादिभिःक्रियमाणेषुकर्मसुस्वस्याकर्तृत्वदृष्ट्याविद्वान्

तत्त्ववित्तुमहाबाहोगुणकर्मविभागयोः ॥ गुणागुणेषुवर्तंतइतिमत्वानसज्जते ॥ २८ ॥
प्रकृतेर्गुणसंमूढाःसज्जंतेगुणकर्मसु ॥ तानकृत्स्नविदोमंदान्कृत्स्नविन्नविचालयेत् ॥ २९ ॥

स्वविलक्षणानज्ञान्कर्मिणःप्रमादेनापिनविचालयेदितिपुनरुक्तमेवार्थंद्रढयति प्रकृतेरिति कर्मिणांविद्वद्वैलक्षण्यंदर्शयति प्रकृतेर्गुणसंमूढाइति प्रकृतेरुक्तलक्षणायागुणेषुकार्येषुदेहेंद्रियादिष्वहंबुद्ध्यासंमूढास्तदात्मतामापन्नाःपामराः स्वयंगुणकर्मसुगुणैःश्रवणादिभिर्वागादिभिःक्रियमाणेषुकर्मसु श्रवणदर्शनवचनादानभोजनादिष्वहमेवश्रोताद्रष्टावक्तादाताकर्ताभोक्तेतिसज्जंतेऽभिनिवेशंकुर्वंति एतान्कर्मिणोऽकृत्स्नविदोऽब्रह्मविदोऽज्ञान् कृत्स्नवित्पूर्वोक्तलक्षणोब्रह्मविन्नविचालयेत् कामनयाकर्मनकर्तव्यमितिवाकर्मफलमसदितिवाकर्त्रादिमिथ्येतिवात्वंब्रह्मैवतवनकिंचित्कर्तव्यमस्तीतिवानविक्षेपयेत् किंतु कर्मस्तुत्याकर्मस्वेवप्रवर्तयेदित्यर्थः ॥ २९ ॥

एवंज्ञानिनामप्याधिकारिकाणांलोकसंग्रहार्थमवश्यंकर्मकर्तव्यमितिलोकसंग्रहकारिणेत्येवंवर्तितव्यमितिचोपदिश्याधुनालोकसंग्रहदृष्ट्यापि स्वधर्मंकुर्वित्याह मयीति लोकसंग्रहकर्तात्मतत्त्वज्ञस्वमध्यात्मचेतसासर्वं यदयमात्मेतिश्रुत्युक्तरीत्यात्मानमधिकृत्यप्रवृत्तमध्यात्मंचेतोज्ञानम ध्यात्मंचतच्चेतश्चतेनाध्यात्मचेतसा ब्रह्मार्पणंब्रह्महविरितिवक्ष्यमाणलक्षणयाप्रत्यग्दृष्ट्या सर्वंब्रह्मैवेतिदर्शनेन कर्माणिनित्यनैमित्तिकादी निसर्वाणिमयिसर्वात्मनिब्रह्मणिसंन्यस्यसर्वंब्रह्मैवेतिप्रविलाप्य जयेनप्राप्तेराज्येयुद्धक्रियाफलेनिराशीर्निरपेक्षःसन् वध्यमानेषुभ्रात्रादिषु निर्ममोममतारहितोभूत्वा एतेमदीयामयाहन्यंतइतियोज्वरःसंतापःसविगतोयस्यसविगतज्वरोनिःशोकोभूत्वा युध्यस्वलोकसंग्रहार्थक र्मकुर्वित्यर्थः अत्रायमभिप्रायः सर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिपरावरैकत्वविषयकाऽप्रतिबद्धाऽपरोक्षज्ञानवानाधिकारिकोब्रह्मविदत्रोक्तरीत्यालो

मयिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्याध्यात्मचेतसा ॥ निराशीर्निर्ममोभूत्वायुध्यस्वविगतज्वरः ॥ ३० ॥
येमेमतमिदंनित्यमनुतिष्ठंतिमानवाः ॥ श्रद्धावंतोनसूयंतोमुच्यंतेतेऽपिकर्मभिः ॥ ३१ ॥

कहितार्थकर्मकुर्याज्जीवतएवमुक्तत्वादस्यपरतारणमेवप्रयोजनं परोक्षज्ञानीचेदात्मादेहादिभिन्नस्तद्द्रष्टृत्वात्घटद्रष्टृवदिति स्वस्यदेहादि भिन्नत्वज्ञानेनयौक्तिकेननाऽहंकर्ताकारयितेत्यकर्तृत्वबुद्ध्या मायामात्रमिदंद्वैततित्यादिश्रुतिबलेन इदंसर्वमिथ्यामायाकार्यत्वादैंद्रजालिक वदित्यादियुक्तिबलेनच कर्ताकार्यंकरणंचसर्वंमिथ्यैवेतिकर्त्रादेःसर्वस्यमिथ्यात्वमेवपश्यन् सर्वत्रनिराशीर्निर्ममोभूत्वालोकहितार्थंकर्मकुर्या त्तेनचित्तपरिपाकोज्ञानंमोक्षश्चसिध्यति लोकोपकारश्चास्यतरणंतारणंचोभयमप्युपपद्यते अनात्मज्ञश्चेत्परिग्रहेममतारहितःकर्मफलानपेक्षश्च भूत्वाश्रौतानिस्मार्तानिचसर्वाणिकर्माणीश्वरार्पणबुद्ध्यास्वार्थमेवकुर्यात्तेनचित्तशुद्धिस्तयाज्ञानंमोक्षश्चास्यसिध्यतीति ॥ ३० ॥ नकर्मणा मनारंभादित्यारभ्य मयिसर्वाणिकर्माणीत्यंतेनग्रंथेनमुमुक्षोरवश्यंमोक्षार्थमीश्वरार्पणबुद्ध्याकर्मकर्तव्यमिदंममममतमितिनिश्चित्यश्रीभगवान्

स्वमतानुसारिणोयेतेमुक्ताभविष्यंतियेतुविपरीतकारिणस्तेविनंक्ष्यंतीतिनियमयति येमेमतमिति येविवेकिनोमानवाब्राह्मणादयोमुमुक्षवइ दमुक्तलक्षणंमेममेश्वरस्यमतंशासनमनसूयंतःअसूयानामगुणदूषणाजगद्गुरौमयितामकुर्वंतः किंतु श्रद्धावंतस्तत्रश्रद्धांभक्तिंचकुर्वंतःसंतोऽनु तिष्ठंतिसमनुवर्तंते मच्छासनमनुलंघ्ययेनित्यंकर्मकुर्वंतीत्यर्थः तेसत्त्वशुद्ध्यानिर्विकारात्मविज्ञानंप्राप्यकर्मभिःपुण्यापुण्यलक्षणैर्नानादुःखहेतु भिःसंचितादिभिर्मुच्यंते अपिशब्दाज्जन्मादिभिश्चमुक्ताभवंतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ विपर्ययेदंडमाह येत्विति येत्वविवेकिनोब्राह्मणादयोदुरहंका राएतदुक्तंममेश्वरस्यमतंशासनमभ्यसूयंतोऽत्यंतंदूषयंतःसंतोनानुतिष्ठंतिदुराग्रहेणमदाज्ञांनकुर्वंते सर्वज्ञानविमूढान्सर्वात्मकत्वाद्ब्रह्मसर्वमि त्युच्यते तद्विषयकंज्ञानंसर्वज्ञानंतस्मिन्विषयेविशिष्यमूढांस्तान्सर्वज्ञानविमूढान् अचेतसोविचेतसोऽविवेकिनः कर्मबहुसाधनसाध्यंक्लेशभू

येत्वेतदभ्यसूयंतोनानुतिष्ठंतिमेमतम् ॥ सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धिनष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥
सदृशंचेष्टतेस्वस्याःप्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥ प्रकृतिंयांतिभूतानिनिग्रहःकिंकरिष्यति ॥ ३३ ॥

यिष्ठमदृष्टफलंचातस्तत्संन्यासएवपरमसुखमित्येवंविपरीतबुद्ध्यस्तान्संन्यासानर्हानकर्मनिष्ठान् जनान्नष्टान्विनष्टपुण्यलोकान्विद्धि स्वध र्मंपरित्यज्यपरधर्मेवर्तमानाःस्वयमेवविपरीतबुद्ध्याविनश्येयुरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ मममतमनादृत्यकर्तव्यंकर्मसंन्यस्यस्थाणुवत्तूष्णीमास्महइति येतुमन्यंते तेषांप्रकृत्यधीनानामचलित्वात्तूष्णीमासनंनघटते ज्ञानिनामप्यजयायाःप्रकृतेर्ममायायानिग्रहस्यातिदुष्करत्वादिति कार्यतेह्य वशःकर्मेतिवचनार्थमेवपुनर्द्रढयतिमूढानांकर्मणिनियमनार्थं सदृशमिति नित्यनिरंतरब्रह्मनिष्ठानिर्मूलितसर्ववासनाग्रंथिरपिब्रह्मवित्प्राणत्रा णहेतुतयाऽविशिष्टायाःस्वस्याःप्रकृतेर्वासनायाःसदृशमनुरूपमेवाहारादौचेष्टते तानिगृहीतुंनशक्नोतिशरीरस्थितिहेतोःप्रकृतेर्दुर्निवारत्वात् ए वंब्रह्मनिष्ठयाप्रकृतिमतीत्यतिष्ठतोजितेंद्रियस्यब्रह्मविदोपिप्रकृत्यनुवर्तित्वेसत्यवशिष्टानांमूढानांकिमुवक्तव्यमित्याशयेनाह प्रकृतिमिति सुख

दुःखयोरनुभूत्यैस्वस्वकर्मणाभवंतीतिभूतानिसर्वेप्राणिनः स्वस्वजात्यनुरूपेणनानाक्रियानिर्वृत्तिहेतुभूताप्रकृतिरागद्वेषादियुणवतींवासना त्मिकांयांति स्वस्वप्रकृत्यनुरूपेणरागद्वेषाभ्यांनानारूपंचेष्टंतएव नप्रकृत्यधीनास्तूष्णींस्थातुंक्षणमपिशक्नुवंत्यतोवयंनकिंचित्कुर्मइतिनिग्रह स्तात्कालिकेंद्रियनिरोधःकिंकरिष्यति रागादिदोषवत्स्वकीयप्रकृतिवेगेनसर्वस्यापिचेष्टितव्येसतिनाहंकिंचित्करोमीतिनियमोव्यर्थइत्यर्थः३३ ननुसर्वस्यापिप्राणिजातस्यरागद्वेषात्मिकयाप्रकृत्याग्रस्तत्वेत्वन्मतानुसारिणामप्युक्तलक्षणप्रकृतिग्रस्तत्वात्त्वदुक्तेकर्मयोगेकथंतेषांप्रवृत्तिर्घटेते त्याकांक्षायां रागद्वेषयोःसमीचीनत्वाऽसमीचीनत्वबुद्धिमूलकत्वात् नद्वेष्ट्यकुशलंकर्मकुशलेनानुषज्जतइतिन्यायेनईश्वराराधनात्मकेकर्तव्ये विध्युक्तेकर्मणिकुशलत्वाऽकुशलत्वबुद्धिपरित्यागेरागद्वेषयोरनवकाशइतिसूचयितुं रागद्वेषयोःस्थितिंतन्निवृत्तिप्रकारंतयोर्बंधकत्वंचाह इंद्रि

इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थेरागद्वेषौव्यवस्थितौ ॥ तयोर्नवशमागच्छेत्तौह्यस्यपरिपंथिनौ ॥ ३४ ॥

यस्येति इंद्रियस्येंद्रियस्यसर्वेषामिंद्रियाणांश्रोत्रादीनामर्थेशब्दादौरागद्वेषौव्यवस्थितौ इष्टेरागोऽनिष्टेद्वेषइत्येवंप्रतिविषयंनियमेनस्थितौभवतः इंद्रियाणांविषयेषुरागोवाद्वेषोवास्तुमुमुक्षोस्तेनतुकाहानिरित्यतआह तौहीतिहियस्मात्कारणात्तौरागद्वेषावस्यधर्मंचिकीर्षोर्मोक्षमार्गस्यपरि पंथिनौपथिचोराविवप्रतिबंधकौ मुमुक्षुंमोक्षसाधनमाश्रयंतंस्वाश्रयबलेनविषयारण्येपातयित्वातदंतरेवभ्रामयतः ततोमुमुक्षुःपुरुषःसदस द्विवेकीविषयेसमीचीनत्वादिबुद्ध्यातयोरागद्वेषयोःवशमधीनतांनगच्छेत् द्रव्येगुणेकर्मणिवासमीचीनत्वादिबुद्धिंनकुर्याद्विषयेषुसमीचीनत्वा ऽसमीचीनत्वबुद्धिकरणमेवतयोर्वशवर्तित्वहेतुस्तांमुमुक्षुरकुर्वन् रागद्वेषयोरविषयोभूत्वास्वधर्मेकुशलेवाकुशलेवाऽपीश्वरप्रीत्यैप्रवर्तेत एवंप्रवृ त्तोनिष्प्रत्यूहमोक्षंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननु अभयंसर्वभूतेभ्योदत्वानैष्कर्म्यमाचरेदितिस्मरणात्कर्मसंन्यासोपिधर्मःकर्तव्यएवेतिचेत्सत्यं संन्यासोपिशास्त्रीयएवधर्मःकर्तव्यश्चमुमु क्षोस्तथापि स्वेस्वेधिकारेयानिष्ठासगुणःपरिकीर्तितइतिवचनादपक्वांतःकरणस्यसधर्मोनभवति किंतु बहुजन्मानुष्ठितपुण्यपुंजैःपरिपक्वांतःक रणस्यसर्वतोविरक्तस्यकर्मणांमोक्षसाधनत्वमपश्यतएवमुमुक्षोर्विविदिषयाकर्तव्योधर्मःसंन्यासःकृतार्थस्यवाविदुषः नतुमूढस्यकर्मस्वलसस्य दुःखबुद्ध्या ततोस्यसंन्यासःपरधर्मएवनतुस्वधर्मःनापिचश्रेयोहेतुः किंतु कर्मैवस्वधर्मःश्रेयोहेतुश्चानुष्ठेयइत्याह श्रेयानिति वर्णाश्रमिणाम यंपरमोपदेशःक्रियतेभगवताशृण्वंतुमुमुक्षवः स्वनुष्ठितात्यथाशास्त्रंसुसम्यङ्नियमेनानुष्ठितादाचरितात्परधर्माद्गुणोपिव्यंगोप्यसम्यगनुष्ठि तोपि स्वधर्मःकर्तव्यत्वेनस्वस्ययःशास्त्रेणविहितःसएवस्वधर्मः पुरुषस्यश्रेयान्श्रेष्ठतरःविध्युक्तत्वात् यथाकर्मणःपरधर्मत्वाद्यतेःस्नानजपस्तो

श्रेयान्स्वधर्मोविगुणःपरधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वधर्मेनिधनंश्रेयःपरधर्मोभयावहः ॥ ३५ ॥

त्रादिकर्मापेक्षयाज्ञानसाधनश्रवणाद्येकप्रयोजनः सर्वकर्मसंन्यासएवश्रेष्ठोधर्मस्तथाकर्मसंन्यासस्यपरधर्मत्वाद्गृहिणोपिसर्वकर्मसंन्यासापेक्ष याज्ञानसाधनसत्वशुद्ध्येकप्रयोजनःकर्मयोगएवश्रेष्ठोधर्मः एवमेवेतरेषांवर्णाश्रमिणांचपरधर्मापेक्षयास्वधर्मएवश्रेयस्करइत्यर्थः किंच सुतरां परधर्मंपरित्यज्यस्वल्पेव्यंगेपिवास्वधर्मेनियमेनवर्तमानस्यनिधनंमरणंश्रेयः श्रेयसेस्वर्गायाऽपवर्गायवाभवतिनक्वचिदप्यश्रेयसेनरकाय स्व धर्मंसंपरित्यज्यवागगोचरेपिपरधर्मेवर्तमानस्यनिधनंक्वचिच्छ्रेयसेनभवति किंतु परधर्मोभयावहःनियमेनसम्यगनुष्ठितोपिपरधर्मोभयंयमदू तेभ्योनरकंचावहतिसंपादयतीतिभयावहः नरकगर्भवासादिदुःखप्रवाहहेतुरेवभवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ यद्यपिध्यायतोविषयानिति इंद्रियस्येंद्रि यस्येतिचपुरुषस्यजननमरणाद्यनर्थपरंपरागमनकारणंनिरूपितं तथापिविशेषतस्तत्स्वरूपंतदधिष्ठानंतज्जयोपायंचविज्ञातुकामोर्जुनःस्वयंवि

स्मृतवत्तदेवपृच्छति संसारकारणेविज्ञातेपंडितैस्तदुपायेनपरिहर्तुंशक्यतइत्यर्जुनउवाच अथेति अथशब्दःपृथक्प्रश्नारंभार्थः ब्रह्मविदांब्रह्मानंदामृतंवर्षतीतिवृष्णिःसम्यग्बोधस्तेनावगम्यतइतिवार्ष्णेयः परमात्माश्रीभगवान् तस्यसंबुद्धिर्हेवार्ष्णेय बलवताराज्ञाचान्येनवाबलात्कारेणनियोजितःप्रेष्यइवकार्याकार्यज्ञोप्ययंपुरुषः स्वयंफलंपापसाध्यमनिच्छन्नपिपापमाचरतिकेनप्रयुक्तोऽस्मिन्कार्यकारणसंघातेबलवताकेनप्रेरितोभूत्वाऽयुक्तमपिकरोतितंब्रूहीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ अकामस्यक्रियाकाचिद्दृश्यतेनेहकर्हिचित् यद्यद्धिकुरुतेजंतुस्तत्तत्कामस्यचेष्टितमितिन्यायेन पुंसःसकलकर्माचरणकारणंसर्वानर्थबीजंकामएवेतिबोधयितुं श्रीभगवानुवाच कामएषइति सर्वेषांप्रवृत्तेःकाममूलत्वात्कामःसर्वप्रत्यक्षइत्यभिप्रायेणएषइतिपुरोनिर्देशः योग्यत्वायोग्यत्वविचारमंतरेणवस्तुदृष्टंश्रुतंचकामयतिपुमांसमितिकामःवैषयिकीप्रबलेच्छाऽत्रकामशब्देनोच्यते एषकामःयःपुंसःसंसारकारणंसएषकामएवकेनचित्स्वविषयेप्रतिबद्धेक्रोधात्मनापरिणमतेततःक्रोधोप्येषकामएव स्वयंरजोगुण

अर्जुनउवाच ॥ अथकेनप्रयुक्तोयंपापंचरतिपूरुषः ॥ अनिच्छन्नपिवार्ष्णेयबलादिवनियोजितः ॥३६॥
श्रीभगवानुवाच॥कामएषक्रोधएषरजोगुणसमुद्भवः॥ महाशनोमहापाप्माविद्ध्येनमिहवैरिणम्॥३७॥

समुद्भवःरजसःगुणोरागोरंजनात्मिकावैषयिकीसामान्येच्छासएवविषयसन्निधानेकाममुद्भावयतीतिकामोरजोगुणसमुद्भवः यद्वा प्रज्ञांतुसात्विकींप्राहुस्तामसींतुविचित्ततां क्रियांतुराजसींप्राहुर्गुणतत्त्वविदोबुधा इतिवचनात्क्रियारजोगुणस्तस्यसमुद्भवोयस्मात्सरजोगुणसमुद्भवः कामएवप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः नजातुकामःकामानामुपभोगेनशाम्यतीतिवचनान्महदियत्ताशून्यमशनमुपभोगलक्षणंयस्यसमहाशनःकदाचित्तृप्तिरहितइत्यर्थः ततएवमहापाप्मामहान्पाप्मादोषोयस्मात्पुरुषस्यायातिसमहापाप्मायतःकामाविष्टःस्वसारमप्यारोढुमिच्छतिचंडालादप्यर्थंगृह्णाति क्रुद्धोगुरुमप्याक्रोशति गामपिचहंत्यतःकामस्ययुक्तंमहापाप्मत्वमित्यर्थः तस्मात्त्वमिहसंसारेमुमुक्षोरेनंकाममेववैरिणंविद्धिमुक्तिप्रतिबंधकमेतमेवविजानीहीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यदुक्तंमुमुक्षोर्मुक्तिप्रतिबंधकत्वेनवैरित्वंकामस्यतदेवविस्पष्टयति धूमेनेति द्वाभ्यां धूमेनाऽप्रकाशस्वरूपेणस्वयंप्रकाशस्वरूपोपिवह्निर्यथाऽऽव्रियतेआवृतोभवति मलेनलेपनस्वभावेनरजसास्वयंबिंबप्रकाशनेनाह्लादकरआदर्शश्चयथाऽऽव्रियते अचेतनेनोल्बेनचेतनोगर्भःशिशुर्यथाऽऽवृतोभवति तथाऽप्रकाशरूपेणलेपकेनअचेतनेनचतेनपूर्वोक्तेनकामेन प्रकाशस्वरूपमात्मप्रकाशनेनानंदकरंआभासव्याप्त्याचेतनतुल्यमिदंपुरुषस्यज्ञानमावृतंतिरोहितमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ज्ञानावरणमेवविशदयति आवृतमिति यस्मादनलेननिरंतरविषयसेवयाप्यलंभावोयस्यनास्तिसोऽनलःहृद्यंतरनलवदाचरतीतिवाऽनलस्तेन दुष्पूरेणदुःखेनपूरणमिष्टप्रापणंयस्यसदुःपूरःकामिताऽप्राप्तौपुरुषंदुःखेनपूरयतीतिवादुष्पूर

धूमेनाव्रियतेवह्निर्यथादर्शोमलेनच ॥ यथोल्बेनावृतोगर्भस्तथातेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥
आवृतंज्ञानमेतेनज्ञानिनोनित्यवैरिणा ॥ कामरूपेणकौंतेयदुष्पूरेणानलेनच ॥ ३९ ॥
इंद्रियाणिमनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥ एतैर्विमोहयत्येषज्ञानमावृत्यदेहिनम् ॥ ४० ॥

स्तेन कामरूपेणकाम्यतइतिकामोविषयस्तमेवसर्वत्ररूपयतिगोचरयतिनक्वचिद्ब्रह्मेतिकामरूपस्तेन तस्मादेवज्ञानिनोनित्यवैरिणानित्यंबाह्यालंबनहेतुत्वेनप्रतिकूलत्वान्नित्यवैरीनित्यग्रहणहेतोर्ज्ञानस्याऽऽवरकत्वाद्वानित्यवैरिणा एतेनकामेनज्ञानंसर्वत्रब्रह्मग्राहिकीबुद्धिवृत्तिरावृतंपंकेनजलमिवराहुणाचंद्रबिंबमिवपिहितमित्यर्थः ॥ ३९॥ ननुसंसारकारणंकामस्तत्कार्यंज्ञानतिरोधानंविषयसन्निधापनंतापनंदुःखप्रापणंचनिरूपितं तथापिमुमुक्षोस्तज्जयोदुर्घटस्तदधिष्ठानाऽज्ञानात् ज्ञातेहिशत्रोःस्थानेतज्जित्यैयत्नःकर्तुंशक्यतइत्याकांक्षायामाह इंद्रियाणीति यदापंचावतिष्ठंतेज्ञानानिमनसासह बुद्धिश्चनविचेष्टेततामाहुःपरमांगतिं इत्येतच्छ्रुतितात्पर्यज्ञैरिंद्रियादीनांकामाश्रयत्वमुच्यते कामस्यैवतच्चेष्टाहेतु

त्वात् ततइंद्रियाणिचक्षुरादीनिमनोबुद्धिश्चास्यकामस्याधिष्ठानमाश्रयइतिबोद्धव्यं स्वप्रवृत्तेर्द्वारभूतैर्यैरिंद्रियव्यापारैरेषकामःज्ञानंप्रत्यग्दृष्टि मावृत्यवृत्तेर्बहिःप्रवणतांकृत्वा देहिनंदेहात्मबुद्धिंपुरुषंज्ञानिनमज्ञानिनंचविमोहयति अहंभोक्ताइदंभोग्यंरम्यमरम्यमिदंसुखमिदंदुःखमि त्यादिनाविविधंभावयति कामदोषेणैवबुद्धेश्चलनंदेहेंद्रियादितादात्म्यापत्तिरहंममेतिसंसारःपुंसइत्यर्थः ॥ ४० ॥ निःशेषकामनिबर्हणाभा वेबुद्धेर्नैश्चल्यंनसंभवति तदसंभवेज्ञानंविशुद्धंनभवति तदभावेमोक्षाभावस्ततोमुमुक्षुणातज्जयोवश्यंकर्तव्यइतिसूचयितुमाह तस्मादितिहि यस्मान्मनोबुद्धींद्रियव्यापारैकबलःकामोमुमुक्षोस्तवनित्यशत्रुस्तस्मात्त्वमादाविंद्रियाण्यनंतरंमनोबुद्धिंचनियम्यविषयग्रहविमुखानिकृत्वा इंद्रियाण्यादावित्युक्तिर्मनोबुद्ध्योर्नियमनंसूचयति नियमविधावादिपदस्यानंतरकृत्यद्योतकत्वात् सत्यामंतर्विषयचिंतायामिंद्रियनिग्रहस्य

तस्मात्त्वमिंद्रियाण्यादौनियम्यभरतर्षभ ॥ पाप्मानंप्रजहिह्येनंज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥
इंद्रियाणिपराण्याहुरिंद्रियेभ्यःपरंमनः ॥ मनसस्तुपराबुद्धिर्योबुद्धेःपरतस्तुसः ॥ ४२ ॥

विफलत्वात् मनस्तुपूर्वमादद्यात्कुमीनमिवमत्स्यहेतिवचनाद्वस्तुदर्शनेमनसएवकरणत्वाच्चातइंद्रियनियमानंतरमेवमनोबुद्ध्योरपिनिग्रहःक र्तव्यएव एवंकामाधिष्ठाननिरोधंकृत्वा ज्ञानविज्ञाननाशनंज्ञानंश्रुतियुक्तिभिःपर्वतेवह्निरस्तीतिवत्परोक्षकोवस्तुनिश्चयःसर्वंब्रह्मैवेति विज्ञानं तुविषयव्याप्तवृत्तिजन्यंमहानसाग्निज्ञानवदिदमेवाहमिति एवंरूपयोर्मोक्षैकप्रयोजनयोश्चंद्रसूर्ययोरिवाऽविशेषविशेषस्फुरणयोर्ज्ञानविज्ञानयो र्नाशनं विध्वंसकमतएवववैरिणंपाप्मानंपापिष्ठमेनंकामंप्रजहिनिःशेषंविध्वंसयेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ननुकामोदुर्जयोदुर्जयस्यजयेबलवदाश्रयो पेक्ष्यते मुमुक्षुःकमाश्रित्यकस्यमहिम्नाकामंजयेदित्याकांक्षाया रसवर्जरसोप्यस्यपरंदृष्ट्वानिवर्ततइतिन्यायेनपरमात्मानंसर्वांतरंसर्वगमवग म्य तदाश्रयणेनत्वंकामंजहीतिबोधयितुमात्माधिगमप्रकारमाह इंद्रियाणीति इंद्रियेभ्यःपराह्यर्थाह्यर्थेभ्यश्चपरंमन इत्याद्याःश्रुतयइंद्रियाणि

पराण्याहुः इंद्रियाणिश्रोत्रादीनिपंचपंचकर्मेंद्रियाणिचस्वापेक्षयाजडंबाह्यंस्थूलंव्याप्यंकार्यंप्रवर्त्यंचयच्छरीरंतस्मात्प्रकाशकत्वातरत्वसूक्ष्मत्व प्रवर्तकत्वव्यापकत्वकारणत्वादिधर्मैःपराण्युत्कृष्टतराण्याहुर्वदंति येनयत्प्रकाश्यतेप्रवर्त्यतेचतत्तदपेक्ष्यव्यापकंसूक्ष्मंपरंभिन्नंचभवति यथाऽय सोऽयस्थोवह्निस्तथादेहमपेक्ष्येंद्रियाणिदेहतद्धर्मप्रकाशकत्वात्प्रवर्तकत्वाच्चपराणिभिन्नानिचभवंतीत्यर्थः तथेंद्रियेभ्योमनःप्रकाशकत्वादिधर्मे णपरमुत्कृष्टंभिन्नंचभवति इंद्रियतद्धर्माणांप्रकाशकत्वान्मनःखल्वंतस्थंसर्वेंद्रियाणितद्धर्मांश्चप्रकाशयति ततोमनसस्तत्परत्वंभिन्नत्वंचयुक्तमि त्यर्थः एवंमनसोपिप्रकाशकत्वादिधर्मैर्बुद्धिःपराभवति बुद्ध्याखलुमनस्तद्धर्मांश्चप्रकाश्यंतेप्रवर्त्यंतेच ततस्तत्परत्वंभिन्नत्वंचबुद्धेःसिद्धमेवसूक्ष्म त्वांतरत्वव्यापकत्वकारणत्वप्रवर्तकत्वप्रकाशकत्वादिधर्मैर्यःस्वयंसर्वतोव्याप्यबुद्ध्यादिस्थूलपर्यंतंकार्यकरणसंघातंस्वसन्निधिमात्रेणप्रवर्तयन्

एवंबुद्धेःपरंबुध्वासंस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ जहिशत्रुंमहाबाहोकामरूपंदुरासदम् ॥ ४३ ॥ इतिश्री भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायायोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेकर्मयोगोनामतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

तद्धर्मतत्कर्मतद्गुणतद्विकारांश्चसर्वानविकारात्मनासाक्षाज्जानाति प्रकाशयति सएवआत्माबुद्धेःपरतःपरःसर्वस्मादुत्कृष्टतमःभिन्नश्च नित्य त्वात्सर्वज्ञत्वात्सर्वप्रकाशकत्वात्सर्वसाक्षित्वाच्चपुरुषान्नपरंकिंचिदितिश्रवणात् यतएवंततःसर्वस्मात्परंसर्वद्रष्टारमतएवदेहेंद्रियादिभ्योभिन्नंस र्वप्रकाशकंचिदानंदैकरसंसन्मात्रंपरिपूर्णमेतमेवस्वात्मानंविजानीहीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ एवंबुद्ध्यादेर्दृश्यजातस्यद्रष्टारमात्मानंसन्मात्रमात्मत्वे नाधिगम्य तन्निष्ठयास्वशत्रोःकामस्यसंसारहेतोर्निःशेषनिर्मूलनंकुर्वितिकर्मयोगस्यमोक्षोपायभूतस्योपेयभूतयाज्ञाननिष्ठयासंभाव्यमानःसर्व कामनिर्मोकएवमुक्तिरितिसूचयन्कर्मयोगमुपसंहरति एवमिति महाबाहोइतिविशेषणंमुमुक्षोःकामरूपशत्रुसंहारणपटीयस्त्वद्योतनार्थं बुद्धे र्बुद्ध्यादेःसर्वदृश्यस्यपरंविलक्षणंद्रष्टारमखंडानंदैकरसमात्मानमयमेवाहमस्मीत्येवंस्वात्मनासम्यग्बुध्वाऽऽत्मन्येवात्मत्वबुद्धिंदृढांकृत्वा त्वमा

त्मानंकामस्याश्रयभूतंकारणभूतंचांतःकरणमात्मनास्वस्वरूपेणांतर्बहिःपूर्णेनाखंडैकरसेन संस्तभ्यसंयोज्यारोपितंनामरूपग्रहणमकृत्वा तद धिष्ठानभूतब्रह्मदर्शनएवनियोज्य सर्वंब्रह्मैवेतिसर्वत्रब्रह्मदर्शनादन्यत्रदुरासदंदुर्जयंजेतुमशक्यस्वभावंकामरूपंशत्रुंजहिविध्वंसय विशिष्य विषयग्रहणमेवकामाविर्भूतिकारणंसर्वत्रब्रह्मदृष्ट्यातदग्रहणमेवकामविनाशनहेतुरतःसर्वंब्रह्मैवपश्यन्कामंनिर्मूलयेत्यर्थः अत्रनकर्मणामनारंभादितिकर्मयोगमुपक्रम्य मुमुक्षोस्तत्त्यागनिंदनपूर्वकंबहुवचनैःकर्मणएवकर्तव्यत्वंप्रतिपाद्य अहंममेतिसंसारस्यप्रवृत्तिलक्षणस्यकारणं कामएवेतिकाममाहात्म्यंवर्णयित्वा कर्मणाप्राप्तचित्तशुद्धेःपुरुषस्यज्ञानयोगनिष्ठयातज्जयःकर्तव्यइतिवदताभगवता यदासर्वेप्रमुच्यंतेकामा येस्यहृदिश्रिताइत्यादिश्रुतिप्रमाणककामनिर्मोकएवमोक्षइतिसूचितंभवति तेनमोक्षहेतोर्ज्ञानयोगस्यैवप्राधान्यंकर्मयोगस्योपसर्जनतैवेत्य स्याध्यायस्यज्ञानयोगपर्यवसायित्वात्तत्परत्वमेवेतिसिद्धम् ॥ ४३ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानंदात्मसरस्वतीशिष्यश्री शंकरानंदसरस्वतीकृतौगीतातात्पर्यबोधिन्यांतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीताटीकायांतृतीयोऽध्यायःसमाप्तः ॥

॥ अथश्रीमद्भगवद्गीताटीकायांतात्पर्यबोधिन्यांचतुर्थोऽध्यायःप्रारंभः ॥

श्रीपरमात्मनेनमः ॥ ॐ द्वितीयाध्यायेतदनंतराध्यायेचकर्मयोगैकोपायस्यज्ञानयोगस्यैव एषाब्राह्मीस्थितिरिति संस्तभ्यात्मानमात्मनेत्या
दिवचनैर्मोक्षैकसाधनत्वंप्रतिपाद्याधुनातस्यैवयोगस्य एषपंथाएतत्कर्मएतद्ब्रह्मेत्यादिश्रुतिप्रमाणकत्वेसिद्धेपि सिद्धपरंपराभ्युपगतत्वेनापि
प्रामाण्यंसूचयितुमिदमाह श्रीभगवान् इममिति अहंपरमात्मासृष्ट्यादौअव्ययःअव्ययवेदैकप्रमाणत्वादव्ययः नसपुनरावर्ततेनसपुनराव
र्ततइतिश्रवणादव्ययफलहेतुत्वाद्वाऽव्ययः सर्वत्रब्रह्मदर्शनलक्षणयोगसाध्यस्यमोक्षस्यव्ययाऽभावाज्ज्ञानस्याव्ययफलहेतुत्वं यत्साध्यंतदनित्य
मितिमोक्षस्यज्ञानसाध्यत्वान्ननित्यत्वमितिनानुमानस्यावकाशस्तस्योक्तश्रुतिपराहतत्वात्तमव्ययंनित्यफलमित्यर्थः इममध्यायद्वयेनप्रतिपा
दितंमोक्षैकप्रयोजनंयोगंज्ञानयोगं विवस्वतेसूर्यायप्रोक्तवानस्मि स्वयंतीर्णःपरान्तारयतीतिन्यायेनसोपिविवस्वान्मनवेप्राहस्वपुत्रायोक्तवा

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इमंविवस्वतेयोगंप्रोक्तवानहमव्ययम् ॥ विवस्वान्मनवेप्राहमनुरिक्ष्वाकवे
ऽब्रवीत् ॥ १ ॥ एवंपरंपराप्राप्तमिमंराजर्षयोविदुः ॥ सकालेनेहमहतायोगोनष्टःपरंतप ॥ २ ॥

न् मनुरपिस्वपुत्रायेक्ष्वाकवेब्रवीदुपदिष्टवानित्यर्थः ॥ १ ॥ स्वप्रोक्तज्ञानयोगस्यविशिष्टजनपरिगृहीतत्वमेवविस्पष्टयति एवमिति ब्रह्मनिष्ठया
परंशत्रुंकामक्रोधादिलक्षणंतापयतिविनाशयतीतिपरंतपेतिसंबुद्धिः एवमुक्तरीत्याविवस्वदादिविशिष्टजनपरंपराप्राप्तंज्ञानयोगमिममर्वाची
नाराजर्षयोजनकादयोविदुरेवमेवविदुरितिवा राजानश्चतेऋषयश्चराजर्षयइदंब्राह्मणादीनामुपलक्षणंराजानश्चऋषयश्चविदुरितिवा ननुरा
जभिर्ऋषिभिर्महापुरुषैःपरिगृहीतत्वेसर्वत्रप्रसिद्धत्वात्किंत्वयोपदिश्यतइत्यतआह सइति पूर्वंविवस्वदादिषुमयाप्रवर्तितोयोयोगः सइदानींम
हताकालेनकालदेशविपर्यासेनप्रवर्त्यप्रवर्तकजनाभावादिहास्मिंल्लोकेनष्टः संप्रदायविच्छित्तिंप्राप्तइत्यर्थः ॥ २ ॥ ॥ ॥

विनष्टसंप्रदायःसयोगःकिमर्थंपुनरिदानींत्वयाप्रवर्तितइत्याकांक्षायां कूटस्थासंगचिद्रूपएवात्मन्यविक्रियेऽविषयेऽनात्मतद्धर्मकर्माण्यध्यस्य
कर्ताहंभोक्ताहंसुखीदुःखीतिमोमुह्यमानंदोधूयमानंलोकमिममालोक्य कृपयातंसंसारसागरादुद्धिधीर्षयामयात्वांनिमित्तीकृत्यप्रवर्तितइत्या
शयेनाहसएवायमिति पूर्वंविवस्वतेसंप्रदायप्रवृत्तयेपुरातनःअनादिश्रुतिमूलकत्वात्सनातनोयोयोगःप्रोक्तःसंसारध्वांतविध्वंसकः सएवायं
योगोमयाऽद्यकर्तृत्वभोक्तृत्वभ्रमेणमुह्यमानायतेतुभ्यंप्रोक्तो बुद्धिमोहविच्छित्तयेउपदिष्टइत्यर्थः अर्जुनस्यज्ञानोपदेशयोग्यतांदर्शयति भक्त
इत्यादिना यथाशिवमयोविष्णुरेवंविष्णुमयःशिवः इतिशिवकेशवयोरभेदश्रवणाच्छिवरूपंमामेवबहिरंतरमायया श्रद्धयाभजस्यतोमेभक्तो
सिसदामद्भजनशीलोसि सखाचासिसखास्निग्धःसख्युःस्मरणश्रवणादिभिर्द्रवीभूयमानचित्तःस्निग्धश्चासि ममायंभक्तःस्निग्धश्चेतिहेतोरेवस

सएवायंमयातेऽद्ययोगःप्रोक्तःपुरातनः ॥ भक्तोसिमेसखाचेतिरहस्यंह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥ अर्जुनउ
वाच ॥ अपरंभवतोजन्मपरंजन्मविवस्वतः ॥ कथमेतद्विजानीयांत्वमादौप्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

योगस्तउ दिष्टइत्यर्थः किमेवंपात्रपरिशीलनंयोगोपदेशायेत्यतआह रहस्यमिति हियस्मादेतज्ज्ञानशास्त्रंरहस्यंगोप्यंयस्मैकस्मैचित्पृष्टवतेवक्तु
मयोग्यं तत्कुतइत्यतआह उत्तममिति उत्तमंसर्वोत्तमंपरंब्रह्मतत्प्राप्तिहेतुत्वादुत्तमसाधनंमुक्तेरतएवरहस्यमतएवनकस्मैचिद्वक्तव्यमित्यर्थः ३
राजसाधारणोयंकृष्णःवसुदेवपुत्रत्वादनेनोक्तमिदंशास्त्रमप्रमाणमित्यत्रगीतायां सर्वेषामविश्वासःस्यात्तद्भक्तुर्भगवतईश्वरत्वेविज्ञातेश्रद्धाभ
क्तिभ्यांप्रवृत्तिःसंपद्येत तयासर्वेकृतार्थाःस्युरितिश्रीकृष्णस्यपरमेश्वरत्वंतन्मुखेनैवप्रथयितव्यमित्याशयेनार्जुनउवाच अपरमिति श्रीकृष्णा
भिधानस्यभवतोजन्मापरमर्वाचीनंवसुदेवगृहेत्वदुत्पत्तेर्दृष्टत्वात् विवस्वतःसर्वजगत्प्रकाशकंतेजोस्यास्तीतिविवस्वान्सूर्यस्तस्यतुजन्मपरंप्रा
चीनंसृष्ट्यादौ चक्षोःसूर्योअजायतेतिश्रवणादेवमुभयोर्जन्मव्यत्यासेसति त्वमादौविवस्वतइमंयोगंप्रोक्तवानित्येतद्वचनंसत्यमित्यहंकथंवि

जानीयामन्योवाविजानीयात् एषवंध्यासुतोयातीतिवाक्यइवास्मिन्वाक्येत्वदुक्तशास्त्रेचसर्वेषामविश्वासएवोदेतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ इदंममया विलासवैभवमेवसत्यमितिजानतांकेवलमूढानामेवंप्रत्ययो नतुमत्तत्त्वंविदितवतांपंडितानां तेषामस्त्येवमयीश्वरत्वभावनाश्रद्धाभक्तिश्च मदुक्तौचप्रमाणताबुद्धिः अहंतुस्वयमजोऽव्ययोभूतानामीश्वरोनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्तथापितस्यैतस्यस्वमहिम्नासिद्धनित्यज्ञानैश्वर्यश क्तिबलवीर्यतेजःसंपन्नस्यलोकनिग्रहानुग्रहचिकीर्षोर्ममैवमेवबहूनिजन्मानिसंतीत्याह बहूनीति मेममाप्रमेयस्वभावस्यानंतशक्तेःपरमेश्वरस्य देवतिर्यङ्मनुष्येषुजन्मानिव्यतीतान्यतिक्रांतानिबहून्यसंख्यानिसंति तवचान्येषांचभूतानांतानिगतानिजन्मानिसर्वाण्यहंवेदवेद्मि नहिवि ज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपोविद्यतइतिश्रवणादप्रतिहतविज्ञानशक्तित्वादतीतानागतवर्तमानार्थंसर्वंविजानामीत्यर्थः त्वंतुतानिजन्मानिनवेत्थ

बहूनिमेव्यतीतानिजन्मानितवचार्जुन ॥ तान्यहंवेदसर्वाणिनत्वंवेत्थपरंतप ॥ ५ ॥ आजो पिसन्नव्ययात्माभूतानामीश्वरोपिसन् ॥ प्रकृतिंस्वामधिष्ठायसंभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

पापपुण्यरागद्वेषादिदोषैस्तिरोभूतज्ञानशक्तित्वादतीतानागतवर्तमानंनकिंचिज्जानासीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ननु कर्मणाजायतेजंतुःकर्मणैवप्रलीयत इतिस्मरणाज्जन्मादिहेतोःपुण्यपापादेरभावात्तवेश्वरस्यस्वतंत्रस्यकथंजन्मादिरित्याकांक्षायां माययैवममजन्मादयोनतुलोकवत्कर्मणेतिबोध यितुमाह अजोपीति कदाचित्कथंचित्कुतश्चिन्नजायतइत्यजःनतस्यकश्चिज्जनितानचाधिपइतिश्रवणाज्जन्महेतोरुपादानादेरभावादजोज न्मरहितएवास्मि एवमजःसन्नपितथाऽव्ययात्मानिरवयवत्वेनविनाशकारणसामग्रीसंबंधायोगादव्ययःनाशनक्रियायाअविषयःआत्मास्वभा वोयस्यसोव्ययात्मानित्यः अजोनित्यइति श्रवणादव्ययात्मानित्यएवास्मि नक्वचिदपिषष्ठविकारवान् अजोव्ययात्मेतिविशेषणद्वयंतदं तरालविकारासंभवद्योतनार्थं आद्यंतयोरभावेतदंतरवस्थाकल्पनाऽयोगात्ननुतवकर्मनिमित्तकजन्माभावेपीश्वरोनियंतास्यादेवेत्यतआह भू

तेति ब्रह्मादीनामन्येषांचभूतानामहमेवेश्वरोनियंतास्वसन्निधिमात्रेण एषसर्वेश्वरइतिश्रुतेः नतुममान्योस्तिनियंता नचाधिपइतिश्रवणा दतोहंनकस्यापिचनियोगविषयः एवमजोप्यव्ययात्मापीश्वरोपिचसन्नहंनिर्विकारएवपरमात्मा प्रकृतिंप्रकर्षेणकृतिःसृष्ट्यादिक्रियायस्याः सकाशान्ममसाप्रकृतिस्त्रिगुणात्मिकादैवीमाया मायांतुप्रकृतिंविद्यादितिश्रुतेः तांप्रकृतिंस्वांस्वकीयां कार्योपाधिरयंजीवःकारणोपाधिरी श्वरइतिश्रवणात् स्वस्योपाधिभूतामव्यक्तसंज्ञिकांमूलप्रकृतिमधिष्ठाय तस्यांतत्कार्येचाहंममेतिभावनांकृत्वा योऽजत्वादिलक्षणःसोहंसंभ वाम्यात्ममायया आत्माधीनामायाआत्ममायातयासंभवामि यद्वा भानोःप्रभावद्वह्नेर्दग्धृत्वशक्तिवदात्मनोममाऽभिन्नामायाआत्ममाया नतुमद्व्यतिरिक्ता देवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढामितिश्रवणादन्यथात्वद्वैतहानिः श्रुतिविरोधश्चस्यादतोवह्नेर्दहनशक्तिवदभिन्नैवसाप्रकृतिशब्दि

यदायदाहिधर्मस्यग्लानिर्भवतिभारत ॥ अभ्युत्थानमधर्मस्यतदात्मानंसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

तामाया तयैवाहंजन्मवान्नतुवस्तुतस्तथात्वे निष्कलंनिष्क्रियमिति नजायतेम्रियतेवाविपश्चिदितिश्रुतेर्विरोधापत्तेस्ततोमाययैवाहंदे वादिषुसंभवामीत्यर्थः एवंतत्पदार्थस्येश्वरस्यजन्मादेर्मायिकत्वेबोधितेत्वंपदार्थस्यापितदभिन्नत्वाज्जन्मकर्माद्याविद्यकमेवेतिसूचितंभवति ॥ ॥ ६ ॥ देवादिषुमाययातवसंभवःकदेत्याकांक्षायामाह यदेति वर्णाश्रमिणामभ्युदयनिःश्रेयससिद्धेःसम्यगनुष्ठेयस्यधर्मस्यवैदिकस्य ग्ला निर्विघ्नकारिभिर्निर्विशेषविच्छित्तिर्यदायदाभवति हिःपुराणप्रसिद्धिद्योतनार्थः तथैवाधर्मस्यसर्वानर्थहेतोरभ्युत्थानंअभितःसर्वत्राश्रमेषुव र्णेषुचोत्थानं धूमकेतोरिवोत्पत्तिर्भवति तदातदात्मानंस्वस्यधर्माधर्मयोस्तद्वतांचानुग्रहनिग्रहयोग्यंदेहमात्ममाययासर्वनियंताहमीश्वरः सृजामीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उक्तमर्थंस्पष्टयति परित्राणायेति प्राणात्ययेपियेस्वधर्मंनत्यजंतितएवसाधवस्तेषांस्वधर्मैकशरणानांपरित्राणाय तेषांविनैवप्रार्थनामिहपरलो
कयोर्विच्छित्तिर्यथानस्यात्तथारक्षणंपरित्राणंतस्मै एतेनसाधुभिरीश्वरएवास्माकंत्रातेतिधैर्येणस्वधर्मेस्थातव्यमितिसूचितंभवति किंच दु
ष्कृतांयेतुत्रिभिरपिकरणैःशास्त्रनिषिद्धमेवकुर्वंतिनान्यत्तेदुष्कृतोजगद्दूषणास्तेषांसमूलविनाशायच धर्मसंस्थापनार्थायचधर्मस्यसतामभ्युदय
निःश्रेयसहेतोरधर्मस्यन्यक्कारपूर्वकंसंस्थापनार्थाय धर्मस्याधिकारिभिःसर्वैर्नियमेनयथाशास्त्रमनुष्ठापनमेवसंस्थापनंतदेवार्थःप्रयोजनंतस्मै यु
गेयुगेकृतादौभूयोभूयः स्वमाययास्वयमेवसंभवाम्यवतरामीत्यर्थः एतेनसाधुपरिपालनमसाधुविनाशनंधर्मसंस्थापनंचैतत्त्रितयमेवभगवदव
तारस्यप्रयोजनमितिसूचितंभवति यज्ञादिधर्मेणसंरक्षितेनदेवावर्धंतेवृष्टयश्च ताभिरन्नमन्नेनप्राणिनःसर्वेजीवंत्यतोधर्मसंरक्षणमात्रेणविश्वंस

परित्राणायसाधूनांविनाशायचदुष्कृताम् ॥ धर्मसंस्थापनार्थायसंभवामियुगेयुगे ॥ ८ ॥
जन्मकर्मचमेदिव्यमेवंयोवेत्तितत्त्वतः ॥ त्यक्त्वादेहंपुनर्जन्मनैतिमामेतिसोऽर्जुन ॥ ९ ॥

र्वंरक्षितमेवभवतीतिभावः ॥ ८ ॥ दुष्टानांशिष्टानांचनिग्रहानुग्रहार्थंधर्मसंस्थापनार्थंचविवस्वदादिभ्योयोगोपदेशायच माययासंभाविता
नियानिशरीराणियानितैःकृतानिकर्माणितान्येतानिचसर्वाणि वस्तुतोब्रह्ममात्रमेवेतियोजानातिसमुक्तिंगच्छतीत्याह जन्मकर्मेति इतरान
पेक्षयास्वात्मनिस्वयमेवस्वप्रकाशेनदीप्यतेप्रकाशतइतिदिव्यंनिर्विशेषचिदेकरसंपरंब्रह्म दिवितिदिवुधातोः क्विबंतंरूपंतस्मिन्दिविपरेब्रह्मणि
पूर्णानंदैकघनेऽद्वितीयेसर्वाधिष्ठाने प्रतीतायाप्रकृतिर्यच्चप्राकृतंमेजन्मशरीरंयच्चतत्कृतंकर्मतदेतत्सर्वंतत्त्वतोऽध्यात्मदृष्ट्यापरिशील्य दिव्यंदि
वोब्रह्मणःस्वरूपंदिव्यंचैतन्यंतन्मात्रमेवेत्येवंयोवेत्तिसाक्षाद्विजानाति ससर्वस्यब्रह्ममात्रत्वदर्शीविद्वानिमंविद्वद्देहंत्यक्त्वा पुनर्जन्मनैतिनतुपु
नर्जायते किंतु मामेतिसच्चिदानंदैकरसंमांब्रह्मैवप्राप्नोति विदेहमुक्तिंगच्छतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

सर्वंब्रह्मैवेतिसर्वस्यब्रह्ममात्रत्वदर्शनयोगेनप्रांचोबहवोमुक्ताइति योगःप्रोक्तःपुरातनइतियदुक्तंयोगस्यप्राक्तनत्वंतत्प्रतिपादयति वीतरागेति
भोगेषूपकारिषुचरागआध्यात्मिकाद्युपद्रवेभ्योभयंस्वस्यापकारिषुक्रोधः क्रोधइत्यापस्तंबेनोक्तानांभूतदाहीयानांदुर्गुणानामुपलक्षणं तीव्रमु
मुक्षयासदसद्विवेकवैराग्याभ्यांवीताविशिष्यनिर्गतारागभयक्रोधायेषांतेवीतरागभयक्रोधाः ज्ञानतपसाज्ञानंब्रह्मैवाहमितिसाक्षाद्ब्रह्मण्येवात्म
त्ववेदनमप्रतिबद्धंयत्तज्ज्ञानंतदेवतपःमुमुक्षोर्यतेःकर्तव्यं मनसश्चेंद्रियाणांचह्यैकाग्र्यंपरमंतपइतिस्मरणात्तेनज्ञानतपसापूताः सम्यग्विनष्टाना
त्मस्वभावत्वेनशुद्धआत्मामनोयेषांतेशुद्धात्मानोबहवोवामदेवादयोमुमुक्षवः स्वयंसर्वदामामुपाश्रिताःमामपूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमद्वितीं
यंपरंब्रह्मैवोपाश्रिता उपश्रयणंनामसर्वंब्रह्मैवेतिबहिरंतःसर्वत्रप्रत्यग्दृष्ट्यासदेकत्वदर्शनंतदेवकुर्वंतःसंतो मन्मयामदात्मनापूर्णाभूत्वादेहपाता

वीतरागभयक्रोधामन्मयामामुपाश्रिताः ॥ बहवोज्ञानतपसापूतामद्भावमागताः ॥ १० ॥
येयथामांप्रपद्यंतेतांस्तथैवभजाम्यहम् ॥ ममवर्त्मानुवर्तंतेमनुष्याःपार्थसर्वशः ॥ ११ ॥

नंतरंमद्भावंब्रह्मात्मनावस्थानलक्षणमागताविदेहमुक्तिंप्राप्ताइत्यर्थः ॥ १० ॥ ननुसर्वेप्राणिनःसुधाब्धाविवत्वय्येवाद्वितीयेपरेब्रह्मणितिष्ठंति
त्वदावासस्यसर्वसमत्वेकेभ्यश्चिदेवतत्रमुक्तिंप्रयच्छसिनतुसर्वेभ्यःकस्तवायंपक्षपातइत्याशंकायां न सुधाब्धिवासस्यसर्वसमत्वेपिनिपीतसु
धानामेवामरत्वंनत्वितरेषांयथा तथैवमय्यवस्थानस्यसर्वसमत्वेपिमामेकंपरंभावंयेभजंतितेषामेवविमुक्तिर्नत्वपरंभावंभजतांकामिनामिति
तंयथायथोपासतेतथैवभवतीत्येतच्छ्रुत्यर्थमनुसृत्याह येयथेति द्वेरूपेवासुदेवस्यव्यक्तंचाव्यक्तमेवच अव्यक्तंब्रह्मणोरूपंव्यक्तमेतच्चराचरमिति
स्मरणादव्यक्तंनिर्विशेषंपरंब्रह्म व्यक्तंतुमायोपाधिकमपरंब्रह्मसकार्यमेवंव्यवस्थितंमत्तत्त्वंशास्त्राचार्योपदेशसंस्कृतस्वस्वप्रज्ञानुरूपेणतत्तद्विज्ञाय

परंब्रह्मविदोवाप्यपरंब्रह्मविदोपिवातत्तत्फलार्थिनोयेजनामामेवंद्वेधावस्थितंपरमात्मानंयथाप्रपद्यंते ज्ञानयोगेनवाकर्मयोगेनवाप्यन्यथावायेनप्रकारेणोपासते तत्तत्साधननिष्ठान्तानुपासकान्तथैवयस्मिन्यस्मिन्तत्त्वेपरिनिष्ठिताभवंतितत्तद्रूपेणैवप्रत्यक्षीभूय भजाम्यनुगृह्णामितत्तद्वस्तूपासनानुरूपफलेनयोजयामीत्यर्थः यादृशीभावनायत्रसिद्धिर्भवतितादृशीतिनियमात्स्वस्वप्रज्ञाबलेनपरिगृहीतवस्तूपासनानुरूपेणैवतेषांतेषांफलंसिध्यतिनान्यथाऽतोममनकश्चित्पक्षपातइतिभावः एवंज्ञानकर्मयोगफलप्रदानेसमभावेनमयिस्थितेसत्यपि शास्त्रार्थज्ञास्तदनुसारिणोयेमनुष्याब्राह्मणादयोमुमुक्षवस्तेसर्वेममेश्वरस्याभिमतंश्रुतिस्मृतिविहितंवर्त्मकर्ममार्गमेवअनुवर्तंते यद्वा ममेश्वरस्यकृतेर्विषयभूतंकर्ममार्गमनुवर्तंतेविशिष्यकर्मैवकुर्वंतीत्यर्थः॥११॥ ननुमोक्षस्यसन्निकृष्टकारणंप्रकृष्टंसर्वश्रुतिप्रसिद्धंज्ञानयोगमुत्सृज्यपंडिताअपिकिंकर्ममार्गमनुति

कांक्षंतःकर्मणांसिद्धिंयजंतइहदेवताः ॥ क्षिप्रंहिमानुषेलोकेसिद्धिर्भवतिकर्मजा ॥ १२ ॥

ष्ठंतीत्याशंकायां नज्ञानयोगस्यचित्तशुद्ध्येकलभ्यत्वात्तदसिद्धौसर्वकर्मसंन्यस्यज्ञानयोगेप्रवृत्तस्य ज्ञाननिष्ठाऽसंभवात्तदसिद्धौमोक्षासिद्धेस्तेनज्ञानकर्मफलयोरुभयोरपिभ्रंशःस्यात्ततोमोक्षस्यादिमंपरंकारणंचित्तशुद्धिरेवकर्मभिःसंपादनीयेतिविचक्षणाः कर्मैवकुर्वंतीत्याशयेनाह कांक्षंतइति इहास्मिन्लोकेदेवताइंद्राग्न्यादिदेवान्तत्प्रसादसिद्धयेयजंतआज्यादिहविषाऽऽराधयंतःपंडिताः कर्मणांश्रद्धाभक्तिभ्यांनियमेनानुष्ठितानांश्रौतादीनामनुष्ठानेनलब्धांसिद्धिं सत्त्वशुद्धिलक्षणांकांक्षंतोममवर्त्मानुवर्ततइतिपूर्वेणान्वयः ननुहठादियोगैरपिधीशुद्धिःसंपादयितुंशक्यतेकिंकर्मणेत्याशंकायां न तेषामवैदिकत्वाद्ब्राह्मणस्याऽविहितत्वाच्चकर्तुमयोग्यत्वात्कृतैरपितैश्चित्तशुद्धेर्बहुकालभाव्यत्वाच्चावश्यंब्राह्मणस्यमुमुक्षोः कर्मणैवभवितव्यमित्याशयेनाह क्षिप्रमिति हियस्मात्कारणान्मानुषेलोकेकर्मभूमौकर्मजावैदिककर्मानुष्ठानसंपन्नासिद्धिश्चित्त

पितनामरूपक्रियातत्फलानुसंधानपरोभवति नामरूपादेर्ब्रह्मणिप्रविलापितत्वेनपुनर्वृत्तिविषयत्वायोगात्ततःस्वयंब्रह्मदृष्ट्यैवतिष्ठतिनततःकिंचिच्चलति तथाचश्रुतिः महत्पदंज्ञात्वावृक्षमूलेवसेत् कुचैलोऽसहायएकाकीसमाधिस्थआत्मकामआप्तकामोनिष्कामोजीर्णकामो व्याघ्रेहस्तिनिसिंहेदंशेमशकेनकुलेसर्पेयक्षेराक्षसेगंधर्वेमृत्योरूपाणिविदित्वानबिभेतिकुतश्चनेति वृक्षइवतिष्ठासेच्छिद्यमानोनकुप्येतनकंपेत उपलइवतिष्ठासेच्छिद्यमानोनकुप्येतनकंपेत आकाशमिवतिष्ठासेच्छिद्यमानोनकुप्येतनकंपेत सत्येनतिष्ठासेदिति एवंविपरीतप्रत्ययहेतुषुप्राप्तेष्वपिब्रह्मवित्कूटस्थोविपरीतप्रत्ययैरकंप्योभवतियदा तदायुक्तोयोगारूढइत्युच्यतेपंडितैरितिद्वयोरर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ज्ञानविज्ञानपूर्णत्वंबाह्यपदार्थविवेकरहितत्वंहेयोपादेयबुद्धिशून्यत्वंविपरीतप्रत्ययैरकंपितत्वंचयोगारूढस्यलक्षणमितिप्रतिपाद्येदानीमपिसर्वत्रसमदर्शनमेवब्रह्मविदोयोगारूढस्यजीवन्मुक्तस्यलक्षणमितितदेवपुनर्द्रढयति सुहृदिति सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु प्रत्युपकारमनपेक्ष्यैवोपकर्ता

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ॥ साधुष्वपिचपापेषुसमबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

सुहृत् ददातिप्रतिगृह्णातीत्याद्युक्तलक्षणलक्षितंमित्रं परोक्षाऽपरोक्षयोरपकर्ताऽरिःशत्रुः अप्रियवादित्वाद्द्वेष्टुंयोग्योद्वेष्यः वादिप्रतिवादिनोःसमोमध्यस्थः सर्वत्रोपेक्षावानुदासीनः बंधवोबांधवास्तेषु प्राणात्ययेपियेस्वधर्मंनत्यजंतिशास्त्रानुवर्तिनस्तेसाधवस्तेष्वपि निषिद्धकारिणोदुराचाररताःपापास्तेषुच संन्यासात्पूर्वमुक्तगुणविशिष्टेष्वपिसुहृदादिपापिष्ठांतेषुजनेषु योगारूढस्यब्रह्मविदोयतेस्तत्तन्नामरूपजातिगुणक्रियाग्रहणेनविनैवसमबुद्धिःसर्वत्रब्रह्मबुद्धिर्विशिष्यते क्वचिदापाततोमृदिघटबुद्धिवत्पदार्थबुद्धौजातायामप्युत्तरक्षणेतांबाधित्वाघटेमृद्बुद्धिवत्सर्वत्रब्रह्मबुद्धिरेवविशेषायते ब्रह्मप्रत्ययएवाबाध्यमानःस्थिरीभवतीत्यर्थः समबुद्धिर्विमुच्यतइतिपाठेतु समबुद्धिरितिप्रथमांतंपदंविशेषणंसमासमाकारतामापन्नास[illegible]त्रब्रह्ममात्रग्राहिणीबुद्धिर्यस्यससमबुद्धिर्विमुच्यते सुहृदादिषुसर्वत्रसदाब्रह्मैवयःपश्यतिसमुक्तोभवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

परंब्रह्मविदोवाप्यपरंब्रह्मविदोपिवातत्तत्फलार्थिनोयेजनामामेवंद्वेधावस्थितंपरमात्मानंयथाप्रपद्यंते ज्ञानयोगेनवाकर्मयोगेनवाप्यन्यथावाये नप्रकारेणोपासते तत्तत्साधननिष्ठान्तानुपासकान्तथैवयस्मिन्यस्मिन्तत्त्वेपरिनिष्ठिताभवंतितत्तद्रूपेणैवप्रत्यक्षीभूय भजाम्यनुगृह्णामितत्त द्वस्तूपासनानुरूपफलेनयोजयामीत्यर्थः यादृशीभावनायत्रसिद्धिर्भवतितादृशीतिनियमात्स्वस्वप्रज्ञाबलेनपरिगृहीतवस्तूपासनानुरूपेणैव तेषांतेषांफलंसिध्यतिनान्यथाऽतोममनकश्चित्पक्षपातइतिभावः एवंज्ञानकर्मयोगफलप्रदानेसमभावेनमयिस्थितेसत्यपि शास्त्रार्थज्ञास्तदनुसा रिणोयेमनुष्याब्राह्मणादयोमुमुक्षवस्तेसर्वेममेश्वरस्याभिमतंश्रुतिस्मृतिविहितंवर्त्मकर्ममार्गमेवअनुवर्तंते यद्वा ममेश्वरस्यकृतेर्विषयभूतंकर्ममा र्गमनुवर्ततेविशिष्यकर्मैवकुर्वंतीत्यर्थः॥११॥ ननुमोक्षस्यसन्निकृष्टकारणंप्रकृष्टंसर्वश्रुतिप्रसिद्धंज्ञानयोगमुत्सृज्यपंडिताअपिकिंकर्ममार्गमनुति

कांक्षंतःकर्मणांसिद्धिंयजंतइहदेवताः ॥ क्षिप्रंहिमानुषेलोकेसिद्धिर्भवतिकर्मजा ॥ १२ ॥

ष्ठंतीत्याशंकायां नज्ञानयोगस्यचित्तशुद्ध्येकलभ्यत्वात्तदसिद्धौसर्वकर्मसंन्यस्यज्ञानयोगेप्रवृत्तस्य ज्ञाननिष्ठाऽसंभवात्तदसिद्धौमोक्षासिद्धेस्ते नज्ञानकर्मफलयोरुभयोरपिभ्रंशःस्यात्ततोमोक्षस्यादिमंपरंकारणंचित्तशुद्धिरेवकर्मभिःसंपादनीयेतिविचक्षणाः कर्मैवकुर्वंतीत्याशयेनाह कां क्षंतइति इहास्मिन्लोकेदेवताइंद्राद्यादिदेवान्तत्प्रसादसिद्ध्येयजंतआज्यादिहविषाऽऽराधयंतःपंडिताः कर्मणांश्रद्धाभक्तिभ्यांनियमेनानुष्ठि तानांश्रौतादीनामनुष्ठानेनलब्धांसिद्धिं सत्त्वशुद्धिलक्षणांकांक्षंतोममवर्त्मानुवर्ततइतिपूर्वेणान्वयः ननुहठादियोगैरपिधीशुद्धिःसंपादयितुं शक्यतेकिंकर्मणेत्याशंकायां न तेषामवैदिकत्वाद्ब्राह्मणस्याऽविहितत्वाच्चकर्तुमयोग्यत्वात्कृतैरपितैश्चित्तशुद्धेर्बहुकालभाव्यत्वाच्चावश्यंब्राह्म णस्यमुमुक्षोः कर्मणैवभवितव्यमित्याशयेनाह क्षिप्रमिति हियस्मात्कारणान्मानुषेलोकेकर्मभूमौकर्मजावैदिककर्मानुष्ठानसंपन्नासिद्धिश्चित्त

पितनामरूपक्रियातत्फलानुसंधानपरोभवति नामरूपादेर्ब्रह्मणिप्रविलापितत्वेनपुनर्वृत्तिविषयत्वायोगात्ततःस्वयंब्रह्मदृष्ट्यैवतिष्ठतिनततः किंचिच्चलति तथाचश्रुतिः महत्पदंज्ञात्वावृक्षमूलेवसेत् कुचैलोऽसहायएकाकीसमाधिस्थआत्मकामआप्तकामोनिष्कामोजीर्णकामो व्या घ्रेहस्तिनिसिंहेदंशेमशकेनकुलेसर्पेयक्षेराक्षसेगंधर्वेमृत्योरूपाणिविदित्वानबिभेतिकुतश्चनेति वृक्षइवतिष्ठासेच्छिद्यमानोनकुप्येतनकंपेत उप लइवतिष्ठासेच्छिद्यमानोनकुप्येतनकंपेत आकाशमिवतिष्ठासेच्छिद्यमानोनकुप्येतनकंपेत सत्येनतिष्ठासेदिति एवंविपरीतप्रत्ययहेतुषुप्राप्ते ष्वपिब्रह्मवित्कूटस्थोविपरीतप्रत्ययैरकंप्योभवतियदा तदायुक्तोयोगारूढइत्युच्यतेपंडितैरितिद्वयोरर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ज्ञानविज्ञानपूर्णत्वंबा ह्यपदार्थविवेकरहितत्वंहेयोपादेयबुद्धिशून्यत्वंविपरीतप्रत्ययैरकंपितत्वंचयोगारूढस्यलक्षणमितिप्रतिपाद्येदानीमपिसर्वत्रसमदर्शनमेवब्रह्म विदोयोगारूढस्यजीवन्मुक्तस्यलक्षणमितितदेवपुनर्द्रढयति सुहृदिति सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु प्रत्युपकारमनपेक्ष्यैवोपकर्ता

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ॥ साधुष्वपिचपापेषुसमबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

सुहृत् ददातिप्रतिगृह्णातीत्याद्युक्तलक्षणलक्षितंमित्रं परोक्षाऽपरोक्षयोरपकर्ताऽरिःशत्रुः अप्रियवादित्वाद्द्वेष्टुंयोग्योद्वेष्यः वादिप्रतिवादि नोःसमोमध्यस्थः सर्वत्रोपेक्षावानुदासीनः बंधवोबांधवास्तेषु प्राणात्ययेपियेस्वधर्मंनत्यजंतिशास्त्रानुवर्तिनस्तेसाधवस्तेष्वपि निषिद्धका रिणोदुराचाररताःपापास्तेषुच संन्यासात्पूर्वमुक्तगुणविशिष्टेष्वपिसुहृदादिपापिष्ठांतेषुजनेषु योगारूढस्यब्रह्मविदोयतेस्तत्तन्नामरूपजातिगु णक्रियाग्रहणेनविनैवसमबुद्धिःसर्वत्रब्रह्मबुद्धिर्विशिष्यते क्वचिदापाततोमृदिघटबुद्धिवत्पदार्थबुद्धौजातायामप्युत्तरक्षणेतांबाधित्वाघटेमृद्बु द्धिवत्सर्वत्रब्रह्मबुद्धिरेवविशेषायते ब्रह्मप्रत्ययएवाबाध्यमानःस्थिरीभवतीत्यर्थः समबुद्धिर्विमुच्यतइतिपाठेतु समबुद्धिरितिप्रथमांतंपदंवि शेषणंसमासमाकारतामापन्नासदासर्वत्रब्रह्ममात्रग्राहिणीबुद्धिर्यस्यससमबुद्धिर्विमुच्यते सुहृदादिषुसर्वत्रसदाब्रह्मैवयःपश्यतिसमुक्तोभव तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

यतोयोगारूढस्यैवाप्रतिबद्धज्ञानंसर्वत्रब्रह्मदर्शनंमुक्तिश्चनान्यस्यातोमुमुक्षुणाश्रवणमननाभ्यांविज्ञातात्मतत्त्वेनयतिनैतावन्मात्रेणैवकृता
र्थोस्मीत्यऽस्मितांत्यक्त्वा ज्ञानस्याप्रतिबद्धत्वायसमाधिरवश्यंकर्तव्यइतितत्कर्तुःसमाध्यंगानिसूचयन्समाधिंविदधाति योगीति योगी संन्या
सयोगाद्यतयःशुद्धसत्त्वाइतिश्रवणात्संन्यासी यद्वा ब्रह्मणिचित्तंयोक्तुंस्थापयितुंशीलमस्यास्तीतियोगीयोगाभ्यासशीलोयतिरेकाकी एका
कीतिविशेषणान्निदिध्यासोरेकस्तपोद्विरध्यायीतिन्यायेनस्वातिरिक्तजनशून्यत्वंविवक्षितं सतिजनांतरेवाग्व्यापारप्रसक्त्याध्याननिष्ठाभंग
प्रसंगात्ततएकाकित्वेनभवितव्यं किंच निराशीःसर्वाभ्यआशीर्भ्योविषयभोगाशाभ्यस्तीव्रमोक्षेच्छावैराग्याभ्यांनिर्गतोयःसनिराशीः एकां
तवासोलघुभोजनादिमौनंनिराशाकरणावरोधः मुनेरसोःसंयमनंषडेतेचित्तप्रसादंजनयंतिशीघ्रमितिन्यायेन निदिध्यासोर्देहजीवनादा

योगीयुंजीतसततमात्मानंरहसिस्थितः ॥ एकाकीयतचित्तात्मानिराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

वप्याशाराहित्येनभवितव्यमितिसूचितं किंच अपरिग्रहःकौपीनकंथातिरिक्तःपरिग्रहोयस्यनास्तिसोऽपरिग्रहः सतितदतिरिक्तेपरिग्रहेय
तेरपिचौरादिभयंतद्रक्षणविक्षेपप्रसक्त्यासमाध्यसिद्धेस्ततस्तद्राहित्येनभवितव्यं एवंयोगस्यबहिरंगसिद्धावप्यंतरंगाभावेयोगोनसिध्यत्यतस्ते
नभवितव्यमित्याशयेनाह यतचित्तात्मेति यतौवासनयाप्राप्ततत्तद्व्यापृतेःसकाशान्निगृहीतौचित्तंचात्मदेहेंद्रियसंघातश्चतावुभौयेनसयत
चित्तात्मातत्तद्व्यापारान्निरुद्धदेहेंद्रियमनोबुद्धिचित्तइत्यर्थः एवमादिध्यानसाधनसंपन्नोमुमुक्षुर्निदिध्यासुःस्वयं रहस्येकांतेगिरिकुहरगुहा
दौस्थितः सततंनित्यनिरंतरंनियमेनात्मानंमनःप्रत्यगभिन्नेपरेब्रह्मणिसर्वदृश्यनिषेधावधिभूतेनाज्ञानतत्कार्ये किंतु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस
त्यपरमानंदाद्वयमित्युक्तलक्षणेस्वात्मनियुंजीत संदधीतब्रह्मैवाहमहमेवब्रह्मेतिस्वात्मनाब्रह्मानुसंदध्यादित्यर्थः ॥ १० ॥ ॥

पूर्वंयोगस्यबहिरंगमंतरंगंचसंक्षेपेणोक्तेदानींदेशासनशरीरधारणादीनिबहिरंगान्यंतरंगानिचयोगस्यविशिष्यबोधयितुमादावासनलक्षणमा
ह शुचाविति शुचौमार्जनप्रोक्षणादिक्रिययास्वभावेनवाशुद्धेविजनेदेशेप्रदेशे नदीतीरगुहादावात्मनःस्वस्यैवध्यानयोग्यमासनंनात्यु
च्छ्रितमत्यंतौन्नत्यरहितं अत्युन्नतत्वेक्वचित्पारवश्येनचलनपतनादिविघ्नप्रसंगात्ततोनातितुंगंनातिनीचमनिम्नंच तथात्वेशैत्यौष्ण्यपाषा
णादिघर्षणक्लेशप्रसंगात्ततस्तदुभयविलक्षणं तत्रापिचैलाजिनकुशोत्तरं चैलंवस्त्रमजिनंवैयाघ्रंकार्ष्णंवाकुशादर्भाउत्तरमुपर्युपरिव्युत्क्रमेण
यस्यतच्चैलाजिनकुशोत्तरमधःकुशैस्ततोऽजिनेनततोवस्त्रेणाच्छादितमित्यर्थः वस्त्रंयद्यपिस्मृत्यानिषिद्धं वस्त्रंदारिद्र्यदुःखायदारुरोगायचो
पलइतितद्गृहस्थविषयंनयतिविषयमितिद्रष्टव्यं ध्यातास्वस्यैवमासनमचलंस्थिरंनिश्चलंयथातथाप्रतिष्ठाप्य कल्पयित्वेत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवमा

शुचौदेशेप्रतिष्ठाप्यस्थिरमासनमात्मनः ॥ नात्युच्छ्रितंनातिनीचंचैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥
तत्रैकाग्रंमनःकृत्वायतचित्तेंद्रियक्रियः ॥ उपविश्यासनेयुंज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

सनमुक्त्वातत्रकर्तव्यमाह तत्रेति निदिध्यासुस्तत्रोक्तलक्षणआसनेउपविश्यस्वयंयतचित्तेंद्रियक्रियः इदमेवयोगिनोयोगसिद्धेरुत्तममंतरं
गसाधनमित्युक्तमपिपुनरुपदिशति यतचित्तेंद्रियक्रियइति यतासंयतासम्यङ्निरुद्धाचित्तस्योभयेंद्रियाणांचक्रियास्वाभाविकीचेष्टाविषय
प्रवृत्तिर्येनसयतचित्तेंद्रियक्रियोभूत्वा मनोमनोवृत्तिस्तामेकाग्रंलक्ष्यस्यैवाभिमुखंकृत्वा सम्यक्प्रत्यक्प्रवणंकृत्वेत्यर्थः एवंलक्षणसंपन्नोयति
रात्मविशुद्धयेआत्मनोविशुद्धिरविद्यातत्कार्यदेहेंद्रियादावन्यत्राहंममेदमित्याद्यसत्प्रत्ययानांतत्कारणवासनानांचनिःशेषनिवृत्तिरेवात्मनो
तःकरणस्यविशुद्धिस्तत्सिद्धये योगंब्रह्मण्येवात्मभावेनपुरुषंयोजयतीतियोगःसमाधिस्तंयुंज्यात् प्रत्यक्प्रत्ययसंतानंकुर्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

पुनरपियोगांगान्येवसिद्धेरांतराण्युपदिशन्नेवंलक्षणःसन्नेवयतिःसमाधिंकुर्यादित्याह सममिति द्वाभ्यां कायशिरोग्रीवंकायःकटेरूर्ध्वप्रदेशः कायश्चशिरश्चग्रीवाचकायशिरोग्रीवं समंऋज्वचलंचयथास्यात्तथाधारयन्कायशिरोग्रीवेसमतयाऋजुत्वेनधार्यमाणेपार्श्वयोःपश्चाच्चद्रष्टुंस्प्रष्टुं चनशक्यते तथापिमशकपिपीलिकाद्युपद्रवेचलनंसंभवतितन्निरासार्थमचलमित्युक्तं एवंकायशिरोग्रीवमृज्वचलंचधारयन्स्थिरःस्थाणुवन्निश्चलोभूत्वा स्वंस्वकीयंनासिकाग्रमेवचक्षुषासंप्रेक्ष्यचक्षुषानासिकाग्रंसंप्रेक्ष्येत्युक्तिश्चक्षुषातद्विषयंरूपंनगृह्णीयादितिनियमार्थंनतुनासिकाग्रदर्शनार्थं यदिनासिकाग्रदर्शनमेवविवक्षितंस्यात्तदामनस्तदाकारेणतत्रैवस्थितंस्यात्तेनचित्तस्यब्रह्मण्यवस्थानंनसंभवति ब्रह्मणिचित्तस्थापनंखलुसमाधिर्यतआत्मसंस्थंमनःकृत्वेत्युच्यते ततश्चक्षुषानासिकाग्रदर्शनविधीरूपाग्रहणसूचनार्थमेवचक्षुषोरचांचल्यार्थंचतेनसिद्धंचक्षुषोय

समंकायशिरोग्रीवंधारयन्नचलंस्थिरः ॥ संप्रेक्ष्यनासिकाग्रंस्वंदिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥
प्रशांतात्माविगतभीर्ब्रह्मचारिव्रतेस्थितः ॥ मनःसंयम्यमच्चित्तोयुक्तआसीतमत्परः ॥ १४ ॥

थारूपाग्रहणं तथाश्रोत्रादीनामपिशब्दाद्यग्रहणमत्रविवक्षितमितिज्ञातव्यं चक्षुषोरूपाग्रहणविधानादेवनिदिध्यासुंनियमयति दिशश्चानवलोकयन्निति यद्यपिनासिकाग्रदर्शनविधिनैवतदतिरिक्तदर्शनंनिषिद्धमेवभवति तथापिक्वचित्पुरस्तात्पश्चात्पार्श्वयोर्विपरीतशब्दोत्पत्तावपिदिशश्चप्राच्यादीश्चकारादात्मशरीरंचानवलोकयन्नेवयुक्तआसीतेत्युत्तरेणसंबंधः ॥ १३ ॥ समकायशिरोग्रीवत्वंस्थिरत्वंनासिकाग्रद्रष्टृत्वंदिगनवलोकनंचयोगिनोयोगसिद्धेरंगानीतिसूचयित्वेतोप्यंतरंगानितत्सिद्धेरसाधारणसाधनानिचसूचयन्नुक्तसाधनसंपन्नोयतिः समाधिंकुर्यादित्याह प्रशांतेति प्रकर्षेणशांतःप्रशांतआत्मारागद्वेषाद्यनुत्पत्तिरेवात्मनोंतःकरणस्यशांतिस्तस्याः प्रकर्षस्तुरागद्वेषादिदोषोत्पत्तिहेतूनांविषयेषुसमीचीनत्वाऽसमीचीनत्वप्रीत्यप्रीतीष्टसाधनत्वानिष्टसाधनत्वबुद्धीनांनिवृत्तिरेव एवंलक्षणःप्रशांतआत्मांतःकरणंय

स्यसप्रशांतात्मा विगतभीःविशिष्यगताविगतानिःशेषविनष्टाभीरन्नादानविसर्गातिरिक्तस्यदंतधावनमुखक्षालनादेःशास्त्रीयस्यसर्वस्यचकर्मणःपरित्यागेशिष्टानिंदिष्यंतीतियाभीतिः सायस्यनविद्यतेसविगतभीः स्वाध्यायंचसर्वकर्माणिसंन्यस्येत्यादि वेदानिमंलोकममुंचपरित्यज्यात्मानमन्विच्छेदिति त्यजधर्ममधर्मंच नैवधर्मीनचाधर्मीनचैवहिशुभाशुभीत्यादिश्रुतिस्मृतिनिश्चयमवष्टभ्यनिर्भीकइत्यर्थः किंच ब्रह्मचारिव्रतेस्थितः अत्रब्रह्मचारिव्रतपदेनभिक्षामात्रंलक्ष्यतेनतुत्रिषवणादिः त्रिषवणाद्यनुष्ठानस्यसमाधिसंभाविताऽविक्रियब्रह्माभिन्नत्वज्ञानविध्वंसकत्वाद्योगंयुंजीतसततमितिनित्यनिरंतरकर्तव्यतयाप्राप्तसमाध्यनुष्ठानप्रतिकूलत्वाच्चाहारमात्रमत्रगृह्यते आहारविषयेब्रह्मचारिणोव्रतंभिक्षाशनमेवतस्मिन्ब्रह्मचारिव्रतेकेवलंमाधुकरभक्षणएवस्थितोभवेन्निदिध्यासुर्यतिर्नतुप्राक्प्रणीतादौ प्राक्प्रणीतायाचिततात्कालिकोपपन्नेष्वाहारस्यपरतंत्रत्वेनद्रव्यगुरुत्वाकालिकत्वन्यूनातिरिक्तत्वप्रतीक्षादिदोषवत्तयासमाधिविघ्नकारित्वप्रसंगात्तस्मात्स्वाधीनेब्र

युंजन्नेवंसदात्मानंयोगीनियतमानसः ॥ शांतिंनिर्वाणपरमांमत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

ह्मचारिव्रतेभिक्षाशनएवस्थितोभवेदित्यर्थः मनोवृत्तिरूपंबहिःप्रवणशीलंसंयम्यविषयसंबंधोयथानस्यात्तथानिगृह्यमच्चित्तः मयिबुद्धितद्वृत्तिसाक्षिणिचिदेकरसेप्रत्यग्रूपेब्रह्मणिचित्तंयस्यसमच्चित्तः बहिर्गच्छच्चित्तंमयिसम्यक्स्थापयित्वेत्यर्थः मच्चित्तइत्यत्रास्मच्छब्दार्थस्यचित्तस्थापनाधिकरणस्यब्रह्मणःस्थापयितुश्चभेदेप्राप्ते उदरमंतरंकुरुतेअथतस्यभयंभवतीतिश्रवणाद्भेददर्शिनोमुक्तिर्नसंभवति ततोध्याताब्रह्मैवाहमितिस्वंब्रह्माभिन्नंभावयेदितिबोधयितुमाह मत्परइति अहमेवपरःपरमात्मेतिमत्परःब्रह्मैवाहमितिस्वस्यब्रह्मभावग्राहकयावृत्त्यायुक्तःसन्नासीतस्वंब्रह्मैवभावयन्नासनेतूष्णीमुपविशेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ योगमात्मविशुद्धयइतिवचनाद्योगानुष्ठानस्यफलमात्मविशुद्धिरात्मविशुद्धेस्तुफलमप्रतिबद्धज्ञानसिद्धिद्वाराब्रह्मनिर्वाणमेवेतिसूचयितुंयोगिनोब्रह्मविदोजीवतएवमुक्तिफलमाह युंजन्निति योगीयोगनिष्ठापरायणोयतिरेवमेका

किंत्वनिराशिष्ट्वापरिग्रहत्वसमकायशिरोग्रीवत्वस्थिरत्वनासिकाग्रदृष्टित्वदिगनवेक्षितृत्ववीतभयत्वब्रह्मचारिव्रतस्थत्वप्रशांतत्वादिविशेषणवि
शिष्टोभूत्वा निरुक्तलक्षणआसनउपविश्यात्मानमंतःकरणंब्रह्मणिसदायुंजन्ननुसंधानंकुर्वन्नियतमानसः श्रद्धयातीव्रमुमुक्षयाचिरकालं
नित्यनिरंतरसमनुष्ठितसमाध्यभ्यासबलेननियतंनिश्चलंसर्वबाह्यवासनानिःशेषसंक्षयवशाद्विपरीतप्रत्ययानुत्पत्तौनिर्विकारात्मनास्थितंमान
सं मनसैवानुद्रष्टव्यमितिश्रवणान्मनुतइदमेवाहमस्मीतिस्वात्मनाब्रह्मसाक्षात्क्रियतेनेनेतिमनः मनएवमानसंयस्यसनियतमानसोऽप्रतिब
द्धात्मविज्ञानोभूत्वा निर्वाणपरमांनिर्वाणंशरीरसंबंधरहितंपरमंपरमपुरुषार्थलक्षणंकैवल्यंययासातां यद्वा निर्वाणंमोक्षरूपंपरमंनिरतिशयसु
खंयस्यांसातामतएवमत्संस्थांममैवसंस्थास्थितिर्यत्रनान्यस्यबुद्ध्यादेस्तां यद्वा ममरूपेणसंस्थाययातां यद्वा मद्भावापत्तिरूपांब्रह्मात्मनास्थि
तिलक्षणांशांतिंसर्वोपरतिमात्यंतिकसंसारनिवृत्तिरूपामधिगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः एतेनयोगस्यफलंभुक्तेस्तृप्तिवत्स्वप्रत्यक्षंयतस्ततोमुमुक्षो

नात्यश्नतस्तुयोगोस्तिनचैकांतमनश्नतः ॥ नचातिस्वप्नशीलस्यजाग्रतोनैवचार्जुन ॥ १६ ॥

र्यतेःश्रवणमात्रसंभावितमुक्तत्वभ्रममुत्सृज्यावश्यंविदेहमुक्त्यैसमाधिःकर्तव्यइतिसूचितंभवति ॥ १५ ॥ योगीयुंजीतसततमित्यारभ्यै
तच्छ्लोकपर्यंतंयोगंयोगांगानियोगासनंयोगिनोयोगस्यफलंचप्रतिपाद्यपुनरपीदानींयोगाभ्यासिनएवाहारादिबहिरंगमंतरंगंयोगानंदंचप्र
तिपादयति नात्यश्नतस्त्विति यदात्मसंमितमन्नंतदवतिनहिनस्तियद्धयोहिनस्तितद्यत्कनीयोनतदवतीतिश्रवणात् श्रुतेरयमर्थः आत्मस
मितंस्वोदरपरिमाणमनुकूलंचयदन्नंभुज्यतेतदन्नंभोक्तारमवतिधर्मनिर्वाहायचभवति नहिनस्तिधातुवैषम्यंसंपाद्यपुरुषंनहंतिनपीडयतिच
यद्धयःस्वोदरपरिमाणादतिरिक्तमन्नंभुज्यते तद्धिनस्तिशूलादिकमुत्पाद्यपुरुषंहंतिधर्मंचनाशयति यत्कनीयःयत्कनीयोऽत्यल्पमन्नंभुज्य
तेनतत्पुरुषमवतिक्षुन्निवृत्त्यैधर्मनिर्वाहायचक्षमंनभवति ततःपरिमितमेवभोक्तव्यमितिसिद्धं इममेवार्थंश्रीभगवानप्याह अत्यश्नतःस्वोदरप

रिमाणमतिक्रम्यजरयितुमशक्यमन्नमश्नतोबह्वाशिनोयोगिनोयतेर्नयोगोस्तियोगनिष्ठानसिध्यतिशुश्रूषोरपियतेःश्रवणंमननंब्रह्मचर्यंचन
सिध्यति एकांतंनियमेनानश्नतोप्यल्पमश्नतश्चयतेर्योगोनास्त्येवश्रवणंमननंचापिनसिध्यति किंतु स्वोदरपरिमितममेदोवृद्धिकरंचान्नमश्न
तएवयोगःश्रवणंमननंब्रह्मचर्यंचदिवास्वापादिदोषराहित्यमपिसिध्यतीत्यर्थः अथवापूरयेदशनेनार्धंतृतीयमुदकेनतु वायोःसंचरणार्थायचतु
र्थमवशेषयेदित्यादिशास्त्रपरिमाणमतीत्याश्नतोऽनश्नतश्चयोगोनसिध्यतियथा तथातिस्वप्नशीलस्यात्यंतनिद्रालोरतिजाग्रतश्चयोगोनसिध्य
तीत्यर्थः॥ १६॥ तर्हिकीदृशस्ययोगःसिध्यतीत्याह युक्ताहारेति युक्ताहारविहारस्ययुक्तःपूरयेदशनेनार्धमिति नगव्यूतेःपरंगच्छेन्नग्रामेनगरेव
सेदित्यादिशास्त्रनियमेनयुक्तआहारोऽन्नंविहारोविश्रांत्यैसंचारोयस्यतस्यपरिमिताहारविहारस्ययुक्तचेष्टस्यकर्मसुअन्नादानविसर्गादिक्रिया

युक्ताहारविहारस्ययुक्तचेष्टस्यकर्मसु ॥ युक्तस्वप्नावबोधस्ययोगोभवतिदुःखहा ॥ १७ ॥
यदाविनियतंचित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ॥ निःस्पृहःसर्वकामेभ्योयुक्तइत्युच्यतेतदा ॥१८॥

सुयुक्ता यावताकार्यसिद्धिस्तावत्परिमितानतुविशृंखलाचेष्टादेहेंद्रियव्यापारोयस्यतस्य युक्तस्वप्नावबोधस्यस्वप्नोनिद्रावबोधोजागरस्तावेतौयु
क्तौपरिमितौ जाग्रद्दशनाड्यस्तुनिद्रातुदशनाडिकाः पश्चाज्जागरणंतद्दशनाड्यस्तुयोगिनइत्युक्तलक्षणलक्षितौ स्वप्नावबोधौयस्यतस्ययो
गिनोब्रह्मनिष्ठस्यआहारविहारनिद्रादीनामतिरिक्तत्वेरजस्तमोवृद्धिस्तयासमाधेर्ज्ञानस्यचविच्छित्तिस्ततस्तत्परिमित्याभवितव्यं एवंलक्षणस्य
यतेर्योगःसमाधिर्दुःखहादुःखान्याध्यात्मिकादीनिजन्मादीनिचसर्वाणिस्वानुष्ठानसमुत्पन्नाप्रतिबद्धबोधेनहंतीतिदुःखहाभवति विदेहमुक्तिं
संपादयतीत्यर्थः ॥१७॥ यद्यपि यदाहिनेंद्रियार्थेष्विति कूटस्थोविजितेंद्रियइतिचयोगिनोयोगारूढत्वंसम्यङ्निरूपितं तथापिब्रह्मविलक्षणेपरि
ज्ञातेमुमुक्षुभिस्तदाराधनंतदाश्रयणंचकृत्वाज्ञानंमुक्तिश्चप्राप्तुंशक्यतइतितदेवचपुनर्विस्पष्टयति यदेति निरुक्तबहिरंगांतरंगसाधनसंपत्त्या

तीव्रमोक्षेच्छावैराग्याभ्यांच नित्ययोगमभ्यस्यतोयोगिनोयतेर्यदायस्मिन्कालेविनियतं विषयसंबंधोयथानस्यात्तथानिरंतराभ्यासबलेनैका
ग्र्यमधिगमितंचित्तमात्मनिनित्यानंदैकरसेप्रत्यगभिन्नेब्रह्मण्येवावतिष्ठते सर्ववासनाक्षत्यासर्वकामविध्वस्त्याचस्वयंसद्वासनावासितंसत्सर्व
दास्वरूपएवतिष्ठतिप्रयत्नेनापिनबाह्यमवलंबतइत्यर्थः तदेवविस्पष्टयति निःस्पृहइति काम्यंतइतिकामाःशब्दादयस्तेभ्योयत्नादयत्नाद्वा
क्वचिद्विषयीभूतेभ्यःसर्वेभ्यश्चयदाऽयंनिःस्पृहइच्छाशून्योभवति तेषुमिथ्यात्वबुद्ध्याइंद्रियाणिमनश्चनप्रवर्तयतितदायुक्तोयोगारूढइत्युच्य
तेपंडितैरितिशेषः ॥ १८ ॥ योगमारुह्यतिष्ठतोयतेश्चित्तंकथंतिष्ठतीत्याकांक्षायांतच्चित्तस्थितेरुपमानमाह तदनुष्ठितयोगस्यासंप्रज्ञातसमा
धित्वंसूचयितुं यथेति आत्मनइतिकर्मणिषष्ठी आत्मनआत्मानंविषयीकृत्यप्रवर्तितंयोगं यद्वा आत्मनःसर्वोपलब्धिसिद्धिसाधनंयोगंसमा

यथादीपोनिवातस्थोनेंगतेसोपमास्मृता ॥ योगिनोयतचित्तस्ययुंजतोयोगमात्मनः ॥ १९ ॥
यत्रोपरमतेचित्तंनिरुद्धंयोगसेवया ॥ यत्रचैवात्मनात्मानंपश्यन्नात्मनितुष्यति ॥ २० ॥

धियुंजतःसादरंनित्यनिरंतरंसमनुतिष्ठतोयोगिनोयतेःपरमहंसस्ययतचित्तस्ययतंब्रह्मण्येवब्रह्माकारेणनिश्चलतयासदास्थापितंचित्तंयेनतस्य
यतचित्तस्य ब्रह्मण्येवस्थिरीभूतमनसःसैवोपमाउपमीयतेअनयेत्युपमासएवदृष्टांतः निवातस्थोंतर्गृहस्थोदीपोयथानेंगतेनचलतितथाब्रह्म
णिस्थापितंब्रह्मविच्चित्तंनचलतिब्रह्मण्येवब्रह्मात्मनानिश्चलीभूयतिष्ठत्ययमेवासंप्रज्ञातःसमाधिस्तदुक्तं मनसोवृत्तिशून्यस्यनिर्विकारात्मना
स्थितिः असंप्रज्ञातनामासौसमाधिर्योगिनांप्रियइति ॥ १९ ॥ एवंलक्षणसंपन्नोयश्चित्तपरिपाकविशेषःसएवयोगोज्ञातव्यइतिवक्तुंतल्लक्षणा
न्याह यत्रेतित्रिभिः बहिरंगांतरंगसाधनसिद्ध्यातीव्रमोक्षेच्छयाचविजृंभितयायोगसेवया योगोयोगांगंसविकल्पसमाधिर्विजातीयप्रत्ययो
दयराहित्येनकेवलचित्प्रत्ययमात्रोदयलक्षणस्तस्यसेवयानिरंतरावृत्त्या निरुद्धंविपरीतवृत्तिर्यथानस्यात्तथाचिरकालंब्रह्मप्रत्ययावृत्तावेवस्था

पितंचित्तं स्वयंनिःशेषविनष्टसर्वबाह्यवासनापटलंसत् यत्रयस्यांदशायांस्वस्यकेवलशुद्धसत्त्वांशमात्रावशेषरूपायांप्राप्तायांसत्यामुपरमतेउप
शमंगच्छति वृत्त्यंतरपरिणाममुज्झित्वाध्येयात्मनैवनिवातस्थप्रदीपवन्निष्कंपंतिष्ठतीत्यर्थः किंच यत्रयस्यांचित्तपरिपाकविशेषदशायामयंब्र
ह्मविदुत्तमआत्मनिनिर्मलांतःकरणेव्योम्निराकाचंद्रबिंबवत्प्रकाशमानंवृत्त्यारूढंचिदानंदैकरसमात्मानंपरंब्रह्मात्मनास्वात्मनाब्रह्मैवाहमितिस्व
स्वरूपत्वेनपश्यन्साक्षादपरोक्षीकुर्वन्तुष्यत्यानंदतिमुक्तःकृतार्थोस्मीतिमोदतेसमोदतेमोदनीयंहिलब्ध्वेतिश्रुतेः आत्मनितुष्यतीतियोगारो
हणंकृतवतोमहात्मनआत्मसंसारमोक्षणंतत्सुखंचप्रत्यक्षंयतस्ततःश्रवणादिनाविज्ञातात्मतत्त्वस्ययतेर्योगारोहणेनैवात्मोद्धरणंसिध्यतितदव
श्यंकर्तव्यमित्यनेनसूचितंभवति ॥ २० ॥ किंच सुखमिति यत्रयस्यांबुद्धेःकेवलशुद्धसत्त्वभावापत्तिदशायामयंयोगनिष्ठोब्रह्मविद्यतिःबुद्धि

सुखमात्यंतिकंयत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियम् ॥ वेत्तियत्रनचैवायंस्थितश्चलतितत्त्वतः ॥ २१ ॥
यंलब्ध्वाचापरंलाभंमन्यतेनाधिकंततः ॥ यस्मिन्स्थितोनदुःखेनगुरुणापिविचाल्यते ॥ २२ ॥

ग्राह्यंस्ववृत्त्यैकगम्यमतएवातींद्रियंइंद्रियाविषयमिंद्रियविषयसंबंधरहितमजन्यमित्यर्थः ततएवात्यंतिकमंतमतिक्रम्यवर्तमानमात्यंतिकमा
द्यंतशून्यमतएव एषोस्यपरमानंदइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धंयत्तत्सुखंवेत्तिसदानंदोहमस्मीत्यात्मानंदमनुभवतीत्यर्थः यत्रायंयोगीस्वयंचिदेकवृ
त्त्यास्वस्वरूपेसच्चिदानंदैकरसेब्रह्मणितदात्मनास्थितःसन्तत्त्वतःपरमार्थात्स्वरूपान्नचलति शतधाबाह्याभ्यंतरविक्षेपेषुप्राप्तेष्वपिनकिंचिद्विप
रीतभावंभजतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ किंच यमिति आत्मसाक्षात्कारएवपरमोलाभस्तल्लब्धेरसाधारणकारणंयोगसिद्धिरपिपरमलाभएवेतिमत्वाय
मितिकार्यकारणयोरभेदेननिर्देशः सदानंदैकरसस्यात्मनउपलब्धेःपरमकारणंयंनिर्विकल्पकसमाधिंतत्कार्यमात्मलाभंचलब्ध्वायोगारूढोय
तिःक्वचित्प्राप्तमपरमनात्मविषयकंलाभंततःसर्वस्यब्रह्ममात्रत्वोपलंभकनिर्विकल्पकसमाधेस्तत्फलादात्मलाभादधिकमुत्कृष्टंनमन्यते आत्म

व्यतिरिक्तस्यसर्वस्यापिपदार्थस्यमायिकत्वेनासत्त्वात्तुच्छत्वात्सोपद्रवत्वाद्दुःखबीजत्वान्मिथ्यात्वाच्चधर्मादेर्लाभंसंतोनलाभायमन्यंतइत्यर्थः ननुब्रह्मविष्ण्वादिलोकप्राप्तिस्तुविदुषोलाभएवेतिचेन्न सत्यलोकवैकुंठादेरपिमायिकत्वेनोक्तदोषवत्तयामिथ्यात्वाविशेषात्तल्लाभस्तत्स्वामित्वलाभोप्यलाभएवभवति आत्मलाभान्नपरंविद्यतइतिस्मृत्यैवात्मलाभातिरिक्तलाभस्यलाभत्वनिषेधान्नित्यनिरतिशयानंदरूपस्यात्मनएवलाभोलाभायभवति तस्माद्ब्रह्मविदात्मसाक्षात्कारकरणत्वादमुमेवयोगंपरमंलाभंमन्यतेनततोन्यंलाभमित्यर्थः किंच यस्मिन्यस्यामंतःकरणपरिपाकविशेषावस्थायांस्थितःबाह्यमाभ्यंतरंचविस्मृत्यसद्भावापन्नयावृत्त्यापूर्णानंदैकरसब्रह्मरूपेणसंस्थितोब्रह्मविद्यतिःगुरुणाखड्गपातादिजनितेनान्येनवाऽध्यात्मिकेनमहतादुःखेननविचाल्यते स्वरूपाच्चालयितुंनशक्यतेबाह्याभ्यंतरविक्षेपशतैर्विपरीतभावंगमयितुंनशक्यतइत्यर्थः ॥ २२ ॥ योगस्यलक्षणान्युक्त्वाऽधुनोक्तलक्षणवंतंयोगंविजानीयादित्याह तंविद्यादिति बाह्योपरतत्वादिचित्तपरिपाकभेदविशिष्टोयोंतः

तंविद्याद्दुःखसंयोगवियोगंयोगसंज्ञितम् ॥ सनिश्चयेनयोक्तव्योयोगोनिर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

करणावस्थाविशेषस्तमेवयोगसंज्ञितंविद्यात् योगइतिसंज्ञितंसंज्ञायस्यसयोगसंज्ञितस्तमुक्तलक्षणमंतःकरणावस्थाविशेषमेवयोगंविजानीयात्खंडितइत्यर्थः योगस्योक्तमेवलक्षणंविस्पष्टत्वार्थंपुनरप्याह दुःखसंयोगवियोगमिति अत्रदुःखशब्देनतदनुबंधिवैषयिकंसुखंचगृह्यतेदुःखानामाध्यात्मिकादीनांसुखानांचसंयोगःसंसर्गस्तेनवियोगोयस्यसदुःखसंयोगवियोगः अप्रकाशितबाह्यसुखदुःखप्रत्ययोयोंतःकरणस्थितिविशेषस्तंयोगंविद्यादित्यर्थः एवंयोगलक्षणंयोगंचात्मनिपश्यन्तुष्यतीतियोगफलमपिप्रतिपाद्यसंसारनिमग्नस्यात्मनउद्धरणंयोगेनविनानान्येनसिध्यत्यतोविज्ञातात्मतत्त्वस्ययतेर्विदेहमुक्त्यैसमाधिरवश्यंकर्तव्यइतिसूचयितुंपुनःसमाधेःकर्तव्यतामाह सइति आत्मसमुद्धरणे परमसाधनमयमुक्तलक्षणोयोगोऽनेनैवात्मासमुद्धियते एतच्छास्त्रप्रसिद्धंविद्वत्प्रत्यक्षंचेतिनिश्चयेनचित्तदार्ढ्येनाप्यनिर्विण्णचेतसानासाग्रदर्शनमिंद्रि

यनिरोधनंसाम्येनकायस्थापनंमनोनिग्रहश्चक्लेशायभवतिनाहंकर्तुंशक्नोमीतिसमाधिकरणेयदलसत्वंतेनदोषेणयुक्तंचित्तंनिर्विण्णंतीव्रमोक्षेच्छयातद्रहितमनिर्विण्णंतेनानिर्विण्णेनचेतसा मुमुक्षोर्यतेःसउक्तलक्षणोयोगःसमाधिर्योक्तव्यःप्रयोक्तव्योविदेहमुक्त्यैसम्यक्कर्तव्यइत्यर्थः ॥ २३ ॥ समाधेःकर्तव्यप्रकारमेवाह संकल्पेति पदार्थेषुसमीचीनत्वकल्पनमेवसंकल्पस्तस्मात्प्रभवंतीतिसंकल्पप्रभवास्तान्कामान्विषयाभिलाषान्सर्वान्सर्वपदार्थविषयानशेषतस्त्यक्त्वापरित्यक्तेपितैलेलेपरूपेणपात्रेशेषस्तिष्ठतियथा तथाकामेषुत्यक्तेष्वपिविषयेषुरंजनारूपेणकामशेषोयथानस्यात्तथासर्वत्रकामत्यागःकर्तव्यः सतिकामलेशेतदाकृष्टंमनःसमाधौनतिष्ठत्यतःसर्वत्रदेहजीवनादावपिनिरपेक्षोभवेद्योगीत्यर्थः योगसिद्धेरंतरंगंबलवत्साधनमुक्त्वासाधनांतरमाह मनसेति समाधौकृतेसम्यग्ज्ञानंतेनैवमोक्षोनान्यथेत्येवंनिश्चयवताकामसंकल्पयो

संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वासर्वानशेषतः ॥ मनसैवेंद्रियग्रामंविनियम्यसमंततः ॥ २४ ॥
शनैःशनैरुपमेद्बुद्ध्याधृतिगृहीतया ॥ आत्मसंस्थंमनःकृत्वानकिंचिदपिचिंतयेत् ॥ २५ ॥

दूरवर्तिनैवमनसाइंद्रियग्रामंचक्षुरादीनांवागादीनांचसंघातंसमंततःसर्वतोनियम्यतेषांप्रवृत्तिंनिगृह्येत्यर्थः इंद्रियैर्मनसासंयोगाकरणमेवेंद्रियनियमनमितिमनसैवेतिपदेनसूचितं ततइंद्रियाणांमनसश्चसंयोगोयथानस्यात्तथास्थातव्यमित्यभिप्रायः ॥ २४ ॥ ब्रह्मविदुक्तलक्षणआसनेसम्यगासित्वाशरीरंसाम्येनस्थापयित्वादिशोऽपश्यन्नासाग्रेदृष्टिंमुक्त्वासर्वकामसंकल्पत्यागपूर्वकंसर्वेंद्रियाणिनिगृह्यततःशनैःशनैरुपरमेदित्याह शनैरिति शनैःशनैःक्रमेणबाह्यविषयेभ्यस्ततइंद्रियेभ्यस्ततोंतर्विपरीतप्रत्ययेभ्यश्चमंदंमंदमंतःकरणमुपरमेदुपरतंकुर्यात् मोक्षैककामनयाविषयैरिंद्रियैरसत्प्रत्ययैश्चसंबंधोयथानस्यात्तथामनसोबहिःप्रवृत्तिमुपशमयेदित्यर्थः यच्छेद्वाङ्मनसीप्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञानआत्मनिज्ञानमा

No: 136
18.6.61

त्मनिमहतिनियच्छेत्तद्यच्छेच्छांतआत्मनीत्येतच्छ्रुत्युक्तरीत्यावायुपलक्षितानिसर्वाणींद्रियाणितत्तद्विषयैःसहमनसिप्रविलापयेत् प्रपंचकारणं तन्मनोपिज्ञानआत्मनिअहमात्मिकायांबुद्धौ तज्ज्ञानमहमात्मिकांबुद्धिं महत्यात्मनिमहत्तत्वे तन्महत्तत्वमव्याकृतेतदव्याकृतंशांतेसर्वप्रपं चोपशमेनिर्विशेषेपरेब्रह्मणिप्रविलापयेत् एवंसर्वंब्रह्मणिप्रविलाप्य ब्रह्मैवेदंसर्वमित्यादिश्रुत्यर्थावष्टंभसमुत्पन्ननिश्चयवतीदृढवृत्तिर्धृतिर्धैर्यंत यागृहीतयानिगृहीतयाबुद्ध्या पूर्वोक्तप्रविलापनेनसर्वत्रब्रह्ममात्रावशेषत्वसंस्कारबलेनसर्वमात्मैवनततोन्यदस्तीत्येवंप्रत्ययवत्याबुद्ध्या मनआ त्मसंस्थंसम्यगात्मन्येवचैतन्यरूपेस्थितंनिश्चलंकृत्वासर्वमात्मानमेवपश्यन्नित्यर्थः एवमात्मसंस्थंमनःकृत्वाविद्वान्ततःस्वयंकिंचिदपिबाह्यमा भ्यंतरंवावस्तुनचिंतयेन्नभावयेत्किंतु सर्वंब्रह्मैवभावयेदित्यर्थः एतेनब्रह्माकारवृत्त्यामनसोयोऽन्यभावनाऽभावःसएषएवयोगइतिसूचितंभव

यतोयतोनिश्चरतिमनश्चंचलमस्थिरम् ॥ ततस्ततोनियम्यैतदात्मन्येववशंनयेत् ॥ २६ ॥

ति ॥ २५ ॥ ननुविषयलंपटस्यमनसआत्मनिसंस्थितिर्नसंभवतितद्विषयवासनाभीरागादिभिश्चविषयप्रवृत्त्येकस्वभावत्वान्मनसः स्वभा वोदुरतिक्रमइतिन्यायेनस्वभावतःप्राप्तप्रवृत्तिनिरोधोनसिध्यति तदसिद्धौकुतआत्मनिसंस्थितिरित्याशंकायां न विषयेषुसत्यत्वसमीची नत्वेष्टत्वबुद्ध्येकबलान्मनसःप्रवृत्तिस्तद्धेतवोरागादयश्च विकल्पोनहिवस्तु मायामात्रमिदंद्वैतं त्रयमप्येतत्सुषुप्तंस्वप्नंमायामात्रमित्यादिश्रु तिभिरिदंसर्वंमिथ्याकल्पितत्वाच्छुक्तिरजतवदित्यादियुक्तिभिश्चविषयाणांमिथ्यात्वेसिद्धेविषयेसत्यत्वसमीचीनत्वेष्टत्वबुद्धयोनश्यंतिरागा दयश्च तेनमनसश्चप्रवृत्तिर्नसंभवति क्वचिद्वासनयायदामनःप्रवर्ततेतदाविषयमिथ्यात्वबुद्ध्याततोनिवर्त्यस्वरूपएवस्थापनीयमित्याह यत इति वासनावेगाच्चंचलंचपलंरागादिदोषग्रस्तत्वादस्थिरमव्यवस्थंमनःस्वविषयमात्मानमनादृत्य वासनयावारागादिनावाहठाद्वाज्ञातमज्ञातं

चसत्यतोयतोयंयंविषयमुद्दिश्यनिश्चरतिनिर्गच्छति ततस्ततस्तस्मात्तस्माद्विषयान्नियम्य तत्रतत्रविषयेमिथ्यात्वंदुःखप्रदत्वंबंधकत्वमात्म व्यतिरेकेणासत्त्वंचोद्भाव्य वैरस्यमापाद्यैवैतन्मनःपुनराकृष्यचिद्भावंगमयित्वात्मन्येववशंनयेत् आत्मनिनित्यत्वचिद्रूपत्वाखंडानंदैकरसत्व स्वरूपत्वादिगुणप्रकाशनेनरुचिंसंपाद्यनियमेनात्मस्थमेवकुर्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥ पुनःपुनर्विषयेभ्यस्तत्तद्दोषोद्घाटनपूर्वकमाकृष्यमनआ त्मन्येवस्थापयित्वाऽत्यंतश्रद्धयाचिरकालंनित्यनिरंतरंचित्प्रत्ययावृत्तिमेवकुर्वतोयोगिनोयतेर्बाह्यवासनानांतत्प्रत्ययानांचनिःशेषसंक्षयेसति यदाब्रह्मणिमनःप्रशांतिमेतितदासुखंब्राह्ममनुत्तममाविर्भवतीत्याह प्रशांतेति शांतरजसंनित्यनिरंतरसमाधिनिष्ठयाशांतोविनष्टोरजोरजोगु णःरजइतितमसोप्युपलक्षणं तमोगुणश्चस्वकार्यैःकामक्रोधलोभमोहाहंकारममकारादिभिःसहयस्यसशांतरजास्तंशांतरजसं केवलंशुद्धसत्त्व

प्रशांतमनसंह्येनंयोगिनंसुखमुत्तमम् ॥ उपैतिशांतरजसंब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

स्वभावमतएवाऽकल्मषं अंतःकरणस्यकल्मषंभेदवासनाएवराजस्यस्तामस्यःसत्त्वमिश्रीभूतभौतिकगोचरायास्ताःसर्वानविद्यंतेयस्यचित्तेसो ऽकल्मषस्तमतएवप्रशांतमनसं विक्षेपविपरीतभावहेत्वोरजस्तमोगुणयोःसकार्ययोर्निःशेषविनाशाद्वृत्तिशून्यतयाप्रशांतंप्रकर्षेणशांतंप्रशांतं अविषयाकारतामेवसमापन्नंमनोयस्यतंप्रशांतमनसमतएवब्रह्मभूतं ब्रह्मैवाहमित्युपाधिकृतपरिच्छित्तिंपरित्यज्यपूर्णात्मनैवस्थितमेनंयोगि नं ब्रह्मविदंयतिमनुत्तमंयस्मादुत्तमंनास्तितदनुत्तममनुपमंनित्यंनिरतिशयंसाधनानपेक्षमयत्नसिद्धमक्षय्यमात्मभूतमात्मैकवेद्यंब्राह्मंसुखमु पैतितदाप्राप्नोतीत्यर्थः साधननिरपेक्षाऽपारसुखाविर्भावःसुषुप्तौसर्वप्रत्यक्षः एषोस्यपरमानंदइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धश्चेतिप्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

योगमनुष्ठायैवयतिःकृतार्थोभवतिसदासुखंब्राह्ममक्षय्यमेवप्राप्नोतिनक्वचिद्दुःखलवमित्युक्तमेवसुखलाभंयोगजंयोगिनःप्रशंसतिमुमुक्षोरवश्यं योगःकरणीयोमुक्तिसुखसिद्धयइतिसूचयितुं युंजन्निति दृश्यंसर्वंमिथ्यैवेतिदृश्यमिथ्यात्वंदृढंनिश्चित्यसर्वत्रकामसंकल्पपरित्यागपूर्वं कंसर्वेंद्रियाणिनिगृह्यबहिरंगांतरंगसाधनसंपन्नोभूत्वा योगीसमाधिनिष्ठायांप्रवृत्तोयतिरेवंयथाशास्त्रंयथालक्षणंसदानित्यमात्मानंचिदानंदै करसंपरिपूर्णमद्वितीयंपरंब्रह्मयुंजन्ननुसंदधानः सर्वमिदमहंचब्रह्मैवेत्यखंडवृत्त्यासर्वंब्रह्मैवपश्यन् विगतकल्मषःविशिष्यगतंविगतंनिःशे षविनष्टंकल्मषंवासनाकृतभेददर्शनलक्षणंयस्यसविगतकल्मषःसन् सुखेनाप्रयत्नेनासिद्धंसाधननिरपेक्षमकृत्रिमंब्रह्मसंस्पर्शंब्रह्मणाब्रह्मात्मना

युंजन्नेवंसदात्मानंयोगीविगतकल्मषः ॥ सुखेनब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतंसुखमश्नुते ॥ २८ ॥
सर्वभूतस्थमात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि ॥ ईक्षतेयोगयुक्तात्मासर्वत्रसमदर्शनः ॥ २९ ॥

संस्पृश्यते अवगम्यतइतिब्रह्मसंस्पर्शंब्रह्माभिन्नंचिदेकरसमित्यर्थः यद्वा संस्पृशतेगृह्यतेनेनेतिसंस्पर्शःस्वरूपंब्रह्मैवसंस्पर्शोयस्यतद्ब्रह्मसंस्प र्शंब्रह्मात्मकमतएवात्यंतमंतंपरिमाणमतीत्यतिष्ठतीत्यत्यंतमपारमक्षयंनित्यंशाश्वतंब्राह्मंसुखमश्नुतेजीवन्नेवमुक्तःसन्मुक्तिसुखमनुभुंक्तेइत्यर्थः ॥ २८ ॥ योगस्यफलमप्रतिबद्धमात्मैकत्वदर्शनमात्मानंदानुभूतिश्च तत्रक्रममविवक्षित्वाद्वयोरप्येकैवात्मानंदानुभूतिर्दर्शिताऽधुनाद्वि तीयमात्मैकत्वदर्शनंसर्वसंसारदुःखनिर्मूलनकारणंप्रतिपाद्यते सर्वभूतस्थमिति पुरुषंपरमपुरुषार्थेनयोजयतिसंघट्टयतीतियोगःबहुजन्मकृ तंपुण्यपुंजपरिपाकजन्यंप्रत्यग्दर्शनं यस्मिन्सत्येवाप्रतिबंधेनपुरुषस्यमोक्षस्तेनयोगेनसम्यग्दर्शनेनैवयुक्तःआत्मामनोयस्यसयोगयुक्तात्मा

ब्रह्माकाराकारितांतःकरणस्ततएवसमदर्शनः समंसमभावापन्नंविशेषग्रहणनिर्मुक्तंचिरकालयोगाभ्यासवशात्सर्वत्रसन्मात्रग्रहणशीलंदर्शनं यस्यससमदर्शनोब्रह्मवित्तमः स्वयंसर्वभूतस्थंभवंतीतिभूतानिअधिष्ठानाग्रहणदोषेणततःपृथक्सत्तावंतीवप्रतीयमानान्यव्याकृतादीनिब्रह्मा दिस्तंबांतानिचयानितेषुसर्वेषुभूतेषु ब्रह्मांडेसूर्यवद्गृहेषुप्रदीपवद्घटादिष्वाकाशवदविकारात्मनातिष्ठतीतिसर्वभूतस्थमात्मानं यथाऽस्मिन् कार्यकरणसंघातेदेहेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्यादीनातद्धर्मतत्कर्मतदवस्थानांचसाक्षित्वेनसर्वप्रकाशकत्वेनाऽहमर्थतयानिरभिमानेनाहंतिष्ठामि त थैवसर्वभूतेष्वपिभूततदवस्थातद्धर्मतत्कर्मादीनांसाक्षित्वेनप्रकाशकत्वेनाहमर्थत्वेनाविकारात्मनाहमेवैकरूपेणचैतन्यात्मनातिष्ठामीत्येवंभू तानुभूत्या स्वस्यैवसर्वत्रतथास्थितिमनुभावयित्वास्वसद्भावंसर्वतोविनिश्चित्य सर्वभूतेषुप्रत्यग्रूपेणवर्तमानमात्मानंस्वमेकमेवसमीक्षतेसम्य गनुभवति एवंसर्वभूतेष्वात्मैकत्वंविज्ञायबाह्यनिर्विकल्पसमाधिनिष्ठानिष्पन्नाधिष्ठानयाथात्म्यविज्ञानबलेनात्मन्येवपरिपूर्णेसच्चिदानंदैकरसे निर्विकल्पेनिराकारेनिर्विशेषेस्वस्वरूपेसर्वभूतान्यव्याकृतादीनिस्थूलांतानिसकार्याण्यात्ममात्राण्येवसमीक्षते यथाऽधिष्ठानविवेकविज्ञानेन घटशरावादीनिमृण्मात्राणि यथाजलतरंगफेनबुद्बुदादीनिमरुमात्राणि यथासर्पशिरउरःपुच्छादीनिरज्जुमात्राणिसमीक्षतेविवेकीपुरुषः तथा ब्रह्मविदपियोगानुष्ठानसमुत्पन्नाप्रतिबद्धाद्वैतात्मविज्ञानबलेनसर्वाण्यपिचभूतान्यधिष्ठानाज्ञानतःप्रतीतान्यात्ममात्राण्येवसमीक्षते अहमेवे दंसर्वमितिसर्वमात्मानमेवसाक्षादनुभवतिनतुस्वस्मात्तेषांपृथक्सत्तांपश्यति एवमाधाराधेयोभयात्मनाप्रतीतमात्मानंनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्व भावमेकमेवाद्वितीयंनिष्कलंनिष्क्रियंशांतमनंतमपारसुखंपश्यति सर्वसंसारदुःखनिर्मुक्तमतइदमेवदर्शनंमुक्तेःपरमकारणमितिसूचितंभव ति नतुयोगःसांख्यंकर्मचस्तोत्रमंत्रजपादिश्च तथाचश्रुतिः सर्वभूतेषुचात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि संपश्यन्ब्रह्मपरमंयातिनान्येनहेतुनेति एतेनसंसारसागरनिमग्नात्मोद्धरणायमुमुक्षोर्विदेहकैवल्यार्थिनःसमाधिरवश्यंकर्तव्यइतिसिद्धम् ॥ २९ ॥ ॥ ॥

उक्तरीत्यास्वात्मनःसर्वभूतस्थत्वंसर्वभूताधारत्वंचपश्यतोब्रह्मविदश्चस्वस्यचस्वरूपेणैकत्वंबोधयितुं स्वस्यापिसर्वभूतस्थत्वंसर्वभूताधिवासत्वं चसूचयन्नेवमीश्वरस्यस्वस्यचस्वरूपेणैकत्वमेवाप्रतिबद्धवृत्त्यापश्यतोब्रह्मविद्यतेस्तद्दर्शनस्यफलमाह यइति यउक्तसाधनसंपत्त्यायोगारूढोब्रह्म विद्यतिर्मांसच्चिदानंदैकरसंपरंब्रह्मसर्वत्रब्रह्मादिस्तंबपर्यंतेषुभूतेषुप्रत्यगात्मस्वरूपेणस्थितंपश्यति तथैवोक्तलक्षणेमयिपरेब्रह्मण्यव्याकृतादिस्थू लांतंजगच्चसर्वंव्योम्निगंधर्वनगरवदाभासमात्रंनिःसत्ताकंपश्यति तस्यैवंस्वस्यचममचसर्वभूतस्थत्वसर्वभूताधारत्वलक्षणाभ्यांनियताभ्यांश्रुति युक्तिबलाच्चस्वरूपेणैकत्वमेवसदैवपश्यतोब्रह्मवित्तमस्याहंसच्चिदानंदैकरसंपरंब्रह्मनप्रणश्यामि प्रणाशोऽदर्शनंवृत्तेरविषयत्वंनगच्छामि किंतु तिष्ठतोगच्छतआसीनस्यवाशयानस्यवाप्युन्मिषतोनिमिषतोभुंजतोवायथेच्छयातिष्ठतस्तद्बुद्धिवृत्तेःसदासर्वत्रचक्षुषोरूपवत्परमानंदमावह

योमांपश्यतिसर्वत्रसर्वंचमयिपश्यति ॥ तस्याहंनप्रणश्यामिसचमेनप्रणश्यति ॥ ३० ॥
सर्वभूतस्थितंयोमांभजत्येकत्वमास्थितः ॥ सर्वथावर्तमानोपिसयोगीमयिवर्तते ॥ ३१ ॥

न्विषयोभवामीत्यर्थः यथाघटःस्वद्रष्टुःस्वयंभिन्नएवभूत्वाविषयोभवति तथाब्रह्मापिसर्वत्रस्वंपश्यतोब्रह्मविदःस्वयंभिन्नमेवसद्विषयंभवति तथा त्वेउदरमंतरंकुरुतेअथतस्यभयंभवतीतिश्रवणादेवंभेददृष्टेःसतोपिमोक्षाभावप्रसंगाद्भेददृष्टिंपरिहर्तुमाह सचेति सचब्रह्मविदपिमेममचिदेकर सस्यनिर्विशेषस्यब्रह्मणोनप्रणश्यति प्रणाशोनामानात्मतादात्म्यापत्तिरेवविदुषः यथावैधर्म्यापत्तिःपुरुषस्यनरकाद्यनर्थहेतुस्तथाब्रह्मविदोविप रीतभावापत्तिरेवजन्माद्यनर्थहेतुर्यतस्ततोऽयंक्वचिदप्यनात्मन्यात्मभावंनकरोति किंतु देवदत्तःस्वदेहइवब्रह्मैवाहमितिस्वात्मनाविषयीकृते निर्विशेषेपरेब्रह्मण्येवसर्वदाहंवृत्त्यातिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ एवंयोगानुष्ठानसंभावितसम्यग्दर्शनस्यसर्वस्यब्रह्ममात्रत्वावगाहिनःफलं सदासर्व त्रब्रह्मदर्शनंब्रह्मण्येवात्मत्वदर्शनंसर्वदाब्रह्मानंदानुभूतिश्चेतिसूचयित्वाऽधुनात्वेवंलक्षणोब्रह्मवित्तमःस्वप्रारब्धानुरूपेणदेहेनानाधर्मवत्यपि

सतिस्वयंस्वनिष्ठयैववर्तमानःसन् मुक्तिंप्राप्नोतीत्याह सर्वभूतस्थितमिति एकमेवाद्वितीयंब्रह्म नेहनानास्तिकिंचन सर्वंह्येतद्ब्रह्म अयमात्माब्र ह्म अहंब्रह्मास्मीत्यादिश्रुत्यर्थविचारसमुत्थज्ञानबलेनयोगानुष्ठानसमुत्पन्नस्वानुभूतिबलेनचैकत्वमास्थितः सर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिसदैकत्व मेवास्थितः सर्वंब्रह्मैवेतिदृढनिश्चययुक्तोभूत्वायोब्रह्मविद्यतिः सर्वभूतस्थंमहदादिस्थूलपर्यंतंसर्वभूतजातंबहिरंतःसदैकरूपेणाऽयःपिंडमग्निरि वसर्वतोव्याप्यतिष्ठतीतिसर्वभूतस्थंमांनिर्विशेषंपरंब्रह्मभजति ब्रह्मैवाहमितिप्रत्यग्दृष्ट्यास्वंमामेवसाक्षाद्विज्ञायमद्भावंयोभजतीत्यर्थः सयोगीम द्भावापन्नोब्रह्मवित्सर्वथावर्तमानः स्वप्रारब्धानुरूपेणविविधचेष्टावद्देहचेष्टयालोकदृष्ट्याबालवन्मूढवदुन्मत्तवच्छिष्टवदशिष्टवत्प्रतीयमानोपि स्वदृष्ट्यानिर्विकारब्रह्मात्मनैवस्थितोब्रह्मवित्तमः पतितेस्मिन्देहेमयिवर्ततेमदात्मनामयितिष्ठति यद्वा मयीतितृतीयार्थेसप्तमीमयाब्रह्मा त्मनातिष्ठतिविदेहमुक्तिंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ सर्वभूतसुहृच्छांतइति ज्ञानमुत्पद्यतेपुंसांक्षयात्पापस्यकर्मणइतिस्मरणात्सर्वभूतसुहृत्तया

आत्मौपम्येनसर्वत्रसमंपश्यतियोर्जुन ॥ सुखंवायदिवादुःखंसयोगीपरमोमतः ॥ ३२ ॥

मनोवाक्कायकर्मभिःप्राणिपीडामकुर्वतएवश्रवणंमननंतज्जन्यज्ञानंचतत्फलंमोक्षश्चसिध्यतिनान्यथाऽतोमुमुक्षोर्यतेःश्रवणादिनिष्ठस्य स्वसाम्ये नसर्वप्राणिनांसुखंदुःखंचपरिज्ञायतेषामुपद्रवःकथंचिदपिनकर्तव्यइतिबोधयितुमिदमाह आत्मौपम्येनेति आत्मौपम्येनसर्वप्राणिसुखदुः खवेदनकर्मण्यात्मास्वयमेवोपमादृष्टांतोयस्यसआत्मोपमस्तस्यभावआत्मौपम्यंतेनस्वसादृश्येन सर्वत्रसर्वप्राणिषुवाशब्दश्चार्थोयदिशब्दोप्य र्थःसर्वत्रसुखंचदुःखंचापियःसमंपश्यति यथास्वस्यसुखमिष्टंदुःखमनिष्टंभवति तथैवसर्वप्राणिनामपीतिविज्ञायवाङ्मनःक्रियाभिःपरेषांक्व चित्कदाचित्कथंचिदपिविक्षेपंनकरोतीत्यर्थः एवंलक्षणःसयोगीयतिःपरमउत्कृष्टोमतःसंमतः यद्वा आत्मौपम्येननित्यमुक्तस्वरूपत्वेनय थाहंदेहतद्धर्मकर्मसुखदुःखादिसंबंधरहितस्तथासर्वेपिचदेहिनोदेहतद्धर्मतत्कर्मसुखदुःखादिसंबंधरहिताएवेत्यात्मौपम्येन यद्यपिसर्वेषांचनि

त्यमुक्तत्वंप्रत्यग्दृष्ट्याविजानाति तथापिबाह्यदृष्ट्यासुखंचदुःखंचसमंस्वसमंसर्वत्रसर्वभूतेषुयोब्रह्मवित्पश्यति कीटवद्विचरेन्महीमित्यादिस्मृतिप्रामाण्यान्मुक्तत्वान्नमेपापलेशोस्तीत्यभिमानमुत्सृज्य सर्वत्रात्मबुद्ध्याप्राणिमात्रस्यविक्षेपंयोनकरोतीत्यर्थः एवंसर्वप्राणिषुस्वबुद्ध्याअनुकूलवर्तीसयोगीयोगनिष्ठोब्रह्मविद्यतिःपरमःज्ञानिनांसर्वेषामुत्तमइतिममाऽभिमतइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ आत्मसंस्थंमनःकृत्वानकिंचिदपिचिंतयेदिति यथादीपोनिवातस्थोनेंगतेसोपमास्मृतेत्यादिनामनसआत्मसंस्थत्वंनिवातस्थप्रदीपवन्निश्चलत्वंच योगिभिर्योगसिद्ध्यैसंपादनीयमितिश्रुत्वांतःकरणस्यात्मसंस्थितत्वस्थिरत्वसिद्धेरुपायजिज्ञासयाऽर्जुनउवाच यइति योगीयुंजीतसततमित्यादिनामुमुक्षोर्यतेःकैवल्यार्थिनःकर्तव्यत्वेनयोयंध्यानयोगःसाम्येनसाधारण्येनत्वयाप्रोक्तः नतुमनोनिरोधनसाधननिरूपणपूर्वकंविशेषेणोक्तइत्यर्थः ततोमनसश्चंचलत्वादे

॥ अर्जुनउवाच ॥ योयंयोगस्त्वयाप्रोक्तःसाम्येनमधुसूदन ॥ एतस्याहंनपश्यामिचंचलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३ ॥ चंचलंहिमनःकृष्णप्रमाथिबलवद्दृढम् ॥ तस्याहंनिग्रहंमन्येवायोरिवसुदुष्करम् ॥३४॥

तस्यप्रतिपादितस्ययोगस्यस्थिरांनिश्चलांस्थितिंनिष्ठामहंनपश्यामि ब्रह्मण्यंतःकरणस्थिरीभावस्यसाधनमहंनजानामीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ यदुक्तंतदेवसविशेषंविस्पष्टयति चंचलमिति कृषिर्भूवाचकःशब्दोणश्चनिर्वृतिवाचकः तयोरैक्यंपरंब्रह्मकृष्णइत्यभिधीयतइति सदानंदस्वरूपत्वात्परमात्माकृष्णइत्युच्यते तस्यसंबुद्धिर्हेकृष्ण मनश्चंचलंचपलंयद्यपिपक्ष्मणांचंचलत्वमस्तितथापितत्कृतोऽनर्थःकश्चिदपिनास्तिनतथेदं किंतु प्रमाथिचतत्तद्विषयवासनाभिस्तत्कार्यैरागद्वेषलोभादिदोषैश्चधीरमपिपुरुषंप्रमथ्नातिविक्षोभयतीतिप्रमाथिप्रमथनशीलंपंडितमपिपरवशंकरोतीत्यर्थः यद्यपिविषादेःप्रमथनशीलत्वमस्तितथापिमंत्रादिनातन्निगृहीतुंशक्यतेनतथेदं किंतु बलवत्सारवन्महाजववत्स्वशक्त्यावेगवत्त्वान्नमंत्रादिसाधनैर्निरोद्धुंशक्यतइत्यर्थः यथामहावेगवतांबाणानांसाधनांतरेणछेदःसिध्यतिनतथैतस्यछेदःसंभवति तत्कथमितिचेद्दृढं

वज्रसारंसूक्ष्मंचछेदस्यविषयोनभवति यतएवंलक्षणंमनस्ततएतस्यमनसोवायोरिवनिग्रहंसुदुष्करंमन्ये उपायकोटिभिःसुतरांनिरोद्धुमशक्यंमन्यइत्यर्थः अप्यब्धिपानान्महतःसुमेरून्मूलनादपि अपिवह्नयशनात्साधोविषमश्चित्तनिग्रहइत्यादिशास्त्रप्रसिद्धिद्योतनार्थोहिशब्दः ॥ ॥ ३४ ॥ मनसोदुर्निग्रहत्वंयत्तल्लोकशास्त्रप्रसिद्धमेवेत्यंगीकृत्यतदेवानुवदन्मुमुक्षोस्तन्निग्रहसाधनंचप्रतिपादयति श्रीभगवान् असंशयमितिद्वाभ्यां यद्यपिचंचलत्वात्प्रमाथित्वाद्बलवत्त्वाद्दृढत्वाच्चमनसोदुर्निग्रहत्वेत्वसंशयंसंशयोनास्ति तथापितन्निग्रहोपायस्त्वेवमेवोच्यतेतंशृणु वैराग्येणश्रुतिस्मृतियुक्तिभिरुक्तरीत्यासर्वस्यापिचविश्वस्यमिथ्यात्वमेवसम्यक्पश्यतोविदुषःविषयेष्वसत्त्वतुच्छत्वबंधकत्वबुद्धिःसम्यगुदेति तयाचतीव्रमोक्षेच्छयाचसमुत्पन्नंयद्विषयवैरस्यंतदेववैराग्यंतेनवैराग्येणगृह्यतेमनोनिगृह्यते पदार्थमिथ्यात्वज्ञानेनरागद्वेषादिदोषा

श्रीभगवानुवाच ॥ असंशयंमहाबाहोमनोदुर्निग्रहंचलम् ॥ अभ्यासेनतुकौंतेयवैराग्येणचगृह्यते ॥ ३५ ॥

स्तद्वेगहेतवोविनिवर्ततेतन्निवृत्त्यामनोवशवर्तिनिश्चलंचभवतीत्यर्थः ननुरागद्वेषादिदोषशून्येषुबालादिषुमनश्चांचल्यमेवदृश्यते कथंरागद्वेषादिराहित्येनवैराग्यमात्रेणचमनसोनिश्चलत्वंसिध्यतीत्याशंकायां न तेषांपदार्थमिथ्यात्वज्ञानंरागाद्यभावश्चनसंभवतिमनोनैश्चल्यंच तथाप्यंग्यभावेसत्यंगमात्रेणकार्यंनसिध्यत्यतोंगिनाभवितव्यमित्याशयेनाह अभ्यासेनेति विजातीयप्रत्ययतिरस्कारपूर्वकासजातीयप्रत्ययावृत्तिरभ्यासस्तेन तीव्रमोक्षेच्छातीव्रवैराग्यैकसाधनेनचिरकालंनित्यनिरंतरभाविनाब्रह्मप्रत्ययाभ्यासेन विजातीयप्रत्ययानांनिःशेषविनाशेसतितद्वासनानांनिःशेषसंक्षयान्निमित्तापायेनैमित्तिकस्याप्यपायइतिन्यायेन चलननिमित्तानांबाह्यवासनानामपायेमनःस्वयमेवनिश्चलंभवत्यतस्तीव्रमोक्षेच्छावैराग्यसंवलितसत्प्रत्ययाभ्यासएव मनोनिग्रहेतन्नैश्चल्येचपरमकारणंतेनैवसम्यगनुष्ठितेनमनोनिश्चलंभवतीत्यर्थः ॥३५॥

किंच असंयतात्मनेति तीव्रमोक्षेच्छावैराग्याऽभावयुक्तेनासंयतात्मना असंयतःज्ञातेप्यात्मनितत्तद्वासनयाबहिरेवप्रवृत्तिस्ततश्चिरकालंनि त्यंनिरंतरमत्यंतास्थयाब्रह्मण्यस्थापितआत्मामनोयस्यतेनासंयतात्मनासमाधिमकुर्वतायतिना योगोज्ञानयोगःसदासर्वत्रब्रह्ममात्रदर्शनल क्षणोऽप्रतिबद्धःशुक्तिकासंदर्शनेनशुक्तिप्रत्ययवदधिष्ठानब्रह्मदर्शनसमुत्पन्नःसंततोयोब्रह्मप्रत्ययःसदुष्प्रापः नित्यनिरंतराभ्यासश्रमदुःखेन विनाप्राप्तुमशक्योदुष्प्रापइतिमेममेश्वरस्यमतिर्निश्चयः कृतास्वपिश्रवणकोटिषुयतेःसमाधिनाविनासम्यक्दर्शनंनसिध्यतीत्यर्थः मुमुक्षोर्यतेः समाधिनैवसम्यक्ज्ञानंमोक्षश्चसिध्यत्यतःसमाधिरेवकर्तव्यइतिसूचयितुमाह वश्यात्मनात्विति पूर्वस्मादस्यवैलक्षण्यद्योतनार्थस्तुशब्दः वश्या त्मनावश्यःस्वायत्तस्तीव्रमोक्षेच्छातीव्रवैराग्याभ्यांसुतरांविषयेष्वप्रवर्तितआत्मामनइंद्रियग्रामश्चयेनतेनवश्यात्मना यतताऽत्यंतश्रद्धयायथा

असंयतात्मनायोगोदुष्प्रापइतिमेमतिः ॥ वश्यात्मनातुयतताशक्योवाप्तुमुपायतः ॥ ३६ ॥ अर्जुनउ वाच ॥ अयतिःश्रद्धयोपेतोयोगाच्चलितमानसः ॥ अप्राप्ययोगसंसिद्धिंकांगतिंकृष्णगच्छति ॥ ३७ ॥

कालंयथालक्षणं योगसिद्ध्यैयत्नंकुर्वतैवयतिना योगयुक्तलक्षणोऽनेनैवोपायेनअवाप्तुंप्राप्तुंशक्योभवतिनान्येनेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ एवंयोग प्राप्त्युपायंज्ञात्वापुनरिदानीमिहामुत्रचसुखकारणानिश्रौतादीनिकर्माणिसर्वाणिचसंन्यस्य योगनिष्ठायांप्रवृत्तस्ययतेर्योगसिद्ध्यसंभवकाले एवमृतस्यस्वर्गापवर्गसाधनविधुरस्यकावागतिर्भविष्यतीत्याशंकयातांगतिंज्ञातुकामोऽर्जुनउवाच अयतिरिति योगानुष्ठानेनैवसम्यक्ज्ञानं तेनैवमोक्षइतिनिश्चयपूर्वकयास्तिक्यबुद्ध्योपेतःसंपन्नोप्ययतिःयततेयोगसिद्ध्यैयत्नंकरोतीतियतिःसमाध्यनुष्ठानप्रयत्नवान्सनभवतीत्ययतिः श्रेयांसिबहुविघ्नानिभवंतिमहतामपीतिन्यायेनप्रतिबंधककर्मवशात्संप्राप्तविचित्रविघ्नविशेषैःसमाधिप्रमत्तस्ततएवयोगाच्चलितमानसः ब्रह्मै वाहमितिब्रह्मण्येवात्मनाधीनैश्चल्यंयोगस्तस्माद्योगादंतकालेऽन्यथावाचलितंबाह्यवासनयादुष्कर्मणाचविपरीतभावापन्नंमानसंयस्यसचलि

मानसो विनष्टस्मृतिरेवंलक्षणोयोगीयतिर्योगसंसिद्धिंविदेहमुक्त्यापुरुषंयोजयतीतियोगःसम्यक्ज्ञानंतस्यसंसिद्धिर्निरंतरसमाध्यनुष्ठित्याऽ प्रतिबद्धता सर्वमिदमहंचब्रह्मैवेत्यप्रतिबद्धंसम्यग्दर्शनंयोगसंसिद्धिस्तां समाधिफलमप्राप्यस्वयंमृत्वाकांगतिंगच्छति अत्रकामित्यविज्ञा तपदार्थज्ञानार्थकःकिम्शब्दोनत्वाक्षेपाद्यर्थकः गम्यतइतिगतिस्तेनप्राप्तव्योर्थःकइत्यर्थः स्वर्गसंपादककर्मानुष्ठानाभावात्स्वर्गप्राप्त्यभावः विष्ण्वादिदेवतोपास्त्यभावात्तल्लोकप्राप्त्यभावः समाधिसंभावितसम्यग्दर्शनाभावान्मुक्तिप्राप्त्यभावः पापाचरणाभावाद्दुर्योनिदुर्गतिप्राप्त्य भावश्च ततोऽप्राप्तयोगसंसिद्धेर्यतेःकावागतिर्भविष्यतितांवदेत्यभिप्रायः नन्वत्रकांगतिंकृष्णगच्छतीत्यर्जुनस्यप्रश्नोऽनुपपन्नएवभवति यो गसंसिद्धेरप्राप्तत्वेपियतेरेतस्यप्राक्तनपुण्यकर्मसंभवात्तदनुरूपस्वर्गादिलोकप्राप्त्युपपत्तेरितिचेन्न तेषांचित्तशुद्धावेवोपक्षीणत्वात् जन्मांतर सहस्रेषुयज्ञदानतपोध्वरैः नराणांक्षीणपापानांकृष्णभक्तिःप्रजायते स्ववर्णाश्रमधर्मेणतपसाहरितोषणात् साधनंप्रभवेत्पुंसांवैराग्यादिचतुष्ट यं नित्यनैमित्तिकैरेवनियमेनेश्वरार्पितैः बहुजन्मकृतैर्विप्रःसत्त्वशुद्धिंसमश्नुते स्वकर्मणातमभ्यर्च्यसिद्धिंविंदतिमानवइतिच प्राक्तनाना मीश्वरार्पितानांपुण्यकर्मणांचित्तशुद्ध्यैकप्रयोजनवत्त्वस्मरणात् ननुतर्हिसंन्यासाद्ब्रह्मणःस्थानमित्यादिस्मृतिप्रसिद्धसंन्यासक्रियामात्रलभ्या ब्रह्मलोकगतिर्विद्यतएवेतिचेन्न तत्संन्यासस्यान्यथासिद्धत्वात् एतमेवप्रव्राजिनोलोकमिच्छंतःप्रव्रजंति संन्यस्यश्रवणंकुर्यादित्यादिश्रुतिस्मृ तिविहितसंन्यासस्यश्रुत्यंगत्वेनश्रवणाद्यर्थसिद्धावेवोपक्षीणस्वशक्तिकत्वाद्ब्रह्मलोकप्रापकत्वानुपपत्तेः यथाज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेते तिविहितज्योतिष्टोमयागस्यस्वर्गप्रापणेएवोपक्लृप्तसंकल्पत्वात्स्वर्गप्रापणएवसामर्थ्यंनतुब्रह्मादिलोकप्रापणे तथाश्रवणाद्यर्थसिद्धावेवोपक्लृप्त स्यविविदिषासंन्यासस्यश्रवणाद्यर्थप्रापणएवसामर्थ्यं नतुफलांतरप्रापणे सयथाकामोभवतितत्क्रतुर्भवतियत्क्रतुर्भवतितत्कर्मकुरुतेयत्कर्मकु रुतेतदभिसंपद्यतइतिश्रुतिनियमात्ततःश्रवणाद्यंगत्वेनकृतस्यविविदिषासंन्यासस्यश्रवणादावेवोपक्षीणत्वाद्यतेस्तदतिरिक्तपुण्यकर्माऽनुपलं

भाच्चयुक्तएवाऽर्जुनस्यप्रश्नइतिसिद्धं ननुतर्हिसंन्यासाद्ब्रह्मणःस्थानमित्यादिस्मृतिवाक्यानामानर्थक्यंस्यादितिचेदुच्यते संन्यासाद्ब्रह्मणः
स्थानमितिसंन्यासस्यब्रह्मस्थानंफलंस्मर्यतेतद्विद्वत्संन्यासस्यवाविविदिषासंन्यासस्यवाउताऽपत्संन्यासस्यवा नाद्यः नतस्यप्राणाउत्क्रामंती
तिविदुषःप्राणोत्क्रमणाभावश्रवणात्तत्कर्तृकसंन्यासफलत्वानुपपत्तेः नद्वितीयः विविदिषासंन्यासस्यश्रवणाद्यर्थसिद्ध्येकफलत्वात्पुनःफलां
तरकल्पनायोगात्पारिशेष्यादापत्संन्यासस्यैवब्रह्मलोकःफलमित्यवसीयते तथैवस्मर्यते आपद्यपिचकुर्वीतसंन्यासंब्राह्मणोत्तमः यदनुष्ठान
मात्रेणप्रयातिब्रह्मणःपदमित्यतःसंन्यासाद्ब्रह्मणःस्थानमित्यादिस्मृतिवाक्यानामापत्संन्यासविषयत्वेनसार्थकत्वान्नकदाचिदप्यनुपपत्तिः
नन्वापदिसंन्यस्यापिपुनर्जीवित्वाविवेकीश्रवणादिनाज्ञानंसंपाद्यमुक्तोभवतिकथमापत्संन्यासस्यब्रह्मलोकैकफलत्वमितिचेदुच्यते जन्मांत
रेमोक्षेच्छयासंन्यस्यश्रवणंकृतवतस्तस्यप्रतिबंधवशाज्ज्ञानानुत्पत्तौपुनरत्रापिजन्मन्यापद्युपदेशेनपूर्वसंस्कारवशात्संन्यस्यश्रुत्यामत्याचज्ञानं
प्राप्यमुक्तोभवतीममेवार्थं श्रीभगवानपिवक्ष्यतिशुचीनांश्रीमतांगेहेयोगभ्रष्टोभिजायतइत्यादिना ततोनकश्चिदत्रविरोधः नन्वप्राप्तयोगसं
सिद्धेरपियोगिनोयतेः संन्यासस्यश्रवणाद्युपक्षीणत्वेपिभिक्षाटनंजपःशौचंस्नानंध्यानंसुरार्चनं कर्तव्यानिषडेतानियतीनांनृपदंडवत् स्वशा
खोपनिषद्गीतामित्यादिस्मृत्युक्तमंत्रजपस्तोत्रसुरार्चनादिपुण्यकर्मणःस्वर्गादिहेतोःसंभवादस्त्येवतत्प्राप्यपुण्यलोकइतिचेन्न स्तोत्रमंत्रजपा
देर्भेदप्रत्ययघटितत्वेनविपरीतभावहेतुत्वात्ब्रह्मविद्विषयत्वानुपपत्तेः नैतादृशंब्राह्मणस्यास्तिवित्तं उपरमःक्रियाभ्यः नैवधर्मीनचाधर्मीतूष्णीं
किंचिदचिंतयेदितियोगिनोयतेःसर्वकर्मोपरमस्मरणात् ध्यानयोगपरोनित्यमित्यत्रनिदिध्यासोःक्रियांतरानवकाशार्थंनित्यपदमितिश्रीभा
ष्यकृद्भिर्व्याख्यातत्वाच्च निरंतरयोगनिष्ठापरस्ययतेर्मंत्रजपादिपुण्यकर्मानुष्ठानाऽनुपपत्तौतत्फलभूतपुण्यलोकगतिर्नसंभवत्येवातएवार्जुनः
पृच्छतिकांगतिंकृष्णगच्छतीति ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

किंच कच्चिदिति ब्रह्मणःपथिब्रह्ममार्गेयोगनिष्ठायांविमूढःविशिष्यमूढोविमूढःप्रतिबंधककर्मदोषेणविपरीतभावंप्राप्तःसमाधिनिष्ठाप्रच्युतइत्य
र्थः ततएवाप्रतिष्ठःप्रतितिष्ठत्यनयेतिप्रतिष्ठाआधारस्तद्रहितोऽप्रतिष्ठःज्ञानकर्मान्यतरालंबनरहितोयतिःस्वयमुभयविभ्रष्टः योगनिष्ठाप्रच्युत
त्वाज्ज्ञानफलभ्रष्टःसर्वकर्मसंन्यासात्कर्मफलभ्रष्टश्चैवमुभयविधगतिशून्यःसन् छिन्नाभ्रमिवप्राग्गच्छन्मेघमंडलसंबंधरहितंपश्चादागच्छन्मेघ
मंडलसंबंधरहितंचयन्मध्यवर्तिस्वल्पमभ्रं तद्वायुनाछिन्नंसद्यथांतरालेनश्यतिस्वरूपनाशंप्राप्नोति तथायमपिनश्यतिकच्चित्तद्वत्स्वरूपनाशंप्रा
प्नोतिवाकिमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ एतमिति हेकृष्णसदानंदस्वरूपपरमात्मन्त्वमेवसर्वज्ञःपरमेश्वरःमेममैतंप्रतिपादितंसंशयमशेषतोनिःशेषंयथात

**कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिवनश्यति ॥ अप्रतिष्ठोमहाबाहोविमूढोब्रह्मणःपथि ॥ ३८ ॥ एतं
मेसंशयंकृष्णच्छेत्तुमर्हस्यशेषतः ॥ त्वदन्यःसंशयस्यास्यच्छेत्तानह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥ श्रीभग
वानुवाच॥पार्थनैवेहनामुत्रविनाशस्तस्यविद्यते ॥ नहिकल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिंतातगच्छति॥४०॥**

थाछेत्तुंश्रुतिस्मृतियुक्तिभिर्निरसितुमर्हसिसमर्थोसीत्यर्थः यस्मिन्छिन्नेसतिमुमुक्षवोनिर्भयाःसंतःसर्वकर्माणिसंन्यस्ययोगनिष्ठायांप्रवर्तेरन् न
नुदेवावाऋषयोवासर्वज्ञामहांतस्तेसंशयंछेत्स्यंतितेप्रष्टव्याइत्याशंकायामाह त्वदन्यइति अहमादिर्हिदेवानांमहर्षीणांचसर्वशइतिवचनात्त्वमेव
देवानांऋषीणांचादिःसर्वज्ञस्त्वत्तोन्यस्त्वदन्योदेवोवाऋषिर्वायःकश्चिदप्यस्यसंशयस्यच्छेत्तानिवर्तकोनोपपद्यतेनसंभवतीत्यर्थः मेधावीछिन्नसं
शयइतिसर्वसंशयच्छेत्तृत्वंतवशास्त्रप्रसिद्धमितिप्रसिद्धिद्योतनार्थोहिशब्दः ॥ ३९ ॥ न्यासइति ब्रह्माब्रह्माहिपरःपरोहिब्रह्मा तानिवाएतान्य
वराणितपांसिन्यासएवात्यरेचयदितिसंन्यासस्यब्रह्मस्वरूपत्वंसर्वतपोभ्यश्चवरिष्ठत्वंश्रूयते तथैव वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाःसंन्यासयोगाद्य
तयःशुद्धसत्त्वाइतिसंन्यासयोगवतांयतीनांशुद्धसत्त्वत्वंवेदांतार्थविज्ञातृत्वंचश्रूयते ऋतंतपःसत्यंतपःश्रुतंतपःशांतं तपइति शमेनशांताःशि

वमाचरंतिशमेननाकंमुनयोन्वविंदन्तस्माच्छमंपरमंवदंति दमेनदांताःकिल्बिषमवधुन्वंतिदमेनब्रह्मचारिणःसुवरगच्छन्दमोभूतानांदु
राधर्षं सत्यंपरंपरंसत्यंसत्येननसुवर्गाल्लोकाच्च्यवंतेकदाचनसतांहिसत्यमित्यादिनावाक्यजातेनऋतसत्यश्रुतशांतादीनांमुमुक्षुधर्माणांश्रुत्या
तपस्त्वमुच्यते मानसंवैप्राजापत्यमिति मनसश्चेंद्रियाणांचह्यैकाग्र्यंपरमंतपइति अश्वमेधसहस्राणिवाजपेयशतानिच एकस्यध्यानयोग
स्यकलांनार्हंतिषोडशीमिति समाधेःपरमतपस्त्वंश्रूयतेस्मर्यतेच अथयद्यज्ञइत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेवब्रह्मलोकंनिगच्छतिब्रह्मचर्यैकनिष्ठया अ
हिंसापरमोधर्मोययायातित्रिविष्टपमिति तपसामपिसर्वेषांवैराग्यंपरमंतपइति सत्यंतीर्थंक्षमातीर्थंतीर्थमिंद्रियनिग्रहः सर्वभूतदयातीर्थं
तीर्थमार्जवमेवचेति ब्रह्मचर्यादीनांमुमुक्षुधर्माणांपरममहत्त्वंश्रूयतेस्मर्यतेच विघ्ननिहतयोगानांजडभरतवीतहव्यादीनांजन्मांतरेयोगपारं
गतत्वंविष्णुपुराणवासिष्ठादिषुप्रसिद्धं एवंनिरुक्तलक्षणैःसंन्यासऋतसत्यशमदमाद्युत्तमतपोभिर्ब्रह्मचर्याद्युत्तमधर्मैरपिविशिष्टस्ययोगिनोय
तेः क्वचिद्दुष्कर्मवशाद्योगभ्रंशेसत्यपिब्रह्मविदइहाप्यमुत्रापिनकश्चिदनर्थोस्तीतिबोधयितुं श्रीभगवानुवाच पार्थेति स्वदत्तांब्रह्मविद्यां
शिष्यप्रशिष्यद्वारातनोतिविस्तारयतीतितातस्तस्यसंबुद्धिर्हेतातपार्थ तस्यसमाधिनिष्ठायांप्रवृत्तस्यसंन्यासऋतसत्यशमदमाद्युत्तमतपोवि
शिष्टस्य ब्रह्मचर्याहिंसादिविशिष्टधर्मवतोयोगिनोयतेर्दुष्कर्मवशाद्ब्रह्ममार्गप्रच्युतत्वेपि इहास्मिँल्लोकेविनाशोहानिःशिष्टगर्हणाप्राप्तप्रतिष्ठा
भंगलक्षणोनैवास्ति ब्रह्मनिष्ठायांश्रद्धावत्त्वादिविशिष्टगुणवत्त्वाद्ब्रह्मचर्याद्युत्तमधर्मवत्त्वाच्चशिष्टनिंदाऽप्रसक्तेः नहिदुष्कर्मप्रापितैराध्यात्मिका
द्युपद्रवैर्विघ्नतःस्वधर्मनिष्ठंपुरुषंशिष्टानिंदितुमर्हंति यथाविधिनासंकल्पपूर्वकंशालांप्रविश्याग्नीषोमीयांतंकृतस्ययज्ञकर्मणोदैवात्सतिविघ्नेयज
मानमास्थावंतंश्रोत्रियाननिंदितुमर्हंति तद्वदतोनैवास्यात्रप्रतिष्ठाभंगलक्षणोनाशस्तथैवामुत्रपरस्मिँल्लोकेविनाशोदुर्योनिदुर्गतिप्राप्तिलक्ष
णोनास्ति कल्याणकृत्त्वादमुष्ययतेः नहिकल्याणकृच्छुभकृत्कश्चित्पुरुषोदुर्गतिंगच्छतिकिंतुसद्गतिमेवगच्छति तथाचश्रुतिः तद्यइहरम

णीयचरणाअभ्याशोहयत्ते रमणीयायोनिमापद्येरन्ब्राह्मणयोनिंवाक्षत्रिययोनिंवावैश्ययोनिंवेति यद्वा अतिकल्याणरूपत्वान्नित्यकल्याणसं
श्रयात् स्मर्तॄणांवरदत्वाच्चब्रह्मतन्मंगलंविदुरिति मंगलानांचमंगलमिति पवित्रंमंगलंपरमिति परब्रह्मणोमंगलस्वरूपत्वस्मरणात्कल्याणंमंग
लस्वरूपंब्रह्मकरोतिस्वात्मनासाक्षाद्विजानातीतिकल्याणकृद्ब्रह्मवित्कश्चिद्ब्राह्मणोवाक्षत्रियोवाऽन्योवायोगभ्रंशंप्राप्यदुर्गतिंनिरयंनगच्छति
जडभरतादौतत्प्रसिद्धमितिप्रसिद्धिद्योतनार्थोहिशब्दः ननुध्यानयोगादौप्रवृत्तोयोयतिःसब्रह्मविदेवनभवतितस्यब्रह्मवित्त्वेध्यानाभ्यासक्रि
याऽयोगात् ध्यानयोगाभ्यासोपिस्वाध्यायाभ्यासवत्क्रियैवभवति तस्यकार्यंनविद्यतइति नैवास्तिकिंचित्कर्तव्यमितिचब्रह्मविदः कर्तव्याभा
वस्मरणादितिचेत्सत्यं नास्त्येवकर्तव्यंब्रह्मविदःकृतकृत्यस्ययस्यचक्षुषोरूपवद्बहिरंतर्ब्रह्मोपलब्धिस्तथापिभवानत्रप्रष्टव्यः आत्मावाअरेद्रष्टव्यः
श्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइतिमुमुक्षोःकर्तव्यत्वेननिदिध्यासाश्रूयते साकृतश्रवणस्यकिमकृतश्रवणस्यवा नद्वितीयः वेदांतार्थविचार
शून्यस्यात्मानात्मविवेकविभागज्ञानाभावान्निदिध्यासाऽनुपपत्तेः आद्ये श्रवणादिनाविज्ञातात्मतत्त्वस्यवा उतअविज्ञातात्मतत्त्वस्येति नद्वि
तीयः अविज्ञातात्मतत्त्वस्यनिदिध्यासाऽयोगात्निदिध्यासानामविजातीयप्रत्ययतिरस्कारपूर्वकासजातीयप्रत्ययावृत्तिः खलुसैषासम्यग्वि
दितात्मतत्त्वस्यैवसिध्यतिनेतरस्य यथाघटप्रत्ययस्यविजातीयःपटप्रत्ययइतिज्ञानंघटपटयोःस्वरूपंलक्षणंचविजानतएवसिध्यति तद्विज्ञानं
चतयोःसंदर्शनंकृतवतएवसिध्यतिनान्यस्य तद्वदात्मप्रत्ययानामनात्मप्रत्ययाविजातीयाइतिज्ञानमात्मानात्मनोःस्वरूपंलक्षणंचविज्ञातव
तएवसिद्धति तादृग्विज्ञानंतत्साक्षात्कारवतएवसिध्यतिनेतरस्य नहिकश्चिदप्यदृष्टंगंडभेरुंडंदृष्टगरुडादिवद्भावयितुंशक्नोति यथापित
रंतथाप्रपितामहंवातद्वदविज्ञातात्मतत्त्वस्तदनुभवशून्यःकश्चिदप्यनात्मवदात्मानंभावयितुंनशक्नोतिस्वानुभवाभावात् ततोऽनात्मवत्तद्विल
क्षणत्वेनात्मस्वरूपंसम्यग्विदितवतएवनिरुक्तलक्षणानिदिध्यासासमाधिश्चकर्तव्योभवति तमेवधीरोविज्ञायप्रज्ञां कुर्वीतब्राह्मणइति तमेवैकं

जानथआत्मानमन्यावाचोविमुंचथेत्युक्त्वानिरुक्तलक्षणमात्मानंविज्ञातवतामेव ओमित्येवंध्यायथआत्मानमितिचात्मध्यानंविदधातिश्रुतिः नन्वात्मविदःकिमर्थंध्यानंसमाधिर्वेतिनमंतव्यंध्यानसमाध्योरात्मतत्त्वज्ञानाप्रतिबंधहेतुत्वात्सर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिसर्वस्यस्वस्यचब्रह्ममात्रत्व विज्ञानंब्रह्मण्येवात्मताज्ञानंचाप्रतिबद्धंश्रुतिमात्रेणनसिध्यतिविनैवध्यानसमाधिभ्यां समाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्यतिसर्वमात्मानंपश्य तीतिब्रह्मविदोब्रह्मण्येवात्मत्वविज्ञानस्याप्रतिबद्धत्वसिद्धयेसार्वात्मसिद्धयेचसमाधिंविदधातिश्रुतिरतोब्रह्मविदोप्यप्रतिबद्धज्ञानसिद्धयेनि दिध्यासादिरवश्यंकर्तव्यइतिसिद्धं ॥ ४० ॥ उक्तरीत्यासमाधिंकृतवतोब्रह्मविदोदुष्कर्मवशात्समाधिविघ्नेसतिमृतस्ययतेर्दुर्गतिर्नास्तिकिंतुस द्गतिरेवेत्याह प्राप्येति योगमार्गेप्रवृत्तोब्रह्मविद्यतिरप्राप्तयोगसंसिद्धिःसन्मृत्वा वाजिमेधसहस्राणिराजसूयशतानिच वाजपेयसहस्राणि

प्राप्यपुण्यकृताँल्लोकानुषित्वाशाश्वतीःसमाः ॥ शुचीनांश्रीमतांगेहेयोगभ्रष्टोभिजायते ॥ ४१ ॥

अश्वमेधशतानिच एकस्यज्ञानयोगस्यकलांनार्हंतिषोडशीमिति मनसश्चेंद्रियाणांचह्येकाग्र्यंपरमंतपइत्यश्वमेधादिक्रतुकोव्यपेक्षयाध्यानयो गलेशस्यमहत्तरपुण्यकर्मत्वस्मरणात्परमतपस्त्वाच्च तत्पुण्यकर्ममहिम्नैवस्वयंपुण्यकृतामश्वमेधादिमहाक्रतुकारिणांमहालोकान्प्राप्य तत्रशा श्वतीःबह्वीःसमाःसंवत्सरानुषित्वातत्रत्यभोगाननुभूयेत्यर्थः तद्भोगक्षयेपुनरिहलोकेशुचीनांयोनिबीजकर्मादिशुद्धिमतांश्रीमतांभाग्यवतां चगृहिणांगेहेवंशेयोगभ्रष्टोभिजायतेसमुत्पन्नोभवतिनतुकर्मभ्रष्टः कर्मिणःसतिकर्मभ्रंशेपुण्यलोकप्राप्तिःशुचिश्रीमद्गेहेअभिजननंचनसंभव ति तैलपाकवत्सांगस्यैवकर्मणःफलावश्यंभावित्वनियमान्नतथायोगिनः तस्यदेवतादर्शनवद्यावद्यावद्योगानुष्ठानंतावत्तावत्फलवद्भवति ततएवयोगभ्रंशेपियोगिनःपुण्यलोकप्राप्तिःशुचिश्रीमत्कुलप्रसूतिश्चेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ ॥

मनोहराणांभोज्यानांयुवतीनांचवाससां वित्तस्यापिचसान्निध्याच्चलेच्चित्तंसतामपि तत्सान्निध्यंततस्त्यक्त्वामुमुक्षुर्दूरतोवसेदितिन्यायेनवि षयसान्निध्यस्यैवविक्षेपकत्वे श्रीमद्गेहेसमुत्पन्नस्यतस्योत्तमभक्तस्ययोगिनोविषयभोगानुषक्त्यारागद्वेषादिभिर्मनःक्षोभंविना पुनर्विवेकवै राग्यादिविज्ञानयोगश्चक्षिप्रंनसेत्स्यतीतियोगसिद्धेःकालव्यवधानमसहमानःसन्नाह अथवेति अथवाश्रीमद्विलक्षणानांदरिद्राणांशुचीनांधी मतामेवयोगिनांकुलेभवतिजायते यद्वा योगीब्रह्मविन्मृतिकालेयदिप्राक्तनकर्मवशात्हृदयेविषयभोगेच्छावेगवान् तदापुण्यकृताँल्लोका ननुभूयशेषानुभूत्यैश्रीमतांगेहेअभिजायते यदिहृदयेचित्तशोधकसत्कर्मविशेषवशात्तीव्रमोक्षेच्छावैराग्यवेगस्तदासयोगी अथवा अथशब्द आनंतर्यार्थःवाशब्दोऽवधारणार्थः अथैवदेहपातानंतरमेवधीमतांज्ञानिनांतत्रापियोगिनांज्ञानयोगनिष्ठानामेवकुलेभवतिप्रभवतीत्यर्थः ईद्दृ शंतद्वैराग्यमोक्षेच्छावेगानुरूपंब्रह्मनिष्ठानामेवज्ञानिनांकुलेसमनंतरभावियज्जन्मतदेतद्दुर्लभतरंहिएतदत्यंतदुर्लभं खलुगृहिणांज्ञानित्वंदुर्लभं

अथवायोगिनामेवकुलेभवतिधीमताम् ॥ एतद्धिदुर्लभतरंलोकेजन्मयदीदृशम् ॥ ४२ ॥

तत्रापितादृशानांब्रह्मनिष्ठानामेवकुलेलोकांतरंयोन्यंतरमगत्वाकालव्यवधानंविनायज्जननंदुर्लभतरमेवमहत्तरेणतपसालभ्यंभवतिनत्वल्पे न ततएवोच्यतेदुर्लभतरमिति ननुयोगिनामेवज्ञानिनांगृहमेधिनांकुलेभवतीतियदुक्तंतन्नोपपद्यते गृहिणांब्रह्मवेदनाऽसंभवात्ज्ञानोत्पत्तेरधि कारासंभवाच्च शमदमवैराग्यसंन्यासाद्यंतरंगसाधनशून्यानांबहिर्मुखानांतेषांश्रवणादिनाज्ञानमपरोक्षंनसंभवतिविनायतिंतत्रापिपरमहंसा नृतदुक्तं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानंवेदांतश्रवणादिना जायतेपरहंसस्ययतेर्मुख्याधिकारिणः नाश्रमांतरनिष्ठस्येतिततस्तेषांज्ञानाभावेकुतोयोगनि ष्ठेतिचेत्तर्हिधीमतांकर्मशास्त्रार्थज्ञानवतांयोगिनांकर्मयोगिनांकुलेभवतीतिब्रूमइतिचेन्न तथात्वेजन्मनोदुर्लभतरत्वाभावप्रसंगाच्छ्रोत्रियकुला भिजननस्यसत्कर्मवत्साधारण्याद्येयेसत्कर्मवंतस्तेतेश्रोत्रियकुलेएवाभिजायंते रमणीयचरणारमणीयांयोनिमापद्येरन्निति श्रुतेः ततोज न्मनोदुर्लभतरत्वानुपपत्तिप्रसूतार्थापत्त्यागृहिणामपिकेषांचिदीश्वरप्रसादवतांशुद्धात्मनांज्ञानंज्ञानयोगित्वंचाभ्युपगंतव्यं अन्यथावसि

ष्ठागस्त्यादीनांजनकाश्वपत्यादीनांचप्राचामाधुनिकानांचवाचस्पतिखंडनकारादीनामनात्मज्ञत्वप्रसंगात् तर्ह्यथातइतिसूत्रस्थाथशब्दसूचि
तश्रवणसाधनवैधुर्येपिश्रवणादिनाज्ञानसिद्धावथशब्दस्यानर्थक्यंस्यादितिचेन्न तेषामपिजन्मांतरेशमदमसंन्यासादिसाधनवत्त्वस्योत्पन्न
ज्ञानेनानुमीयमानत्वादथशब्दस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः नचशमदमसंन्यासाद्युत्तमसाधनवच्छ्रवणादिजन्यज्ञानेनतेषांतत्रैवमुक्तिसिद्धौपुनर्जनिक
थाकुतइतिवाच्यं तादृक्साधनसंपत्तावपितेषांप्रतिबंधवशात्सम्यग्ज्ञानानुत्पत्तौमोक्षासंभवाज्जन्मांतरेतुतन्निवृत्त्यासम्यग्ज्ञानंयोगनिष्ठाचपर
मोपशांतिरपिसंभवति क्रमात्तस्यापिजायतइतिस्मृतिवाक्यशेषात्क्रमादाश्रमक्रमाज्जन्मक्रमाद्वाचित्तपरिपाकक्रमाद्वातस्याप्याश्रमांतरव
तोपिज्ञानंजायतइत्यर्थः तर्हितेषांव्युत्थानप्रसंगइतिनचवाच्यं विषयानुभावककर्मणाव्युत्थाननिरोधसंभवान्निरंतरब्रह्मनिष्ठानांनित्यानंदामृ
तरसपायिनांतेषांसंन्याससाध्याभावाच्च तर्हिविषयानुभूतेर्ब्रह्मानुभूतेश्चपरस्परविरोधादेकाधिकरणत्वानुपपत्तिरितिनवक्तव्यं तद्दृष्ट्याविष

तत्रतंबुद्धिसंयोगंलभतेपौर्वदैहिकम् ॥ यततेचततोभूयःसंसिद्धौकुरुनंदन ॥ ४३ ॥

यानुभूतेराभासत्वेनस्वप्नार्थवन्मिथ्यात्वोपपत्तेस्तर्हिव्यवहारलोपप्रसंगइतिचेन्न क्वचित्क्रियतेक्वचिन्नक्रियतेतेनतेषांसर्वमिथ्यात्वदर्शिनांप्रत्य
वायाद्यनर्थाभावात् शौचमाचमनंस्नानंनतुचोदनयाचरेत् अन्यांश्चनियमान्ज्ञानीयथाहंलीलयेश्वरइतिज्ञानिनामीश्वरवद्विधितन्नियमभंगदो
षाद्यभावस्मरणात् ॥ ४२ ॥ शिलोंच्छवृत्त्यापरितुष्टचित्तोधर्ममहांतंविरजंजुषाणः मय्यर्पितात्मागृहएवतिष्ठन्नातिप्रसक्तःसमुपैतिशांतिमि
त्यादिवचनप्रामाण्याल्लक्षकोटिसंख्याकेषुगृहिष्वपियःकश्चिदीश्वरप्रसादपात्रीभूतोगृहस्थो ज्ञानीज्ञानयोगीचसंभवतियतस्ततोज्ञानिनामेव
योगिनांगृहिणांगृहेयोगभ्रष्टस्याशुयोगसिद्ध्यैजन्मांगीकर्तव्यमिममेवार्थंस्पष्टयितुमाह तत्रेति तत्रज्ञानवतांयोगिनांकुलेजन्मलब्ध्वासयो
गीपौर्वदैहिकंपूर्वस्मिन्देहेभवंपौर्वदैहिकंपूर्वजन्मन्यनुष्ठितश्रवणादिसंभवंज्ञानिनायोगवताचपित्रादिनोपदिष्टंतंबुद्धिसंयोगं यद्धर्मवान्पि
ताभवतितमेवधर्मंपुत्रायोपदिशतिप्रायेणतदिदंलोकप्रसिद्धं यःप्राक्जन्मन्यनुष्ठितत्वादग्निवदंतर्लीनात्मनास्थितःब्रह्मविदापित्रावेदांतवा

क्यैर्व्यक्तीकृतस्तंबुद्धिसंयोगंबुद्धिर्ज्ञानंपरावरैकत्वप्रवेदनलक्षणं तदेवसमीचीनोयोगोमुक्तिसिद्धौपरमोपायस्तंबुद्धिसंयोगंज्ञानयोगंलभते प्रा
क्जन्मन्येवानुबद्धत्वात्स्वल्पोपदेशेनैवाल्पकालेनप्राप्नोतीत्यर्थः एतावन्मात्रेणपुमान्कृतार्थोनभवतिज्ञानस्यसम्यक्कसंपादनेनविनाततोमुमु
क्षोस्तदवश्यंसंपादनीयमितिसूचयितुमाह यततइतिततःपित्रादेर्ज्ञानयोगलब्ध्यनंतरंसंसिद्धौज्ञानस्यसम्यक्कसिद्धिनिमित्तंभूयःपुनरस्मिन्
जन्मन्यपियततेचप्रयत्नमपिकरोति यद्वा ततस्तस्मादेवसंस्कारवेगादेवभूयोऽधिकतरंयततेचज्ञानस्याप्रतिबद्धत्वसिद्धयेपूर्ववन्नियमेनगुरूप
दिष्टरीत्यानित्यंनिरंतरंचसमाधिंकरोतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ निरंतरंसमाध्यनुष्ठानेकारणमाह पूर्वाभ्यासेनेति हियस्मात्कारणात्पूर्वाभ्यासेनपूर्व
स्मिन्जन्मनिश्रद्धयातीव्रमोक्षेच्छयाअत्यंतवैराग्येणचचिरकालंनित्यंनिरंतरंचनियमेनकृतोयोऽभ्यासःसंततसमाध्यावृत्तिस्तेनैवसंस्कारात्म
नाबुद्धिस्थेनाभ्यासवेगेन सर्वाणिकर्माणिविधिनात्याजयित्वासयोगभ्रष्टोयतिःस्वयमवशोप्यनिच्छन्नपिह्रियतेबलात्कारेणयोगनिष्ठाया

पूर्वाभ्यासेनतेनैवह्रियतेह्यवशोपिसः ॥ जिज्ञासुरपियोगस्यशब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

मेवस्थाप्यते नतुकर्मनिष्ठायांनैवविषयभोगनिष्ठायांचतस्मादेवसंसिद्धिनिमित्तंभूयःपूर्वस्मादधिकतरंयततेचेतिपूर्वेणान्वयः नन्वहरहःसं
ध्यामुपासीत उदितेसूर्येप्रातर्जुहोति दर्शपौर्णमासाभ्यांयजेत यावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति श्रौतंचापितथास्मार्तंकर्मालंब्यवसेद्द्विजः
तद्विहीनःपतत्येवह्यालंबरहितांधवदित्यादिश्रुतिस्मृत्युपदेशमनादृत्यैवब्राह्मणःसन् श्रौतंस्मार्तंचकर्मसर्वंसंन्यस्यायंकथंयोगनिष्ठायामेवप्रव
र्ततइत्याशंकायां जन्मांतरसहस्रेषुबुद्धिर्याभाविताप्रा तामेवभजतेजंतुरुपदेशोनिरर्थकइतिन्यायेन जन्मांतरेकर्मीचेत्कर्मरतोधर्मीचेद्धर्मरतः
पापीचेत्पापरतोभक्तश्चेद्भक्तिरतोज्ञानीचेत्ज्ञानरतोयोगीचेद्योगरतोभवति स्वस्यसंस्कारानुरूपेणनैवोपदेशतत्परोभवतिविनासंस्कारेणजन
स्तथैवायमपिवेदशास्त्रादिकंसर्वमधीत्यतदर्थंचविचार्य नकर्मणानप्रजयेत्यादिश्रुतिवाक्यैःकर्मणोमोक्षाऽसाधनत्वंनिश्चित्यप्राक्तनज्ञानयोगा
भ्याससंस्कारवेगात्कर्मवैदिकंचसर्वंसंन्यस्य ब्रह्मनिष्ठायामेवतिष्ठतीतिकिमुवक्तव्यं मुमुक्षुरपिसर्वंकर्मसंन्यस्यश्रवणादावेववर्ततइत्याह जि

ज्ञासुरिति योगस्यश्रवणादिसंजातविज्ञानवंतंयोगिनंस्वभावंब्रह्मभावंयोजयतिगमयतीतियोगोनिर्विशेषःपरमात्मापरंब्रह्मतस्ययोगस्य जि ज्ञासुस्तत्स्वरूपंज्ञातुमिच्छुर्जिज्ञासुर्मुमुक्षुरपिमोक्षैककामनयाशब्दब्रह्मवेदस्तंतदुपदेशंतत्प्रतिपाद्यंकर्मचातिवर्तते एतमेवप्रव्राजिनोलोकमि च्छंतःप्रव्रजंति वेदानिमंलोकममुंचपरित्यज्यात्मानमन्विच्छेदित्यादिश्रुतिस्मृतिबलाज्जिज्ञासुरपिवेदंवेदोक्तंकर्मचसर्वंसंन्यस्यश्रवणादावेव प्रवर्ततइत्यर्थः ॥ ४४ ॥ योगविषयेतीव्रमोक्षेच्छावैराग्याभ्यांकृताधिकतरप्रयत्नस्ययतेःफलमाह प्रयत्नादिति प्रयत्नात्समाधौप्रकृष्टोयत्नःप्र यत्नस्तस्मात्संसिद्ध्यै यतमानस्तत्परतयानित्यंनिरंतरंचनियमेनसमाधिनिष्ठांकुर्वाणस्तुकालांतरफलसिद्धेर्मंदप्रयत्नाद्विक्षेपेनंव्यावर्तयितुंतुश द्धः प्रकृष्टप्रयत्नस्तीव्रमोक्षेच्छुर्योगीब्रह्मविद्यतिःसंशुद्धकिल्बिषःनिरंतरसमाधिनिष्ठयासम्यक्शोधितंनिर्यापितंकिल्बिषमज्ञानतत्कार्यलक्षणं यस्यसःसंशुद्धकिल्बिषः निःशेषविनष्टबाह्यवासनातत्कार्यकामकर्मफलःसन्ननेकजन्मसंसिद्धःअनेकेष्वेकव्यतिरिक्तेषुकपिंजलाधिकरणन्या

प्रयत्नाद्यतमानस्तुयोगीसंशुद्धकिल्बिषः ॥ अनेकजन्मसंसिद्धस्ततोयातिपरांगतिम् ॥४५॥ तप स्विभ्योधिकोयोगीज्ञानिभ्योपिमतोधिकः ॥ कर्मिभ्यश्चाधिकोयोगीतस्माद्योगीभवार्जुन ॥ ४६ ॥

येनबहुवचनस्यत्रित्वेपर्यवसानादेकद्वित्रिषुजन्मसुसंसिद्धः संसिद्धिःसम्यग्दर्शनंतद्वान्संसिद्धोऽप्रतिबद्धविज्ञानोनिःशेषविनष्टभेदप्रत्ययो भूत्वा ततस्तेनसम्यग्दर्शनेनैवपरांपरमपुरुषार्थभूतांगतिंस्वात्मनाऽधिगम्यतइतिगतिःस्वस्वरूपभूतापरमावस्थांतांविदेहमुक्तिंयाति निर्विशे षनित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यपरमानंदाऽद्वितीयब्रह्मात्मनास्वेनरूपेणतिष्ठतीत्यर्थः एतेनतीव्रमोक्षेच्छोर्यतेःश्रवणमनननिदिध्यासासमाधिषुक्रि यांतरानवकाशेनाधिकतरप्रयत्नेनभवितव्यमल्पप्रयत्नस्यतुचिरतरेणैवकालेनमुक्तिरितिसूचितंभवति ॥ ४५ ॥ यतःशमदमसंन्यासाद्युत्तम साधनसंपत्तिमताधिकतरप्रयत्नसमनुष्ठितसमाधिनिष्ठासंभाविताद्वैतविज्ञानवतैवयोगिनाप्राप्योभवतिमोक्षस्ततस्तस्याद्वैतविज्ञानवतएवयो गिनोऽन्यसाधनानुष्ठातृभ्यआधिक्यमाह तपस्विभ्यइति तपस्विनस्तापसाःकृच्छ्रचांद्रायणादिपंचाग्निमध्यस्थत्वादितपोनिरतामुमुक्षवस्ते

भ्योयोगीउक्तलक्षणोब्रह्मविद्यतिरधिकोभवति तपसाकल्मषंहंतीतिस्मरणात्तेषांतपसःपापनिवृत्त्येकप्रयोजनवत्त्वेनाल्पफलत्वात्तेभ्योऽल्पप्र योजनवद्भ्यःप्राजापत्यादिलोकगामिभ्योज्ञाननिष्ठयापुनरावृत्तिनिर्मुक्तविदेहमुक्तिपथगामीब्रह्मविदुत्तमोऽधिकोभवतीत्यर्थः ज्ञानिभ्योमी मांसादिशास्त्रार्थविद्भ्योप्यधिकउत्तमोमतः संमतः तेषांशास्त्रार्थज्ञानस्यधर्मानुष्ठानानुष्ठापनैकप्रयोजनत्वेनाल्पफलकत्वात् यद्यपि यस्तु व्याकुरुतेवाचंयस्तुमीमांसतेगिरं तावुभौपुण्यकर्माणौपंक्तिपावनपावनावितितेषांपुण्यकर्मत्वंपावकत्वंचविद्यते तथापितेनपुण्यलोकप्राप्तिः पुनरावृत्तिरप्यस्त्यतस्तेभ्यउक्तलक्षणोयोग्येवाधिकोभवति किंच कर्मिभ्योऽग्निहोत्रादिवैदिककर्मनिष्ठेभ्यश्चयोग्येवाधिकोभवति यद्यपि अपामसोमममृताअभूमेति अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवतीतिकर्मिणाममृतत्वंसुकृतस्याक्षय्यत्वंचश्रूयते तथापितस्याग्निष्टोमा दिपुण्यकर्मापेक्षयाऽक्षय्यत्वंनतुस्वाभाविकंतथैवामरत्वंचमर्त्यापेक्षयापुनःपुनर्मरणराहित्यंनतुमुक्तिः यतःनाकस्यपृष्ठेतेसुकृतेऽनुभूत्वेमंलोकं

योगिनामपिसर्वेषांमद्गतेनांतरात्मना ॥ श्राद्धावान्भजतेयोमांसमेयुक्ततमोमतः ॥ ४७ ॥

हीनतरंवाविशंतीतिकर्मिणांपुनरावृत्तिःश्रूयते ततःकर्मिभ्यश्चनिरुक्तलक्षणोयोग्येवाधिकउत्तमोभवति चकारउक्तेभ्योऽनुक्तेभ्यःसांख्ययो गादिमतनिष्ठेभ्यःसर्वेभ्योज्ञाननिष्ठोब्रह्मविदेवश्रेष्ठइतिज्ञापनार्थः यस्मादेवंतस्मान्मुमुक्षुश्चेत्त्वंयोगीभव हेअर्जुन योगनिष्ठाजनितसम्यक् ज्ञानबलेनपुनरावृत्तिरहितंब्राह्मंपदंविदेहकैवल्याख्यंप्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ विदेहमुक्तेरसाधारणकारणसम्यग्ज्ञानसिद्ध्यैसमाधिनिष्ठाया मधिष्ठितवतोयोगिनःपरमपुरुषार्थसाधकत्वात्तापसादिभ्योऽधिकत्वंप्रतिपाद्येदानींसर्वदासमाध्यनुष्ठानाभावेश्रवणश्रावणकोव्यापिसम्यक् ज्ञानंनसिध्यतितदभावेविदेहमुक्तिश्च ततोमुमुक्षोर्यतेरवश्यंसमाधिःकर्तव्यइतिज्ञापयितुं तस्यसमाधिश्रमाद्बाह्यतोदेशकालमूलबंधासन नियमादिश्रमरहितंसमाधिंसूचयितुमिच्छयातन्निष्ठावंतंस्तौति योगिनामिति सर्वंखल्विदंब्रह्म सर्वंह्येतद्ब्रह्म ब्रह्मैवेदंसर्वमित्यादिश्रुति

शतैः सोहंसचत्वंसचसर्वमेतत् भूतानिविष्णुर्भुवनानिविष्णुः वासुदेवःसर्वमित्यादिस्मृतिसहस्रैरिदंसर्वंब्रह्मैवब्रह्मविवर्तत्वान्मरुजलवदित्यादियुक्तिकोटिभिश्चनिर्धारितेऽर्थेसर्वस्यब्रह्ममात्रत्वेश्रद्धावान् श्रद्धानामविपरीतभावनाराहित्येनोक्तार्थानुवृत्तबुद्धिवृत्तिविशेषस्तद्धानेवसन् योमुमुक्षुर्ब्रह्मविद्यतिर्मद्गतेनश्रुतंदृष्टंस्पृष्टंमतंविज्ञातंचसर्वंब्रह्मैवेतिविपरीतप्रत्ययराहित्येनपूर्वोक्तश्रुतिस्मृतियुक्तिभिर्निर्धारितेसच्चिदानंदैकरसेमय्यद्वितीयेपरेब्रह्मणिगतेन बहिरंतःसर्वत्रमत्सत्तानुवर्तिनांतरात्मनाचेतसानिरुक्तलक्षणंमांभजते सर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिस्वंजगच्चसर्वंब्रह्मैवपश्यति आहारविहारशयनासनादिषुसर्वास्ववस्थासुचवृत्त्यंतररहिततयासर्वदामामेवपरमात्मानंस्वात्मनायोनुसंधत्तइत्यर्थः योगिनां

इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुन संवादेआत्मसंयमयोगोनामषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

विराट्हिरण्यगर्भेश्वराद्युपासकानांसर्वेषामपि पंचम्यर्थेषष्ठी योगिभ्यःसर्वेभ्यइत्यर्थः सएवयुक्ततमःयतोविराडाद्युपासकायोगिनस्त्वविद्यापटलव्यवहितदृष्ट्योपास्योपासकादिभेदमालंब्यविराडाद्युपासते अयंतुश्रवणादिजन्यज्ञानाग्निनिर्दग्धद्वैतभ्रमपटलोभूत्वास्वस्यचसर्वस्यजगतश्चब्रह्ममात्रत्वमेवपश्यति ततएवयुक्ततमोयोगीश्रेष्ठइतिमेममेश्वरस्यमतोऽभिमतइत्यर्थः एतेनयोब्रह्मवित्तेनसर्वदाब्रह्मनिष्ठयैवस्थातव्यमितिबोधितंभवतिप्रत्यग्दृष्ट्यावृत्त्यंतरराहित्येनसर्वस्यब्रह्ममात्रत्वदर्शनमेवसुकरःसमाधिरितिसूचितंच ॥ ४७ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानंदात्मसरस्वतीशिष्यश्रीशंकरानंदसरस्वतीकृतौगीतातात्पर्यबोधिन्यांषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ॥

॥ अथश्रीमद्भगवद्गीताटीकायांतात्पर्यबोधिन्यांसप्तमाध्यायप्रारंभः ॥

श्रीमत्परब्रह्मणेनमः पूर्वषष्ठाध्यायेनज्ञानयोगमारुरुक्षोःकर्मैवसाधनं तस्यैवयोगमारूढस्यसर्वकर्मसंन्यासःसाधनमितिकर्मतत्संन्यासयोः क्रमाच्चित्तशुद्धिंज्ञानयोगसिद्धिंप्रतिचकारणत्वंप्रतिपाद्य योगंसांगंसलक्षणंचनिरूप्ययोगभ्रष्टस्यनाशशंकामपास्य योब्रह्मवित्तेनसदाब्रह्म निष्ठयैवस्थातव्यमित्युक्तं इदानींयन्निष्ठयाब्रह्मवित्तिष्ठतितद्ब्रह्मकीदृशंकिंलक्षणंकथंवातेनतत्रस्थातव्यमित्याशंकायां तन्निरूपयितुंसप्तमाध्या यआरभ्यते तत्रादौईश्वरैकशरणतयाशुश्रूषुणामोक्षार्थिनाश्रोतव्यार्थेसावधाननेभवितव्यमितिज्ञापयितुमर्जुनंमदाश्रयोमन्मनाश्चभूत्वामयो च्यमानमर्थंसावधानतयाशृण्वितिबोधयितुं श्रीगवानुवाच मयीति हेपार्थत्वंयोगं तंविद्याद्दुःखसंयोगवियोगंयोगसंज्ञितमित्युक्तलक्षणंयुं जन्युयुक्षन्कर्तुमिच्छन् मदाश्रयःअहमेवसर्वात्मासर्वांतर्यामीभक्तत्राणपरायणःपरमेश्वरआश्रयआलंबनंशरणंयस्यसमदाश्रयः यथास्वर्ग

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यासक्तमनाःपार्थयोगंयुंजन्मदाश्रयः ॥
असंशयंसमग्रंमांयथाज्ञास्यसितच्छृणु ॥ १ ॥ ॥ ॥

काम्यग्निहोत्रादिकर्माश्रयः यथावाजयैषीशस्त्रास्त्रादिसाधनाश्रयोभवति तथामुमुक्षुर्योगीमदाश्रयः ईश्वरानुग्रहादेवपुंसामद्वैतवासनेतिस्म रणात्मदाश्रयेणखलुमुमुक्षोर्ज्ञानंतत्साधनपौष्कल्यंमोक्षश्चनिर्विघ्नेनसिध्यत्यतस्त्वंमदाश्रयःसन् मयिवक्ष्यमाणलक्षणेज्ञातव्येपरेब्रह्मण्येवासक्त मनाःमल्लक्षणमत्तत्त्वमन्महत्त्वविचारतदवगमतन्निश्चयादावेवासक्तंसंलग्नंमनोयस्यसमय्यासक्तमनाभूत्वा नत्वन्यत्रासक्तमनाःसन्मांमाय यातद्गुणतद्धर्मतच्छक्तितद्वैभवोपलक्षितंवस्तुतस्तद्रहितंचपरमात्मानंप्रतिपाद्यमानमसंशयं संशयंविनासमग्रंसाक्षात्कारपर्यवसानंयथायेनप्र कारेणज्ञास्यसिइदंखलुपरंतत्त्वमितिज्ञातुंशक्नुयास्तत्तथावक्ष्यामिशृणुष्वेत्यर्थः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥

यदुपदेक्ष्यामीतिप्रतिज्ञातंतद्वेदनमेवाह ज्ञानमिति अहंतेतुभ्यंज्ञानंमद्विषयकंइदमधुनावक्ष्यमाणंसविज्ञानंविज्ञानसहितमुपदेशोत्तरक्षणभा व्यनुभवसंयुक्तमशेषतःयावतावस्त्वनुभूयतेतावदशेषंवक्ष्याम्युपदेक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामयोपदिष्टंयज्ज्ञानंप्राप्येहब्रह्मविषयेतवभूयःपुनर्ज्ञातव्यंप्रा प्तव्यमन्यत्पुरुषार्थसाधनंनावशिष्यतेनापेक्ष्यते अनेनैवकृतार्थोभविष्यसीत्यर्थः यद्वा जगद्गुरुरेषोहंतेमुमुक्षवेशुद्धात्मनेतुभ्यंज्ञानं सत्यंज्ञानमनं तंब्रह्मेतिश्रवणात्ज्ञानैकस्वरूपमिदंविद्वद्भिःप्रत्यक्षेणानुभूयमानमहमर्थत्वेनसाक्षादपरोक्षमितिवाइदंतयानिर्दिष्टंब्रह्म सविज्ञानमनुभवसहितं तदनुभवोयथास्यात्तथाऽशेषतःसमग्रंवक्ष्याम्युपदेक्ष्यामि यज्ज्ञात्वायत्साक्षादनुभूय यस्मिन्विज्ञातइत्यर्थः इहभूयःपुनर्नविज्ञातव्यंवस्त्ववशिष्य ते येनाश्रुतंश्रुतंभवत्यमतंमतमविज्ञातंविज्ञातमिति कस्मिन्भगवोविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवतीत्येकविज्ञानेनसर्वविज्ञानश्रवणान्मयिपरेब्रह्म

ज्ञानंतेहंसविज्ञानमिदंवक्ष्याम्यशेषतः ॥ यज्ज्ञात्वानेहभूयोन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥
मनुष्याणांसहस्रेषुकश्चिद्यततिसिद्धये ॥ यततामपिसिद्धानांकश्चिन्मांवेत्तितत्त्वतः ॥३॥

णिविज्ञातेनविदुषःपुनर्ज्ञेयांतरावशेषोविद्यतेमत्तत्त्वज्ञोयःससर्वज्ञोभवतीत्यर्थः ॥२॥ नन्वहमर्थत्वेब्रह्मणःकथंतज्ज्ञानंब्रह्मैवाहमितिसर्वत्रनोपल भ्यतइतिचेत्सत्यं नोपलभ्यतेयद्यपि यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेतिश्रुत्याप्युच्यतेब्रह्मणःसाक्षादपरोक्षत्वं तथाप्यनेकजन्मार्जितपुण्यपुंजसमुद्भावि तचित्तपरिपाकसमुत्पन्नविवेकवैराग्यशमदमसंन्यासाद्युत्तमसाधनवतामेवपरमेश्वरानुग्रहपात्रीभूतानांश्रवणमननादिभिस्तज्ज्ञानंसिध्यति नतुमलिनचित्तानामीश्वरकृपादूरवर्तिनांकामानलदंदह्यमानानांसर्वगताप्यर्कप्रभायथांधानामतएवस्वज्ञानंदुर्लभमित्याह मनुष्याणामिति मनुष्याणांसहस्रेषुमनुष्याणामितिमनुष्यत्वग्रहणंतदितरेषांबंधमोक्षज्ञानाभावसूचनार्थं ततोमनुष्याणामेवबंधमोक्षज्ञानशास्त्रतदर्थग्रहणाधि

कारइतिमनुष्यत्वंप्राप्तवतांतत्रापिब्राह्मणत्वमवश्यंमोक्षाययतितव्यमितिज्ञापयितुंमनुष्याणामित्युक्तं तत्रमनुष्याणामपिपापपूरितदेहानांसर्वे षांमुक्त्ययोग्यत्वंसूचयितुंसहस्रेष्वित्युक्तं सहस्रेष्वित्ययुतनियुतलक्षाणामुपलक्षणं देवकृपैकलभ्यायामुमुक्षायाअतिदुर्लभत्वात् एवमुक्तसं ख्यावन्मनुष्येषुकश्चिदेवमोक्षैककामनयाश्रद्धाभक्तिभ्यामीश्वरार्पणबुद्ध्याबहुजन्मसमनुष्ठितपुण्यकर्मपरिपाकेनशुद्धात्मासन् विवेकवैराग्य शमदमाद्युत्तमसाधनसंपन्नोभूत्वासिद्धयेज्ञानसिद्धयेयततियतते नित्यनिरंतरश्रवणादिनिष्ठयायत्नंकरोतीत्यर्थः अयमेवसिद्धोयस्यचित्तंदृष्टा दृष्टसर्वविषयवैमुख्यंप्राप्यश्रवणादावेवतिष्ठति एवमुक्तलक्षणसंपन्नानांज्ञानसिद्ध्यैएवश्रवणाद्येकनिष्ठानांसिद्धानामपिसहस्रेषुकोटिपर्यंतेषुक श्चिदेवगुर्वात्मेश्वरसुप्रसादसंपन्नोनित्यनिरंतरनिर्विकल्पकसमाधिनिष्ठापरिश्रांतोब्रह्मविदुत्तमः वासुदेवःसर्वमितिसाक्षन्मामानंदैकरसंचिद्घ नमद्वितीयंपरंब्रह्मवेत्तिविजानाति ननुविष्णुमीश्वरंरामंकृष्णंचदेवमनुष्यादयःसर्वेजानंतिकथंकश्चिदेवमांवेत्तीत्युच्यतइतिचेन्न तेमामयथाभू

भूमिरापोनलोवायुःखंमनोबुद्धिरेवच ॥ अहंकारइतीयंमेभिन्नाप्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

तस्वरूपमेवजानंतिस्वतोभिन्नंपरिच्छिन्नंनतुयथार्थस्वरूपमित्याह तत्त्वतइति तत्त्वतःश्रुत्या एतस्मिन्नदृश्येनात्म्यइतिदृश्यवैशिष्ट्यरहितत्वेन प्रतिपादितंमायातत्कार्यलेशसंबंधशून्यंनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमानंदैकतनुमद्वितीयंमांपरंब्रह्मविदुत्तमएकएवस्वात्मनासाक्षाद्विजाना तिनान्यइत्यर्थः एतेनवर्णानांब्राह्मणादीनांसर्वेषांमुमुक्षुतायाश्चित्तशुद्धेर्ज्ञानोद्देशेनैवनियतश्रवणादिप्रवृत्तेस्तत्समुत्पन्नसम्यग्ज्ञानसिद्धेश्चत देकद्वारकमुक्तेरपिचपूर्वपूर्वापेक्षयाक्रमेणोत्तरोत्तरस्यातिदुर्लभत्वंसूचितमतःप्रयत्नेनोक्तसाधनसंपत्त्यामुक्तिःसंपादनीयाविवेकवतामितिसि द्धं ॥ ३ ॥ कीदृशंब्रह्मकिंलक्षणमितिपृष्टवतेज्ञानंतेहंसविज्ञानमितिब्रह्मणोज्ञानस्वरूपत्वंलक्षणमित्युक्तेदानीं तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इति सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिश्रुत्यर्थावष्टंभेनब्रह्मकार्यत्वात्तद्विवर्तत्वाच्चजगत्सर्वंब्रह्मैवेतिबोधयितुं निर्विकारस्यापिस्वस्यब्रह्मणःप्रकृतिद्वाराजग

त्कारणत्वसिद्धयेआदावपरांप्रकृतिंनिर्दिशति भूमिरिति भूमिर्गंधतन्मात्रलक्षणाकारणात्मिकासूक्ष्मानतुस्थूलाकार्यात्मिकाभिन्नाप्रकृतिरष्ट धेतिभूम्यादीनामष्टानामपिप्रकृतित्वाभिधानात् महदाद्याःप्रकृतिविकृतयःसप्तेतिमहदादिभूम्यंतानांसप्तानामपिविकृतित्वस्मरणात्कथंप्रकृ तित्वमितिनशंकनीयं तासामपिजगदारंभकत्वात्प्रकृतित्वोपपत्तेःतथैवापोपिरसतन्मात्राःअनलोरूपतन्मात्रःवायुःस्पर्शतन्मात्रःखमाकाशं शब्दतन्मात्रं मनइतिसंकल्पविकल्पयोरहंकारप्रधानत्वात्तदात्मकेनमनसातत्कारणमहंकारोगृह्यते बुद्धिरितिशब्देनसर्वसमष्टिर्महत्तत्त्वंलक्ष्यते अहंकारइत्यहंकारवासनाविशिष्टमविद्यात्मकमव्यक्तमुच्यते बीजेशाखापर्णपुष्पादिवासनावदव्यक्तेसर्वकारणेमहदादिसर्वविकारवासनासंभ वात् कारणगुणाहिकार्यगुणानारभंतइतिन्यायात्इयंप्रकृतिःकार्यैकवेद्यास्वयमुक्तप्रकारेणाष्टधाभिन्नामेममपरमात्मनोनिर्गुणस्यापिस्वगुणद्वा रागुणित्वेसृष्ट्यादिकारणत्वेचहेतुरुपाधिःसैषैवमायामायांतुप्रकृतिंविद्यादितिश्रुतेःयत्कार्यमेतन्मरुमरीचिकाकल्पंजगज्जालमिति ॥ ४ ॥ एवं

अपरेयमितस्त्वन्यांप्रकृतिंविद्धिमेपराम् ॥ जीवभूतांमहाबाहोययेदंधार्यतेजगत् ॥ ५ ॥

सृष्ट्यादिहेतोःप्रकृतेरष्टधास्वरूपंनिरूप्य एतस्याएवप्रकृत्यंतराद्भिन्नत्वंनामचवदन्तामपिप्रकृतिंनिर्दिशति अपरेयमिति यापूर्वोक्ताप्रकृतिःसे यमपरानाम्नाचापरापरप्रकृतेर्भिन्नानिकृष्टाचअनृतत्वाज्जडत्वाद्दुःखात्मकत्वादशुद्धत्वात्पुरुषाधीनत्वात्तद्वेद्यत्वात्ज्ञानेनतन्निवर्त्यत्वाच्चतदपे क्षयानिकृष्टत्वं परायाअपरावैलक्षण्यद्योतनार्थस्तुशब्दः इतउक्तायाःप्रकृतेरन्यांभिन्नांविलक्षणांचपरांशुद्धत्वेनतदुपजीव्यत्वेनसत्तास्फूर्तिप्रद त्वेनचश्रेष्ठां परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतइतिप्रसिद्धांमेप्रकृतिंजीवभूतांक्षेत्रज्ञरूपांविद्धिविजानीहि ययाक्षेत्रज्ञरूपयापरयाप्रकृत्यांतरंगस्थ याजगदिदंधार्यतेसर्वत्रदेहेंद्रियादिरूपंजगज्जीवेनखलुधार्यते अहंममेत्यभिमानेनतोषणपोषणरक्षणादिक्रियासंपाद्यते तथाबहिरपिघटोयं पटोयमितिसत्तास्फूर्तिप्रदानेननामरूपादिभेदकल्पनयाभोग्यत्वसंभावनयाविनियोगेनचजगतोनिर्वाहोप्यनेनैवक्रियतइत्यर्थः ॥ ५ ॥

उक्तस्यप्रकृतिद्वयस्यकार्यमाह एतदिति एतन्निरुक्तलक्षणंप्रकृतिद्वयंयोनिःकारणंयेषांतानिएतद्योनीनिभवंतिजन्मनासत्तांभजंतीतिभूता निब्रह्मादिस्तंबांतानिजंगमानिस्थावराणिचवृत्तवर्तमानवर्तिष्यमाणानिजनिमंतिसर्वाण्यपीत्युपधारय अवधारयेत्यर्थः ननुत्वत्प्रकृत्योरेवज गत्कारणत्वे यतोवाइमानिभूतानीत्यादिश्रुतिप्रसिद्धंजगत्कारणत्वंतवकुतइत्याकांक्षायां तत्कार्यंयज्जगज्जननंतन्मत्कार्यमेवभवतिमद्व्या स्याखलुतयोर्जगज्जननशक्तिर्नतुकेवलयोः यथाजीवव्यास्यादेहस्यपुण्यपापक्रियाकरणशक्तिर्नतुकेवलस्य तथात्वेतस्यैवस्वर्गादिभोगप्रसं गात्ततस्तदुपाधिकस्यजीवस्यैवतत्करणंयथा तथैतद्द्वयोपाधिकस्यममैवसर्वज्ञस्यसर्वजगज्जनकत्वं यतः सोकामयतबहुःस्यामितिममैवबहु भवनसंकल्पःश्रूयते ततोहमेवसर्वजगत्कारणमित्याह अहमिति कृत्स्नस्यस्थूलस्यसूक्ष्मस्यकारणस्यचसर्वस्यजगतोऽहमेवप्रभवःप्रभवत्य

एतद्योनीनिभूतानिसर्वाणीत्युपधारय ॥ अहंकृत्स्नस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथा ॥ ६ ॥ मत्तःपर तरंनान्यत्किंचिदस्तिधनंजय ॥ मयिसर्वमिदंप्रोतंसूत्रेमणिगणाइव ॥ ७ ॥

स्मादितिप्रभवःउपादानं तथाप्रलयश्चउपसर्गवशात्प्रलीयतेनिष्पाद्यतेऽनेनेतिप्रलयोनिमित्तकारणंचोभयमप्यहमेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ केचि द्ब्रह्मणोव्यतिरिक्तंकारणंकल्पयित्वाजगतस्तत्कारणाधारत्वंश्रुतिविरुद्धंवर्णयंतितन्मतनिरासंकुर्वन्सर्वाधारोऽहमेवेत्याह मत्तइति मत्तःप्रकृत्यु पाधिकात्सत्यादिलक्षणात्परमेश्वरात्परतरंकारणंसांख्यपरिकल्पितप्रधानशब्दवाच्यंनैयायिकपरिगृहीतपरमाणुलक्षणंवाअन्यद्वाकिंचिदीष दपिनास्ति प्रकृत्यादीनांकारणत्वेप्रमाणाभावात् यतोवेत्यादिश्रुतिरेवप्रमाणमितिचेन्न ईक्षतेर्नाशब्दमित्याद्यधिकरणजातेनजगत्कारणस्य चेतनत्वादिधर्मवत्त्वप्रतिपादनेनश्रुत्यर्थाविषयतयाप्रकृत्यादेःकारणत्वस्यनिरस्तत्वात् यःसर्वज्ञःसर्वविद्यस्यज्ञानमयंतपइति एषसर्वेश्वरए षसर्वज्ञएषोंतर्याम्येषयोनिः सर्वस्यप्रभवाप्ययौहिभूतानामित्यादिश्रुतिप्रसिद्धत्वादहमेवचेतनःसर्वज्ञःसर्वजगत्कारणमित्यर्थः किंच कस्मि

न्सर्वेसंप्रतिष्ठिताभवंतीत्युपक्रम्यश्रुत्यारसातलादिब्रह्मांतान्सर्वलोकानपोह्य सर्वेलोकाआत्मनिब्रह्मणिमणयइवौताःप्रोताश्चेतिसर्वलोकानां सर्वात्मनिब्रह्मण्येवौतप्रोतत्वप्रतिपादनाल्लोकानांप्रकृत्याद्याधारत्वंमिथ्याकर्तुमहमेवसर्वाधारइत्याह मयीति सूत्रेमणिगणाइवमय्येवस्वका रणेसर्वाधिष्ठानेब्रह्मणीदंचराचरात्मकमव्याकृतादिस्थूलांतंजगत्सर्वंप्रोतमनुगतंभवति तंतुषुपटवत्सूत्रेमणिगणवत्मत्सत्तामेवानुवृत्त्यतिष्ठति नपृथग्विद्यतइत्यर्थः ननुदृष्टांतेतावदस्यमण्याधारसूत्रस्यतत्रप्रोतसौवर्णादिमणीनांचयथाभेदस्तथात्वयिप्रोतस्यजगतस्तदाधारस्यचतवापि भेदोयुक्तएवेतिचेन्न सूक्ष्मबुद्ध्यायुक्त्याचविचार्यमाणेभेदादर्शनात्स्थूलबुद्धीनांसूत्रस्यमणीनांचभेदेप्रतीयमानेपिसूक्ष्मबुद्धीनांयुक्त्याविचार्यमाणेसूत्रमणिगणयोराधाराधेययोर्द्वयोरपिभौतिकत्वेनैकत्वमेवावगम्यतेनतुभेदः तत्ररूपव्यक्तिविशेषकृतोभेदोविद्यतएवेतिचेन्न त स्यमूढव्यवहृत्यैकल्पितत्वेनाप्रामाणिकत्वाद्रूपत्वावच्छिन्नरूपस्यसर्वत्रैकत्वेसिद्धे तद्विशेषस्यौपाधिकत्वेनास्वाभाविकत्वात्मिथ्यात्वोपपत्तेः

रसोहमप्सुकौंतेयप्रभास्मिशशिसूर्ययोः ॥ प्रणवःसर्ववेदेषुशब्दःखेपौरुषंनृषु ॥ ८ ॥

चित्रपटेपिसर्वत्रानुगतरूपस्यैकत्वदर्शनात्भौतिकत्वसामान्यस्यसर्वानुगतत्वात्तद्विशिष्टस्यवस्तुनएकत्वोपपत्त्यासर्वमिदंभौतिकमितिसर्व त्रभौतिकैकप्रत्ययेजातेतत्रव्यक्तिविशेषकल्पितप्रत्ययानुदयात् अयंसमुद्रइत्यत्रतरंगफेनबुद्बुदादिप्रत्ययादर्शनात् प्रधानेगृहीतेऽप्रधानग्र हणस्यान्याय्यत्वाद्व्यक्तिविशेषकृतभेदाऽसिद्धेः यथैकस्याएवभूमेःस्वास्थ्यगृहादिकल्पनयाभेदव्यवहारस्तथाभौतिकत्वेनैकत्वेपिसूत्रादौसूत्र मितिमणिरितिभेदोव्यवहारायैवकल्पितोनवास्तवः तथात्वेभौतिकत्वाभावप्रसंगात्भेदस्यनिरूपयितुमशक्यत्वाच्चतदेकत्वमेवाभ्युपगंतव्यं यथादृष्टांतेतथैवदार्ष्टांतिकेपिब्रह्मजगतोरप्येकत्वमेवांगीकर्तव्यं अन्यथाब्रह्मैवेदंसर्वमित्याद्यद्वैतप्रतिपादकश्रुतिविरोधप्रसंगादित्यर्थः ॥ ७ ॥ तस्मादेव यदग्नेरोहितंरूपंतेजसस्तद्रूपंयच्छुक्लंतदपांयत्कृष्णंतदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वंवाचारंभणंविकारोनामधेयंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यं यदा

दित्यस्यरोहितंरूपमित्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेणरसप्रभाप्रणवादिरूपेणाबादेःकारणात्मनातिष्ठतःस्वस्मात्पृथगबर्कादीनांसत्ताऽभावंप्रतिपादयति स्वाऽभिन्नत्वसिद्धये रसोहमिति अहमप्सुरसोस्मिरसरूपेणतिष्ठाम्यतोरसात्मकेमयिस्वकारणेआपःप्रोतामदात्मनामदेकसत्ताःसंत्योमयि तिष्ठंति मृत्कार्यस्यघटस्यमृदात्मनामृद्यवस्थानंप्रत्यक्षसिद्धंतद्वत्नतुपृथग्विद्यंतइत्यर्थः तथाशशिसूर्ययोरहंप्रभास्मितत्कारणप्रभारूपेणत योस्तिष्ठामि ततस्तदात्मकेस्वकारणेमयितौप्रोतौमदेकसत्ताकौभूत्वातौमदात्मनामय्येवविद्येतेनतुमत्तः पृथगित्यर्थः सर्ववेदेषुऋगादिष्वहं प्रणवोस्मि ॐकाररूपेणतिष्ठामि प्रणवात्मकेमयिस्वकारणेसर्वेवेदाःप्रोतामदेकसत्ताकाभूत्वामयिप्रणवेतिष्ठंतीत्यर्थः खेव्योम्न्यहंशब्दोस्मि तत्कारणशब्दरूपेणतिष्ठामितदात्मकेमयिस्वकारणेखंप्रोतंततोमदेकसत्ताकंसत्मदात्मनामयितिष्ठति नृषुपुरुषेष्वहंपौरुषमस्मिअहंपौरुषंपु रुषभावःपुंलक्षणंयेनायंपुमानितिज्ञायतेतदात्मकेमयिपुरुषाःप्रोताःमदेकसत्तयामदभिन्नाःसंतोमयितिष्ठंतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ किंच पुण्योगंधइ

पुण्योगंधःपृथिव्यांचतेजश्चास्मिविभावसौ ॥ जीवनंसर्वभूतेषुतपश्चास्मितपस्विषु ॥ ९ ॥

ति पृथिव्यांचाहंपुण्योगंधोस्मिपुण्योमनोहरश्चशुद्धश्च गंधस्यमनोहरत्वशुद्धत्वोक्तिरबाकाशादिकारणभूतरसशब्दादीनामुपलक्षणार्थंपंचाना मपिपृथिव्यादिकारणानांगंधरसादीनांवास्तवंयन्मनोहरत्वंशुद्धत्वंतद्योगिप्रत्यक्षं दुष्टत्वंतुकार्यद्रव्यांतरसंसर्गादेवजायतेभोक्तृकर्मानुरूपेणन तुस्वभावतोस्ति योमनोहरःशुद्धोगंधस्तेनरूपेणपृथिव्यांतिष्ठामिगंधात्मकेस्वकारणेमयिपृथिवीप्रोतागंधात्मकेमयिगंधमयात्मनातिष्ठतीत्य र्थः विभावसावग्नावहंतेजोस्मितेजःस्वरूपेस्वकारणेमय्यग्निःप्रोतःमत्सत्तयातेजोमयोभूत्वामदभिन्नःसन्मदात्मनातेजःस्वरूपेमयितिष्ठतीत्य र्थः सर्वेषुभूतेषुप्राणिष्वहंजीवनमस्मि जीवनंजीवनकरणमन्नादिस्तेनरूपेणभुक्तान्नरसात्मनाप्राणिषुतिष्ठामि ततस्तेन्नरसात्मकेस्वकारणेम यिप्रोतास्ततोमत्सत्तयान्नरसमयाभूत्वातदात्मनामय्यन्नरसात्मकेतिष्ठंतीत्यर्थः तपःकृच्छ्रचांद्रायणादिकंचित्तैकाग्र्यंवापंचाग्निमध्यावस्थानं

वायेषामस्तितेतपस्विनस्तेषुचाहंतपोस्मितपोरूपेणतिष्ठामि ततस्तेतपोमयेमयिप्रोतास्तपोमात्रात्मकाःसंतस्तपःस्वरूपेमयितिष्ठंतिनतुमत्तो व्यतिरिच्यंतइत्यर्थः ननुतपस्विनांतपस्वपांरसवत्कारणंनभवतिकिंतुधर्मस्तपसःकारणत्वेसिद्धेखलुतवकारणभावस्तेषांकारणमात्रत्वंचसंपद्ये ततदभावेकथमुच्यतेतपश्चास्मितपस्विष्वितिचेन्न धर्मस्यापितपसःस्वर्गादिफलजनकत्वेनकारणत्वसंभवात्धर्मवतांयोधर्मःस्वर्गादिफलहेतुः सोप्यहमेव यथाव्यवहारहेतुर्धर्माविरुद्धः कामोवक्ष्यमाणस्तद्वत्ततोधर्मिणोधर्मस्वरूपेमयिमदात्मनातिष्ठंति धर्ममात्रस्यमत्स्वरूपत्वंधर्मिणांत न्मात्रत्वंचबोधयितुंतपश्चास्मीत्युक्तं तपइतिधर्ममात्रस्योपलक्षणं ननुकार्यस्यकारणमात्रत्वंघटादौदृष्टंश्रुतंचकथंधर्मिणोधर्ममात्राकारताधर्मेत न्मात्रत्वेनावस्थानंचसंभवतीतिचेदुच्यते वह्नेर्दाहकत्वंधर्मः सचाग्निंसर्वतोव्याप्यतिष्ठति दाहकत्वस्याग्नौसर्वत्रोपलंभात्तद्भिन्नाग्नेःपृथक्स्वरू पाभावात्तदाकारतातदात्मनातत्रावस्थानंचदृश्यतेतद्वत्सर्वत्रद्रष्टव्यं ॥९॥ नन्वाकाशाद्वायुर्वायोरग्निरित्यादिनापूर्वपूर्वस्यकारणत्वमुत्तरोत्त

बीजंमांसर्वभूतानांविद्धिपार्थसनातनम् ॥ बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मितेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

रस्यतुकार्यत्वंश्रूयते ततस्तत्तत्कारणेतत्तत्कार्यंप्रोतंभवतिकथंत्वय्यश्रुतकारणत्वेत्वबादिकंप्रोतमित्युच्यतइत्याशंकाया न आत्मनआकाशःसं भूतइत्यात्मशब्दवाच्यान्मत्तएवेश्वरादाकाशस्यसंभूतिश्रवणादहमेवसर्वजगदुत्पत्तेःप्रकृष्टंकारणमित्याह बीजंमामिति मामेवेश्वरंबीजंसर्वेषाम प्याकाशादिभूतानामाविर्भूतिकारणंविद्धिविजानीहि ननुयथाभूतानांतथातवापिकारणमस्तीत्याशंकायां साकाष्ठासापरागतिरिति विश्व स्मादिंद्रउत्तरइति नतस्यकश्चिज्जनितेतिचश्रवणादहमेवसर्वस्मादुत्तरःसर्वस्याप्यादिकारणंनतुममकारणमस्तीत्याह सनातनमिति सर्वस्मा त्प्राक्तनंस्वयंनिष्कारणमित्यर्थः ततोयदुक्तंमत्तःपरतरमितिमयिसर्वमितितत्सिद्धं एतेनस्वस्यैवसर्वकारणत्वंसर्वस्यापिस्वमात्रत्वंचस्थापितं तथापीदानींबुद्ध्यादीनामात्मप्रकाशत्वंबोधयितुमर्थात्तद्वतांतत्कारणत्वंतन्मात्रत्वंचाह बुद्धिरिति बुध्यतेआत्मानात्माचधर्माधर्मादिरप्यवग

म्यतेनयेतिबुद्धिःप्रज्ञातद्वतामहंबुद्धिःबुद्धिरूपंकारणमस्मि मयिबुद्ध्यात्मकेतेप्रोताःसंतोमदात्मनामयितिष्ठंतीत्यर्थः तेजःप्रागल्भ्यंचेतनधर्म त्वादात्मप्रकाशप्रवृत्तिहेतुकंपरेषामप्रधृष्यमभिभावकंचयत्तेजस्तद्वतामहंतेजोरूपंकारणमस्मि तदात्मकेमयितेप्रोतामदात्मनामयितिष्ठंतीत्य र्थः ॥ १० ॥ बलमिति कामरागविवर्जितंकामःसन्निकृष्टविषयापेक्षाप्रकृष्टप्रवृत्तिहेतुःरागस्त्वप्राप्तविषयाशाप्रवृत्तिहेतुस्ताभ्यांविवर्जितं कामक्रो धादिवेगसमुत्पन्नंमानसमैंद्रियकंचबलंयत्ततोभिन्नंशरीरमात्राश्रयंदेहयात्रामात्रोपयोगिबलंतदहमस्मि बलवतांदेहशक्तिमतां बलात्मकेमयि स्वकारणेतेप्रोताःसंतोमदात्मनामयितिष्ठंति ननुकाममयएवायंपुरुषइत्यादिनापुरुषव्यापारस्यसर्वस्यापिकाममूलकत्वमेवश्रूयतेदृश्यतेचका मरागाभावेपुंसोदेहयात्रावास्वधर्मोवाकथंसेत्स्यतीत्याकांक्षायामाह धर्मेति भूतेषुवर्णाश्रमिषुधर्माविरुद्धःधर्मस्यशास्त्रीयस्याविरुद्धस्त्वविरोधी

बलंबलवतांचाहंकामरागविवर्जितम् ॥ धर्माविरुद्धोभूतेषुकामोऽस्मिभरतर्षभ ॥ ११ ॥
येचैवसात्विकाभावाराजसास्तामसाश्चये ॥ मत्तएवेतितान्विद्धिनत्वहंतेषुतेमयि ॥ १२ ॥

स्वस्याश्रमधर्मस्यसाधकोनतुबाधकःसत्पथहेतुश्चयःकामःसोहमस्मि तेषुकामात्मनाहंतिष्ठामि मयिकामात्मकेस्वकारणेतेप्रोताःसंतोमयिमदा त्मनामृदिघटवत्तिष्ठंतिनतुस्वरूपेणमत्तोभिद्यंतइत्यर्थः प्राणिनिष्ठबलस्यचेष्टाहेतोःकामस्यचचेतनधर्मत्वेनात्मप्रकाश्यत्वंद्रष्टव्यं ॥ ११ ॥ मत्तःप रतरमित्युपक्रम्ययोर्थःसंग्रहेणप्रतिपादितस्तमेवार्थं रसोहमित्यादिना कामोस्मिभरतर्षभेत्यंतेनग्रंथेनरसप्रभाद्यात्मनास्वस्यकारणत्वमपिचंद्रा दीनांकार्यत्वंकारणेरसादिरूपेस्वस्मिन्तेषांप्रोतत्वंकारणमात्रत्वंचप्रतिपाद्य तमेवोपक्रांतमर्थमुपसंहर्तुमिदानींसामान्येनसर्वेषांपदार्थानांस्व स्मादेवजगदेकबीजादुत्पत्तिमुत्पन्नानांस्वस्मिन्नेवस्वात्मनावस्थितिंचप्रतिपादयति येचैवेति इहलोकेसात्विकाःसत्त्वगुणप्रधानाएवभावाः पदार्थाःदेवाऋषयोब्राह्मणाःशर्करादयश्च येचराजसाःरजोगुणप्रधानाएवभावागंधर्वायक्षाःक्षत्रियामरीच्यादयःपदार्थाःयेचतामसाःतमोगुण

प्रधानाएवभावाराक्षसाःक्रव्यदाःशूद्राःगृंजनादयःपदार्था जायंतेजाताःजनिष्यमाणाश्च एतान्सर्वान्तत्तद्गुणोपाधिकाञ्जगद्बीजान्मत्तए वजातान्विद्धिविजानीहिनत्वन्यस्मात् मद्व्यतिरिक्तस्यकारणत्वनिषेधादित्येवकारार्थस्तेषुसात्विकादिपदार्थेष्वहंसत्त्वरजस्तमोगुणरूपेणका रणात्मनातिष्ठाम्यतस्तेमयिसत्वादिगुणात्मकेस्वकारणेप्रोताःसंतोमदात्मनैवतिष्ठंतीत्यर्थः यथासत्त्वगुणकार्यंशर्करादिमाधुर्यमात्रमेवभवति यथारजोगुणकार्यमरीचिःकटुमात्रएवभवति यथातमोगुणकार्यगृंजनंमत्ततामात्रमेवभवति तदिदंसर्वप्रत्यक्षंएवमेवब्रह्मकार्यंजगत्सर्वंब्रह्म मात्रमेवेतिबोद्धव्यं एतेन मत्तः परतरंनान्यत् मयिसर्वमिदंप्रोतमित्यारभ्य राजसास्तामसाश्चयेइत्यंतेनग्रंथेनमायाशबलितस्यब्रह्मणोमृद्वत्प रिणामकारणत्वपक्षमाश्रित्यकार्यस्यकारणमात्रत्वंमृद्घटादौसम्यक्दृष्टांतन्यायेन सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिपूर्वोक्तश्रुतिबलेनचब्रह्मकार्यस्यजग तोब्रह्ममात्रत्वमेवसम्यक्निर्धार्य मुमुक्षुभिःसम्यक्श्रुतवेदांतैर्विज्ञाततदर्थैर्यतिभिःश्रुतंदृष्टंस्पृष्टंमतंविज्ञातंचसर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिप्राक्तनीं वासनाकृतांनामरूपभेदकल्पनांनिःशेषमुत्सृज्य स्वस्मिन्सर्वत्रचब्रह्मबुद्धिरेवप्रयत्नेनसंपादनीयाऽयमेवसमाधिः यासर्वत्रब्रह्माकारवृत्तिर्ब्रह्म त्ववासनाचैषायथादृढानिरंतरावश्यास्यात्तथावर्तितव्यमितिसूचितंभवति सर्वंखल्विदंब्रह्म तज्जलानिति शांतउपासीतेत्येषाश्रुतिरेवास्या र्थस्यप्रमाणं एवंस्वस्यब्रह्मणोमायोपाधिकस्यसच्छब्दवाच्यमविद्याशबलंब्रह्म सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धंपरिणामलक्षणंजगत्कारण त्वंप्रतिपाद्य ब्रह्मणःपरिपूर्णस्यसर्वाधारस्यचपरिणामकारणत्वपक्षे रसोहमप्स्वित्यबादिषुकारणतयारसाद्यात्मनास्थितत्वेपरिच्छित्तिस्तद्गु णदोषवत्ताजलंमधुरमितितदधीनसत्तावत्ताच तत्सत्त्वेसतिसत्त्वंतन्नाशेनाशइतिविकारित्वंचेत्याद्यनर्थागमःप्रसज्यतइति तन्निवृत्तयेस्वस्य दृश्यसंबंधाऽभावसिद्धयेचास्थूलमनण्वह्रस्वमित्यादिश्रुतिसिद्धनिर्विशेषस्वरूपत्वावधारणाय पूर्वोक्तसमाधिनिष्ठयापरिशुद्धात्मनांयतीनां निर्विशेषएवपरेब्रह्मण्यात्मत्वधीसिद्धयेचाबादिषुरसाद्यात्मनावस्थितत्वंनिषेधयति नत्वहमिति ननुब्रह्मणोजगत्कारणत्वेनिषिद्धेसति य तोवेत्यादिश्रुतीनांअहंकृत्स्नस्यजगतइत्यादिस्मृतीनांचब्रह्मणोजगदुपादानत्ववादिनीनामप्रामाण्यमेवस्यादितिचेन्न तासामद्वैतावधारण

तत्परत्वात्प्रामाण्योपपत्तेःद्वैतिनःकेचित्प्रकृतेरण्वादेश्चजगत्कारणत्वंवदंतस्तत्कार्यंजगद्ब्रह्मणोव्यतिरिक्तंकल्पयित्वाश्रुतिसिद्धमद्वैतमपाकु
र्वंतितेनाद्वैतश्रुतीनांव्याहतिस्तांस्वयमसहमाना यतोवेत्यादिश्रुतयोब्रह्मणएवजगत्कारणत्वंकार्यस्यकारणाव्यतिरिक्तत्वंचबहुदृष्टांतैःप्रति
पाद्याद्वैतमेवनिर्वहंति ततःसृष्टिश्रुतीनामद्वैतसिद्धावेवतात्पर्यंनतुस्वार्थे वायुर्वैक्षेपिष्ठादेवतेत्यादिश्रुतीनांयथातद्वत्विध्येकार्थानामर्थवाद
श्रुतीनांविधिनासहप्रामाण्यंयथा तथाऽद्वैतश्रुत्येकार्थानांसृष्टिश्रुतीनांस्मृतीनांच एकमेवाद्वितीयंब्रह्मेत्याद्यद्वैतश्रुतिभिर्विज्ञानमेकमित्यादि
स्मृतिभिश्चसहैवास्तिप्रामाण्यंनात्रकुशंकावकाशः ननुतर्हिप्रकृतेःपरमाण्वादेश्चयथातथाब्रह्मणोपिकारणत्वानंगीकारेजगन्निष्कारणकमेवस्या
दितिचेदस्त्येवजगत्कारणमधिष्ठानाज्ञानलक्षणस्वदीयभ्रमइतिब्रूमस्ततएवश्रीभगवानाह नत्वहमिति तुशब्दोव्यावृत्त्यर्थश्चार्थोवा एतद्योनी
नीत्युक्तत्वादेतेषुमायामयेषुरज्जुसर्पवत्प्रतीतिमात्रेष्वबादिषुरसादिरूपेणनाहंतुकारणमस्मि किंतु मायैवास्ति माययाखलुमयिनिर्विशेषेविशे
षाकारेणतेषांप्रतीतिर्यथामरौजलप्रतीतिस्तथाततएवं विकल्पोनहिवस्तुमायामात्रमिदंद्वैतं असत्त्वादन्यस्येत्यादिश्रुतिभिः यथास्वप्नप्रपंचो
यमित्यादिस्मृतिभिः इदंसर्वंमिथ्यामायाकार्यत्वादैंद्रजालिकवदित्यादियुक्तिभिश्चजगतोमायाकार्यत्वादेवमिथ्यात्वंनियमेनप्रतिपाद्यते
जाग्रत्स्वप्नयोर्व्यभिचरितस्यप्रपंचस्यप्रत्यक्षेणसुषुप्तावभावदर्शनाच्च जगतोमायाकार्यत्वंप्रतीतिमात्रत्वंचयुक्तं ततस्तेषुमरुजलवत्प्रतीतिमा
त्रेष्वबादिषुपरिपूर्णस्याप्रमेयस्यनिष्कलस्यनिष्क्रियस्यासंगस्यामूर्तस्याविकारिणस्तदेकाधारतयातत्रावस्थानंनसंभवति तदभावेतद्गुणदो
षपरिच्छित्त्यादिर्नसंभावयितुंशक्यते यथाभ्रमकल्पितसर्पेरज्जोरवस्थानंतद्धर्माणांक्रौर्यादीनांविषस्यवाऽन्यस्यवासंबंधःकल्पयितुंनशक्यते
तद्वत्ननुभूतेष्वबादिषुतवपरिपूर्णस्यासंगस्यापरिच्छिन्नस्यैवैकदेशेस्थितिर्मास्तुभूतानांतुत्वयिस्थितिःसंभवेदित्यतआह तेमयीति तेचाबाद
योभावामय्यदृश्यत्वादिगुणकेकूटस्थासंगचिद्रूपेपरेब्रह्मणिवस्तुतोनसंति नेहनानास्तिकिंचन नहीदंसर्वंकदाचित् नह्यस्तिद्वैतसिद्धिरितिच
श्रुतेः यतएवंततस्त्रिष्वपिकालेषुसजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितंनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमद्वितीयमानंदैकरसंपरंब्रह्मैकमेवास्तीतिसि
द्धंएकमेवाद्वितीयंब्रह्मेतिश्रुतेः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननुत्वांपरिपूर्णसच्चिदानंदैकरसमद्वितीयंपरंब्रह्मकस्मादयंलोकोनिःशेषसंसारदुःखविच्छित्त्यैनविजानातीत्याकांक्षायांतत्कारणमाह त्रिभिर्गु
णमयैरिति गुणमयैःसत्त्वादिगुणपरिणामैस्त्रिभिस्त्रिप्रकारैःसात्विकैराजसैस्तामसैश्चभावैर्भोग्यपदार्थैरतैरनुभूयमानैःशब्दादिविषयैर्बंधकैस्त
त्प्रवृत्तिकारणैरागद्वेषादिभिश्चमोहितं मोहःसदसद्विवेकाभावस्तंप्रापितं इंद्रियाभ्यामजय्याभ्यांद्वाभ्यामेवहतंजगत् अहोउपस्थजिह्वाभ्यांब्र
ह्मादिमशकावधीतिन्यायेनाऽनाद्यविद्ययाविषयभोगलंपट्यमेवानुगमितमिदंजगज्जंगमप्राणिजातंसर्वंच एभ्यःसत्त्वादिगुणेभ्योगुणकार्ये
भ्यश्चाकाशादिभूतेभ्यःसर्वेभ्योदृश्येभ्यःपरंभिन्नं नित्यत्वेननिर्गुणत्वेनशुद्धत्वेनबोधैकरसत्वेनानंदघनत्वेनविलक्षणंचाव्ययमविक्रियंशाश्वतं
परिपूर्णमद्वितीयंमांपरंब्रह्मनाभिजानाति तत्रकश्चिच्छ्रुत्वामत्वापिब्रह्मपरोक्षमेवजानातिनत्विदमेवाहमित्याभिमुख्येनस्वात्मनावेत्तीत्यर्थः
यद्वा गुणमयैःसत्वादिगुणविकारैर्मनोमयोविज्ञानमयश्चज्ञानेंद्रियाण्यग्न्यादिदेवाश्चसत्वविकाराः प्राणादयःकर्मेंद्रियाणिचरजोविकारा आनं

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिःसर्वमिदंजगत् ॥ मोहितंनाभिजानातिमामेभ्यःपरमव्ययम् ॥ १३ ॥
दैवीह्येषागुणमयीममम्मायादुरत्यया ॥ मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतिते ॥ १४ ॥

दमयश्चान्नमयश्चतमोविकारो एवंसत्वादिगुणमयैस्त्रिविधैर्भावैरात्मनउपाधित्वेनभाव्यंतेइतिभावाः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहास्तैरित्थंभावेतृतीया
देहत्रितयात्मनास्थितमिदंजगत्प्राणिजातंसर्वंमोहितं पंचकोशात्मकमिदंशरीरमेवाहमित्यनाद्यविद्ययाआवरणात्मिकयावासनात्मिकया
चत्रिगुणमय्यादेहएवात्मबुद्धिंप्रापितंसत् स्वयमेभ्यःस्थूलसूक्ष्मकारणदेहेभ्यःपरंनित्यत्वशुद्धत्वसूक्ष्मत्वांतरत्वकूटस्थत्वासंगत्वचिद्रूपत्वानंदै
करसत्वसर्वज्ञत्वसर्वसाक्षित्वसर्वप्रकाशकत्वादिधर्मैर्विलक्षणमनावृततयासर्वदाप्रकाशमानमहमर्थतयाप्रत्यक्षेणसुषुप्तावपिप्रतीयमानमेकात्म
कमेकरूपंनिर्विशेषंमांप्रत्यग्रूपंपरंब्रह्मनाभिजानाति अयमेवाहमितिक्षुद्भोगवदारोग्यवद्भोजनादिसुखवद्देहेंद्रियादिभ्योभिन्नतयास्वात्मना
नकोपिसाक्षात्करोति अहोइदमेवात्यद्भुततरमितिमन्यतेश्रीभगवान्॥१३॥नन्वनाद्यविद्ययामाययाऽनात्मन्येवात्मत्वभ्रमेणमोहितानांसंसार

दुःखाग्निनासंतप्यमानानांप्राणिनांकथंतरणंसिध्यतीत्याकांक्षायां तत्तरणोपायंविवक्षुरीश्वरआदौतत्तरणेमहान्प्रयत्नःकर्तव्यइतिबोधयितुंत स्यादुर्जयत्वमाह दैवीति कालत्रयेप्यन्यानपेक्षयास्वयमेवदीव्यतेप्रकाशतइतिदेवःपरमात्मानिर्विशेषस्तस्मिन्नात्मन्याकाशेनीलिमवदाभास रूपेणमयितिष्ठतीतिदैवी यद्वा तथाहिप्राज्ञेसैषाविद्येतिश्रवणाद्देवेप्राज्ञेतिष्ठतीतिदैवीगुणमयीगुणात्मिकामायाममस्वरूपस्यजलस्यशैवालमि वावरणीभूयतिष्ठतिसैषामायापुंसांदुरत्यया दुःखेनात्ययोतिक्रमणंयस्याःसादुरत्यया दृष्टादृष्टविषयसुखतत्साधनसर्वस्वपरित्यागयमनियमा दिदुःखेनैवात्येतुंशक्यतेनान्येनातएवदुरत्ययादुर्जयाहिखलुमायायादुर्जयत्वंलोकशास्त्रप्रसिद्धं एवंमायाजयेप्रयत्नाधिक्यंबोधयित्वातत्तर णोपायंचस्वयमेवाह मामेवेति निष्कामनयेश्वरार्पणबुद्ध्याबहुजन्मस्वनुष्ठितपुण्यकर्मविशेषैःशुद्धात्मानःसंतोविवेकवैराग्याभ्यांसर्वसंन्यस्य ब्रह्मविद्गुरोःसन्निधौश्रद्धयातीव्रमोक्षेच्छयाप्राप्ततदेकनिष्ठयाश्रवणंमननंचकृत्वा षष्ठेनोक्तरीत्यामामेवनिर्गुणमदृश्यत्वानात्म्यत्वादिलक्षणंचि देकरसंपरंब्रह्मनित्यनिरंतरनिर्विकल्पकसमाधिनिष्ठयाक्रियांतरानवकाशप्रदयैवयेयतयःप्रपद्यंते विपरीतप्रत्ययराहित्येनसर्वदास्वात्मनानुसं दधतेतएवगुर्वात्मेश्वरप्रसादातिशयात्सम्यगुत्पन्नाऽप्रतिबद्धपरावरैकत्वविज्ञानेनैवैतामावरणविक्षेपात्मिकांसर्वानर्थकारणभूतांसत्त्वरजस्तमो गुणमयींमायांतत्कार्यंचविपरीतदर्शनलक्षणंतरंति सर्वमिदमहंचब्रह्मैवेत्यप्रतिबद्धब्रह्मैकत्वप्रत्ययेनविध्वंसयंति नित्यनिरंतरब्रह्मनिष्ठयारजो गुणान्रागादीन्तमोगुणान्विपरीतभावादीन्सत्त्वगुणाञ्शमादींश्चतत्कार्याणिचप्रवृत्तिनिवृत्त्यहंममेत्यादीनिसर्वाण्यतीत्य इहैवसंसारान्मु क्ताभूत्वाविदेहमुक्तिसुखमखंडमात्मीयंप्राप्नुवंतिनान्येश्रवणमात्रेणात्मानंकृतार्थंमन्यमानाइत्यर्थः अत्रमामेवयेप्रपद्यंतइत्यस्मच्छब्देनसगुणं वस्तुनविवक्षितं तथात्वेतदुपास्त्यागुणमय्यामायायाअतिक्रमासंभवात् नहिगुणवदुपास्त्यासत्त्वादिगुणातिक्रमणंभेददर्शननिवृत्तिश्चसिध्यति विषसेवयाऽमृतत्वसिद्धिवत् अमृतसेवयैवामृतत्वसिद्धिर्दुःसाध्याकथंसाविषसेवयासिध्येत् तद्वन्निर्गुणोपास्त्यामायायास्तत्कार्यस्यनिःशेषनि वृत्त्यसंभवेऽनर्थकयासगुणोपास्त्याकथंतन्निवृत्तिःसंभवेत् ततएव यदाह्येवैषएतस्मिन्नुदरमंतरंकुरुते अथतस्यभयंभवतीतिनिर्विशेषोपासिनःक

चिदीषद्भेदंपश्यतोविदुषोपितद्भेददर्शनस्यसंसारलक्षणंभयंश्रूयते किमुतसर्वदाभेदैकनिबंधनासगुणोपास्तिंकुर्वतः उपास्त्यनुरूपत्वात्फलसि द्धेः नह्युपास्तिभेदेफलाभेदोस्ति नहिपिचुमंदसेवावतआम्रसेवाफलमस्ति तद्वत्तथाचश्रुतिः यथाक्रतुरस्मिंल्लोकेपुरुषोभवतितथेतःप्रेत्यभवति तंयथायथोपास्तेतथैवभवति असन्नेवसभवतिअसद्ब्रह्मेतिवेदचेदित्यादिस्तथास्मृतिश्च येयथामांप्रपद्यंतेतांस्तथैवभजाम्यहमितिमायाखलुब्र ह्मात्मनोर्ब्रह्मजगतोश्चभेददर्शनहेतुस्तस्याएवप्रवर्धकमत्यंतभेददर्शनलक्षणमयमुपास्योममाहमेनमुपासे इत्यहंममपदप्रत्ययार्थभेदाश्रयंद्वैतो पासनमेवकुर्वतोयदिमायानिवृत्तिःस्यात्तदाप्राचींदिशंगच्छतः कैलासप्राप्तिःस्यात् यस्मादेवंतस्मादत्रास्मच्छब्दार्थोनिर्गुणमेवपरंब्रह्मतस्यै वोपास्तिंकुर्वतएवमायात्ययइतिसिद्धं ॥ १४ ॥ ननुत्वदुपास्त्यासर्वानर्थकरींमायांयदितरंतितर्हिमीमांसकतार्किकादयोमहापंडिताःसर्वेक

नमांदुष्कृतिनोमूढाःप्रपद्यंतेनराधमाः ॥ माययापहृतज्ञानाआसुरंभावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

स्मात्त्वांनोपासतइत्याकांक्षायामाह नमामिति क्रियतइतिकर्मदुष्टंजननमरणादिदुःखप्रदंकाम्यलक्षणंकर्मएषामस्तितेदुष्कृतिनोमीमांसका: पंडिताअप्यपहृतज्ञानाः माययाकामादिरूपिण्यापहृतंतिरोभावितंज्ञानंसदसद्विवेकलक्षणंयेषांतेअपहृतज्ञानास्ततएवासुरंभावं इदमद्यमया लब्धमित्युक्तप्रकारमेवाश्रिताःसंतो वेदांतानांकर्तृस्तावकतयाअम्नायस्यक्रियार्थत्वादितिन्यायेनकर्मशेषत्वमेवाभ्युपगम्याविश्वासेनतद्वि चारमेवनकुर्वंति कुतस्तेषांमज्ज्ञानंतदसत्त्वेकुतोमदुपास्तिप्रसक्तिस्ततएवमांनप्रपद्यंते तार्किकावैशेषिकाश्चपंडिताअपिमाययापहृतज्ञानास्त तएवमूढाःसंतोजगदुपादानमणवएवेतिमामुपसर्जनंकृत्वास्वस्वाभिमतपदार्थज्ञानादेवमुक्तिरित्यभिमानेनमद्विचारज्ञानशून्याभूत्वामांनप्र पद्यंते अन्येचार्वाकजैनबौद्धादयोनराधमाअपिनमांप्रपद्यंतएवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननुमहापंडितानामप्येवंविधत्वेकेपुनस्त्वांप्रपद्यंतेइत्याकांक्षायां येशुद्धात्मानःशास्त्रतोगुरुतश्चमत्तत्त्वंश्रुत्वामामेवसर्वेश्वरंसर्वार्थदंजानंतितेमां प्रपद्यंतेतथापितेषांमद्भजनपराणांभेदोस्तीत्याह चतुर्विधेति इहजन्मनिजन्मांतरेष्वनेकेषुच स्वकर्मणातमभ्यर्च्यसिद्धिंविंदतिमानवइत्या दिशास्त्रेणतदर्थज्ञेनचगुरुणाशिक्षिताःसंतः ईश्वरार्पणबुद्ध्यासुष्ठुमंत्रतंत्राद्यलोपंयथातथाऽनुष्ठितानिकृतानिश्रौतस्मार्तादीनिकर्माणियेषांसं तितेसुकृतिनःसत्कर्मानुष्ठानपराविवेकिनोये तेआर्तादिभेदेनचतुर्विधाश्चतुष्प्रकाराभूत्वामांभजंते तत्प्रकारमेवाह आर्तइत्यादिना आ र्तआध्यात्मिकाद्युपद्रवेणनिष्पीडितस्तदुपद्रवनिवृत्त्यै नित्यानित्यपदार्थविवेकेनात्मतत्त्वंज्ञातुमिच्छुर्जिज्ञासुर्मत्प्रसादसिद्ध्यै ऐहिकामुष्मि कसुखतत्साधनकाम्यर्थार्थीकामसिद्ध्यै ज्ञानीब्रह्मविदुत्पन्नज्ञानस्याप्रतिबद्धत्वसिद्धये एवंचतुर्विधाजनाभजंतेमांसगुणमीश्वराख्यमार्ता

चतुर्विधाभजंतेमांजनाःसुकृतिनोऽर्जुन ॥ आर्तोजिज्ञासुरर्थार्थीज्ञानीचभरतर्षभ ॥ १६ ॥
तेषांज्ञानीनित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्यते ॥ प्रियोहिज्ञानिनोत्यर्थमहंसचममप्रियः ॥ १७ ॥

दयस्त्रयोपि ज्ञानीतुनिर्गुणंपरंब्रह्माख्यंमांभजतीदमेवाहमितिस्वात्मनानुसंधत्तइतिज्ञातव्यं ज्ञानीतिविशेषणसामर्थ्यात् ॥ १६ ॥ नन्वत्रपरो क्षज्ञानीविवक्षितइतिचेन्न परोक्षज्ञानिनएकभक्तिर्विशिष्यतइतिज्ञानीत्वात्मैवमेमतमित्येकभक्तित्वपरमात्माभिन्नत्वप्रतिपादनायोगात् तर्हि ब्रह्मविदपितत्प्रसादातिशयसिद्ध्येसगुणमीश्वरमेवोपास्तइतिचेन्न अयथार्थस्वरूपंभजतोभक्तगणस्यापेक्षयास्वस्ययथाभूतस्वरूपानुसंधानप रेब्रह्मविद्येवपरमेश्वरस्यसमग्रानुग्रहकरणसंभवात् पितुःपुत्रेभ्यःसर्वेभ्योऽप्रयोजकेभ्योविद्याविनयशीलवित्तार्जनकीर्तिप्रतिष्ठावतिसत्पुत्रएव प्रीत्यतिशयकरणदर्शनात्तद्वत् ॐमित्येवंध्यायथआत्मानंस्वस्तिवःपारायतमसःपरस्तादितिब्रह्मविदांध्येयवस्तुनोमायातत्कार्यलेशसंबंधशू न्यत्वश्रवणाच्च अथयोन्यांदेवतामुपास्तइतिस्वभिन्नत्वेनदेवतांतरोपासिनःपशुतुल्यत्वश्रवणाच्च जीवेशावाभासेनकरोतीतीश्वरस्यापि

मायाभासत्वश्रवणात्तत्रासत्त्वबुद्ध्यातद्विलक्षणएवसच्चिदानंदैकरसेपरेब्रह्मण्येवसदातदात्मनातिष्ठतस्तदानंदामृतरसपायिनोब्रह्मविदःसगुणे रुच्यसंभवात् सविशेषोपासनानुपपत्तेः ब्रह्मविदउपासनमेवानुपपन्नमितिचेन्न तमेवधीरोविज्ञायेतिब्रह्मविदएवज्ञानस्याप्रतिबद्धत्वसि द्ध्येप्रज्ञाकरणश्रवणात् प्रज्ञाकरणंनामसर्वत्रब्रह्मदर्शनमेव यतएवंततोनिर्विशेषमेवपरंब्रह्मब्रह्मविदउपास्यमितिसिद्धौ निर्विशेषपरत्वादेवम हात्मानंब्रह्मविदमार्तादिभ्यःसविशेषपरेभ्योविशेषयतिबहुभिर्विशेषणैः तेषांज्ञानीति नित्ययुक्तःनित्यंक्रियांतरानवकाशंयथातथायुक्तः स र्वदाब्रह्मण्येवसमाहितचित्तइत्यर्थः यद्वा नित्येमायातत्कार्यसंबंधशून्यत्वादविक्रियेऽक्षरेपरमात्मन्येवयुक्तोनत्वनित्यपरःसर्वत्रब्रह्मैवपश्यति नत्वन्यदित्यर्थः द्रष्टादृश्यमितिभेदेइदमाह एकभक्तिरिति स्वविषयीभूतवस्त्वाकारंभजतीतिभक्तिरंतःकरणवृत्तिःएकाअहमिदमितिद्वै विध्यनिर्मुक्तास्वस्यचब्रह्मणश्चोभयोरेकत्वावगाहिन्यखंडाकाराभक्तिर्वृत्तिर्यस्यसएकभक्तिः जगद्ब्रह्मणोरात्मब्रह्मणोश्चाभेददर्शननिष्ठइत्यर्थः

उदाराःसर्वएवैतेज्ञानीत्वात्मैवमेमतम् ॥ आस्थितःसहियुक्तात्मामामेवानुत्तमांगतिम् ॥ १८ ॥

ततएवज्ञानिनोनिर्विशेषःपरमात्माहमेवात्मत्वादानंदरूपत्वाच्चात्यर्थंप्रियःप्रेष्ठोनत्वन्यः तदेतत्प्रेयःपुत्रात्प्रेयोवित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादंत रतरंयदयमात्मेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिप्रकाशनार्थोहिशब्दः तथाममचजगदीश्वरस्यापिसज्ञान्येवप्रियःप्रेष्ठउक्तलक्षणत्वात् यतएवंततस्तेषामि तिपंचम्यर्थेषष्ठी तेभ्यःसविशेषपरेभ्यआर्तादिभ्योज्ञानीनित्ययुक्तादिविशेषणैर्विशिष्यते श्रेष्ठोभवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ननुज्ञानिनएवतेभ्यः श्रेष्ठत्वेत्वितरेषांत्रयाणांनिकृष्टत्वमेवप्राप्तंत्वद्भक्तानामिदंकथंयुक्तमित्याकांक्षायां तेपिचश्रेष्ठाएवभवंतीत्याह उदाराइति अत्रसर्वइतिसर्व शब्देनज्ञानिनोप्यार्ताद्यंतःपातित्वेपिज्ञानीत्वितिविभक्तत्वात्तद्व्यतिरिक्तानामेवसर्वशब्दवाच्यत्वं एतेपूर्वोक्ताःसर्वेआर्तादयोप्युदाराउत्कृष्ट त्वमेवारुणंतीत्युदाराउत्कृष्टामद्भजनविमुखीभूतमीमांसकादिभ्यःश्रेष्ठाएवभवंति यस्मान्मदर्पणबुद्ध्याकर्मानुष्ठानंचित्तशुद्धिरयमेवपरमेश्वरइ

तिज्ञानंमद्भजनंचात्यंतदुर्लभमेते एतत्सर्वंप्राप्यमामेवभजंतेतस्मादेतेषामपिश्रेष्ठत्वमस्त्येव ननुभजनक्रियायाज्ञानिनोप्येतेषांचसमेसतिश्रेष्ठत्वेज्ञानीविशिष्यतइतिकथंसर्वसमस्यतवतत्रपक्षपातइत्यतआह आस्थितइति हियस्मात्सज्ञानीयुक्तात्माप्रत्यग्वृत्त्यासदासर्वत्रमत्स्वरूपग्रहणएवयुक्तोभिनिविष्टआत्मामनोयस्यसयुक्तात्मासन् अनुत्तमांयस्याःनित्यत्वेनमहत्त्वेनसूक्ष्मत्वेनांतरत्वेनानंदत्वेनज्ञेयत्वेनप्राप्यत्वेनचलोकशास्त्रप्रसिद्धउत्तमःपदार्थःप्रमाणाबाधितोनास्तिसाऽनुत्तमातां गतिंज्ञानेनैवैकेनगम्यतइतिगतिस्तांकेवलतांतदात्मकमेवमामास्थितः अयमेवाहमितिमामेवपरंब्रह्मचिदेकरसमद्वितीयमहमर्थंकृत्वाआसमंतात्स्थितःआस्थितःपूर्णात्मनातिष्ठति नक्वचिदपिदेहेंद्रियादिभिःपरिच्छिन्नोभवतीत्यर्थः तस्मादेवज्ञानीश्रेष्ठएवेतिनकिंतुमेममपरमेश्वरस्यपूर्वोक्तरीत्यात्मैवभवति ब्रह्मैवाहमितिसर्वदापूर्णात्मनास्थितत्वात्स्वरूपमेवभवतीतिमममतंनिश्चयइत्यर्थः तस्मादेवसगुणभक्तेभ्यःसर्वेभ्योज्ञानीविशिष्यतइत्युक्तं ॥ १८॥ एवंज्ञानिनोज्ञानाधिकत्वेनसर्वोत्तमत्वंप्रतिपा

बहूनांजन्मनामंतेज्ञानवान्मांप्रपद्यते ॥ वासुदेवःसर्वमितिसमहात्मासुदुर्लभः ॥ १९ ॥

द्येदानींकतिपयैर्जन्मभिर्ब्रह्मनिष्ठैकप्रयोजनैः सम्यक्परिपक्वविज्ञानेनविनष्टाशेषप्रतिबंधकेनसर्वंब्रह्मैवपश्यतोमहात्मनएवंसमुत्पन्नज्ञानस्यफलंविदेहमुक्तिंप्रतिपादयति बहूनामिति बहूनामनेकेषांद्वित्रिचतुःसंख्याकानांजन्मनां तत्रतंबुद्धिसंयोगमित्युक्तप्रकारेणसम्यग्ज्ञानसिद्ध्येकप्रयोजनानांजन्मनामंतेचरमेजन्मनि प्राक्तनयाप्याधुनिकयाचसमाधिनिष्ठयानिःशेषविनष्टविपरीतभावकारणकोटितयाब्रह्मविद्वासुदेवःसर्वमित्यप्रतिबद्धवृत्त्यासर्वस्यवासुदेवमात्रत्वज्ञानवान् ननुनामरूपक्रियाजातिविशेषैःपृथिव्यप्तेजोवाय्वादितत्कार्यभेदेनपृथक्सत्तावत्तयाप्रत्यक्षेणोपलभ्यमानस्यजगतःसर्वस्यकथंवासुदेवः सर्वमितितद्विलक्षणवासुदेवाभिन्नत्वंसिद्ध्यतीतिचेन्न श्रुतियुक्तिभिर्विचार्यमाणेनामरूपादेस्तद्विशिष्टस्यजगतोपिब्रह्मसत्ताव्यतिरेकेणसत्ताऽसिद्धेः मृदिघटवन्मरौजलवद्ब्रह्मणिकल्पितस्यजगतःसतिसत्तासंभवेनामरूपजात्यादिभि

रनेकत्वंतद्विलक्षणत्वंचसिद्ध्येत्तदभावात्तदसिद्धेःनहिघटस्यमृत्सत्ताव्यतिरेकेणप्रमाणैःसत्तानिरूपयितुंशक्यते ननुपृथुबुध्नकंबुग्रीवाद्याकारेणमृदोभिन्नतयाघटस्वरूपस्योपलभ्यमानत्वात्तद्भिन्नस्यघटस्यतत्सत्ताभिन्नसत्तोपपद्यतएवेतिचेन्न पृथुबुध्नत्वाद्याकारवत्तयामृदएवस्थितत्वाज्जडत्वगंधवत्त्वादिमृद्धर्माणामव्यभिचारात्स्थितिभेदाद्भेदएवेतिचेन्न मृद्येवस्थितिभेदस्यकल्पितत्वात्स्थितिभेदानुगतत्वेनमृदएवोपलभ्यमानत्वादुक्तधर्माव्यभिचाराच्च प्रत्यक्षेणघटस्यमृत्सत्ताभिन्नसत्तायानिरूपयितुमशक्यत्वात्तद्भिन्नत्वासिद्धेर्मृदभिन्नत्वस्यप्रत्यक्षत्वात् घटस्यतद्भिन्नत्वंसाधयितुमनुमानमशक्तंप्रत्यक्षेणासंदिग्धेचानुमानाऽप्रवृत्तेः घटादावप्येतन्न्यायस्ययुक्तत्वात्सादृश्यानुपपत्तावुपमानस्याप्यनुपपत्तिः यथासौम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृण्मयंविज्ञातंस्यादितिघटस्यमृण्मात्रत्वश्रवणाच्छब्देनापिघटस्यपृथक्सत्तासंपादयितुंनशक्यते तद्वज्जगतोपिमृदिघटवद्ब्रह्मणिकल्पितस्यसर्वप्रमाणैःपृथक्सत्तासंपादयितुंनशक्यते कल्पितत्वस्योभयसाधारण्यात्ततःस्वतःसत्ताशून्यस्यजगतोब्रह्माभिन्नत्वमेवसिद्धं पूर्वोक्तरीत्याजगत्सत्तायाबाधितत्वेतदाश्रयनामरूपजात्यादेरपिबाधितत्वात्स्वकार्यनिर्वाहानुपपत्तेः यतएवंततोवासुदेवःसर्वमितिभ्रांत्याप्रतीतस्यसर्वस्याधिष्ठानाऽनन्यत्वेनवासुदेवमात्रत्वात्प्रत्यग्दृष्ट्याऽप्रतिबद्धयासकलमिदमहंचवासुदेवएवेतिज्ञानवान्सन् ब्रह्मविद्वरिष्ठःप्रारब्धशेषसमाप्तौ तस्यतावदेवचिरमितिश्रुत्युक्तरीत्यापतितेस्मिन्विद्वच्छरीरे निरस्ताशेषविशेषमपूर्वमनपरमनंतरमबाह्यंसच्चिदानंदैकरसमद्वितीयंमांपरंब्रह्मप्रतिपद्यते घटेनष्टेघटाकाशोमहाकाशात्मनायथातथोपाधौविनष्टेपरिच्छित्तिहेतोरभावात्पूर्णात्मनातिष्ठतिविदेहकैवल्यंप्राप्नोतीत्यर्थः एवमप्रतिबद्धवृत्त्यासर्वत्रब्रह्ममात्रत्वदर्शीमहात्मापुरुषोब्रह्मविद्वरिष्ठोलोकेसुदुर्लभःशुकादिवत्कश्चिदेवनतुप्रायशइत्यभिप्रायः यद्वा बहूनामनेकेषांसम्यग्ज्ञानसिद्धिकारणसमाध्येकप्रयोजनानांजन्मनामंतेऽवसाने तत्तज्जन्मन्यनुष्ठितसमाधिविशेषैरविद्याकामादिप्रतिबंधकजातस्यनिःशेषनिवृत्त्याविशुद्धविज्ञानःसन्ज्ञानवान्ज्ञानीवासुदेवःसर्वंब्रह्मैवेत्यप्रतिबद्धवृत्त्यामांसर्वात्मकंपरंब्रह्मप्रपद्यतेइदमेवाहमितिस्वस्वरूपत्वेनविजानाति एवंसर्वंस्वंचब्रह्मैवयोविजानातिसएषमहात्मामहान्सर्वदाब्रह्माकारेणेववर्ततइतिमहानुत्कृष्टःआ

त्मातःकरणंयस्यसमहात्मामहानुभावः लोकेसुदुर्लभःसुतरांदुर्लभःसुदुर्लभोविरलःशतसहस्रेषुकृतश्रवणादिषुकश्चिदित्यर्थः ॥ १९ ॥ ननुस्व
स्वरूपमेवप्रत्यग्लक्षणंसर्वात्मकंब्रह्मेतिचेत्सर्वेकिमात्मानमेवपरिपूर्णमासन्नतरमश्रमलभ्यंनजानंति ज्ञात्वाकिमितिमुक्तिंनप्राप्नुवंतीत्याकां
क्षायां मदीययामाययापहृतविवेकविज्ञानाःसंतोदेवतांतराराधनपराभूत्वामांनजानंतिनभजंतितत्फलंचनप्राप्नुवंतीत्याह कामैरितिचतुर्भिः
पश्यतिपुत्रंपश्यतिपौत्रं एतैरायुष्कामःआयुराशास्ते राष्ट्रकामःपशुकामःब्रह्मवर्चसकामइत्यादिश्रुत्युक्तैः विष्णुलोकंसगच्छति शिवेनसहमोद
तइत्यादिपुराणवचनोक्तैस्तैस्तैःपुत्रपौत्रपशुस्वर्गविष्ण्वादिलोकविषयैस्तत्तद्देवतामहत्त्वप्रतिपादकवाक्यश्रवणसमुत्पन्नैः कामैर्ममायालक्ष
णैर्हृतज्ञानाःहृतंतिरोभावितंज्ञानंनित्यानित्यपदार्थविवेचनेनित्यपदार्थवेदनेतदनुसंधानेतत्फलसंपादनेऽशक्तंविवेकज्ञानंयेषांतेहृतज्ञानाःसंतो

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाःप्रपद्यंतेन्यदेवताः ॥ तंतंनियममास्थायप्रकृत्यानियताःस्वया ॥ २० ॥
योयोयांयांतनुंभक्तःश्रद्धयार्चितुमिच्छति ॥ तस्यतस्याचलांश्रद्धांतामेवविदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

मीमांसकास्तार्किकाःशैवाःशाक्तावैष्णवाश्चान्येसर्वेजनाः स्वयास्वकीययास्वांतःकरणस्थयाप्रकृत्यातत्तद्देवताराधनेभजनेतत्फलसंपादनेच
कृतिकारिण्यावासनयानियताःप्रेरिताभूत्वा तंतंतत्तत्कर्मानुष्ठानेतत्तद्देवताभजनेचयोयोनियमस्तत्तच्छास्त्रेणोक्तोवैदिकःस्मार्तःपौराणिक
स्तांत्रिकश्चकर्मानुष्ठानजपहोमदानस्तोत्रपाठादिविषयोविध्यनतिक्रमस्तंतं नियममास्थायाश्रित्यान्यदेवताःअन्याःस्वात्मतत्त्वव्यतिरिक्ताःप
रस्यब्रह्मणोभिन्नादेवताः सविशेषान्सोपाधिकान्ब्रह्मेंद्रविष्ण्वादिदेवान्प्रपद्यंते तदुपास्त्यालभ्येषुफलेष्वनित्येषुतुच्छेषुनित्यत्वरम्यत्वेष्टत्वबु
द्ध्यामोहितास्तत्सिद्ध्यैइंद्रादीन्भजंतइत्यर्थः ॥२०॥ किंच यइति तेषांमध्येशैवोवावैष्णवोवाशाक्तोवाकर्मीवान्योवायोयोभक्तःउपासकोयांयांत
नुंकामितार्थंतनोतीतितनुर्देवतातांशिवंवाविष्णुंवापींद्रमन्यंवायया श्रद्धयास्वयाऽर्चितुंफलसिद्ध्यैआराधयितुमिच्छति तस्यतस्यभक्तस्यतस्यां

तस्यामेवदेवतायांशिवादौतामेवश्रद्धामचलांस्थिरामहमात्माबुद्धिस्थोंतर्यामीविदधामि प्रयच्छामीत्यर्थः अत्रायमभिप्रायः अंकुरस्थंजलमं
कुरःपैप्पलोवापैचुमंदोवाम्रोवास्वस्ववासनानुरूपेणयथापरिणमतेतथास्यशक्तिंप्रयच्छति तद्वद्बुद्धिस्थआत्मापिप्राणीस्वकर्मानुरूपवासनया
यथाप्रवर्तितुमिच्छतितथास्वसन्निधिमात्रेणतद्बुद्धेस्तत्प्रवृत्त्यनुरूपांशक्तिंसंभावयति नतुसारथिरश्वमिवचोदयति अमूर्तस्याविकारिणःक्रिया
संभवात् तथाश्रुतिश्च यआदित्येतिष्ठन्नादित्यादंतरोयमादित्योनवेदयस्यादित्यःशरीरंयआदित्यमंतरोयमयतियआत्मानितिष्ठन्निति ॥ २१ ॥
एवंदेवतांतरभक्तानांतत्तद्देवतायांदृढश्रद्धासिद्धिःस्वस्मादेवेतिप्रतिपाद्यतेषांफलसिद्धिरपितत्तद्देवताद्वारास्वस्मादेवेत्याह सतयेति सचभ
क्तोपितयाउक्तरीत्यामयासंभावितयाश्रद्धयायुक्तःसन् संधिरत्रार्षस्तस्याःस्वस्वदेवतायाआराधनंतत्तद्देवताविषयंकर्ममंत्रजपहोमादिलक्षण

सतयाश्रद्धयायुक्तस्तस्याराधनमीहते ॥ लभतेचततःकामान्मयैवविहितान्हितान् ॥ २२ ॥
अंतवत्तुफलंतेषांतद्भवत्यल्पमेधसाम् ॥ देवान्देवयजोयांतिमद्भक्तायांतिमामपि ॥ २३ ॥

मीहतेकरोति पश्चान्मयैवतत्तद्देवतांतर्यामिणाततस्तत्तद्देवताद्वाराविहितान्दत्तान् देवतयादापितानित्यर्थः हितानिष्टान्कामांश्चकामिता
र्थानपिलभते एषएवसाधुकर्मकारयतीति एकोबहूनांयोविदधातिकामानितिचश्रवणान्ममैवकर्मकारयितृत्वंतत्तत्कर्मफलदातृत्वंचेति त
त्तद्देवतानामनात्मत्वमनीश्वरत्वमस्वायत्तत्वंचसूचितं तेनचेतनमीश्वरंसर्वार्थदमात्मभूतमनायासलभ्यंमांत्यक्त्वामूढादेवतांतरमुक्तलक्षणंभ
जंतीतिव्यंजितंच ॥ २२ ॥ कामएषक्रोधएषइतिकामस्यदुष्पूरत्वंपातकित्वंवैरित्वंचपूर्वमेवोक्तं ततःकामएवसर्वानर्थबीजंतद्वताकृतंक
र्मतत्फलंचध्वंसप्रतियोगित्वादपुरुषार्थकरमेवेत्याह अंतवत्त्विति अल्पमेधसांअल्पासदसद्विवेचनाऽसत्त्यागसदादानादिक्रियानर्हामंदामे

धाविवेकबुद्धिर्येषांतेषांकामिनां तत्फलंउपवासनियमायासबह्वर्थसाध्ययज्ञदानादिक्रियाप्रसन्नदेवताभ्यउपलब्धंफलंतदंतवदेव तुशब्दोवधा
रणार्थः सेवायामहद्विषयत्वेफलस्यापिमहत्त्वंतद्विपरीतत्वेविपरीतत्वं महत्सेवांद्वारमाहुर्विमुक्तेरितिप्रसिद्धंराजभटसेवादौदृष्टंच यस्मादेतैःसे
वितादेवताःसगुणत्वादनित्याःपरिच्छिन्नाःसोपाधिकाश्चानीश्वराश्चाल्पविभूतयस्तासांसेवयाभटसेवावदल्पमेवफलमनित्यंच तस्मात्तेषांका
मिनांतत्तत्फलं योवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वास्मिँल्लोकेजुहोतियजतेतपस्तप्यतेअंतवदेवास्यतद्भवतीतिश्रवणादंतवन्नाशवदेवभवतिनतुमोक्ष
वन्नित्यं नह्यनित्योपासनयानित्यंमहत्फलंसिध्यति यस्मादेवंतस्माद्देवयजोदेवान्ब्रह्मादीनिंद्रादीन्यजंतितत्तच्छास्त्रोक्तविधिनाभजंतीतिदे
वयजोदेवताभक्तास्तानेवदेवान्यांति कर्मणापितृलोको विद्ययादेवलोकइति देवोभूत्वादेवानप्येतीतिचश्रवणात्तत्तत्सारूप्यंप्राप्यतत्तद्देव
तालोकंप्राप्नुवंति एतेनसगुणोपासकानांदेहायासक्लेशोप्यर्थव्ययक्लेशोप्यल्पफलत्वक्लेशश्चेत्यहोकष्टमितिगम्यते एवंसगुणोपासकानामुपास
नाफलंप्रतिपाद्य वासुदेवःसर्वमिति ज्ञानवान्मांप्रपद्यतइत्युक्तमर्थंपुण्यात्मनांश्रोतॄणांविवेकवतांस्वोपास्तावेवश्रद्धाभूयादितिपुनरपिप्र
तिपादयति मद्भक्ताइति अपिशब्दस्त्वर्थः मद्भक्ताःसदसद्विवेकवैराग्यशमदमसंन्यासाद्युत्तमसाधनसंपत्त्याब्रह्मविद्दर्यप्रसत्त्याच श्रवणमनना
भ्यामात्मानंमांपरंब्रह्मज्ञात्वाजस्रमेकात्मिकयाभक्त्यायेभजंति तेमद्भक्तायतयस्तुमांपरंब्रह्मैवयांति संप्राप्यैनमृषयोज्ञानतृप्ताःकृतात्मानोवी
तरागाःप्रशांताः तेसर्वगंसर्वतःप्राप्यधीरायुक्तात्मानःसर्वमेवाविशंतीतिश्रवणान्नित्यनिरतिशयानंदंपुनरावृत्तिवर्जितंविदेहकैवल्यंप्राप्नुवंती
त्यर्थः तेषांज्ञानीनित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्यतइति योमद्भक्तःसमेप्रियइतिज्ञानिनोपिभक्तत्वप्रतिपादनादत्रमद्भक्ताइतिज्ञानिनएवोच्यंतेन
त्वितरे पूर्वंज्ञानवान्मांप्रपद्यतइतिस्वभक्तस्यैवज्ञानिनःस्वप्राप्तिप्रतिपादनादितरभक्तस्यवासुदेवःसर्वमितिज्ञानाऽसंभवाच्च सर्वारंभपरित्या
गीतिसर्वकर्मपरित्यागायोगाच्च ततोमांतत्त्वतोज्ञात्वाविशतेतदनंतरमितिस्वस्वरूपंतत्त्वतोविज्ञातवतएववक्ष्यतिचविदेहमुक्तिं यतएवंततो
त्रभक्ताब्रह्मविदएवेतिज्ञातव्यं ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननुमहापंडिताउक्ताभक्ताःसर्वेपिशास्त्रार्थंसम्यग्विचार्यज्ञात्वात्वामेवप्रत्यग्लक्षणमात्मानंनिर्विशेषमविनाभूतमुपास्यकस्माद्विदेहमुक्तिंनप्रा
प्नुवंतीत्याकांक्षायामविद्यातत्कार्योपहतचित्तत्वात्मद्विषयकंज्ञानंविपरीतंविनासमीचीनंनोदेति तदभावान्मत्प्राप्त्यभावइतिबोधयितुमाह
अव्यक्तमिति अबुद्धयआत्मानात्मस्वरूपविवेचनतत्त्वाध्यवसायक्षमाबुद्धिर्मत्प्रसादजायेषांनास्तितेस्वल्पबुद्धयो मूढाःपंडिताअपिसद
सद्विवेकशून्याःसंतो ममात्मनोव्ययमव्यक्तादिस्थूलपर्यंतस्यसर्वस्यापिदृश्यस्यनाशेसत्यपिस्वयंनाशरहितमतएवानुत्तमं साकाष्ठासापरा
गतिरितिश्रवणादुत्तमोत्तमं सर्वतःपरिपूर्णंपरंचेतनत्वेनसर्वप्रकाशकत्वेनसर्वाधारत्वेनसर्वद्रष्टृत्वेनचबुद्ध्यादेर्विलक्षणंभिन्नंचभावंपरमंतत्त्वम
जानंतोभूत्वा अव्यक्तंनव्यज्यतेकेनापिप्रमाणेनेत्यव्यक्तः यद्वा व्यज्यतइतिव्यक्तोविकारोदेहेंद्रियादिस्तद्बंधरहितत्वादव्यक्तस्तंमामात्मान
महमर्थंव्यक्तिमापन्नंव्यक्तिर्देहस्तदात्मनास्थितंमन्यंते त्वामात्मानंपरंमत्वापरमात्मानमेवच आत्मापुनर्बहिर्मृग्यअहोज्ञजनताज्ञतेत्युक्तरी

अव्यक्तंव्यक्तिमापन्नंमन्यंतेमामबुद्धयः ॥ परंभावमजानंतोमामव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥
नाहंप्रकाशःसर्वस्ययोगमायासमावृतः ॥ मूढोयंनाभिजानातिलोकोमामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

त्यामयिचदेहंदेहेचमामध्यस्यैकीकृत्यदेहएवाहमितिदेहमेवात्मानंपश्यंतीत्यर्थः एवमनात्मानमेवात्मानंपश्यतांकुतोज्ञानंकुतोमुक्तिरितिसि
द्धं ॥ २४ ॥ सर्वास्ववस्थासुसर्वप्रकाशकतयाप्रतीयमानंपरिपूर्णंप्रत्यक्षमात्मतत्त्वंकथंनविजानात्ययंजनइत्याकांक्षायामाह नाहमिति
अहंप्रत्यग्लक्षणः परात्मासर्वप्रकाशकोपिसर्वगतोपिसर्वस्यापिलोकस्यजनस्यात्मेश्वरप्रसादशून्यस्यब्रह्मविद्दर्यानुग्रहविधुरस्यप्रकाशोज्ञानवि
षयोनभवामि मामनावृतस्वरूपमपिविनाब्रह्मविदोन्यःकोपिनजानातीत्यर्थः लोकस्यात्मस्वरूपाज्ञानेकारणमाह योगेति स्ववृत्त्यापुरु
षंजननमरणदुःखप्रवाहेनयोजयतीतियोगासाचासौमायाचयोगमायातयातमोरूपयासमावृतः योगमायासमावृतः यथासूर्यप्रकाशकेच
क्षुषिकाचपटलेनावृतेसत्यहमंधइत्यध्यासेनपुमानंधोभवति तथात्मप्रकाशकेज्ञानचक्षुषिमाययाआवरणात्मिकयासंवृतेसत्यध्यासेनायंलोको

प्यज्ञोभवतीत्युच्यते योगमायासमावृतस्ततएवमूढोविपरीतभावंप्राप्तोयंलोकोमामात्मभूतंप्रत्यक्षंपुरस्थंसूर्यमंधइवनाभिजानाति देहेंद्रिया दिभ्योभिन्नतयास्फुटतरंप्रतीयमानमजमव्ययमात्मानंसाक्षादयमहमितिस्वात्मनानवेत्तीत्यर्थः अजमित्यात्मनःकालत्रयेप्यव्याहतनित्यत्व बोधनार्थंविशेषणं अजामेकामित्यजत्वहेतुनामायायाअपितथात्वेप्राप्तेतन्निवृत्त्यर्थमव्ययमितिविशेषणं तेब्रह्मलोकेषुपरांतकालइतिप्रकृते रपिलयःश्रूयतेविद्वद्भिरनुभूयतेचततोऽव्ययत्वविशेषणमव्याहतं ॥ २५ ॥ नाहंप्रकाशःसर्वस्येत्युक्त्यास्वस्यापिलोकवदविद्यावृतत्वेसर्वस्यज गतोप्यांध्यंप्रसज्येतातोनाहमविद्ययावृतइतितदभावंप्रतिपादयति वेदेति भोक्तुर्भोगार्थंमत्तएवभवंतीतिभूतानिमनोबुद्ध्यादीनितत्प्रवर्त नानिचसमतीतानिगतानिवर्तमानानिचभविष्याणिचाहंवेद जाग्रदाद्यवस्थासुतेषांसत्तांस्फूर्तिंप्रवर्तनशक्तिंचप्रयच्छन्सर्वदाप्रकाशमानः सन्प्रत्यग्रूपोहंविजानामि देहेंद्रियादीनांप्रवृत्तिंनिवृत्तिंचावस्थाभेदेनसत्तामसत्तांचसाक्षादहंजानामीत्यर्थः मायावृतत्वेप्राणिनांज्ञानाभावः

वेदाहंसमतीतानिवर्तमानानिचार्जुन ॥ भविष्याणिचभूतानिमांतुवेदनकश्चन ॥ २६ ॥

प्रवृत्त्यभावश्चममापिवेदनाभावश्चप्रसज्येत तत्तदिष्टापत्तिरेवेतिचेन्नप्रत्यक्षविरोधप्रसंगात्प्राणिनइष्टमनिष्टंचजानंतिप्रवर्तंतेचतदिदंसर्वप्रत्यक्षं ततःप्राणिप्रवृत्त्या जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपंचंयत्प्रकाशतइत्यादिश्रुत्याचात्मनोममाविद्यावरणाऽभावःसिद्धस्ततएवाहंसर्वास्ववस्थासुसर्वदा सर्वंजानामि मांतुदृश्यत्वादनित्यत्वाज्जडत्वाच्चदेहेंद्रियग्रामःप्राणोवामनोवाबुद्धिर्वाप्यन्योवाकश्चननवेदकिंचिन्नजानातीत्यर्थः अहंविजा नामिविविक्तरूपोनचास्तिवेत्तामममचित्सदाहमितिश्रुतेः ततएवाजत्वाव्ययत्वानुत्तमत्वादिविशेषणानिसार्थकानि यद्वा सर्वप्रकाशक त्वेनसर्वास्ववस्थास्वहमर्थतयादेदीप्यमानंबुद्ध्यादिसर्वपदार्थतद्धर्मतत्कर्मणांचज्ञातारंमांकश्चनपंडितोपिनवेदनजानातीत्यर्थः यद्वा प्रत्यग भिन्नःपरमात्माहंसमतीतान्यतिक्रांतानिवर्तमानानिचभविष्याणिचभूतानिसर्वप्राणिजातानिवेदवेद्मि मांतुप्रत्यग्लक्षणमात्मभूतमप्यहमर्थं कश्चनकोपिनवेदनशृणोतिनमनुतेनविजानातिनभजतिचेत्यर्थः ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पूर्वंकामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाइतिकामस्यज्ञानप्रतिबंधकत्वंयद्यप्युक्तं तथापीदानींकामादीनांप्रतिबंधकत्वंप्रवृत्तिदशायांवाउतपूर्वमेवेत्याकांक्षायां पुरुषःप्राचीनपापकर्मवशात्कामरागादिकृतमोहविशिष्टःसन्नेवजायतइत्याह इच्छेति इच्छाद्वेषसमुत्थेनइच्छाऽनुकूलेप्रीतिरननुकूलेत्व प्रीतिर्द्वेषस्ताभ्यांसमुत्थेनसमुत्पन्नेन द्वंद्वमोहेनद्वंद्वंसुखंदुःखंचतयोस्तत्साधनयोश्चविपरीतबुद्धिर्मोहःमोहोनामविचित्तताविवेकाभावस्ते नद्वंद्वमोहेन सर्वभूतानिसर्वप्राणिनोपिसर्गेउत्पत्तिकालएव संमोहंमूढभावंप्राचीनकर्मदोषेणयांतिनैवेदानीं यतएवंततोजन्मांतरीयम हापापसंभावितमोहदोषेणैवद्वंद्वमोहविमूढाःमोक्षसाधनेवेदांतेतद्विचारेतज्जन्यज्ञाननिष्ठायांचाश्रद्धयानप्रवर्तंते प्रवृत्तानामपितज्ज्ञानंनोत्प द्यते ज्ञानंनोत्पद्यतेपुंसांपापोपहतचेतसामितिस्मरणात् किंतु बंधसाधनेकाम्येकर्मणिदेवतोपास्त्यादौश्रद्धयाभक्त्याचमोक्षसाधनत्वबुद्ध्या

इच्छाद्वेषसमुत्थेनद्वंद्वमोहेनभारत ॥ सर्वभूतानिसंमोहंसर्गेयांतिपरंतप ॥ २७ ॥
येषांत्वंतगतंपापंजनानांपुण्यकर्मणाम् ॥ तेद्वंद्वमोहनिर्मुक्ताभजंतेमांदृढव्रताः ॥ २८ ॥

चनियमेनप्रवर्तंते तत्रापियच्चित्तशोधकंनतत्रप्रवर्तंतेयन्मालिन्यकारणंजन्मादिदुःखबीजंतत्रैव एवंस्थूलमेवबाह्यंविविच्यनविजानंति किमुतांतरमतिसूक्ष्ममात्मतत्त्वं यत्द्वंद्वमोहविमूढानांयुक्तायुक्तार्थापरिज्ञानंतदिदंप्राग्भवीयपापकार्यमित्यवगच्छेदित्यर्थः ॥ २७ ॥ त र्हिकेनद्वंद्वमोहनिवृत्तिःकेपुनर्द्वंद्वमोहनिर्मुक्ताभूत्वात्वामात्मानं यथाभूतंविज्ञायभजंतीत्याकांक्षायामाह येषांत्विति पुण्यकर्मणामत्यंत श्रद्धयाभक्त्याचेश्वरप्रीत्यैनियमेनबहुजन्मभिःकृतंसर्वकामविनिर्मुक्तमुक्तलक्षणसंपन्नंयज्ञदानतपोरूपंपुण्यंकर्मवैदिकंयेषांतेषांपुण्यकर्मणांस त्कर्मैकनिष्ठानांयेषांजनानां पापंप्राग्भवीयमंतगतं धर्मेणपापमपनुदतीतिश्रवणाद्यज्ञादिपुण्यकर्मभिर्येषांपापकर्मनिःशेषंविनष्टंभवतीत्य र्थः तएवपुण्यकर्मभिरीश्वरोपास्त्याचप्रतिबंधनिवृत्त्यासंप्राप्तचित्तप्रसादमहिम्नाद्वंद्वमोहनिर्मुक्ताः सदसज्ज्ञानोदयप्रतिबंधोयोद्वंद्वमोहस्त

स्मान्निर्मुक्ताःनिष्क्रांताःसंतः सर्वकर्मतत्साधनसंन्यासैकसाधनेनश्रुत्याचार्यप्रसादलब्धेनप्रत्यक्तत्त्वविज्ञानेनदृढव्रताः सर्वमिदमहंचब्रह्मै वेतिदृढमप्रतिहतंव्रतंबुद्धिनिश्चयविशेषलक्षणंयेषांतेदृढव्रताः श्रुतिस्मृतियुक्तिकोटिभिर्निर्णीतार्थेसनिश्चयाभूत्वा मांनिष्कलंनिष्क्रियंनि र्विशेषंनिराकारंनिरंजनंनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमानंदैकरसंप्रत्यगभिन्नंपरंब्रह्माद्वितीयंभजंते नित्यनिरंतरैकानिष्ठयाऽनुसंदधतेनान्येवैष यिकसुखभ्रमभ्रांताइत्यर्थः ॥ २८ ॥ मद्भक्तायांतिमामित्यत्रसर्वेकिंत्वांनप्राप्नुवंतीत्याकांक्षायांमायातत्कार्यदोषेणसंवृतामूढामांनजानंति न भजंतिच नप्राप्नुवंति येतुप्राचीनपुण्यातिशयेनसर्वपापनिवृत्तौसत्यांसम्यगुदितचित्तप्रसादेनद्वंद्वमोहान्निष्क्रम्यनिरंतरसमाधिनिष्ठयामांभ जंते तएवमद्भक्तायांतिमामित्युक्तविदेहमुक्तिरेवचैतेषांसमाधिनिष्ठासंपन्नसम्यग्ज्ञानस्यफलमितिज्ञातव्यं नतुजरामरणमोक्षायेतिवक्ष्यमाणं जरामरणमोक्षायमामाश्रित्ययतंतिये तेब्रह्मतद्विदुरितिजरामरणमोक्षमुद्दिश्यैवयत्नंकुर्वतांतन्मोक्षसाधनंसर्वस्यब्रह्ममात्रत्वदर्शनमुच्यते त

जरामरणमोक्षायमामाश्रित्ययतंतिये ॥ तेब्रह्मतद्विदुःकृत्स्नमध्यात्मंकर्मचाखिलम् ॥ २९ ॥

स्मात्तेषांज्ञानीनित्ययुक्तइत्यारभ्यैतत्पर्यंतंब्रह्मविदांनिर्विशेषब्रह्मैकनिष्ठानां नतस्यप्राणाउत्क्रामंति ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतिब्रह्मवेदब्रह्मैवभवती त्यादिश्रुत्येकप्रमाणानामत्रैवविदेहमुक्तिंप्रतिपाद्याधुनामंदप्रज्ञानांसर्वंब्रह्मैवेतिसर्वत्रब्रह्मबुद्धिकरणलक्षणंसगुणोपासनंसंक्षेपेणोपदिशति ज रेति जरामरणमोक्षायजन्ममृत्युप्रवाहनिःशेषनिवृत्तयेसर्वकारणंसर्वात्मकंमांपरमेश्वरमाश्रित्य भ्रमकल्पितनामरूपाद्यग्रहणेनसर्वदामत्स्व रूपैकानुसंधानपराभूत्वायेमुमुक्षवोयतंतेसर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिश्रुत्यर्थावष्टंभेनसर्वत्रब्रह्मप्रत्ययावृत्तिमेवयेकुर्वंतीत्यर्थः तेनिरंतरब्रह्मप्रत्ययावृ त्तिमहिम्नाकृत्स्नमध्यात्मंब्रह्मादिस्तंबपर्यंतेषुसर्वोपाधिष्वात्मत्वेनस्थितंप्रत्यग्रूपंवस्तु समस्तंकर्मचतस्यसुखदुःखाद्यनुभूतिकारणंकर्मापिसम स्तंब्रह्मैवविदुःब्रह्मदृष्ट्वाध्यात्मंकर्मचसर्वंब्रह्ममात्रत्वेनविजज्ञुरित्यर्थःयथातोयात्पृथगिवप्रतीयमानास्तरंगबुद्बुदादयोद्रवत्वशीतत्वशुक्लतादिभि र्जलधर्मैर्बहिरंतर्व्याप्तत्वेनपृथग्रूपादिसंभावितसत्ताऽभावाज्जलान्नभिद्यंते किंतु जलमात्राएवभवंतितरंगाद्याश्रितक्रियापितरंगाद्यभिन्नत्वेनत

रंगाद्यात्मकतोयमात्रत्वात्तरंगादेस्तत्क्रियायास्तोयमात्रत्वमेवतद्ब्रह्मणोपिभिन्नानीवप्रतीयमानान्यध्यात्मादीनिवस्तूनिसत्त्वचित्त्वादि भिर्ब्रह्मधर्मैर्बहिरंतर्व्याप्तत्वेनस्वतःसत्ताऽभावात्ब्रह्मणोनभिद्यंते किंतु ब्रह्ममात्राण्येवभवंतितदाश्रितक्रियाप्यध्यात्माऽभिन्नत्वेनतदात्मकब्रह्मा भिन्नत्वाच्च अध्यात्मनांचसर्वेषांकर्मणांचब्रह्ममात्रत्वदर्शनंयुक्तमेवेतिसिद्धं ॥ २९ ॥ सर्वस्यब्रह्ममात्रत्वदर्शनपरास्तेउपासकानकेवलमध्या त्मकर्मणोरेवब्रह्ममात्रत्वंविदुःकिंत्वधिभूतादीनामपीत्याह साधिभूताधिदैवमिति कार्यंसर्वमधिभूतंअधिदैवंहिरण्यगर्भश्चाग्न्यादिकमप्ये ताभ्यांसहवर्ततइतिसाधिभूताधिदैवं अधिभूताधिदैवरूपेणस्थितं अधियज्ञोयज्ञादिदेवतातेनसहवर्ततइतिसाधियज्ञमधियज्ञात्मनास्थितंच

साधिभूताधिदैवंमांसाधियज्ञंचयेविदुः ॥ प्रयाणकालेपिचमांतेविदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥ इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेज्ञानयोगोनामसप्तमोऽध्यायः॥७॥

मांपरंब्रह्मसर्वात्मकंयेविदुः अध्यात्माधिभूताधिदैवाद्याकारेणसर्वात्मनाप्रतीयमानंमांपरंब्रह्मयेनित्यनिरंतरसमाधिनिष्ठयासंभाविताप्रतिबद्ध वृत्त्या ब्रह्मैवेदंसर्वमितिसर्वंब्रह्मैवविदुस्तेमय्येवब्रह्मणियुक्तचेतसःसमाहितचित्ताभूत्वा प्रयाणकालेउत्क्रांतिसमयेपिचदेहेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्या दीनांव्याकुलीभावकालेपिविपरीतभावराहित्येन सर्वात्मानमेवमांविदुःपश्यंति नतुमत्तोभिन्नंदेहेंद्रियादिकंवात्मानंवावेदनक्रियांवाप्राणि जातंवादेवतांतरंवानश्रृण्वंतिनपश्यंतिनस्मरंतिचेत्यर्थः ॥ ३० ॥ इतिश्रीमत्परमंहसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानंदात्मसरस्वतीशिष्यश्रीशंकरा नंदसरस्वतीकृतौगीतातात्पर्यबोधिन्यांसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीताटीकायांतात्पर्यबोधिन्यासप्तमाऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथश्रीमद्भगवद्गीताटीकायांतात्पर्यबोधिन्यांअष्टमाऽध्यायप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ सप्तमाध्यायांतेत्वदृश्यत्वादियुणकंनिर्विशेषंप्रमाणागम्यंपरंब्रह्मस्वात्मनाऽधिगंतुमशक्तानांमंदप्रज्ञानांभेददर्शनहेतुभूत बाह्यवासनापटलनिःशेषनिवृत्त्याचित्तप्रसादसिद्धौनिर्विशेषज्ञानयोग्यतासेत्स्यतीतिसयुणब्रह्मोपासनमुपक्रम्य तेब्रह्मतद्विदुरित्यादिनाअध्यात्माधिभूताधिदैवाधियज्ञादीनांब्रह्माभिन्नत्वदर्शनलक्षणमुपासनंसूचयित्वा इदानींब्रह्मादीनांस्वरूपंविविच्यदर्शयितुंप्रयाणकालेमुमुक्षोःकर्तव्यंध्यातव्यंप्राप्तव्यंचवस्तुप्रतिपादयितुं पुनरावृत्तिसहितरहितस्थानयोःस्वरूपंबोधयितुं कर्मिणामुपासकानांचगंतव्यंमार्गंप्रदर्शयितुंचाष्टमाध्यायआरभ्यते तत्रादौतेब्रह्मेत्यादिनानिर्दिष्टानांब्रह्मादिपदानामनेकार्थत्वादत्रयोग्यमर्थमजानानस्तद्बुभुत्सयार्जुनउवाच किंतदिति परावरयोरुभयोरपिब्रह्मशब्दार्थत्वादत्रविवक्षितंपरंवाकिमपरंवाब्रह्मतदुच्यतां आत्मानंदेहमधितिष्ठतीत्यध्यात्मत्वंप्राणेंद्रियादीनांप्रती

अर्जुनउवाच ॥ किंतद्ब्रह्मकिमध्यात्मंकिंकर्मपुरुषोत्तम ॥ अधिभूतंचकिंप्रोक्तमधिदैवंकिमुच्यते ॥ १ ॥ अधियज्ञःकथंकोऽत्रदेहेस्मिन्मधुसूदन ॥ प्रयाणकालेचकथंज्ञेयोऽसिनियतात्मभिः ॥ २ ॥

चश्रसंभवति तस्मात्किमध्यात्मंप्राणोवाश्रोत्रादिर्वाउतआत्मावा कर्मणोपिश्रौतंस्मार्तंलौकिकंचेतित्रैविध्यात्कर्मशब्देनकिंविवक्षितं भूतानांकार्यकारणभेदेनपृथिव्यादिभेदेनचानेकत्वसंभवादधिभूतमितिकिंप्रोक्तं किंचाधिदैवतमित्यग्न्यादयोदेवाःसर्वेवाउतैकदेशोवातत्संबंधियत्किंचित्क्रियांतरंवाकिमुच्यते ॥ १ ॥ अधियज्ञइति विज्ञानंयज्ञंतनुतइति यज्ञोवैविष्णुरिति यज्ञमधिष्ठायावस्थितेरुभयत्रान्यत्रापि चसंभवादत्रविज्ञानात्मावाविष्णुर्वान्योवाकोविवक्षितः सचात्रदेहेकथंतिष्ठतिसाकारेणवाप्युतनिराकारेणबुद्ध्याद्यन्यतमोवाभिन्नोवा किंच प्रयाणकालेपिनियतात्मभिःसमाहितचित्तैस्त्वंकथंकेनप्रकारेणज्ञेयोज्ञातव्योसि सयुणरूपेणनिर्गुणरूपेणवान्येनरूपेणवान्यथावासर्वंसम्यग्वक्तव्यमितिपृच्छति ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

किंतद्ब्रह्मेत्यादिनासप्तानामप्युक्तानांप्रश्नानांक्रमेणप्रष्टुरर्थावबोधसौकर्यायस्वाभिमतमर्थं श्रीभगवानुवाच अक्षरमिति अक्षरं अजोनित्यःशाश्वतइतिश्रवणाज्ज्ञानाज्ञानाभ्यांकालेनान्येनवानक्षरतिनननश्यतीत्यक्षरं यद्वा अव्याकृतंतत्कार्यंचसर्वंबहिरंतश्चाग्निरयःपिंडमिवाक्ष्णोति व्याप्नोतीत्यक्षरंसत्यज्ञानादिलक्षणंपरंब्रह्म एतद्वैतदक्षरंगार्गीतिश्रुतेः ननुॐमित्येकाक्षरमितिसंयुक्तमेतत्क्षरमक्षरंचेति प्रणवस्याव्यक्तस्यचाप्यक्षरत्वंश्रूयतेकथंब्रह्मणएवाक्षरत्वमितिचेन्न अनुरस्यब्रह्मणोवाचकत्वात्प्रणवस्याक्षरत्वंनतुनित्यत्वेनाक्षरत्वं तस्यप्रकृतिलीनस्येतिप्रलयश्रवणात्क्षरापेक्षयाऽव्यक्तस्याक्षरत्वंनतुनित्यत्वेन क्षरंप्रधानममृताक्षरंहरइति प्रकृतेःक्षरत्वंपरस्यब्रह्मणएवाक्षरत्वंचश्रूयते ततोब्रह्मैकमेवाक्षरंनततोन्यदक्षरमस्ति तर्हिविशेषणवैयर्थ्यंस्यादितिचेन्न ब्रह्मणःसर्ववैलक्षण्यनिर्वाहार्थकत्वाद्विशेषणस्यसार्थकत्वोपपत्तेःक्षरमक्षरमितिपदार्थत्वेनोभयोःसमत्वेप्राप्तेपरममितिविशेषणंब्रह्मणोनिरवयवत्वनिष्क्रियत्वनित्यत्वनिःसंगत्वनित्यशुद्धत्वनिरतिशयमत्त्वातिसूक्ष्मत्वसद्घनत्वचिद्घन

श्रीभगवानुवाच ॥ अक्षरंब्रह्मपरमंस्वभावोध्यात्ममुच्यते ॥ भूतभावोद्भवकरोविसर्गःकर्मसंज्ञितम् ॥ ३ ॥

त्वानंदघनत्वसर्वव्यापकत्वसर्वप्रकाशकत्वसर्वाधारत्वादिधर्मैःसर्वोत्तमत्वापादकंभवति श्रूयतेच महतोव्यक्तमुत्तमंअव्यक्तात्तुपरःपुरुषइति एवंविशेषणविशिष्टमक्षरंब्रह्मपूर्वोक्तब्रह्मपदस्यार्थइत्यर्थः एवंब्रह्मशब्दार्थमुक्त्वाध्यात्मपदस्यार्थमाह स्वभावइति आत्मानंदेहंबुद्ध्यंतंब्रह्मांडंरविरिवप्रकाशयितुमधिष्ठायतिष्ठतीत्यध्यात्मंयत्तत्परस्यब्रह्मणःस्वभावःस्वरूपमेव स्वभावोनामाध्यात्मंप्रत्यक्तत्त्वंस्वयमेवभवतीतिस्वभावः परंब्रह्मस्वयमेवप्रतिशरीरंप्रत्यग्रूपेणाहमर्थोप्यात्माज्ञाताभवतीत्यर्थः यथाघटादिषुविद्यमानआकाशोमहाकाशस्वभावस्तथाब्रह्मादिस्तंबांतेषुशरीरेष्वहमर्थत्वेनविद्यमानंचैतन्यंब्रह्मचैतन्यमेव ततएवतत्त्वमस्यादिवाक्यानांतयोरेकत्वप्रतिपादनेप्रवृत्तिः यतएवंततःपरस्यब्रह्मणःस्वभावएवाध्यात्ममित्युच्यतेनतुप्राणेंद्रियादिः भूतभावोद्भवकरःभूतान्येवभावाभूतभावाःस्थावरजंगमरूपपदार्थास्तेषामुद्भवउत्पत्तिः उद्भवइति ज

रामरणादेरुपलक्षणंतंकरोतीतिभूतभावोद्भवकरःविसर्गःदेवतोद्देशेनद्रव्यत्यागोयज्ञःश्रौतस्मार्तादिलक्षणोवृष्ट्यादिद्वारासर्वप्राणिजन्मकारणंय स्तदेवकर्मसंज्ञितंकर्मेत्यर्थः नतुचलनमात्रं ॥ ३ ॥ अधिभूतमिति क्षरोभावःक्षरतिनश्यतीतिक्षरोभावोनश्वरःपदार्थःसर्वोप्यधिभूतमित्यु च्यतेनतुकारणंकार्यमित्यादिभेदोत्रविवक्षितःकिंतुस्वकर्माधिकृत्ययद्यद्भवतितत्तज्जनिमद्वस्तुसर्वमधिभूतमित्यर्थः अधिदैवंतुपुरुषःपूर्णमनेन सर्वंकार्यजातमितिपुरिशयनाद्वापुरुषोहिरण्यगर्भः हिरण्यगर्भःसमवर्तताग्रेभूतस्येतिश्रुत्युक्तः समष्टिव्यष्टिसर्वशरीराभिमानीसर्वप्राणिक रणानांशक्तिप्रदाताऽधिदैवमित्युच्यतेनतुक्रियांतरं चकारःश्रोत्रादिचतुर्दशकरणप्रवर्तकदिग्वातार्कादीनांसमुच्चयार्थः अधियज्ञःइज्यतेक्रि यतइतियज्ञःश्रौतस्मार्तक्रियात्मकोविसर्गःपूर्वोक्तस्तमधिकृत्यतिष्ठतीत्यधियज्ञोहमेवसर्वप्राणिनांकर्मतत्फलविभागंतत्परिपाकंप्रवृत्तिंनिवृत्तिं

अधिभूतंक्षरोभावःपुरुषश्चाधिदैवतम् ॥ अधियज्ञोऽहमेवात्रदेहेदेहभृतांवर ॥ ४ ॥
अंतकालेचमामेवस्मरन्मुक्त्वाकलेवरम् ॥ यःप्रयातिसमद्भावंयातिनास्त्यत्रसंशयः ॥ ५ ॥

चकुर्वन्नत्रदेहेत्वहमेवेश्वरोनियंतास्मीत्यर्थः यच्चस्वभावंपचतिविश्वयोनिः पाच्यांश्चसर्वान्परिणामयेद्यइति एषोंतर्याम्येषयोनिः एषएवसाधु कर्मकारयतीतिश्रुतेः पृथिव्यांतिष्ठन्नित्यादौनिराकारतयानियम्याभिन्नत्वंस्वरूपेणतुभिन्नत्वंतदगोचरत्वंचममपृथिव्यादिनियंतुःश्रुत्यैवोच्य तेततोनसाकारतानापिविकारितादिर्ममएवमेवास्मिन्देहेतिष्ठामीतिभावः एवमध्यात्मकर्माधिभूताधिदैवाधियज्ञस्वरूपेणसर्वात्मनास्थि तंपरंब्रह्मनिःशेषविसृष्टविपरीतप्रत्ययेनसर्वंब्रह्मैवेत्येकवृत्त्याजरामरणमोक्षकामेननित्यमुपासितव्यमितिप्रश्नप्रतिवचनयोस्तात्पर्यार्थः ॥ ४ ॥ साधिभूताधिदैवंमांसाधियज्ञंचयेविदुः प्रयाणकालेपिचमांतेविदुरिति साधिभूताधिदैवाधियज्ञरूपब्रह्मोपासकानामंतकालेपिब्रह्मवेदनं स्मरणलक्षणंयत्पूर्वमुपक्रांतंतदिदानींसफलंविस्तरेणप्रतिपादयति अंतकालइति एकवचनंबहुवचनस्योपलक्षणंयोध्यात्माधिभूतादिभेद

प्रत्ययराहित्येनोक्तलक्षणंमामेवपरंब्रह्मजरामरणमोक्षायाविच्छिन्नयोगनिष्ठयाऽजस्रमनुसंधत्ते सब्रह्मविदंतकालेचतथैवैकवृत्त्यामामेवस्मरन्ब्र ह्मैवाहमितिस्वस्यब्रह्मतामेवभावयन् नत्वध्यात्मादिकंस्मरन्तत्स्मरणेत्वहंममेदमित्यादिव्यामोहःपुनःसंसारहेतुःस्यात् ततःसर्वात्मनापरंब्रह्मै वमांध्यायन्कलेवरंत्यक्त्वामद्भावंब्रह्मभावंयातिमामेवप्राप्नोतिनास्त्यत्रसंशयः मरणकालेपरमेवब्रह्मध्यात्वाकलेवरंत्यक्तवतोब्रह्मविदोब्रह्मभावा पत्तिःपरोक्षत्वादस्तिवानवेत्यस्मिन्नर्थेसंशयोनकर्तव्यस्त्वयान्येनवावैदिकेन यतो ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीतिश्रुत्यैवायमर्थोनिर्धार्यते ततोब्रह्मवि द्यतिःसर्वदाब्रह्मानुसंधानमेवकुर्वन्नंतकालेपिस्वंब्रह्मैवभावयन्ब्रह्मैवभवतीत्यर्थः पुनर्भवमिंद्रियैर्मनसिसंपद्यमानैर्यच्चित्तस्तेनैषप्राणआयाति प्राणस्तेजसायुक्तःसहात्मनायथासंकल्पितंलोकंनयतीतिश्रवणात् ब्रह्मविदोंतकालेपिचब्रह्मात्मनैवस्थातव्यंनतुदृश्यात्मना तदात्मनातिष्ठतो भाविशरीरविषयास्मृतिःस्मृत्यनुरूपात्च्छरीरप्राप्तिश्चभवति ननुब्रह्मविदःकर्माभावात्कुतोभाविशरीरस्मृतिस्तत्प्राप्तिश्चेतिचेन्न कर्मगतेर्वि

यंयंवापिस्मरन्भावंत्यजत्यंतेकलेवरम् ॥ तंतमेवैतिकौंतेयसदातद्भावभावितः ॥ ६ ॥

चित्रत्वादवगंतुंनशक्यते तर्हितथाविधकर्मगत्याब्रह्मानुसंधिरपितदानिरुद्धःस्यादितिचेन्न प्राक्कृतचिरस्थिरनित्यनिरंतराभ्य त्रयोगबलेनप्रा णवेदनाज्ञानवत्कर्मतज्ज्ञानंचनिरुध्यते तेनैवरुद्धविपरीतभावःसन्ब्रह्मैवध्यायतिब्रह्मैवगच्छत्यतएवांतकालेचमामेवेतिचकारैवकाराभ्यांब्र ह्मविदोविषयांतरभावनाराहित्येनांतकालेपिब्रह्मात्मनैवस्थातव्यत्वंनियमयतिश्रीभगवानिममेवार्थमग्रेपिस्पष्टयति तर्हितीर्थेश्वपचगृहेवेत्या दिवचनजातस्यकागतिरितिचेत्पुण्यापुण्यक्षेत्रतीर्थनिवासविचारोब्रह्मविदोनकर्तव्यो ब्रह्मज्ञानेनैवविमुक्तिर्नतुक्षेत्रनिवासेनेतिबोधनमेवग तिः पुण्यक्षेत्रेपिनिष्ठाराहित्येनैवविस्मृतिंप्राप्यांतकालेमृगमेवध्यात्वाजडभरतोमृगत्वंप्राप्तवान् तस्मात्पूर्वमप्यंतकालेचब्रह्मविदोयतेर्ब्रह्मनिष्ठ यैवस्थातव्यमितिसिद्धं ॥ ५ ॥ ननुपुण्येनपुण्यलोकमितिन्यायेनदेवयजांविष्णुयजांशिवयजांचाराधनमात्रेणतत्स्वरूपतासिध्यतियथा त थाब्रह्मविदोपिनिरंतरश्रवणादिनाब्रह्मभावापत्तिःसिध्यति किमर्थमंतकालेप्राणवेदनाप्राचुर्येत्वंतकालेचमामेवेतिनियमेनब्रह्मविदस्त्वद्ध्यान

मवश्यंकर्तव्यमित्ययंनिर्बंधइत्याशंकायां न विष्ण्वादिभक्तानामपिनित्यंचांतकालेचतच्चिंतनमेवकुर्वतांतत्स्वरूपापत्तिस्तदितरेषांतुनियमेन भजतांतल्लोकप्राप्तिरेवसोयंनियमःसर्वसाधारणोनतुब्रह्मविदएवेत्याह यमिति भक्तोवान्योवापुरुषस्तद्भावभावितःतस्यशिवादेर्वाभीष्टवस्तुनो वाशत्रोर्वान्यस्यवाभावःस्वरूपंभावितःभक्त्याप्रीत्यावामोहेनवाद्वेषेणवाभयेनवासर्वदाभावनायाबुद्धिवृत्तेर्विषयत्वमापादितोभवतियेनसत द्भावभावितःसर्वदातत्स्वरूपमेवभावयन्नंतकालेयंयंवापिभावंशिवंवाविष्णुंवाऽन्यंवाप्रियमप्रियंपदार्थंपूर्वसंस्कारबलेनस्मरन्चिंतयन्नेवकलेवरं त्यजति तंतमेवभावंस्वेनचिंतितपदार्थस्वरूपमेवैति पूर्वकालीनोत्तरकालीनध्यानशक्तिमहिम्नाध्येयस्वरूपमेवप्राप्नोतिनत्वाराधनमात्रपुण्य कर्मणा नहींद्रंयष्ट्वाविप्रःइंद्रत्वंप्राप्नोतितद्वच्छ्रवणमात्रेणब्रह्मविद्ब्रह्मभावंनगच्छति तथाचश्रुतिः नायमात्माप्रवचनेनलभ्योनमेधयानबहुना श्रुतेनेति किंतु सदातद्भावभावितएवतस्यब्रह्मणोभावस्तद्भावोब्रह्मस्वरूपंसदायमेवाहमितिभावितःस्वात्मनानुभवसहितोयेनसतद्भावभा

तस्मात्सर्वेषुकालेषुमामनुस्मरयुध्यच ॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥

वितः यद्वा तद्भावंब्रह्मभावंभावितोनित्यनिरंतरसमाधिनिष्ठासंभावितसम्यग्ज्ञानेनप्रापितोयःसतद्भावभावितःसन्नेवब्रह्मभावंगच्छति तथा चश्रुतिः यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यइतिनित्यनिरंतरध्यानेनध्यातुर्ध्येयस्वरूपापत्तिर्भ्रमरकीटादौदृष्टाच यस्मादेवंतस्माद्ब्रह्मविदांयतीनांविदेहमु क्तिकामानांनित्यंचांतकालेचब्रह्मैवानुसंधातव्यंनक्वचिदपिबाह्यमितिसिद्धं ॥ ६ ॥ ब्रह्मविदांयतीनांध्यानस्यावश्यकर्तव्यत्वसिद्धयेउक्तमे वार्थमर्जुनंविषयीकृत्यपुनर्द्रढयति तस्मादिति यस्माच्चरमकालीनादृश्यभावनाअविद्यामूलकत्वाच्छरीरारंभहेतुस्तस्मात्त्वमर्जुनः सर्वेषुच कालेष्वाहारविहारशयनासनादिषुसर्वास्ववस्थासुसर्वात्मकेमयिब्रह्मण्येवार्पितेमनोबुद्धीयेनसोर्पितमनोबुद्धिः अत्रमयीतिविषयसप्तमी बु द्धिरहंवृत्तिरिदंवृत्तिर्मनस्तयोर्विषयंमामेवकृत्वासमर्पितेमदात्मनास्थापितेमनोबुद्धीयेनसमय्यर्पितमनोबुद्धिःसन्नहमर्थमिदमर्थंचमामनुस्मर यामांस्मरतिविषयीकरोतिवृत्तिस्तामन्वेवानुसृत्यैवस्मरतामनुगतयैवसजातीयवृत्त्यानुसंधेहिनतुभिन्नवृत्त्यंतरालंकुरु तथाचेत्बाह्यवासनान

नश्यति तदभावेसंसारोननिवर्तते ततःपुंखानुपुंखवदविच्छिन्नयासद्वृत्त्यासर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिसर्वदामामनुसंधेहि एवंसदानुसंधानंकुर्वन्मा मेवपरंब्रह्मैष्यसिपूर्णानंदैकरसात्मनावस्थानलक्षणंब्रह्मभावंगमिष्यसि नतुपुनःशरीरंममैवंभविष्यतिवानवेतिसंशयोऽत्रकर्तव्यो मद्वचनंश्र द्धस्वेत्यर्थः ननुविजातीयप्रत्ययराहित्येनसर्वदासर्वंब्रह्मैवेतिपश्यतोममकथंजीवनसिद्धिरित्यतआह युध्यचेति त्वंक्षत्रियःखलुस्वजीवनसाध नंयुद्धंचकुरु ननुब्रह्मानुसंधेर्युद्धक्रियायाश्चप्रत्ययभेदेनसाधनभेदेनस्थितिभेदेनचपरस्परविरुद्धत्वात् द्वयोरेककालैकाधिकरणत्वासंभवात् कथंतद्द्वयंयुगपत्कर्तुंशक्यतइतिनशंकनीयं ब्रह्मार्पणंब्रह्महविरितिपूर्वोक्तरीत्याकर्ताकरणंचकार्यंभोक्ताभोज्यंभोजनंचसर्वंब्रह्मैवेतिसर्वत्रब्रह्म दृष्ट्यायच्छारीरंकेवलंकर्मतत्कर्तव्यंनत्वतिरिक्तं विदुषोप्यतिप्रवृत्त्यावासनावृद्धिस्तयापुनरपिजन्मादिसंसारस्तस्मात्सर्वदाप्यंतकालेचब्रह्म विदोब्रह्मानुसंधिरेवकर्तव्यइतिसिद्धं ॥ ७ ॥ ननुब्रह्मविदःस्वज्ञानदग्धाखिलकर्मणःकर्माभावात्कुतोभाविशरीरस्मृतिस्तत्प्राप्तिश्चेतिचेत्क

अभ्यासयोगयुक्तेनचेतसानान्यगामिना ॥ परमंपुरुषंदिव्यंयातिपार्थानुचिंतयन् ॥ ८ ॥

र्मगतेर्विचित्रत्वात्ततत्त्वमवगंतुंनशक्यते तर्हितथाविधकर्मगत्यामरणकालेब्रह्मानुसंधिरपिनिरुद्धःस्यादितिचेन्न प्राक्कालेनाभ्यासयोगबले नयोगीब्रह्मस्वरूपानुलीनांतःकरणतयास्वयंप्राणवेदनावत्कर्मतत्कार्यंचनमनुते यथामद्यरसवेगेनतत्पायीप्रारब्धकृतंबाह्यंकिंचिन्नमनुतेकिं तुमद्यरसवेगेनप्राप्तमेवकार्यंकरोति तद्वदयमप्यभ्यासयोगबलेनब्रह्मैव ध्यायति ब्रह्मैवगच्छतीत्याशयेनाह अभ्यासेति अभ्यासयोगयुक्तेन तीव्रमोक्षेच्छयाप्यतिवैराग्येणचतदेकपरत्वेनचिरकालंनित्यनिरंतरंचक्रियमाणविजातीयप्रत्ययानंतरितायासजातीयप्रत्ययावृत्तिःसार्वका लिकी सएषएवाभ्यासःसमाधिरेतदभ्यासेनप्राप्तोयोनिर्विकल्पकसमाधिःसयोगस्तेनयुक्तेनब्रह्माकारतांप्राप्तेन ततएवनान्यगामिनाअन्यंभा विकर्मकार्यंप्राणेंद्रियादिविक्षेपंवाऽन्यद्गागंतुंमंतुंचशीलंवासनाशक्तिर्नास्यास्तीतिनान्यगामि तेनचेतसाऽनुचिंतयन् उक्तरीत्यास्वरूपमेव ध्यायन् ब्रह्मवित्परमंनिरतिशयमहत्त्वसंपन्नंदिव्यंप्रकाशैकरूपंपुरुषंयाति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥

यएवमेताँल्लोकानात्मन्येवप्रतिष्ठितान्वेदात्मैवभवतीतिश्रुत्यासर्वात्मनःपरमात्मनउपासनमुक्त्वातस्यैवोपासकस्ययोयंविज्ञानघनउत्क्रामन् केनकतरद्वावस्थानमुत्सृज्योत्क्रामतीत्युत्क्रमणमुपक्रम्य शरीरादुत्क्रमणप्रकारमेववर्णयितुमपुनर्भवायकोशंभिनत्तिकोशंभित्त्वाशीर्षकपालं भिनत्तिशीर्षकपालंभित्त्वाअक्षरंभिनत्यक्षरंभित्त्वामृत्युंभिनत्तिमृत्युर्वैपरेदेवेएकीभवतीत्युक्तक्रमेणोत्क्रांतस्यपरदेवताप्राप्तिरुक्ता तथैवात्रापि साधिभूताधिदैवंमांसाधियज्ञंचयेविदुरितिभगवतासर्वात्मकस्यस्वस्यपरमात्मनउपासनमुक्त्वात्मतत्त्वोपासकस्योपास्तिपरिपाकदशायामंत कालेचमामेवेत्युक्तमणंतदानींविदुषःकर्तव्यंकार्यंचसूचयित्वा इदानीमुक्तांतस्योपासकस्यप्राप्तव्यंयदैश्वरंपरतत्त्वमुपांत्यश्लोकनिर्दिष्टंतदेव विशेषणैर्विशिनष्टि कविमिति कविमतीतानागतवर्तमानसर्वप्राणितद्धर्मतत्कर्माणिचित्रविचित्राणितत्फलानिचसाक्षादव्यवधानेनकोकवी

कविंपुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ॥
सर्वस्यधातारमचिंत्यरूपमादित्यवर्णंतमसःपरस्तात् ॥ ९ ॥

तिविजानातीतिकविःसर्वज्ञस्तं ततएवानुशासितारंसर्वेषांप्राणिनांहृदयेबुद्धिकोशेस्थित्वातत्तत्प्राणिकर्माण्यनुसृत्यशासितारंनियंतारमित्य र्थः धातारंचसर्वस्यप्राणिजास्यतत्कृतकर्मणामनेककोटिकल्पार्जितानांफलंतद्धत्तइतिधातारं विधातारमित्यर्थः अणोरतिसूक्ष्मस्याकाशादेर पिकारणत्वादणीयांसमतिसूक्ष्ममतएवसर्वकारणत्वात्पुराणमनादिमतिसूक्ष्मत्वादनादित्वादप्रमेयत्वादचिंत्यरूपं वाङ्मनसागोचरमादि त्यवर्णमादित्यस्येवानपायोनित्योवर्णश्चैतन्यलक्षणःप्रकाशोयस्यसआदित्यवर्णस्तं तमसःपरस्तात्तमसोमोहात्मकादज्ञानात्तत्कार्याच्चपरतः स्थितमज्ञानतत्कार्यसंबंधरहितमित्यर्थः एवंरूपंपरमात्मानंमांयोनुस्वरेत् अनेकजन्मार्जितपुण्यपुंजपरिपाकासादितपरमेश्वरप्रसादसंपन्नः संस्मरेत् प्रागभ्यस्तयोगबलेनांतकालेऽनुसंदध्यात्सतंपरंपुरुषमुपैतीत्युत्तरेणसंबंधः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

कविंपुराणमित्यादिलक्षणसंपन्नंपरमात्मानमुपासीनोयोगीकयासाधनसंपत्त्याकदास्वयंप्राप्नोतीत्याकांक्षायामाह प्रयाणकालइति तीव्रमो क्षेच्छावैराग्याभ्यामनन्यवृत्त्यानित्यंनिरंतरंचकविमित्यादिविशेषणसंपन्नपरमात्मानमनुसंदधानः सयोगीप्रयाणकालेमृतिकालेसंप्राप्तेसति स्वयमचलेनचिरकालनित्यनिरंतरसजातीयप्रत्ययावृत्त्यभ्यासातिशयपटुत्ववशान्निश्चलेन विषयांतरसंपर्कवर्जितेनमुक्तेःपरमसाधनेनमन सा भक्त्यावृत्तेःस्वविषयाकारतापत्तिर्भक्तिस्तयाचयोगबलेनयोगःसमाधिस्तेनसंभावितंबलंचित्तस्यलक्ष्यैकाकारतापत्तिस्थैर्यलक्षणंतेनैवो त्तमसाधनेनयुक्तःसन् शतंचैकाचहृदयस्यनाड्यस्तासांमूर्धानमभिनिःसृतैका तयोर्द्धमायन्नमृतत्वमेतीतिश्रुत्युक्तरीत्या पूर्वंकुंभकेनहृद येप्राणापानावेकीकृत्यस्थापयित्वाऽनंतरमिडापिंगलेद्वेनाड्यौऊर्ध्वंचोर्ध्वगामिन्यासुषुम्नयानाड्याप्राणंभ्रुवोर्मध्येलंबिकांतंसम्यगानीय शी

प्रयाणकालेमनसाचलेनभक्त्यायुक्तोयोगबलेनचैव ॥ भ्रुवोर्मध्येप्राणमावेश्यसम्य
क्सतंपरंपुरुषमुपैतिदिव्यम् ॥ १० ॥ यदक्षरंवेदविदोवदंतिविशंतियद्यतयोवीतरा
गाः ॥ यदिच्छंतोब्रह्मचर्यंचरंतितत्तेपदंसंग्रहेणप्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥ ॥ ॥

र्षकपालंभित्त्वाश्रुत्युक्तरीत्यापृथिवींभित्त्वापोभित्त्वातेजोभित्त्वावायुंभित्त्वाकाशंभित्त्वामनोभित्त्वाभूतादिंभित्त्वामहांतंभित्त्वाऽव्यक्तंभित्त्वाक्ष रंभित्त्वामृत्युंभित्त्वा तंकविंपुराणमित्युक्तलक्षणं दिव्यंप्रकाशैकस्वभावंपरंपुरुषमुपैति प्राप्नोतीत्यर्थः अंतकालेचमामेवेत्यंतकालेचब्रह्मानुसं धानविधिः सदातद्भावभावितइतितत्पूर्वमपिसर्वदाब्रह्मानुसंधानविधिस्तस्मात्सर्वेषुकालेष्वित्युक्तार्थश्च अभ्यासयोगयुक्तेनेत्यनेनोक्तार्थ श्च ब्रह्मविदांचसगुणोपासकानांचायमुपदेशःसमएवज्ञातव्यःप्रयत्नेनकर्तव्यश्च कविंपुराणमित्युक्तार्थस्तूपासकस्यैवनतुब्रह्मविदइतिविवे कः ॥ १० ॥ यतीनांमुमुक्षूणांसद्गुरोःसकाशाद्यज्ज्ञातव्यंनिर्विशेषंपरंब्रह्मतदनेनप्रस्तौतितेषांतीव्रमोक्षेच्छयाप्रवृत्तिसिद्धयेयदिति, स र्वेवेदाः स्वस्वोपनिषन्मुखेनब्रह्मैवप्रतिपादयंति आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीदिति सर्वंतत्प्रज्ञानेत्रंप्रज्ञानंब्रह्मेतिसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म सत्यं

चानृतंचसत्यमभवत् सयश्चायंपुरुषइति ईशावास्यमिदंसर्वं अहंब्रह्मास्मीति सदेवसोम्येदमग्रआसीत् एतदात्म्यमिदंसर्वं तत्त्वमसीति स
र्वंह्येतद्ब्रह्म अयमात्माब्रह्मेत्यतःसर्वेषांवेदानांतात्पर्यविषयभूतोर्थःपरंब्रह्मैवभवति तेनवेदविदोवेदार्थविदःवेदार्थमुक्तलक्षणंपरंब्रह्मसाक्षात्स्वा
त्मनायेविदुस्तेवेदविदोब्रह्मविदोयाज्ञवल्क्यादयःसर्वे यदक्षरंनक्षरतिज्ञानाज्ञानादिनाशतसाधनेनननश्यतीत्यक्षरंनित्यकूटस्थमसंगचिदेकर
समद्वितीयंयत्परंब्रह्म एतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाअभिवदंत्यस्थूलमनण्वह्रस्वमितिश्रुत्युक्तरीत्याशेषविशेषापवादेन निष्कलंनिष्क्रियंशांत
मनंतमभिवदंतिशिष्येभ्यउपदिशंति वीतरागाःनिःशेषविनष्टरागादिदोषाःसम्यग्ज्ञानसंपन्नायतयःसंप्राप्यैनमृषयोज्ञानतृप्ताइतिश्रुत्युक्तप्र
कारेणयत्परंब्रह्मविशंतिप्राप्नुवंति यत्परंब्रह्मगुरोर्ज्ञातुमिच्छंतःसंतोमहांतोब्राह्मणा भूयएवतपसाब्रह्मचर्येणश्रद्धयासंवत्सरंसंवत्स्यथेतिश्रुत्युक्त

सर्वद्वाराणिसंयम्यमनोहृदिनिरुध्यच ॥ मूर्ध्न्याधायात्मनःप्राणमास्थितोयोगधारणाम् ॥ १२ ॥

रीत्यागुरुसंनिधौब्रह्मचर्यंचरंति ब्रह्मचर्यंनामदृष्टादृष्टसर्वविषयसुखवैमुख्येनाहारादिनियमेनस्वधर्मेणचश्रद्धयाभक्त्याचसद्गुरुसंनिधौवेदांत
श्रवणमेव तत्कुर्वंति तदक्षरसंज्ञितंपदंज्ञानेनपद्यतेप्राप्यतइतिपदंपरंब्रह्मतेतुभ्यंसंग्रहेण परस्तस्मात्तुभावोन्यइतिसंक्षेपेणैवप्रवक्ष्ये प्रकर्षेणक
थयिष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥ सतंपरंपुरुषमुपैतिदिव्यमितियोगिप्राप्यवस्तुवर्णनप्रसंगादागतंज्ञानिप्राप्यस्यवस्तुनोवर्णनंयत्किंचित्कृत्वाप्रकृत
मेवयोगिप्रयाणंप्रतिपादयति सर्वेति सर्वद्वाराणिनासिकेचक्षुषीश्रोत्रेमुखमधोबिलंलिंगंचवायोर्निर्गमद्वाराणिसर्वाणिसंयम्ययोगबलेननि
रुध्यबहिरंतर्व्यापृतिशीलंमनश्चहृदिनिरुध्य प्राणवायुमपिसर्वांगीणमाकृष्यहृदयमानीय एतंसुषुम्नयासंयोज्यविशुद्धचक्रमनाहतचक्रमा
ज्ञाचक्रंचातिक्रम्य प्राणंमूर्ध्निब्रह्मरंध्रेद्वादशांतेषोडशांतेचाधाययोगधारणांयोगप्रक्रियामुत्क्रमणगतिमास्थितःसन्योगी ॥ १२ ॥

ओमिति एकंचतदक्षरंचैकाक्षरंब्रह्मणोवाचकत्वाद्ब्रह्मेत्युच्यतेप्रणवस्तमेकाक्षरमेव त्रिमात्रकंचदीर्घघंटानादवदोमितिव्याहरन्वाचाप्रस्फुटमुच्च
रन्तदर्थकविंपुराणमित्युक्तलक्षणसंपन्नंमांपरमेश्वरमनुस्मरन्मनसाध्यायन् शीर्षकपालंभित्त्वादेहमत्रस्थूलंत्यजन्नेवंदेहत्यागंकृत्वायःसूक्ष्मेणप्र
यातिपूर्वोक्तक्रमेणभूम्यादिकंभित्त्वायोयोगीगच्छति सक्रमेणपरमांगतिंकेवलतांयाति विदेहमुक्तिंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ एवंपरब्रह्मोपास
कस्यपरांगतिमुक्त्वा इदानींश्रवणादिनाविज्ञातात्मतत्त्वोयतिस्तीव्रमोक्षेच्छासमुदितवैराग्यवेगेननित्यंनिरंतरंमांपरब्रह्मयोनुसंधत्तेतस्याहंसु
लभइतिस्वकीयसौलभ्यंप्रतिपादयति अनन्यचेताइति अनन्यचेताःनविद्यतेअन्योब्रह्मातिरिक्तोविषयोयस्यतदनन्यंविषयांतरास्पृष्टंचेतोय
स्यसोनन्यचेताःब्रह्मण्येवसमाहितचित्तःसन् योब्रह्मविन्मांनित्यशोनित्यंयावज्जीवंतत्रापिसततमविरामंसर्वदामामेवपरंब्रह्मस्मरतिब्रह्मैवाह

ओमित्येकाक्षरंब्रह्मव्याहरन्मामनुस्मरन् ॥ यःप्रयातित्यजन्देहंसयातिपरमांगतिम् ॥ १३ ॥
अनन्यचेताःसततंयोमांस्मरतिनित्यशः ॥ तस्याहंसुलभःपार्थनित्ययुक्तस्ययोगिनः ॥ १४ ॥
मामुपेत्यपुनर्जन्मदुःखालयमशाश्वतम् ॥ नाप्नुवंतिमहात्मानःसंसिद्धिंपरमांगताः ॥ १५ ॥

मितिस्वात्मनानुसंधत्ते तस्यैवनित्ययुक्तस्यसर्वदामामेवानुसंदधतोयोगिनोब्रह्मनिष्ठस्ययतेरहंसुलभःसुतरामनायासेनलब्धुंशक्यःसुलभः अ
प्रयत्नेनप्राप्यइत्यर्थः यस्मादस्ययोगिनइवनप्राणायामाभ्यासक्लेशोनेंद्रियनिग्रहश्रमोनापिमनोनिरोधायासोनापिचसुषुम्नयोर्ध्वगमनदुःखंनै
वचशीर्षकपालभूम्याद्यावरणभेदव्यथाचास्तीषदपि किंत्वत्रैवतिष्ठतःप्रारब्धपरिक्षयेस्वतएवप्राणेंद्रियमनोबुद्ध्यादीनांसुषुप्ताविवब्रह्मणिविल
येसत्यप्रयत्नेनजीवःप्राज्ञमिव ब्रह्मविन्मांनिर्विशेषंनिष्कलंनिष्क्रियंशांतमनंतमपूर्वमनपरमबाह्यमानंदघनंपरंब्रह्मप्राप्नोति तस्माद्ब्रह्मविदोय
तेर्ब्रह्मनिष्ठस्यमत्प्राप्तेःसुलभत्वादहंसुलभइत्युच्यते सुलभोनामसुखप्राप्यस्ततस्त्वमनन्यचेताःसन्मांसर्वदासंस्मरेत्यर्थः ॥ १४ ॥ सर्वकर्मसंन्यस्यै
काकीमौनीभैक्ष्यजीवीभूयोयत्रकुत्राप्युपविश्यसर्वमिदमहंचब्रह्मैवेत्यध्यात्मदृष्ट्यासर्वदासर्वंब्रह्मैवयःपश्यति तस्ययोगिनोब्रह्मनिष्ठस्ययतेरहं

सुलभइतिस्वप्राप्तिसुलभत्वंप्रतिपाद्येदानींस्वंप्राप्तवतांफलमाह मामिति मांसच्चिदानंदैकरसंपरंब्रह्मोपेत्यमदेकरसतांप्राप्य ततएवपरमामनु
त्तमांकेवलानंदमयींसंसिद्धिंमदात्मनास्थितिलक्षणांविदेहमुक्तिंगतामहात्मानोमहानुभावायतयः यद्वा महात्मानःमहान्नित्यनिरंतरब्रह्मनि
ष्ठयानिःशेषविनष्टरजस्तमोगुणत्कार्यत्वादतिस्वच्छतरत्वेनप्रकृष्टःकेवलःशुद्धसत्त्वभावापन्नआत्मामनोयेषांतेमहात्मानःसुप्रसन्नांतःकरणाः
ततएवपरमामनुत्तमफलप्रदानोन्मुखींसंसिद्धिंसुखानुभूतौदुःखानुभूतौचवृत्तेर्ब्रह्मात्मनासंस्थितिरेवसंसिद्धिस्तां बहुजन्माभ्यस्तांसर्वास्वप्य
वस्थास्वप्रतिबद्धामखंडाकारवृत्तिलक्षणांगताःप्राप्तायतयोब्रह्मनिष्ठा मांकार्यकारणभावविकलंमायातत्कार्यलेशसंबंधशून्यंसद्घनंचिद्घनमा
नंदघनंपरंब्रह्मोपेत्यमद्भावंप्राप्यघटाकाशोमहाकाशतामिवस्वयंब्रह्मैकतांप्राप्य अशाश्वतंशाश्वतोब्रह्मभावस्ततोविलक्षणत्वादशाश्वतंनश्वरं
तत्रापिदुःखालयमाध्यात्मिकादिदुःखाश्रयंजन्म अत्रजन्मनाविकारेणविकारिजनिमच्छरीरंगृह्यते विदेहमुक्तिंप्राप्तब्रह्मविदःपुनरनित्यंदुः

आब्रह्मभुवनाल्लोकाःपुनरावर्तिनोऽर्जुन ॥ मामुपेत्यतुकौंतेयपुनर्जन्मनविद्यते ॥ १६ ॥

खभूयिष्ठंशरीरंदैवंप्राजापत्यंवागांधर्वंवामानुषंवान्यद्वानाप्नुवंति कारणाभावादविद्याकामकर्माणिखलुशरीरप्राप्तिकारणंतेषांसर्वेषांसम्यग्ज्ञान
महाग्निज्वालाभिर्भस्मीभूतत्वात्मुक्तानपुनरावर्तंते नचपुनरावर्ततेनचपुनरावर्ततइतिश्रुतेः अभ्यासःसंशयंविच्छिनत्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥
एवंब्रह्मभावापन्नानांब्रह्मविदांपुनरावृत्त्यभावंप्रतिपाद्यतदितरेषांश्रुतिशून्यानांतद्वतामप्यसम्यक्दर्शनवतांस्वेतरप्राप्तिमतांपुनरावृत्तिरस्त्येवे
तिसूचयन्नुक्तमेवार्थंपुनर्दृढीकरोति ब्रह्मविदांमुक्तिसिद्धावसंशयसिद्ध्यर्थंयतीनांसम्यग्दर्शनसिद्धौप्रयत्नसूचनार्थंच आब्रह्मेति अत्रब्रह्म
शब्देनचतुर्मुखउच्यतेसहस्रयुगपर्यंतमितिकालनिर्णयश्रवणात् आब्रह्मभुवनात्भवंतिभूतान्यत्रेतिसंतीतिवाभुवनंब्रह्मणोभुवनंब्रह्मभुवनं
सत्यलोकः आब्रह्मभुवनात्ब्रह्मलोकमारभ्यसर्वेलोकःपुनरावर्तिनःपुण्यवशात्प्राप्तान्पुनरावर्तयंतिपुनर्भवमेवपुण्यक्षयांतेप्रापयंतीतिपुनरा
वर्तिनःसत्यलोकादिलोकास्ततस्तल्लोकगतानांपुनरावृत्तिरस्त्येव यावत्संपातमिति नाकस्यपृष्ठेतेसुकृतेऽनुभूत्वेमंलोकंहीनतरंवाविशंती

तिश्रवणात् नविद्यतेअकंदुःखंयत्रेतिसत्यलोकस्यैवनाकत्वंयुक्तंतदन्यत्रविद्यमानानांदैत्येभ्यःक्वचित्प्रलयाग्नेश्चदुःखसंभवादुक्तश्रुतिबलात
सत्यादिलोकगतानामपिपुनरावृत्तिःप्रामाणिकी ननूक्तश्रुतिबलात्ब्रह्मभावंगतानांब्रह्मविदामपियुक्तापुनरावृत्तिरित्याशंकायां न तद
धिगमउत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशाविति यथेषीकातूलमग्नौप्रोतंप्रदूयेतैवंहास्यसर्वेपाप्मानःप्रदूयंतइति तस्यैवस्यात्पदवित्तंविदित्वानलि
प्यतेकर्मणापापकेनेति सर्वंपाप्मानंतरतीत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मविदःसर्वपापप्रदाहोलेपाभावश्चप्रतिपाद्यतेयतस्ततः कर्मणाजायतेजंतुःकर्म
णैवप्रलीयतेइति प्राप्यांतंकर्मणस्तस्ययत्किंचेहकरोत्ययं तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मैलोकायकर्मणइत्यादिश्रुतिस्मृत्युक्तप्रकारेण निर्दग्धकर्मणा
मेवशेषकर्मानुभूत्यैपुनरावृत्तिर्नतुज्ञानाग्निनिर्दग्धाशेषकर्मणांब्रह्मविदां तेषामावृत्त्यैकर्मशेषाभावान्नपुनरावृत्तिःप्रामाणिकी नचपुनरावर्त
तइत्यनेकधातन्निषेधाच्च नतेषांपुनरावर्तनमस्तीतितुशब्देनैवव्यावर्तयन्नाह मामिति हेकौंतेयशुद्धकुलोत्पन्नार्जुनमांसत्यज्ञानादिलक्षणंसदा

सहस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणोविदुः ॥ रात्रिंयुगसहस्रांतांतेहोरात्रविदोजनाः ॥ १७ ॥

नंदैकरसंपरमात्मानमुपेत्यपूर्णात्मनातिष्ठतोब्रह्मवित्तमस्यतुपुनर्जन्मपुनरावृत्तिर्नविद्यते नास्तीत्यर्थः यद्वा मामुपेत्यतुविद्वान्पुनर्जन्मपुनरा
वृत्तिंनविद्यतेनप्राप्नोति विदसत्तायामितिधातोःप्राप्त्यर्थतावाविंदतेर्वादिवाद्यंतःपातित्वंद्रष्टव्यं ॥ १६ ॥ एवंस्वंप्राप्तवतःपुनरावृत्त्यभावंप्रतिपा
द्येदानींसत्यादिलोकेषुनित्यत्वनित्यसुखत्वानावर्तत्वबुद्ध्यापुण्यकर्माणिकृत्वागत्वापुनरागच्छंतोनिर्गच्छंतः पुनःपुनर्जायमानाम्रियमाणाः
संतःप्राणिनःसर्वेसर्वदादुःखमेवानुभवंति प्ररोचनोक्तिभिर्मुह्यमानाअंधपरंपरावत्गच्छंतमनुगच्छंतिचनकोप्यत्रवृत्तंविचारयतिनतपतिनवि
रज्यतेअहोकष्टमज्ञत्वमिति तेषांसदसद्विवेकवैराग्यासत्त्यागसदुपादानप्रवृत्तिसिद्धये सत्यादिलोकानांकालपरिच्छिन्नानांब्रह्मणोदिवारा
त्रिभ्यामाविर्भावंतिरोभावंचतद्दिवारात्रिभ्यांप्राणिनामपिसर्वेषामुत्पत्तिंप्रलयंचप्रतिपादयति सहस्रेतित्रिभिः अहोरात्रविदः दैविकानांयु
गानांचसहस्रपरिसंख्यया ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयंतावतीरात्रिरेवचेत्युक्तरीत्याब्रह्मणःप्रजापतेरहोरात्रयोःकालपरिमाणमियदितिविदंतिजानंती

त्यहोरात्रविदोमन्वादयोयेमहांतः ब्रह्मणोहर्दिनंसहस्रयुगपर्यंतंसहस्रसंख्याकैर्युगैर्दिव्यैःपर्यंतंपर्यवसानंयस्यतत्सहस्रयुगपर्यंतमुक्तयुगस
हस्रपरिमाणकमेवयत्यथाविदुर्जानंतिवदंति तथैवतेमन्वादयोरात्रिमपियुगसहस्रांतांयुगसहस्रपरिमाणवतीमेवविदुर्वदंतिच ततोभ्रांतैर्नि
त्यत्वेनांगीकृतस्यसत्यलोकस्यप्रतीतिःसहस्रयुगपर्यंतमेवततःसत्यलोकस्यैवमनित्यत्वेसति ततोऽपराणांमहरादीनांभूरादीनांचानित्यत्वेचा
ल्पसुखत्वेचकावार्तेतिभावः ॥ १७ ॥ एवंसत्यादिलोकानामनित्यत्वंप्रतिपाद्याधुनातल्लोकगतानांप्राणिनामतिदुःखमेवेत्याह अव्यक्ता
दिति कार्येणविनान्येननव्यज्यतइत्यव्यक्तंब्रह्मणःसुषुप्तमविद्यात्मकं नहिबुद्ध्यादिवत्सुषुप्तंव्यज्यतेततएवाव्यक्तमित्युच्यते मूलकारणाव्य
क्तवद्ब्रह्मसुषुप्ताख्यमप्यव्यक्तंसर्वोत्पत्तिप्रलयकारणमव्यक्तत्वाऽविशेषात् प्रजापतेरहरागमेदिनेप्राप्तेतस्मादुक्तलक्षणादव्यक्ताद्व्यक्तयःप्रमाणै
र्व्यज्यंतेगृह्यंतइतिव्यक्तयःसर्वाःस्थावरजंगमादिप्राणिकोटयःप्रभवंति बीजादंकुरवज्जायंतइत्यर्थः तथाब्रह्मणोरात्र्यागमेरात्रौप्राप्तायांतत्रैवा

अव्यक्ताद्व्यक्तयःसर्वाःप्रभवंत्यहरागमे ॥ रात्र्यागमेप्रलीयंतेतत्रैवाव्यक्तसंज्ञिके ॥ १८ ॥
भूतग्रामःसएवायंभूत्वाभूत्वाप्रलीयते ॥ रात्र्यागमेवशःपार्थप्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

व्यक्तसंज्ञिकेअव्यक्तनाम्निब्रह्मणःसुषुप्तेप्रलीयंतेव्रीह्यादयोबीजइवप्रकर्षेणलीयंतेऽदर्शनंगच्छंतीत्यर्थः एतेनप्रजापतेरहोरात्रयोःसर्वप्राणिना
मपरिहार्यंजननमरणदुःखमनंतमितिसूचितं ॥ १८ ॥ ननुतरंगबुद्बुदादिवद्येयेप्राणिनोयदायदाजनित्वायद्यद्दुःखमनुभवंतितत्तद्दुःखंतेषा
मेवभवतिनतुनवीनानांतदितरेषांकालांतरेजातानांजनिष्यमाणानांचेतिचेद्भवानत्रप्रष्टव्यः पूर्वमसतएवेदानींजातस्यसुखदुःखादिवैचित्र्यं
प्रत्यक्षेणोपलभ्यतेतत्कालस्वभावोवाप्राणिस्वभावोवादेशस्वभावोवाद्रव्यस्वभावोवाउतआधुनिककर्मस्वभावोवा नाद्यः शीतवातादिवदेक
देवसर्वेषामपितदागमप्रसंगात् नद्वितीयः श्यामत्वरक्तत्वादिवत्सदानुगमप्रसंगात् नतृतीयःसर्वेषामपिसर्वदातदापत्तिप्रसंगात् नापिचतुर्थः
एकमहानदीजलपायिनांनरपशुमृगखगादीनांसंततदुःखवैचित्र्यापत्तेः नैवचपंचमः तर्णकस्याकर्मिणःसुखाद्यभावप्रसंगात् तर्हिप्राक्तनक

र्मवशादेवेतिचेन्न प्रागसज्जनिवादिनस्तवतदप्रसक्तेः प्रत्यक्षप्रमाणवादीखलुभवान्प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानस्यैतस्यगतिरुच्यतां तर्हिजीवादी
नांप्राक्सद्भावमंगीकरिष्यामिसुखादिवैचित्र्यागतेर्गत्यंतरमपश्यन्नित्यसद्वादिनंजीवजगतोःप्राक्सद्भावमंगीकारयितुंकर्ममोक्षशास्त्रयोर्मुमु
क्षुप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थंजीववत्कर्मणांतत्कृतसंसारस्यचानादित्वंबोधयितुमिदमाह भूतग्रामइति पूर्वकल्पेषुयोभूतग्रामःप्राणिवर्गोजातः सोयमेवा
वशोऽस्वतंत्रःस्वयमविद्ययाऽस्मिताऽभिनिवेशपूर्वकंरागद्वेषाभ्यांकृतपुण्यापुण्यकर्माधीनःसन् तत्तत्कर्मफलानुभूत्यैकल्पेकल्पेभूत्वाभूत्वातत्त
त्फलमनुभूयानुभूयपुनःकृत्वाहरागमेप्रभवतिरात्र्यागमेप्रलीयतेनश्यतिच एवंघटीयंत्रवत्पुण्यापुण्यकर्मवेगेनपुनःपुनर्जायतेम्रियतेचाध्या
त्मिकादिदुःखेनव्यथतेतपतिचनकदाचिज्जन्ममरणप्रवाहपारंगच्छतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ यस्मादेवंविषयसुखमोहग्रहग्रस्तानांदुःखपरंपरातस्मात्

परस्तस्मात्तुभावोन्योव्यक्तोव्यक्तात्सनातनः ॥ यःससर्वेषुभूतेषुनश्यत्सुनविनश्यति ॥ २० ॥

विवेकिभिर्यथामत्प्राप्तिःस्यात्तथाप्रयतितव्यमितिसूचयन्स्वस्याव्यक्ततत्कार्यलेशसंबंधराहित्यंनित्यत्वंचप्रतिपादयति स्वंप्राप्तवतांसंसारदुः
खंपुनरावृत्तिश्चनास्तीतिज्ञापयितुं परइति तस्मात्पूर्वोक्तात्सर्वव्यक्तीनामुत्पत्तिप्रलयहेतोरव्यक्ताच्चान्योभिन्नोविलक्षणश्चाक्षराख्योभावःपर
मात्मास्वयमस्मादव्यक्तात्कारणाव्यक्ताच्चभिन्नएवभवति नव्यज्यतेप्रमाणैःसर्वैर्मातुंनशक्यतइत्यव्यक्तोऽप्रमेयश्च ननुउभयोरप्यव्यक्तत्वावि
शेषात्कथमेतस्यतद्विलक्षणत्वमित्यतआह परइति परःप्रकृष्टोनुत्तमइत्यर्थः अव्यक्तात्तुपरःपुरुषइतिश्रुतेः ननुकस्माद्धेतोरक्षरस्याव्यक्तात्प्र
कृष्टत्वमित्यतआह सनातनइति सनातनोऽनादिर्नित्यइत्यर्थः नित्यत्वंनामभावस्यजन्मादिविक्रियाऽनाश्रयत्वमेवनैवैतदव्यक्तस्यास्तिस
च्छब्दवाच्यमविद्याशबलंब्रह्म ब्रह्मणोव्यक्तमित्यव्यक्तस्यप्रथमविकारत्वश्रवणाद्विकारित्वाऽवरत्वादिधर्मैरक्षरसालक्षण्यमनुपपन्नमित्यर्थः यदु

क्तमक्षरस्यनित्यत्वंतदेवविस्पष्टयति यइति यःसनातनोऽव्यक्तोऽक्षरःपरमात्मासर्वेषुभूतेष्वव्यक्तमहदादिषुकालतोज्ञानतोवानश्यत्स्वभावंग तेषुसत्सुस्वतोवापरतोवानविनश्यतिकदापिनाशंनप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २० ॥ एवंसत्त्वंचाक्षरस्यप्रतिपाद्याधुनायःसनातनोभावोव्यक्तःप्रतिपा दितःसएवाक्षरःपरमात्मेतितंप्राप्तानामपुनरावृत्तिंचप्रतिपादयति अव्यक्तइति यःपरत्वसनातनत्वाविनाशित्वादिधर्मैरविद्याख्यादव्यक्ता दन्योव्यक्तोक्षरइत्युक्तस्तमेवाक्षरं महतःपरमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषःपरःपुरुषान्नपरंकिंचित्साकाष्ठासापरागतिरित्यादिश्रुतयः परमांनित्यनिरति शयाद्वितीयाखंडचिदानंदैकरसत्वादनुत्तमांगतिंज्ञानेनैकेनगम्यतइतिगतिस्तांपरंतत्त्वमित्याहुर्वदंत्यतोक्षरएवनित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यपर मानंदमद्वितीयंपरंब्रह्मेत्यर्थः नन्वक्षरएवोक्तलक्षणंपरंब्रह्मास्तुतेनतवममचकिमित्याकांक्षायां सएवपरमात्मातंप्राप्तवतांनपुनरावृत्तिरस्तीति द्भावसिद्धयेत्वादृशैःकृतिभिर्यत्यतामितिसूचयितुंत्वस्ययाथात्म्यंचबोधयितुमाह यमिति बहुजन्मसंचितपुण्यपुंजपरिपाकसंप्राप्तचित्तप्रसा

अव्यक्तोक्षरइत्युक्तस्तमाहुःपरमांगतिम् ॥ यंप्राप्यननिवर्तंतेतद्धामपरमंमम ॥ २१ ॥
पुरुषःसपरःपार्थभक्त्यालभ्यस्त्वनन्यया ॥ यस्यांतःस्थानिभूतानियेनसर्वमिदंततम् ॥ २२ ॥

दमत्प्रसादपात्रीभूताःशमदमाद्युत्तमसाधनसंपन्नाधन्याःसंन्यासिनः संततसमाधिनिष्ठाःसंपादितसंसिद्धयःसंतोयमक्षरंपरंब्रह्मप्राप्यपुनःसं सारायननिवर्ततेदेहवंतःपुनर्नभवंति तदेवाक्षरंपरंब्रह्ममायोपाधिकस्यममेश्वरस्यधामअप्राकृतमबाधितमनाद्यंतंप्रकाशात्मकंस्वरूपंनैजमि त्यर्थः ॥ २१ ॥ परस्तस्मात्त्वित्यादिश्लोकद्वयेनस्वस्यपरस्यब्रह्मणःस्वरूपंतत्प्राप्तानामपुनरावृत्तिंचप्रतिपाद्याधुनाकथंतत्प्राप्स्यामःकेनवासा धनेननियतेनेत्याकांक्षावतांपरिशुद्धात्मनांमोक्षैककामानांतत्प्राप्तौपरमसाधनमाह पुरुषइति परःअव्यक्तात्तुपरःपुरुषइतिश्रवणात्सर्वोत्तमः पुरुषःबहिरंतःसर्वत्रैकरसत्वेनपूर्णत्वात्पुरुषःसोक्षरःपरमात्मा अनन्ययानविद्यतेन्यःपरमात्मातिरिक्तोविषयोयस्याःसाऽनन्यासर्वत्रब्रह्ममा त्रग्राहिणीअहमिदंप्रत्ययनिर्मुक्तातयाऽन्यया भक्त्यासर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिभजतिवेत्तिविद्याननयेतिभक्तिर्ज्ञानंभजतिरत्रज्ञानार्थः तुशब्दो

वधारणार्थः भक्त्याज्ञानेनैवाचार्यप्रसादलब्धेनसमाधिनिष्ठयाशुद्धेनलभ्यःप्राप्तव्यःपरमात्मा नतुकर्मणायोगेनसाख्येनचब्रह्मप्राप्तुंशक्यमित्य र्थः ननुपरंब्रह्माऽतिसूक्ष्ममतींद्रियंचकथंमुमुक्षुरिदमेवाहमितिज्ञातुंशक्नुयादित्याकांक्षायामाह यस्येति यस्यनिर्विशेषस्यपरिपूर्णस्याऽद्वितीय स्यब्रह्मणोंतःस्थानिअंतरंतर्देशेदर्पणेनगरमिवाभासरूपेणेमानिभूतानिस्थितानिभवंति यद्यपिदर्पणेनगरंस्थितमिवप्रतीयते तथापिसन्निहि तदृष्ट्यासम्यग्विलोक्यमानेदर्पणमेवास्तिनतुतत्रनगरंस्वयंस्वरूपेणविद्यते तद्वद्ब्रह्मण्यपिजगदस्तीवभाति ज्ञानदृष्ट्याऽधिष्ठानग्राहिण्यापरि शीलयमानेब्रह्मैकमेवास्तिनतुतत्रजगत् ननुयदुक्तंतत्सत्यमेवदर्पणेनगरंनास्तीतितथापिदर्पणस्यस्वच्छत्वात्तत्रप्रतीतेःपुरतोनगरमस्त्येवतद्व द्ब्रह्मणिस्वरूपेणजगतोऽभावेपितत्रप्रतीत्यैतदन्यत्रजगदस्त्येवेतिचेदस्त्येव ब्रह्मण्यद्वितीयेजगत्कल्पयतःपुरुषस्यमलिनात्मनोबुद्धौ यथास्वने त्रस्थंपीतिमानंशंखेकल्पयतियथास्वबुद्धिस्थंप्रपंचंस्वप्नेकल्पयति तथापुरुषःस्वबुद्धिस्थमेववासनामयंप्रपंचंनिष्प्रपंचेब्रह्मणिकल्पयति पश्यति चमूढः नहिस्वप्नेस्वरूपेणजगदस्तिविनाबौद्धंवासनामयंतस्यसत्यत्वेबाधाभावप्रसंगात् तद्वद्ब्रह्मण्यपिपुरुषांतःकरणवासनाकल्पितमेव नामरूपात्मकमिदंजगत्नतुवस्तुतोस्तितस्यसत्यत्वेनास्तीतिनिषेधायोगात् यतःश्रुतिः अथातआदेशोनेतिनेत्यात्माग्राह्योनहिगृह्यतइति चाऽरोपितंजगन्निषिध्यैवब्राह्माधिगमयति ततोवासनयाप्रतीयमानंनामरूपात्मकंजगत्सर्वंमिथ्यैवेत्यधिष्ठानसंदर्शनसंजातविज्ञानेननेदं जगत्किंतुब्रह्मैवेत्यधिष्ठानमात्रत्वावशेषंनिषिध्य तन्निषेधावधिभूतंदर्पणवत्स्वच्छंवस्त्वंतरशून्यंचिदेकरसंपरंब्रह्मइदमेवाहमितिशुद्धात्मनाबु द्धिमतासद्गुर्वनुग्रहवताज्ञातुंशक्यतएवेत्यभिप्रायेणोक्तंयस्यांतःस्थानिभूतानीति एवंज्ञातुमशक्तस्ययतेरुपायांतरमाह येनेति इदंपरि दृश्यमानंजडंजगत्सर्वंयेनप्रकाशैकरूपेणब्रह्मणाततंबहिरंतश्चसर्वतोव्याप्तंप्रकाशितंचभवति सपर्यगाच्छुक्रमकायमिति तस्यभासासर्वमि दंविभातीतिचश्रुतेः ततःप्रकाश्यस्यप्रकाशव्यतिरेकेणपृथक्स्वरूपाभावादग्निव्याप्तायःपिंडादौतद्दर्शनाद्ब्रह्मव्याप्तमिदंसर्वंब्रह्मैवेतिसर्वस्यब्रह्म मात्रत्वविज्ञानेनस्वस्यापिब्रह्ममात्रत्वंज्ञातुंशक्यतएवेत्यर्थः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पुरुषःसपरःपार्थेति परस्यब्रह्मणोज्ञानैकप्राप्यत्वंउक्तलक्षणेनज्ञानेनब्रह्मभावापन्नानांयतीनां यंप्राप्यननिवर्तंतेइत्यपुनरावृत्तिलक्षणांविदेह मुक्तिंचतत्फलंप्रतिपाद्येदानीमुक्तप्रकारेणब्रह्मज्ञातुमशक्तानामशुद्धबुद्धीनांमुमुक्षूणांचित्तशुद्धये एतद्वैसत्यकामपरंचापरंचब्रह्मयदोंकारइ तिपरापरयोर्ब्रह्मणोरुपास्तौप्रणवस्यप्रतीकत्वंसूचयित्वातत्र यःपुनरेतंत्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेणपरंपुरुषमभिध्यायीतेति श्रुत्युक्तरित्याहुते नोच्चार्यमाणेॐकारेपरब्रह्मबुद्धिंकृत्वा तमेवब्रह्मेतियेध्यायंतितेषांप्रणवावेशितब्रह्मबुद्धीनामन्येषांच तपःश्रद्धेयेह्युपवसंत्यरण्यइत्यादिश्रुत्यु क्तसगुणोपासकानांक्रमेणविदेहमुक्तिंप्राप्स्यमानानांसंन्यासयोगवतांप्रयाणकालेप्राप्तेतेषांकागतिरित्याकांक्षायां तद्यइत्थंविदुर्येचेमेऽरण्ये श्रद्धातपइत्युपासतेतेऽर्चिषमभिसंभवंत्यर्चिषोऽहरह्नआपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षड्दङेतिमासांस्तान्मासेभ्यःसंवत्सरंसंवत्सरादादि त्यमादित्याच्चंद्रमसंचंद्रमसोविद्युतंतत्पुरुषोमानवः सएतान्ब्रह्मगमयत्येषदेवयानःपंथाइति अथयइमेग्रामइष्टापूर्तेदत्तमित्युपासतेतेधूममभि

यत्रकालेत्वनावृत्तिमावृत्तिंचैवयोगिनः ॥ प्रयातायांतितंकालंवक्ष्यामिभरतर्षभ ॥ २३ ॥

संभवंतिधूमाद्रात्रिंरात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षड्दक्षिणैतिमासांस्तान्नैतेसंवत्सरमभिप्राप्नुवंति मासेभ्यःपितृलोकंपितृलोकादाकाशमाकाशा च्चंद्रमसमेषसोमोराजातद्देवानामन्नंतंदेवाभक्षयंति तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाऽथैतमध्वानंपुनर्निवर्ततइति श्रुत्युक्तेनोत्तरायणेनब्रह्मप्राप्ति रपुनरावृत्तिलक्षणेतिबोधयितुमुत्तरायणं तद्व्यावृत्त्यर्थमित्थंकर्मिणांकर्मफलमितिसूचनार्थंचदक्षिणायनमपीतिमार्गद्वयं तत्रैकेनगतानाम पुनरावृत्तिमन्येनमार्गेणगतानांपुनरावृत्तिंचप्रतिपादयति यत्रेति योगिनइत्यत्र योगिनः योगिनइतिजसिसरूपाणामेकशेषेकृतेयोगिन इतिरूपसिद्धिःतत्रैकेनयोगिनइतिपदेनसंन्यासिनउच्यंतेद्वितीयेनतुकर्मिणः कर्मिणांकर्मफलसंन्यासयोगाद्गौणवृत्त्यायोगित्वं योगिनउभय विधाः यत्रयस्मिन्कालेप्रयातामृताःसंतःस्वयमनावृत्तिमावृत्तिंचयांतितंकालंवक्ष्यामिशृण्वित्यर्थः ॥ २३ ॥ ॥ ॥

योगिनइत्युभयविधानांयोगिनांसामान्येनैकत्रमृतानामपुनरावृत्तिरन्यत्रमृतानांतुपुनरावृत्तिरित्यनियमेनपरलोकप्राप्तौसत्यामुभयेषां सयथा कामोभवतितत्क्रतुर्भवतियत्क्रतुर्भवतितत्कर्मकुरुतेयत्कर्मकुरुतेतदभिसंपद्यतइत्यादिश्रुतिबलात्क्रियाभेदात्फलभेदइतिन्यायेनचनियतमय नविभागंदर्शयति अग्निरिति तेऽर्चिषमभिसंभवंत्यर्चिषोहरित्यग्न्यनंतरमहरेवश्रूयतेनतुज्योतिःकथमत्राग्निर्ज्योतिरितिश्रुतिविरुद्धमुच्य तइतिनशंकनीयं अर्चिःशब्दस्याग्निज्योतिषोरुभयोरपिसाधारण्यात्श्रुत्यार्चिरित्युक्तंतदेवात्रविभज्यदर्शितंततोनकोपिविरोधः अग्निरुत्तरा यणकालाभिमानिनीदेवता ज्योतिश्चकालाभिमानिनीदेवता अहरित्यहरभिमानिनीदेवता शुक्लःशुक्लपक्षाभिमानिनीदेवता षण्मासाः षण्मासाभिमानिनीदेवता संवत्सरादीनामुपलक्षणमेतत् यत्रोत्तरायणकालेअग्न्यादयःकालाभिमानिनोभूत्वातिष्ठंति तत्रतस्मिन्नुत्तराय

अग्निर्ज्योतिरहःशुक्लःषण्मासाउत्तरायणम् ॥ तत्रप्रयातागच्छंतिब्रह्मब्रह्मविदोजनाः ॥ २४ ॥

णेप्रयातामृताःसंतोब्रह्मविदःब्रह्मोपास्यत्वेनयेविदुस्तेब्रह्मविदोब्रह्मोपासकायोगिनउक्तक्रमेणब्रह्मगच्छंतिप्राप्नुवंतिनसाक्षात् सतेजसिसूर्येसं पन्नइत्युक्तानंतरंपरात्परंपुरुषमीक्षतइतिब्रह्मप्राप्तेरंतरालंश्रावयतिश्रुतिः सूर्यइत्यग्न्यादीनामुपलक्षणंततउक्तक्रमेणैवयोगिनोब्रह्मप्राप्नुवंतीत्य र्थः ननुब्रह्मविदइत्यविशेषश्रवणाद्योगिनामपिक्रममुक्तिरेवेतिचेन्न नतस्यप्राणाउत्क्रामंतीतिज्ञानिनामुत्क्रमणाभावश्रवणात् ब्रह्मैवसन्ब्र ह्माप्येतीत्यंतरालाभावश्रश्रूयते अत्रब्रह्मसमश्नुतइत्यादिश्रुतिविरोधप्रसंगाच्चनाशंकाकर्तव्या अत्रोत्तरायणेकालाभिमानित्वेनाग्न्यादिदेव तानामुपन्यासः दक्षिणायनेरात्र्यादौमृतानामप्युपासकानामर्चिरादिमार्गेणैवब्रह्मप्रापकत्वनियमार्थंब्रह्मगंतॄणांतत्तल्लोकेषुविश्रमार्थंतत्रत्य सुखानुभूत्यर्थंच एवमन्यत्रापिद्रष्टव्यं ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कर्मिणःस्वकृतकर्मफलमारोहणावरोहणाद्दुःखंश्रुत्वाविवेकवैराग्याभ्यांब्रह्मवेदनसंपादनपराभवंत्वितिबोधयितुंदक्षिणायनमृतानांफलमाह धूमइति धूमोधूमाभिमानिनीदेवता रात्रिःरात्र्यभिमानिनीदेवता कृष्णःकृष्णपक्षाभिमानिनीदेवता षण्मासाःषण्मासाभिमानिनीदेवता एताःयत्रदक्षिणायनेकालाभिमानिन्योभवंति तत्रदक्षिणायनेप्रयातोमृतोयोगीकर्मयोगीचांद्रमसंलोकंप्राप्यतत्रचांद्रमसंचंद्रमसःप्राप्तंज्योतिरिष्टापूर्तादिपुण्यकर्मसंभवंफलंप्राप्यानुभूय कृतात्ययेनुशयवानितिन्यायेनकर्मफलभोगसंक्षयेशेषकर्मानुभूत्यैनिवर्तते तेनैवमार्गेणमानवंलोकंपुनरायातिपुनर्गच्छत्येवंयातायातदुःखमनंतमहोकष्टमविवेकिनामितिसूचितंभवति ॥ २५ ॥ ननुकादाचित्कमेवैतद्दुःखंगृहिणामित्याशंकायामाह शुक्लकृष्णेइति शुक्लकृष्णेज्ञानप्रकाशाधिकाग्न्यादिदेवताधिष्ठितत्वाद्विद्याप्राप्यत्वात्प्रकाशलोकभूयिष्ठत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वेनोत्कृष्टत्वाच्चदेवयानलक्षणागतिःशुक्लाभवति अनतिप्रकाशदेवताधिष्ठितत्वात्धूमप्राचुर्यात्भूयःसंसारहेतुत्वेननिकृष्टत्वाच्चपितृयानलक्षणा

धूमोरात्रिस्तथाकृष्णःषण्मासादक्षिणायनम् ॥ तत्रचांद्रमसंज्योतिर्योगीप्राप्यनिवर्तते ॥ २५ ॥
शुक्लकृष्णेगतीह्येतेजगतःशाश्वतेमते ॥ एकयायात्यनावृत्तिमन्ययावर्ततेपुनः ॥ २६ ॥

गतिःकृष्णाभवति एवंशुक्लकृष्णेनिर्मलमलिनस्वभावे एतेपूर्वोक्तेगतीमार्गौजगतोलोकस्यात्रजगच्छब्देनज्ञानकर्माधिकारिणोगृह्यंतेनत्वन्येकेवलप्राकृतास्तेषांज्ञानकर्मणोरनधिकारात्ततोज्ञानकर्मस्वधिकारिणामेवमोक्षार्थंकर्मफलानुभूत्यर्थंच कर्मणापितृलोकोविद्ययादेवलोकइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेएतेपदव्यौशाश्वतेमते जीवानामनादित्वान्नित्यत्वादनंतत्वाच्चतेषांयावत्संसारस्तावत्पर्यंतंस्वर्गसिद्ध्यैमोक्षसिद्धयेचद्वावप्येतौमार्गौनित्यावेवभवतइत्यर्थः एवंतयोर्नित्यत्वंप्रतिपाद्यचोभयोर्नियतंफलमाह एकयेति एतयोर्द्वयोर्गत्योर्मध्येएकयागत्याशुक्लयाविद्वाननावृत्तिंमुक्तिंयातिनतुपुनरावर्ततेनचपुनरावर्तते इतिश्रुतेः अन्ययागत्याकृष्णयाऽविद्वानावर्तते प्राप्यांतंकर्मणस्तस्ययत्किंचेहकरोत्ययंतस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मैलोकायकर्मणइतिश्रुतेः पुनर्जन्मादिसंसारायागच्छतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥

शुक्लायागतेःफलंमोक्षःकृष्णायागतेःफलंबंधइतिद्वयोर्गत्योःस्वरूपंफलंचकारणंचविदितवतोविदुषःप्रमादोत्रनकर्तव्यइतिसूचयितुमाह नैतइति एतेनिरुक्तलक्षणोत्तरायणदक्षिणायनसंज्ञिकेसृतीपदव्यौजानन्श्रुतिस्मृतियुक्तिभिस्तयोर्बंधमोक्षकारणत्वंसम्यग्जानन् कश्चनकश्चिदपियोगीमोक्षेच्छयायोगनिष्ठायांप्रवृत्तोहंसोवापरमहंसोवामुमुक्षुर्नमुह्यति मोहोनाममोक्षमार्गविरोधिमार्गस्मरणंप्रमादेनापितदवलंबनंचनकरोति क्वचिदपियोगनिष्ठायांप्रमत्तोनभवेदित्यर्थः यस्मादेतयोर्गत्योर्बंधमोक्षहेतुत्वंप्रसिद्धं तस्मात्त्वंमुमुक्षुश्चेत्सर्वेषुकालेष्वाहारशयनासनादिष्वपिसर्वदायोगयुक्तोभव ब्रह्मानुसंधानमेवकुरुनक्वचिदपिबाह्यानुसंधानमित्यर्थः ॥ २७ ॥ एवमुत्तरायणंदक्षिणायनंचयो

नैतेसृतीपार्थजानन्योगीमुह्यतिकश्चन ॥ तस्मात्सर्वेषुकालेषुयोगयुक्तोभवार्जुन ॥ २७ ॥ वेदेषुयज्ञेषु
तपःसुचैवदानेषुयत्पुण्यफलंप्रदिष्टम् ॥ अत्येतितत्सर्वमिदंविदित्वायोगीपरंस्थानमुपैतिचाद्यम् ॥ २८ ॥

गिभिःकर्मिभिश्चगम्यंमार्गद्वयंतत्रगंतॄणांयोगिनांकर्मयोगिनांचफलंसम्यक्प्रतिपाद्याऽधुनासगुणब्रह्मोपासकस्यार्चिरादिलोकेप्राप्यंसुखंब्रह्मप्राप्तिंचविस्पष्टयति वेदेष्विति वेदेषुऋगादिषुसांगेषुसलक्षणेष्वध्ययनविध्युक्तनियमेनसम्यगधीतेषुसत्सुयज्ञेष्वाधानाद्यश्वमेधांतेषुयागेषुसाङ्गुण्येनसांगोपांगंसम्यगनुष्ठितेषु तपःसुकृच्छ्रचांद्रायणादिष्ववैकल्येनसम्यगाचरितेषु दानेषुकन्यागवाश्वादिविषयेषुयथोक्तदेशकालपात्रादिसंपत्त्यासम्यक्कृतेषुसत्सु तत्कर्तॄणांयत्पुण्यफलंयद्यद्दूर्ध्वलोकेषुभोक्तव्यंसुखंशास्त्रेप्रदिष्टंनिर्दिष्टं तत्सर्वमपिइदमक्षरंब्रह्मपरममित्यादिनानि

रूपितमध्यात्मकर्माधिभूताधिदैवाधियज्ञादिभेदनिर्मुक्तंब्रह्मप्रणवालंबनंवाविदित्वाश्रद्धाभक्तिभ्यामजस्रंसम्यगुपास्य योगीसगुणब्रह्मोपास
कःस्वयमग्न्यादिब्रह्मभवनांतेषुलोकेषुगमनकालेस्थानेस्थानेसम्यगग्न्यादिभिःपूज्यमानःसन्पूर्वोक्तंसुखमत्येतिततोप्यतिशयेनप्राप्नोति नैता

इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायायोगशास्त्रेश्री
कृष्णार्जुनसंवादेमहापुरुषयोगोनामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

वन्मात्रमेवफलंब्रह्मोपास्तेःकिंतुस्थानंसर्वाधिष्ठानमाद्यंसर्वकारणंपरंब्रह्मोपैतिप्राप्नोतिचमुक्तिंचगच्छतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ इतिश्रीमदानंदात्म
सरस्वतीशिष्यश्रीशंकरानंदसरस्वतीकृतौगीतातात्पर्यबोधिन्यामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ शुभंभवतु ॥ ॥ ॥ ॥

॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीताटीकायांतात्पर्यबोधिन्यांअष्टमाऽध्यायःसमाप्तः ॥

॥ अथश्रीमद्भगवद्गीताटीकायांतात्पर्यबोधिन्यांनवमाऽध्यायप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ मंदबुद्धेश्चित्तशुद्ध्यर्थंयोगमार्गेणब्रह्मप्राप्त्यर्थंचाध्यात्मादिभेदरहितमक्षरशब्दवाच्यंब्रह्मोपास्यत्वेनोपदिश्यतदुपासकस्य योगिनोर्चिरादिमार्गेणगमनंब्रह्मप्राप्तिंचाष्टमेप्रतिपाद्येदानींमुमुक्षूणामनेनैवमार्गेणमोक्षप्राप्तिर्नान्यथेतिप्राप्तामाशंकांनिवर्तयितुमधिकारि णांशुद्धबुद्धीनामिहैवमोक्षसिद्ध्यर्थंच साक्षात्मोक्षकारणंपरब्रह्मविषयंज्ञानंविज्ञानंचब्रह्मस्वरूपंचपरस्यब्रह्मणःस्वस्यप्रकृतिकर्तृकेषुसृष्ट्यादिषु साक्षित्वासंगत्वोदासीनत्वादिधर्मांश्चोपासनाप्रकारभेदांश्चस्वस्यसार्वात्म्यंचान्यच्चप्रतिपादयितुंनवमाध्यायआरभ्यते तत्रादावपृष्टोपिभक्तेषु दयाविष्टचित्ततयास्वयमेवज्ञानंविज्ञानंतन्माहात्म्यंचप्रतिपादयितुं श्रीभगवानुवाच इदमिति परस्तस्मात्तुभावोन्यइति पुरुषःसपरःपार्थ इत्युपांत्याऽध्यायेनिरूपितनिर्विशेषब्रह्मणः सन्निहितत्वात्तद्विषयत्वेनभक्तानुग्रहेच्छावेगात्बुद्ध्यारूढत्वेनचइदमितीदमाप्रत्यक्षेणज्ञानंनिर्दि ष्टं तुशब्दोब्रह्मज्ञानस्ययमनियमादिक्लेशरहितत्वात्साक्षान्मोक्षैकसाधनत्वाच्चसगुणज्ञानाद्विशिष्टत्वद्योतनार्थः । यतःसगुणंज्ञानंज्ञातृज्ञेयादि

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इदंतुतेगुह्यतमंप्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥
ज्ञानंविज्ञानसहितंयज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेशुभात् ॥ १ ॥

भेदमेवसंपाद्यानर्थायैवभवतिनतुपुरुषार्थाय येऽन्यथातोविदुरन्यराजानस्तेक्षय्यलोकाभवंतीतिब्रह्मणस्तेषांचभेदंपश्यतामविदुषामीश्वराधी नत्वंजन्मादिबंधंचब्रवीतिश्रुतिः इदंतुब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीतिश्रवणाद्ब्रह्मप्राप्तयेएवभवत्यतःसगुणज्ञानात्बंधकाद्ब्रह्मज्ञानस्योत्पत्त्युत्तरक्षणएव मोक्षहेतोरुत्कृष्टत्वंतूच्यतइत्यर्थः तुशब्देनोक्तमुत्कृष्टत्वमेवविस्पष्टयति विज्ञानसहितमिति विज्ञानंनामाऽपरोक्षानुभवःब्रह्मैवेदंसर्वंअहंब्रह्मास्मी त्यादिश्रुत्युक्तरीत्यासर्वस्यस्वस्यचप्रत्यक्षेणब्रह्ममात्रत्ववेदनंनतुपातालेसूर्यग्रहणमितिवत्तटस्थार्थावबोधनं निरुक्तलक्षणविज्ञानसहितंज्ञानंसा क्षान्मोक्षकारणं ततएवब्रह्मज्ञानंविशेषयति गुह्यतममिति कायसिद्ध्यऽष्टैश्वर्यसिद्ध्यादियोगचर्याणांयानिरहस्यानिमंत्रयंत्रौषधानिते भ्यःसर्वेभ्योगुह्येभ्यउत्कृष्टंगुह्यतमं परमरहस्यमित्यर्थः ततएवयस्मैकस्मैचायोग्यायदुर्गुणिनेनदेयंकिंतुशुद्धात्मनएवेतिसूचयितुमाह अनसू

यवइतिपरगुणेषुदोषाविष्करणमसूया सेयंकामक्रोधलोभमोहेर्ष्यादीनामुपलक्षणंअसूयादिदुर्गुणायस्यनसंतिसोऽनसूयुस्तस्मैअनसूयवेसद्गु णायशिष्यायतेतुभ्यमिदंज्ञानंप्रवक्ष्यामि सम्यगुपदेक्ष्यामीत्यर्थः नन्विदंज्ञानंप्राप्तवतोममकिंस्यादित्यतआह यदिति तीव्रमोक्षेच्छावैरा ग्यशमदमाद्युत्तमसाधनसंपन्नःसन्त्वंमयोच्यमानमुक्तविशेषणविशिष्टंयज्ज्ञानंब्रह्मात्मैकत्वविषयंज्ञात्वाप्राप्यानेनाधिगतात्मस्वरूपःसन् अ शुभादनाद्यविद्यासंभावितसंसारदुःखप्रवाहान्मोक्ष्यसेमुक्तोभूत्वाऽखंडानंदैकरसब्रह्मात्मनासुखंस्थास्यसीत्यर्थः ॥ १ ॥ उक्तस्यैवज्ञानस्यजि ग्राहयिषयामाहात्म्यंप्रतिपादयति राजविद्येति राजविद्याविद्याज्ञानानिसकलवेदशास्त्राध्ययनसमुत्पन्नानीहलोकपरलोकसाधनानिया नितानिसर्वाणिपुंसःसंसारवर्धकान्येवभवंतिनतुनिवर्तकानि ब्रह्मविद्यातुस्वोत्पत्तिमात्रेणविदुषोब्रह्मतांगमयित्वासकारणंसंसारंनिःशेषंनि वर्तयति यथाप्रबोधःस्वाप्नंसंसारंतद्दुःखंचतथाततःसर्वासांविद्यानांराजाश्रेष्ठोभवत्यतउच्यतेराजविद्येति यद्वा सर्वाविद्याःशास्त्रजन्याःस

राजविद्याराजगुह्यंपवित्रमिदमुत्तमम् ॥ प्रत्यक्षावगमंधर्म्यंसुसुखंकर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

म्यगहंकारंवर्धयित्वाऽऽत्मतत्त्वंतिरोहितंकुर्वंति इयंतु सआत्मातत्त्वमसीतिवाक्यश्रवणमात्रेणसंजातासत्यऽनात्मन्यहंकारंनाशयित्वासर्व संसारधर्मनिर्मुक्तमात्मतत्त्वंराजयतिप्रकाशयतीतिराज्ञीसाचासौविद्याचराजविद्या राजगुह्यंचगुह्याःसंवरणीयामंत्रयंत्रदिव्यौषधादयःपदा र्थावाऽमूल्यारत्नादयस्तेषांसर्वेषांराजाऽतिरहस्यत्वेनगोपनीयत्वाद्राजगुह्यं राजवत्संवरणीयत्वाद्वाराजगुह्यं किंच पवित्रंपुनातीतिपवित्रंत त्रापीदंब्रह्मज्ञानमनुत्तमंपवित्रंसूर्यानलानिलादयोदेवाऋगादयोवेदागंगाद्याःसरितश्चप्रायश्चित्तान्यप्यशेषाणि भजतांनरकदुःखकारणंपाप मेवनाशयंतितच्चापितात्कालिकमेवपापंनतुपुण्यमिदंब्रह्मज्ञानंतु तदाविद्वान्पुण्यपापेविधूयेतिश्रवणाच्छतकोटिब्रह्मकल्पार्जितंपापराशिंपु ण्यराशिंचबहुजन्ममरणतद्दुःखप्रवाहकारणं तूलपर्वतानग्निरिव ध्वांतपटलमर्कइव समूलंनिर्मूल्य ब्रह्मविदंनिष्कर्माणंकरोत्यतोब्रह्मज्ञानमेवब्र ह्मविष्णुशिवादीनामर्कादीनांचपावकत्वादुत्कृष्टतमंपवित्रंशुद्धिकरंवस्त्वित्यर्थः ज्ञानस्यैतन्माहात्म्यंशास्त्रैकगम्यंवाप्रमाणांतरगम्यंवाकालांत

रगम्यंवेत्याकांक्षायां सूर्यस्यकार्येणसहगाढांधकारविध्वंसकत्वंनकेवलशास्त्रैकगम्यंकिंतुप्रत्यक्षावगम्यंचयथातथाज्ञानस्यापीत्याह प्रत्यक्षा
वगममिति अवगम्यतेनेनेत्यवगमंप्रमाणंतत्तुप्रत्यक्षंवैदुष्यंप्रत्यक्षमवगमंयस्यतत्प्रत्यक्षावगमंज्ञानमाहात्म्यंविद्वत्प्रत्यक्षमित्यर्थः यद्वाअवगम्य
तेऽनुभूयतइत्यवगमःफलंप्रत्यक्षोऽवगमोयस्यतत्प्रत्यक्षावगमंभोजनादिसुखवत्सद्यःप्रत्यक्षंज्ञानफलंनतुधर्मादिफलवत्परोक्षमित्यर्थः धर्म्यंच
सुसुक्षोर्धर्मवदर्हतीतिधर्म्यंसर्वेषामाश्रमिणांस्वधर्मानुकूलमेवज्ञानंनतुधर्मविरोधीत्यर्थः यद्यपिगृहिणोधर्म्यएवचयनःसर्वतोमखादिक्रतुस्तथा
पितस्यश्रमसाध्यत्वमस्तिनतथाज्ञानस्येत्याह सुसुखमिति सुतरांदेहेंद्रियादिश्रमंविनैवतत्त्वज्ञप्रसादाद्रत्नादिज्ञानमिवब्रह्मज्ञानमपिबुद्ध्यारूढं
कर्तुंसुखमनायासमेवशुद्धात्मनांसुसंपादमित्यर्थः ननुकटिकंडूयनवज्ज्ञानस्याल्पक्रियासाध्यत्वेफलेनाप्यल्पत्वमेवस्यात्क्रियाभूयस्त्वेफलभू
यस्त्वंक्रियाल्पीयस्त्वेफलस्याप्यल्पीयस्त्वंसर्वप्रसिद्धमित्याशंकायां न अल्पीयस्याअपिचंद्रालोकनक्रियायास्तद्दर्शिनस्तदाह्लादसुखस्यमहत्त्व

अश्रद्दधानाःपुरुषाधर्मस्यास्यपरंतप ॥ अप्राप्यमांनिवर्तंतेमृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

दर्शनात्तद्वज्ज्ञानस्याल्पक्रियासाध्यत्वेपिफलतोमहत्त्वमस्तीत्याह अव्ययमिति फलतोनव्येतीत्यव्ययमव्ययफलं नह्यध्रुवैःप्राप्यतेहिध्रुवं
तदितिज्ञानप्राप्तस्यवस्तुनोध्रुवत्वश्रवणात्ज्ञानस्याऽश्रमसाध्यत्वेप्यस्त्येवनित्यफलजनकत्वमित्यर्थः ज्ञानस्यमोक्षसाधनत्वेबाधकप्रमाणाभा
वाद्धाऽव्ययमित्युक्तं ॥ २ ॥ एवंज्ञानस्यानायाससाध्यत्वमव्ययफलजनकत्वंचप्रतिपाद्य निःशेषसंसारदुःखध्वांतविध्वंसनकारणेज्ञानेरविवद
प्रयासलभ्येविद्यमानेप्यंधवदश्रद्धयामुक्तिमार्गमुत्सृज्यकामनयाकर्मोपास्त्यादौप्रवृत्तान्पुरुषान्दृष्ट्वाक्रोशन्निवदययेदमाह अश्रद्दधानाइति
अस्योक्तगुणविशेषविशिष्टस्यधर्मस्याविद्ययाजननमरणप्रवाहेपात्यमानाःपुरुषाध्रियंतेनेनेतिधर्मोज्ञानं तस्यमोक्षैकहेतोर्ज्ञानस्यस्वरूपेतत्फले
मोक्षेचअश्रद्दधानाः श्रद्धानामकृतिहेतुःफलास्त्यवसानआस्थाविशेषस्तच्छून्यादुर्विदग्धाःपुरुषा दुष्कर्मणामोक्षेमोक्षसाधनेज्ञानेचश्रद्धा
भक्तिप्रयत्नरहिताःसंतो मामप्राप्यमामात्मानमानंदैकरसंहस्तगतंमोक्षाख्यंफलमुत्सृज्य मृत्युसंसारवर्त्मनिमृत्युभूयिष्ठःसंसारोमृत्युसंसारः

नानायोनिषुनरकेचपुनःपुनःपतनलक्षणस्तदेववर्त्मतस्मिन्नेवनिवर्तंतेनितरांवर्तंतेमुहुर्मुहुर्जायंतेम्रियंते अहोबतदौर्विदग्ध्यमपारदुःखकार
णं एतेननिरुक्तमहत्त्वविशिष्टात्मज्ञानेधर्मेयेयतयःश्रद्धावंतोनिष्ठावंतश्चभवंतितएवमुक्ताभवंतीतिसूचितंभवति ॥ ३ ॥ एवंज्ञानस्यसर्वोत्त
मत्वंसुलभत्वंदुर्भगालभ्यत्वंचप्रतिपाद्य पूर्वंयदुक्तं परस्तस्मात्तुभावोन्यइति यस्यांतःस्थानिभूतानियेनसर्वमिदंततमितितदिदानींपर
स्यब्रह्मणःस्वरूपंज्ञानंविज्ञानंचप्रतिपादयतिसार्धेन मयेति नकेनापिप्रमाणेनव्यज्यतेबोध्यतइत्यव्यक्ताऽप्रमेयामूर्तिःस्वरूपंयस्यसोऽव्यक्तमू
र्त्तिः ननुकेनापिप्रमाणेनबोध्यतइतियदुक्तंतन्न तंत्वौपनिषदमितिश्रवणात्ब्रह्मणःश्रुतिबोध्यत्वमस्त्येवेतिचेन्न श्रुतेरप्यगोचरत्वात्तद्बोधक
त्वानुपपत्तेः श्रुतिःखलु अस्थूलमित्यादिनासर्वदृश्यनिषेधंकृत्वायन्निषेधाऽविषयंसर्वदृश्यविलक्षणंतद्ब्रह्मेतिबोधयतिनतुसाक्षादिदमिति न
नुसत्यंज्ञानमिति आनंदोब्रह्मेतिचश्रुतिः सत्यादिस्वरूपंब्रह्मेतिबोधयत्येवेतिचेन्न तस्याःश्रुतेर्ब्रह्मणस्त्वसद्वैलक्षण्यप्रतिपादनपरत्वाज्जगतःस

मयाततमिदंसर्वंजगदव्यक्तमूर्तिना ॥ मत्स्थानिसर्वभूतानिनचाहंतेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

कारणस्यानृतजडदुःखात्मकस्यप्रत्यक्षत्वादर्थात्सिद्धंतद्वैलक्षण्यंब्रह्मणस्तदेवश्रुत्याप्यसद्वैलक्षण्यमुपदेष्टुं सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म आनंदोब्रह्मेत्युक्तं
नतुसाक्षादिदमित्युपदिश्यते वाग्रूपत्वाच्छ्रुतेस्तद्वृत्तेरविषयत्वाद्ब्रह्मणस्ततःसिद्धंसर्वप्रमाणाव्यज्यत्वं तेनाव्यक्तमूर्तिनानिर्विशेषेणमयाब्रह्म
णासर्वमिदंजगत्ततंव्याप्तं यथारूपवद्द्रव्यंजडंसर्वंसर्वत्रसूर्यालोकव्याप्तमेवसच्चक्षुर्ग्राह्यत्वमापद्यतेनत्वव्याप्तं तद्वन्मयाचिदेकस्वरूपेणबहिरंतः
सर्वतोव्याप्तमेवसज्जगत्सर्वंसर्वकरणव्यवहार्यत्वमापद्यतेनत्वव्याप्तंस्वतोनिरात्मकत्वादप्रकाशत्वाच्च तस्यभासासर्वमिदंविभातीतिश्रुतेस्ततः
सर्वमिदंजगन्मयासर्वतोव्याप्यप्रकाश्यतइत्यर्थः एतेनसर्वंजगत्प्रकाशकं यत्तद्ब्रह्मेतिज्ञानमुपदिष्टंभवति किंच सर्वभूतानिसर्वाण्यव्यक्तमह
दादीनिस्थूलांतानिभूतानिचराणिस्थावराणिचसर्वाणिमत्स्थानिमय्यव्यक्तमूर्त्तौतिष्ठंतीतिमत्स्थानीत्युच्यंते यथातोयेतरंगबुद्बुदादयस्तोय
सत्तयासत्तावंतोभूत्वातोयेतिष्ठंतियथावानगरनिवासिनोदर्पणसत्तयासत्तावंतोभूत्वादर्पणेतिष्ठंति तथासर्वाणिभूतानिमत्सत्तयासत्तांप्राप्य

मयितिष्ठंतीत्यर्थः सदायतनाःसत्प्रतिष्ठाइतिश्रुतेः एतेनसर्वभूताधारंयत्तद्ब्रह्मेतिज्ञानमुपदिष्टंभवति परस्तस्मात्तुभावोन्योव्यक्तोव्यक्तात्स
नातनइत्यत्राव्यक्तात्परमात्मापरउत्कृष्टइतियदुक्तंस्वस्योत्कृष्टत्वमव्यक्तस्यतुनिकृष्टत्वंतदेवपुनर्विस्पष्टयितुमव्यक्तस्यसकार्यस्यव्याप्यत्वेनाधेय
त्वेनचनिकृष्टत्वंस्वस्यव्यापकत्वेनाधारत्वेनचोत्कृष्टत्वंचदर्शयित्वा इदानीमेवंव्याप्यव्यापकभावेनाधाराधेयभावेनचभेदेंगीक्रियमाणेभेदस्य
यथार्थत्वंभेददर्शिनांमुमुक्षूणांमोक्षाभावश्चाद्वैतश्रुतिविरोधश्चप्रसज्जतइति तंपरिहर्तुं अथातआदेशोनेतिनेति नसन्नासन्नसदसदित्यादि
श्रुतिप्रसिद्धंसर्वदृश्यनिषेधंकरोतिब्रह्मणोऽद्वितीयत्वसिद्धये नचाहमित्यादिना चकारोऽवधारणार्थः तेष्वव्यक्तादिस्थूलांतेषुभूतेषुब्रह्मादि
स्तंबांतेषुकूटस्थाऽसंगचिद्रूपःपरमात्माहमंतःप्रविश्यात्मरूपेणवाव्यापकत्वेनवानैवावस्थितोस्मि गृहेवायुरिवबिलेसर्पइवायःपिंडमग्निरिवाहं
विकारीवतेषुभूतेषुप्रविश्यव्याप्यवानैवतिष्ठामीत्यर्थः विकारिणःखलुवाय्वग्न्यादेर्गृहायःपिंडादौप्रवेशोव्याप्तिश्चोपपद्यतेनत्वऽविकारिणोनि

नचमत्स्थानिभूतानिपश्यमेयोगमैश्वरम् ॥ भूतभृन्नचभूतस्थोममात्माभूतभावनः ॥ ५ ॥

रवयवस्याऽसंगस्याऽक्रियस्यममपरिपूर्णस्योपपद्यतेयथाकाशस्यतथा ननुघटाकाशइत्यत्रयथाऽऽकाशस्यघटेप्रविश्यस्थितिरुपयुज्यतेतद्वद्भूते
षुतवाप्यस्थितिचेन्न आकाशस्यापिघटांतःप्रवेशकल्पनाभ्रमएवनिरवयवस्यचलनासंभवात् ननुतत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदित्यादिश्रुतिभिर्ब्र
ह्मणोभूतेषुप्रवेशउच्यतइतिचेन्न तस्याभासविषयत्वान्नब्रह्मविषयत्वोपपत्तिः निष्कलंनिष्क्रियमिति असंगोनहिसज्यते आकाशवत्सर्वग
तइति पूर्णमदइतिचब्रह्मणोनिरवयवत्वंनिष्क्रियत्वाऽसंगत्वपूर्णत्वश्रवणात्प्रवेशक्रियावाव्यापनक्रियावासंयोगोवान्यद्वासंभावयितुंनशक्य
तेततस्तेषुप्रविश्याहंनैवस्थितइतिसिद्धं ॥ ४ ॥ नन्वविक्रियस्यपूर्णस्यतवपरस्यब्रह्मणोभूतेष्ववस्थितिर्व्याप्तिश्चमास्तुभूतानितुत्वयितिष्ठंत्येवेत्या
शंकायामाह नचमत्स्थानीति मय्यव्यक्तमूर्तौचिदेकरसेपरिपूर्णेब्रह्मणिभूतान्यव्यक्तादिस्थूलांतानिसकार्याणिस्थितानिचनभवंतिभूतेषुच
यथानाहंतथामयिचभूतानिनसंतीत्यर्थः ननुसर्वभूतनिवासोसीतितवसर्वभूताश्रयत्वंस्मर्यतेकथंनचमत्स्थानिभूतानीत्युच्यतइतिचेद्भवानत्र

प्रष्टव्यः निष्कलेनिराकारेनिर्विशेषेपरिपूर्णेब्रह्मणिकिंभूतानिसंयोगसंबंधेनतिष्ठंति किंसमवायसंबंधेनवा उततादात्म्यसंबंधेनवातिष्ठंति आद्ये
भूतानांब्रह्मणश्चसंयोगःसर्वतोवाउतैकदेशेनवा नाद्यः परिच्छिन्नानामपरिच्छिन्नेनसर्वतःसंयोगायोगात् नद्वितीयः निरवयवस्यदेशकल्प
नाऽसंभवात्परमाणौद्व्यणुकवत्तिष्ठंत्वितिचेन्न निरवयवसावयवयोःसंयोगानुपपत्तेः नापिसमवायःभूतानांब्रह्मणश्चाऽयुतसिद्धत्वाभावात्सम
वायासिद्धेः नापितृतीयः जडाजडयोस्तादात्म्यासंभवात् तर्हिकःसंबंधइतिचेदध्याससंबंधइतिब्रूमः ततोयत्रयदध्यस्तंतत्रतन्नाममात्रमेवभव
तिनतुवस्तुतोऽस्तिशुक्तिकारजतादौतद्दर्शनात् यतएवंततोमयिपरिपूर्णेपरेब्रह्मणिनिर्विशेषेभूतानिनसंत्येवभूतसद्भावेतत्कृतपरिच्छित्त्यापूर्ण
त्वाऽसंभवात्पूर्णमदःपूर्णमिदमितिश्रुत्याब्रह्मणःपूर्णत्वमेवोच्यते तदेतद्ब्रह्माऽपूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमिति एकमेवाऽद्वितीयंब्रह्मेति एकएव
हिरुद्रोनद्वितीयायतस्थुरित्यादिश्रुतिशतैर्ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वंनियमेनप्रतिपाद्यते यस्मान्मयिनिष्कलेनिष्क्रियेनिःसंगेनिरंतरेनिराश्रयेनिर्वि
शेषेपरिपूर्णे नेहनानास्तिकिंचनेत्यादिश्रुतिप्रमाणकःप्रपंचाभावःप्रतिपादितस्तस्मान्मेममपारमार्थिकमप्राकृतमैश्वरंब्राह्मं योगंयुज्यतेज्ञानेन
प्राप्यतइतियोगंस्वरूपंसद्घनंचिद्घनमानंदघनमद्वितीयंपश्य इदमेवाहमितिस्वात्मनापश्य सदिदंब्रह्मैवाहमितिस्वंब्रह्मैवविद्धीत्यर्थः ननुने
तिनेतीतिसर्वदृश्यनिषेधेकृतेतन्निषेधावधित्वेनजगदभावएवावशिष्यतेतत्रकिमस्तीदंब्रह्मैवाहमस्मीतिविज्ञानमितिचेत् सत्यं प्रपंचाभावोत्र
प्रतीयतेतथापिश्रूयतामत्रोच्यते दृश्यप्रपंचोयेनभास्यमानोयदात्मनायत्रतिष्ठतितदभावोपितेनैवभास्यमानस्तदात्मनातत्रैवतिष्ठतिनान्यथा
ततोजगत्तदभावयोःस्वरूपभूतंतदवभासकंतदधिष्ठानंनिर्विशेषंनिर्विकल्पंयत्तद्ब्रह्मेतिसूक्ष्मबुद्धिभिर्युक्तिकुशलैरवबुध्यतां तदिदंब्रह्मस्वरूपं
स्वापरोक्षंस्वेनैववेद्यंस्वारोग्यवत्ततएवभगवानपि नचमत्स्थानिभूतानीतिस्वस्मिन्नारोपितभूतजातंसर्वंनिषिध्य तदवधित्वेनस्वमवशेषयति
पश्यमेयोगमैश्वरमिति सर्वदृश्यनिषेधावधिभूतंतदभावावभासकंस्वंपरंब्रह्मसर्वेमुमुक्षवःशुद्धात्मानःस्वात्मनाविजानंत्विति एतेनसर्वदृश्य
निषेधावधिलक्षणंसर्वाधिष्ठानंनिर्विशेषंप्रज्ञानैकरसंयत्परंब्रह्मतदेवाहमितिवेदनमेवविज्ञानमितिसूचितंभवति ननुसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसदा

यतनाःसत्प्रतिष्ठाइति सर्वभूतनिवासोसीतिचब्रह्मणःसर्वभूताधारत्वंश्रूयतेस्मर्यतेचकथंनचमत्स्थानिभूतानीत्युच्यतेइतिचेत् सत्यं श्रुत्यास्मृत्याचोच्यतेममसर्वभूताश्रयत्वंतथापिनतत्पारमार्थिकं किंतुमायाविलसनमाश्रित्योच्यतेलोकदृष्ट्यातत्तुमयाप्यंगीक्रियतएवेत्याशयेनाहसाधेन भूतभृदिति अर्जुनःस्वयमयमेवसाक्षात्परमेश्वरइतिमयीश्वरत्वबुद्धिमत्त्वादहमात्मेत्युक्तेमद्देहएवपरमात्मत्वबुद्धिंकुर्यादितिश्रीभगवानात्मशब्दार्थंस्वदेहाद्विभज्यभिन्नत्वेननिर्दिशति ममात्मेति अयमात्मासन्मात्रोनित्यःशुद्धोबुद्धःसत्योमुक्तोनिरंजनोविभुरद्वयानंदःपरःप्रत्यगेकरसइत्यादिश्रुत्युक्तोममास्येश्वरत्वाभिमानिनआत्माऽव्यक्तमूर्तिःप्रत्यग्लक्षणोभूतभावनःभूतान्याकाशादीनिपृथिव्यंतानिसकार्याणिसर्वाणिभावयतिस्वसत्तयास्वप्रकाशेनसत्तावंतिप्रकाशवंतिचकरोतीति भूतभावनःसन् भूतभृत्स्वस्मिन्नारोपितानिभूतानिस्वसत्तयास्वमात्राणिबिभर्तिदधातीतिभूतभृदेवभवति चकारस्त्वर्थः नतुभूतस्थःभूतेष्वात्मरूपेणाभिमानितयानतिष्ठतीतिनभूतस्थइत्युच्यते आत्मनोभूतस्थ

यथाकाशस्थितोनित्यंवायुःसर्वत्रगोमहान् ॥ तथासर्वाणिभूतानिमत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

त्वेविशेषणनाशाद्विशिष्टस्यापिनाशइतिन्यायेनभूतनाशात्स्वस्यापिनाशकथाप्रसंगात्ततदीयकर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मानुषंगश्चस्यादतउच्यते नचभूतस्थइति नन्वात्मनोभूतस्थत्वाभावेतैःपरिच्छित्तिःस्यादितिचेन्न नभसिनीलिमवन्मयिकल्पितत्वात्तेषांस्वतःसत्ताभावात्परिच्छेदकत्वानुपपत्तेः यद्वा अधिष्ठानव्यतिरेकेणभूतानांपृथक्स्वरूपाभावात्स्वमात्रेषुतेषुनपुनःस्थातव्यमित्युच्यतेनचभूतस्थइतितेनसिद्धंभूतान्येवमयिमरौजलमिवव्योम्निनैल्यमिवतिष्ठंतिनतुभूतेष्वहमिति ॥ ५ ॥ ननुमहांतिखल्वाकाशादिभूतानितेषांमहतांसकार्याणांत्वय्यवस्थानंकथमुपपद्यतइत्याशंकायां सदिवोज्यायानंतरिक्षाज्ज्यायानिति एतावानस्यमहिमातोज्यायांश्चपुरुषः पादोस्यविश्वाभूतानित्रिपादस्यामृतंदिवीतिश्रवणात्बृहत्तमेमयिपरेब्रह्मणिचंद्रेनीलिमवदेकदेशएवाव्यक्तादीनिभूतानितिष्ठंतीतिसद्दृष्टांतमुपपादयति यथेत्यादिना सर्वत्रगआकाशमस्पृश्यैवस्वयंसर्वत्रगच्छत्याविर्भावंतिरोभावंचभजन्सर्वतश्चेष्टतइतिसर्वत्रगोमहान्महत्परिमाणवान्वायुराकाशेभूताकाशेनित्यंस

दायथास्थितोभवति तथासर्वाणिभूतानिमहदादिस्थूलांतानिमत्स्थानिमयिपरिपूर्णेनिष्क्रियेनिराकारेनिरंतरेपरेब्रह्मणितिष्ठंतीतिमत्स्थानीत्येवोपधारयावधारयेत्यर्थः ॥ ६ ॥ एवंसर्वेषामपिभूतानामाकाशेवायुवत्स्वस्मिन्नेवस्थितिमुक्त्वास्वस्मिन्नेवलयमुत्पत्तिंचाह सर्वभूतानीति अव्यक्ताद्व्यक्तयइतियत्पूर्वमुक्तंभूतानांप्रलयादिकंतत्तुदैनंदिनमिदानींप्राकृतप्रलयाद्युच्यते यानिमत्स्थानितान्येवसर्वाणिभूतान्याकाशादीनिकल्पक्षयेकल्पोब्रह्मकल्पस्तस्यक्षयेसतिब्रह्मप्रलयेप्राप्तेसति मामिकांमदीयामपराख्यांप्रकृतिंत्रिगुणात्मिकांमायां मायांतुप्रकृतिंविद्यादितिश्रुतिप्रसिद्धांयांतिस्वोत्पत्तिव्युत्क्रमेणप्रकृतौप्रलीयंतेइत्यर्थः प्रकृतौयानिलयंगतानितान्येवभूतानिकल्पादौब्रह्मकल्पादौपुनरप्यहंविसृजामिस्वप्रकृतिद्वारायथाक्रमंयथालक्षणंचजगदुत्पादयामीत्यर्थः ॥ ७ ॥ यएकोवर्णोबहुधाशक्तियोगाद्वर्णाननेकान्निहितार्थोदधाति

सर्वभूतानिकौंतेयप्रकृतिंयांतिमामिकाम् ॥ कल्पक्षयेपुनस्तानिकल्पादौविसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥
प्रकृतिंस्वामवष्टभ्यविसृजामिपुनःपुनः ॥ भूतग्राममिमंकृत्स्नमवशंप्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

विचैतिचांतेविश्वमादौसदेवःसनोबुद्ध्याशुभयासंयुनक्तितिश्रवणात् स्वयंकूटस्थासंगचिद्रूपोपिपरमात्मास्वोपाधिधर्मभूतसृष्ट्यादिकंस्वधर्मत्वेननिर्दिशति अयमेवजगदुत्पत्तिस्थितिलयकर्तासर्वविन्मोक्षप्रदाताचएनमाराध्यवयंकृतार्थाःस्यामइतिमुमुक्षवःसगुणंसमुपासतामितिसूचयितुंकेचनजगदनीश्वरंमन्यंतेतन्मतंनिरसयितुंवा प्रकृतिमिति मायाख्यांस्वांस्वोपाधिभूतांप्रकृतिंशुद्धसत्त्वात्मिकामवष्टभ्योपादायाऽहंपरमेश्वरःप्रकृतेर्वशात् अविद्यास्मिताभिनिवेशरागद्वेषात्मिकायाःप्रकृतेःस्वभावादवशमस्वतंत्रमनादिसंसारवासनाग्रस्तमिमंपरिदृश्यमानंदेवतिर्यगादिलक्षणंभूतग्रामंप्राणिजातंसर्वंसंहृत्यपुनःपुनर्विसृजामितदीयकर्मानुरूपेणनानायोनिषूत्पादयामीत्यर्थः एतेनप्राणिनांकर्मनिमित्तमात्रमहमेवस्रष्टाभर्तासंहर्तानेताचनमत्तोन्यःकश्चिदस्तीतिसूचितंभवति तथाचश्रुतिः एषसर्वेश्वरएषभूतानामिति ॥ ८ ॥

नन्वेवंभूतग्रामंनानायोनिषुजनयतःपुनःपुनःसंहरतःस्वर्गंनरकंचगमयतस्तवापिपुण्यपापकर्मसंश्लेषःस्यादित्याशंकायां न भूतानांसंहारः सृष्टिःसुखदुःखादिफलप्रापणंचसर्वंप्रकृतेरेवकर्म नात्मनोममाविक्रियस्यासंगस्याव्यक्तमूर्तेस्तत्कर्मलेशसंबंधोवस्तुतःकिंचिदस्तीतिप्रकृतिकर्तृकेषुसृष्ट्यादिषुस्वस्यासंगोदासीनत्वमेवप्रतिपादयति नचेति चकारस्त्वर्थः तानिभूतसृष्टिसंहारादीनिकर्माणिप्रकृतिकर्तृकानि मांतुपरमात्मानमसंगमविक्रियंतटस्थंननिबध्नंतिममबंधायनभवंति मांनस्पृशंतीत्यर्थः स्वस्यतटस्थत्वमेवप्रतिपादयति उदासीनवदिति तेषुप्रकृतिकर्तृकेषुसृष्ट्यादिकर्मस्वसक्तंसक्तिर्नामसंयोगसंबंधस्तद्रहितमसंगमतएवोदासीनवत्उदासीनस्तूष्णीमवस्थातातटस्थस्तद्वदासीनंप्रकृतितत्कार्याणांसाक्षित्वेनदूरतःस्थितंमांतत्कर्माणिनस्पृशंतीत्यर्थः एतेनोपाधितद्धर्मतत्कर्मस्वसक्तंतत्साक्षित्वेनस्थितमाकाशवदसंगमविक्रियमात्मानंयोविजानातिब्रह्मविद्यतिःसकर्मभिरुपाधिकर्तृकैर्विहितप्रतिषिद्धैर्ननिबध्यतइतिसूचितंभवति ॥ ९ ॥ यदुक्तंस्वस्यप्रकृतिकर्तृकेषुकर्मस्व

नचमांतानिकर्माणिनिबध्नंतिधनंजय ॥ उदासीनवदासीनमसक्तंतेषुकर्मसु ॥ ९ ॥
मयाध्यक्षेणप्रकृतिःसूयतेसचराचरम् ॥ हेतुनानेनकौंतेयजगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

संगत्वमुदासीनत्वंचतदेवविस्पष्टयति मयेति राजवद्यस्यसन्निधिमात्रेणप्रधानादिप्रवृत्तिःसोऽध्यक्षस्तेनाध्यक्षेणसाक्षिणाकूटस्थासंगचिद्रूपेणमया स्वप्रवृत्तिहेतुनोपहितासतीप्रकृतिरेवसचराचरंचरंजंगममचरंस्थावरंचरंचअचरंचचराचरंतेनसहवर्ततइतिसचराचरंजगत्सर्वं सूयते जनयतिस्थापयतिसंहरतेच अहंतुतत्तत्प्रवृत्तेःसाक्षिमात्रः अनेनसाक्षिणोममसान्निध्यमात्रेणैवहेतुनास्वप्रवृत्तिकारणेनाव्यक्तादिस्थूलांतंसमष्टिव्यष्ट्यात्मकंजगत्सर्वंविपरिवर्ततेसर्वतश्चेष्टते यथासर्वसाक्षिणःसूर्यस्यसान्निध्यमात्रेणतत्प्रकाशबलेनसर्वेषांप्राणिनांप्रवृत्तिर्निवृत्तिश्चसिध्यति तथासर्वसाक्षिणोममसान्निध्यमात्रेणमत्प्रकाशबलेनदेहेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्यादीनांस्वस्वविषयेप्रवृत्तिर्निवृत्तिश्चइष्टानिष्टसुखादिज्ञानंचसिध्यति एतावन्मात्रमेवममकार्यंनतुकर्तृत्वंकारयितृत्वंभोक्तृत्वंभोजयितृत्वंदातृत्वंदापयितृत्वंवास्तिकूटस्थासंगचिन्मूर्तेरितिभावः ॥ १० ॥

एवंसर्वप्रकाशकंसर्वद्रष्टारंसर्वसाक्षिणंमामात्मानंपापिष्ठतमाःपशुकल्पाअवमन्यंतइत्याह अवजानंतीति एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढःसर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा कर्माध्यक्षःसर्वभूताधिवासःसाक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्च श्रुतेरयमर्थः जगतोब्रह्मादिभेदेनप्राप्तमीश्वरानेकत्वंनिरस्यति एक इति एकएवहिरुद्रोनद्वितीयायतस्थुइतिश्रुत्यंतरप्रसिद्धेः एतेनतेषामैश्वर्यंप्राकृतमनित्यंचाभासिकंचेतिसूचितं ततएकत्वंकारणत्वंचाव्याकृतेपर्यवसितंनिरस्यति देवइति कालत्रयेपीतरानपेक्षयाऽखंडचिदात्मनास्वयमेवदीप्यतेप्रकाशतइतिदेवः अव्याकृतस्यजडत्वेनदेवत्वाऽसंभवात्स्वतःकारणत्वानुपपत्तेः एकत्वदेवत्वसंपत्त्यासूर्यस्यप्राप्तमीश्वरत्वंनिरस्यति सर्वभूतेष्विति सर्वभूतेषुचिदेकरसात्मनास्थितइत्यर्थः एतेनसूर्यस्यैकत्वेदेवत्वेपिचिदात्मनाभूतेष्ववस्थितत्वाऽभावादीश्वरत्वाभावः सर्वभूतेषुसर्वदैकरूपेणचित्प्रकाशात्मनास्थितत्वेब्रह्मणःप्राप्तंसर्ववेद्यत्वंनिरस्यति गूढइति सर्वभूतेषुप्रकाशात्मनाविद्यमानत्वेपिमेघैःसूर्यवदविद्यातत्कार्यैस्तिरोहितत्वात्परमात्मानसर्वेषांवेद्योभवतीत्यर्थः

अवजानंतिमांमूढामानुषींतनुमाश्रितम् ॥ परंभावमजानंतोममभूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

भूतेषुगूढत्वेसतिब्रह्मणःप्राप्तंबुद्ध्यादिवत्परिच्छिन्नत्वंनिरस्यति सर्वव्यापीति घटादिकंमृदिवजगद्बहिरंतश्चसर्वतः स्वसत्तयाव्याप्नोतीतिसर्वव्यापीबहिरंतःपूर्णत्वाद्ब्रह्मणःपरिच्छित्त्यभावइतिभावः गूढात्मनासर्वव्यापकत्वमाकाशेपर्यवसितंनिरस्यति सर्वभूतांतरात्मेति सर्वेषांभूतानामंतर्बुद्धिगुहायामात्मरूपेणतिष्ठतीत्यर्थः सर्वव्यापकत्वेप्याकाशस्यजडत्वेनसर्वभूतात्मत्वाऽसंभवाद्ब्रह्मत्वंनसंभवति सर्वभूतात्मत्वेब्रह्मणःकर्मकर्तृत्वंतत्फलभोक्तृत्वंसंसारित्वंचप्राप्तंनिरस्यति कर्माध्यक्षइति उपाधिमधिष्ठायतद्धर्मानीक्षतेइत्यध्यक्षः भूतानांतत्कर्मणांतत्फलभोगानांचसाक्ष्येवभवत्यात्मानिरवयवत्वान्निष्क्रियत्वाच्चस्वयंकर्मकिंचिन्नकरोतिनापिचभुंक्तइत्यर्थः ब्रह्मणःसर्वभूतांतरात्मत्वेसर्वभूताश्रयत्वंतदधीनत्वंचप्राप्तंनिरस्यति सर्वभूताधिवासइति वसत्यस्मिन्सर्वमितिवासः अधिकतमश्चासौवासश्चेत्यधिवासः अधिवसत्यस्मिन्सर्वमितिवाऽधिवासः शुक्तौरजतवद्दर्पणेपुरवत्स्वस्मिन्कल्पितानांभूतानांपरमात्माधिवासोऽधिष्ठानमेवभवतिनतुस्वयंतदधिकरणइत्यर्थः नकेवलंकर्मणामेवज्ञाता

ऽयंभवत्यात्माकिंतुभूतानांतद्धर्माणांतत्कर्मणांतत्फलानुभूतीनांतदवस्थानांचद्रष्टेत्याह साक्षीति बुद्धितद्विकाराणांसर्वेषांसाक्षीत्यर्थः साक्षादी
क्षतेइतिसाक्षीत्यात्मनईक्षणक्रियाकर्तृत्वेप्राप्तेसत्याह चेतेति चेतयितृत्वमविक्रियत्वंस्वयमविक्रियात्मनासर्वंपश्यतीत्यर्थः अविक्रियत्वेहेतु
माह केवलइति केवलोनिरवयवःनिरवयवत्वादविक्रियःस्वयमविक्रियःसन्नेवसर्वंपश्यतीत्यर्थः शब्दगुणकमाकाशमितिनिरवयवस्याप्या
काशस्ययथागुणवत्त्वं तथाब्रह्मणोनिरवयवस्यापिसत्त्वचित्त्वादिगुणवत्त्वेप्राप्तेपरिहरतिश्रुतिः निर्गुणइति आत्मनआकाशःसंभूतइतिआ
काशस्यजनिश्रवणात्तस्यजनिमत्त्वेनसावयवत्वादाकाशस्यगुणवत्त्वंयुक्तं निष्कलमिति ब्रह्मणोनिरवयवत्वश्रवणाद्गुणवत्त्वमनुपपन्नमेवततः
सत्त्वचित्त्वादिस्वरूपमेवभवतिनतुगुणइत्यर्थः परस्यब्रह्मणःसर्वविशेषाभावप्रतिपादनार्थश्चकारः एवंश्रुतिनिरूपितलक्षणं भूतमहेश्वरंस्वस
न्निधिमात्रेणप्रकृतिंप्राकृतंचसर्वमीष्टेचेष्टयतीतीश्वरः स्वयमविक्रियोप्ययसोऽयस्कांतइवसर्वस्यप्रवृत्तिहेतुः महतोमहीयानितिश्रवणात्महा

मोघाशामोघकर्माणोमोघज्ञानाविचेतसः ॥ राक्षसीमासुरींचैवप्रकृतिंमोहिनींश्रिताः ॥ १२ ॥

त्तमत्वान्महांश्चासावीश्वरश्चमहेश्वरः भूतानामव्यक्तादिस्थूलांतानांमहेश्वरोभूतमहेश्वरस्तंभूतमहेश्वरंसर्वस्यचेष्टाकारणंसर्वमहत्तमंपरं नित्य
त्वकूटस्थत्वासंगत्वसत्त्वचित्त्वानंतत्वसर्वव्यापित्वसर्वज्ञत्वसर्वप्रकाशकत्वादिधर्मैःसर्वदृश्यविलक्षणं ममपरस्यब्रह्मणआकाशकल्पंसच्चिदानं
दैकरसंभावंस्वरूपमहंशब्दार्थमजानंतःशास्त्राचार्येभ्यः किंचिदप्यविदितवंतोमूढाःपशुकल्पा मानुषींतनुमितिसर्वप्राणिशरीरमात्रस्योप
लक्षणं तनुंशरीरमाश्रितंस्वदेहेबुद्धिगुहायांसर्वप्रकाशकतयासर्वसाक्षित्वेन विद्यमानंमांप्रत्यग्लक्षणमात्मानमवजानंतितिरस्कुर्वंति मय्यह
मर्थेस्वात्मन्यानंदैकरसेमलमांसास्थिपिंडंदेहमारोप्यतद्धर्मान्कर्तृत्वभोक्तृत्वादीन्जरारोगादींश्चाऽध्यस्याऽवमन्यंते कर्ताहंभोक्ताहंबालोहंमू
ढोहंपापिष्ठोहंबधिरोंधःकाणःखंजःपंगुःजीर्णोहंहतोहंमृतोहमित्येवंसर्वदाममवैपरीत्यमेवसंपादयंतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ असूर्यानामतेलोकाइत्या
दिश्रुत्यर्थप्रकाशयितुमात्मज्ञानविमुखानामात्मनःसर्वदाविपरीतभावमेवसंपादयतांमूढानांस्वभावंवर्णयित्वा तेषामात्मज्ञानवैमुख्यस्यफ

लंश्रुत्युक्तमेवप्रतिपादयति मोघाशाइति येतुमूढामत्तत्त्वमविज्ञायात्मानंमामवजानंतितेमोघाशाःमोघावितथाआशामनोरथायेषांतेमोघा
शाःअक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवतीतिप्ररोचनोक्त्यास्वर्गेशतकोटिकल्पपर्यंतंवत्स्यामइतिचातुर्मास्यंकृतवतांकामिनामाशायाःश्वो
भावामर्त्यस्ययदंतकैतदितिन्यायेनस्वल्पकालिकत्वात्तेषांवितथाशत्वंयुक्तमेव किंच मोघकर्माणःमोघानिनिष्फालानिश्रौतानिस्मार्तानि
चकर्माणि येषांतेमोघकर्माणः बहुश्रमसंपादितानांश्रौतादिपुण्यकर्मणांक्षणिकतुच्छजिह्वोपस्थसुखैकप्रयोजनत्वात्मोघकर्मत्वंयुक्तं किंच
मोघज्ञानाःमोघमनर्थसाधकमसद्गोचरंज्ञानंसकलवेदशास्त्राध्ययनजन्यंयेषांतेमोघज्ञानाः ब्रह्मचारिवासोष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणीतिस्मरणात् बहु
कालिकसकलवेदशास्त्राध्ययनतदर्थविचारजनितंज्ञानंसर्वबंधायैवजातंनतुमोक्षायातोयुक्तंमोघज्ञानत्वं यतोमोघज्ञानास्ततएवविचेतसोविप
रीतबुद्धयःसर्वदादेहमात्रात्मदर्शिनोभूत्वा राक्षसीं अग्निहोत्रंचवेदाश्चराक्षसानांगृहेगृहे दयासत्यंचशौचंचराक्षसानांनविद्यतइत्येवंलक्षणा

महात्मानस्तुमांपार्थदैवींप्रकृतिमाश्रिताः ॥ भजंत्यनन्यमनसोज्ञात्वाभूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥

राक्षसास्तेषांसंबंधिनीं दयासत्यंशौचंक्षमाह्रीर्दानमित्यादिसद्धर्मशून्यांक्रौर्यहिंसादंभदर्पादिदुर्गुणैकप्रधानांराक्षसींयोनिंचाप्यासुरींइदमद्य
मयालब्धमित्यादिनोक्तलक्षणवंतआसुरास्तेषांस्वभावप्रचुरामासुरींचमोहिनीमुपर्युपरिमूढत्वातिशयसंपादिनीमेवप्रकृतिंयोनिंश्रिताःप्राप्ता
भवंति भूयोभूयः पुनःपुनरित्यर्थः यद्वा येत्वात्ममोक्षणेप्रयत्नमकृत्वाराक्षसींवासुरींवामोहिनीमेवप्रकृतिंसंपत्तिमाश्रिताभवंति तेजन्मनिज
न्मनिमोघाशामोघकर्माणोमोघज्ञानाविचेतसएवभवंतिअर्थस्तूक्तएव ॥ १२ ॥ एवमासुरसंपत्तिमतामविदुषांगतिंप्रतिपाद्याधुनादैवसंपत्तिम
तांविदुषांस्थितिंप्रतिपादयितुं तत्रोत्तममध्यमाद्यधिकारिभेदेनब्रह्मोपास्तेरपिभेदमाहत्रिभिः तत्रदैवसंपत्तिमत्सूत्तमानाह महात्मानइति तु
शब्दोब्रह्मविदांमूढवैपरीत्यद्योतनार्थः महात्मानःबहुजन्माराधितपरमेश्वरप्रसादातिशयात्सम्यङ्मृदितकषायत्वेनविषयग्रहवैमुख्यंप्राप्यस
र्वदाप्रत्यक्प्रवणशीलत्वान्महानुत्कृष्टआत्माचित्तंयेषांतेमहात्मानःप्रसन्नचित्ताःकेचिद्यतयोब्रह्मविदः स्वयंदैवींदेवस्यपरमात्मनःप्राप्तेरंतरंगसा

धनत्वाद्दैवीतांप्रकृतिंसंपत्तिं तीव्रमोक्षेच्छावैराग्यशमदमतितिक्षोपरमादिसत्त्वगुणपौष्कल्यलक्षणामाश्रिताःसंतो मांभूतादिमव्ययंचज्ञात्वाभूतादिर्भूतानामादिराविर्भूतिकारणंभूतादिरित्युक्तिस्तदनन्यत्वमितिन्यायात्कार्यस्यकारणमात्रत्वेनभूतानांपृथक्स्वरूपाभावाद्ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वज्ञापनार्था कदल्यादेःकार्यनाशेनकारणस्यापिनाशदर्शनात्तद्वद्भूतनाशाद्ब्रह्मणोपिनाशप्रसक्तौतंवारयत्यव्ययमिति ज्ञानेनवाऽज्ञानेनवाकारणनाशेनवाकार्यनाशेनवास्वतोवान्यतोवायेनकेनापिनव्येतीत्यव्ययंनित्यंसर्वात्मकमद्वितीयमखंडानंदैकरसंमांपरंब्रह्म ज्ञात्वाश्रवणादिभिःस्वात्मनासम्यग्विज्ञायाऽनन्यमनसःमनोनामबुद्धिवृत्तिःनविद्यतेऽन्योमद्व्यतिरिक्तोवृत्तेर्विषयत्वेनयेषांतेनन्यमनसःवस्त्वंतरदर्शनरहिताःसंतो मांभजंतिसर्वमिदमहंचब्रह्मैवेत्यप्रतिबद्धवृत्त्यासदासर्वंब्रह्मैवपश्यंतीत्यर्थः ततएवमहात्मानइतिविशेषणमर्थवत् ॥१३॥एवमुत्तमानामुपास्तिप्रकारमुक्त्वाथमध्ममानामुपास्तिप्रकारमाह सततमिति केचनमुमुक्षवःस्वात्मतत्त्वजिज्ञासयातीव्रमोक्षेच्छावैराग्याभ्यांचससा

सततंकीर्तयंतोमांयतंतश्चदृढव्रताः ॥ नमस्यंतश्चमांभक्त्यानित्ययुक्ताउपासते ॥ १४ ॥

धनंकर्माखिलंसंन्यस्य दृढव्रताः स्वजीवनादावप्यपेक्षाराहित्येनब्रह्मचर्याऽहिंसाद्युत्तमधर्मेणबहिरंतरिंद्रियनिग्रहेणचदृढंविच्छित्तिरहितंज्ञानसंपादनपरत्वलक्षणंव्रतंनियमोयेषांतेदृढव्रताभूत्वा सततंसर्वदा आसुप्तेरामृतेःकालंनयेद्वेदांतचिंतयेतिस्मरणादजस्रंमामेवप्रत्यग्लक्षणमात्मानमुद्दिश्य मत्साक्षात्कारसिद्धयेसद्गुरुसन्निधौवेदांतान्कीर्तयंतः पठंतस्तदर्थमुपपत्तिभिर्विचारयंतोज्ञानंयथासिध्येत्तथायतंतोयत्नंकुर्वंतःतंहदेवमात्मबुद्धिप्रकाशंमुमुक्षुर्वैशरणमहंप्रपद्यइतिश्रवणाच्छ्रद्धयाभक्त्याचज्ञानदातारमीश्वरंमांनमस्यंतः प्रार्थयंतश्चैवंनित्ययुक्तानिरंतरनियमोपेताःशुश्रूषवोमामुपासते यद्वा नित्योमोक्षस्तत्सिद्धयेयुक्तानियतामामुपासते सततंकीर्तयंतोमामित्यनेननामकीर्तनंविवक्षितमिति मूढबुद्धिभिर्नमंतव्यं उपक्रमविरोधात् प्रकरणविरोधाद्विशेषणविरोधाच्चतदत्रनसिध्यति ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवमात्मतत्त्वजिज्ञासूनांयतीनांमुमुक्षूणांवेदांतश्रवणलक्षणमुपासनमुक्त्वा श्रवणमननाभ्यांसम्यग्विज्ञाततत्त्वानांयतीनांनिदिध्यासादिलक्षणमात्मोपासनंप्रतिपादयति ज्ञानयज्ञेनेति ज्ञानयज्ञेनज्ञानंब्रह्मात्मैकत्वविषयंतेदवब्रह्मोपास्तेःसाधनत्वाद्यज्ञइत्युच्यते इज्यतेनेनेतियज्ञोज्ञानमेवयज्ञोज्ञानयज्ञस्तेनज्ञानयज्ञेनचाप्यन्येकेचिदपक्वांतरात्मानो यजंतोब्रह्मैवाहमहमेवब्रह्मेतिस्वंब्रह्मैवभावयंतःसंतो मांप्रत्यगभिन्नंपरंब्रह्मोपासतेविपरीतभावनाविच्छित्त्यैनित्यमनुसंदधते अपिशब्दःकेचनकर्मिणःकर्मयज्ञेनोपासतइतिसूचनार्थः ननुज्ञानयज्ञेनकथंतवोपास्तिर्भेदेनाभेदेनवाकर्तव्येत्याकांक्षायां सयश्चायमिति अयमात्माब्रह्मेति अहंब्रह्मास्मीत्यादिश्रुत्यर्थब्रह्मविदाऽचार्यमुखतःसरहस्यंसम्यगवगाह्यतमेवार्थंश्रुत्युक्तविशेषैःस्वात्मनासम्यगनुभूयभूयोभेदमनालंब्य तदेकत्वमेवसदाभावयितुंयेतुशक्तास्तैरेकत्वेनोपासितव्यमशक्तैर्भेदेनेतिबोध

ज्ञानयज्ञेनचाप्यन्येयजंतोमामुपासते ॥ एकत्वेनपृथक्त्वेनबहुधाविश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥
अहंक्रतुरहंयज्ञःस्वधाहमहमौषधम् ॥ मंत्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहंहुतम् ॥ १६ ॥

यितुमाह एकत्वेनपृथक्त्वेनेति ज्ञानयज्ञेनयेतूपासनंकुर्वंतिमुख्याधिकारिणःपरमहंसायतयस्तएकत्वेनाऽभेदेनब्रह्मैवाहमितिस्वाभिन्नंमामुपासते येतुमध्यमाधिकारिणोहंसकुटीचकादयस्तेतुपृथक्त्वेनभेदेनविश्वतोमुखं सर्वात्मकंमांबहुधानेकप्रकारं आदित्योब्रह्मेति मनोब्रह्मेति ओमित्येतेनैवाक्षरेणेत्यादिश्रुत्युक्तरीत्याबहुधाभेदेनोपासतेतत्राप्यनधिकारिणः केचनमुमुक्षवोवैदिकाः सोमेनयक्ष्यइत्यादिनाकर्मयज्ञेनमामिंद्रादिरूपमुपासते तत्रापिकेचनशिवविष्णुब्रह्मादित्यादिरूपंमांतंत्रेणवैदिकेनोपासते ॥ १५ ॥ ननु यत्तदद्रेश्यमिति तदरूपमनामयंदिव्योह्यमूर्तःपुरुषइति परस्यब्रह्मणोनामरूपाद्यभावएवश्रूयते कथंनामरूपादिशून्यस्यतवदृश्येष्विंद्रादिषुशिवादिषुचब्रह्मबुद्ध्योपास्तिरुपपद्यतइत्याकांक्षायां इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयते मायांतुप्रकृतिंविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरं तस्यावयवभूतैस्तुव्याप्तंसर्वमिदंजगत् एकंसद्विप्राबहु

धावदंति इंद्रंमित्रंवरुणमग्निमाहुरित्यादिश्रुतिभिः परस्यब्रह्मणोममैवमाययासविशेषत्वंसार्वात्म्यंचप्रतिपाद्यते ततइंद्रादयःशिवादयःक्रतु यज्ञमंत्रादयश्चजगच्चसर्वमप्यहमेवेतिस्वस्यविश्वतोमुखत्वंप्रतिपादयति अहमितिचतुर्भिः यःक्रतुराधानाद्यश्वमेधांतोयागःश्रुत्युक्तःसोह मेव अद्वितीयार्थेएवकारःसर्वत्रान्वेति यज्ञऔपासनादीशानबल्यंतःस्मार्तोऽहमेव क्रतुयज्ञयोरंगिनोर्ब्रह्मत्वेतदंगानांदेवतायजमानादीनां ब्रह्मत्वमेवबोद्धव्यं स्वधाशब्देनपितृभ्योयत्क्रियतेपार्वणश्राद्धादितत्स्वधाशब्दितमहमेव यत्प्राणिभिर्भुज्यतेव्रीह्याद्योषधिभ्यःसमुत्पन्नमन्नं तदौषधमहमेव भोज्यस्यब्रह्मत्वेभोक्तादीनांब्रह्मत्वमेवसिद्धं येनदेवताभ्यःपितृभ्यश्चस्वाहास्वधांतेनहविर्दीयते समंत्रोहमेव आज्यंचरुपुरो डाशाद्यहमेव अग्निरप्यहमेव हुतंहवनक्रियाचाप्यहमेव ॥ १६ ॥ किंचपितेति मायाशबलंब्रह्मब्रह्मणोऽव्यक्तमव्यक्तान्महान्महतोहंकारः अहंकारात्पंचतन्मात्राणीतिश्रवणादस्याकाशादिप्रपंचस्यपिताजनकोभूतादिरहमेव माताऽव्यक्तमपराप्रकृतिरहमेव पितामहोऽक्षरसंज्ञको

पिताहमस्यजगतोमाताधातापितामहः ॥ वेद्यंपवित्रमोंकारऋक्सामयजुरेवच ॥ १७ ॥
गतिर्भर्ताप्रभुःसाक्षीनिवासःशरणंसुहृत् ॥ प्रभवःप्रलयःस्थानंनिधानंबीजमव्ययम् ॥ १८ ॥

मायोपाधिरीश्वरोहमेव धातापोष्टाऽहंयद्यद्वेद्यंशब्दस्पर्शरूपादिलक्षणंवस्तुतत्सर्वमहमेव अत्रयद्यत्पवित्रंशोधकंसूर्याग्निवाय्वबादितत्सर्व महमेव ओंकारः परावरयोर्ब्रह्मणोर्वाचकःसोहमेव ऋक्सामयजूंषिचकारादथर्वेतिहासपुराणादिकमहमेव ॥ १७ ॥ किंच गतिरिति गतिर्गम्यतेकर्मणाप्राप्यतइतिगतिःकर्मफलंस्वर्गादिरहमेव भर्ताधर्ताजगतःकूर्मादिरहमेव प्रभुर्नियंताहमेवप्राणिकृतकर्मणांसाक्षी आदित्य चंद्रावनलोनिलश्चेत्युक्तःसूर्यादिरहमेव सर्वाणिभूतानियस्मिन्निवसंतिसनिवासोभूतधात्र्यहमेव आर्तानांशरणमार्तिहंताऽहमेव सुहृद्य यैवप्राणिनामुपकर्ताचंद्रःपर्जन्योवायुर्वासोहमेव प्रभवःप्रभवत्यस्मात्सर्वमितिप्रभवःसर्वजगत्सृष्टिकारणंयःसोहमेव प्रलयःसर्वस्यप्रकृष्टोलयोय स्मात्सप्रलयःसर्वजगत्संहर्तापियःसोहमेव स्थानमितिगर्भितणिजंतंनाशदशापन्नंसर्वंयःस्थापयतिसस्थानंस्थितिकारणमहमेव निधानंनि

धीयतेसर्वमस्मिन्नितिनिधानं कार्यकारणप्रपंचाधिष्ठानमहमेव ज्ञानेनविनान्येननव्येतिननश्यतीत्यव्ययंनाशरहितंजगद्बीजमव्याकृताख्य मप्यहमेव ॥ १८ ॥ किंच तपामीति आदित्यरूपोहंवसंतग्रीष्मयोस्तपामिजगतस्तापक्रियांकरोमि जगत्सर्वंतापयामीत्यर्थः कार्तिका द्यष्टौमासान्वर्षंनिगृह्णामिवर्षासुचतुरोमासान्वर्षमुत्सृजामिचकारादतिवृष्ट्यानावृष्टिभ्यांसुभिक्षंदुर्भिक्षंचकरोमि नम्रियंतेयेनदेवतास्तदमृत महमेव म्रियंतेप्राणिनोयेनसमृत्युरहमेव यदिदमस्तीतिनाम्नारूपेणचनिर्दिश्यतेतद्व्यक्तंनामरूपात्मकंकार्यंसदित्युच्यते तद्विलक्षणमव्यक्तं नामरूपकारणमसदित्युच्यते तदुभयंसच्चाऽसच्चाहमेव चकारस्तयोरुभयोःसदसतोर्व्यक्ताव्यक्तयोर्निषेधेकृतेतन्निषेधावधित्वेनस्थितंकार्य कारणभावविकलंनिर्विषयंनिर्विशेषंयत्परंवस्तुतदहमितिसूचनार्थः एतेनक्रतुयज्ञादेःसदसदंतस्यवस्तुनःसर्वस्यब्रह्मस्वरूपत्वात् मुमुक्षु भिर्ब्रह्मबुद्ध्यायद्यद्वस्तूपास्यतेतत्तदात्मनातूपास्यब्रह्मत्वान्मुमुक्षोश्चित्तशुद्धिःक्रमान्मोक्षसिद्धिश्चभवतीतिसूचितं नन्वब्रह्मणिब्रह्मबुद्ध्याकि

तपाम्यहमहंवर्षंनिगृह्णाम्युत्सृजामिच ॥ अमृतंचैवमृत्युश्चसदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

यमाणोपास्तिःकथंफलायभवतिकथंवादृश्यंब्रह्मभविष्यतिचेद्भवानत्रप्रष्टव्यः दृश्यंनामयत्किंचिद्वस्त्यस्तिवानवेति नद्वितीयः सर्वव्यवहा रलोपप्रसंगात् आद्ये दृश्यंवस्तुसद्रूपेणास्तिवाकिमसद्रूपेणेति नद्वितीयः शशविषाणकल्पस्यासतोवस्तुनोस्तीतिनिर्देशायोगात् तर्हि सद्रूपेणैवेतिचेत्तथात्वेसर्वंब्रह्मैव ब्रह्मातिरिक्तस्यसत्त्वाभावात् ननुसर्वस्यब्रह्मत्वेघटपटादेर्नाशेसतिब्रह्मणोपिनाशप्रसंगइतिचेन्न नाशस्यभ्रम कल्पितव्याप्यांशविषयत्वात्यथादंडादिनाकल्पितकंबुग्रीवाद्याकारवतोघटस्यैवव्याप्यांशस्यनाशोदृश्यतेनतुमृदोव्यापकांशस्य तथाभ्रमक ल्पितनामरूपादेरेवव्याप्यांशस्यनाशोनतुव्यापकांशस्यसतः तन्नाशेदृश्याभावभानाभावप्रसंगात्ततोदृश्यंचदृश्याभावश्चसदात्मनैवतिष्ठतः सर्वंब्रह्मैवेतिसिद्धं तेनेष्टेवस्तुनिब्रह्मबुद्ध्याकृतोपास्तिःफलायैवभवतिभावनानुरूपत्वात्फलसिद्धेः ॥ १९ ॥ ॥ ॥

एवंमुमुक्षूणांमंदबुद्धीनामुपास्तिसिद्ध्यैकत्वाद्यसदंतंसर्वमहमेवेतिसर्वस्यसुमात्रत्वंप्रतिपाद्य राजविद्येत्यत्रब्रह्मविद्याव्यतिरिक्तानांविद्यानां सकलवेदशास्त्राध्ययनजनितानांयदुक्तंसंसारवर्धकत्वमेव तदेवाश्रद्दधानाः पुरुषाइत्यत्रनिरूप्याधुनापिमुमुक्षूणांविवेकसिद्ध्यैपुनःप्रति पादयति त्रैविद्याइतिद्वाभ्यां ऋग्यजुःसामरूपास्तिस्रश्चताविद्याश्चत्रिविद्यास्तायेअधीयंतेतेत्रैविद्याऋग्यजुःसामाध्ययनवंतस्तदर्थज्ञानवं तोपियेकामिनःस्वयंसोमपाःसोमंपिबंतीतिसोमपाः ततएवपूतपापाःपूतानिनिर्गतानिबहुविधानिपापानियेषांतेपूतपापाःसंतो यज्ञैरग्निष्टो मातिरात्रादिभिःक्रतुभिः अष्टौवसवएकादशरुद्रा द्वादशादित्याःप्रजापतिश्चवषट्कारश्चेत्युक्तदेवतास्वरूपंमांपरमेश्वरमिष्ट्वासम्यगाराध्यस्व र्गतिंस्वर्गप्राप्तिंप्रार्थयंते स्वर्गेलोकेनभयंकिंचनास्ति स्वर्गलोकाअमृतत्वंभजंतइति स्वर्गफलंश्रुत्वास्वर्गोमेभूयादितिस्वर्गसुखमेवकामयंते

त्रैविद्यामांसोमपाःपूतपापायज्ञैरिष्ट्वास्वर्गतिंप्रार्थयंते ॥ तेपुण्यमासाद्यसुरेंद्रलोकमश्नं तिदिव्यान्दिविदेवभोगान् ॥ २० ॥ तेतंभुक्त्वास्वर्गलोकंविशालंक्षीणेपुण्येमर्त्यलो कंविशंति ॥ एवंत्रयीधर्ममनुप्रपन्नागतागतंकामकामालभंते ॥ २१ ॥

तेस्वर्गकामाः पुण्यमग्निष्टोमादिपुण्यकर्मफलंसुरेंद्रलोकंस्वर्गस्थानमासाद्यतत्रदिविस्वर्गेदिव्यान्स्वर्गीयान्देवभोगान्देवानांयेभोगाः यच्छ रीरंयद्योग्यंयत्सुखंतादृशानेवभोगान्सुखविशेषान्देवैःप्रापितान्वादेवभोगानश्नंति अनुभुंजते यावत्संपातमुषित्वेतिन्यायेन यावत्पुण्यफ लानुभूतिनिर्णयस्तावत्पर्यंतंस्वर्गभोगाननुभवंतीत्यर्थः ॥ २० ॥ किंच तेतमिति तेसोमपाःस्वर्गकामिनःस्वर्गगताःसंतःविशालंस्वपुण्याधि क्येनबहुलंस्वर्गीयंसुखविशेषंभुक्त्वानुभूयपश्चात्तत्सुखभोगकारणेस्वपुण्येक्षीणेसतिमर्त्यलोकंविशंतितंदेहंत्यक्त्वापुनरत्रजायंतइत्यर्थः एवंत्रयी धर्मत्रयोवेदास्त्रयीकर्मकांडंतेनोक्तोधर्मस्त्रयीधर्मः त्रिकर्मकृत्तरतिजन्ममृत्यू दक्षिणावंतोअमृतत्वंभजंतइत्याद्यर्थवादपूर्वकंवेदैरुक्तंधर्मंकर्मैवा

नुप्रपन्नाः श्रुत्युक्तंकर्मैवनिश्रेयसाभ्युदयसिद्धौपरमकारणंनशमोनचदमोनापिचसंन्यासोनैवज्ञानंनैवेश्वरश्चेतिनिश्चयमनुसृत्यकेवलकर्मैकनि ष्ठाःकामकामाःकाम्यंतइतिकामाःभौमादिव्याश्चविषयास्तानेवकामयंतइतिकामकामाविषयभोगलंपटामीमांसकाः पंडिताअप्येवमुक्तप्रका रेणगतागतंगतंचागतंचगतागतंगमनागमनमेवानुपरतंकर्मफलंलभंते ततआगत्यजायंतेजाताःपुनर्मृत्वास्वर्गंगच्छंत्येवंजननमरणप्रवाहे कामिनोमज्जंतीत्यर्थः ॥२१॥ एवमनीश्वरवादिनांकर्मैकशरणानांबाह्यज्ञानवतांकामिनांगतिंप्रतिपाद्याधुनानिर्द्वंद्वानांनित्यसत्त्वस्थानांनियो गक्षेमाणामात्मवतांनिष्कामानां निरहंकारममकाराणांमदेकशरणानांब्रह्मविदांयोगक्षेममहमेववहामीत्याह अनन्याइति अनन्याःनविद्यते अन्योमद्व्यतिरिक्तोविषयस्त्वहंबुद्धेरिदंबुद्धेश्चयेषांतेअनन्याः सदाऽद्वैतदर्शननिष्ठाःसंतोयेयतयो मांनिर्विशेषंनित्यानंदैकरसंपरंब्रह्मैवचिंतयं तोबहिरंतश्चैकवृत्त्याविषयानवगाहिन्यासर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिभावयंतःपर्युपासतेस्वंचसर्वंचसर्वदाब्रह्मैवयेपश्यंतीत्यर्थः नित्याभियुक्तानांनि

अनन्याश्चिंतयंतोमांयेजनाःपर्युपासते ॥ तेषांनित्याभियुक्तानांयोगक्षेमंवहाम्यहम् ॥ २२ ॥
येप्यन्यदेवताभक्तायजंतेश्रद्धयान्विताः ॥ तेपिमामेवकौंतेययजंत्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

त्योनिरंतरोऽविच्छिन्नोऽभियोगःआभिमुख्येनबुद्धिवृत्तेर्वस्तुसंयोगःसाक्षात्कारलक्षणस्तद्वतोयेतेनित्याभियुक्तानिरंतरसमाहितचित्तास्तेषांनि त्याभियुक्तानां ब्रह्मविदां योगक्षेमं अप्राप्तस्यापेक्षितस्यवस्तुनःप्रापणंयोगःस्थितस्यपरिपालनंक्षेमस्तदुभयमहमेववहामि यद्वा तेषांनित्या भियुक्तानांयोगक्षेमंयोगोनिरंतरब्रह्मनिष्ठातस्यक्षेममाध्यात्मिकाद्युपद्रवैर्विच्छेदराहित्यंतदहंसर्वदाकरोमीत्यर्थः ॥ २२ ॥ नन्वहंक्रतुरित्यादिना क्रतुयज्ञमंत्रदेवतादिकंसर्वमहमेवेतितवैवसार्वात्म्यंत्वयैवसाक्षात्प्रतिपादितं कामकामाअपिइंद्रादिदेवतारूपंत्वामेवक्रतुभिरुपासते त्वद्भक्ता नांतेषांकथंमुख्यफलभ्रंशोजन्माद्यनर्थपातश्चेतिचेदुच्यते सर्वंह्येतद्ब्रह्म सर्वंखल्विदंब्रह्म इंद्रंमित्रं एकंसद्विप्राबहुधावदंतीत्यादिश्रुतिभिः भूता निविष्णुरित्यादिस्मृतिभिः सर्वंब्रह्मैवेतिप्रतिपाद्यते अहंक्रतुरिति ममैवसर्वात्मत्वंमयाप्युक्तंसर्वदेवात्मकएवाहंसत्यंतेपिमामेवक्रतुभिरुपास

ते तथापिश्रुतौस्मृतौमदुक्तौचविश्वासमकृत्वाऽविद्यास्मितादिदोषेणसर्वंब्रह्मैवेतिमामज्ञात्वा स्वेषुदेवेषुमंत्रादिषुभेदबुद्धिममुंचमानामामुपासते ततस्तेमद्भक्तानभवंति किंतुदेवयजएवभवंति तेनैवतेषांमुख्यफलभ्रंशोऽनर्थापातश्चेतिसिंहावलोकनन्यायेनतत्पूर्वश्लोकार्थमनुसृत्यप्रतिपादयति येपीतित्रिभिः येप्यैहिकामुष्मिकफलार्थिनोब्राह्मणादयःस्वेष्टदेवतासुतदाराधनेषुचश्रद्धया एषैवपरदेवतात्वेतस्याआराधनेनाहंकृतार्थःस्यामित्यास्तिक्यबुद्ध्याऽन्विताःसमेताःसंतः स्वयमन्यःदेवताइयंममएतस्याआराधकोहमितिस्वभिन्नत्वेनगृहीतायाइंद्रादिदेवतायाएवभक्तास्तदाराधनेभक्तियुक्ताभूत्वायजंते वैदिकेनैवतंत्रेणोपासतइत्यर्थः तेपींद्रादिदेवतायाजकायद्यपिमामेवेंद्रादिदेवतारूपंयजंते ब्रह्मणःसर्वात्मकत्वादिंद्रादिदेवतारूपेणाहमेवतैराराध्येत तथापितेमामविधिपूर्वकंयजंतिनविद्यतेविधिर्विध्यर्थज्ञानंचयत्रतदविध्यज्ञानंतत्पूर्वकंयजंति अहंक्रतुरित्युक्तप्रकारेणइज्योयाजकोयजनंयागश्चसर्वंब्रह्मैवेत्येवंज्ञानशून्याभूत्वामांयजंतइत्यर्थः ॥ २३ ॥ ननु शुंठास्त्रयोवैष्णवाः

अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेवच ॥ नतुमामभिजानंतितत्त्वेनातश्च्यवंतिते ॥ २४ ॥
यांतिदेवव्रतादेवान्पितॄन्यांतिपितृव्रताः ॥ भूतानियांतिभूतेज्यायांतिमद्याजिनोपिमाम् ॥ २५ ॥

अग्नेर्घृतंविष्णोस्तंडुलाः यज्ञोवैविष्णुरिति त्वांयज्ञेषुभोक्तारंनेतारंचज्ञात्वैवतेयजंतेकथमज्ञानपूर्वकंयजंतीत्यतआह अहमिति हिर्निरुक्तश्रुतिप्रसिद्धिद्योतनार्थः यद्यपिसर्वयज्ञानांश्रौतानांस्मार्तानांचसर्वेषांयज्ञानामिंद्रादिदेवतारूपेणाऽहमेवभोक्ताचप्रभुर्नेताचास्मि तथैवतेपिभोक्तारंप्रभुंचमांजानंतितथापितत्त्वेननतुजानंति ब्रह्मार्पणंब्रह्महविः सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेणमदुक्तरीत्याचयज्ञोयज्ञभोक्तायज्ञनेताचयजमानोयाजकाश्चरुपुरोडाशादिचैतत्सर्वंब्रह्मैव नततोन्यत्किंचिदप्यस्तीतितत्त्वेनयाथात्म्येनयथाभूतस्वरूपेणमांब्रह्मनजानंत्यतोमत्तत्त्वाज्ञानादेवतेदेवतायाजकाश्च्यवंतिच्यवंते परमपुरुषार्थाद्भ्रश्यंति कदापिनमुक्तिंविंदंतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ तर्हितेषांकावागतिरित्याकांक्षायांमुख्यफलाभावेपितत्तद्देवतोपासनानुरूपंफलंभवतीत्याह यांतीति देवव्रतादेवेष्विंद्रादिषुयज्ञदानादिनियमोव्रतंशिवविष्ण्वादिषुज

पपूजोपवासादिनियमोव्रतंयेषांतेदेवव्रतादेवयाजिनो देवानिंद्रादीन्शिवविष्ण्वादींश्चयांति तत्तत्पदंगच्छंतीत्यर्थः पितृव्रताःपितृषुव्रतंश्राद्धभूरिभोजनादिनियमोयेषांतेपितृव्रताःपितॄनग्निष्वात्तादीन्यांति भूतेज्याःभूतानिविनायकवेतालदुर्गाक्षेत्रपालयक्षिण्यादयस्तानिजपहोमबल्यादिभिर्येयजंतितेभूतेज्याभूतानियांति मद्याजिनःमांसगुणंब्रह्म आदित्योब्रह्म मनोब्रह्म सर्वंखल्विदंब्रह्मेति येभेदेनाभेदेनचयजंतितेमद्याजिनःसगुणोपासकाअप्यर्चिरादिक्रमेणमांयांति अत्रत्योऽपिशब्दोनिर्गुणंपरंब्रह्मस्वात्मनायेविदुस्तेषामुत्क्रमणाभावंप्राप्त्यभावंचसूचयति यद्वा मद्याजिनोनिर्गुणोपासकाः सगुणोपासकाअपि मामेवपरंब्रह्मसाक्षात्क्रमेणचयांतिमद्भावंभजंतीत्यर्थः यद्यपिविवेकवैराग्यसंन्यासशमदमादिसंपत्त्यावेदांतश्रवणादिनाब्रह्मज्ञानंसुलभंतत्फलप्राप्तिश्चसुलभागमनादिश्रमशून्या तथापिनित्यश्रमसाध्यैर्जपहोमोपवासस्तोत्रपाठादिभिरतिदुष्करैःश्राद्धनियमैर्बह्वर्थव्ययैकप्रधानैर्देहायाससाध्यैश्च क्रतुयज्ञदानादिभिरुक्तैरनुक्तैश्चक्रियाविशेषैर्बहुश्रममूलैर्लब्धव्यं

पत्रंपुष्पंफलंतोयंयोमेभक्त्याप्रयच्छति ॥ तदहंभक्त्युपहृतमश्नामिप्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

यत्फलंतदल्पकालिकंक्षयिष्णुसप्रतियोगिकंपुनरावृत्तिकरंचभवति पंडितानामपितत्रैवकामःसंकल्पःप्रयत्नःप्रवृत्तिश्चदृश्यते नतुज्ञानेज्ञानशास्त्रेस्वल्पश्रमेनित्यफले अहोएषैवपारमेश्वरीमायाजगन्मोहिनीतिवयंमन्यामहे ॥२५॥ नन्वधिकारिणांमहात्मनांब्रह्मज्ञानंसुलभंतत्फलमप्यनावृत्तिलक्षणमनंतमखंडानंदमद्वयंमोक्षाख्यंचातिसुलभमेवभवति तत्रानधिकारिणामतिमंदप्रज्ञानांतुमुमुक्षूणांकावागतिरित्याकांक्षायांसतामारुरुक्षूणामपिभक्तानामहंसुलभएवेत्याशयेनाह पत्रमिति पत्रंपुष्पंवाफलंतोयंवाशालग्रामेप्रतिमायांवामेमह्यंयोमुमुक्षुर्भक्त्याश्रद्धयाचप्रयच्छति तस्यप्रयतात्मनःशुद्धवृत्तेःसद्भक्त्योपहृतंसमर्पितंतदहंखल्वहंपरमेश्वरःसम्यगश्नाम्यनुगृह्णामि तेनैवसंतुष्टःस्यामित्यर्थः धिगनीशार्चनंजन्मेतीश्वराराधनशून्यस्यजन्मनोनिष्फलत्वश्रवणादीश्वराराधनस्यषट्कर्मातःपातित्वाच्चेश्वराराधनंमुमुक्षोरवश्यंकर्तव्यमितिसूचितंभवति यद्वा

अभ्यागतःस्वयंविष्णुरितिस्मरणात्कालेप्राप्तायमेमद्रूपायातिथयेपत्रंपक्कंशाकंवाफलंवापुष्पंपुष्पशब्देनशलाटुरुच्यतेतंवापक्कं तोयंवास्वयं यद्भुंक्तेतद्भक्त्याश्रद्धयाचयःप्रयच्छति दानमेवगृहस्थस्येतिनियमात्स्वधर्मनिष्ठस्यभूतदयावतस्तस्यशुद्धात्मनःशुद्धभक्त्या ब्राह्मणमुखेउप हृतंसमर्पितंपत्रंवातोयंतद्द्रव्यमहंपरमेश्वरःसाक्षात्तन्मुखेनाश्नामि भुंजइत्यर्थः ॥ २६ ॥ यस्मादहंसाधूनांभक्तिसुलभस्तस्माद्यद्यत्कर्मकरोषित दखिलंमदर्पणंकुर्वित्याह यदिति विहितमलोकविद्विष्टंयल्लौकिकंकर्मकरोषि यच्चशास्त्रीयमनायासलब्धमन्नमश्नासि यच्चचरुपुरोडाशा दिहोम्यमग्न्यादिदेवताभ्योजुहोषि यच्चपात्रेभ्य ओदनोदकधनधान्यकन्यागवादिविशिष्टंद्रव्यंददासि यच्चतपस्यसिसंध्यावंनादिवेदाध्यय नादिवाव्रतोपवासादिकंवातपःकरोषि लौकिकंवैदिकंचयद्यत्कर्मकरोषितत्सर्वंमदर्पणं कुरुष्व ब्रह्मार्पणबुद्ध्यैवसर्वंकर्मकुरुष्वेत्यर्थः ॥ २७ ॥

यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् ॥ यत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणम् ॥ २७ ॥
शुभाशुभफलैरेवंमोक्ष्यसेकर्मबंधनैः ॥ संन्यासयोगयुक्तात्माविमुक्तोमामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

श्रोतंस्मार्तंवाऽन्यद्वापीश्वरार्पणबुद्ध्याकर्मकुर्वतस्तदनुष्ठितेःफलमाह शुभाशुभफलैरिति एवमीश्वरार्पणबुद्ध्यावैदिकमवैदिकंचयुक्तंकर्मकुर्वाण स्त्वंशुभाशुभफलैःसुखदुःखप्रदैःस्वर्गनरकहेतुभिर्वाकर्मबंधनैःकर्माण्येवबंधनानिकर्मबंधनानितैर्मोक्ष्यसेमुक्तोभविष्यसि ननु कर्मण्येवाधिकार स्तइति नियतंकुरुकर्मत्वमिति स्वधर्ममितिचविहितानामेवकर्मणांकर्तव्यत्वविधानात्कथंविहितानामशुभफलत्वमितिचेन्न विहितानामप्य नुष्ठानवैकल्येत्वशुभफलहेतुत्वोपपत्तेः यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितंचअहुतमवैश्वदेवमविधिनाहुत मासप्तमांस्तस्यलोकान्हिनस्तीति सवाग्वज्रोयजमानंहिनस्तीत्यादिश्रुतेः स्मृतेश्चमंत्रतंत्रस्वरवर्णद्रव्यकालादिनियमवैपरीत्येस्कन्नेभिन्ने चविहितानामप्यशुभफलकारित्वमुपपद्यते ततोनेहाभिक्रमनाशोस्तिप्रत्यवायोनविद्यतेइतिन्यायेनेश्वरार्पणबुद्ध्याश्रद्धाभक्तिभ्यांचकृतानां

* अपक्कं फलम्.

तुकर्मणांविपर्यासेपिप्रत्यवायाद्यसंभवात् तथासंन्यासयोगयुक्तात्मासंन्यासःपरमेश्वरेकर्मफलत्यागःसएवयोगःकर्मबंधमोक्षोपायस्तत्रसर्वक र्मफलसंन्यासएवयुक्तःसक्तआत्मामनोयस्यतथोक्तःसन् कर्मबंधनैर्विमुक्तःक्रमेणमांपरमात्मानमुपैष्यसि विदेहमुक्तिंप्राप्स्यसीत्यर्थः यद्वा सिद्ध्यसिद्ध्योःसमोभूत्वाचेश्वरार्पणबुद्ध्याचाऽनेनेश्वरोमेप्रसीदत्वित्यादिकामनाराहित्येनचैवंनित्यंनैमित्तिकंचकर्मकुर्वाणस्त्वं स्वानुष्ठितस त्कर्मसमुत्पन्नचित्तशुद्धिद्वारासंप्राप्तात्मविज्ञानःसन् संन्यासयोगयुक्तात्मानाहंकर्तास्मीतिस्वस्यसम्यक्कूटस्थत्वासंगत्वविज्ञानेनसंचिताद्य शेषकर्मसंबंधाभावदर्शनमेवसंन्यासयोगस्तस्मिन्संचितागामिवर्तमानसर्वकर्मतत्कर्त्रादिसंबंधाभावदर्शनएवयुक्तःसमाहितआत्मामनोयस्य ससंन्यासयोगयुक्तात्माभूत्वा शुभाशुभफलैःस्वर्गनरकसुखदुःखप्रापकैःकर्मबंधनैः कर्माणिपुण्यापुण्यमिश्ररूपाणिसंचितादीनितान्येवपुरु षोजन्मादिभिर्बध्यतेयैस्तानिबंधनानितैःकर्मबंधनैर्मोक्ष्यसे एवंविमुक्तःसंन्यासयोगेनकर्मबंधनैर्विमुक्तःसन् मांनिर्विशेषंपरंब्रह्मांतरालंवि

समोऽहंसर्वभूतेषुनमेद्वेष्योऽस्तिनप्रियः ॥ येभजंतितुमांभक्त्यामयितेतेषुचाप्यहम् ॥ २९ ॥

नैवोपैष्यसि विदेहकैवल्यंप्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ २८ ॥ परमात्माभक्तानांमुक्तिंप्रयच्छतिनत्वभक्तानामतोनिर्दोषंहिसमंब्रह्मेतिस्मृत्युक्तंपरमात्मनो यत्समत्वंतदुक्तिमात्रमेववैषम्यंत्वस्त्येवेत्याशंकायां न सर्वसमोपिभानुःशीतकालेस्वमनावृतदेशमासाद्ययेसेवंतेतेषांशीतंनाशयतिनत्वसेवमा नानां ततस्तद्वैषम्यंभानुकृतंनभवतिकिंतुपुरुषकृतमेवयथातथैवप्रकृतेपीतिसूचयितुमाह समोहमिति सर्वभूतेषुसर्वेषुब्रह्मादिस्तंबपर्यंतेषुप्रा णिष्वहंपरमात्मापरिपूर्णोनिर्विशेषःस्वयंघटमठादिष्वाकाशवत्समस्तुल्यस्वभावएवास्मि नवाय्वादिवद्विषमस्ततएवममनकश्चिदपिप्रियोस्ति नापिद्वेष्योऽप्रियोप्यस्ति अप्राणोह्यमनाःशुभ्रइतिश्रवणादमनस्कस्यप्रियाप्रियत्वभावनायोगात् ननुप्रियाप्रियत्वभावनाभावेकथंतर्हि केषांचिन्मुक्तिःकेषांचिदमुक्तिरित्याशंकायां न तत्पुरुषतंत्रंनतुमत्तंत्रमित्याह येभजंतीति स्वप्रयत्नेनतीव्रमोक्षेच्छयाचशुभान्येवकर्माणि

बहुजन्मभिःकृत्वा तत्परिपाकाच्छुद्धात्मानःसंतःसर्वसंन्यस्यसद्गुरुप्रसादात् श्रवणादिनापरतत्त्वंज्ञात्वा येपुरुषधौरेयाभक्त्याऽखंडवृत्त्यामांभजंतिब्रह्मैवाहमितिस्वमेवपूर्णात्मनास्थितंपश्यंतीत्यर्थः तेयतयोब्रह्मनिष्ठाःस्वच्छस्वभावत्वात्सर्वदामय्यानंदात्मनिब्रह्मणिस्वयंवर्ततेमयिमद्रूपेणतिष्ठंतीत्यर्थः अहंचनिर्विशेषःपरिपूर्णोपितेषुब्रह्मवित्सुतद्वृत्तेःसर्वदाचक्षुषोरूपवद्विषयीभूयतिष्ठामि यथासर्वव्यापकःसर्वसमोप्याकाशःस्वच्छेषुजलदर्पणादिषुप्रतिबिंबतेनतुकुड्यादिषु तद्वदहमपिसत्सुभामि नत्वसत्सु तरतिशोकमात्मविदितिश्रवणाद्येमांविदुस्तेमुक्तायेनविदुस्तेबद्धाभवंत्यतोमद्भेदनमेवपुंप्रयत्नलभ्यंमुक्तिकारणं तदभावोबंधकारणंनत्वहंनचगुरुर्नापिचशास्त्रंततोनममसर्वसमत्वव्याघातइतिभावः एतेनशीतनिवृत्तिःपुरुषप्रयत्नसाध्यायथा तथाभवमुक्तिरपिपुरुषप्रयत्नसाध्यानतुस्वयमेवसिध्यति तस्मान्मुमुक्षुभिर्मुक्त्यैप्रयतितव्यमितिसूचितंभवति॥२९॥राजविद्येतिविशेषणेनसूचितंब्रह्मविद्याव्यतिरिक्तविद्यानांसकलवेदशास्त्राध्ययनसमुत्पन्नानांबंधकत्वं मोघाशाइति त्रैविद्यामामि

अपिचेत्सुदुराचारोभजतेमामनन्यभाक् ॥ साधुरेवसमंतव्यःसम्यग्व्यवसितोहिसः ॥ ३० ॥

त्यादौप्रतिपाद्य ब्रह्मविद्यायाश्चमोक्षप्रदत्वं महात्मानस्त्विति यांतिमद्याजिनोपिमामित्यादौप्रतिपाद्याधुना पवित्रमिदमुत्तममितिज्ञानस्ययत्पावकतमत्वंप्रतिज्ञातंतद्विशदयति अपिचेत्सुदुराचारइति यःकश्चिद्ब्राह्मणोवाक्षत्रियोवान्योवासुदुराचारःसुतरांजातितोवर्णतःक्रियातोवास्वभावतोवात्यंतदुष्टआचारोवृत्तंयस्यसदुराचारोपि यद्यपिपापिष्ठोपिवास्यात्तथापिजन्मांतरीयपुण्यकर्मातिशयेनसद्गुरुप्रसादात्परतत्त्वंज्ञात्वा स्वयमनन्यभाक् अन्यदनात्मस्वरूपंकर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मविशिष्टंदेहेंद्रियादिकमात्मत्वेनभजतीत्यनन्यभाक्चित्तप्रसादजनितस्वयाथात्म्यविज्ञानेनतथानभवतीत्यनन्यभाक्सन्मांपरंब्रह्मभजते ब्रह्मैवाहमित्यविक्रियंब्रह्मैवसदास्वमनुसंधत्तेसब्रह्मवेत्तासाधुरेवसज्ज्ञानात्सदाचारवत्तयासत्पुरुषएवेतिपंडितैर्मंतव्यः पौर्विकीयांपापीदुराचारइतिबुद्धिंत्यक्त्वाब्रह्मविदेषपुण्यतमएवेतिविज्ञातव्यइत्यर्थः तस्यपुण्यतमत्वमेवनिश्चिनोति सम्यगिति हियस्मात्कारणात्सपुरुषःसम्यग्व्यवसितःव्यवसीयतेवस्तुयाथात्म्यंनिश्चीयतेऽनेनेतिव्यवसितंविज्ञानंतत्त्वनिश्चयात्मकं

सम्यक्समीचीनंव्यवसितंजातिवर्णतद्धर्मतत्कर्मसंबंधशून्यमाकाशवदतिनिर्मलंनिष्क्रियंनित्यमुक्तस्वभावंयत्परंब्रह्मतदेवाहमितितत्त्वसाक्षात्कारजनितंस्वभावनिश्चयलक्षणंयस्यससम्यग्व्यवसितःयस्मात्सम्यग्ज्ञानसंपन्नस्तस्मात्साधुरेवेतिसर्वैर्ज्ञातव्यः पूजनीयश्चेतिभावः नवासुदेवभक्तानामिति नमेभक्तःप्रणश्यतीत्येतद्वाक्यार्थेविचार्यमाणेत्वस्यार्थएवमपिभवति अपिचेत्सुदुराचारःब्रह्मनिष्ठोब्रह्मविद्यतिःस्वयंभ्रमप्रमादाभ्यांसुदुराचारोप्यतिनिंदिताचारोपिवायदिस्यात् एकाकितयामौनितयाचभिक्षाटनंकुर्वन्नभिशस्तपतितादीनामप्यन्नाद्यशनेनवासतिदेशकालवैषम्येदुष्टान्नभक्षणेनवाक्वचिच्चांडालादिसंपर्केणवाप्यत्यंतदोषीभवेच्चेत् तथाप्यनन्यभाक्विषयाकारंभजतीतिभाक्वृत्तिर्नविद्यतेन्योमद्व्यतिरिक्तोविषयोयस्याःसाऽनन्याविषयांतरशून्याभाक्वृत्तिर्यस्यसोऽनन्यभाक्सन् अहमन्नमहमन्नमहमन्नादोहमन्नादइत्येतच्छ्रुत्युक्तरीत्यादातादानंदेयंचभोक्ताभोज्यंभोजनंचसर्वमहमेवब्रह्मैवेतिसर्वत्रब्रह्मदृष्टिर्भूत्वा योमांनिर्विशेषंपरंब्रह्मभजतेप्रत्यग्दृष्ट्यासर्वमिदमहंचब्रह्मैवेत्यनुसंधत्तेएवंसर्वस्यस्वस्यचब्रह्ममात्रत्वानुसंधानमात्रेणसब्रह्मवित्साधुरेवशुद्धएवेतिपंडितैर्मंतव्योज्ञातव्यइत्यर्थः ननुतदनुरूपप्रायश्चित्ताभावात्कथंशुद्धएवेतिज्ञातुंशक्यतइत्यतआह सम्यगिति अत्मलाभान्नपरंविद्यते सम्यक्दर्शनसंपन्नःकर्मभिर्ननिबध्यते दर्शनेनविहीनस्तुसंस्कारंप्रतिपद्यते प्रायश्चित्तंब्रह्मविदोयतेस्तुब्रह्मवेदनं दोषप्रसक्तावन्यशास्त्रदृष्टंविधीयते अतिपापप्रसक्तोपिध्यायन्निमिषमच्युतं भूयस्तपस्वीभवतिपंक्तिपावनपावनः प्रायश्चित्तान्यशेषाणितपःकर्मात्मिकानिवै यानितेषामशेषाणांकृष्णानुस्मरणंपरं यदिकुर्यात्प्रमादेनयोगीकर्मविगर्हितं योगेनैवदहेदंहोनान्यत्तत्रकदाचन स्वेस्वेधिकारेयानिष्ठासगुणःपरिकीर्तितः विपरीतस्तुदोषःस्यादुभयोरेषनिश्चय इत्यादिवचनैर्ज्ञानिनोज्ञानमेवप्रायश्चित्तमिति मन्वादीनांयन्निश्चितंतत्तुव्यवसितंसमीचीनंव्यवसितंयस्यससम्यग्व्यवसितः समीचीनप्रायश्चित्तवानेवेत्यर्थः तदधिगमउत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ यथापुष्करपलाशअपोनश्लिष्यंतएवमेवंविदिपापंकर्मनश्लिष्यतइति नलिप्यतेकर्मणापापकेन उभेह्येवैषएतेतरतीत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिप्रकाशनार्थोहिशब्दः अतिपापेतिवचनस्यायमर्थः अतिपापप्रसक्तोपिब्रह्मविद्यतिर्भ्रमप्रमादाभ्यांवादेशकालादिवैषम्येदुष्टा

न्नभक्षणलक्षणमत्यंतपापंकृत्वापि निमिषंक्षणार्धमच्युतंनित्यकूटस्थमसंगमात्मानंध्यायन् अकर्ताहमभोक्ताहमविकारोहमक्रियइतिकर्तृकरण
कार्येभ्योभिन्नंस्वंनिष्क्रियमेवपरंब्रह्मपश्यन्नित्यर्थः तपस्वी शुचिदीनर्षिव्रतिनोवनस्थाश्चतपस्विनइत्यभिधानात् भूयःपुनरपितपस्वीशुचिर्भ
वतिपुनरपितपःसंपन्नोवा ननुब्रह्मध्यानेनशुद्धएवभवतितथाप्ययंव्यवहाराऽयोग्यएवेत्यतआह पंक्तीति येत्रिसुपर्णपठितारःयेचचतुर्वेदि
नःयेवावाजपेयचयनादिक्रतुकर्तारस्तेसर्वेपंक्तिपावनास्तानप्ययंपूजानमस्कारादिभिःपुनातीतिपंक्तिपावनपावनःसर्वेषांपूज्यश्चभवतीत्यर्थः
प्रायश्चित्तानीत्यस्यायमर्थः यान्यशेषाणिकृच्छ्रातिकृच्छ्रमहाकृच्छ्रचांद्रायणादीनिप्रायश्चित्तानितपोरूपाणि यानिवाजपेयराजसूयाश्वमेधादी
निकर्मात्मकान्यशेषाणिप्रायश्चित्तानि वैप्रसिद्धौ शास्त्रप्रसिद्धानीत्यर्थः तेषामशेषाणामपिप्रायश्चित्तानां पंचम्यर्थेषष्ठी तेभ्यःसर्वेभ्यःकृ
ष्णानुस्मरणंपरं कृषिर्भूवाचकःशब्दोणश्चनिर्वृतिवाचकःतयोरैक्यंपरंब्रह्मकृष्णइत्यभिधीयतइतिस्मरणात् कृष्णःसदानंदस्वरूपःपरमात्मापरं

क्षिप्रंभवतिधर्मात्माशश्वच्छांतिंनिगच्छति ॥ कौंतेयप्रतिजानीहिनमेभक्तःप्रणश्यति ॥ ३१ ॥

ब्रह्मतस्यानुस्मरणं अविक्रियंब्रह्मैवाहमितियुरूपदेशानुरूपेणस्वात्मनानुभवएवपरममुत्कृष्टतमंसुकरंचप्रायश्चित्तं अत्रायमभिप्रायः यत्पाप
मुद्दिश्यकृच्छ्रादिक्रियतेतेनतत्पापमेवगच्छतिनत्वन्यत्संचितंचागामिच कृष्णानुस्मरणंतु अहंब्रह्मेतिमांध्यायन्नेकाग्रमनसासकृत् सर्वत
रतिपाप्मानंकल्पकोटिशतैःकृतमितिन्यायेन शतकोटिकल्पार्जितंभूतंभवच्चभाविचसर्वपापंपुण्यंचविध्वस्य मोक्षंप्रयच्छत्यतोब्रह्मानुसंधानं
सर्वोत्तमंप्रायश्चित्तमिति ॥ ३० ॥ कुर्वंतुनामकृच्छ्रचांद्रायणाश्वमेधादीनितपःकर्मात्मकानिप्रायश्चित्तानि तथापितेषुयथोक्तदेशकालद्रव्य
मंत्रतंत्रादिनियमावैकल्येनकृतेष्वेवशुद्धिःसिध्यतितत्रापिषड्रात्रद्वादशरात्रपक्षमासवत्सरादिव्यवधानेनदैर्घकालिकीशुद्धिःसाचपारोक्षि
कीनतथामध्यानेनेत्याह क्षिप्रमिति ब्रह्मविद्यतिर्मद्ध्यानेनक्षिप्रंशीघ्रमेवोत्तरक्षणेप्रत्यग्वृत्त्यास्वस्याविक्रियब्रह्मात्मत्वदर्शनसमकालएवध
र्मात्मापुण्यात्माशुद्धोभवति नतत्रनियमावैकल्यंकालदैर्घ्यंपापनिवृत्तेःपारोक्ष्यंचास्तीत्यर्थः एतावन्मात्रमेवनभवत्यपितुशश्वच्छाश्वतींशांतिं

मुक्तिंनिगच्छति पुनरावृत्तिरहितांविदेहमुक्तिंप्राप्नोत्येवेत्येतदर्थनिश्चयार्थोनीत्युपसर्गः ब्रह्मविद्यतेरंतरागतदोषविशेषैर्मुक्तिर्नप्रतिबध्यतएवे
त्यस्मिन्नर्थेप्रतिज्ञांकुर्वित्याह कौंतेयेति ब्रह्मैवाहमितिज्ञानयोगबलेनब्रह्मभावंभजतीतिभक्तोब्रह्मवित् हेकौंतेय मेममभक्तोब्रह्मनिष्ठोब्रह्मविद्य
तिर्नप्रणश्यतिमध्येप्राप्तब्रह्मनिष्ठाविघ्नदोषेणदुर्गतिंदुर्योनिंवानगच्छति किंतु विघ्नकोटीःसर्वामदनुग्रहेणमन्निष्ठयाचनिर्मूल्यविदेहमुक्तिंप्रा
प्नोत्येव नात्रसंशयस्त्वमस्मिन्नर्थेप्रतिजानीहि भगवद्भक्तोब्रह्मविन्नश्यतीतिप्रतिज्ञांकुरु योगक्षेमंवहाम्यहमितिमयाप्रतिज्ञातत्वादीश्वरैकश
रणानांब्रह्मविदांब्रह्मनिष्ठानांनविघ्नैर्मुक्तिःप्रतिहन्यतइतिगजघंटयाघोषयेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ एवमुपक्रांतज्ञानस्यमाहात्म्यंतत्फलंचप्रतिपाद्याधु
नासुसुखंकर्तुमितियदुक्तंतद्विशदयति मांहीति द्वाभ्यां स्त्रियोवैश्यास्तथाशूद्रायेपिस्युरन्येपापयोनयोनीचजन्मानोयेनीचकर्माणश्चम्लेच्छ
पुक्कसादयस्तेपिमांपरमात्मानंसोपाधिकंनिरुपाधिकंवासद्गुरूपदेशजनितज्ञानेनव्यपाश्रित्यसम्यगुपास्यक्रमेणसाक्षाद्वापरांगतिंपरमपुरुषार्थं

मांहिपार्थव्यपाश्रित्ययेपिस्युःपापयोनयः ॥ स्त्रियोवैश्यास्तथाशूद्रास्तेपियांतिपरागतिम् ॥ ३२ ॥
किंपुनर्ब्राह्मणाःपुण्याभक्ताराजर्षयस्तथा ॥ अनित्यमसुखंलोकमिमंप्राप्यभजस्वमाम् ॥ ३३ ॥

कैवल्यंप्राप्नुवंतीत्यर्थः हिशब्दः किरातहूणांध्रपुलिंदपुल्कसाआभीरकंकायवनाःखशादयः येन्येचपापायदुपाश्रयाश्रयाःशुध्यंतितस्मैप्रभवि
ष्णवेनमः इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धिद्योतनार्थःएतेनस्त्रीशूद्रादीनामपिशास्त्रप्रज्ञाशून्यानांज्ञानतत्फलप्राप्तिप्रतिपादनेनज्ञानस्यातिसुलभत्वंसूचि
तंभवति ॥३२॥ श्रवणमननाद्ययोग्यानामनक्षरमुखानामपिस्त्रीशूद्रादीनांज्ञानतत्फलसिद्धौकिमुतवेदशास्त्राध्ययननिपुणानांसद्धर्मनिष्ठानां
ब्राह्मणादीनांज्ञानंतत्फलंचसेत्स्यतीति कैमुतिकन्यायेनज्ञानस्यातिसुलभत्वंसूचयन्शुद्धात्मनःसदसद्विवेकिनोब्राह्मणादीन्मुमुक्षून्ज्ञानत
त्फलसंपादनेप्रवर्तयितुमाह किंपुनरिति पुण्याउत्तमजातयःअथवापुण्यकर्माणःशुद्धात्मानोवाब्राह्मणाः श्रोत्रियाः पुनस्तथातथाविधाराज
र्षयोराजसत्तमाःश्रवणादिभिर्लब्धज्ञानसंपत्त्याभक्त्यामन्निष्ठासंपन्नाभूत्वा परांनिरतिशयानंदरूपत्वादुत्तमांगतिंज्ञानेनगम्यतइतिगतिर्विदे

हमुक्तिस्तांयांतीतिकिमुवक्तव्यमित्यर्थः ननुपुरुषार्थइत्यत्रबहुव्रीहिर्वाकर्मधारयोवातत्पुरुषोवा नाद्योनद्वितीयश्च अर्थसांगत्याभावात् नतृ
तीयोपि द्वितीयाचतुर्थीपंचमीषष्ठीसप्तमीतत्पुरुषः अयोग्यार्थत्वात् ननुपुरुषस्ययोग्योर्थःपुरुषार्थइतिषष्ठीतत्पुरुषउपयुज्यतएवेतिचेन्न ध
र्मादौस्त्रीणामयोग्यत्वप्रसंगात्परिशेषात्पुरुषेणसाध्योर्थःपुरुषार्थइतिमोक्षस्यैवपुरुषार्थत्वंनतुधर्मादेःधर्मार्थकामानांस्त्रीसाध्यत्वसंभवात् भर्तृ
शुश्रूषणंस्त्रीणामग्निहोत्रनिषेवणमिति स्त्रीणामपिस्वधर्मःशास्त्रीयःसाध्योविद्यतएवततोधर्मस्यास्त्येवस्त्रीसाध्यता तथैवार्थस्यकामस्यापिनतु
मोक्षस्य तासांवेदशास्त्राध्ययनतदर्थविचारयोग्यत्वाभावात्तथैवशूद्रजातेरपिआत्मावाअरेद्रष्टव्यःश्रोतव्यइत्यात्मसाक्षात्कारमुद्दिश्यश्रवणवि
धानात् ननुतासांवेदांताध्ययनयोग्यत्वाभावेपिश्रवणयोग्यतास्त्येवेतिचेन्न मंतव्यश्चोपपत्तिभिरितिमननशक्त्यसंभवात्पदवाक्यप्रमाणज्ञ
स्यैववेदांतविचारमननतदर्थाध्यवसायसामर्थ्ययुज्यतेनेतरस्यपुरुषस्यापिकिमुतस्त्रीणां नयुज्यतइत्यतःस्त्रीणांमोक्षसाधनसंपादनायोग्यत्वा
न्नमोक्षाधिकारः यथापुरुषाणां ततःपुरुषेणसाध्योर्थःपुरुषार्थइतिमोक्षस्यैवमुख्यंपुरुषार्थत्वंधर्मादेस्तुगौणं ननुधर्मोपिमोक्षवत्पुरुषेणसाध्यए
वार्थोभवति उदितेसूर्येप्रातर्जुहोति अहरहर्यजमानःस्वयमेवाग्निहोत्रंजुहोति विद्वान्यजतइतिधर्मस्यापिपुरुषार्थत्वश्रवणादितिचेन्न अग्नि
होत्रादेस्त्रीपुरस्कारकत्वेनकेवलपुरुषसाध्यत्वासंभवाद्धर्मानुष्ठानस्यज्ञानसिद्धेरंगत्वात्तत्साध्यमोक्षस्यैवप्रधानत्वंधर्मस्यगुणभावस्तेनमोक्षएव
पुरुषार्थइतिस्थितं ननुस्त्रियोवैश्यास्तथाशूद्राइतिस्त्रीशूद्राणामपिज्ञानतत्फलसिद्धिश्चप्रतिपाद्यतइतिचेन्न तद्वचनस्यस्त्रीशूद्रादीनामपिज्ञानत
त्फलसिद्धौकिमुतब्राह्मणादीनांज्ञानंतत्फलंचसिध्यतीति ज्ञानतत्फलसौलभ्यप्रतिपादनपरत्वेनस्वार्थेतात्पर्याभावात्ततोनस्त्रीणांज्ञानाधिका
रःननुगार्गीसुलभादिस्त्रीणांधर्मव्याधादिशूद्राणांचज्ञानसंपत्तिःश्रूयतेकथंस्त्रीशूद्रादीनांज्ञानाऽनधिकारइतिचेदुच्यते धर्मव्याधःपूर्वंब्राह्मणो
ज्ञाननिष्ठःसन्नेवब्राह्मणशापेनशूद्रोजातस्तत्रापिप्राक्तनपुण्यकर्मविशेषादेवज्ञानीच यथा ज्ञानिनएवब्राह्मणस्यदुष्कर्मवशात्शूद्रयोनिस्तथाब्रा
ह्मणानामेवकर्मविशेषात्स्त्रीयोनिरुपयुज्यते तासामपितज्ज्ञानंप्राग्भवीयमेवनत्वाधुनिकं स्त्रीणांवेदांताध्ययनतदर्थविचारानधिकारात्

अतएवततःसिद्धंपुरुषेणसाध्योर्थःपुरुषार्थोमोक्षएवेति सोयंमोक्षःपुंस्त्वसिद्धेःसाफल्यायपुरुषेणसदसद्विवेकवतामुमुक्षुणासत्साधनसंन्यास
पूर्वकंप्रयत्नेनसंपादनीयइतिबोधयितुमिदमाह अनित्यमिति नित्योनभवतीत्यनित्यः मघवन्मर्त्यंवाइदंशरीरमात्तंमृत्युनेतिदेहस्यमृत्युग्रस्त
त्वश्रवणादनित्योऽनिश्चितस्वभावःश्वःस्थास्यतीतिविश्वसितुमयोग्यइत्यर्थस्तमनित्यं एतेन श्वःकार्यमद्यकुर्वीतेतिन्यायेनकालमविलंब्यपुरुषा
र्थसिद्धयेधीमताक्षिप्रमेवप्रयतितव्यमितिसूचितं किंच असुखंदुःखात्मकमाध्यात्मिकाद्युपद्रवकोटिग्रस्तत्वाद्दुःखस्वरूपं एतेनयदास्वस्थतादे
हस्यतदैवमोक्षाययतितव्यमितिसूचितं लोक्यतइतिवात्मस्वरूपंलोकयतीतिवालोकोमानवोदेहस्तमिमंमुक्तिसाधनंप्राप्य देहःक्षणभंगुरोदु
र्लभश्चमानुषइतिज्ञात्वातीव्रमोक्षेच्छावैराग्याभ्यांतुमांपरमात्मानंमुक्तिप्रदातारंसोपाधिकंवानिरुपाधिकंवाभजस्व श्रद्धाभक्तिभ्यामनुसंधेहि
यदिनिर्विशेषविषयंज्ञानमुपदिष्टंतेस्तितदानिर्विशेषमेवमांमहात्मानस्त्वित्युक्तरीत्यात्वमभेदेनभजस्व तदभावेसोपाधिकमेवभेदेनभजस्वेत्य

मन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु ॥ मामेवैष्यसियुक्त्वैवमात्मानंमत्परायणः ॥ ३४ ॥

भिप्रायः ॥ ३३ ॥ निर्विशेषज्ञानानधिकारिणोममसोपाधिकस्यतवभजनंकथंकर्तव्यमितिचेदुच्यतेशृणु मन्मनाइति मन्मनाःभूतानिविष्णु
रितिन्यायेनसर्वात्मकेमयिलग्नंमनोयस्यसत्वंमन्मनाभव वासुदेवःसर्वमितिजगत्सर्वंमामेवसदाभावय यद्वा मनोमोक्षेनिवेशयेदितिस्मरणा
न्मय्यानंदात्मनिमोक्षस्वरूपेसंस्थापितंमनोयस्यसमन्मना मोक्षएवैकस्मिन्पुरुषार्थोतिसंसक्तमनाभव नतुधर्मफलेचार्थेचकामेचेत्यर्थः मुमुक्षो
रेवंमोक्षैककामत्वमुक्तातस्यकर्तव्यमाह मद्याजीति मामेवपरमेश्वरंश्रौतैःस्मार्तैश्चकर्मभिर्यष्टुंशीलमस्यास्तीतिमद्याजीभव मामेवकर्मभिर्यज
स्वेत्यर्थः कर्मकरणेत्वग्न्यादिदेवतासुभेदबुद्धिर्नकर्तव्याकिंतुमद्बुद्ध्याभवितव्यमित्याशयेनाह मद्भक्तइति ब्रह्मार्पणंब्रह्महविरितिन्यायेनेज्योय
जनंयजमानोयागश्चसर्वंब्रह्मैवेतिसर्वत्रमद्बुद्ध्यामांभजतीतिमद्भक्तोभव सर्वत्रब्रह्मबुद्धिंकुर्वित्यर्थः तथैवमांनमस्कुरुवासुदेवःसर्वमितिसर्वंमामे
वमत्वानमस्कुरु आश्वचंडालगोखरमितिस्मरणात् यद्वा मातृपितृगुरुदेवतादिभ्योमद्बुद्ध्याप्रणामंचकुरु किंच मत्परायणःअहमेवपरमय

नंगतिर्यस्यसमत्परायणःसर्वावस्थासुसर्वदापरमेश्वरएवममगतिरितिमच्छरणोभव यद्वा मत्प्रीतयएवलौकिकंवैदिकंचसर्वंकर्मकरोतीतिम त्परायणःसन्नेवमुक्तप्रकारेणयुक्त्वायोगंकृत्वाकर्मयोगेनमामुपास्यांतेआत्मानंपरमात्मानंमामेवपरंब्रह्मैष्यसिक्रमेणप्राप्स्यसि विदेहकैवल्यसु

इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णा
र्जुनसंवादेराजविद्याराजगुह्ययोगोनामनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

खंगमिष्यसीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानंदात्मसरस्वतीशिष्यश्रीशंकरानंदसरस्वतीकृतौगीतातात्पर्यबो
धिन्यांनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीताटीकायांतात्पर्यबोधिन्यांनवमाध्यायःसमाप्तः ॥

॥ अथश्रीमद्भगवद्गीताटीकायांतात्पर्यबोधिन्यांदशमाध्यायप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ पूर्वाध्यायांते मन्मनाभवमद्भक्तइत्यर्जुनंप्रतिमुमुक्षुस्वंचित्तशुद्धयेतज्जन्यज्ञानद्वाराकैवल्यसिद्धयेचसविशेषंमांब्रह्मोपा
स्वेत्युक्तं इदानींमंदप्रज्ञस्यमुमुक्षोस्तस्यैवतीव्रमोक्षेच्छयास्वोपास्तौक्षिप्रप्रवृत्तिसिद्धये स्वोपास्तेःफलंस्वस्यचपरमात्मनउपास्यस्यसर्वज्ञत्वंस
र्वेश्वरत्वंसर्वार्थप्रदातृत्वंभक्तानुग्राहकत्वंविभूतिविशेषंचप्रतिपादयितुंदशमाध्यायआरभ्यते तत्रादावर्जुनस्यश्रोतुरुपास्तौरुच्यत्पत्तयेमनो
रंजयितुमिदं श्रीभगवानुवाच भूयइति हेमहाबाहो ज्ञातव्यस्यवस्तुनःपरमसूक्ष्मत्वाद्दुर्विज्ञेयत्वात्सर्वव्यवहाराऽगोचरत्वाच्चभूयःपुनरपितदे
वबोधयितुमुच्यमानं मेममपरमंपरमार्थविषयंतन्निष्ठासिद्धिकारणंवचोवचनंशृणु इदंश्रुत्वातदर्थंज्ञात्वा तरिष्यामीतितच्छ्रवणेप्रीयमाणाय
प्रीतिंकुर्वते श्रवणोत्सुकायेत्यर्थः तेतुभ्यंहितकाम्ययाहितंनित्यनिरतिशयंसुखंतस्यसंपादनेच्छयायद्वक्ष्यामितच्छृण्वित्यर्थः एतेनतच्छ्रुत्वाम
त्वातत्त्वंज्ञात्वातरिष्यामीतिमोक्षैककामायश्रद्धावतएवतत्त्वोपदेशःकर्तव्यइतिसूचितं ॥ १ ॥ ननुममतत्त्वोपदेष्टारोमहांतोव्यासादयःसं

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भूयएवमहाबाहोशृणुमेपरमंवचः ॥ यत्तेऽहंप्रीयमाणायवक्ष्यामिहितका
म्यया ॥ १ ॥ नमेविदुःसुरगणाःप्रभवंनमहर्षयः ॥ अहमादिर्हिदेवानांमहर्षीणांचसर्वशः ॥ २ ॥

तितेषांपरमंवचःश्रुतवतोममापिज्ञानंभविष्यतिकिमर्थंत्वयैववक्तव्यमित्यतआह नमइति सुरगणाइंद्रादयोदेवामहर्षयोभृग्वादयोव्यासादय
श्चमेममहदादिसर्वप्रपंचस्रष्टुःपरमेश्वरस्यप्रभवंप्रभावं सृष्टिस्थित्यऽदनप्रवेशनियमननिग्रहानुग्रहादिसामर्थ्यंसर्वशःसर्वप्रकारैर्नविदुःनविजा
नंति ननुदेवाभृग्वादयश्चादिमादिव्यज्ञानसंपन्नाश्चकथंत्वत्प्रभावंनजानंतीत्यतआह अहमिति हियस्मात्कारणाद्देवानांमहर्षीणांचसर्वेषा
मुत्पत्तेर्वैभवसिद्धेस्तपःसिद्धेर्योगसिद्धेर्दिव्यज्ञानसिद्धेश्चाप्यहमेवादिःकारणं तस्माच्चदेवाबहुधासंप्रसूताइति यस्मिन्युक्तामहर्षयोदेवताश्चे
तिश्रवणान्मत्तएवतेषामुत्पत्तिःसर्वार्थसिद्धिश्चातोमत्तोऽर्वाचीनास्ते मममहत्त्वंनविजानंतियथापितृमहत्त्वंशिशुस्ततोमममहत्त्वमहमेवोपदे
क्ष्यामीतिभावः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननुत्वयैवत्वन्महत्त्वमुपदिश्यतांतच्छ्रुतवतोममतेनकिंस्यादित्याकांक्षायामाह यइति मर्त्येषुमरणशीलेषुशतकोटिसंख्याकेषुपंडितेषुयोमुमुक्ष
यासदसद्विवेकवैराग्याभ्यामसंमूढः संमोहोविषयेष्विष्टताबुद्धिस्तद्रहितोऽसंमूढोविषयाशापिशाच्यवशोभूत्वासुखसाधनंसर्वंसंन्यस्य मत्प्र
सादसंपन्नःसन्श्रवणमननादिसमुत्पन्नज्ञानेनाजंजन्मादिरहितं जन्माद्यसंभवेकारणमाह अनादिमिति नतस्यकश्चिज्जनितानचाधिप
इतिश्रवणादादिर्जन्मादिकारणंनिमित्तमुपादानंचनविद्यतेयस्यसोऽनादिस्तमतएवाजंनित्यं नन्वनादित्वाजत्वयोःशशविषाणस्यापिसंभ
वात्तस्यापिनित्यत्वंस्यादित्यतिव्याप्तौ स्वस्यभावत्वमदृश्यत्वंपरममहत्त्वंश्रुत्यनुमानगम्यत्वंचसूचयितुमाह लोकमहेश्वरमिति यस्यसन्निधि
मात्रेणलोकोजगत्सर्वंचेष्टतेसईश्वरः यथारथोजडोरथिकेनचेष्टतेतथाजडंजगत्सर्वंचेतनेनैवचेष्टते ततोजगच्चेष्टाक्रिययातद्धेतोश्चेतनस्यसत्त्वभा
वत्वंपरममहत्त्वंचानुमीयते यईशअस्यजगतोनित्यमेवेतिश्रूयतेच ततोऽनादिमजंमहांश्चासावीश्वरश्चमहेश्वरोलोकस्यमहेश्वरोलोकमहेश्वरस्तं

योमामजमनादिंचवेत्तिलोकमहेश्वरम् ॥ असंमूढःसमर्त्येषुसर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ ३ ॥

सर्वप्रपंचप्रवर्तकं चकारात्कूटस्थासंगचिद्रूपंमांनिर्विशेषंपरंब्रह्मवेत्तियःसाक्षादिदमेवाहमस्मीतिस्वात्मनाविजानातिसब्रह्मविद्यतिः सर्वपापैः
सर्वैर्बुद्धिपूर्वकैरबुद्धिपूर्वकैश्चपापैःपापकार्यैर्दुःखदुर्योनिदुर्गतिभिश्चप्रमुच्यते पापैःपापकार्यैश्चनकिंचित्संबध्यतइत्यर्थः ब्रह्मविदःसर्वात्मदर्शि
नःबुद्धिपूर्वकंपापाचरणंनसंभवतितत्सत्त्वेब्रह्मवित्त्वासंभवात् पापपुण्यकर्माचरणस्यदेहजातिवर्णाश्रमाद्यभिमानैकमूलत्वात्तत्सत्त्वेत्वमुष्य
ब्रह्मवित्त्वमेवनसंभवति ब्रह्मवित्त्वंनामब्रह्मण्येवसर्वदृश्यविलक्षणेआत्मत्ववेदनंतत्सत्त्वेदेहाद्यहंभावाऽभावएव तत्सत्त्वेतुब्रह्मण्यात्मत्वभावना
भावःद्वयोर्विपरीतप्रत्यययोस्तेजस्तिमिरयोरिवयुगपत्क्रमाद्वाप्येकाधिकरणत्वंनसंभवति असत्येवानात्मन्यहंभावेतदाश्रितजात्याद्यभिमाने
चविदुषःकर्मकर्तृत्वंनास्ति ततोनबुद्धिपूर्वकंविदुषःपापाचरणंसंभवति ननुदेहात्मनापापंकृत्वामयापापंकृतमितिक्वचित्कर्तृत्वप्रत्ययःपुनर

विक्रियब्रह्मात्मनानाहंकर्तास्मीत्यकर्तृत्वप्रत्ययश्चैकस्यक्रमादुपयुज्यतएवेतिचेन्न तथात्वेसार्वात्म्यदर्शनविच्छित्तिप्रसंगात्सार्वात्म्यदर्शनंदेहा
द्यात्मत्वबुद्धिःपापाचरणंचविदुषोनसंभवति अहंब्रह्मविन्नमेदोषोस्तीतिप्राणिहिंसांवायथेष्टाचरणंवायःकरोति सब्रह्मविदेवनभवतिसर्वभूत
सुहृच्छांतइत्यादिब्रह्मविल्लक्षणाभावादतोनबुद्धिपूर्वकंविदुषःपापाचरणं किंत्वबुद्धिपूर्वकंक्वचित्संभवतिज्ञानेनतस्यनिवृत्तिस्तथापिज्ञानस्य
माहात्म्यंस्तूयते द्विविधैरपिपापैःप्रमुच्यतइति यद्वा अनादिंजन्मादिकारणवर्जितंअतएवाजंजन्मादिसर्वविकारशून्यं लोकमहेश्वरंसर्वेषांलो
कानांमहान्तमीश्वरंनिरतिशयैश्वर्यसंपन्नंनिग्रहानुग्रहकर्तारंमोक्षप्रदातारंचमांपरमात्मानं योवेत्तिशास्त्राचार्योपदेशाभ्यांज्ञात्वामोक्षेच्छयायो
मामुपास्ते समर्त्येषुमृत्युग्रस्तेष्वयमेवासंमूढःसंमूढःसदसद्विवेकशून्यस्तद्विलक्षणत्वादसंमूढः यस्मात्कामाग्निनासर्वेषुदंदह्यमानेषुस्वयंतद
विषयोभूत्वामोक्षमेवापेक्षमाणःसन्श्रद्धाभक्तिभ्यांमामुपास्ते तस्मादसावसंमूढोमद्भक्तःसर्वपापैर्यानिमनोवाक्कायकृतानिजन्मांतरीयाण्या

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहःक्षमासत्यंदमःशमः ॥ सुखंदुःखंभवोभावोभयंचाभयमेवच ॥ ४ ॥
अहिंसासमतातुष्टिस्तपोदानंयशोऽयशः ॥ भवंतिभावाभूतानांमत्तएवपृथग्विधाः ॥ ५ ॥

धुनिकानिचतैःसर्वैःपापैर्ज्ञानोत्पत्तेःप्रतिबंधकैर्मदुपास्त्याप्रमुच्यतेप्रकर्षेणनिःशेषंमुच्यतेप्रमुच्यते ज्ञानमुत्पद्यतेपुंसांक्षयात्पापस्यकर्मणइति
स्मरणात्सत्त्वप्रधानयामदुपास्त्यासर्वपापविनिर्मुक्तःसन्ज्ञानंप्राप्यमुक्तोभवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ स्वोपास्त्यासर्वपापविनिर्मुक्तानांमुमुक्षूणां
स्वस्मादेवज्ञानंज्ञानसाधनंचभवतीत्याह बुद्धिरितिद्वाभ्यां ज्ञानंब्रह्मात्मैकत्वविषयंपरोक्षमपरोक्षंच बुद्धिस्तदेवाहमितिज्ञातुर्ब्रह्ममात्रत्वनि
श्चयात्मिका असंमोहःपुनर्विपरीतभावनानुदयः क्षमाऽध्यात्मिकाद्युपद्रवसहिष्णुता सत्यंयथार्थवचनं सत्यमितिब्रह्मचर्यादीनामुपलक्षणं द
मोबाह्येंद्रियनिग्रहः शमोंतःकरणस्यविषयप्रवृत्त्युपरमः अहिंसाब्रह्मनिष्ठयास्वाऽहिंसनं समतासर्वत्रसमदर्शनं तुष्टिःस्वानंदानुभवः तपश्चि
त्तैकाग्र्यं दानंदंडन्यासः मनोवाक्कायकर्मभिःप्राणिनामदंडनमपीडनमित्यर्थः दंडन्यासःपरंदानमितिस्मरणात् यशःब्रह्मविदयमितिसर्व

त्रकीर्तिः अयशोदुष्कीर्तिः अयशइत्यबुद्धिरज्ञानंसंमोहःअक्षमाअसत्यमदमोऽशमःहिंसाइत्यादीनामुक्तविपरीतानामुपलक्षणं सुखंवैषयि
कं दुःखमाध्यात्मिकाद्युपद्रवनिमित्तकं भवःउत्पत्तिरभावोविनाशः भयंभूतेभ्यस्त्रासः अभयंतदभावः एवंपृथग्विधानानाप्रकाराउक्ता
अनुक्ताः कामक्रोधलोभमोहदंभदर्पासूयाऽहंकारादयोभावाविकाराराजसास्तामसाश्चाऽबुद्ध्याद्ययशोंताबंधहेतवोगुणमद्भजनशून्यानांभूता
नांप्राणिनांमत्तएवेश्वराद्भवंति बुद्ध्यादियशोंतानिमुक्तिसाधनानिमद्भजनवतांमत्तएवभवंत्यतोमुमुक्षुभिर्मदुपासनमवश्यंकर्तव्यं मदुपा
स्त्यासर्वपापनिवृत्तिर्ज्ञानंचससाधनंसिद्ध्यतीतिभावः एतेनसंसारमोक्षस्थितिबंधहेतुरित्यादिश्रुतिप्रसिद्धंसंसारबंधतन्मोक्षकारणत्वंस्वस्यप्र
तिपादितंभवति तेनमुमुक्षुभजनीयत्वंचसिद्धमितिद्वयोरर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ भवंतिभावाभूतानामितिस्वस्यमुमुक्षूपास्यत्वेकारणंदुष्टशिष्ट
निग्रहानुग्रहसामर्थ्यंबंधमोक्षहेतुत्वंसर्वतंत्रस्वातंत्र्यंसर्वज्ञत्वंसर्वेश्वरत्वंचसूचयित्वाऽधुनासामान्येनस्वविभूतिंमंदप्रज्ञानामुपासनीयंवस्तुनिर्दि

महर्षयःसप्तपूर्वेचत्वारोमनवस्तथा ॥ मद्भावामानसाजातायेषांलोकइमाःप्रजाः ॥ ६ ॥
एतांविभूतिंयोगंचममयोवेत्तितत्त्वतः ॥ सोऽविकंपेनयोगेनयुज्यतेनात्रसंशयः ॥ ७ ॥

शति महर्षयइति पूर्वेसर्वेभ्यःप्राक्तनाःसप्तभृग्वादयोवशिष्ठांतामहर्षयस्तथापूर्वेप्राचीनाःस्वायंभुवादयश्चत्वारोमनवश्च ममजगत्स्रष्टुर्ब्रह्मणः
संकल्पात्मकान्मनसोजातामानसास्ततएवमद्भावाममपरमेश्वरस्यस्वरूपत्वेनभाव्यंतइतिमद्भावा ममविभूतयइत्यर्थः लोकेलोकत्रितयेयेषांभृ
ग्वादीनांस्वायंभुवादीनांचसंबंधिन्यइमाःसर्वत्रपरिदृश्यंते स्थावरजंगमात्मिकाःप्रजाएताःसर्वाअपिममविभूतयएवेत्यभिप्रायः एतेनचराच
रात्मकंविश्वंसर्वंममब्रह्मणोविभूतिरेवेतिसूचितंभवति ॥ ६ ॥ एवमात्मीयंयोगजमैश्वर्यंविभूतिंचप्रतिपाद्यैतद्द्वयंसम्यग्विदितवतस्तद्वेदनस्यफ
लमाह एतामिति ममनिर्विशेषस्यैवपरस्यब्रह्मणःएतांप्रतिपादितांविभूतिंमाययाविविधाकारेणभवनंविभूतिस्तांसर्वात्मतां योगंचमायायोग
जमैश्वर्यंसृष्टिस्थित्यदनप्रवेशनियमननिग्रहानुग्रहादिसामर्थ्यंचैतत्सर्वं तत्त्वतोयाथार्थ्येनयोविचक्षणःशास्त्राचार्योपदेशजन्यविवेकविज्ञानेन

वेत्ति नेदंजगत्किंतुपरमात्मनःस्वरूममेवेतिसर्वमत्स्वरूपत्वेनमामेवबंधमोक्षयोःसर्वस्यचकारणत्वेनसम्यग्विजानाति समुमुक्षुरविकंपेनवि कंपोविकल्पस्तद्रहितेनयोगेनमदुपास्तियोगेनयुज्यतेयुक्तोभवति मोक्षेच्छयासर्वत्रविरक्तोभूत्वाश्रद्धाभक्तिभ्यांवासुदेवःसर्वमितिसर्वत्रमद्बु द्ध्यामामेवोपास्ते नात्रसंशयःमुमुक्षुःसर्वसंन्यस्यश्रवणादिनिष्ठयामामेवोपास्तइत्यत्रसंशयोनकर्तव्यइत्यर्थः ॥७॥ तस्यवस्तुतत्त्वनिश्चयप्रकारं चोपास्तिंचविस्पष्टयति अहमिति अहंनिर्विशेषःपरमात्मैवमायाशबलितःसन्सर्वस्यप्रपंचस्यप्रभवःप्रभवत्यस्मादितिप्रभवउपादानं कार्यंसर्वं कारणमात्रमेवेतिन्यायेनसर्वंपरमात्मस्वरूपमेवेतिच मत्तःपरमात्मनःसकाशादेवबुद्धिर्ज्ञानमित्युक्तरीत्यामोक्षसाधनंमोक्षश्चबंधसाधनंसंसार श्चसर्गश्चाभ्युदयःसर्वंप्रवर्तते प्राणिनांप्रवृत्तिर्निवृत्तिश्चसिध्यत्यतःसर्वकारणंममेश्वरएवेतिमत्वाश्रुतियुक्तिगुरूक्तिभिर्निश्चित्यबुधाःपरोक्षज्ञानि

अहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वंप्रवर्तते ॥ इतिमत्वाभजंतेमांबुधाभावसमन्विताः ॥ ८ ॥
मच्चित्तामद्गतप्राणाबोधयंतःपरस्परम् ॥ कथयंतश्चमांनित्यंतुष्यंतिचरमंतिच ॥ ९ ॥
तेषांसततयुक्तानांभजतांप्रीतिपूर्वकम् ॥ ददामिबुद्धियोगंतंयेनमामुपयांतिते ॥ १० ॥

नोमुमुक्षवः भावसमन्विताःभावःसर्वंब्रह्मैवेत्येवंलक्षणस्तेनसमन्विताःसर्वत्रमद्भावनायुक्ताःसंतः सर्वदामांसर्वात्मकंपरमात्मानंभजंतेश्रृण्वते मन्वतेध्यायंत्येवमुपासतइत्यर्थः ॥ ८ ॥ तदुपास्तिप्रकारमेवाह मच्चित्ताइति मच्चित्तामयिसर्वभूतात्मकेसविशेषेब्रह्मणिचित्तंसर्वंब्रह्मैवेतिवास नापन्नंयेषांतेमच्चित्ताः मद्गतप्राणाःमद्गतामत्तत्त्वप्रतिपादकवाक्योच्चारणेतदर्थश्रवणेतन्निश्चितार्थदर्शनेचतत्पराःप्राणावागादींद्रियाणियेषांते मद्गतप्राणाभूत्वा बुधाःपरस्परंस्वस्वप्रज्ञानुसारेणवाक्यार्थंबोधयंतस्तथापरस्परंस्वानुभवंकथयंतश्चसंतः स्वानुभवानुरूपेणतुष्यंतिचानंदंतिचस दैवंवेदांतेषुरमंतेसर्वंमामेवपश्यंतःश्रृण्वंतोभावयंतश्चकालंनयंतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ एवंमुमुक्षूणांश्रवणश्रावणादिभेदेनभजनप्रकारमुक्त्वाऽधुना स्वानुग्रहप्रकारमाहतेषामिति द्वाभ्यां सततयुक्तानांसततंसर्वदावेदांतश्रवणादिष्वेवपरिनिष्ठितानां प्रीतिपूर्वकंस्वस्वरूपसाक्षात्कारसिद्धये

आसक्तिविशेषःप्रीतिस्तत्पूर्वकं श्रवणादिजन्यज्ञानानुरूपेणमांभजतांध्यायतांतेषामहंपरमात्मातमेवबुद्धियोगंबुद्धिःस्वरूपज्ञानंसैवयोगोबु द्धियोगस्तंददामि तेषांनित्यनिरंतरश्रवणादिनिष्ठानामत्यंतप्रीतिपूर्वकयामदुपास्त्याप्रीतःसन्नेवाहंसम्यक्दर्शनलक्षणं सर्वमिदमहंचब्रह्मैवेति सर्वस्यचिदेकरसब्रह्ममात्रत्वावगाहकंज्ञानयोगंमत्प्राप्तिप्रतिबंधनिवर्तकंप्रयच्छामीत्यर्थः श्रवणादिभिर्मद्भजननिष्ठामदनुग्रहपात्रीभूतास्तेमद्भ क्तायेनयादृशेनबुद्धियोगेनमांनिर्विशेषंव्योमवन्निराकारंनित्यकूटस्थासंगचिद्रूपंसदानंदैकरसंपरंब्रह्माद्वितीयमुपयांति इदमेवाहमित्यनात्म न्यात्मभावमुत्सृज्यमामेवस्वात्मत्वेनजानंतितादृशंमत्साक्षात्कारंप्रयच्छामीत्यर्थः एतेनदिव्यमणिलक्षणंलक्षणज्ञाच्छृण्वतांतदुक्तिभिर्लक्षणंगृ ह्णतांलक्ष्येसूक्ष्मबुद्ध्यायुक्त्याचलक्षणमन्वेषयतां लक्ष्यलक्षणयोःसांगत्यमालोचयतां तदेवपुनःपुनःश्रृण्वताम्लोचयतांसमायक्पश्यतामेवेश्व रानुग्रहान्मणितत्त्वंविज्ञायते नमणिंबहिःकीर्तयतामतत्त्वज्ञाच्छृण्वतामनालोचयतामसूक्ष्मबुद्धीनामयुक्तिकुशलानामसम्यग्दृष्टीनामनीश्वर प्रसादवतांदिव्यमणितत्त्वंगोचरीभवति तथैवब्रह्मतत्त्वमपीतिसूचितंभवति ॥ १० ॥ यद्वा ममयोवेत्तितत्त्वतइत्येतद्वाक्यार्थेसम्यग्विचार्यमा णे एतांविभूतिमित्यादि येनमामुपयांतितेइत्यंतानांचतुर्णांश्लोकानामेवमर्थः एतांविभूतिंयोगंचममयोवेत्तितत्त्वतः ॥ सोविकंपेनयोगे नयुज्यतेनात्रसंशयः ॥ ७ ॥ एतांयथोक्तांविभूतिंमहत्त्वविस्तारंयोगंचसृष्टिस्थितिलयप्रवेशनियमनादिक्रियासामर्थ्यंचसर्वं ममनिर्विशे षस्याविक्रियस्यपरस्यब्रह्मणोमाययैवनतुवस्तुतोस्तीतितत्त्वतोयथाभूतार्थदर्शनेन योब्रह्मविद्यतिःसद्गुरुप्रसादलब्धात्मविज्ञानोवेत्तिसर्वमि दंमायिकंमिथ्यैवेतिविजानाति सब्रह्मविदविकंपेनविकंपोविक्षेपस्तद्रहितेन ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानदार्ढ्याद्विकल्पनिर्मुक्तेनयोगेन सम्यक्दर्श नलक्षणेनयुज्यतेदेहादावात्मभावमुत्सृज्यब्रह्मैवाहमितिब्रह्मण्येवात्मत्वबुद्ध्यानिश्चलोभवति नपुनरहमिदंममेतिविकल्पंभजतेनात्रसंशयःक र्तव्यः ॥ ७ ॥ मय्येवसकलंजातंमयिसर्वंप्रतिष्ठितमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञाननिष्ठावतामनुभवमाह अहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःस र्वंप्रवर्तते ॥ इतिमत्वाभजंतेमांबुधाभावसमन्विताः ॥८॥ प्रतीयमानस्यास्यसर्वस्यजगतोऽहमेवपरंब्रह्मप्रभवःउपादानंमय्येवसर्वंप्रतीतमित्य

र्थः मत्तोमत्सन्निधानादेवसर्वंजगत्प्रवर्ततइत्यर्थः इत्येवंजगत्प्रतीतेस्तत्प्रवृत्तेश्चस्वमेवपरंब्रह्मकारणंमत्वा बुधाब्रह्मविदोभावसमन्विताभावोब्रह्मण्येवात्मभावस्तेनसमन्विताःसमेताःसंतो मांपरंब्रह्मभजंतेब्रह्मैवाहमहमेवब्रह्मेत्यनुसंदधतइत्यर्थः ॥ ८ ॥ तद्भजनप्रकारमेवाह मच्चित्तामद्गतप्राणाबोधयंतःपरस्परं ॥ कथयंतश्चमांनित्यंतुष्यंतिचरमंतिच ॥ ९ ॥ शास्त्रार्थंशिष्यान्बोधयंतःपरस्परंस्वस्वानुभवंकथयंतस्तेबुधा मच्चित्तामय्येवप्रत्यगभिन्नेपरेब्रह्मणिचित्तंमदाकाराकारितंयेषांतेमच्चित्ता मद्गतप्राणामद्गतामद्भावंगमिताःप्रत्यग्वृत्त्यामदात्मनाप्रविलापिताःप्राणाइंद्रियादयोयेषांयेमद्गतप्राणाःसंतः वृत्त्यारूढंमामानंदैकरसमनुभूयतुष्यंतिचसंतोषंवहंतिनित्यमेवंरमंतिमय्येवसर्वदारमंतेचमामेवनित्यंबोधयंतंकथयंतोध्यायंतश्चबुधाः कालंनयंतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ एवंब्रह्मविदांयतीनांस्वभक्तानांस्वभजनप्रकारमुक्त्वाऽधुनास्वानुग्रहप्रकारमाह तेषांसततयुक्तानांभजतांप्रीतिपूर्वकं ॥ ददामिबुद्धियोगंतंयेनमामुपयांतिते ॥ १० ॥ सततयुक्तानांसततंसर्वदायुक्तानांमयिपरेब्रह्मण्येवसदासमाहितचित्तानामेव भजतांमामेवभजंतीतिभजंतोभक्तास्तेषांभजतांभक्तानांतेषांबुधानांब्रह्मविदांप्रीतिपूर्वकं भक्तास्तेतीवमेप्रियाइतिवचनादैहिकामुष्मिकंसुखंतत्साधनजातंचसर्वंसंन्यस्य स्वदेहजीवनादावप्याशांपरित्यज्यमोक्षैकवांछयामदीयमेवपरंतत्त्वंसच्चिदानंदघनमितरानवगाह्यमजस्रंतदेकप्रीत्याभजत्सुतेषूत्तमभक्तेषुसमुत्पन्नायाप्रीतिः एतेभद्भक्तवर्यामत्प्राप्तयेत्यंतश्रमंकुर्वंतीतिदयारसार्द्रांतःकरणवृत्तिविशेषःप्रीतिस्तत्पूर्वकमेवाहं बुद्धियोगंबुद्धिर्निःशेषनिर्मुक्तविपरीतप्रत्ययंसन्मात्रैकविषयंसम्यक्दर्शनंतेनयोगंवृत्तेःसंयोगंददामि अहमिदमदइत्यादिभेदप्रत्ययशून्यांब्रह्मैकगोचरामखंडात्मिकांवृत्तिंप्रयच्छामीत्यर्थः येनयादृशेनमत्प्रसादप्राप्तेनबुद्धियोगेनतेबुधाःमामद्वितीयंनिर्विशेषंसच्चिदानंदघनंपरंब्रह्मोपयांतिस्वात्मत्वेनविज्ञायतद्भावंप्राप्नुवंतितंप्रयच्छामीत्यर्थः एतेनशतधाकृतश्रवणश्रावणानामपियतीनांसततयुक्तानामेवेश्वरःप्रसीदतिप्रसन्नःसन्सम्यग्दर्शनंचप्रयच्छतिनेतरेषामतोमुमुक्षूणांविज्ञातात्मतत्त्वानांयतीनांनिरंतरब्रह्मनिष्ठयाभवितव्यमितिसूचितं ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननुसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिश्रवणादनंतस्यपरिपूर्णस्यब्रह्मणस्तवप्राप्तिस्तेषामस्त्येव ददामिबुद्धियोगंतंयेनमामुपयांतितेइत्युक्तिरयुक्तेतिचेत्सत्यं सर्वात्मकंमांपरंब्रह्मसर्वेप्राप्ताएवभवंतितथाप्यज्ञानेनमांप्राप्तमप्राप्तमेवमन्यंतेमूढाः यथाप्राप्तःप्राप्तमप्यर्कालोकमप्राप्तमिवमन्यंतेजात्यंधास्तद्वत्ततएवमद्भजनशीलायेतेषांमत्प्राप्तिज्ञानावरकमज्ञानमहंनाशयामीत्याह तेषामिति मच्चित्तत्वादिभिःसततयुक्तत्वादिभिश्चज्ञानपरिपाकसाधनैर्येमांभवमुक्तयैभजंतितेषांमद्भजनैकनिष्ठानांब्रह्मविदामनुकंपार्थमेतेनिरंतरसमाधिनिष्ठालक्षणेमद्भजनेश्राम्यंत्यमीषांश्रमनिवृत्तिःकथंस्यादितिसमुत्पन्नायानुकंपादयातदर्थंतन्निमित्तमेवाहंपरमात्माऽऽत्मभावस्थःआत्मनःप्रतीचोममभावोभावनाध्यानात्मिकावृत्तिस्तत्रस्थःमद्ध्यानवृत्तेश्चक्षुषःसूर्यइवसम्यग्विषयीभूयेत्यर्थः यद्वा आत्मांतःकरणंतस्यभावोवृत्तिस्तत्रप्रत्यग्रूपेणतिष्ठतीत्यात्मभावस्थःप्रत्यग्वृत्तावाविर्भूतःसन् ज्ञानदीपेनज्ञायतेवस्तुतत्त्वमनेनेतिज्ञानमात्मस्वरूपप्रकाशकोबुद्धिवृत्तिविशेषःसएवदीपोज्ञानदीपस्तेनज्ञानदीपेन भास्वता

तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजंतमः ॥ नाशयाम्यात्मभावस्थोज्ञानदीपेनभास्वता ॥ ११ ॥

नित्यनिरंतरसमाधिनिष्ठासंभावितप्रतिबद्धभावेननिरंकुशप्रकाशवता ज्ञानदीपेनाज्ञानजमज्ञानमनाद्यविद्यालक्षणंतस्माज्जातमज्ञानजमावरणात्मकंतमोनाशयामि घटाद्यावरकंतमउदयाचलारूढःसूर्यःस्वप्रभयायथाविध्वंसयति तथामामेवनिरंतरंध्यायतांसतांधीवृत्तिफलकारूढोभूत्वाऽहंमत्प्रकाशव्याप्तधीवृत्तिविशेषेणमत्स्वरूपावरकमविद्याध्वांतंनिःशेषंविध्वस्य स्वात्मतत्त्वमविद्यातत्कार्यतद्धर्मतत्कर्मतल्लक्षणतदवस्थातदाभाससंबंधलेशशून्यं आकाशवन्नित्यनिरंतरंनिर्विकल्पंनिराकारंनिर्विकारंनिरंजनंनिष्क्रियंनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमात्मानमनाद्यंतमनंतमखंडानंदैकरसंपरिपूर्णमिदमेवाहमितिमय्येवपरेब्रह्मण्यात्मतत्त्वप्रत्ययोविस्पृष्टतरोयथास्यात्तथाप्रकाशयामीत्यर्थः एतेन यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यस्तस्यैषआत्माविवृणुतेतनुंस्वामिति एतच्छ्रुत्युक्तरीत्यातीव्रमोक्षेच्छातीव्रवैराग्याभ्यांनिदिध्याससमाधिषुपरिश्रांतस्यैवयतेरीश्वरप्रसादस्तेनैवसम्यक्दर्शनं ततएवाविद्याध्वांतनिःशेषनिवृत्तिस्तयैवविदेहकैवल्यसुखसिद्धिरितिसूचितं ॥ ११ ॥ ॥ ॥

एवंमंदप्रज्ञस्यमुमुक्षोःस्वमुपासितुंसामान्येनविभूतियोगंप्रतिपाद्य स्वोपास्त्याविशुद्धात्मनोविज्ञातात्मतत्त्वस्ययतेर्निर्विशेषोपासनंतत्फलंच भगवतासम्यक्प्रतिपादितं तच्छ्रुत्वास्वयंनिर्विशेषस्वरूपस्यमूढानुपास्यत्वंनिश्चित्य मुमुक्षोरतिमंदबुद्धेःसर्वात्मकमीश्वरस्वरूपंसविशेषमप्यु पासितुमशक्यमितिमन्वानस्तदनुजिघृक्षयातद्बुद्धेरनुरूपंसोपाधिकस्यैवपरमेश्वरस्यस्वरूपविशेषंविस्तरेणप्रष्टुकामःसन्नर्जुनःपरमेश्वरंस्तौतिप रमिति द्वाभ्यां परंसविशेषाद्विलक्षणमप्राकृतमतिसूक्ष्ममतींद्रियमनुदयास्तमयमवृद्धिक्षयमनाद्यंतमप्रमेयं धामकेवलकूटस्थासंगचित्स कृत्स्मृतिमात्रेणशतकोटिकल्पार्जितपापपटलविध्वंसकत्वात्परममुत्कृष्टतमं वाय्वर्काग्न्यादीनामपिपावकत्वात्तेभ्योप्युत्तमंपवित्रंपावनं यत् सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेति पवित्राणांपवित्रंयोमंगलानांचमंगलमित्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धंनिर्विशेषंपरंब्रह्मतद्भवानेवनान्यइत्यर्थः ननुत्वमेवप

॥ अर्जुनउवाच ॥ परंब्रह्मपरंधामपवित्रंपरमंभवान् ॥ पुरुषंशाश्वतंदिव्यमादिदेवमजंविभुम् ॥
॥ १२ ॥ आहुस्त्वामृषयःसर्वेदेवर्षिर्नारदस्तथा ॥ असितोदेवलोव्यासःस्वयंचैवब्रवीषिमे ॥
॥ १३ ॥ सर्वमेतदृतंमन्येयन्मांवदसिकेशव ॥ नहितेभगवन्व्यक्तिंविदुर्देवानदानवाः ॥ १४ ॥

रंब्रह्मेतिनिर्धार्यतेकथमेतत्त्वयाविदितमित्याकांक्षायामाप्तवाक्याद्विज्ञातमितिसूचयितुमाह पुरुषमिति देवर्षिर्नारदस्तथैवासितोदेवलोव्या सइत्याद्याःसर्वेऋषयस्त्वांशाश्वतंनित्यंदिविस्वेमहिम्निस्थातुंयोग्यंदिव्यंदिव्यव्याकृताकाशेबुद्धिगुहायांभवतिसत्तांभजतीतिवातंदिव्यमादिदे वंसर्वकारणत्वादादिर्द्योतनशीलत्वाद्देवःसचासौदेवश्चतमादिदेवमजंजन्मादिविकारवर्जितं विभुंव्यापकंपरिपूर्णंपुरुषंपरमात्मानमाहुर्वदं ति भक्त्यापृष्टामह्यंकथयंतीत्यर्थः एतेनबहुभ्यःश्रोतव्यंज्ञातव्यंवस्त्वितिसूचितंभवति किंचस्वयंचैवत्वमपि भोक्तारंयज्ञतपसामिति सर्वभू तस्थितंयोमामितिचस्वंपरमात्मानंमेमह्यंब्रवीषिकथयसियस्मात्तस्मात्त्वमेवपरंब्रह्मेतिद्वयोरर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ ननुमयापिशतधाप्युक्तंऋषिभि रपिसहस्रधाकथितंतदस्तुतवनिश्चयःकथमित्यतआह सर्वमिति हेकेशव बहूनिमेव्यतीतानीति मत्तःपरतरंनान्यदिति नमेविदुःसुरगणाइ

ति महर्षयःसप्तपूर्वेइतिचमांप्रतियद्वदसितदेतत्सर्वमहमृतंसत्यमेवमन्ये परमाप्तात्वात्परेश्वरत्वद्वेदनकारणत्वाच्चतववचनंयथार्थमित्येववाधा रयइत्यर्थः हियस्मात्कारणाद्देवादानवाश्चार्वाचीनास्तस्मात्तेव्यक्तिंव्यज्यतेसर्वमस्याइतिव्यंजयतीतिवाव्यक्तिस्तांतवस्वरूपमैश्वरमचिंत्यमनंत वैभवमप्रमेयप्रभावमनाद्यंतंदेवाःसर्वज्ञाअपींद्रादयोनविदुः दानवामध्वादयोपिनविदुस्ततोऽर्वाचीनाःकिंचिज्ज्ञामनुष्यानविदुरितिकिमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥ यस्मात्त्वंदेवऋष्यादीनामादिस्तस्मात्स्वयमेवात्मानंजानासीत्याह स्वयमिति भूतान्याकाशादीनिस्तंबांतानिभा वयतिस्वस्मादेवसंभावयतीतिभूतभावनभूतेशतान्येवभूतानीष्टेस्वयमंतर्यामिरूपेणप्रवर्तयतीतिभूतेश अग्न्यादयःखलुवागादीन्यधिष्ठायज गत्प्रवर्तयंतीत्यतआह देवदेवेति देवानपिवन्ह्यादीन्देवयतिचेष्टयतीतिदेवदेव यआदित्येतिष्ठन्नित्यादिश्रुतेः देवानामपिदेव पूज्येतिवादेव

स्वयमेवात्मनात्मानंवेत्थत्वंपुरुषोत्तम ॥ भूतभावनभूतेशदेवदेवजगत्पते ॥ १५ ॥
वक्तुमर्हस्यशेषेणदिव्याह्यात्मविभूतयः ॥ याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वंव्याप्यतिष्ठसि ॥ १६ ॥

देवस्वेनसृष्टंजगत्सर्वमन्नोदकादिरूपेणनियंतृणरूपेणचपातीतिजगत्पते पूर्णत्वात्पुरुषःसर्वमहत्त्वादुत्तमःपुरुषश्चासावुत्तमश्चहेपुरुषोत्तमस्व यमेवत्वमात्मनास्वेनैवस्वमात्मानंवेत्थ पुरुषःस्वांगसंपत्तिंबलपुष्टिजवारोग्यानारोग्यांगगुणवैकल्यावैकल्यधैर्यादिलक्षणांयथा तथात्मीयवैभ वंमायायोगविशेषविशेषितंत्वमेवजानासिनत्वन्यःपरिच्छिन्नःकिंचिज्ज्ञइतिभावः ॥ १५ ॥ यतःस्वेनैकेनवेद्यमहिमात्वमतःस्वतत्त्वमेवेदंम ह्यमुपदिशेत्याह वक्तुमिति दिव्यास्तेजोबलपौरुषशक्तिप्रकाशादिगुणैरप्राकृताआत्मनस्तेपरमेश्वरस्ययाविभूतयोमहत्त्वविस्तारास्ताअशेषेण साकल्येन स्वीयमहत्त्वपारज्ञस्त्वमेवमेमह्यंवक्तुमर्हसि याभिर्विभूतिभिरात्मनोविविधैर्भावैरिमान्परिदृश्यमानान्लोकान्स्वर्गमर्त्यादीन्व्या प्याऽऽपूर्यतिष्ठसि ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

किंच कथमिति योगिन्मायायोगजमैश्वर्ययोगइत्युच्यतेसोस्यास्तीतियोगीहेयोगिंस्त्वांसविशेषंपरिचिंतयन् सदासर्वत्रध्यायन्स्तुवन्नमस्कु
र्वन्नहंशुद्धात्मासन्त्वामवाङ्मनसगोचरंनिर्विशेषंपरंब्रह्मकथंविद्यांकेनप्रकारेणजानीयां तादृशमहत्त्वविशिष्टंतवविभूतिविशेषंमेवक्तुमर्हसीति
पूर्वेणान्वयःत्वांकथंविद्यामितिप्रश्नोवाहेभगवन्जडाजडभेदेनदेवदानवमर्त्यादिभेदेनवाबहुविधेषुभावेषुपदार्थेषुकेषुकेषुत्वंमयामुमुक्षुणाचिं
त्योसिध्यातव्योसि सर्वंविष्णुमयंजगदितिन्यायेनत्वदात्मकेजगतिकुत्रकुत्रतवविशेषस्फूर्तिः कुत्रकुत्रतवध्यानंविशिष्यमयाकर्तव्यमित्यर्थः
॥१७॥ प्रकृतंप्रश्नमुपसंहरति विस्तरेणेति जायतइतिजनोदृश्यवर्गस्तमंतर्बहिश्चसर्वतोऽर्दतिव्याप्नोतीतिजनार्दनस्तस्यसंबुद्धिर्हेजनार्दन स
र्वव्यापिन् आत्मनःपरमात्मनस्तवेश्वरस्ययोगंमायाकृतमैश्वर्यविशेषंविभूतिंचभूयःपुनरपिविस्तरेणनामरूपादिभेदैर्विशेषेणकथय ननु अक्ष

कथंविद्यामहंयोगिंस्त्वांसदापरिचिंतयन् ॥ केषुकेषुचभावेषुचिंत्योसिभगवन्मया ॥ १७ ॥
विस्तरेणात्मनोयोगंविभूतिंचजनार्दन ॥ भूयःकथयतृप्तिर्हिशृण्वतोनास्तिमेऽमृतम् ॥ १८ ॥

रंब्रह्मपरममिति अहंक्रतुरहंयज्ञइति महर्षयःसप्तपूर्वेइत्यष्टमेनवमेदशमेचसमासव्यासाभ्यांविभूतिरुक्ता पिष्टपेषणन्यायेनपुनरुक्त्याकिंसाध्य
मित्यतआह तृप्तिरिति हियस्मात्कारणात्तवपरमेश्वरस्यवागमृतंशृण्वतःश्रोत्राभ्यांपिबतोमेतृप्तिर्नास्तितस्मात्पुनःकथय अत्रायमभिप्रायः
अष्टमेअध्यात्मादिभेदभिन्नंसर्वंब्रह्मेत्युपास्वेत्युक्तं तत्रसर्वात्मनिनामरूपजात्यादिभेदवासनादोषदूषितांतःकरणस्यमूढबुद्धेर्भेदबुद्धिंविनाअ
भेदबुद्ध्यनुदयादुपास्तिर्नसंभवति नवमेप्यहंक्रतुरितिसार्वात्म्यमेवप्रतिपादितंतत्रापिचमनोविशेषालंबनाभावान्नप्रविशति दशमेपिसामा
न्येनैवोक्तं नतत्रापिमनसोविशेषालंबनंदृश्यते ततोमूढबुद्धेस्तदुपास्तौबुद्धिस्थैर्यायविभूतिविशेषोविस्तरेणवक्तव्यइति ॥ १८ ॥ ॥

स्वयंसर्वज्ञोप्यर्जुनप्रश्नवाक्येनमूढबद्धेःप्रज्ञामांद्यमुद्दिश्यपरितपन्निवदययामंदप्रज्ञाननुग्रहीतुमिदं श्रीभगवानुवाच हंततेइति हंतबतैवंवा
मूढबुद्धेःप्रज्ञा हेकुरुश्रेष्ठ तद्बुद्ध्यनुरूपाममयादिव्याअप्राकृताविभूतयःस्वरूपविशेषास्तास्तेतुभ्यंकथयिष्यामि प्राधान्यतःप्राधान्येनयेषुये
षुममविभूतिभेदेषुतेजःशक्तिबलपौरुषविद्यामहत्त्वगुणविशेषैर्यायाविभूतिःप्रधानाश्रेष्ठाभवति तांतांविभूतिंमूढानांप्रीत्युत्साहश्रद्धाभक्ति
जनयित्रींकथयामीत्यर्थः ननुविशिष्टाअविशिष्टाश्चसर्वाविभूतयःकथ्यंतामित्यतआह नास्तीति मेविभूतीनांमायाऽपरिमितशक्तिविजृंभि
तानांविस्तरस्यबहुत्वस्यांतोनास्ति गंगावालुकानांसमुद्रजलकणानांनक्षत्राणांचसंख्यापरिसमाप्तिरस्तिनतुममविभूतिविस्तरस्येत्यर्थः॥१९॥
मुमुक्षूणांचित्तशुद्ध्यैउपास्यान्विभूतिविशेषान्वक्ष्यामीत्युक्ते मुख्याधिकारिणामेतदुपास्तेरेवकर्तव्यत्वप्राप्तौतेषांनिर्विशेषएवोपास्योनतुस

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हंततेकथयिष्यामिदिव्याह्यात्मविभूतयः ॥ प्रा
धान्यतःकुरुश्रेष्ठनास्त्यंतोविस्तरस्यमे ॥ १९ ॥ अहमात्मागुडाके
शसर्वभूताशयस्थितः ॥ अहमादिश्चमध्यंचभूतानामंतएवच ॥ २० ॥

विशेषइतिज्ञापयितुमादौब्रह्मविदुपास्यंवस्तुनिर्दिशति अहमिति गुडाकानिद्रातस्याईशःगुडाकेशःस्ववशनिद्रइत्यर्थः हेगुडाकेश सर्वभू
ताशयस्थितःसर्वेषांब्रह्मादिस्तंबांतानांप्राणिनामाशयेआसमंतात्सर्वतःशेतेशयानइवनैश्चल्येनात्मातिष्ठतियत्रसआशयोबुद्धिगुहा तत्रस्वरू
पत्वेनसर्वप्रकाशकत्वेनसाक्षित्वेनचतिष्ठतीतिसर्वभूताशयस्थितः सर्वभूताधिवासःकूटस्थासंगचिद्रूपआत्माप्रत्यगात्माहंब्रह्मविदांयतीनामु
पास्यइत्यर्थः अंतःशरीरेज्योतिर्मयोहिशुभ्रोयंपश्यंतियतयःक्षीणदोषाइत्यादिश्रुतेः एवंमुख्याधिकारिणामुपास्यंनिरूप्यमध्यमाधिकारिणा
मुपास्यमाह अहमिति भूतानामाकाशादीनामादिरुपादानमव्यक्तंतद्रूपश्चभूतानांमध्यंस्थितिर्व्यक्तस्वरूपश्चभूतानामंतएवचांतःप्रलयस्त
द्रूपश्चाहमुपास्यः प्रपंचकारणरूपेणचप्रपंचरूपेणचप्रपंचप्रलयरूपेणापिचस्थितोहंसगुणःपरमात्मामध्यमानामुपास्यइत्यर्थः ॥ २० ॥

एवमुत्तममध्यामानामुपास्यभेदंनिरूप्याऽधुनाधमानामुपासनार्थमात्मीयानेवविभूतिविशेषान्निरूपयति आदित्यानामिति द्वादशादित्या स्सर्वेपिममविभूतिरेवनामरूपादिभिर्विशेषायभवतीतिविभूतिस्तेषामादित्यानांमध्येतुविष्णुरहंविष्णुर्नामादित्यः प्रभावातिशयेनममविभूतिविशेषः सोयंपरमेश्वरएवेतिमद्बुद्ध्योपास्यइत्यर्थः ज्योतिश्चक्रेवर्तमानानिज्योतींषिसर्वाणिचममविभूतिरेवतेषांमध्येत्वंशुमान्रविरहंतेज आधिक्येनममविभूतिविशेषः सोयंपरमेश्वरएवेतिमद्बुद्ध्योपास्यइत्यर्थः मरुतइतिदेवताविशेषाममविभूतिरेवतेषांमध्येमरीचिरहंमरीचिर्नामदेवताममविभूतिविशेषोमद्बुद्ध्योपास्यइत्यर्थः अश्विन्यादिनक्षत्राणिसर्वाणिममविभूतिरेवतेषांमध्येशशयहंशोभाधिक्येनममविभूतिवि

आदित्यानामहंविष्णुर्ज्योतिषांरविरंशुमान् ॥ मरीचिर्मरुतामस्मिनक्षत्राणामहंशशी ॥ २१ ॥
वेदानांसामवेदोस्मिदेवानामस्मिवासवः ॥ इंद्रियाणांमनश्चास्मिभूतानामस्मिचेतना ॥ २२ ॥
रुद्राणांशंकरश्चास्मिवित्तेशोयक्षरक्षसाम् ॥ वसूनांपावकश्चास्मिमेरुःशिखरिणामहम् ॥ २३ ॥
पुरोधसांचमुख्यंमांविद्धिपार्थबृहस्पतिम् ॥ सेनानीनामहंस्कंदःसरसामस्मिसागरः ॥ २४ ॥

शेषःसोयंमद्बुद्ध्योपास्यइत्यर्थः एवंसर्वत्रषष्ठ्यंतानांविभूतित्वंप्रथमांतानांद्वितीयांतानांचतद्विशेषत्वंचेश्वरत्वेनोपास्यत्वंचद्रष्टव्यं ॥ २१ ॥ वेदानामिति भवंतीतिभूतानिशरीराणिजीवाधिष्ठितानितेषांमध्येचेतनाबुद्ध्यादिस्थूलांतंसर्वंचेतयतीतिचेतनासाभासाबुद्धिवृत्तिःसाऽहमस्मीत्यर्थः शिष्टंस्पष्टं ॥ २२ ॥ रुद्राणामिति शिखरिणांशिखरवतामत्युन्नतानांमध्येमेरुरहं रुद्राणामेकादशानांमध्येशंकराख्योयःकश्चिद्रुद्रःसोहंवित्तेशःकुबेरःवसूनांमध्येपावकोग्निः ॥ २३ ॥ पुरोधसामिति सरांसिपुण्यतीर्थानितेषांमध्येसागरोऽहं ॥ २४ ॥ ॥

महर्षीणामिति गिरामर्थवाचकपदानांमध्येएकाक्षरंप्रणवोहंस्थावराणामचलानांमध्येहिमालयोहं ॥ २५ ॥ अश्वत्थइत्यादिद्वयोःस्पष्टोऽर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ आयुधानामिति कामधुक्कामधेनुः प्रजनयिताकंदर्पःकामोहं ॥ २८ ॥ अनंतइति नागानांमध्येअनंतःशेषोहंयादसांजलदेवतानांमध्येवरुणोहंसंयमतांदुष्टनिग्रहंकुर्वतांमध्येयमोहं ॥ २९ ॥ प्रह्लादइति शुभमशुभंवृद्धिंक्षयंचकलयतांकुर्वतांमध्ये

महर्षीणांभृगुरहंगिरामस्म्येकमक्षरम् ॥ यज्ञानांजपयज्ञोऽस्मिस्थावराणांहिमालयः ॥ २५ ॥
अश्वत्थःसर्ववृक्षाणांदेवर्षीणांचनारदः ॥ गंधर्वाणांचित्ररथःसिद्धानांकपिलोमुनिः ॥ २६ ॥
उच्चैःश्रवसमश्वानांविद्धिमाममृतोद्भवम् ॥ ऐरावतंगजेंद्राणांनराणांचनराधिपम् ॥ २७ ॥
आयुधानामहंवज्रंधेनूनामस्मिकामधुक् ॥ प्रजनश्चास्मिकंदर्पःसर्पाणामस्मिवासुकिः ॥ २८ ॥
अनंतश्चास्मिनागानांवरुणोयादसामहम् ॥ पितॄणामर्यमाचास्मियमःसंयमतामहम् ॥ २९ ॥
प्रह्लादश्चास्मिदैत्यानांकालःकलयतामहम् ॥ मृगाणांचमृगेंद्रोहंवैनतेयश्चपक्षिणाम् ॥ ३० ॥
पवनःपवतामस्मिरामःशस्त्रभृतामहम् ॥ झषाणांमकरश्चास्मिस्रोतसामस्मिजाह्नवी ॥ ३१ ॥

कालोहं ॥ ३० ॥ पवनइति पवतांपावनकर्तॄणांमध्येपवनोवायुरहंशस्त्रभृतांमध्येरामोदाशरथिरहं स्रोतसांस्रोतोवतीनांनदीनांमध्येजाह्नवीगंगाहं ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आदित्यादिविभूतीनांविष्ण्वादिविभूतिविशेषाणांचस्वमात्रत्वंसूचयितुं विकाराणांसर्वेषामादिर्मध्यंचांतश्चाहमेवसर्वात्मापरिपूर्णइत्याह स
र्गाणामिति सृज्यंतइतिसर्गामहदादिस्थूलांताविकारास्तेषामादिरुपादानकारणमहमेवघटकरकादेर्मृद्वत्मत्तएवसर्वंसमुत्पन्नमित्यर्थः त
स्मात्सर्वमभवदितिश्रुतेः ननुसर्वविकारकारणत्वेनादौसत्यपिसद्भावेतवकार्यदशायांसत्ताऽदर्शनात्सार्वात्म्यंपूर्णत्वंचनसंभवतीत्याशंकाया
माह मध्यंचैवेति मृत्कार्येघटादौगंधवत्त्वादेर्मृद्धर्मस्यसंदर्शनान्मृदएवसमन्वयस्तेनघटादिसर्वंमृदेवयथा तथामहदादिषुसत्तास्फूर्त्यादेर्मृद्धर्म
स्यसंदर्शनान्ममैवसमन्वयस्तेनसर्वमहमेव यस्मादेवंतस्मात्प्रपंचस्यमध्यंचाहमेवविकारात्मनास्थितोस्मीतिसिद्धं ननुविकारात्मनास्थितत्वे
तवविकारनाशान्नाशप्रसक्तौतवसत्ताऽभावादनित्यत्वमसर्वात्मत्वमपूर्णत्वंचस्यादित्याशंकायामाह अंतश्चेति कार्यस्यांतस्त्वदर्शनलक्षणो
यःसोप्यहमेवकल्पितरूपस्यघटस्यनाशेसतितत्कारणस्यतदनुवृत्तायामृदोनाशाभावादस्त्येवकपालतच्चूर्णाद्यनुवृत्तायामृदःसत्ता तद्वन्मह

सर्गाणामादिरंतश्चमध्यंचैवाहमर्जुन ॥ अध्यात्मविद्याविद्यानांवादःप्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

दादिसर्वविकारनाशेपितत्कारणभूततदनुवृत्तमत्सत्तायानाशाऽभावादस्त्येवममसद्भावोनित्यत्वंसार्वात्म्यंपूर्णत्वंच यतोविकाराणामादिरं
तश्चमध्यंचाहमेवमदतिरिक्तस्यवस्तुनःप्रमाणतोनिरूपयितुमशक्यत्वादतआदित्यादिविभूतयोविष्ण्वादिविभूतिविशेषाश्चसर्वेप्यहमेवेतिसि
द्धं यद्वा सृष्टिस्थित्यंतकरणींब्रह्मविष्णुशिवात्मिकां ससंज्ञांयातिभगवानेकएवजनार्दनइतिवचनात्सृज्यंतइतिसर्गाःप्राणिनस्तेषामादिः
सृष्टिकारणंब्रह्माहमेव अंतश्चअंतंकरोतीत्यंतःसंहारकर्ताशिवःसोप्यहमेव तथामध्यंच मध्यशब्देनात्रतदुभयमध्यवर्ती स्थितिकर्ताविष्णुर्ल
क्ष्यतेसोप्यहमेवेत्यर्थः विद्याज्ञानहेतवःसर्वेवेदाःशास्त्राणिचतासांमध्येमोक्षहेतुत्वादध्यात्मविद्याउपनिषदस्त्वहमेव प्रवदतांविवादंकुर्वतां अ
त्रप्रवदच्छब्देनवादजल्पवितंडादयोलक्ष्यंतेतेषांमध्येत्वर्थनिर्णयहेतुत्वाद्वादोहमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥

अक्षराणामिति वर्णानामकारोहंसामासिकस्यसमासानांसमूहःसामासिकस्तत्रद्वंद्वःसमासोहं विश्वतोमुखःधाताकर्मफलप्रदाताहंशिष्टं
स्पष्टं ॥ ३३ ॥ मृत्युरिति सर्वंहरतीतिसर्वहरोमृत्युरहंभविष्यतांभाविनांमध्येउद्भवोऽभ्युदयोहं नारीणांमध्येकीर्त्यादिक्षमांतादेवताःस्त्रियो
ऽहं ॥ ३४ ॥ बृहत्सामेतिसामवेदेयानिसामानिरथंतरादीनितेषांमध्येबृहत्सामाहं छंदसांगायत्र्यादिछंदोयुक्तानांमंत्राणांमध्येचतुर्विंशत्य
क्षरागायत्रीअहंकुसुमाकरोवसंतोहं शिष्टंस्पष्टं ॥ ३५ ॥ द्यूतमिति छलंकपटस्तंकुर्वतांमाययापरस्वहारिणांमध्येद्यूतमहंसारिकाभिःक्रीडनं

अक्षराणामकारोस्मिद्वंद्वःसामासिकस्यच ॥ अहमेवाक्षयःकालोधाताहंविश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥
मृत्युःसर्वहरश्चाहमुद्भवश्चभविष्यताम् ॥ कीर्तिःश्रीर्वाक्चनारीणांस्मृतिर्मेधाधृतिःक्षमा ॥ ३४ ॥
बृहत्सामतथासाम्नांगायत्रीछंदसामहम् ॥ मासानांमार्गशीर्षोहमृतूनांकुसुमाकरः ॥ ३५ ॥
द्यूतंछलयतामस्मितेजस्तेजस्विनामहम् ॥ जयोस्मिव्यवसायोस्मिसत्त्वंसत्त्ववतामहम् ॥ ३६ ॥
वृष्णीनांवासुदेवोस्मिपांडवानांधनंजयः ॥ मुनीनामप्यहंव्यासःकवीनामुशनाकविः ॥ ३७ ॥
दंडोदमयतामस्मिनीतिरस्मिजिगीषताम् ॥ मौनंचैवास्मिगुह्यानांज्ञानंज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

द्यूतंसर्वस्वहरणकारणं तेजःप्रागल्भ्यंतद्वतांतेजोहं जेतॄणांजयोहंव्यवसायःउद्योगस्तद्वतांव्यवसायोहं ॥ ३६ ॥ वृष्णीनामिति कवीनांतत्त्व
ज्ञानांमध्येउशनाशुक्रोहं ॥३७॥ दंडइति दमयतांदुष्टशिक्षांकुर्वतांदंडोदंडनक्रियाहमस्मि जिगीषतांजेतुमिच्छतांनीतिर्न्यायोधर्ममार्गःशास्त्री
योयःसोहमस्मि गुह्यानांगोपनीयानांमध्येमौनंमननशीलत्वंयत्तदहमस्मि ज्ञानवतांयज्ज्ञानंब्रह्मात्मैक्यविषयंमुक्तिसाधनंतदहमस्मि ॥ ३८ ॥

एवंविभूतिविशेषमुक्त्वातदुपक्रांतमुपसंहर्तुंकार्यंसर्वंकारणमात्रमेवेतिन्यायमनुसृत्यसामान्येनसर्वमहमेवेत्याह यच्चेति यच्चसर्वेषामप्याका
शादीनांबीजंसंभूतिकारणमव्याकृताख्यंजगद्योनिस्तदहं एतेनकार्यस्यकारणमात्रत्वात्सर्वमहमेवेतिसूचितं सिद्धमेवार्थंव्यतिरेकमुखेनाह
नतदस्तीति मयासच्चिदानंदस्वरूपेणानंतेनब्रह्मणाविनाभूतंमत्सत्ताऽव्याप्तंमद्भिन्नंचरमचरंवायद्वस्तुस्यात्तज्जगत्त्रयेपिनास्ति मद्व्यतिरिक्तं
सद्वासद्वायत्किंचिद्यत्रकुत्रापियेनकेनापिसंभावयितुंनशक्यमित्यर्थः एतेनसर्वमेवेतिसिद्धं ब्रह्मैवेदंसर्वमितिश्रुतेः ॥ ३९ ॥ यस्मा
ज्जगत्सर्वंममैवविभूतिस्तस्मान्मद्विभूतीनामंतोनास्तीत्याह नांतोस्तीति निर्विशेषेपरेब्रह्मणिस्वविकारैर्महदादिभिःसाकमाविर्भावतिरो
भावाभ्यांदीव्यतिक्रीडतीतिदिव्यात्रिगुणात्मिकामायाततोजातादिव्याविभूतयस्तासांदिव्यानांममब्रह्मणोविभूतीनामंतोनास्तिमन्मायाश

यच्चापिसर्वभूतानांबीजंतदहमर्जुन ॥ नतदस्तिविनायत्स्यान्मयाभूतंचराचरम् ॥ ३९ ॥
नांतोस्तिममदिव्यानांविभूतीनांपरंतप ॥ एषतूद्देशतःप्रोक्तोविभूतेर्विस्तरोमया ॥ ४० ॥
यद्यद्विभूतिमत्सत्वंश्रीमदूर्जितमेववा ॥ तत्तदेवावगच्छत्वंममतेजोंशसंभवम् ॥ ४१ ॥

क्तीनांतद्विकाराणांचानंतत्वान्ममविभूतयोऽनंतास्ततस्तासामंतइयत्तानास्तीत्यर्थः नन्वादित्यानामहंविष्णुरित्यादिनाकथमुक्तमित्यतआ
ह एषइति यइदानींतेविभूतेर्विस्तरोमयाप्रोक्तःसएषतूद्देशतस्त्वामुद्दिश्यसंक्षेपेणप्रोक्तोनतुविस्तरेण ममब्रह्मणोविभूतिःसाकल्येनशतकोटि
कल्पैरपिवक्तुंज्ञातुंचनशक्यतइत्यर्थः ॥ ४० ॥ नन्वेवंचेत्तर्हितवविभूतिविशेषःसर्वत्रकथंज्ञातव्यइत्याकांक्षायांवक्ष्यमाणलक्षणैर्ज्ञातव्यइत्याश
येनाह यद्यदिति लोकेऽत्रपरत्रयद्यत्सत्वंद्रव्यंचेतनमचेतनंवाविभूतिमद्विभूतिः प्राजापत्यस्यवाप्रभावस्यवाधनस्यवापुण्यकर्मणांवाविद्या
यावातपसोवाशौर्यधैर्यौदार्यशमदमादिसद्गुणानांवाज्ञानस्यवासमृद्धिरस्यास्तीतिविभूतिमत्दृश्यते तथोर्जितमोजसातेजसावातरसावाबले

नवापौरुषेणवासारेणवाप्याकारेणवादार्ढ्येनवाउत्साहेनवामहत्तरमूर्जितंयद्यद्दृश्यते तथाश्रीमच्छ्रीःशोभालक्ष्मीर्वाकांतिर्वासरस्वतीवाबुद्धि
र्वाकीर्तिर्वास्फूर्तिर्वास्यास्तीतिश्रीमद्यद्यद्दृश्यते तत्तद्वस्तुममपरमेश्वरस्यतेजोंशसंभवंसद्गुणैर्मेप्रभावंतेजयतिप्रकाशयतीतितेजोममशक्तिस्त
स्याअंशःकलासएवसंभवउत्पत्तिकारणंयस्यतन्ममतेजोंशसंभवमवगच्छ एतत्परमेश्वरस्यविभूतिविशेषइतित्वंजानीहीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ए
वंमुमुक्षूणामतिमंदबुद्धीनामुपासनार्थमयंपरमात्मनोविभूतिविशेषत्वात्परमेश्वरएवेतिज्ञानार्थंच आदित्यानामहंविष्णुरित्येतदारभ्यज्ञानं
ज्ञानवतामहमित्येतदंतेनग्रंथेनस्वविभूतिविशेषान्प्रतिपाद्याधुनाविभूतिविशेषज्ञानस्यतदुपास्तेरप्यकिंचित्करत्वसूचनद्वारा सविशेषमेव
परमेश्वरमधिकारिणांप्रज्ञावतामुपासनीयंवस्तूपदिशन्नध्यायमुपसंहरति अथवेति मदीयविभूतयस्त्वनंतास्तावक्तुंज्ञातुंनशक्यंते अथवाऽय

अथवाबहुनैतेनकिंज्ञानेनतवार्जुन ॥ विष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगत् ॥ ४२ ॥ इतिश्रीमद्भ
गवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेविभूतियोगोनामदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

मयंममविभूतिविशेषइतिबहवोममविभूतिविशेषाउक्ताअपिशुद्धात्मनोमुख्याधिकारिणस्तव बहुनाबहुप्रकारेणअनेनमद्विषयकेणज्ञानेन
किंकिंफलंस्यात्तज्ज्ञानेनतदुपास्त्याचचित्तशुद्धिर्वामोक्षोवानकिंचित्फलंसिध्यतीत्यर्थः ननुविष्ण्वादिव्यक्तिविशेषाणामपितत्स्वरूपत्वात्त
दुपास्त्यातज्ज्ञानेनचमुख्यंफलंस्यादेवेत्याशंकायां न विभूतिविशेषाणामप्यनंतत्वात्तेष्वीश्वरत्वबुद्धौसत्यामनेकेश्वरत्वज्ञानंस्यान्नतन्मोक्षहेतु
र्भवति विभूतीनामनंतत्वेतदुपास्तिरेकेनकर्तुंनशक्यतेतासांचगुणविशेषतारतम्याच्चित्तस्यरागादिकालुष्यंविना प्रसादोपिनसिध्यत्यतोमुमु
क्षुर्मुख्याधिकारीत्वंमामेवैकंसर्वात्मकंपरमेश्वरंभवमुक्त्यैभजस्वेतिसूचयितुमाह विष्टभ्येति अहंनिर्विशेषएवपरमात्मास्वयमिदंपरिदृश्यमा

नंमायाकार्यंस्थावरजंगमात्मकंकृत्स्नंजगदेकांशेन यथानिरवयवस्याप्याकाशस्यमेघावच्छेदेनमेघाकाशइतिभागकल्पना तथानिरंशस्या पिपरस्यब्रह्मणोमायातत्कार्यावच्छेदेनतदुपहितचैतन्यस्यांशत्वंकल्प्यते तेनकल्पितेनांशेनपादोस्यविश्वाभूतानीतिश्रवणान्मायोपाधिकेन पादेनविष्टभ्यसर्वतोव्याप्यस्थितोस्मिविश्वात्मनाऽहमेवतिष्ठामिसहस्रशीर्षापुरुषःसहस्रशीर्षदेवमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धंविश्वरूपंमामेकमेवेश्वरंभ जस्वमद्भजनेनकृतार्थोभविष्यसीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानंदात्मसरस्वतीशिष्यश्रीमच्छंकरानंदसरस्व तीकृतौगीतातात्पर्यबोधिन्यांदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीताटीकायांतात्पर्यबोधिन्यांदशमाध्यायःसमाप्तः ॥

॥ अथश्रीमद्भगवद्गीताटीकायांतात्पर्यबोधिन्यांएकादशाध्यायप्रारंभः ॥

श्रीपरमात्मनेनमः ॥ दशमेमंदप्रज्ञानांमनःशुद्धिद्वारामोक्षसिद्धयेस्वविभूतिविशेषानुपासनार्थंप्रतिपाद्याऽमंदप्रज्ञानांतु विष्टभ्याहमित्यादि
नाविश्वात्मकमैश्वरमेवसोपाधिकंस्वरूपमुपास्यत्वेनसूचयित्वेदानीमर्जुनप्रार्थनया विश्वरूपंमायाविलासविजृंभितंस्वरूपमत्यद्भुतंदर्शयितुं
स्वतएवसृष्ट्यादिक्रियांप्रकाशयितुं स्वसाक्षात्कारस्यातिदुर्लभत्वंभक्त्येकगम्यत्वंचप्रतिपादयितुमेकादशाध्यायआरभ्यते तत्रादौसर्वजगत्का
रणंसर्वात्मकंसर्वैश्वर्यसंपन्नंस्वरूपंस्वस्योपास्यत्वेनबोधितंश्रुत्वा तत्साक्षात्कर्तुकामःसन्भगवत्कृतानुग्रहानुवादेनभगवंतमभिमुखीकर्तुमर्जुन
उवाच मदिति मदनुग्रहायएतेभ्रातृपुत्रादयोमदीयाम्रियंतेहंतैतेषामहमितिशोकमोहसागरेमज्जतोममानुग्रहायमोहेनशोचंतंमांकृपयाऽनु
गृहीतुमित्यर्थः यदध्यात्मसंज्ञितमात्मयाथात्म्यप्रकाशकं अशोच्यानन्वशोचस्त्वं नायंहंतिनहन्यते नजायतेम्रियतेवाकदाचित् वेदावि
नाशिनंनित्यं अच्छेद्योयमित्यादिलक्षणं परमंपरमार्थविषयमात्मनःकर्तृत्वभोक्तृत्वादिभ्रमापनोदकमतएवगुह्यं गोपनीयमयोग्यानामस

॥ अर्जुनउवाच ॥ मदनुग्रहायपरमंगुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ॥ यत्त्वयोक्तंवचस्तेनमोहोयंविगतो
मम ॥१॥ भवाप्ययौहिभूतानांश्रुतौविस्तरशोमया॥त्वत्तःकमलपत्राक्षमाहात्म्यमपिचाव्ययम् ॥ २ ॥

द्धर्माणामश्रद्धात्मनामदेयंयद्वचस्त्वयोक्तमुपदिष्टं तेनवचसाऽऽत्मानात्मस्वरूपप्रकाशकेनमिथ्याज्ञाननिवर्तकेनायंपूर्वोक्तलक्षणोमोहश्चित्त
भ्रमोविगतःविशिष्यगतोविगतस्त्वत्कृपयाविनष्टमोहोजातोस्मीत्यर्थः ॥ १ ॥ एवंभगवत्कृतोपकारानुवादेनभगवंतंस्तुत्वातत्स्वरूपदिदृक्षया
तन्माहात्म्यंप्रस्तौति भवाप्ययाविति कंब्रह्मसुखंस्वरूपानंदस्तमलतिप्रकाशयतीतिकमलमात्मज्ञानं यत्तदेवपतनात्त्रायतइतिपत्रंकमलंच
तत्पत्रंचकमलपत्रंतेनाऽक्ष्यतेप्राप्यत इति हेकमलपत्राक्ष ज्ञानैकगम्यपरमात्मन् हियस्मात्कारणात् अहंकृत्स्नस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथा
प्रकृतिंस्वामवष्टभ्य अहंसर्वस्यप्रभव इति त्वत्तःईश्वरादेवभूतानामाकाशादीनांतत्कार्याणांचसर्वेषांभवाप्ययौउत्पत्तिप्रलयौविस्तरशोबहु
शोमयात्वत्सकाशाच्छ्रुतौ किंच अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेवच सर्वभूतमहेश्वरं मत्तःसर्वंप्रवर्ततइति माहात्म्यंमहान्सर्वव्यापकआ

त्मास्वरूपंयस्यसमहात्मातस्यभावोमाहात्म्यंसार्वात्म्यमपिचकारात्सर्वेश्वरत्वंचबहुशोमयात्वत्तःश्रुतमित्यर्थः ॥ २ ॥ तस्मात्तत्सर्वंसत्यमेवेत्या
ह एवमिति सर्वातिशयमहत्त्वात्परमः सर्वव्यापृतिहेतुत्वादीश्वरः हेपरमेश्वर सर्वज्ञस्त्वंममभूतमहेश्वरमित्यात्मानमात्मस्वरूपंयथाऽऽत्थये
नप्रकारेणस्थितंवक्षि एतदेवंयथार्थमेवसर्वकारणंसर्वव्यापकंचसर्वनियंतृचैवतवैश्वरंरूपंनान्यथेश्वरवचनमस्तिनतत्रपरीक्षाकर्तव्या किंतुत्वद
नुग्रहपात्रीभूतस्यममैवंतृष्णेत्याह द्रष्टुमिति पुरुषाभ्यांव्याकृताव्याकृताभ्यांस्वमहिम्नोत्तमत्वात्हेपुरुषोत्तम मज्जन्मसाफल्यायतवैश्वरंसमग्रैश्व
र्यज्ञानतेजःशक्तिसंपन्नंसर्वात्मकंस्वरूपंद्रष्टुमिच्छामितथाममेच्छास्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ तदेवप्रार्थयते मन्यसइति सृष्टिस्थितिलयप्रवेशनिय
मनसमर्थत्वात्हेप्रभो तवस्वरूपंमयाद्रष्टुंशक्यमितियदिमन्यसेजानासीच्छसिवा ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनलक्षणोज्ञानयोगोयोगस्तस्येश्वरहेयोगे

एवमेतद्यथात्थत्वमात्मानंपरमेश्वर ॥ द्रष्टुमिच्छामितेरूपमैश्वरंपुरुषोत्तम ॥ ३ ॥ म
न्यसेयदितच्छक्यंमयाद्रष्टुमितिप्रभो ॥ योगेश्वरततोमेत्वंदर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥
॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पश्यमेपार्थरूपाणिशतशोथसहस्रशः ॥ नानाविधानिदिव्या
निनानावर्णाकृतीनिच ॥ ५ ॥

श्वर ततोमेत्वंदर्शयात्मानंस्वरूपमव्ययंअव्ययस्योपाधित्वादव्ययफलहेतुत्वाद्वाऽव्ययं यदुपास्याशुद्धात्मासन्पुमान्मुक्तोभवति ॥ ४ ॥ एवं
प्रार्थितोर्जुनेनश्रीभगवानुवाच पश्येति दिवोमायायाजातानिदिव्यानिनानावर्णानिनानाकाराणिचनानाप्रकाराणि शतशःसहस्रशश्चब
हून्यथानंतरमेवपश्यनतुकालांतरे ननुद्रष्टुमिच्छामितेरूपमितिदर्शयात्मानमितिचार्जुनेनतवैश्वरंरूपंदर्शयेत्युक्ते त्रिविक्रमाकारवत् स्वाकारं
वैष्णवंरूपमदर्शयित्वा पश्यमेपार्थरूपाणीतिबहूनामादित्यादिरूपाणांप्रदर्शनंभगवतस्त्वयुक्तमेव औषधमानयेत्युक्तेपर्वतानयनवदितिनशंक
नीयं अव्यक्तादिस्तंबपर्यंतंस्थूलसूक्ष्मकारणप्रपंचरूपेणसमष्टिव्यष्टिरूपेणचसर्वात्मनास्थितं अग्निर्मूर्धाचक्षुषीचंद्रसूर्यौदिशःश्रोत्रेवाग्विवृता

श्चवेदाः वायुःप्राणोहृदयंविश्वमस्यपद्भ्यांपृथिवीह्येषसर्वभूतांतरात्मा सहस्रशीर्षंदेवमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धं प्रकृतंप्राकृतंचसर्वमीश्वरस्यकारण ब्रह्मणःस्वरूपमेवबहुधाविश्वतोमुखमितिस्वेनैवोक्तत्वात् नतुकेवलशंखचक्रादिचिह्नितंरूपंतस्यापिप्राकृतत्वेनात्रैवांतर्भूतत्वात्ततःसर्वात्मकं सर्वकारणंसर्वोत्तममैश्वरंरूपंयत्तदेवार्जुनस्यद्रष्टुमिष्टत्वाद्भगवतादर्शितं नकिंचिदत्रानुपयुक्तमस्ति किंच अदृष्टपूर्वाणिपूर्वंयेनकेनाप्यदृष्टा निबहून्यसंख्यान्याश्चर्याण्यद्भुतानिरूपाणिपश्येतिद्वयोरर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ कुत्रद्रष्टव्यमित्याकांक्षायामाह इहेति गुडावर्तुलत्वप्रधानाआस मंतात्केशायस्यसगुडाकेशः हेगुडाकेश सचराचरंस्थावरजंगमोपेतंसर्वमेकत्रैवतिष्ठतीत्येकस्थं कृत्स्नंजगदिहास्मिन्ममदेहेविश्वात्मकेअद्य

पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानाश्विनौमरुतस्तथा ॥ बहून्यदृष्टपूर्वाणिपश्याश्चर्याणिभारत ॥ ६ ॥
इहैकस्थंजगत्कृत्स्नंपश्याद्यसचराचरम् ॥ ममदेहेगुडाकेशयच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥ नतु
मांशक्ष्यसेद्रष्टुमनेनैवस्वचक्षुषा ॥ दिव्यंददामितेचक्षुःपश्यमेयोगमैश्वरम् ॥ ८ ॥ संजयउवा
च ॥ एवमुक्त्वाततोराजन्महायोगेश्वरोहरिः ॥ दर्शयामासपार्थायपरमंरूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

पश्य यच्चान्यत्परेषांपराजयंनाशनंवाद्रष्टुमिच्छसितदपिमय्येवपश्येत्यर्थः ॥ ७ ॥ किंच नत्विति यथापूर्वमिंद्रादीन्दृष्टवानसितथामांत्वप्राकृ तंदिव्यंतेजःपुंजंविश्वरूपधरमप्रमेयमनेनप्राकृतेनचर्ममयेनचक्षुषात्वंद्रष्टुंनशक्ष्यसे नशक्नोषीत्यर्थः तर्हिममकावागतिरित्याकांक्षायामाह दि व्यमिति तेतुभ्यंमद्दर्शनयोग्यंदिव्यंतेजोमयंचक्षुर्ददामि येनमांद्रष्टुंशक्ष्यसेतेनचक्षुषामेममैश्वरमीश्वरत्वकारणंयोगंयोगमायाविजृंभितंस्वरू पंपश्येत्यर्थः ॥ ८ ॥ एवमिति योगोयोगमायासकार्यातस्याःप्रवृत्तेःकारणत्वादीश्वरोमहांश्चासौयोगेश्वरश्चमहायोगेश्वरः स्वसाक्षात्कारवताम विद्यांसकार्याहरतीतिहरिःपरमात्मा ऐश्वरमीश्वरसंबंधिपरमंनिरतिशयंरूपंदर्शयामासेत्यर्थः ॥ ९ ॥ ॥ ॥

तद्रूपमेववर्णयति अनेकेति द्वाभ्यां अनेकान्यपरिमितान्यद्भुतान्याश्चर्यकराणिदर्शनान्यूर्ध्वाधस्तिर्यक्पश्यंत्योविकृताःसौम्याःसाधारणाभ यंकराश्चित्रादृष्टयोयस्यतदनेकाद्भुतदर्शनं दिव्यानिप्रचंडप्रकाशवंत्यनेकान्युद्यतान्युद्धृतानिचक्रगदाद्यायुधानियस्यतद्दिव्यानेकोद्यतायु धंरूपं ॥ १० ॥ किंच दिव्येति सर्वाश्चर्यमयंतेजोबलवीर्यशक्तिरूपगुणावयवावस्थानादिविशेषैःसर्वैराश्चर्यप्रचुरं सर्वतःस्वयमेवदीव्यतेप्रका शतइतिदेवं सर्वतोमुखंसर्वात्मकमतएवानंतमपरिच्छिन्नंस्वरूपंदर्शयामासेतिपूर्वेणान्वयः ॥ ११ ॥ विश्वरूपस्ययद्देवत्वंतदेवविशदयति दि वीति दिव्याकाशेयुगपदेकदैवोत्थितस्यसूर्याणांसहस्रस्ययुगपदुत्थितासमकालोदितामेघाद्यावरणवर्जिताचयाभाःप्रभाविद्यतेसाविश्वरूप

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ॥ अनेकदिव्याभरणंदिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥
दिव्यमाल्यांबरधरंदिव्यगंधानुलेपनम् ॥ सर्वाश्चर्यमयंदेवमनंतंविश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥
दिविसूर्यसहस्रस्यभवेद्युगपदुत्थिता॥यदिभाःसदृशीसास्याद्भासस्तस्यमहात्मनः ॥१२॥
तत्रैकस्थंजगत्कृत्स्नंप्रविभक्तमनेकधा ॥ अपश्यद्देवदेवस्यशरीरेपांडवस्तदा ॥ १३ ॥
ततःसविस्मयाविष्टोहृष्टरोमाधनंजयः ॥ प्रणम्यशिरसादेवंकृतांजलिरभाषत ॥ १४ ॥

स्यभासःप्रकाशस्यस्फुरणसंपत्त्यास्वयंयदिसदृशीस्यात् समानकक्षाभवेच्चेत्तदाविश्वरूपप्रकाशस्यसदृशीतिवक्तुंशक्यते द्वयोःस्फुरणसंपत्तौ विचार्यमाणायांसूर्यसहस्रप्रभापेक्षयाविश्वरूपप्रकाशएवाधिकोभविष्यतीतिमन्यइतिभावः ॥ १२ ॥ इहैकस्थंजगत्कृत्स्नमितियथोक्तंभगव तातथैवार्जुनोपिदृष्टवानित्याह तत्रेति यदायस्मिन्क्षणेदिव्यंचक्षुर्दत्तंतदैवपांडवोदेवदेवस्यतत्रैवविश्वात्मकेशरीरेएकस्थमपिदेवर्षिगंधर्वादि भेदेनानेकधाप्रविभक्तंकृत्स्नंजगदपश्यत् ॥ १३ ॥ दृष्ट्वाकिंकृतवानित्यतआह ततइति स्पष्टं ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

पश्यमेपार्थरूपाणि पश्यादित्यान्वसूनितित्वयायथोक्तंतथैवपश्यामीत्याहार्जुनः पश्यामीति हेदेवतवदेहेभूतविशेषसंघान् भूतविशेषा देवतिर्यगादिविभेदभिन्नाःप्राणिविशेषास्तेषांसंघान् तानेवविशेषयति देवानिति तत्रापिविशेषयति ब्रह्माणमिति ईशंसर्वप्राणिनां नियंतारंकमलासनस्थंब्रह्माणंचतुर्मुखं ऋषीन्नारदसनकादीन्दिव्यानुरगान्शेषवासुक्यादीन्पश्यामीत्यर्थः ॥ १५ ॥ किंच अनेकेति अ नेकबाहूदरवक्त्रनेत्रमनंतरूपंअनंतानिरूपाणियस्यतंत्वांसर्वतःपश्यामि हेविश्वेश्वरविश्वरूपतवनांतंनमध्यंपुनरादिंचनपश्यामि ॥ १६ ॥ किं

अर्जुनउवाच ॥ पश्यामिदेवांस्तवदेवदेहेसर्वांस्तथाभूतविशेषसंघान् ॥ ब्रह्माणमीशंकमलासन स्थमृषींश्चसर्वानुरगांश्चदिव्यान् ॥ १५ ॥ अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रंपश्यामित्वांसर्वतोऽनंतरूपम् ॥ नांतंनमध्यंनपुनस्तवादिंपश्यामिविश्वेश्वरविश्वरूप ॥ १६ ॥ किरीटिनंगदिनंचक्रिणंचतेजो राशिंसर्वतोदीप्तिमंतम् ॥ पश्यामित्वांदुर्निरीक्ष्यंसमंताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥ त्वमक्षरंपरमंवेदितव्यंत्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानम् ॥ त्वमव्ययःशाश्वतधर्मगोप्तासनातनस्त्वं पुरुषोमतोमे ॥ १८ ॥

च किरीटिनमिति तेजोराशिंतेजःपुंजमतएवसर्वतोदीप्तिमंतंप्रकाशयुक्तमतएवदीप्तानलार्कद्युतिंजाज्वल्यमानसूर्यानलसन्निभमतए वाप्रमेयंपरिच्छेदरहितं चक्षुःप्रमाणागोचरमतएवसमंतात्सर्वतोदुर्निरीक्ष्यंदुःखेनद्रष्टुंशक्यंपश्यामिशिष्टंस्पष्टं ॥ १७ ॥ त्वदीयेतन्महामा यायोगसंभाविताद्भुतस्वरूपमहत्त्वदर्शनेनैवत्वामेवमहंमन्यइत्याह त्वमक्षरमिति अक्षरंनिरवयवत्वान्निराश्रयत्वात्क्रियाऽनाश्रयत्वात्क्रिया ऽविषयत्वादनंतत्वाच्चनक्षरतीत्यक्षरंनित्यकूटस्थं एतद्वैतदक्षरंगार्गीतिश्रुतेः ततएवपरममुत्तमोत्तमं अव्यक्तात्तुपरःपुरुषइतिश्रुतेः ततएव

परमार्थत्वात्परमपुरुषार्थत्वाच्चवेदितव्यंमुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यं सआत्मासविज्ञेयइतिश्रुतेः वेदितव्यंपरमंयदक्षरंनिर्विशेषंपरंब्रह्मतत्त्वमेव तथापिजग द्बीजंमत्तोऽन्यदस्तीत्यतआह त्वमस्येति अस्यमहदादिस्थूलपर्यंतस्यविश्वस्यसर्वविकारजातस्ययन्निधानंनिधीयतेसर्वमस्मिन्नितिनिधानंज गद्बीजमव्याकृताख्यंत्वमेवप्रकृतिश्चप्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधादिति परस्मान्नसन्नासन्नसदसदिति आत्मनएवत्रैविध्यंसर्वत्रयोनित्वमपीतिश्रुतेः मत्तःपरतरमितिस्मृतेश्च ननुयद्यप्यहमेवपरंब्रह्मनिर्विशेषंजगत्कारणंचाऽहमेवतथापिमत्तोन्यःकश्चिदीश्वरोस्तिज्ञातव्यउपास्यश्चेत्यतआह त्व मव्ययइति न विद्यतेव्ययोज्ञानाज्ञानाभ्यामन्यैर्वाविनाशोयस्यसोऽव्ययोनित्यःशाश्वतधर्मगोप्ताशश्वद्भवतीतिशाश्वतोवेदस्तेनोक्तायेधर्माज्ञा नकर्मादयस्तेषांगोप्तावर्णाश्रमधर्मरक्षकःसृष्ट्यादिकर्ताईश्वरोपित्वमेव एषभूताधिपतिरेषभूतपालएषसेतुर्विधरणएषांलोकानामसंभेदायेति

अनादिमध्यांतमनंतवीर्यमनंतबाहुंशशिसूर्यनेत्रम् ॥
पश्यामित्वांदीप्तहुताशवक्त्रंस्वतेजसाविश्वमिदंतपंतम् ॥ १९ ॥

श्रुतेः ननुनिर्विशेषंपरंब्रह्मसविशेषमपरंब्रह्माप्यहमेवतथापिमत्तोन्योजीवोस्तिभेदायेत्यतआह सनातनइति नजीवोम्रियतइतिश्रवणात् स नातनोनित्यःपुरुषः पुरिशयनात्पुरुषआत्मापित्वमेव अयमात्माब्रह्मेतिश्रुतेः ॥ १८ ॥ ननु सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म यतोवाइमानि एषसर्वेश्वरः प्रज्ञानंब्रह्मेत्यादिश्रुतिप्रामाण्यंत्वयायदुक्तंतत्सत्यमेव तथापिमत्तोभिन्नंजगदस्तीत्याशंकायां सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिश्रुत्यर्थमवष्टभ्यतदपित्व मेवेत्याह अनादीति अनादिमध्यांतमादिमध्यांतरहितंवीराणांकर्मवीर्यमनंतमपारंवीर्यंयस्यतमनंतवीर्यं अनंतबाहुंअनंताःसंख्यातीताबाह वोयस्यतमनंतबाहुं शशिसूर्यौनेत्रेयस्यतंशशिसूर्यनेत्रं दीप्तःशिखाभिर्जाज्वल्यमानोहुताशोवक्त्रंयस्यतंदीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसासूर्यवत्तपंतं प्रज्वलंतंत्वामिदंविश्वंपश्यामिइदंविश्वंत्वमेवेतित्वदभिन्नंविश्वंपश्यामि त्वांविश्वात्मनास्थितंपश्यामीत्यर्थः ॥ १९ ॥ ॥ ॥

तदेवविस्पष्टयति द्यावेति हियस्मात्कारणात्द्यावापृथिव्योःभूम्यंतरिक्षयोरंतरमंतरालंसर्वंत्वयैकेनविश्वात्मनास्थितेनव्याप्तंपूर्णं तथाप्राच्या द्याःसर्वादिशश्चव्याप्ताःपूर्णाः उपलक्षणमेतच्चराचरात्मकंविश्वंसर्वंत्वयाव्याप्तं येनयद्व्याप्तंतत्तन्मात्रमेवेतिन्यायेनत्वद्व्याप्तंविश्वंत्वन्मात्रमेवातः सर्वंविश्वंत्वमेवेत्यर्थः ब्रह्मैवेदंसर्वमितिश्रुतेः एवंसार्वात्म्यंप्रतिपाद्यप्रकृतंविश्वरूपंप्रस्तौति दृष्ट्वेत्यादिना महात्मन्महान्महत्तरोविश्वमयआ त्मादेहोयस्यसमहात्मातस्यसंबुद्धिर्हेमहात्मन् अद्भुतमाश्चर्यकरमुग्रमतिभयंकरंचतवेदंरूपंदृष्ट्वालोकत्रयंत्रिलोकस्थंप्राणिजातंसर्वंप्रव्यथितं क्षुब्धंव्याकुलंचभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ किंच अमीहीति हियस्मात्त्वंशाश्वतधर्मगोप्तातस्मादुग्रमप्यत्यद्भुतस्वरूपंत्वांद्रष्टुंकेचिद्बलाधिकाः

द्यावापृथिव्योरिदमंतरंहिव्याप्तंत्वयैकेनदिशश्चसर्वाः ॥ दृष्ट्वाद्भुतंरूपमुग्रंतवेदंलोकत्रयंप्रव्यथितंमहात्मन् ॥ २० ॥ अमीहित्वांसुरसंघाविशंतिकेचिद्भीताःप्रांजलयोगृणंति ॥ स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघास्तुवंतित्वांस्तुतिभिःपुष्कलाभिः ॥ २१ ॥ रुद्रादित्यावसवोयेचसाध्याविश्वेश्वि नौमरुतश्चोष्मपाश्च ॥ गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघावीक्षंतेत्वांविस्मिताश्चैवसर्वे ॥ २२ ॥ ॥

सुरसंघाःसुराणां देवानांसंघाः सुरसंघास्तवसमीपंविशंति केचिदबलाभीताःसंतोदूरादेवप्राजलयोभूत्वागृणंतिस्तुवंति तत्रमहर्षिसिद्धसंघाः महर्षयोभृग्वादयःसिद्धाःकपिलादयस्तेषांसंघाःस्वस्तीत्युक्त्वापुष्कलाभिःशब्दार्थपुष्टियुक्ताभिःस्तुतिभिस्त्वांस्तुवंति ॥ २१ ॥ एवंसामान्येनो क्त्वाविशेषमाह रुद्रेति रुद्रादित्यावसवस्तथान्येयेचसाध्यादेवताभेदाविश्वेविश्वेदेवा अश्विनौमरुतोदेवविशेषाश्चोष्मपाःपितरस्तेच ऊष्मभा गाहिपितरइतिश्रवणात् गंधर्वायक्षाअसुराःसिद्धास्तेषांसंघाश्चसर्वेविस्मिताआश्चर्यवंतोभूत्वात्वांवीक्षंते ॥ २२ ॥ ॥

एवंदेवादीनांप्रवेशनंस्तवनंविस्मयदर्शनंचोक्त्वाऽधुनाभयंकराकारदर्शनेनलोकानांस्वस्यचभयकार्यंप्रतिपादयति रूपमितित्रिभिः बहूनि बहुविधानिचवक्त्राणिचनेत्राणिचयस्मिन्तद्बहुवक्त्रनेत्रं बहवोबाहवऊरवश्चपादाश्चयस्मिन्तद्बहुबाहूरुपादं बहुभिर्दंष्ट्राभिःकरालंविकृतंमहदति परिमाणंतेरूपंस्वरूपंदृष्ट्वा लोकाःप्राणिनःसर्वेप्रव्यथिताःप्रकर्षेणव्यथिताःप्रव्यथितामहाव्यथांप्राप्तास्तथैवाहमपिव्यथितोस्मीत्यर्थः ॥ २३ ॥ व्यथाप्राप्तिकारणमेवस्पष्टयति नभःस्पृशमिति हिशब्दोवधारणार्थः हेविष्णोसर्वव्यापिन् नभःस्पृशमभ्रंकषं यद्वा नभोवत्सर्वंस्पृशतीति नभःस्पृशंसर्वव्यापकंतेजोविशेषेणदीप्तंजाज्वल्यमानं अनेकवर्णंवर्ण्यंतइतिवर्णारूपाण्यनेकान्यनेकविधानियत्रतदनेकवर्णंब्रह्मादिनानावि

रूपंमहत्तेबहुवक्त्रनेत्रंमहाबाहोबहुबाहूरुपादम्॥ बहूदरंबहुदंष्ट्राकरालंदृष्ट्वालोकाःप्रव्यथितास्तथाहम् ॥ २३ ॥ नभःस्पृशंदीप्तमनेकवर्णंव्यात्ताननंदीप्तविशालनेत्रम् ॥ दृष्ट्वाहित्वांप्रव्यथितांतरात्माधृतिंनविंदामिशमंचविष्णो ॥ २४ ॥ दंष्ट्राकरालानिचतेमुखानिदृष्ट्वैवकालानलसंनिभानि ॥ दिशोनजानेनलभेचशर्मप्रसीददेवेशजगन्निवास ॥ २५ ॥

धविचित्ररूपविशेषविशिष्टं व्यात्तानिविस्फारितान्याननानियत्रतंव्यात्ताननं सूर्यमंडलवद्दीप्तानिविशालानिविकृतानिचनेत्राणियत्रतंदी प्तविशालनेत्रंत्वांदृष्ट्वैव प्रव्यथितांतरात्माभयक्षुब्धांतरंगःसन्धृतिंधैर्यंशमंमनःस्वास्थ्यंचनविंदाम्यतिचकितोस्मीत्यर्थः ॥ २४ ॥ उक्तमेवा र्थंप्रकारांतरेणवदन्भगवत्प्रसादंप्रार्थयते दंष्ट्रेति जगतांनिवासोयःस हेजगन्निवास देवेशअन्यानपेक्षयास्वयमेवदीप्यतेप्रकाशतइतिदेवःस्व सन्निधानात्सर्वमीष्टेचेष्टयतीतिईशः दिशोनजानेभयेनचित्तस्वास्थ्यंशर्मसुखंचनलभेनप्राप्नोमिभीतोस्मिप्रसीदप्रसन्नोभव शिष्टंस्पष्टं॥२५॥

यच्चान्यद्रक्ष्यसीतियदुक्तंस्वजयंपरेषांपराजयंचद्रष्टासीतितदप्यत्रदृष्ट्वाह अमीचेतिचतुर्भिः चकारस्यसर्वपदेनसंबंधः अमीपुरोदृश्यमाना धृतराष्ट्रस्यपुत्रादुर्योधनादयःसर्वेचावनिपालसंघैःसहैवत्वात्वां विशंति विशधातोरत्रापिसंबंधः भीष्मोद्रोणस्तथासौसूतपुत्रःकर्णश्चास्मदीयै रपियोधमुख्यैर्द्रुपदधृष्टद्युम्नादिभिःसह ॥ २६ ॥ वक्राणीति त्वरमाणाःसंतःभयानकानिभयंकराणिदंष्ट्राकरालानितेवक्राणिविशंतिप्र विशंति तत्रकेचिद्योधमुख्याश्चूर्णितैश्चूर्णीकृतैरुत्तमांगैःशिरोभिरुपलक्षिताःसंतोदशनांतरेषुदंतविवरेषुसंदृश्यंते ॥ २७ ॥ पुनरपितेषांभग

अमीचत्वांधृतराष्ट्रस्यपुत्राःसर्वेसहैवावनिपालसंघैः ॥ भीष्मोद्रोणःसूतपुत्रस्तथासौसहास्मदी यैरपियोधमुख्यैः ॥ २६ ॥ वक्राणितेत्वरमाणाविशंतिदंष्ट्राकरालानिभयानकानि ॥ केचिद्वि लग्नादशनांतरेषुसंदृश्यंतेचूर्णितैरुत्तमांगैः ॥ २७ ॥ यथानदीनांबहवोंबुवेगाःसमुद्रमेवाभिमु खाद्रवंति ॥ तथातवामीनरलोकवीराविशंतिवक्त्राण्यभिविज्वलंति ॥ २८ ॥ यथाप्रदीप्तंज्वल नंपतंगाविशंतिनाशायसमृद्धवेगाः ॥ तथैवनाशायविशंतिलोकास्तवापिवक्त्राणिसमृद्धवेगाः ॥ ॥ २९ ॥ लेलिह्यसेग्रसमानःसमंताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ॥ तेजोभिरापूर्यजगत्सम ग्रंभासस्तवोग्राःप्रतपंतिविष्णो ॥ ३० ॥

वद्वक्त्रप्रवेशनमेवसदृष्टांतंप्रतिपादयति यथेति नरलोकेमर्त्यलोकेवीराःशूरानरलोकवीराभीष्मादयः शिष्टःस्पष्टार्थः ॥ २८ ॥ किमर्थंव क्त्राणिप्रविशंतीत्याकांक्षायांप्रवेशनप्रयोजनंसदृष्टांतमुपपादयति यथेति समृद्धवेगाःप्रचंडवेगाःपतंगाःशलभाःलोकाःशत्रुजनाःशिष्टंस्पष्टं ॥ २९ ॥ एवंप्रवेशनप्रयोजनमुक्तातदृशायांपरमेश्वरस्यकृत्यमाह लेलिह्यसइति ज्वलद्भिर्बहिःप्रवर्ग्याग्निवज्जाज्वल्यमानैर्वदनैःसमंतात्सर्वतः

प्रविष्टान्समग्रानशेषान् लोकान्शत्रुजनान्ग्रसमानोंतर्गिलन्सन्त्वंचजिह्वाभिर्लेलिह्यसेतालुलेहनंकरोषि हेविष्णो तेजोभिःस्वप्रका शैःसमग्रंसर्वंजगदापूर्यव्याप्यतवोग्राःप्रचंडाभासोदीप्तयःप्रतपंतिग्रीष्मार्कवत्तापंकुर्वंति ॥ ३० ॥ यस्मात्कल्पांतेप्राणिनःकालांतकइवमाहा शूरानपिप्रज्वलद्वदनैर्गिलसि विचार्यमाणेमहाद्भुतंतवकृत्यंतस्मात्कोभवानितिपृच्छंतंमांतवस्वरूपंब्रूहीत्याह आख्याहीति हेदेववर देव ताश्रेष्ठतेनमोस्तु त्वांनमस्कृत्यपृच्छामिप्रसीदऔग्र्यंत्यक्त्वाप्रसन्नोभव उग्ररूपःउग्रस्यप्रलयकालरुद्रस्यरूपमिवरूपमाकारोयस्य यद्वा उग्रंसर्व लोकभयंकररूपंयस्यसउग्ररूपः कोभवान्प्रलयकालरुद्रोवाप्रलयाग्निर्वामहामृत्युर्वाकालांतकोवापरमपुरुषोवाऽन्योवातवस्वरूपंप्रवृत्तिंचमेम ह्यमाख्याहिकथय आसमंतादत्तुंप्रवृत्तआद्यः यद्वा आदौभवआद्यस्तंजगतःसंहारकर्तृणामग्रेसरंजगदाद्यमीश्वरंवाभवंतंविज्ञातुमिच्छामि

आख्याहिमेकोभवानुग्ररूपोनमोस्तुतेदेववरप्रसीद ॥ विज्ञातुमिच्छामिभवंतमाद्यंनहिप्रजा नामितवप्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कालोस्मिलोकक्षयकृत्प्रवृद्धोलोकान्समाहर्तुमि हप्रवृत्तः ॥ ऋतेपित्वांनभविष्यंतिसर्वेयेवस्थिताःप्रत्यनीकेषुयोधाः ॥ ३२ ॥

कथयेत्यर्थः ननुमदीयंस्वरूपंमच्चेष्टादर्शनेनैवज्ञातुंशक्यतेकोभवानितिकोयंप्रश्नइत्यतआह नहीति हियस्मादहंमनुष्यःकिंचिज्ज्ञश्चतस्मा त्तवप्रवृत्तिंनप्रजानाम्यतस्त्वमेवब्रूहीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ स्वंस्वप्रवृत्तिंचाख्यातुंश्रीभगवानुवाच कालोस्मीति लोकक्षयकृल्लोकानांभूमेर्भारायमा णानांप्राणिनांक्षयंनाशनंकरोतीतिलोकक्षयकृत्प्रवृद्धःप्रचंडःकालोस्मि सर्वप्राणिसंहारहेतुःकालोहमित्यर्थः इतिस्वंख्यापयित्वास्वप्रवृत्तिमा ह लोकानिति इहात्रसमवेतान्लोकान्जनान्समाहर्तुंप्रवृत्तोस्मि ननुलोकसंहारार्थंप्रवृत्तेनत्वयामांविनासंहारःकर्तुंनशक्यइत्यतआह ऋ तेपीति प्रत्यनीकेषुप्रतिपक्षसेनास्ववस्थिताःसज्जीभूयवर्तमानास्तवदुर्जयाभीष्मद्रोणकर्णादयस्तेचसर्वे त्वामृतेपित्वत्प्रवृत्त्यभावेपिनभवि ष्यंतिनस्थास्यंति मयिमहामृत्यौसमुपस्थितेकेनुजीविष्यंति सर्वेपिम्रियंतइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥

एवंस्वंस्वप्रवृत्तिंचोक्त्वाफलितमाह तस्मादिति महामृत्युनामयैवसर्वेष्वेतेषुम्रियमाणेषुसत्सुनयोत्स्यइतितवप्रवृत्त्यभावोनिष्फलोयस्मात्त स्मात्त्वमुत्तिष्ठयुद्धायसन्नद्धोभव यशोलभस्वदेवानामप्यजय्यान्भीष्मादीनर्जुनोजितवानितिकीर्तिमाप्नुहि शत्रून्दुर्योधनादीन्जित्वा शत्रुजयेनलब्धंसमृद्धंसर्वैश्वर्यसंपन्नंराज्यंभुंक्ष्व भीष्मादिष्वतिरथेषुसत्सुशत्रुजयोदुर्लभएवेत्यर्जुनस्याशंकांनिःशेषयितुमाह मयैवेति यद्य पिशस्त्रास्त्रबलपराक्रमसंपत्त्याभीष्मादयोदुर्जयाएवतथाप्येतेत्वत्प्रवृत्तेःपूर्वमयैवेश्वरेणतेजोबलपौरुषमाकृष्यनिःसारतांगमयित्वानिहताःजी र्णपर्णवत्पतनोन्मुखीकृताभवंतीत्यर्थः सव्येनवामहस्तेनशरान्सचितुंप्रयोक्तुंशीलमस्यास्तीतिसव्यसाचीतस्यसंबुद्धौ हेसव्यसाचिन् पर्ण पातनेवायुवत्तेषांपातनेत्वंनिमित्तमात्रंभव नतत्रतवप्रयत्नविशेषोस्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ उक्तमेवार्थंनिर्विचिकित्सत्वायविस्पष्टयति द्रोणमिति

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठयशोलभस्वजित्वाशत्रून्भुंक्ष्वराज्यंसमृद्धम् ॥ मयैवैतेनिहताःपूर्वमेवनिमित्त मात्रंभवसव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥ द्रोणंचभीष्मंचजयद्रथंचकर्णंतथान्यानपियोधवीरान् ॥ मयाह तांस्त्वंजहिमाव्यथिष्ठायुध्यस्वजेतासिरणेसपत्नान् ॥ ३४ ॥

द्रोणंभीष्मंकर्णंजयद्रथंचतथान्यानपिभगदत्तसौमदत्त्यादींश्चयोधवीरान्मयातेजोबलपौरुषाकर्षणेनहतान्हतप्रायांस्त्वंजहिबाणैःपातय तत्र माव्यथिष्ठाःद्रोणोदिव्यास्त्रसंपन्नइतितथाविधःस्वच्छंदमरणोभीष्मइतिवासर्ववीर्यशक्तियुक्तःकर्णोदुर्जयइतिपितृवरेणावध्यःसैंधवइतिचेतसी षदपिव्यथांमाकुरु किंतु मदनुग्रहेणरणेसपत्नान्दुर्योधनादीन्शत्रून्जेतासिजेष्यस्यत्रनसंशयः यस्मादेवंतस्माद्युध्यस्वेतिनात्रविधिः किं तुमुक्तेःकारणंज्ञानंतत्कारणंचितशुद्धिस्तत्कारणंस्वधर्मानुष्ठितिरितिसूचयन्निववक्ति युध्यस्वेति मुमुक्षुस्त्वंस्वधर्ममनुवर्तस्वेतितात्पर्यार्थः एतेनभक्त्यासमाराधितःपरमेश्वरःस्वभक्तानांदुर्लभमपिकार्यंसुलभंकरोतीतिसूचितंभवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥

प्रवृत्तमर्थंसर्वंधृतराष्ट्राय संजयउवाच एतदिति किरीट्यर्जुनोभयभक्तिभ्यांवेपमानःकंपमानःसन् कृतांजलिर्भूत्वाकेशवस्यैतदुक्तप्रका रकंवचनंश्रुत्वा हस्ताभ्यांनमस्कृत्वासाष्टांगंचभूमौप्रणम्य सगद्गदंहर्षातिशयेनानंदाश्रुजलवेगेनचकुंठितकंठध्वनियथातथा भीतभीतोऽत्यंत भययुक्तःसन्भूयएवेदंवचनंकृष्णमाह ॥ ३५ ॥ स्थानेइति हेहृषीकेशतवप्रकीर्त्यात्वन्महत्त्वकीर्तनेनश्रुतेनसर्वंजगत्प्रहृष्यतिप्रकृष्टंहर्षंवहती तियत्तत्स्थानेयुक्तंतवसर्वंजगद्धर्षविषयत्वमित्यर्थः तवप्रकीर्त्याजगत्त्वय्यनुरज्यतेअनुरागंचोपैतीतियत्तत्स्थानेयुक्तंतवतदनुरक्तिविषयत्व मित्यर्थः तवप्रकीर्त्याभीतानिरक्षांसिदिशोद्रवंतीतियत्तत्स्थानेयुक्तंतवरक्षःपलायनहेतुत्वमित्यर्थः सिद्धसंघाःसिद्धानांदेवताविशेषाणांसंघा स्त्वांनमस्यंतीतियत्तत्स्थानेयुक्तंतवसर्वदेवनमस्कारविषयत्वमित्यर्थः यद्वा हेहृषीकेश कालोस्मिलोकक्षयकृत्प्रवृद्धोलोकान्समाहर्तुमिहप्रवृत्त

॥ संजयउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वावचनंकेशवस्यकृतांजलिर्वेपमानःकिरीटी ॥ नमस्कृत्वाभूयए वाहकृष्णंसगद्गदंभीतभीतःप्रणम्य ॥ ३५ ॥ अर्जुनउवाच ॥ स्थानेहृषीकेशतवप्रकीर्त्याजग त्प्रहृष्यत्यनुरज्यतेच ॥ रक्षांसिभीतानिदिशोद्रवंतिसर्वेनमस्यंतिचसिद्धसंघाः ॥ ३६ ॥

इतिभूमेर्भारायमाणसर्वदुष्टलोकसंहारार्थंप्रवृत्तोस्मीत्युक्तलक्षणयातवप्रकीर्त्याप्रकृष्टवचनेनश्रुतेन जगत्साधुलोकःप्रहृष्यतिसंतोषमुपैतीति यत्तत्स्थानेयुक्तं सर्वेश्वरेणसर्वलोकत्राणपरायणेनभवतासर्वदुष्टसंहारेक्रियमाणेसाधूनांप्रहर्षणंयुक्तमेवेत्यर्थः तवप्रकीर्त्याजगत्साधुलोकस्त्व यिभक्तवत्सलेसर्वभूतसुहृदिपरमात्मन्यनुरज्यतेअनुरागंवहतीतियत्तत्स्थानेयुक्तं लोकोपद्रवनिवारणोद्युक्तेपरमकृपालौपरमेश्वरेत्वयिसाधू नामनुरागजननंयुक्तमेवेत्यर्थः तवप्रकीर्त्यादुष्टान्संहर्तुंप्रवृत्तोस्मीतितवप्रकृष्टवचनेनश्रुतेनरक्षांसिभीतानिराक्षसाःसर्वेभीताःसंतोदिशोद्रवंति दिक्कोणान्प्रतिपलायंते तवप्रकीर्त्यासर्वलोकसुखकांक्षिणःसिद्धसंघाःसर्वेत्वांनमस्यंति सिद्धाइतिदेवजात्युपलक्षणं देवऋषिसिद्धगंधर्वचार णादयःसर्वेस्वामिन्तत्तथैवकर्तव्यमितिप्रार्थनापूर्वकंत्वांप्रणमंतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भगवतःसर्वदेवनमस्कार्यत्वेहेतून्वदन्काक्कासर्वनमस्कार्यत्वमापादयति कस्मादिति चकारस्त्वर्थः महान्महत्तरःसर्वोत्कृष्टआत्मास्वभावो यस्यसहेमहात्मन् तेतुभ्यंसिद्धादयःसर्वेदेवाःकस्माच्चुहेतोर्ननमेरन्केनहेतुनात्वांननमेयुःसर्वप्रकारैर्विचार्यमाणेत्वामेवनमस्करिष्यंतीत्यर्थः नन्वहमपिलोकसाधारणःकेनविशेषेणमह्यंनमस्कुर्युरित्याशंकायां न ज्ञानैश्वर्यबलवीर्यतेजःशक्तिविशेषैःपरमार्थतश्चभवानेवसर्वोत्तमःस र्वनमस्कार्यइति सर्वनमस्कार्यत्वेहेतूनाहगरीयसेइत्यादिना गरीयसेज्ञानादिभिरुक्तैर्विशेषैर्यःसर्वोत्तमःसर्वगरीयान्तस्मैगरीयसेगुरुतराय ज्ञानादिभिःसर्वेभ्योगरीयस्त्वादित्यर्थः किंचब्रह्मणोप्यादिकर्त्रेब्रह्मणोहिरण्यगर्भस्यसर्वभूतपतेरपिसर्वाराध्यस्यादिकर्त्रेआदिर्जनिकारणंक र्तानियामकःसचासौकर्ताचतस्मै तस्यापिस्रष्टृत्वादीश्वरत्वाच्चतवसर्वनमस्कार्यत्वेकिंवक्तव्यमित्यर्थः पुनरपिहेत्वंतराण्याह अनंतेति हेअ नंतदेवेशजगन्निवासेत्यनंतत्वाद्देवानामीश्वरत्वाज्जगन्निवासत्वाच्चसर्वदेवनमस्कार्योसीत्यर्थः अनंतश्चात्मायोदेवानामधिपोयस्मिँल्लोकाअधि

कस्माच्चतेननमेरन्महात्मन्गरीयसेब्रह्मणोप्यादिकर्त्रे ॥
अनंतदेवेशजगन्निवासत्वमक्षरंसदसत्तत्परंयत् ॥ ३७ ॥

श्रिताइतिश्रुतेः ननुममानंतत्वंनसंभवतिजगत्तत्कारणाभ्यांव्यवधानादित्याशंकायामाह सदसदिति नामरूपाभ्यामस्तीतियन्निर्दिश्यतेत त्सत्कार्यंजगत्तद्विलक्षणमसज्जगत्कारणमव्याकृतंतदुभयंसदसच्चत्वमेव सर्वंह्येतद्ब्रह्मेतिश्रुतेः ननुसदसद्रूपत्वेपिममानंतत्वंनसंभवतिपरेणब्रह्म णाव्यवधानादित्यतआह त्वमक्षरमिति तत्परंतयोर्जगदव्याकृतयोःकार्यकारणयोर्नित्यत्वेनसच्चिदानंदरूपत्वेननिरतिशयमहत्त्वेनातिसूक्ष्म त्वेनपरंविलक्षणंकारणंच योवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं यदक्षरंकदापिकेनापिकथंचिदपिनक्षरतीत्यक्षरं नित्यकूटस्थंसच्चिदा नंदैकरसमद्वितीयंनिर्विशेषंतत्परंब्रह्मत्वमेवत्वत्तोनान्यत्ततोनंतत्वंसिद्धं सत्यंज्ञातमनंतंब्रह्मेतिश्रुतेः यतएवंततःसर्वदेवनमस्कार्यत्वंतवयु क्तमितितात्पर्यार्थः ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ब्रह्मैवेदंसर्वमित्यादिश्रुत्यर्थावष्टंभेनसविशेषंनिर्विशेषंचसर्वत्वमेवेतिभगवतःसार्वात्म्यंप्रतिपादयति त्वमिति पूर्णत्वात्पुरुषःस्वयंनिर्विकार त्वात्पुराणःसनातनः आदिदेवःजगत्कारणत्वादादिःस्वयमेवदीव्यतइतिदेवःआदिश्चासौदेवश्चादिदेवःसृष्ट्यादिकर्तामायोपाधिकःपरमे श्वरस्त्वमेवास्यपरिदृश्यमानस्यविश्वस्यनिधानं मृदिघटादयइवजलेतरंगादयइवयत्रमहदादयोविकाराःसर्वेनिधीयंतेतन्निधानंजगद्बीजंमाया चत्वमेवासि बुद्धितद्विकारानहंकारममकारादीन्साक्षाद्व्यवधानेनसर्वदायोवेत्तिजानातिसवेत्तासर्वसाक्षीप्रत्यगात्मापित्वमेवासि तद्वेद्यं बुद्धितद्विकारादिसर्वदृश्यजातंत्वमेवासि किंच परंसर्वदृश्यविलक्षणतयासर्वमहत्तमंमायातत्कार्यलेशसंबंधशून्यं जीवेशजगदाभासकल्प नाधिष्ठानंनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावंनिर्विशेषंनिराभासंनित्यानंदैकरसमद्वितीयंयजुरीयंपरंधामपरंज्योतिःपरंब्रह्मतच्चापित्वमेवासि अनंत

त्वमादिदेवःपुरुषःपुराणस्त्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानम् ॥ वेत्तासिवेद्यंचपरंचधामत्वयाततंविश्व मनंतरूप ॥ ३८ ॥ वायुर्यमोग्निर्वरुणःशशांकःप्रजापतिस्त्वंप्रपितामहश्च ॥ नमोनमस्तेस्तुसह स्रकृत्वःपुनश्चभूयोपिनमोनमस्ते ॥ ३९ ॥

मंतशून्यंरूपंचिदात्मकंस्वरूपंयस्यसहेअनंतरूप यतस्त्वयाब्रह्मणासद्रूपेणभ्रमकल्पितमिदंसर्वंततंव्याप्तं येनयद्व्याप्तंतत्तन्मात्रमेवेतिन्यायेन त्वयाव्याप्तमिदंसर्वंत्वन्मात्रमेवातःसर्वंत्वमेवतेनैवानंतरूपोसित्वमद्वितीयइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ यस्मादेवंतस्मात्सर्वंत्वमेवेति त्वंयज्ञस्त्वंविष्णुस्त्वं वषट्कारत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमर्थंप्रतिपादयति वायुरिति वायुःयमःअग्निःवरुणःशशांकश्चंद्रःप्रजापतिःसर्वलोकपितामहश्चतुर्मुखश्चप्रपितामह स्तत्पिताविष्णुरपित्वमेवेत्यर्थः एवंसर्वंत्वमेवेतिभगवतःसार्वात्म्यंसार्धेनप्रतिपाद्याधुनाश्रद्धाभक्तिवेगेनसर्वात्मानंपरमेश्वरंनमस्करोतिसार्धेन नमोनमस्तेस्त्वित्यादिना स्पष्टोयमर्थः ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भक्तिवेगोत्थसंतोषातिशयेनस्तुवन्पुनःसर्वतोनमस्करोति नमइति हेसर्वसर्वात्मन्सर्वात्मनेतेपुरस्तात्पृष्ठतोपिनमःसर्वतःसर्वत्रापितेनमोस्तु हेसर्वेतिविशेषणात्सर्वात्मनःप्रागादिदिग्विभागोयद्यपिनसंभवतिदिग्विभागहेतोःसूर्यस्यापिसर्वात्मन्यंतर्भूतत्वात्तथापिनमःपुरस्तादितिस्वदृष्टिगत्योक्तंनतुवस्तुगत्या नतुहेसर्वेतिनाम्नोक्तंनत्वर्थतइतिमंतव्यं तथात्वेअनंतजगन्निवासेतित्वमादिदेवइत्यादिवाक्यार्थव्याघातप्रसंगात्ततएवसर्वशब्दार्थस्वयमेवनिर्वर्त्यानंतेत्यादिनातत्सिद्धौहेतुमाह अनंतवीर्यामितविक्रमइति सर्वतोविशिष्यईरयितुंप्रसारयितुंयोग्यंवीर्यं तेजःविक्रमशब्देनव्यापनशीलत्वंलक्ष्यते अनंतंवीर्यंयस्यस अमितोविक्रमोयस्यस उभयोःकर्मधारयेअनंतवीर्यामितविक्रमः हेतुगर्भितमिदंविशेषणंअनंतवीर्यामितविक्रमत्वात्त्वंसर्वंजगद्यतःसमाप्नोषिबहिरंतःसर्वतोवह्निरयःपिंडमिववीर्येणतेजसास्फूर्त्याविक्रमेणसत्तयाचसम्य

नमःपुरस्तादथपृष्ठतस्तेनमोस्तुतेसर्वतएवसर्व ॥ अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वंसर्वंसमाप्नोषिततोसिसर्वः ॥ ४० ॥ सखेतिमत्वाप्रसभंयदुक्तंहेकृष्णहेयादवहेसखेति ॥ अजानतामहिमानंतवेदंमयाप्रमादात्प्रणयेनवापि ॥ ४१ ॥

ग्व्याप्तवानसिततएवसर्वोसि सर्वात्मकोसीत्यर्थः एतेननामरूपात्मकंजगत्सर्वंत्वमेवत्वत्तोन्यदणुमात्रमपिनिरात्मकत्वान्निरूपयितुंनसंभवतीतिसूचितं॥ ४०॥ एवंस्तुत्वानत्वाप्राक्तनंस्वापराधंक्षमापयति सखेति द्वाभ्यां तवाऽपरिमिततेजोबलवीर्यसमग्रैश्वर्यसंपन्नस्यसर्वोत्तमस्यसृष्ट्यादिकर्तुःपरमेश्वरस्य इदंपरिदृश्यमानंमहिमानंविश्वात्मकंस्वरूपमजानताऽज्ञातवतामया ममायंसखास्निग्धइतिमातुलेयइतिचमत्वा हेकृष्णहेयादवहेसखेतिप्रमादाद्वाप्रणयेनस्नेहेनवापिप्रसभंहठादुच्चावचंवचनंयद्यदुक्तं तत्सर्वंक्षामयेक्षम्यतामितिप्रार्थयइत्युत्तरेणसंबंधः अत्रहेसखेतिसंधिरार्षः महिमानंतवेदमितिप्रचुरःपाठः तवेममितिपाठांतरमप्यस्ति तवेदंमहिमानमितीदंपदस्यमहिमानमित्यस्यचकन्येयंकुलभूषणमितिवल्लिंगव्यत्ययेनसामानाधिकरण्यं इदंशब्दस्यपुल्लिंगत्वेनविचारः ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ ॥

किंच यच्चेति नच्यवतेसदैकरूपेणाविक्रियात्मनाकूटवत्तिष्ठतीत्यच्युतः हेअच्युतपरमात्मन्विहारशय्यासनभोजनेषुविहारःक्रीडा शय्याशयनं सिंहासनपरिस्तरणादिषूपवेशनमासनं भोजनमन्नोदकादिस्वीकारस्तेषु त्वमेकःरहस्येकएवस्थितःसन् अथवाबहूनांसमक्षंमयामातुलेयइतिबुद्ध्याऽवहासार्थंपरिहासाययद्यच्चकाराद्यावदसत्कृतोऽवमानितोसि तत्तदपराधजातंसर्वंत्वामप्रमेयमचिंत्यमहिमानंपरमेश्वरंक्षामये क्षमस्वेतिप्रार्थयइत्यर्थः॥ ४२ ॥ ननुयथागदादयस्तवतथैवाहमपिकिंक्षामयेत्वामितिप्रार्थनयेत्याशंकायांन भवान्सर्वलोकपूज्यःपरमेश्वरइतिसहेतुकंपूज्यत्वमेवप्रतिपादयति पितेति चराचरस्यस्थावरजंगमात्मकस्यास्यानुभूयमानस्यलोकस्यसर्वप्राणिजातस्यत्वंपिताजनकोसि यतोवाइमानीतिश्रवणात् त्वंसर्वेषांभूतानांजनयितेत्यर्थः नकेवलंपितैवत्वंसर्वलोकस्यकिंतुमहान्गुरुरप्यसीत्याहगुरुरिति सकला

यच्चावहासार्थमसत्कृतोसिविहारशय्यासनभोजनेषु ॥ एकोथवाप्यच्युततत्समक्षंततक्षामयेत्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥ पितासिलोकस्यचराचरस्यत्वमस्यपूज्यश्चगुरुर्गरीयान् ॥ नत्वत्समोस्त्यभ्यधिकःकुतोन्योलोकत्रयेप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३ ॥ ॥ ॥

नर्थबीजभूताऽविद्यातत्कार्यविध्वंसकतत्त्वज्ञानोपदेशेनगरीयान्सर्वोत्तमोगुरुश्चासियस्मात्तस्मात्त्वंपूज्यःसर्वलोकानांकिमुतममैवेति ननुमत्तोप्यधिकाब्रह्मादयोमहनीयाःसंत्येवेत्यतआह नत्वत्समइति आत्मनआकाशःसंभूतइति अस्यमहतोभूतस्येतिचश्रवणादाकाशादिसर्वभूतजनकत्वेधर्मज्ञानमूलसकलवेदोपदेष्टृत्वेचलोकत्रयेपिगरीयान् महत्तमस्त्वत्समोन्योनास्ति तत्सत्त्वेचेश्वरांतरसिद्ध्यासर्वव्यवहारलोपप्रसंगात् नहीश्वरेद्वितीयेसत्येकस्यसिसृक्षायामन्यस्यसंजिहीर्षायांसत्यांव्यवहारःसिद्ध्यत्यतस्त्वत्समोनकश्चिदस्तीत्यर्थः त्वत्समस्यैवाऽसंभवेसत्युक्तधर्मैरभ्यधिकस्त्वत्तोमहत्तमोन्यःकुतःस्यात् नकुत्रापिसंभवतीत्यर्थः नतत्समश्चाभ्यधिकश्चदृश्यतइतिश्रुतेःत्वत्समस्यैवपुरुषस्यासंभवेहेतुमाह अप्रतिमेति प्रतिमीयतेऽनयेतिप्रतिमासादृश्यंनविद्यतेयस्यासावप्रतिमःप्रभावःसामर्थ्यंमायायोगजंप्रपंचबंधमोक्षादिकार्यघट

नाऽघटनपटीयस्त्वलक्षणंयस्यसोऽप्रतिमप्रभावस्तस्यसंबुद्धिर्हेअप्रतिमप्रभाव निरतिशयमहत्त्वसंपन्नेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ जगद्गुरुत्वेनजगज्जनक त्वेनचसर्वलोकपूज्यस्यतवपरमेश्वरस्यमयानापराद्धव्यंप्रमादेनयदपराद्धंतत्क्षंतव्यमितिप्रार्थयइत्युक्त्वाप्रणामपूर्वकंप्रसादयति तस्मादिति यस्मान्निरतिशयमहत्त्वसंपन्नःपरमेश्वरस्त्वंतस्मात्कायंप्रणिधायअष्टभिरंगैःसंश्लेषोयथास्यात्तथाभूमौस्थापयित्वाप्रणम्य ब्रह्मादिभिरीड्यंस्तु त्यमीशंपरमेश्वरंत्वांप्रसादयेप्रसन्नोभवेतिप्रार्थये हेदेवमयाप्रार्थितस्त्वंपुत्रस्यापराधंपितेव सख्युरपराधंसखेव प्रियायाःप्रेयस्याः स्त्रियोपराधं प्रियइव ममापराधंसोढुंक्षंतुमर्हसीत्यर्थः प्रियायार्हसीत्यत्रसंधिरार्षः ॥ ४४ ॥ देवेशजगन्निवासेतिप्रसादयन्स्तुवन्विश्वरूपोपसंहारंप्रार्थयते

तस्मात्प्रणम्यप्रणिधायकायंप्रसादयेत्वामहमीशमीड्यम् ॥ पितेवपुत्रस्यसखेवसख्युःप्रियःप्रि यायार्हसिदेवसोढुम् ॥४४॥ अदृष्टपूर्वंहृषितोस्मिदृष्ट्वाभयेनचप्रव्यथितंमनोमे ॥ तदेवमेदर्शय देवरूपंप्रसीददेवेशजगन्निवास ॥ ४५ ॥ किरीटिनंगदिनंचक्रहस्तमिच्छामित्वांद्रष्टुमहंतथै व ॥ तेनैवरूपेणचतुर्भुजेनसहस्रबाहोभवविश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥ ॥ ॥

अदृष्टपूर्वमिति अदृष्टपूर्वंकदाचिदप्यदृष्टंविश्वरूपंदृष्ट्वाहृषितोहृष्टःसंतुष्टोस्मितथापिबहूदरवक्त्रादिभिर्विकृतत्वाद्भयेनमेमनोव्यथितंव्याकुलंच भवति हेदेवप्रसीदप्रसन्नोभव तदेवप्राक्तनमेवसौम्यंकार्ष्णरूपंमेमह्यंदर्शय दृष्टिविषयंकुर्वित्यर्थः ॥ ४५ ॥ तदेवेत्युक्त्वात्वनिर्धारितत्वात्द्रष्ट व्यंरूपंविशेषणैर्विशिनष्टि किरीटिनमिति पूर्वंयथातथैवकिरीटिनंगदिनंचक्रहस्तंत्वामिदानींद्रष्टुमिच्छामियतइदंरूपंभयानकंततश्चतुर्भु जेनभुजचतुष्टयवतातेनैववासुदेवेनरूपेणशांतेनयुक्तोभव तदाचतुर्भुजविशिष्टरूपाभावंसूचयितुमाह सहस्रेति सहस्रंबाहवोयस्यहेसहस्र बाहोविश्वंमूर्तिर्यस्यहेविश्वमूर्ते सर्वात्मन्एतद्रूपमुपसंहृत्यप्राचीनंशांतंरूपंदर्शयेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ॥ ॥

स्थानेहृषीकेशेत्यादिनास्तुतवंतंविश्वरूपसंदर्शनेनप्रहृष्टंतद्भयेनचक्लिष्टमर्जुनमाश्वासयितुंविश्वरूपसंदर्शनमतिदुर्लभंमदनुग्रहेणतेलब्धमित्यु पश्लोकयितुंच श्रीभगवानुवाच मयेति हेअर्जुनत्वदीयभक्त्यतिशयात्प्रसन्नेनत्वय्यनुग्रहवतामयातेजोमयंकोटिसूर्यप्रकाशंविश्वंविश्वात्मकं ततएवानंतमंतवर्जितमिदंदृश्यमानंरूपमात्मयोगादात्मनःस्वस्ययोगात्मायायोगसामर्थ्यात्तेभक्ताग्रगण्यस्यदर्शितं इतरेषांश्रवणविषयमेव तवैवदृष्टिविषयंगमितमित्यर्थः ननुधृतराष्ट्रगृहेभीष्मादीनांबाल्येयशोदायाश्चाऽक्रूरस्यापीदंत्वयादर्शितमेव मयाप्रसन्नेनदर्शितमितिकथ मित्याशंकायां तदवांतरंरूपमुत्तमंनभवतिइदंतुसर्वाश्चर्यमन्यैरदृष्टंचेत्याह यन्मइति त्वदन्येनभक्तवर्यात्त्वत्तोन्येनयेनकेनापिनदृष्टपूर्वमेमम परमेश्वरस्ययत्स्वरूपमाद्यमादिकालीनमीश्वरत्वकारणंसर्वोत्तमंतदेवैतत्तेदर्शितंतवभाग्याल्लब्धं ममैतद्रूपसंदर्शनेनकृतार्थोसीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ मयाप्रसन्नेनतवार्जुनेदंरूपंपरंदर्शितमात्मयोगात् ॥ तेजोमयंविश्वमनंतमा द्यंयन्मेत्वदन्येननदृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥ नवेदयज्ञाध्ययनैर्नदानैर्नचक्रियाभिर्नतपोभिरुग्रैः ॥ एवं रूपःशक्यअहंनृलोकेद्रष्टुंत्वदन्येनकुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥ ॥ ॥

एतद्रूपदर्शनस्यदुर्लभत्वमेवप्रतिपादयति नवेदेति वेदयज्ञाध्ययनैर्द्वंद्वांतेश्रूयमाणस्याऽध्ययनशब्दस्यप्रत्येकंसंबंधः वेदाध्ययनैर्यज्ञाध्यय नैरितिनियमेनऋगादीनांचतुर्णांवेदानामध्ययनानिवेदाध्ययनानितैर्यज्ञियमंत्रदेवताप्रयोगप्रतिपादकवेदार्थज्ञानाध्ययनानियज्ञाध्ययना नितैः ननुवेदाध्ययनेनैवयज्ञाध्ययनस्यसंभवात्पुनर्यज्ञार्थमध्ययनंनकर्तव्यमेवेतिचेन्न वेदाध्ययनकालएवबहूनांतदर्थविचारयोग्यत्वासंभवा त्पदप्रमाणाध्ययनपूर्वकत्वाद्विचारस्य अथातोधर्मजिज्ञासेतिधर्मजिज्ञासायावेदतदंगाध्ययनानंतरभावित्वश्रवणात् प्रथममक्षरग्रहणार्थमनं तरमर्थज्ञानार्थंचाध्ययनंकर्तव्यमेवेतिसिद्धं दानैःकन्यागवादिभिःक्रियाभिःश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानैरुग्रैःकर्तुमशक्यैस्तपोभिःकृच्छ्रचांद्रायणा दिभिरपिपुण्यकर्मविशेषैरपि एवंरूपोविश्वात्मकोहंपरमेश्वरोनृलोकेभूलोकेत्वदन्येनमद्भक्तवर्यात्त्वतोऽन्येनद्रष्टुमशक्योऽस्मि मत्प्रसादवि

मुखानांद्रष्टुमशक्योहमित्यर्थः शक्यंतेऽहंनृलोकइतिसिद्धेसत्यपिसंधौकारकक्रियायामर्थगौरवंबुद्ध्वावाशक्यइत्युक्तं आर्षत्वात्संध्यभावो नदोषाय ॥ ४८ ॥ यद्रूपसंदर्शनेनतवमनसोव्यथाऽऽसीत्तद्रूपमुपसंहरिष्यामिव्यथामास्त्वित्याह मातइति बहुबाहूदरादियुक्तमीदृगे वंलक्षणंघोरंभयंकररूपंदृष्ट्वातेव्यथापरितापोमास्तु विमूढभावश्चित्तव्यामोहश्चमास्तु किंतुव्यपेतभीःगतभयोभूत्वाप्रीतमनाःसन्तत्कार्ष्ण मेवममेदंरूपंपुनरपिपश्य दृष्ट्वाप्रशांतोभवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ इत्यर्जुनमिति महानप्रमेयआत्मास्वभावोयस्यसमहात्मावासुदेवस्तथा तदैवव्य पेतभीःप्रीतमनाःपुनस्त्वंतदेवरूपंमेपश्येत्युक्त्वैवतत्क्षणेस्वकंरूपंदर्शयामास उपसंहारदर्शनयोर्निमीलनोन्मीलनवत्स्वायत्तत्वज्ञापनार्थंतथेत्यु

मातेव्यथामाचविमूढभावोदृष्ट्वारूपंघोरमीदृङ्ममेदम् ॥ व्यपेतभीःप्रीतमनाःपुनस्त्वंतदेवमेरू
पमिदंप्रपश्य ॥ ४९ ॥ संजयउवाच ॥ इत्यर्जुनंवासुदेवस्तथोक्त्वास्वकंरूपंदर्शयामासभूयः ॥
आश्वासयामासचभीतमेनंभूत्वापुनःसौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥ अर्जुनउवाच ॥ दृष्ट्वेदंमानुषं
रूपंतवसौम्यंजनार्दन ॥ इदानीमस्मिसंवृत्तःसचेताःप्रकृतिंगतः ॥ ५१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सु
दुर्दर्शमिदंरूपंदृष्टवानसियन्मम ॥ देवाअप्यस्यरूपस्यनित्यंदर्शनकांक्षिणः ॥ ५२ ॥ ॥

क्तं पुनःसौम्यवपुर्भूत्वाधैर्यवचनैरेनमाश्वासयामासाभयंचकार ॥ ५० ॥ मानवरूपदर्शनेनाश्वासवचनेनचस्वस्थःसन्नर्जुनउवाच दृष्ट्वेति सौम्यंशांतंतवेदंरूपंदृष्ट्वेदानींविकृतिंभयकंपादिलक्षणांत्यक्त्वा प्रकृतिंस्वभावंगतोस्मिसचेताःस्वस्थचित्तःसंवृत्तोजातोस्मीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ प्र शांतमर्जुनंदृष्ट्वाप्राह्लादयितुं श्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिति अपरिमिततेजोमयत्वाद्दुःखेनदर्शनंयस्यतद्दुर्दर्शंसुतरांदुर्दर्शंसुदुर्दर्शं यदिदंद र्शितलक्षणंममविश्वाख्यंरूपंतत्त्वंदृष्टवानसिखलुएतद्दर्शनमलभ्यंभाग्यात्तवलब्धमित्यर्थः अलभ्यत्वमेवविशदयति देवाइति तेजोबलपौरु

* इयंपंक्तिर्यद्यपिनसम्यगन्वेतितथापिबहुषुपुस्तकेषूपलभ्यमानत्वात्तथैवस्थापिता ॥

पैरुत्कृष्टादेवाइंद्रादयोपिममाऽस्यरूपस्यनित्यंदर्शनकांक्षिणःसर्वदैवंरूपंद्रष्टुमपेक्षंतेनतुत्वंयथादृष्टवानसितथादृष्टवंतोभवंति देवानामपिदुर्लभं मद्दर्शनमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ जन्मांतरेषुभोगेच्छयायथोक्तविधिनावेदाध्ययनादिपुण्यकर्मातिशयानुष्ठानाद्देवभावंगतानांमद्भक्तिशून्यानाते षामिंद्रादीनांमद्दर्शनमलब्धमितिसूचयितुं वेदादीनांस्वस्वरूपसाक्षात्कारेसाधनत्वंनिषेधतिनाहमिति नवेदैःसकलवेदाध्ययनैर्नतपसाकृ च्छ्रादिना नदानेनकन्यादिनानचेज्ययाश्रौतस्मार्तकर्मभिरप्येवंविधोविश्वरूपोहंद्रष्टुंशक्योस्मियथामांत्वंदृष्टवानसितथावेदाध्ययनादिपुण्य कर्माणोमांसविशेषमेवद्रष्टुंनशक्नुवंतिकुतोनिर्विशेषंसाक्षात्कुर्युरित्यर्थः एतेननवेदयज्ञाध्ययनैरितिप्रतिपादितस्यैवार्थस्य नाहंवेदैरितिपुनः प्रतिपादनेनकर्मणांमोक्षंप्रतिसाक्षात्साधनत्वंकथंचिदपिनसिध्यतीतिसम्यक्सूचितंभवति ॥ ५३ ॥ ननुवेदादीनामसाधनत्वेतर्हिकेनतवसा

नहंवेदैर्नतपसानदानेननचेज्यया ॥ शक्यएवंविधोद्रष्टुंदृष्टवानसिमांयथा ॥ ५३ ॥
भक्त्यात्वनन्ययाशक्यअहमेवंविधोर्जुन ॥ ज्ञातुंद्रष्टुंचतत्त्वेनप्रवेष्टुंचपरंतप ॥ ५४ ॥

क्षात्कारइत्याकांक्षायामाह भक्त्येति तुशब्दोन्यस्यासाधनत्वनिर्धारणार्थः सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिशास्त्रार्थोपदेशजन्यज्ञानसमुत्पन्नयाऽनन्यया श्रुतंदृष्टंस्पृष्टंमतंविज्ञातंचसर्वंब्रह्मैवेतिसर्वस्यस्वस्यचब्रह्ममात्रत्वावगाहिन्याप्रत्ययांतरशून्ययाभक्त्यात्वनुसंधानेनैव एवंरूपोविश्वात्मकोहंप रमात्मासम्यगाराधितःसन्तत्त्वेनयथार्थस्वरूपेण इदमेवपरमार्थंवस्तितिज्ञातुंनिश्चेतुंद्रष्टुमिदमेवाहमितिस्वात्मनासाक्षात्कर्तुमपिप्रवेष्टुंचविदे हीभूयमदात्मनाऽवस्थातुमपिचशक्योस्मि निर्विशेषब्रह्मात्मनाज्ञानस्यविषयोभवामीत्यर्थः अत्रायमभिप्रायः मुमुक्षोर्मुख्याधिकारिणश्चि त्तशुद्धयेसविशेषविश्वरूपस्यब्रह्मणउपास्तौश्रद्धाभक्तिभ्यामजस्रंब्रह्मैवेदंसर्वमितिकृतायांतयाभेदप्रत्ययनाशात्परिशुद्धात्मनोनिर्विशेषंपरंब्र ह्मज्ञातुंसाक्षात्कर्तुंतदात्मनावस्थानलक्षणांविदेहमुक्तिंचप्राप्तुमपित्वयमेवविषयोभवतीति ॥ ५४ ॥ ॥ ॥

इत्येवंभक्तैर्ब्रह्मप्राप्तौकारणत्वमुक्त्वाऽधुनावक्ष्यमाणसाधनपंचकसंपत्त्यायोमांभजतितस्यैवचित्तप्रसादःसम्यग्ज्ञानंमोक्षश्चसिध्यतीतिसूचयन्न ध्यायमुपसंहरति मत्कर्मकृदिति मत्कर्मकृत्मदर्थमेवकर्मलौकिकंवैदिकंचचेष्टामात्रंसर्वमपिकरोतिनतुस्वार्थमीषदपियःसमत्कर्मकृत् मत्पर मः यदर्थंपुरुषःकर्मकरोतितदेवफलंप्रतिपद्यतेनान्यत्तद्वदयमपिमदर्थंकर्मकुर्वन्सन्मामेवप्रतिपद्यते ततोहमेवकृतकर्मणांफलभूतापरमानुत्त मागतिरस्येतिमत्परमः यद्वा सएवरक्षकःसएवाश्रयणीयःसएवप्रार्थनीयःसएवप्राप्तव्यःसएवाधारःसएवगतिश्चास्माकमितिनिरतिशयप्रीत्या हमेवपरमोरक्षकत्वादिधर्मैरुत्कृष्टतमोयस्यसमत्परमः यद्वा मीयतेपदार्थोनयेतिमामानामेंद्रियाणांवृत्तिः मत्परासर्वत्रमत्स्वरूपग्रहणपरामाइं

मत्कर्मकृन्मत्परमोमद्भक्तःसंगवर्जितः ॥ निर्वैरःसर्वभूतेषुयःसमामेतिपांडव ॥ ५५ ॥ इतिश्रीमद्भगव द्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेविश्वरूपदर्शनोनामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्रियवृत्तिर्यस्यसमत्परमस्ततएवमद्भक्तः सर्वात्मानंमांसर्वत्रसर्वदाभजतिचक्षुरादीनांविषयभूतंवस्तुसर्वंब्रह्मैवेत्यनुसंदधातीतिमद्भक्तः संगव र्जितःपुत्रमित्रकलत्रादिषुरक्तिहेतुष्वसहुद्ध्यानुषक्तिरहितःतर्हितेष्वनुरागाभावेद्वेषस्तुस्यादेवेत्याशंकायामाह निर्वैरइति सर्वभूतेषुस्वस्योप द्रवकारिषुसत्स्वपिनिर्वैरःवैरंशत्रुत्वबुद्धिःसर्वत्रब्रह्मभावनयासानिर्गतायस्यसनिर्वैरउपशांतसर्वविकारोयोमुमुक्षुर्भवति सभक्तवर्योनिर्विशेष ब्रह्मविज्ञानेनात्मप्रसादसंपन्नःसन्मांपरंब्रह्मैति विदेहकैवल्यंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानंदात्मसरस्व तीशिष्यश्रीशंकरानंदसरस्वतीकृतौगीतातात्पर्यबोधिन्यामेकादशोध्यायः ॥ ११ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ ॥

इतिश्रीमद्भगवगीताटीकायांतात्पर्यबोधिन्याएकादशोध्यायः ॥

॥ अथश्रीमद्भगवद्गीताटीकायांतात्पर्यबोधिन्यांद्वादशाध्यायप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ नवमाध्यायांतेमन्मनाभवमद्भक्तइतिचित्तशुद्धयेस्वोपास्तिःकर्तव्येयुक्ते तवस्वरूपेज्ञातेखल्वुपास्तिःकर्तुंशक्यतइत्या काक्षायां मंदप्रज्ञानामुपासनार्थंविष्णवादिविभूतिविशेषानुपदिश्य तत्रमुख्याधिकारिणएकांशेनस्थितोजगदितिविश्वात्मकमैश्वरंरूपमु पास्यमितिसूचयित्वा यदेतद्रूपंमुमुक्षूपासनीयंतदहंपश्येयमितिप्रार्थितवतेर्जुनायतद्दर्शयित्वा ममैतद्रूपमुक्तसाधनसंपत्त्यायःसमुपास्ते सज्ञानेनकैवल्यंपरमपुरुषार्थंप्राप्नोतीतिस्वोपास्तेर्महाफलवत्त्वंप्रतिपाद्याधुनासगुणनिर्गुणोपासकानांतारतम्यविशेषंसगुणोपासकानां स्वो पास्तेःसाधनांतराणिचनिर्गुणब्रह्मविदांसमुत्पन्नज्ञानरक्षार्थंसाधनविशेषंचनिरूपयितुंद्वादशाध्यायआरभ्यते तत्रादौनजायतेम्रियतेवेत्यादि नापरंब्रह्मज्ञेयत्वेनोक्त्वा निस्त्रैगुण्योभवार्जुनेति तद्बुद्धयइति महात्मानस्तुमांपार्थेति मद्भक्तायांतिमामपीतिचपरस्यब्रह्मणउपासनंतत्फलं चनिरुक्तं सप्तमेष्टमेनवमेदशमेएकादशेचसगुणब्रह्मणोपिस्वरूपमुपासनंचसफलंप्रतिपादितं तदेतद्रूपद्वयंश्रुत्वाद्वयोरेतयोःपक्षयोर्विशेषेवि

॥ अर्जुनउवाच ॥ एवंसततयुक्तायेभक्तास्त्वांपर्युपासते ॥ येचाप्यक्षरमव्यक्तंतेषांकेयोगवित्तमाः ॥ १ ॥

ज्ञातेसुकरेमुमुक्षवःप्रवर्तेरन्निति बुद्ध्यासगुणनिर्गुणोपासकानांतारतम्यविशेषंज्ञातुमिच्छयाभगवंतंप्रष्टुमर्जुनउवाच एवमिति एवमेवंप्रकारै स्त्वत्कर्मकृत्त्वत्वत्परमत्वत्वद्भक्तत्वासंगत्वनिर्वैरत्वलक्षणैःसाधनैःसततयुक्ताःसततंसर्वदाऽभिन्नतयायुक्ताविशिष्टाभूत्वा येभक्ताःसगुणनिष्ठा स्त्वांविश्वरूपंसर्वज्ञंसर्वकारणंपरमेश्वरंपर्युपासतेभजंते किंच अव्यक्तंशब्दादिविशेषाभावान्नव्यज्यतइत्यव्यक्तंसर्वेंद्रियागोचरं अस्थूलमन ण्वह्रस्वमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धमक्षरंस्वस्मिन्नध्यस्तंसर्वंमहदादिस्थूलांतमश्नुतइत्यक्षरमपिनिर्विशेषंत्वांपरंब्रह्म येचब्रह्मविदःशमदमादिभिरद्वे ष्टृत्वादिभिःसत्साधनैःसंपन्नाःसंतःपर्युपासतेनिरंतरमनुसंदधते तेषामेतेषामुभयेषांमध्येकेयोगवित्तमाःयोगःसमाधिस्तंविदंतिप्राप्नुवंतीति योगविदस्तेषांमध्येकेविशिष्टयोगिनइत्यर्थः अत्रायमभिप्रायः मुमुक्षूणांसगुणोपासनंनिर्गुणोपासनंचोभयमपिमोक्षसाधनंत्वयोपदिष्टं तत्रसुकरंकिंसाक्षान्मोक्षहेतुःकिंतद्भक्तव्यमिति ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवंपृष्टवतेआरुरुक्षोःप्रथममेवोत्तमंसाधनंसुकरंद्वितीयंत्वारूढस्येतिसूचयन्नारुरुक्षवेर्जुनायादिममेवप्ररोचनपूर्वकमुपदेष्टुं श्रीभगवानुवाच मयीति मोक्षस्वरूपेमयिमनःसम्यगावेश्यमोक्षमेववांछंतःसंतइत्यर्थः यद्वा मयिमत्स्वरूपेदृष्टंस्पृष्टंश्रुतंमतंचसर्वंब्रह्मैवेतिसर्वस्यमन्मात्रत्वग्रहण एवमनआवेश्यसम्यङ्निधाय यद्वा मयिमद्ध्यानएवनतुविषयचिंतनेमनआवेश्य नित्ययुक्तामत्कर्मकृत्त्वादिधर्मेषुनित्यमजस्रंयुक्तानियताभू त्वा परयानिश्चलयाश्रद्धया उक्तसाधनैःपरमेश्वरोपास्तौकृतायांचित्तशुद्धिस्ततोज्ञानंचतेनमोक्षोपिसिध्यतिवानवेत्यादिसंशयनिर्मुक्तयाऽऽ स्तिक्यबुद्ध्यासमुपेताःसंतः स्वधर्मंस्वाश्रमंस्वजनंस्वलक्षणंचापरित्यज्यैवातिभक्त्यायेमांविश्वरूपंसर्वज्ञंसर्वात्मकंपरमेश्वरमुपासते सदासर्व त्रसर्वंमामेवभावयंतितएवयुक्ततमायोगिश्रेष्ठाइतिमेमतामयानिश्चिताइत्यर्थः गृहएववर्तमानामोक्षैककामनयामत्कर्मकृत्त्वादिमोक्षसाधनप

श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यावेश्यमनोयेमांनित्ययुक्ताउपासते ॥ श्रद्धयापरयोपेतास्तेमेयुक्ततमा मताः ॥ २ ॥ येत्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तंपर्युपासते ॥ सर्वत्रगमचिंत्यंचकूटस्थमचलंध्रुवम् ॥ ३ ॥

रिनिष्ठिताभूत्वा सदासर्वंमामेवभावयंतःसंतोयेकालंनयंति तेषामेवयुक्तंयोगिवरिष्ठत्वमित्यभिप्रायः एतेनस्वाधिकारानुरूपंसगुणोपास नमेवारुरुक्षोर्मुमुक्षोःसुकरंस्वार्थदंसाधनमितिसूचितंभवति ॥ २ ॥ मुमुक्षूणांमंदप्रज्ञानांसगुणोपास्तौप्रवृत्तिसिद्धये तेमेयुक्ततमाइतिकर्मयो गिनःस्तुत्वाऽधुनापरस्यब्रह्मणःस्वरूपं साधकानांसाधनसंपत्तिंचप्रतिपादयन्निर्गुणोपासकानांयुक्ततमत्वंतदुपास्तेःसाक्षान्मोक्षैकसाधनत्वं चफलप्रकाशनेनस्वयमेवसिध्यतीतिब्रह्मविदांब्रह्मोपास्तेःफलमाह येत्विति द्वाभ्यां उपासकानामुपास्तेरुपास्यस्यचक्रमात्साधनतःफलतः स्वरूपतश्चपूर्वस्माद्वैलक्षण्यद्योतनार्थस्तुशब्दः इंद्रियग्रामंसंनियम्यसन्निरुध्यविषयग्रहणायेंद्रियेषुचलितेषुमनोपिचलतितेनसमाधिर्भिद्यते ततइंद्रियाणांविषयग्रहणवैमुख्यंसंपाद्येत्यर्थः सर्वभूतहितेमशकपिपीलिकादीनांचसर्वेषांभूतानांहितेउपद्रवानाचरणे जनकृपानैष्ठुर्यमु

त्सृज्यतामितिन्यायेनाहिताऽनाचरणेचरतानिरताः यद्वा सर्वेषांब्रह्मादिस्तंबांतानांभूतानांप्राणिनांहितेपरमप्रेमास्पदत्वात्प्रियतमेप्रत्यगा त्मनिरताः सर्वत्रप्रत्यग्रूपेणस्थितमात्मानंसर्वात्मकोहमितिस्वात्मनापश्यंतइत्यर्थः ततएवसर्वत्रप्रपंचेसमबुद्धयोब्रह्मदृष्टयःसंतोयेतुयतयो ब्रह्मविदः स्वयमव्यक्तंशब्दस्पर्शरूपाद्यभावान्नव्यज्यतइत्यव्यक्तंसर्वेंद्रियागोचरं ततएवानिर्देश्यंवागादिभिरिदमितिनिर्देष्टुमशक्यंसर्वत्रगं गगनवन्निराकारंपरिपूर्णमव्यक्तत्वादचिंत्यमतएवकूटस्थंकूटवदकंप्यतयातिष्ठतीतिकूटस्थंततएवाचलंचलनवर्जितं ततएवध्रुवंशाश्वतमेवंल क्षणमक्षरंपरंब्रह्मपर्युपासतेसर्वदानुसंदधते सर्वंनिर्विशेषंब्रह्मैवयेपश्यंतीत्यर्थः तेब्रह्मनिष्ठामामेवसच्चिदानंदैकरसंपरंब्रह्मप्राप्नुवंति सगुणोपास काःपूर्वोक्ताभक्तास्त्वग्न्यादिदेवान्प्राप्यक्रमेणमांप्राप्नुवंति अक्षरोपासकास्तूत्क्रांतिंदेवतांतरप्राप्तिंचविनासाक्षाद्ब्रह्मैवमांप्राप्नुवंतीत्यर्थः यतएवं

सन्नियम्येंद्रियग्रामंसर्वत्रसमबुद्धयः ॥ तेप्राप्नुवंतिमामेवसर्वभूतहितेरताः ॥ ४ ॥
क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ॥ अव्यक्ताहिगतिर्दुःखंदेहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

ततःसाक्षाद्ब्रह्मप्राप्तिरेवब्रह्मविदामब्रह्मविदांचयुक्ततमत्वमयुक्ततमत्वंचविस्पष्टयति यथापराऽनपेक्षयातदपेक्षयाचराजसान्निध्यंप्राप्तवतामाप्त तमत्वमनाप्ततमत्वंचतत्प्राप्तिरेवविशदयतितद्वत्तेनयुक्ततमत्वंपूर्वेषामौपचारिकमितिसिद्धं निर्गुणोपास्तेरेवसाक्षात्साधनत्वंब्रह्मप्राप्त्यासूचि तंभवति एतेनसदसद्विवेकवतांपंडितानांशुद्धात्मनांतीव्रमोक्षेच्छावतांसर्वकर्मसंन्यासपूर्वकं श्रवणादिनाब्रह्मज्ञात्वातदुपास्तिरेवकर्तव्या विदेहकैवल्यसिद्धयइतिसूचितंभवति ॥ ३ ॥ ४ ॥ अपक्वचित्तानामक्षरोपास्तौक्लेशाधिक्यमितिसूचयितुमाह क्लेशइति यद्यपिव्यक्तस्य ममेश्वरस्योपासकानामपिमत्कर्मकृत्त्वादिधर्मसिद्धावस्त्येवाधिकक्लेशस्तथाप्येतदपेक्षया अव्यक्तासक्तचेतसांअव्यक्तेसर्वेंद्रियागोचरेअदृश्या दिगुणकेऽतर्क्येचिंत्येऽप्रमेयेपरेब्रह्मण्यासक्तंतद्भावापत्त्यैयतमानंचेतोयेषांतेषामव्यक्तासक्तचेतसांनिराकारंपरंब्रह्मनिदिध्यासयतांयतीनां वि

षयत्यागकृतआश्रमधर्मकृतोयमनियमाद्यभ्यासकृतोऽसत्प्रत्ययनिरासकृतोनिराकारेब्रह्मणिमनःस्थापनकृतश्चक्लेशोधिकतरोभवति एकैकस्य साधनस्यसिद्धेर्दुष्करत्वात्तत्राप्यनात्मन्यहंभावपरित्यागोब्रह्मणापिकर्तुंनशक्यते तथाब्रह्मणिजगत्प्रत्ययपरित्यागोपि तत्त्यागस्यनिरंत रक्लेशसाध्यत्वाद्ब्रह्मविदामधिकतरएवक्लेशइत्यर्थः इममर्थंस्वयमेवविस्पष्टयतिश्रीभगवान् अव्यक्तेति हियस्मात्कारणादव्यक्ताऽव्यक्तात्मि कागतिस्तद्भावापत्तिर्देहवद्भिर्देहतादात्म्यवद्भिःपुंभिर्दुःखंयथातथाऽवाप्यते दुःखेनात्यंतक्लेशेनप्राप्यतइत्यर्थः नहिसामान्यप्रयत्नेनदेहाद्य हंकारःपुंसोनिवर्ततेचिरकालनित्यनिरंतरनियतनिर्विकल्पसमाधिनिष्ठाविशेषाधिक्येनविना सतियस्मिन्निःशेषविनष्टेब्रह्मण्येवात्मत्वंसिध्य त्यतोयुक्तमव्यक्तासक्तचेतसांक्लेशाधिकतरत्वं तेषांयादेहाद्यहंकारविच्छित्तिःसाधनसंपत्तिःसाऽग्रेकथ्यते ॥ ५ ॥ यस्मादेवंतस्मादनायासे

येतुसर्वाणिकर्माणिमयिसंन्यस्यमत्पराः ॥ अनन्येनैवयोगेनमांध्यायंतउपासते ॥ ६ ॥
तेषामहंसमुद्धर्तामृत्युसंसारसागरात् ॥ भवामिनचिरात्पार्थमय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

नाक्षरोपास्तिसिद्धेःकारणंसगुणोपास्तिःसावश्यंमुमुक्षुभिःकर्तव्या येतुतन्निष्ठास्तेसुखेनाक्षरोपास्तिंतत्प्राप्तिंचगच्छंतीत्युभयसाध्यसाधनभाव मंगीकृत्यसाधनस्यैवावश्यकर्तव्यतांसूचयितुमाह येत्विति तुशब्दःपूर्वोपासकव्यावृत्त्यर्थः येतुसगुणोपासकामद्भक्ताःसर्वाणिवैदिकान्यवैदि कानिचकर्माणिमयिपरमेश्वरेसंन्यस्यमदर्पितानिकृत्वामत्पराःमदेकप्रवणाःसंतः यद्वा अहमेवविश्वरूपःपरमात्मापरःस्वस्मादन्यःश्रोतव्योद्र ष्टव्यःस्प्रष्टव्योमंतव्योज्ञातव्यश्चपदार्थोयेषांतेमत्पराः स्वव्यतिरिक्तेवस्तुनिसर्वत्रमद्बुद्धयइत्यर्थः ततएवानन्येननविद्यतेमद्व्यतिरिक्तंबुद्धेरालं बनंयत्रसोनन्यस्तेनैवयोगेनसमाधिना मांविश्वरूपंसर्वात्मकंपरमेश्वरंध्यायंतउपासते मदाकारवृत्त्यासदामामेवयेभजंतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ एवंस गुणोपास्त्याशुद्धात्मनामक्षरोपास्तिस्तत्फलप्राप्तिश्चसुलभेतिसूचयितुंसगुणोपास्तेःफलमाह तेषामिति मयिविश्वरूपे एषसर्वभूतांतरात्मे

त्यादिश्रुतिप्रसिद्धेपरमेश्वरएवावेशितंसर्वंब्रह्मैवेतिभावनायामेवस्थापितंचेतोयेषांतेषां सर्वदासर्वथामामेवभजतांमद्भजनेनसंप्राप्तसत्वशुद्धी नांतेषांमद्भक्तानां नचिराच्छीघ्रंमदुपास्त्यासम्यक्चित्तशुद्ध्युत्पत्त्युत्तरक्षणएव तेषांसततयुक्तानांभजतांप्रीतिपूर्वकं ददामिबुद्धियोगंतंयेन मामुपयातिते तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजंतमः नाशयाम्यात्मभावस्थोज्ञानदीपेनभास्वतेत्युक्तप्रकारेणाहंपरमेश्वरःसम्यग्दर्शनलक्षणंज्ञान योगंदत्त्वा ज्ञानदीपेनाज्ञानध्वांतविध्वंसनंचकृत्वासम्यङ्निर्गुणब्रह्मनिष्ठांसंपाद्येत्यर्थः मृत्युसंसारसागरात्त्रियंतेपुनःपुनःप्राणिनोयस्मात्समृ त्युरज्ञानंसर्वानर्थकारणंतेनयुक्तस्तत्कार्यभूतोहंममेत्यादिप्रवृत्तिलक्षणःसंसारः सोयंनिरवधिकत्वात्दुस्तरत्वात्तापत्रयवडवानलमयत्वाच्चसाग रवद्भवतीतिमृत्युसंसारसागरस्तस्मादुद्धर्तास्मि समुद्धरणकर्ताभवामि ब्रह्मज्ञानंतन्निष्ठातत्प्राप्तिश्चयथासिद्ध्येत्तथाऽनुग्रहंकरोमीत्यर्थः एतेन सगुणोपास्तिरंगंनिर्गुणोपास्तिरंगीतयोःफलंतुमोक्षएवमत्प्रसादैकलभ्यइतिसूचितंभवति ॥ ७ ॥ यस्मादक्षरज्ञानंतत्फलंचमत्प्रसादैकलभ्यं

मय्येवमनआधत्स्वमयिबुद्धिंनिवेशय ॥ निवसिष्यसिमय्येवअतऊर्ध्वंनसंशयः ॥ ८ ॥

मत्प्रसादोपिमदुपास्त्येकलभ्यस्तस्मान्मदुपासनंकुर्वित्याह मय्येवेति मकारंप्रयुज्यसंधिःकर्तुंशक्यते तथापिस्वस्यबहुव्याकरणज्ञत्वप्रका शनार्थमतऊर्ध्वमित्युक्तं मय्येवविश्वरूपेसगुणेनतुनिराकारेकेवलेक्षरे मदुपास्त्याविनातज्ज्ञानस्यतदुपास्तेश्चातिदुर्लभत्वात् मनआधत्स्व सर्वत्रवृत्तेर्विषयंमामेवकुरुनतुशब्दादिकमित्यर्थः किंच मय्येवोक्तलक्षणेबुद्धिंवस्तुतत्त्वावधारणशीलामंतःकरणवृत्तिंविशेषात्मिकांनिवेशय इदंसर्वंब्रह्मैवेतिनिश्चयवत्याबुद्ध्यासदामामनुसंधेहीत्यर्थः अतऊर्ध्वंनिर्विशेषज्ञानंप्राप्यतद्बलेनदेहसंबंधमुत्सृज्यनिर्विशेषात्मनामय्येवनिर्वि शेषेपरेब्रह्मणिनिवसिष्यसिविदेहकैवल्यंप्राप्स्यसि नास्त्यत्रसंशयः मद्भक्तस्यतवप्रतिबंधासंभवात्कैवल्यंसिध्यतिवानवेतिसंदेहोनकर्तव्यः किंतु मदेकाश्रयस्यमदुपास्त्याचित्तशुद्धिस्तयाज्ञानंतेनविदेहकैवल्यंचनिष्प्रत्यूहेनैवसिध्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ॥ ॥

मू

विश्वरूपोपासनमनेकविपरीतप्रत्ययकोटिप्रतिबंधकमुक्तरीत्याकर्तुमशक्तानामतिमंदप्रज्ञानांसाधनांतराण्युपदिशति अथेति प्रज्ञाबलेनज्ञा नधनंजयतीतिहेधनंजय अथवोक्तरीत्यामयिविरूपेपरमात्मनिस्थिरंनिश्चलंयथातथाचित्तंसमाधातुंसम्यक्स्थापयितुंयदिनशक्नोषितर्हित्व मभ्यासयोगेन विपरीतप्रत्ययान्तिरस्कृत्यसजातीयप्रत्ययावृत्तिरभ्यासःघटपटादिप्रत्ययप्रविलापनपूर्वकंसर्वमिदंभौतिकमेवेतिसर्वप्रमाण सिद्धेसर्वस्यभौतिकत्वप्रत्ययेचिरकालंनित्यंनिरंतरंतात्पर्येणसमभ्यस्यमाने सदासर्वत्रभौतिकप्रत्ययोविपरीतप्रत्ययानंतरितोदृढतरःसमुदे ति तेनमनश्चलनहेतूनांघटादिप्रत्ययानांसवासनानांसंक्षयेसतिमनःसुस्थिरंभवति एवंसर्वस्यभौतिकमात्रत्वप्रत्ययाभ्यासःसगुणब्रह्मोपा स्तिसिद्धेरुपायत्वाद्योगइत्युच्यते सचासौयोगश्चतेनाऽभ्यासयोगेनमनसिनिश्चलेसति ततस्तदनंतरंविश्वरूपंमांपरमेश्वरमाप्तुंसर्वत्रभौतिक

अथचित्तंसमाधातुंनशक्नोषिमयिस्थिरम् ॥ अभ्यासयोगेनततोमामिच्छाप्तुंधनंजय ॥ ९ ॥
अभ्यासेप्यसमर्थोसिमत्कर्मपरमोभव ॥ मदर्थमपिकर्माणिकुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

त्वप्रत्ययंत्यक्त्वा सर्वंब्रह्मैवेतिसगुणंब्रह्ममांविश्वरूपंब्रह्मप्रत्ययैरुपासितुमिच्छ त्वमिच्छांकुरु सर्वंब्रह्मैवेतिसर्वंमामेवभावयेत्यर्थः ॥ ९ ॥ उक्तल क्षणाभ्यासयोगेनापिब्रह्मोपासितुमशक्तस्यातिमंदबुद्धेःसाधनांतरमाह अभ्यासेपीति अभ्यासेपिसजातीयप्रत्ययावृत्तिलक्षणाभ्यासेपिय दित्वमसमर्थोऽशक्तोसि तर्हित्वमभ्यासयोगमकृत्वैवनियमेनमत्कर्मपरमोमत्कर्मवैदिकंलौकिकंचसर्वंकर्ममदर्थमेवनतुस्वार्थमीषदपि तत् परमंप्रधानंतात्पर्येणकर्तव्यंनतुध्यानादिकंयस्यसमत्कर्मपरमोभव यथाराजार्थंभटस्तथामदर्थमेवसर्वंकर्मकुर्वित्यर्थः एवमीश्वरार्थमेवकर्मकु र्वतस्तदनुष्ठानस्यफलमाह मदर्थमिति नियमेनश्रद्धयाचमदर्थमेवसर्वाणिकर्माणिकुर्वन्नपितदनुष्ठानसंभावितचित्तशुद्धिजन्यज्ञानद्वारासि द्धिंकैवल्यसिद्धिंप्राप्स्यसीत्यर्थः एतेनाज्ञस्येश्वरोद्देशेनसर्वकर्माचरणमभ्यासापेक्षयामुक्तेःसुखसाधनमितिसूचितंभवति ॥ १० ॥ ॥

उक्तलक्षणकर्मानुष्ठानेप्यसमर्थस्याऽत्यंतमंदबुद्धेःसाधनांतरमाह सर्वदामदुपासनमेवमुमुक्षोरवश्यंकर्तव्यमितिसूचयितुं अथेति अथवोक्तरी
त्यामामुद्दिश्यैवकर्मप्राधान्येनकर्तुंयदित्वंनशक्नोषि तर्हियतात्मवान्यतःसंयतःकामसंकल्पविमुखीकृतआत्माचित्तमस्यास्तीतियतात्मवान्
नियतचित्तोभूत्वा मद्योगमाश्रितःकर्मणानेनप्रीयतांभगवानितिमयिपमेश्वरेक्रियमाणानांसर्वेषांकर्मणांयोजनंमद्योगः मयिसर्वकर्मसमर्प
णंसर्वकर्मसंन्यासइतियावत्तमाश्रितःसन्ततःसमनुष्ठितकर्मणांमत्समर्पणानंतरमेव सर्वकर्मफलत्यागंकृतानांसर्वेषांकर्मणांयानिफलानितेषां
त्यागःसंन्यासस्तंकुरु कर्मफलेषुकामंपरित्यजेत्यर्थः मयिसमर्पितेषुसत्सुकर्मसुपरार्थेष्विवफलकामासंभवाद्यथासर्वकर्मपरित्यागस्तथैवतवमु
क्तिरित्यभिप्रायः एतेनकर्मफलेषुसुतरांकामंपरित्यज्येश्वरार्पणबुद्ध्याविध्युक्तकर्माचरणमतिमूढस्यापिमुक्तेःसुखसाधनमितिसूचितं ॥ ११ ॥
एवंयतात्मत्वपूर्वकंत्वंसर्वकर्मफलत्यागंकुर्वित्युपदिश्यात्रैवमुमुक्षोरपंडितस्यप्रवृत्तिसिद्धयेरुचिमुत्पादयितुं सर्वकर्मफलत्यागएवसर्वेभ्योमोक्ष

अथैतदप्यशक्तोसिकर्तुंमद्योगमाश्रितः ॥ सर्वकर्मफलत्यागंततःकुरुयतात्मवान् ॥ ११ ॥
श्रेयोहिज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानंविशिष्यते ॥ ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छांतिरनंतरम् ॥ १२ ॥

साधनेभ्यउत्तमंसाधनमितितंस्तौति श्रेयइति मुमुक्षोरभ्यासात्सर्वसंन्यासपूर्वकाद्यमनियमादिश्रमसाध्याच्छ्रवणाद्यभ्यासाज्ज्ञानं श्रव
णमननसंभावितश्रुतियुक्तिजन्यंब्रह्मात्मैकत्ववेदनलक्षणंश्रेयोहिमोक्षस्यश्रेष्ठतरंसाधनंखल्विति हिशब्दःसर्वशास्त्रप्रसिद्धिद्योतनार्थः ज्ञाना
त्सप्रतिबंधकात्प्रतिबंधनिवृत्तिकारणंध्यानंसजातीयप्रत्ययावृत्तिलक्षणंविशिष्यते जन्मादिहेतोरविद्याकामसंकल्पादिप्रतिबंधस्यनिवर्तक
त्वाद्विशिष्टतरंभवति निरुक्तलक्षणाद्ध्यानात्कर्मफलत्यागोविशिष्यते मनोनैश्चल्यस्यातिदुर्लभत्वाद्विपरीतप्रत्ययनिवारणस्याप्यतिदुष्क
रत्वान्नित्यनिरंतरप्रयत्नैकसाध्यत्वाच्चध्यानंमहत्तरक्लेशसाध्यंयतस्ततो यथाशक्तिकृतानांकर्मणांफलपरित्यागस्तुनिरुक्तश्रमरहितत्वेनमोक्षं
प्रत्यंतरंगसाधनत्वेनचध्यानाद्विशिष्टतरोभवति कामनाशकत्वधर्मस्योभयत्रतुल्यत्वेप्युक्तश्रमरहितत्वेनततःश्रेष्ठतरोभवतियदनुष्ठानादनंत

रमुत्तरकालएवतदनुष्ठातुःसर्वकर्मसंन्यासवतोनियतचित्तस्यकामसंकल्पादिदोषनिर्मुक्तस्यशुद्धबुद्धेःकर्मयोगिनःसंसारोपशमोमोक्षःसिध्य
तीत्यर्थः ननुकर्मफलत्यागादेवमोक्षेसिद्धे तरतिशोकमात्मवित् तमेवंविद्वानमृतइहभवति नान्यःपंथाविद्यतेयनायेत्यादिबहुश्रुतिविरो
धोज्ञानान्मुक्तिरितिसर्वशास्त्रज्ञसमयविरोधश्चस्यादितिचेन्न त्यागाच्छांतिरनंतरमित्यस्यवाक्यस्यकर्मफलत्यागस्तुतिपरत्वात् स्तुतेःप्रवृत्ति
प्ररोचनार्थत्वाच्च अथचित्तंसमाधातुमित्यारभ्यमुमुक्षोरतिमंदप्रज्ञस्याभ्यासेपीश्वरोद्देशेनकर्तव्येकर्मण्यप्यशक्तस्य चित्तशुद्धिसाधनत्वेनक
रणीयतयाकर्मफलत्यागस्यविधानादस्यैवमुख्यत्वेप्राथम्येनैवनिर्देशप्रसंगात् मत्कर्मकृन्मत्परमइत्यादिसाधनपंचकविधानवैयर्थ्यापत्तेश्च
आत्मावाअरेद्रष्टव्यइत्यात्मसाक्षात्कारमुद्दिश्यश्रवणादिविधेरानर्थक्यप्रसंगाच्च ततःकर्मफलत्यागस्तुतिरेवैषा ब्रह्मण्यर्पितेषुसत्सुकर्मसुपुन
स्तत्रतत्फलेचसंकल्पःकामोपिनसंभवति तदनुदयएवचित्तस्यशुद्धिस्तयासकृदुपदेशादेवज्ञानंतेनमोक्षःसिध्यतीत्युपायेनमूढतमंस्वार्थेकर्मणि
प्रवर्तयितुंकर्मफलत्यागःस्तूयते श्रेयोहीत्यादिना ततोनात्रश्रुतिविरोधोनापिसमयविरोधश्च यद्वा मय्येवमनआधत्स्वेत्यारभ्यसर्वकर्मफलत्या
गंततःकुरुयतात्मवानित्यंतेनग्रंथेन मुमुक्षूणांचित्तशुद्धेःपरमकारणमधिकारिभेदेनगुरुलघ्वादिभेदभिन्नंसगुणोपासनंकर्तव्यत्वेनप्रतिपाद्या
धुनासगुणोपास्त्यापरिशुद्धबुद्धेस्तदुपास्तेःफलभूतमक्षरोपासनंकर्तव्यमितिबोधयितुं तदुपासनस्यश्रवणादेरुत्तरोत्तरस्योत्कृष्टत्वंप्रतिपादय
ति श्रेयोहीति मुमुक्षोःपरिशुद्धात्मनस्त्वभ्यासःश्रवणाद्यभ्यासःश्रेयान्सगुणोपासनेभ्यःसर्वेभ्यःश्रेष्ठोभवति ज्ञानादेवतुकैवल्यमितिश्रुत्यैवतु
शब्देनेतरव्यावृत्तिपूर्वकंज्ञानस्यैवसाक्षान्मोक्षकारणत्वावधारणात् तत्सिद्धेःप्रकृष्टंकारणंश्रवणादिरेवज्ञानहेतोःश्रवणादेरभावेपूर्वोपासनानैष्फ
ल्यमेवयतस्ततोयुक्तंश्रवणाद्यभ्यासस्यतेभ्यःश्रेयस्त्वं सएवमोक्षैककामस्यशुद्धात्मनःसर्वकर्मसंन्यासपूर्वकंकर्तव्यइतिश्रेयइत्युक्त्याबोधितंभव
ति आत्मावाअरेद्रष्टव्यःसोन्वेष्टव्यइति संन्यस्यश्रवणंकुर्यादित्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिद्योतनार्थोहिशब्दः अभ्यासाच्छ्रवणाद्यभ्यासाज्ज्ञानं
तज्जन्यंब्रह्मात्मैकत्वग्राहकंश्रेयस्ततःश्रेष्ठतरं ज्ञानानुत्पत्तावभ्यासस्यनिःफलत्वाद्युक्तंज्ञानस्यततःश्रेष्ठतरत्वं अत्रापिश्रेयइत्युक्त्याबहूनांब्रह्म
विदांसन्निधौबहुधाश्रुत्वावश्यंज्ञानंसंपादनीयमितिबोधितंभवति तस्माज्ज्ञानादपिसप्रतिबंधात्तन्निवृत्तिकारणंध्यानमुक्तलक्षणंविशिष्यते

ततस्तुतंपश्यतिनिष्कलंध्यायमानइतिश्रवणाद्ध्यानस्याप्रतिबंधसाक्षात्कारहेतुत्वाद्युक्तंज्ञानाद्विशिष्टत्वं ध्यानात्कर्मफलत्यागःप्रत्यग्वृत्तेर्वास नायाःकर्मत्वेनयत्फलतिदृश्यजातंतत्कर्मफलमित्युच्यते तस्यत्यागःनित्यनिरंतरनिर्विकल्पकसमाधिनिष्ठयाऽदर्शनंबहिरंतःसर्वत्रसर्वथाब्रह्म मात्रोपलंभःकर्मफलत्यागोध्यानाद्विशिष्यते यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूदितिश्रवणान्निरवशेषितसर्वविशेषत्वात्कर्मफलत्यागस्यत्रिपुटिमतोध्या नाद्विशिष्टत्वंयुक्तं त्यागात्सर्वकर्मफलत्यागान्निर्विकल्पकसमाधेर्निःशेषविनष्टविपरीतवासनाग्रंथेर्विदुषस्त्वनंतरमेतद्देहपातानंतरमेवशांतिरा त्यंतिकसंसारोपशमोब्रह्मात्मनावस्थानलक्षणंविदेहकैवल्यंसिध्यतीत्यर्थः उभयत्रापिविशिष्यतइत्युक्त्यामोक्षैककामस्यज्ञानस्याप्रतिबद्धत्वसि द्धयेसविकल्पकोनिर्विकल्पश्चसमाधिरवश्यंकर्तव्यइतिबोधितंभवति॥१२॥ निरुक्तशांतिलक्षणंब्रह्मभावंविदेहकैवल्यंप्राप्तुमिच्छयायस्त्वद्वेष्टृत्वा

अद्वेष्टासर्वभूतानांमैत्रःकरुणएवच ॥ निर्ममोनिरहंकारःसमदुःखसुखःक्षमी ॥ १३ ॥

दिधर्मसंपन्नोभूत्वाब्रह्मनिष्ठायामेवतिष्ठतिसएवमद्भक्तोममप्रियइतिब्रह्मविदंस्तौति यतीनांसम्यग्ज्ञानसिद्धयेब्रह्मनिष्ठाकर्तव्येतिसूचयितुं स प्तभिः अद्वेष्टेत्यादिना सर्वभूतानांसर्वेषामपिप्राणिनामद्वेष्टाद्वेषोनामाप्रीतिस्तामात्मनउपद्रवंकुर्वतोपिजंतोर्यस्यकस्यापिनकरोतिमनोवाक्का यकर्मभिर्नाचरतीत्यद्वेष्टा निर्विकल्पसमाधिनिष्ठयानिर्मूलितभेदप्रत्ययत्वादहमेवेदंसर्वमितिसर्वात्मभावापन्नस्यविदुषोद्वैतप्रत्ययानुत्पत्तौ स्वस्वरूपेसर्वत्रप्रीतिमत्तयाद्वेषबुद्ध्यसंभवात्सर्वेषामपिभूतानामद्वेष्टैवभवतिब्रह्मविद्यतिः सत्येकस्मिन्रागेतदपकारिषुद्वेषःस्यात्सर्वात्मभावा पन्नस्यैकत्ररागासंभवाद्विदुषोयुक्तंसर्वभूताद्वेष्टृत्वं अद्वेष्टेत्युक्त्याविदुषोरागद्वेषाद्यभावस्तेनमुक्तेःप्रतिबंधाभावश्चसूचितोभवति किंच स र्वेषांभूतानांमित्रवदनुकूलतयावर्ततइतिमैत्रःस्वात्मभूतेषुभूतेषुसर्वत्रमित्रवद्वर्तनंविदुषोयुक्तं मित्रत्वसिद्धेःकारणमाह करुणइति करुणयैव सर्वेषामानुकूल्येवर्ततेनतुगुणबुद्ध्या गुणस्यापिदोषवद्बंधकत्वात्करुणइत्यत्रमतुबर्थेऽच्प्रत्ययः अद्वेष्टृत्वादिधर्मत्रितयसिद्धेःकारणमाह निर्मम

इति परदेहवत्स्वदेहान्निर्गतोममभावोयस्यसनिर्ममः रागद्वेषहेतोर्ममताबंधान्निर्मुक्तइत्यर्थः तदभावादेवामुष्याद्वेष्टृत्वादिधर्मत्रितयसिद्धिः निर्ममत्वसिद्धेःकारणमाह निरहंकारइति ब्रह्मैवाहमिति परेब्रह्मण्येवात्मभावापत्त्यादेहान्निःशेषेणनिर्गताहंबुद्धिर्यस्यसनिरहंकारः निरंत रब्रह्मनिष्ठयाब्रह्मण्येवनिरूढात्मबुद्धेरेवदेहादावहंभावोविच्छिद्यतेततएवनिर्ममत्वंसिध्यति नहिदेहेहंबुद्धौसत्यांममतेषदपिगच्छतिततोदेहेऽ हंभावाऽभावादेवविदुषोनिर्ममत्वं ततएवसमदुःखसुखःसमेअनिष्टत्वेष्टत्वबुद्धिंत्यक्त्वैकरूपेणगृहीतेदुःखसुखेद्वेषरागयोर्जनकेयस्यब्रह्मनिष्ठया तिष्ठतोयतेःससमदुःखसुखः सुखदुःखयोःप्राप्तौहर्षविषादरहितइत्यर्थः उभयत्रसमबुद्धिसिद्धेर्हेतुमाह क्षमीति तितिक्षुराध्यात्मिकादिदुः खानांसंतापविलापराहित्येनसहनशीलएवक्षमीत्यर्थः वृक्षइवतिष्ठासेच्छिद्यमानोनकुप्येतनकंपेतेतिश्रुतेः ॥१३॥ तर्हिकथंस्थातव्यमित्यतआ ह संतुष्टइति सततमितिविशेषणपंचकेनापिसंबध्यतेसुखदुःखयोर्मानावमानयोर्लाभालाभयोश्चसततंसर्वदापिसंतुष्टः ब्रह्मानंदानुभूत्यासंतो

संतुष्टःसततंयोगीयतात्मादृढनिश्चयः ॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्योमद्भक्तःसमेप्रियः ॥ १४ ॥

षयुक्तःसन्नेवप्रसन्नवदनोभवति सदानंदयुक्तत्वेहेतुमाह योगीति सर्वदाब्रह्मण्येवानंदात्मनिचित्तनैश्चल्येनस्थितिर्योगोस्यास्तीतियोगीसदा त्मारामइत्यर्थः योगित्वसिद्धेर्हेतुमाह यतात्मेति सततंयतःसंयतःसमंकायशिरोग्रीवमित्युक्तलक्षणेनस्थापितआत्मादेहोयस्यसयतात्मासत्ये वकार्यकारणसंघातनिरोधेसमाधिःसमाधिमतएवविपरीतप्रत्ययनाशस्ततएवसम्यग्ज्ञानंतद्वतएवविदेहमुक्तिरतोयतेःसदासमाधिनाभवि तव्यमितिसूचितं यद्वा यतोनिरुद्धआत्मास्वभावोवासनायस्यसयतात्मा सततंयोगीयतात्मेतिविशेषणाभ्यांनैश्चल्येनयोगसिद्धेःकारणमा ह दृढनिश्चयइति निरंतरसमाधिसंजातसम्यग्ज्ञानस्यविषयभूतेपरेब्रह्मण्येवात्मत्वानुभूत्यासमुत्पन्नोब्रह्मैवाहंनतुसंसारीत्येवंलक्षणोदृढःप्रमा णांतरप्रत्ययांतरैरच्छेद्यःस्वभावनिश्चयोयस्यसदृढनिश्चयः मूढोदेहेयथातथाब्रह्मण्येवारूढाहंबुद्धिरित्यर्थः यद्वा नित्यनिरंतरसमाधिनिष्ठासंभू तेनाधिष्ठानयाथात्म्यसंदर्शनेनारोपितवस्तुतत्प्रत्यययोरभावेसिद्धे सर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिसर्वस्यस्वस्यचसाक्षाद्ब्रह्ममात्रत्वाधिगमलक्षणोदृढः

प्रमाणांतराऽकंप्योनिश्चयोवस्तुतत्त्वावधारणरूपोयस्यसदृढनिश्चयः एवंदृढनिश्चयत्वसिद्धेःकारणमाह मय्यर्पितमनोबुद्धिरिति अहंवृत्ति
र्बुद्धिरिदंवृत्तिर्मनःइदमहमात्मिकेमनोबुद्धीमय्येवप्रत्यगभिन्नेपूर्णेब्रह्मण्यर्पितेसर्वदामदेकविषयत्वेनस्थापितेयेनसमय्यर्पितमनोबुद्धिः अहं
बुद्धेरिदंबुद्धेश्चमामेवविषयंकृत्वायःसर्वदामामनुसंधत्ते मद्भक्तोमदनुसंधानपरःसदासर्वत्रब्रह्ममात्रदर्शीब्रह्मविद्यतिःसमेईश्वरस्यप्रियः आ
त्मभूतत्वात्सर्वेषामात्मैवखलुप्रियः ज्ञानीत्वात्मैवमेमतमितिज्ञानिनःस्वात्मत्वेनावधृतत्वादात्मभूतोज्ञान्येवममनित्यप्रियस्तदन्येतुनैमित्ति
कप्रियाइत्यर्थः प्रियोहिज्ञानिनोत्यर्थमहंसचममप्रियइत्युक्तएवार्थः पुनरप्यत्रशुद्धात्मनांविवेकवतांसूक्ष्मबुद्धीनांवयमपिब्रह्मीभूयेश्वरस्यप्रिया
भविष्यामइतिश्रवणमनननिदिध्याससमाधिषुप्रवृत्तिसंभूत्यर्थंप्रतिपादितः ॥ १४ ॥ अद्वेष्टृत्वादीनिस्थिरमतित्वांतानित्रयस्त्रिंशत्सिद्धस्यल

यस्मान्नोद्विजतेलोकोलोकान्नोद्विजतेचयः ॥ हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तोयःसचमेप्रियः ॥ १५ ॥
अनपेक्षःशुचिर्दक्षउदासीनोगतव्यथः ॥ सर्वारंभपरित्यागीयोमद्भक्तःसमेप्रियः ॥ १६ ॥

क्षणानिसाधकस्यतुज्ञानपरिपाकसाधनान्यवश्यंसंपादनीयानीतिसूचयितुमध्यायसमाप्त्यंतंतानिप्रतिपादयति यस्मादिति लोकोजनो
यस्मान्नोद्विजतेउद्वेगंयथानभजतेयस्यब्रह्मविदआगमनश्रवणदर्शनादिनाप्राणिवर्गोनविक्षिप्यतइत्यर्थः लोकादुपद्रवकारिणश्चोरसर्पव्या
घ्रादेर्यःस्वयंचनोद्विजते तेषामागमनदर्शनस्पर्शनादिभिरुद्वेगंयथानप्राप्नोतीत्यर्थः हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तःइष्टप्राप्तौहर्षःरोगाद्युपद्रवप्राप्तावम
र्षोऽसहिष्णुताचोरसर्पादेःक्रूरजंतोर्दर्शनादिनाभयंप्राणहरणहेतोरनर्थस्यप्राप्तावुद्वेगोप्यथसर्वैरेतैश्चित्तविकारैःस्वाज्ञानकृतैर्मुक्तःसन् हर्षादी
नांविपरीतधर्मेषुपरिनिष्ठितोभूत्वायोमन्निष्ठायामेवतिष्ठतिसममप्रियइत्युक्तएवार्थः ॥ १५ ॥ ब्रह्मविदोलक्षणांतराण्याह अनपेक्षइति दृष्टेश्रुते
पिचवस्तुनिसर्वत्रदेहजीवनादावप्यसद्बुद्ध्याजीवतएवमुक्तत्वान्मोक्षेप्यपेक्षानविद्यतेयस्यब्रह्मनिष्ठस्ययतेःसोनपेक्षःसर्वकामनिर्मुक्तइत्यर्थः शु

चिःकर्मस्वसंगमःशौचमितिन्यायेनदेहेंद्रियादिभिरेवनतुस्वेनक्रियमाणेष्वन्नादानविसर्गादिषुदुष्टेष्वदुष्टेषुचकर्मसु कर्मण्यकर्मत्वदर्शनेनस्व
स्यतैःसंबंधाभावादकर्त्रात्मदर्शीब्रह्मविदेवशुचिर्नित्यशुद्धइत्यर्थः दक्षःश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणन्यायमीमांसादिसर्वशास्त्राणामध्ययनाध्या
पनतदर्थप्रकाशनानुष्ठानानुष्ठापनेषुसर्वेष्वपिचकर्मसुस्वयंबोद्धुंबोधयितुंकर्तुंकारयितुंचसमर्थइत्यर्थः तथापिसर्वारंभपरित्यागी आरभ्यंतइत्या
रंभाःसर्वेचतेआरंभाश्चसर्वारंभाःकर्माणिलौकिकानिवैदिकानिचसर्वाणिकर्माण्यविद्याकामसंकल्पाहंकारादिदोषप्रवर्धकत्वेन ज्ञानतत्फल
प्रतिबंधकत्वात्तानिपरित्यक्तुंशीलमस्यास्तीतिसर्वारंभपरित्यागी सर्वकर्मसंन्यासीत्यर्थः ननुविहिताचरणंधर्मस्तत्त्यागस्त्वधर्मःअधर्मेधर्मबु
द्धिर्धर्मेत्वधर्मबुद्धिश्चश्रोत्रियस्यविवेकिनःसंतापायैवभवति कथंधर्मंत्यक्त्वास्वयमधर्मंकृत्वाश्रोत्रियोनसंतपतीत्याशंकायां न कर्मणांमोक्षंप्र
त्यसाधनत्वात्समुत्पन्नज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वाच्चमुमुक्षोस्तत्त्यागस्यन्यायसिद्धत्वात्न्यायानुवर्तित्वाद्विद्वान्नतपतीत्याह गतव्यथइति गताचि

योनहृष्यतिनद्वेष्टिनशोचतिनकांक्षति ॥ शुभाशुभपरित्यागीभक्तिमान्यःसमेप्रियः ॥ १७ ॥

त्तान्निर्गताव्यथाकृत्याकृत्याननुष्ठानानुष्ठानकृतःसंतापोयस्यसगतव्यथः कृत्याकृत्ययोरनात्मकर्तृकयोरकर्त्रात्मदर्शीब्रह्मविन्नतपतीत्यर्थः नैनं
कृताकृतेतपतइतिश्रुतेः तर्हिकथंतिष्ठतीत्यतआह उदासीनइति आहारादौकर्मणियुक्तेऽयुक्तेचदेहेंद्रियादिषुस्वारब्धानुरूपेणप्रवृत्तेषुसत्सुस्व
यंतटस्थवदुदासीनःसाक्षीभूत्वाऽविक्रियात्मनातूष्णींतिष्ठतीत्यर्थः एवंलक्षणोयोमद्भक्तःसमेप्रियइत्युक्तार्थः ॥ १६ ॥ रागद्वेषातिरिक्तोमु
क्तेःप्रतिबंधोनकश्चिदस्तिमुमुक्षोस्तावदवश्यंपरिहर्तव्याविति सूचयितुंमुक्तस्यतद्राहित्यंलक्षणमित्याह यइति योब्रह्मविद्यतिःस्वयंपरेच्छया
अनिच्छयावाप्राप्तेपीष्टेवस्तुनिनहृष्यति परप्रयत्नेनापितत्रहर्षंनकरोतीत्यर्थः तथैवानिष्टंप्राप्यनद्वेष्टिस्वानिष्टप्रापकेप्यनिष्टेर्थेअप्रीतिंनकरोती
त्यर्थः महत्यनर्थेसंप्राप्तेसतिनशोचतिस्वनिष्ठयाधैर्येणचतदविषयात्मज्ञानबलेनापिचस्वयमश्रुमोक्षंविलापंचनकरोतीत्यर्थः तथाप्राप्तस्यानर्थस्य

निवृत्तिंनकांक्षति प्रारब्धभोगक्षयमंतरावांछामात्रेणतन्निवृत्तेरसंभवात्तितिक्षयातत्प्रतीकारायनकिंचिद्यततइत्यर्थः किंच शुभाशुभपरित्यागी शुभानिपुण्यान्यशुभानिपापान्यज्ञानसहभावीनिइच्छयाऽनिच्छयावाचिदाभासेनक्रियमाणानिकर्माण्यकर्मत्वज्ञानेननाहंकर्तास्मीतिपरित्यक्तुंस्वस्माद्विश्लेषयितुंशीलमस्यास्तीतिशुभाशुभपरित्यागी देहेंद्रियादिभिरेवकृतैःकर्मभिःप्रत्यग्दृष्ट्यास्वयंनश्लिष्यतइत्यर्थः तद्यथापुष्करपलाशइत्यादिश्रुतेः यएवंलक्षणोभक्तिमान्ज्ञानवान्यतिःसमेप्रियइत्युक्तएवार्थः ॥ १७ ॥ इदंब्रह्मविद्यतेर्लक्षणंविशिष्टतरंविकारहेतुष्वप्यविकारात्मनाऽवस्थानरूपंसर्वप्रत्यक्षमित्याह समइतिद्वाभ्यां लोकेत्वपकर्ताशत्रुरुपकर्तातुमित्रंलोकदृष्टिमनुसृत्यतन्न्यायमत्राहनतुविद्वद्दृष्टिं अहमेवेदंसर्वमितिसर्वात्मदर्शिनोविदुषःशत्रुमित्रादिभेदप्रत्ययासंभवात्प्रारब्धवशाद्देहस्यकश्चिदपकारीभवतिकश्चिदुपकारीभवति तत्रशत्रौमित्रेचस्वयंविद्वान्समःसमदर्शनस्तथा तत्कृतयोर्मानावमानयोःपूजातिरस्कारयोःसंतोषविषादहेत्वोरपिसमोनिर्विकारएव

समःशत्रौचमित्रेचतथामानावमानयोः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषुसमःसंगविवर्जितः ॥ १८ ॥

भवतीत्यर्थःतथैवशीतोष्णसुखदुःखेषुप्राप्तेषुसमःसमदर्श्येवभवति किंच तुल्यनिंदास्तुतिःनिंदाविद्यमानानामविद्यमानानांवादोषाणांप्रत्यक्षेणवर्णनंस्तुतिस्तुतथाविधगुणानांप्रत्यक्षेणकीर्तनं निंदाचस्तुतिश्चनिंदास्तुतीअनात्मगोचरेतुल्येसमेयस्यसतुल्यनिंदास्तुतिस्तयोःसमोनिर्विकारइत्यर्थः मानावमानयोःशीतोष्णादिषुचसमदर्शनसिद्धेर्हेतुमाह संगविवर्जितइति मानावमानशीतोष्णादीनामनुभवितासाभासोहंकारस्तत्तादात्म्याध्यासएवसंगस्तेनविवर्जितः विज्ञानात्मविषयकमानावमानादेरविषयेपरेब्रह्मण्यात्मभावापन्नतयास्वयंतत्संबंधरहितएवसन्सर्वत्रसमदर्श्येवभवतीत्यर्थः ततएवमौनीवाचंयमोवाच्याभावात् नहिसर्वंब्रह्मैवपश्यतोविदुषोवाच्यमस्तितदभावादेवविद्वान्मौनी विजानान्विद्वान्भवतेनातिवादीतिश्रुतेः प्रारब्धवशात्प्राप्तेनयेनकेनशिष्टेनवाऽशिष्टेनवासदसत्त्वभावनानिर्मुक्तेनभैक्षेणवस्तुनाल्पेनमहतावासंतुष्टःसंतृप्तः संप्राप्तालंप्रत्ययइत्यर्थः येनकेनचिदाशितइतिस्मृतेः अनिकेतःनिकेतोनिवासोनियतोनविद्यतेयस्ययतेःसोनिकेतःग्रामैकरात्रइत्यर्थः

अष्टौमाःस्वेकाकीयतिश्चरेदितिश्रुतेः स्थिरमतिः विपरीतभावनाजनकेषुमानावमानशीतोष्णादिषुसुखदुःखादिषुप्राप्तेष्वपि सर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिसर्वदासर्वत्रब्रह्माकारापन्नाएकवृत्त्यास्थिरानिश्चलामतिर्मननशीलाचित्तवृत्तिर्यस्यसस्थिरमतिःस्थिरप्रज्ञइत्यर्थः दृढनिश्चयइतिज्ञानस्यमानांतरबाधराहित्यंस्थिरमतिरितिवृत्तिनैश्चल्यमितितयोर्भेदः भक्तिमान् एकांतभक्तिर्गोविंदेयत्सर्वत्रतदीक्षणं अहैतुक्यव्यवहितायाभक्तिःपुरुषोत्तमे लक्षणंभक्तियोगस्यनिर्गुणस्यह्युदाहृतंअस्यार्थःअहैतुकीनिमित्तरहिताविपरीतप्रत्ययनिवृत्त्यादिप्रयोजनवर्जिताब्रह्मविदांस्वभावसिद्धाचाव्यवहिताऽविच्छिन्नाचवृत्त्यंतरवर्जिता पुरुषोत्तमेप्रत्यगभिन्नेपरमात्मनियाभक्तिरखंडाकारवृत्तिस्तदेवनिर्गुणस्यनिर्गुणविषयस्यभक्तियोगस्यभक्तेर्लक्षणंस्वरूपंमहद्भिरुदाहृतमुक्तमित्यर्थः निरुक्तलक्षणामुख्याभक्तिरस्यास्तीतिभक्तिमान्ब्रह्मनिष्ठोयोनरः स्वनिष्ठयास्वंब्रह्मै

तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनीसंतुष्टोयेनकेनचित् ॥ अनिकेतःस्थिरमतिर्भक्तिमान्मेप्रियोनरः ॥ १९ ॥ येतुधर्म्यामृतमिदंयथोक्तंपर्युपासते ॥ श्रद्दधानामत्परमाभक्तास्तेतीवमेप्रियाः ॥ २० ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेभक्तियोगोनामद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वनारयतिप्रापयतिनतुयोन्यंतरंलोकांतरंचेतिनरोब्रह्मविद्यतिःसमेप्रियइत्युक्तएवार्थः॥१८॥१९॥अद्वेष्टासर्वभूतानामित्यारभ्यात्रयदुक्तंब्रह्मनिष्ठस्यब्रह्मविदोलक्षणजातंतत्सर्वं मोक्षैककामैःसर्वतोविरक्तैःसाधकैर्यतिभिःश्रवणमननाभ्यांसमुत्पन्नज्ञानस्यपरिपाकैकसाधनमवश्यंसंपादनीयमितिबोधयितुं तत्संपादननिष्ठान्साधकान्प्रस्तुवन्नध्यायमुपसंहरति येत्विति तुशब्दःसिद्धेभ्यःसाधकानांव्यावृत्त्यर्थः येतुमद्भावापत्तिमेवप्रार्थयमानाःसुखसाधनंसिद्धंसर्वसंन्यस्यश्रवणादिनासंपन्नज्ञानवंतोयतयःश्रद्दधाना इदंमुक्तेःपरमसाधनमवश्यमनुष्ठेयमितिविश्वासवंतःसंतोमत्परमाः अहंनिर्विशेषंपरंब्रह्मैवपरमंनिरतिशयस्थानंप्राप्तव्यमितियेषांतेमत्परमामय्येवपरमार्थत्वबुद्ध्योभूत्वा यद्वा अहमेवपरमोनिरतिशयैश्वर्यसंपन्नोविश्वाधिकोनुल्लंघ्याज्ञईश्वरइतिधीर्येषांतेमत्परमामयिपरमेश्वरत्वबुद्ध्या मदाज्ञावशवर्तिनोभूत्वायथोक्तमद्वेष्टासर्वभूतानामि

त्यादिनामयाप्रतिपादितंधर्म्यामृतंयतीनांस्वधर्मत्वेनप्रयत्नादनुष्ठेयत्वाद्धर्म्यं यद्वा मुमुक्षुत्वधर्मेणप्राप्यंधर्म्यंअमृतस्यमोक्षस्यनियतसाधनत्वादमृतमिदमद्वेष्टृत्वादिसाधनजातंपर्युपासते नित्यंसमनुतिष्ठंति तेमद्भक्तामद्भावनानिष्ठामेममेश्वरस्यातीवात्यंतंप्रियाःपरप्रेमाश्रयाभवंति लोकेसर्वेषांयथोक्तकारिणस्त्वत्यंतप्रियाःसंतोदृष्टास्तद्वद्यथोक्तकारिणोयेतुयतयोभवंति तेममात्यंतप्रियाइतिस्वोक्तेमोक्षसाधनेतेषांप्रवृत्तिसिद्धयइयंस्तुतिः ततःपरमेश्वरस्यातिप्रियत्वसिद्धयेभवबंधविमुक्तयेचयथोक्तमिदंधर्म्यामृतंयतिभिःकृतश्रवणैर्मोक्षैककामैःप्रयत्नेनानुष्ठातव्यमितिसिद्धं ॥ २० ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानंदात्मसरस्वतीशिष्यश्रीशंकरानंदसरस्वतीकृतौगीतातात्पर्यबोधिन्यांद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीताटीकायांतात्पर्यबोधिन्यांद्वादशोऽध्यायःसमाप्तः ॥

॥ अथश्रीमद्भगवद्गीताटीकायांतात्पर्यबोधिन्यांत्रयोदशाध्यायप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ मुमुक्षूणांसत्त्वशुद्ध्यर्थमीश्वरोपास्तिरवश्यंकर्तव्येतितेषांमंदातिमंदात्यंतमंदप्रज्ञावतामुपासनाभेदंचोपास्त्यापरिशुद्धा त्मनामक्षरोपास्तिर्विदेहमुक्त्यैकर्तव्येतिसूचयितुं श्रवणादेरुत्तरोत्तरस्योत्कृष्टत्वंचप्रतिपाद्य ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनानात्मबंधनिर्मुक्तानांजी वन्मुक्तानांब्रह्मविदामद्वेष्टृत्वादिकंलक्षणंसाधकानांतुतदेवसाधनमनुष्ठातव्यमितिबोधयित्वाधुनाजिज्ञासोर्मोक्षैककामस्य कथंब्रह्मात्मैकत्व विज्ञानंकिंब्रह्मकस्त्वात्माकःपुनरनात्मातत्कृतोबंधश्चकःसकथंज्ञानेननिवर्ततेकिंज्ञानंज्ञानसाधनंचकथंवाजीवन्मुक्तिश्चेत्याकांक्षायांक्षेत्रक्षेत्रज्ञ योरनात्मात्मशब्दार्थयोःप्रकृतिपुरुषयोर्विवेचनं विविक्तस्यात्मनःक्षेत्रज्ञस्यब्रह्मणैकत्वंविविक्तयोरपिक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्वैलक्षण्यज्ञानदार्ढ्यार्थंपुनः पुनर्विवेचनं प्रकृतेर्बंधकत्वमात्मनोप्यध्यासकृतोबंधइतिबोधयितुमात्मनोऽद्वितीयत्वंचसम्यक्प्रतिपादयितुंत्रयोदशाध्यायआरभ्यते तत्रा दौक्षेत्रज्ञंक्षेत्रात्संक्षेपेणविविच्यविविक्तस्यात्मनोब्रह्मणैकत्वंबोधयितुंश्रीभगवानुवाच इदमिति सत्वादीनांत्रयाणांगुणानांसाम्यावस्था

इदंशरीरंकौंतेयक्षेत्रमित्यभिधीयते ॥ एतद्योवेत्तितंप्राहुःक्षेत्रज्ञइतितद्विदः ॥ १ ॥

लक्षणायात्वपराप्रकृतिः सैवभोक्तुःपुरुषस्यादृष्टद्वारेश्वरप्रेरणयागुणवैषम्यंप्राप्य सुखदुःखानुभूतेर्बंधस्यचमोक्षस्यापिचसाधनतयास्वयमेवदे हेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्यादिरूपेण रागद्वेषादिरूपेणशमदमादिरूपेणचशब्दादिविषयरूपेणापिजागराद्याकारेणापिचबहुधापरिणमते तदेवेदं कार्यकारणसंघातलक्षणंप्रत्यक्षेणानुभूयमानंशरीरंक्षेत्रं रागद्वेषादिदोषविशिष्टःपुमान्क्षीयतेनेनेतिवा क्षितेःक्षयात्संसारात्मकादनर्थाच्छ मादियुक्तंपुरुषंत्रायतइतिवा सर्वदादीपशिखावत्स्वयंक्षिणोतीतिवा सुखदुःखादिफलोत्पादनेक्षेत्रवदाचरतीतिवाक्षेत्रमितिक्षेत्रशब्देनाभि धीयतेविद्वद्भिरित्यर्थः प्रकृतिःप्राकृतंचदृश्यजातंसर्वंक्षेत्रंतदेवेदंशरीरमितिक्षेत्रशब्देनानात्मस्वरूपंनिरूप्याथात्मस्वरूपंबोधयितुमाह एत दिति एतदनुभूयमानंशरीरलक्षणंक्षेत्रंयोवेत्तिस्वाभाविकेनज्ञानेनापादतलमस्तकंविषयीकृत्याहमिति गुरूपदेशजन्येनचस्वस्यविषयभूतं बुद्ध्यादिस्थूलांतमिदंशरीरमिदंचक्षुरयंप्राणोयंशब्दोयंगंधइतियःप्रत्यक्षेणेदंशब्दप्रत्ययार्थंकृत्स्नंदृश्यजातंविजानाति तंक्षेत्रस्यानात्मनोदृश्य

जातस्यवेदितारमहंपदप्रत्ययार्थंचेतनंपुरुषं क्षेत्रज्ञइतिक्षेत्रंप्रकृतिंप्राकृतंचसर्वंदृश्यंस्वतोभिन्नंजानातीतिक्षेत्रज्ञआत्मेतिप्राहुः बहिरंतःसर्वत्र दृश्यंसर्वंप्रत्यक्षादिप्रमाणैःसाक्षाद्व्यवधानेनविनाचयोविजानातिसएवक्षेत्रज्ञआत्मेति तद्विदःआत्मस्वरूपज्ञाःसंतोवदंति यद्वा तयोःक्षेत्र क्षेत्रज्ञयोःस्वरूपंज्ञेयत्वज्ञातृत्वप्रकाश्यत्वप्रकाशकत्वविकारित्वाविकारित्वादिलक्षणैःपरस्परविलक्षणंयेविजानंतितेतद्विदआत्मानात्मस्वरूप ज्ञावसिष्ठादयो ज्ञेयंसर्वमनात्मातज्ज्ञातात्वात्मैवाहंपदार्थइतिनिगदंतीत्यर्थः ननुकार्यकरणसंघातव्यतिरिक्तोनकश्चिदहंपदार्थोज्ञातोपलभ्यते कथमिदंशरीरंक्षेत्रमेतद्योवेत्तिसक्षेत्रज्ञइत्युच्यते प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधात् अहंगच्छाम्यहंभुंजइतिगंतव्यभोक्तव्यपदार्थज्ञातृत्वंक्रियाकरणं चसंघातस्यैवदृश्यते अयमेतस्यपुत्रोभवतिएतत्सदृशत्वादित्यनुमानेनोपमानेनचेदंशब्दार्थःसंघातएवभवति आयुराशास्तेयजमानोऽसा वितिसंघातस्यैवायुराद्याशासाश्रूयते असावित्यदःशब्दस्यप्रत्यक्षार्थवाचकत्वादितिचेद्भवानत्रप्रष्टव्यः ज्ञातात्रदेहोवा इंद्रियगणोवा प्रा णोवा मनोवा बुद्धिर्वा अहंकारोवा उतसमुदायोवेति नाद्यः स्वापपारवश्यादौदेहस्यज्ञानादर्शनात् पादेमेवेदनाशिरसिमेसुखमितिदे हस्यसुखदुःखज्ञातुर्देहान्यत्वेनोपलभ्यमानत्वाच्च नद्वितीयः दृष्टिर्मेमंदावाङ्मेस्पष्टेतितत्सौष्ठवासौष्ठवपरिज्ञातुस्तद्भिन्नत्वेनावगमात् नतृती यः निद्रादौस्वपरज्ञानादर्शनात् नचतुर्थोनपंचमोनापिषष्ठश्च मनोमेव्यथितंबुद्धिर्मेचपलादुष्टोमेहंकारइतिमनआदीनांस्वान्यज्ञेयत्वावगमात् यज्ज्ञेयंतज्जडमितिज्ञेयस्यघटादेर्जडत्वदर्शनात् जडस्यमनआदेर्ज्ञातृत्वासंभवात् तेषांतुतथात्वेघटस्यापितथात्वंस्यात्ज्ञेयत्वस्योभयसाधार ण्यात् नैवचसप्तमः अवयवानामचेतनत्वेत्ववयविनोपिकाष्ठभारवदचेतनत्वात्ज्ञातृत्वानुपपत्तेः तर्हिचैत्रेणज्ञातस्यमैत्रस्याप्यचेतनत्वं प्रसज्यतेतिचेत्तदिष्टापत्तेः चैत्रेणमैत्रशरीरस्यैवज्ञातत्वाच्छरीरादेरचेतनत्वस्यसाधितत्वान्नास्माकमेतदनर्थायभवति किंच देहादेर्ज्ञातादे हादिभ्योभिन्नएवभवतिज्ञातृत्वात्घटज्ञातृवदित्यादियुक्तिभिः चक्षुषोद्रष्टाश्रोत्रस्यद्रष्टावाचोद्रष्टामनसोद्रष्टाबुद्धेर्द्रष्टातमसोद्रष्टासर्वस्यद्रष्टेत्यादि श्रुतिभिश्च सम्यग्विचार्यमाणेक्षेत्रस्यानात्मनस्तद्धर्माणांतदवस्थानांचज्ञाताक्षेत्राद्भिन्नएवभवति नतुक्षेत्रंदेहेंद्रियादिलक्षणं तथात्वेममेदं

शरीरंचक्षुरितिशरीरादिषुस्वभिन्नत्वज्ञानंनस्यात् स्वभिन्नत्वज्ञानस्यविवेकिप्रसिद्धत्वात् क्षेत्रात्क्षेत्रज्ञोभिन्नएवततएवोच्यतेभगवतासर्व
ज्ञेनइदंशरीरंक्षेत्रमेतद्योवेत्तिसक्षेत्रज्ञइति त्वदुक्तंप्रत्यक्षादिप्रमाणमविवेकिविषयमतोनकश्चिदत्रविरोधः ननुक्षेत्राद्व्यतिरिक्तःक्षेत्रज्ञोनाम
क्षेत्रज्ञाताअयमितिनकश्चिदुपलभ्यते उपलंभाभावात्तदभावएवेतिचेद्भवानत्रप्रष्टव्यः किंक्षेत्राभावउच्यते उतक्षेत्रज्ञाभावइति नाद्यः प्र
त्यक्षेणोपलभ्यमानस्यक्षेत्रस्याभावकथनायोगात् नद्वितीयः क्षेत्रोपलब्धुःक्षेत्रज्ञस्याभावेइदंशरीरमयंघटःपटोयमित्यादिदृश्यप्रत्ययाभावप्र
संगात् सूर्याभाववत्क्षेत्रज्ञाभावेजगदांध्यंप्रसज्येत क्षेत्रज्ञेनखलुसूर्यवत्स्वमहसामहदादिस्थूलांतंदृश्यजातंबहिरंतर्व्याप्येदंसर्वंभास्यते इ
दमिदमितिसर्वंज्ञायतेच अन्यथात्वांतरमहदादीनांबहिर्घटादिपदार्थानांसुखादिप्रत्ययानांजाग्रदाद्यवस्थानांचस्वरूपविवेकविज्ञानाभाव
प्रसंगात् प्रत्यक्षादिसर्वप्रमाणानामहमादिप्रमेयानांचसर्वेषांप्रामाण्यंयतःसिध्यतितदभावःकेनसंपादयितुंशक्यतेतदभावेस्वाभावप्रसंगात्
ननुचिदाभासोस्त्येवप्रमातासर्वप्रमाणानांप्रामाण्यनिर्वोढेतिचेन्न तस्यापिविकार्यंतःपातित्वेनसर्वज्ञत्वानुपपत्तेः अंतःकरणविकारैःसा
र्धंक्षणेक्षणेविकृतिंगच्छतश्चिदाभासस्यापिविकारित्वात्तद्भावानुसारित्वाच्चजाग्रदाद्यवस्थास्वस्यसर्वस्यव्यवहारस्यविज्ञानायोगात् ननुवि
श्वादयःसंत्येवाऽवस्थाविज्ञातारइतिचेन्न क्षेत्रज्ञानेकत्वप्रसंगात् एतद्योवेत्तीत्येकवचनेनक्षेत्रज्ञैकत्वश्रवणादभिमानस्यविकारित्वाज्जा
ग्रदाद्यवस्थाभिमानवतांविश्वादीनांविकारित्वेननित्यत्वाऽसंभवादेकस्यावस्थात्रितयज्ञानानुपपत्तेः योजागरमन्वभूवंयःस्वप्नमद्राक्षंयःसु
खमस्वाप्संसोहंतिष्ठामीतिअवस्थाज्ञातुर्विश्वादिभ्योभिन्नत्वावगमात् तेषामविकारित्वंनित्यत्वंचनसिद्ध्यतितदसिद्धौअवस्थात्रितयज्ञानंच
नसिध्यति अतस्तेभ्योभिन्नोऽविकारीनित्यश्चैकश्चेतनश्चक्षेत्रस्यसर्वस्यापिज्ञाताक्षेत्रज्ञआत्मैवेतिसिद्धं नन्वात्मनःक्षेत्रज्ञत्वमस्तुतथाप्ययमि
तिस्वयंक्षेत्रज्ञातानोपलभ्यतेतत्कथमितिचेदुच्यते ज्ञात्रंतराभावात्तदुपलंभाभावः ज्ञात्रंतराभ्युपगमेत्वनवस्थाप्रसंगात् क्षेत्रज्ञस्यायमिति

ज्ञातत्वेक्षेत्रभावापत्त्याक्षेत्रज्ञत्वंहीयेत अनित्यत्वाचेतनत्वादिदोषश्चस्यात् एकोदेवइति एकएवसाक्षीस्वप्रकाशइति अजोनित्यःशाश्व
तइत्यादिश्रुतिविरोधप्रसक्तेश्च अतआत्माघटादिवन्नज्ञानविषयः ननु तरतिशोकमात्मविदित्यात्मवेदनवतःशोकतरणंश्रूयतेकथमयमस्मीत्या
त्मन्यविज्ञातेशोकतरणंविदुषःसिध्येदतोयमित्यात्माकथंज्ञायतइतिचेच्छ्रौतेनैवज्ञानेनात्माज्ञातव्यस्तत्कथमितिचेदुच्यते नांतःप्रज्ञंनबहिःप्र
ज्ञंनोभयतःप्रज्ञंनप्रज्ञानघनंनप्रज्ञंनाप्रज्ञमदृश्यमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिंत्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारंप्रपंचोपशमंशिवमद्वैतंचतुर्थमन्यं
तेसआत्मासविज्ञेयइतिश्रुत्या नांतःप्रज्ञमित्यादिनातैजसविश्वादिभ्योभिन्नत्वंतेषामनात्मत्वंचप्रतिपाद्य अदृश्यमित्यहमादिसर्वदृश्यभिन्नत्व
व्यवहार्यमितिकर्मेंद्रियाविषयत्वमग्राह्यमितिज्ञानेंद्रियाविषयत्वमलक्षणमित्यनुमानागम्यत्वमचिंत्यमितिमनसोप्यगोचरत्वमव्यपदेश्यमिति
वागविषयत्वमेकात्मप्रत्ययसारमितिचिदेकरसत्वंस्वगतभेदराहित्यंच प्रपंचोपशममितिविजातीयभेदराहित्यमद्वैतमितिसजातीयभेदराहि

क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धिसर्वक्षेत्रेषुभारत ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानंयत्तज्ज्ञानंमतंमम ॥ २ ॥

त्यंच शिवमितिआनंदघनत्वंचतुर्थमितिस्वाभासविश्वादित्रितयमपेक्ष्यतुर्यत्वंसर्वदृश्यवैलक्षण्यंचसम्यगात्मनःप्रतिपाद्य यएवंसर्वदृश्यविल
क्षणश्चिदानंदैकरसःसएवात्मास्वलक्षणलक्षितःसोयमहमस्मीतिविद्वद्भिःस्वात्मनाज्ञेयोज्ञातव्यइतिबोध्यते अनेनश्रौतेनज्ञानेनाविद्यातत्कार्य
संबंधरहितमात्मानंस्वंज्ञात्वाविद्वान्संसारान्मुक्तोभवत्यतःसर्वदृश्यविलक्षणत्वंक्षेत्रज्ञत्वंचात्मनोलक्षणमितिसिद्धं ॥१॥ एवमिदंशरीरंक्षेत्रमेत
द्योवेत्तिसक्षेत्रज्ञइत्यनात्मनोप्यात्मनश्चस्वरूपंगृहप्रदीपवत्विभज्यदर्शयित्वा क्षेत्रज्ञस्यात्मनःश्रुत्यादिप्रमाणसिद्धंब्रह्माभिन्नत्वंप्रतिपादयति
ब्रह्मणःपरोक्षत्वसद्वितीयत्वनिवृत्तयेआत्मनोप्यात्यंतिकसंसारनिवृत्तयेचानंदरूपत्वसिद्धयेच क्षेत्रज्ञमितिभायामखंडवृत्तावेवसदारमतइतिहे
भारत सर्वक्षेत्रेषुसर्वेषुब्रह्मादिस्तंबपर्यंतेषुक्षेत्रेषूक्तलक्षणेषुशरीरेषु यःक्षेत्रज्ञस्तत्तत्क्षेत्रतद्धर्मतत्कर्मतदवस्थानांचज्ञाताएकःपरिपूर्णोपि स्वयंघटा
दिभिराकाशवदविद्ययास्वात्मनिकल्पितैस्तैस्तैरुपाधिभिःसुखदुःखादिप्रत्ययैश्चविभक्तइवप्रतिशरीरमहमहमित्यहंप्रत्ययार्थत्वेनस्थितः सर्वप्र

त्ययसाक्षीप्रत्यग्लक्षणस्तमुक्तलक्षणेनसर्वेभ्यःक्षेत्रेभ्यःसम्यग्विभक्तं तत्तदुपाधितद्धर्मतत्कर्माद्यस्पृष्टंतत्तच्छब्दप्रत्ययागोचरमाकाशवन्निरा
कारंनिर्विकारंनिरंजनंकूटस्थासंगचिद्रूपमात्मानंमांसर्वश्रुतिप्रसिद्धंसत्यज्ञानादिलक्षणंनिर्विशेषंपरंब्रह्मविद्धि अयमात्माब्रह्मेतिश्रवणादात्मा
नंपरंब्रह्मेत्यवगच्छेत्यर्थः सर्वशरीरेष्वात्मैकत्वंपूर्वमेवप्रतिपादितंसर्वक्षेत्रेष्वमहर्थत्वेनस्थितआत्माब्रह्मैवेतिअवेहीत्यर्थः एवंक्षेत्राद्विभक्तंक्षेत्र
ज्ञंचमामेवयथावेत्सितथाक्षेत्रस्याविद्याकार्यत्वेनस्वतःसत्ताभावान्मयिब्रह्मण्यधिष्ठानेकल्पितंक्षेत्रमपिमामेवविद्धिअवेहिअत्रापिहिक्षेत्रस्यक्षे
त्रज्ञवत्ब्रह्माभिन्नत्वंबोधयति अन्यथाद्वैतहेतोर्देहादिप्रपंचस्यपृथग्विद्यमानत्वेब्रह्मणोऽद्वितीयत्वंनसिध्यति तदभावेअद्वैतश्रुतिविरोधःस्या
त्ततःक्षेत्रज्ञंचक्षेत्रमपिमांविद्धीतिद्वयोरपिब्रह्मत्वप्रतिपादनंयुक्तं तेनचस्वापेक्ष्यंचप्रयोजनंतयोर्ब्रह्माभिन्नत्वज्ञानदृढीकरणमेवततःक्षेत्रंक्षेत्रज्ञश्च
सर्वंब्रह्मैवेतिसिद्धं तथाचश्रुतिःस्मृतिश्च भोक्ताभोज्यंप्रेरितारंचमत्वासर्वंप्रोक्तंत्रिविधंब्रह्ममेतत् वासुदेवात्मकान्याहुःक्षेत्रंक्षेत्रज्ञएवचेति न
नुक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरुभयोरपियदीष्टंब्रह्ममात्रत्वंतर्हिसर्वंब्रह्मैवेत्युक्त्यासर्वस्यब्रह्ममात्रत्वंसिध्यति किमिदंशरीरंकौंतेयेत्यादिग्रंथगौरवेणेतिनशंकनी
यं इदंशरीरंक्षेत्रमितिप्रकृतिंप्राकृतंचसर्वंदृश्यंक्षेत्रमेवेत्यनात्मस्वरूपंनिरूप्य एतद्योवेत्तिसक्षेत्रज्ञइतिक्षेत्रज्ञस्यात्मनःक्षेत्रतद्धर्मतत्कर्मतदवस्था
संबंधलेशराहित्येप्रतिपादिते क्षेत्राद्विभिन्नमकर्तारमभोक्तारमविकारमविक्रियंकूटस्थासंगचिद्रूपंक्षेत्रज्ञमेवस्वंसाक्षाद्विदितवतःसतामसतांचदे
हेंद्रियादिव्यापाराणांसर्वदातटस्थमेवात्मानंप्रत्यग्वृत्त्यापश्यतोविदुषः क्षेत्रधर्मैःकर्तृत्वभोक्तृत्वादिभिर्जरारोगादिभिश्चतत्कर्मभिःपुण्यपापैस्त
द्गोचरैर्मानावमानैश्चविक्षेपोनसंभवत्येवंजीवन्मुक्तिसुखंचागामिसंचितादिसर्वकर्मक्षयश्चसिध्यति क्षेत्रंज्ञंचापिमांविद्धीतिन्यायेनक्षेत्रंक्षेत्रज्ञं
स्वंसर्वंचब्रह्मैवप्रश्यतस्तुद्वैतप्रत्ययाभावात्सर्वदावासनाक्षयोमनोनाशश्च ततःप्रारब्धक्षयांतेविदेहकैवल्यंतत्सुखंचसिध्यतीतीममर्थंसूचयितुंक्षे
त्रक्षेत्रज्ञयोर्विभजनंतयोर्ब्रह्ममात्रत्वंचप्रतिपाद्याधुनाक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ब्रह्माभिन्नत्वदर्शनलक्षणमेवज्ञानंमुक्तेःपरमकारणमितिनिश्चिनोति क्षेत्रक्षेत्र
ज्ञयोरिति यद्यपिपुरुषःप्रकृतेर्भिन्नस्तद्गुणकर्मसंबंधलेशशून्यःसदाऽसंगचिद्रूपएवेत्येवंलक्षणंप्रकृतिपुरुषयोःपरस्परभिन्नत्वविज्ञानंमुक्तेःपरम

मकारणमितिसांख्यामन्यंते तथापिप्रकृतिसान्निध्यात्बाधितानुवृत्त्यापुरुषस्यपुनःपुनःसंसारःप्रतीयतेनतुनिःशेषेणनिवर्तते निःशेषसंसार
निवृत्तिःखलुमोक्षोब्रह्मात्मनावस्थानलक्षणः निरंजनःपरमंसाम्यमुपैतीत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः सएषपरावरैकत्वज्ञानैकलभ्यः तस्मिन्दृष्टेपरा
वरइतिश्रवणात्ततःपरावरैकत्वविषयकमेवज्ञानंनिःशेषसंसारध्वांतविध्वंसकंविदेहमुक्तेःपरमकारणमितिमत्वोच्यते क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति क्षेत्रक्षे
त्रज्ञयोःप्रकृतिपुरुषयोर्ज्ञानंयत्तयोर्याथात्म्यवेदनंसर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिप्रत्यग्दृष्ट्याक्षेत्रस्यक्षेत्रज्ञस्यचब्रह्ममात्रत्वदर्शनलक्षणंतदेवसम्यग्ज्ञान
मात्यंतिकसंसारनिवृत्तिकारणमिति सर्वज्ञस्यममेश्वरस्यमतमभिमतंनिश्चयइत्यर्थः यद्वा येनज्ञानेनक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोस्तत्त्वंज्ञाताज्ञेयंचसर्वंब्रह्मैवेत्य
वगम्यतेतदेवममब्रह्मणोज्ञानमितिमतं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरप्रतिबद्धवृत्त्याब्रह्ममात्रत्वावगमनमेवब्रह्मज्ञानंकैवल्यकारणमितिऋषीणामभिमतंनि
श्चितमित्यर्थः ननुसर्वक्षेत्रेषुक्षेत्रज्ञआत्माब्रह्मैवेतिजीवेश्वरयोरेकत्वमनुपपन्नंप्रत्यक्षादिसर्वप्रमाणविरोधात् प्रत्यक्षेणहिजीवस्यजन्ममृत्युसुखदुः
खादिलक्षणःसंसारःकर्मैकनिबंधनउपलभ्यते तद्वताजीवेनेश्वरस्यैकत्वेत्वीश्वरव्यतिरेकेणभोक्तंतराभावादीश्वरस्यैवसंसारप्रसंगात् तथात्वे
त्वनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीत्यादिश्रुतिविरोधःप्रत्यक्षविरोधश्चस्यात् जीवस्यवापीश्वराभिन्नत्वेजीवव्यतिरिक्तेश्वराभावात् जीवस्यैवसर्व
नियंतृत्वंस्यात् स्वतंत्रस्यतस्यसंसारानुपयोगात्संसारस्यात्यंताभावःप्रसज्येत संसारसंसारिणोरुभयोरप्यभावेप्रत्यक्षविरोधश्च कर्मानुगान्य
नुक्रमेणदेहीस्थानेषुरूपाण्यभिसंप्रपद्यतेतयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्तीत्यादिश्रुतिविरोधश्च द्वासुपर्णासयुजाइत्यादिभेदशास्त्रविरोधोपिचस्यात्
मंत्रेषुकर्माणिकवयोयान्यपश्यन्तानित्रेतायांबहुधासंततानि तान्याचरथनियतंसत्यकामाइत्यादिकर्मशास्त्रस्य तरतिशोकमात्मवित् आत्मा
वाअरेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्यइत्यादिज्ञानशास्त्रस्यचानर्थक्यंस्यात् जीवईश्वराद्भिन्नःजननादिमत्त्वात्किंचिज्ज्ञत्वात्निकृष्टोपाधिमत्त्वात्नि
त्यदुःखित्वात्नियम्यत्वाच्चेत्यनुमानविरोधाच्चतयोरेकत्वंनसिध्यतीतिचेन्न बहुश्रुतिस्मृतिविरोधापत्तेस्तथाहि अयमात्माब्रह्म प्रज्ञानंब्रह्म अ
हंब्रह्मास्मि तद्धाएततब्रह्माद्वयंसदानंदचिन्मात्रमात्मैवतदेतत्सत्यमात्माब्रह्मैवब्रह्मात्मैव अत्रह्येवनविचिकित्स्यं सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरंनित्यंतत्त्वमे

वत्वमेवतत् तत्त्वमसिसएकइत्यादिबहुश्रुतिभिः सोहंसचत्वंसचसर्वमेतत् आत्मनोब्रह्मणोभेदमसंतंकःकरिष्यति एकस्त्वमात्मापुरुषः
पुराणः सकलमिदमहंचवासुदेवः जीवोब्रह्मैवनापरः सर्वेवयमतःपरं भोक्तारंयज्ञतपसां क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धि उपद्रष्टानुमंताचेत्यादि
स्मृतिभिश्चब्रह्मात्मनोरेकत्वमेवनियमेनप्रतिपाद्यते आत्माब्रह्मैवभवतिसद्रूपत्वाच्चिद्रूपत्वादानंदरूपत्वादविक्रियत्वादसंगत्वात्परिपूर्णत्वा
च्चयन्नैवंतन्नैवंयथाबुद्ध्यादिः जीवेश्वरयोर्भेदोऽसत्यःउपाधिकल्पितत्वात्घटाकाशमहाकाशवत् जीवोपाधिर्मिथ्यामायाकार्यत्वात्स्वप्नार्थव
दित्यादिभिर्युक्तिभिश्च सम्यग्विचार्यमाणेतयोरभेदएवावगम्यतेनैवेषदपिचभेदः सतितुतयोर्भेदेभेददर्शननिषेधायोगात् नात्रकाचन
भिदास्तिनैवात्रकाचनभिदास्ति अत्रभिदामिवमन्यमानःशतधासहस्रधाभिन्नो मृत्योःसमृत्युमाप्नोतीतिश्रुत्यैवपौनःपुन्येनभेददर्शननि
षिध्यते भेदद्रष्टुर्महाननर्थोप्युच्यतेततस्तयोरभेदएवसम्यग्विज्ञातव्योमुमुक्षुभिः नन्वहंसुखीदुःखीतिप्रत्यक्षेणजीवस्यसंसारउपलभ्यतेकथं
संसारिणोप्यसंसारिणश्चैक्यंसिध्यतीतिचेन्न आत्मनःसंसारोमिथ्याअविद्याध्यारोपितत्वात्जरादिवदित्यात्मनिप्रतीतसंसारस्याविद्याकार्य
त्वेनमिथ्यात्वोपपत्तेः अमूढोमूढइवव्यवहरन्नास्तेमाययैवेतिश्रवणादात्मास्वयमसंसार्येवसन्नविद्ययासंसारीवप्रतीयते करणदोषाच्छंखःपीत
इवयथातद्वत् वस्तुतस्तुअयमात्मासन्मात्रोनित्यःशुद्धोबुद्धःसत्योमुक्तोनिरंजनोविभुरद्वयात्मानंदःपरःप्रत्यगेकरसइतिश्रवणान्नित्यशुद्धबुद्ध
मुक्तस्वभावएवभवति संसारस्त्वनात्मधर्मःसन्नेवाविद्ययात्मन्यध्यारोपितश्चक्षुर्धर्मःपीतिमाशंखइवसंसारोनात्मधर्मःज्ञेयत्वाद्रूपवदिति संसार
स्यानात्मधर्मत्वमेवावगम्यतेनत्वात्मधर्मत्वंतस्यात्मधर्मत्वेत्वात्मनःकदापिमोक्षोनस्यात् श्रूयतेचहिमोक्षः तरतिशोकमात्मवित् विमुक्तश्च
विमुच्यतइति ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीतिच यतएवंततआत्मनोऽविद्यारोपितसंसारित्वप्रतीतिदशायांस्वप्नइवप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धद्वैतव्यव
हारस्यसर्वस्यापिसंभवान्नकोपिविरोधो नकर्मज्ञानशास्त्रानर्थक्यंचसंभवति विद्याविर्भूतिदशायांप्रबोधेस्वप्नसंसाराभाववदाविद्यकसंसारा
भावान्नित्यशुद्धबोधस्वभावस्यात्मनःपरिपूर्णस्यब्रह्माभिन्नत्वंनविरुध्यतेततएवप्रमाणशिरोमण्यासर्वज्ञयाश्रुत्यापि ऐतदात्म्यमिदंसर्वंतत्स

त्यंसआत्मातत्त्वमसिश्वेतकेतोइतिसर्वस्याप्याकाशादिस्थूलांतस्यात्मनःसंसारनिमित्तस्यद्वैतप्रपंचस्याऽविद्याकार्यस्यअधिष्ठानसत्तैकालंबन
स्यस्वतःसत्ताशून्यस्य ऐतदात्म्यमितिसन्मात्रत्वंबोधयित्वा भेदहेतोर्विशेषस्याभावाच्चिदेकरसस्यात्मनः तत्त्वमसीतिब्रह्मत्वंप्रतिपाद्यतेब्र
ह्मणोऽद्वितीयत्वसिद्ध्यै सतिद्वैतेत्वद्वैतश्रुतिस्मृतीनांव्याकोपःस्यात् सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म एकमेवाद्वितीयंब्रह्म एकोरुद्रोनद्वितीयोवत
स्थे एकोदेवोनारायणः एकएवहिभूतात्मा एकंसद्विप्राबहुधावदंति एकःसन्बहुधाविचचार एकंसंतंबहुधाकल्पयंति एकोदाधार
भुवनानिविश्वा एकोदेवोबहुधासन्निविष्टः त्वमेकोसिबहूननुप्रविष्टः तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यं ईशावास्यमिदंसर्वं सद्धीदंसर्वं
चिद्धीदंसर्वं पुरुषएवेदंसर्वं ब्रह्मैवेदंविश्वमिदंवरिष्ठं मायामात्रमिदंद्वैतं नेहनानास्तिकिंचन नह्यस्तिद्वैतसिद्धिरित्यादिश्रुतिभिः तस्मान्न
विज्ञानमृतेस्तिकिंचित् ज्ञानंविशुद्धंविमलंविशोकं एकःसमस्तंयदिहास्तिकिंचित् विशुद्धंज्ञानमेवैकं मत्तःपरतरंनान्यत् वासुदेवःसर्वमिति
सर्वभूतस्थितंयोमां वेदार्थःपरमाद्वैतमित्यादिस्मृतिभिश्च ब्रह्माद्वितीयमनंतत्वात्सर्वात्मकत्वात्यन्नैवंतन्नैवंयथानभः ब्रह्माद्वितीयंवस्त्वंतर
शून्यत्वात्सुषुप्तवदित्यादियुक्तिभिश्चब्रह्मणोऽद्वितीयत्वंप्रतिपाद्यते तस्मात्सर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमेवक्षेत्रज्ञस्यात्मनोब्रह्मत्वं ततएवक्षेत्रज्ञंचा
पिमांविद्धीतिभगवतोच्यतेसर्वज्ञेन ननुनात्रजीवेश्वरयोरेकत्वंप्रतिपाद्यतेभगवता किंतु ईश्वरःसर्वभूतानांहृद्देशेर्जुनतिष्ठतीतिन्यायेनसर्वक्षेत्रे
ष्वंतर्यामित्वेनतिष्ठतःस्वस्वरूपस्यैवैकत्वंप्रतिपाद्यते सर्वभूतेष्वंतर्यामीश्वरएकएवेतिमूढानामीश्वरैकत्वविज्ञानायेतिचेद्भवानत्रप्रष्टव्यः किमी
श्वरःस्वयंसावयवोभूत्वाभूतानियमयति किंनिरवयवःसन्नेववा उतोभयात्मकोवेति नाद्यः सावयवत्वेत्वीश्वरस्यविकारित्वानित्यवादिदोष
प्रसंगाच्छ्रुतिविरोधाच्च यस्यादित्यःशरीरमित्यादिश्रुत्यातिरिक्तशरीराभावश्रवणात्सावयवत्वेपरिच्छित्तिस्तयापूर्णत्वव्याघातश्चैकत्वानुपप
त्तिश्चस्यात् नद्वितीयः यःप्राणेनप्राणितिसतआत्मासर्वांतरः एषतआत्मासर्वांतरइतिश्रवणादीश्वरस्यप्राणित्वप्राणनक्रियावत्त्वप्रसक्त्याऽश
रीरत्वानुपयुक्तेः तथात्वेतु अशरीरंशरीरेष्विति अप्राणोह्यमनाःशुभ्रइत्यादिश्रुतिविरोधोपिस्यात् नतृतीयः निरवयवत्वतदन्यत्वयोःसा

मानाधिकरण्यासिद्धेः ईश्वरस्यैवक्षेत्रज्ञत्वेपुरुषःसुखदुःखानामित्युक्तन्यायेनजीवत्वंसुखदुःखादिभोक्तृत्वंचस्यात् कारणंगुणसंगोस्येत्युक्तेः सदसद्योनिजन्मप्रसंगाच्च ननुक्षेत्रज्ञआत्मेतिपक्षेप्ययंदोषःस्यादेवेतिचेन्न अविद्ययात्वात्मनोजन्माद्यनर्थांगीकाराद्विद्ययातन्निवृत्त्युपपत्ते श्चतेनब्रह्मत्वंनविहन्यते बंधोमोक्षइतिव्याख्यागुणतोमेनवस्तुतः गुणस्यमायामूलत्वान्नमेमोक्षोनबंधनमितीश्वरेणैवोक्तत्वात् ततआत्मन स्त्वविद्ययाजीवत्वेत्वयोक्तविकल्पानवकाशःविद्ययाब्रह्मत्वंचसिध्यतिततोनात्रकाचिदनुपपत्तिरितिसिद्धं ॥ २ ॥ एवमेतद्योवेत्तितंप्राहुःक्षे त्रज्ञइत्यनेनक्षेत्रज्ञस्यात्मनोज्ञत्वमेवधर्मोनत्वहंकारममकारकर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणःसंसारः सतुज्ञेयत्वेनक्षेत्रस्यैवधर्मइतिसूचयित्वा क्षेत्रज्ञंचा पिमांविद्धीत्यनेनसर्वक्षेत्रेभ्योविभक्तस्यात्मनश्चिदेकरसस्यपरिच्छित्त्यभावेपूर्णत्वादयमात्माब्रह्मेतिन्यायेनब्रह्मत्वंप्रतिपाद्याधुनाश्रुतियुक्ति भिः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकेसम्यक्कृतएवपुंसःसंसारित्वभ्रमोनिःशेषेणनिवर्ततेनान्यथेतिबोधयितुंपुनरपिक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःस्वरूपंविशेषतःसम्यग्वि

तत्क्षेत्रंयच्चयादृक्चयद्विकारियतश्चयत् ॥ सचयोयत्प्रभावश्चतत्समासेनमेशृणु ॥ ३ ॥

भज्यप्रदर्शयितुमाह तदिति इदंशरीरमितियदुक्तंतत्क्षेत्रंस्वयंस्वरूपेणयच्चयत्स्वरूपकं स्वाभाविकेनरूपेणयादृग्भवति यद्विकारिचयैर्वि कारैर्महदादिलक्षणैःस्वपरिणामात्मकैर्विकार्यवयविभवति स्वधर्मैर्यादृक्चयादृशधर्मकंयैर्धर्मैःस्वयंधर्मिभवति यतश्चयत्यतोयस्मात्क्षेत्रश ब्दितात्कारणाद्यच्चकार्यंपुंसःसंभवतिक्षेत्रज्ञस्योपाधिर्भूत्वास्वयंयत्कार्यंजनयतीत्यर्थः तत्क्षेत्रंक्षेत्रज्ञस्यसंसारकारणंमुमुक्षुणासम्यग्ज्ञातव्यं यस्मिन्ज्ञातेस्वयंसंसारीनभवति किंच एतद्योवेत्तीत्युक्तःक्षेत्रज्ञःस्वरूपेणयश्चयादृशोभवति स्वयाथात्म्येनयत्स्वरूपकोभवतीत्यर्थः यत्प्रभा वश्चउपाधियोगाद्यादृशस्वभाववान्भवतिततःसविज्ञातव्यः यस्मिन्विज्ञातेस्वयंमुक्तोभवतितत्तयोःक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःस्वरूपंसमासेनसंक्षेपेणैवन तुविस्तरत उच्यमानंमेमत्तःशृणु श्रुत्वातदर्थंसम्यगवधारयतन्निष्ठोभव तदेवश्रवणस्यफलंनतूपेक्षणंविस्मरणंवा ॥ ३ ॥ ॥ ॥

श्रुतिभिःसूत्रैर्महर्षिभिश्चायमर्थःसुनिश्चितइतिविवक्षितार्थस्यसर्वशास्त्रतदर्थज्ञप्रसिद्धत्वमाह श्रोतुःश्रद्धयाऽऽस्थयाचप्रवृत्तिसिद्धये ऋषिभि रिति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःस्वरूपंवासिष्ठविष्णुपुराणादिषुऋषिभिर्वसिष्ठपराशरादिभिर्बहुधाबहुप्रकारंगीतंप्रतिपादितं विविधैःशाखाभेदेनबहु प्रकारैःछंदोभिःऋगादिवेदैः सईक्षतकथंत्विदंमदृतेस्यादिति सवाएषपुरुषोन्नरसमयःअन्योंतरआत्माप्राणमय एतस्मिन्नदृश्येनात्म्येइत्यादि नातयोःस्वरूपंपृथग्विभज्यगीतंकथितमित्यर्थः हेतुमद्भिःहेतवोर्थसाधकायुक्तयस्तद्भिर्विनिश्चितैस्तत्त्वनिश्चायकैर्निश्चितार्थैः ब्रह्मसूत्रपदैःब्र ह्मणःसूचकानिब्रह्मसूत्राणितान्येवपदानिपद्यतेवस्तुतत्त्वंज्ञायतेएभिरितिपदानितैर्ब्रह्मसूत्रपदैर्वेदांतसूत्रैः जन्माद्यस्ययतइत्यादिभिस्तयोर्या थात्म्यंगीतंविविच्यसम्यक्प्रकाशितमित्यर्थः॥४॥ एवंक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःस्वरूपविवेचनस्यसर्ववेदशास्त्रतदर्थज्ञप्रसिद्धत्वंप्रतिपाद्यतत्रप्रथमोद्दिष्टंक्षे त्रंप्रतिपादयति महाभूतानीतिद्वाभ्यां महाभूतानिभवंतीतिभूतान्याकाशादीनिसूक्ष्माण्यपंचीकृतानि स्थूलानितुपंचचेंद्रियगोचराइति

ऋषिभिर्बहुधागीतंछंदोभिर्विविधैःपृथक् ॥ ब्रह्मसूत्रपदैश्चैवहेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥
महाभूतान्यहंकारोबुद्धिरव्यक्तमेवच ॥ इंद्रियाणिदशैकंचपंचचेंद्रियगोचराः ॥ ५ ॥

वक्ष्यतिततोत्रतन्मात्राण्येवगृह्यंतेभूतशब्देनमहांतिचतानिभूतानिचमहाभूतानिसर्वकार्यव्यापकत्वात्भूतानांमहत्त्वं अहंकारोमहाभूतकार णं अहंकारात्पंचतन्मात्राणीतिश्रुतेः बुद्धिर्महत्तत्त्वमहंकारकारणं महतोहंकारइतिश्रुतेः महतःकारणमव्यक्तंमूलप्रकृतिर्महदादिवन्नव्यज्यतइ त्यव्यक्तमव्याकृतंजगद्बीजंत्रिगुणात्मकंपरमेश्वरशक्तिरपरा भिन्नाप्रकृतिरष्टधा अपरेयतिमिच दैवीह्येषागुणमयीममायादुरत्ययेत्युक्तल क्षणाष्टधाभिन्नात्वपरैवप्रकृतिरितिप्रकृतिस्वरूपावधारणार्थएवकारश्चकारःसमुच्चयार्थः अव्यक्तमेवक्षेत्रस्यस्वाभाविकंरूपंमहदादिभिःसप्तभि रिंद्रियाणिदशैकंचपंचचेंद्रियगोचराइतिवक्ष्यमाणैश्चषोडशभिर्विकारैर्यद्विकारीत्युक्तविशेषणवतःक्षेत्रस्यैववैकारिकंरूपं चक्षुरादीनिवागादी निचदशेंद्रियाणिएकमंतरिंद्रियंमनश्चैकादशतथेंद्रियगोचराःशब्दादयःपंचचमिलित्वाषोडशविकाराःपंचमहाभूतानिमहदहंकारावव्यक्तंच

चतुर्विंशतिपदार्थाः मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याःप्रकृतिविकृतयःसप्तषोडशकश्चविकारइतिसांख्यानांचतुर्विंशतितत्त्वानिभवंति ॥ ५ ॥ यादृक्केत्युक्तविशेषणंस्फुटयति इच्छेति भोग्यानीच्छत्यनयेतिइच्छारागःविषयेषुप्रीतिः द्वेषोऽप्रीतिःइच्छाद्वेषइतिसत्त्वगुणानांशमदमदया क्षांत्यादीनां तमोगुणानांनिद्रालस्यमोहादीनामुपलक्षणमिच्छाद्वेषादयोराजससात्विकतामसाःसर्वेक्षेत्रांतःपातिनोंतःकरणस्यधर्मत्वात्क्षेत्रं स्वयमेतैर्जन्मादिभिश्चधर्मिभवति इच्छाद्वेषादिभिःपुण्यापुण्यकर्महेतुत्वात्स्वयमेवकर्मिचभवति इच्छादीनांपुण्यादिकर्मणांचक्षेत्रधर्मत्वेनज्ञे यत्वेनचक्षेत्रत्वमेव इष्टानिष्टवस्तुसान्निध्यात्प्रतीयमानंसुखंदुःखंचांतःकरणपरिणामविशेषत्वात्तद्धर्मावेवनत्वात्मधर्मौ अयंरागोयंद्वेषइति इदंसुखमिदंदुःखमितिज्ञायमानत्वात्सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मादीनामात्मधर्मत्वेज्ञेयत्वानुपपत्तेः ज्ञायंतेहिघटवत्सुखदुःखेच्छादयोधर्मा स्ततस्तेषांरूपवदनात्मधर्मत्वमेव यद्यपितार्किकैःसुखदुःखादयआत्मधर्माइत्युररीकृतंतर्ह्यप्यात्मनोंतःकरणस्यैवधर्मानतुप्रतीचः निरवयवसा

इच्छाद्वेषःसुखंदुःखंसंघातश्चेतनाधृतिः ॥ एतत्क्षेत्रंसमासेनसविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

वयवयोःसंयोगसमवायान्यतरासंभवात्तयोरयुतसिद्धत्वाभावाच्चनह्यात्मागुणीभवति केवलोनिर्गुणश्चेतिश्रुतेः नापिक्रियावान् निष्कलंनि ष्क्रियमितिश्रुतेः निष्कलत्वान्नाप्यवयवीअसंगत्वादात्मनोनयेनकेनापिसंयोगःसमवायश्चसंभवति तेषांयदिआत्मधर्मत्वंतर्हिनित्यत्वंचैत न्यवत्सदोपलभ्यमानत्वंचस्यात्ततोरागद्वेषसुखदुःखादिधर्मकंजन्मजरादिधर्मकंचक्षेत्रमेवेतिसिद्धं ततएवभगवतापिइच्छाद्वेषःसुखंदुःखमि तीच्छादीनांक्षेत्रांतःपातित्वमेवप्रतिपादितं किंच संघातःकरचरणादिसंहतिरूपोदेहोपिक्षेत्रमेव बुद्धौतप्तायःपिंडेअग्निरिवयआत्मचैतन्या भासोबुद्धिवृत्तिविशिष्टःशब्दादिविषयावभासकःसएवचेतनासाचबुद्ध्यासहसाक्षिणोविषयत्वेनज्ञेयत्वात्तद्भावभावित्वाच्चक्षेत्रमेव धृतिःधैर्य लक्षणोबुद्धिवृत्तिविशेषःसापिज्ञेयत्वात्क्षेत्रमेव धृतिरितिकामसंकल्पविचिकित्सादीनामिदंकारममकारादिसर्वप्रत्ययानामुपलक्षणं तेन यद्यदात्मनोज्ञेयंतत्तत्सर्वंक्षेत्रमेवेतिसिद्धं सविकारंविकारैर्महदादिभिःशब्दादिभिश्चसहवर्ततइतिसविकारंसधर्मंचैतत्क्षेत्रंसमासेनतेसमुदाहृतं

सम्यङ्निरूपितमित्यर्थः ॥६॥ एवंमहाभूतान्यहंकारइत्यादिनाक्षेत्रस्यस्वरूपंनिरूप्याथक्षेत्रज्ञेनिरूपितव्येसतितज्ज्ञानंतत्साधनाभावेनसिध्यति जिज्ञासोस्तन्नियतसाधनसंपत्तिमतस्तज्ज्ञानंसुलभमित्यादावेवात्मज्ञानोत्पत्तिसाधनान्याहपंचभिः अमानित्वमिति स्वस्मिन्नुत्कृष्टत्वबुद्धिर्मा नःप्रतिष्ठार्थमात्मन्युत्कर्षारोपणहेतुःसोस्यास्तीतिमानीतस्यभावोमानित्वंतदभावस्त्वमानित्वं ज्ञानोत्पत्तिहेतोश्चित्तशुद्धेःप्रतिबंधोमानस्तथैव दंभित्वादयश्चतदभावेनमुमुक्षोर्भवितव्यमित्यर्थः वेषभाषाक्रियाचातुर्यादिभिःस्वमहत्त्वप्रकटनंदंभस्तद्वत्त्वंदंभित्वंतद्रहितत्वमदंभित्वं मनो वाक्कायकर्मभिःप्राणिपीडानाचरणमहिंसाभूतदयैकलभ्या ब्रह्मचर्यादीनामियमुपलक्षणं चिंताविलापराहित्येनाध्यात्मिकाद्युपद्रवसहनंक्षां तिःस्वधर्मेमनोवाक्कायप्रवृत्तेःसदैकरूपत्वमार्जवमाचार्योपासनंज्ञानोपदेष्टुराचार्यस्यश्रद्धाभक्तिभ्यांशुश्रूषादिक्रिययाराधनमुपासनं शौचं द्विविधं बाह्यमाभ्यंतरंच बाह्यंमृज्जलाभ्यामस्पृश्याऽभक्ष्याग्राह्यत्यागेनच आभ्यंतरंरागद्वेषलोभमोहगर्वकाठिन्यादिमलानांतत्प्रतिकूलगु

अमानित्वमदंभित्वमहिंसाक्षांतिरार्जवम् ॥ आचार्योपासनंशौचंस्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥
इंद्रियार्थेषुवैराग्यमनहंकारएवच ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

णावष्टंभेनक्षालनमंतःशौचं आत्मनोंतःकरणस्यविषयभोगवासनाग्रस्तस्यविषयध्यानश्रवणदर्शनादौसुतरांप्रवृत्तिनिरोधआत्मविनिग्रहःनि गृहीतस्यमनसोनैश्चल्येनमोक्षेच्छयाश्रवणादावेवस्थापनंस्थैर्यं ॥७॥ स्थैर्यसिद्धेःसाधनमाह इंद्रियार्थेष्विति इंद्रियार्थेषुशब्दादिषुभोग्यपदार्थे षुतेषुश्रुतेषुदृष्टेषुचसर्वत्रवैराग्यंनिःशेषरागत्यागएवमनोनिग्रहेतन्नैश्चल्येचकारणंयतेरिदमेवसम्यक्संपादनीयं तथैवानहंकारश्चजातिवर्णाश्र माचारविद्याकुलशीलादिभिःश्रेष्ठत्वाभिमानोहंकारः जात्यादिष्वहंकारहेतुषुसत्स्वपिबंधकत्वबुद्ध्यातद्रहितत्वमनहंकारः अयमेवज्ञानसि द्धौमुख्यकारणमितिनिश्चयार्थएवकारश्चकारःसमुच्चयार्थः सर्वत्रवैराग्यसंजननेतत्कार्यनिष्पत्तौचपरमकारणंजन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषा नुदर्शनमेव जन्मनिमृत्यौजरायांव्याधिषुदुःखस्यदोषस्यचानुदर्शनं शास्त्रंस्वानुभवंचानुसृत्यालोचनंजन्मपदेनतत्सन्निहितोगर्भवासोपिगृह्य

चतुर्विंशतिपदार्थाः मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याःप्रकृतिविकृतयःसप्तषोडशकश्चविकारइतिसांख्यानांचतुर्विंशतितत्त्वानिभवंति ॥ ५ ॥ यादृक्केत्युक्तविशेषणंस्फुटयति इच्छेति भोग्यानीच्छत्यनयेतिइच्छारागःविषयेषुप्रीतिः द्वेषोऽप्रीतिःइच्छाद्वेषइतिसत्त्वगुणानांशमदमदया क्षांत्यादीनां तमोगुणानांनिद्रालस्यमोहादीनामुपलक्षणमिच्छाद्वेषादयोराजससात्विकतामसाःसर्वेक्षेत्रांतःपातिनोंतःकरणस्यधर्मत्वात्क्षेत्रं स्वयमेतैर्जन्मादिभिश्चधर्मिभवति इच्छाद्वेषादिभिःपुण्यापुण्यकर्महेतुत्वात्स्वयमेवकर्मिचभवति इच्छादीनांपुण्यादिकर्मणांचक्षेत्रधर्मत्वेनज्ञे यत्वेनचक्षेत्रत्वमेव इष्टानिष्टवस्तुसान्निध्यात्प्रतीयमानंसुखंदुःखंचांतःकरणपरिणामविशेषत्वात्तद्धर्मावेवनत्वात्मधर्मौ अयंरागोयंद्वेषइति इदंसुखमिदंदुःखमितिज्ञायमानत्वात्सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मादीनामात्मधर्मत्वेज्ञेयत्वानुपपत्तेः ज्ञायंतेहिघटवत्सुखदुःखेच्छादयोधर्मा स्ततस्तेषांरूपवदनात्मधर्मत्वमेव यद्यपितार्किकैःसुखदुःखादयआत्मधर्माइत्युररीकृतंतर्ह्यप्यात्मनोंतःकरणस्यैवधर्मानतुप्रतीचः निरवयवसा

इच्छाद्वेषःसुखंदुःखंसंघातश्चेतनाधृतिः ॥ एतत्क्षेत्रंसमासेनसविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

वयवयोःसंयोगसमवायान्यतरासंभवात्तयोरयुतसिद्धत्वाभावाच्चनह्यात्मागुणीभवति केवलोनिर्गुणश्चेतिश्रुतेः नापिक्रियावान् निष्कलंनि ष्क्रियमितिश्रुतेः निष्कलत्वान्नाप्यवयवीअसंगत्वादात्मनोनयेनकेनापिसंयोगःसमवायश्चसंभवति तेषांयदिआत्मधर्मत्वंतर्हिनित्यत्वंचैत न्यवत्सदोपलभ्यमानत्वंचस्यात्ततोरागद्वेषसुखदुःखादिधर्मकंजन्मजरादिधर्मकंचक्षेत्रमेवेतिसिद्धं ततएवभगवतापिइच्छाद्वेषःसुखंदुःखमि तीच्छादीनांक्षेत्रांतःपातित्वमेवप्रतिपादितं किंच संघातःकरचरणादिसंहतिरूपोदेहोपिक्षेत्रमेव बुद्धौतप्तायःपिंडेअग्निरिवयआत्मचैतन्या भासोबुद्धिवृत्तिविशिष्टःशब्दादिविषयावभासकःसएवचेतनासाचबुद्ध्यासहसाक्षिणोविषयत्वेनज्ञेयत्वात्तद्भावभावित्वाच्चक्षेत्रमेव धृतिःधैर्य लक्षणोबुद्धिवृत्तिविशेषःसापिज्ञेयत्वात्क्षेत्रमेव धृतिरितिकामसंकल्पविचिकित्सादीनामिदंकारममकारादिसर्वप्रत्ययानामुपलक्षणं तेन यद्यदात्मनोज्ञेयंतत्तत्सर्वंक्षेत्रमेवेतिसिद्धं सविकारंविकारैर्महदादिभिःशब्दादिभिश्चसहवर्ततइतिसविकारंसधर्मंचैतत्क्षेत्रंसमासेनतेसमुदाहृतं

सम्यङ्निरूपितमित्यर्थः ॥६॥ एवंमहाभूतान्यहंकारइत्यादिनाक्षेत्रस्यस्वरूपंनिरूप्याथक्षेत्रज्ञेनिरूपितव्येसतितज्ज्ञानंतत्साधनाभावेनसिध्यति जिज्ञासोस्तन्नियतसाधनसंपत्तिमतस्तज्ज्ञानंसुलभमित्यादावेवात्मज्ञानोत्पत्तिसाधनान्याहपंचभिः अमानित्वमिति स्वस्मिन्नुत्कृष्टत्वबुद्धिर्मा नःप्रतिष्ठार्थमात्मन्युत्कर्षारोपणहेतुःसोस्यास्तीतिमानीतस्यभावोमानित्वंतदभावस्त्वमानित्वं ज्ञानोत्पत्तिहेतोश्चित्तशुद्धेःप्रतिबंधोमानस्तथैव दंभित्वादयश्चतदभावेनमुमुक्षोर्भवितव्यमित्यर्थः वेषभाषाक्रियाचातुर्यादिभिःस्वमहत्त्वप्रकटनंदंभस्तद्वत्त्वंदंभित्वंतद्रहितत्वमदंभित्वं मनो वाक्कायकर्मभिःप्राणिपीडानाचरणमहिंसाभूतदयैकलभ्या ब्रह्मचर्यादीनामियमुपलक्षणं चिंताविलापराहित्येनाध्यात्मिकाद्युपद्रवसहनंक्षां तिःस्वधर्मेमनोवाक्कायप्रवृत्तेःसदैकरूपत्वमार्जवमाचार्योपासनंज्ञानोपदेष्टुराचार्यस्यश्रद्धाभक्तिभ्यांशुश्रूषादिक्रिययाराधनमुपासनं शौचं द्विविधं बाह्यमाभ्यंतरंच बाह्यंमृज्जलाभ्यामस्पृश्याऽभक्ष्याग्राह्यत्यागेनच आभ्यंतरंरागद्वेषलोभमोहगर्वकाठिन्यादिमलानांतत्प्रतिकूलगु

अमानित्वमदंभित्वमहिंसाक्षांतिरार्जवम् ॥ आचार्योपासनंशौचंस्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥
इंद्रियार्थेषुवैराग्यमनहंकारएवच ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

णावष्टंभेनक्षालनमंतःशौचं आत्मनोंतःकरणस्यविषयभोगवासनाग्रस्तस्यविषयध्यानश्रवणदर्शनादौसुतरांप्रवृत्तिनिरोधआत्मविनिग्रहःनि गृहीतस्यमनसोनैश्चल्येनमोक्षेच्छयाश्रवणादावेवस्थापनंस्थैर्यं ॥७॥ स्थैर्यसिद्धेःसाधनमाह इंद्रियार्थेष्विति इंद्रियार्थेषुशब्दादिषुभोग्यपदार्थे षुतेषुश्रुतेषुदृष्टेषुचसर्वत्रवैराग्यंनिःशेषरागत्यागएवमनोनिग्रहेतन्नैश्चल्येचकारणंयतेरिदमेवसम्यक्संपादनीयं तथैवानहंकारश्चजातिवर्णाश्र माचारविद्याकुलशीलादिभिःश्रेष्ठत्वाभिमानोहंकारः जात्यादिष्वहंकारहेतुषुसत्स्वपिबंधकत्वबुद्ध्यातद्रहितत्वमनहंकारः अयमेवज्ञानसि द्धौमुख्यकारणमितिनिश्चयार्थएवकारश्चकारःसमुच्चयार्थः सर्वत्रवैराग्यसंजननेतत्कार्यनिष्पत्तौचपरमकारणंजन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषा नुदर्शनमेव जन्मनिमृत्यौजरायांव्याधिषुदुःखस्यदोषस्यचानुदर्शनं शास्त्रंस्वानुभवंचानुसृत्यालोचनंजन्मपदेनतत्सन्निहितोगर्भवासोपिगृह्य

ते गर्भेनवमासंपिंडीभूत्वावस्थानंमलकृमिदंशनंमातुर्जठराग्निदहनं तदीयविषमशयनगमनादिनासंघट्टनंसुदृढंजरायुवेष्टनादिमहद्दुःखं मल मूत्रमध्येवस्थानंतद्रसपानंचदोषः जन्मनिप्रसववायुनाकर्षणंयोनियंत्रनिष्पीडनंमहद्दुःखं तद्द्वारागमनंदोषः मरणेसर्वनाड्याकर्षणंमर्मकृंतनं प्राणाकुंचनमूर्ध्वश्वासोमरणतापश्चमहद्दुःखं याम्याकर्षणेनव्यथयाचमलजलपातादिदोषो मृत्युपदेनतत्सन्निकृष्टोनरकवासोपिगृह्यते कुंभी पाकरौरवासिपत्रवनवैतरण्यादिषुयाम्यपातनंमहद्दुःखं श्लेष्मरक्तपूयरेतोमलमूत्रह्रदेषुवासोमहद्दुःखं श्लेष्मादिपानंदोषश्च जरायांसर्वगात्रशै थिल्यंमांद्यंबाधिर्यंगद्गदवाक्कंपादिकंव्युत्थानादौपतनस्वजनपरिभवश्चमहद्दुःखं मलजललालापातश्चदोषः व्याधिषुदौर्बल्यंशीतज्वरादिवेग परितापादिकंकषायपानादिकंमहद्दुःखंदेहदौर्गंध्यस्वेदादिर्दोषः एवंजन्मादिषुपुनःपुनर्दुःखदोषानुदर्शनेनविवेकिनःपुण्यशीलस्य सर्वत्रती व्रंवैराग्यंमोक्षेच्छाचतत्सिद्ध्यैप्रवृत्तिश्चसिध्यत्यतएतद्दर्शनंमुमुक्षोःसम्यक्कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥ जन्मादिषुदुःखदोषदर्शनस्यफलमाह अस

असक्तिरनभिष्वंगःपुत्रदारगृहादिषु ॥ नित्यंचसमचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥

क्तिरिति असक्तिःसक्तिर्भोगेष्वंतःकरणस्यसंगोरागस्तदभावोऽसक्तिः अप्राप्तइवप्राप्तेवस्तुनिसर्वत्रविषयमात्रेप्रीतिराहित्यमसक्तिशब्दार्थः अनभिष्वंगःनाभिष्वंगोऽनधिष्वंगःसमीचीनत्वबुद्ध्याममतयाचाजस्रमिष्टंविषयमालिंग्यचित्तस्यावस्थानमभिष्वंगस्तदभावोऽनभिष्वंगः मुमुक्षूणांसुसंपाद्यः कुत्रेत्याकांक्षायामाह पुत्रदारगृहादिषु आदिशब्देनधनक्षेत्रादिगृह्यतेतेषुचित्तस्यलग्नतानकर्तव्येत्यर्थः ननुअनभि ष्वंगःपुत्रदारगृहादिष्वित्यनेनगृहस्थानामेवश्रवणाद्यधिकारोनतुयतीनामितरेषांच तेषामधिकारित्वेपुत्रादिष्वभिष्वंगोनकर्तव्यइतिव्यतिरे केणनिषेधायोगात् सत्स्वेवपुत्रादिष्वभिष्वंगःप्रसज्यतेप्रसक्तस्यैवनिषेधोयुक्तोनत्वप्रसक्तस्यनहिनानलंपिबेदितिनिषेधउपयुज्यते ततःप्र सक्तप्रतिषेधबलात्गृहस्थानामेवश्रवणाधिकारोनाश्रमांतरनिष्ठानामितिचेद्भवानत्रप्रष्टव्यः गृहिणांवेदांतश्रवणंमोक्षायवा उतअक्षरलाभा यवा विलासार्थंवेति नाद्यः साधनानुपपत्तौसाध्यासिद्धेःश्रवणस्यव्यंगत्वेतत्साध्यज्ञानसिद्ध्यसंभवात्मोक्षाभावः संन्यस्यश्रवणंकुर्यादि

तिसंन्यासस्यश्रवणांगत्वंस्मर्यते अथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यत्राप्यथशब्दस्यसंन्यासादिसाधनसिद्ध्यनंतरमेवजिज्ञासाकर्तव्येत्यानंतर्यार्थकत्वंक थ्यते ततःसंन्यासाद्यंतरंगसाधनशून्यानांगृहिणामेवश्रवणानधिकारोनतुमोक्षेच्छयासंन्यस्तसर्वकर्मतत्साधनानांयतीनां ब्रह्मात्मैकत्ववि ज्ञानंवेदांतश्रवणादिनाजायतेपरमहंसस्ययतेर्मुख्याधिकारिणःनाश्रमांतरनिष्ठस्येत्यंगशून्यानांकृतेपिश्रवणेज्ञानानुत्पत्तिस्मरणात्ततोयती नामेवपरमहंसानांश्रवणाधिकारोज्ञानतत्फलप्राप्त्यधिकारश्च वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाःसंन्यासयोगाद्यतयःशुद्धसत्वाः तेब्रह्मलोकेषुपरां तकालेपरामृतात्परिमुच्यंतिसर्वेइतिश्रुतेः नद्वितीयः निरंतरविक्षेपवतांसंसारिणांयथावदक्षरलाभासिद्धेः नापितृतीयश्च काव्यनाटका दिवदत्रचमत्काराभावात् यतएवंततोयतीनामेवश्रवणादियोग्यत्वमितिसिद्धं ननुमोक्षेच्छयासंन्यस्तसर्वकर्मणांयतीनामेवश्रवणाधिकारि त्वेपुत्रदारादिष्वभिष्वंगोनकर्तव्यइतिनिषेधवचनस्यानर्थक्यमितिचेन्न तेषामपिपूर्ववासनयात्यक्तेष्वपिपुत्रदारादिष्वभिष्वंगप्रसंगात्तन्निषे धपरत्वोपपत्तेः मनसोवशेसर्वमिदंबभूवभीष्मोहिदेवःसहसःसहीयानिति बंधायविषयासक्तमिति प्रमाथिबलवद्दृढमिति ध्यायतोविष यान्पुंसःसंगस्तेषूपजायतइति विद्ध्येनमिहवैरिणमिति ज्ञानिनोनित्यवैरिणेतिचकामसंकल्पादिविकारवतोऽनादिदुर्वासनावासितांतः करणस्य दुर्धर्षत्वंदुर्निग्रहत्वंबंधकत्वंविषयस्मृतिमात्रेणानर्थकारित्वंज्ञानिषुबद्धवैरित्वंचश्रूयतेस्मर्यतेच ततःसंन्यासिनामपित्यक्तेषुतेषुतेषुदु र्वासनयाकचिदभिष्वंगस्तद्वार्ताश्रवणादिभिःप्रसज्यते यथाविद्यमानेषुतुच्छेष्वपिकौपीनकंथादिष्विदंसमीचीनमिदमसमीचीनमितिसक्ति स्तथा ततस्तद्व्यंप्रमादेनापिनकर्तव्यमितिव्यतिरेकमुखेनोपदिश्यतेअसक्तिरनभिष्वंगःपुत्रदारगृहादिष्विति गृहस्थानामधिकारित्वेत्विदं विशेषणमनुपपन्नं नित्यंचसमचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिष्विति इष्टानिष्टोपपत्तिषुइष्टंसुखंतत्साधनंचअनिष्टंदुःखंतत्साधनंचतेषामुपपत्तिषु संप्राप्तिषु नित्यंसर्वदासमचित्तत्वंसमंहर्षविषादमुखविकासवैवर्ण्यादिबाह्याभ्यंतरविकारनिर्मुक्तंचित्तंयस्यविदुषस्तस्यभावःसमचित्तत्वमवि क्रियात्मनावस्थानंनसंसारिणामुपपद्यते नहिपुत्रोत्पत्तौहर्षोवारयितुंशक्यते नापितन्मरणेविषादादिश्चततोनैवैषामत्राधिकारइतिसिद्धं ९

किंच मयीति अनन्ययोगेननविद्यतेपरमेश्वरादन्यःशरणंममेत्येवंनिश्चयलक्षणस्त्वनन्यः योगोभक्तियोगःअनन्यश्चासौयोगश्चतेनाऽनन्य योगेन मयिसर्वेश्वरेसर्वलोकशरण्येसर्वात्मन्यव्यभिचारिणीनियताभक्तिर्भजनंचज्ञानसाधनं मत्प्रसादैकलभ्यत्वात्ज्ञानस्यातोमदेकशरणेन मुमुक्षुणामद्भजनंसर्वदाकर्तव्यमित्यर्थः यद्वा विविक्तदेशसेवित्वमितिवचनसामर्थ्यादयमर्थः अनन्ययोगेनअन्योविजातीयप्रत्ययोनविद्यते यत्रसोनन्ययोगःसमाधिरनन्यश्चासौयोगश्चतेनानन्ययोगेनसजातीयप्रत्ययावृत्तिलक्षणेन मयिमांनिर्विशेषंपरंब्रह्मविषयीकृत्यब्रह्मैवाहमहमे वब्रह्मेतिभक्तिर्भजनमनुसंधानंसर्वदाकरणीयंज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वसिद्धिकारणत्वाज्ज्ञानमित्युच्यते किंच विविक्तदेशसेवित्वंविविक्तान्जन संमर्दरहितान्नदीपुलिनगिरिकुहरारामारण्याद्येकांतप्रदेशान्निदिध्याससिद्ध्यर्थंसेवितुंशीलमस्यास्तीतिविविक्तदेशसेवी शून्यागारेदेवता गृहतृणकूटवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाऽग्निहोत्रनदीपुलिनगिरिकुहरकंदरकोटरनिर्झरस्थंडिलेष्वनिकेतवासीतिश्रुतेः तस्यभावोविविक्तदेश

मयिचानन्ययोगेनभक्तिरव्यभिचारिणी ॥ विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वंतत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥ एतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमज्ञानंयदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

सेवित्वं जनसंसदिजनानांबहिर्मुखानांसंसदिसंघातेवसितुमरतिररुचिश्च ॥ १० ॥ किंच अध्यात्मेति आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीत् आत्मै वेदमग्रआसीत्पुरुषविध आत्मावाअरेद्रष्टव्यइत्यादिनाआत्मानमधिकृत्यप्रवृत्तमध्यात्मंज्ञायतेआत्मतत्त्वमनेनेतिज्ञानमध्यात्मंचतज्ज्ञानंचा ध्यात्मज्ञानंवेदांतशास्त्रं तत्रनित्यत्वंनिरतत्वंतदेकप्रावण्यमेवज्ञानोत्पत्तेर्मुख्यंसाधनंततएवज्ञानमित्युक्तं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनंतत्त्वज्ञानस्यार्थःफ लरूपोमोक्षस्तस्यदर्शनंतत्सिद्धिप्रक्रियालोचनंच मोक्षःखलुब्रह्मात्मनावस्थानंसश्रवणेनश्रावणेनवामननेनवानिदिध्यासयावासमाधिनावा सर्वकामप्रमोकेनवान्यथावासिध्यतीतियुक्त्यास्वानुभूत्याचज्ञानपौष्कल्यसिद्धिसाधनसंपत्तिमालोच्य स्वाधिकारानुरूपंतत्साधनंक्रमेणसम नुतिष्ठेदितिबोधयति तत्त्वज्ञानार्थदर्शनमितिभगवान् ततोमोक्षैककामस्ययतेरमानित्वादिज्ञानसाधनंप्रयत्नेनसंपादनीयं यत्सिद्ध्याज्ञानंसि

द्ध्यतिज्ञानसिद्ध्यैवमोक्षोयतःनिरुक्तमंतरंगसाधनंज्ञानस्योपसंहरति एतदिति अमानित्वमारभ्यतत्त्वज्ञानार्थदर्शनांतंयदुक्तंतदेतद्विंशति संख्याकंज्ञानसाधनंज्ञानोत्पत्तिकारणत्वात्ज्ञानमितिमहर्षिभिःप्रोक्तं अतएतस्मादमानित्वादिलक्षणात्ज्ञानसाधनादन्यथायदन्यद्विपरीतं मानित्वदंभित्वहिंसाऽक्षांत्यनार्जवादिकंरजस्तमोगुणजातं सर्वमज्ञानमज्ञानवृद्धिसाधनंसंसारकारणंज्ञानप्रतिबंधकंच ततोमानित्वादिकंस म्यग्ज्ञातव्यंज्ञात्वामुमुक्षुभिःसम्यक्परिहरणीयमित्यर्थः ॥ ११ ॥ एवंज्ञानोत्पत्तिसहकारिकारणसामग्रीममानित्वादिलक्षणांनिरूप्य निरुक्त साधनसंपत्त्याकृतेनश्रवणादिनासमुत्पन्नज्ञानस्ययतेर्यज्ज्ञातव्यंवस्तुतन्निरूपयति ज्ञेयमिति मुमुक्षोःकृतश्रवणस्यतदुत्पन्नज्ञानवतोयतेर्यत्ज्ञे यंश्रीगुरोर्मुखाद्यत्ज्ञातव्यंवस्तुतत्प्रवक्ष्यामिउपदेक्ष्यामि ननुतज्ज्ञानेनकिमस्माकमित्यतआह यदिति तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थविचार्यवि चारजन्यज्ञानेनयद्वस्तुज्ञात्वाऽमृतंवक्ष्यमाणलक्षणंपरंब्रह्माश्नुते एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेतिश्रवणादमृतंब्रह्मविद्वान्प्राप्नोति ब्रह्मविदाप्नोतिप

ज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामियज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ॥ अनादिमत्परंब्रह्मनसत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥

रमितिश्रुतेः एवंफलवादेनश्रोतारमभिमुखीकृत्ययत्प्रतिज्ञातंप्रवक्ष्यामीतितत्प्रतिपादयति अनादिमदिति मुमुक्षुणाज्ञातव्यंतद्ब्रह्मअना दिमत्आदिःकारणंजन्मवायस्यास्तितदादिमत्कार्यंमहदादिस्थूलांतं स्वयंततोविलक्षणत्वाद्ब्रह्मअनादिमत्सर्वस्माद्विकारजातादन्यदित्यर्थः अनादिमत्त्वमक्षरत्वान्मूलप्रकृतेरविकृतेरव्याकृतस्याप्यस्तिततोव्यावर्तयितुंविशेषणंपरमितिनिरवयवत्वेननित्यकूटस्थासंगचिद्रूपत्वेनज्ञत्वेनां तरत्वेनपरममहत्त्वेनचब्रह्मस्वयमव्यक्तात्परमन्यदेव अप्राणोह्यमनाःशुभ्रोह्यक्षरात्परतःपरइतिश्रुतेरनादिमत्त्वात्परत्वाच्चब्रह्मव्यक्ताव्यक्ताभ्यां कार्यकारणाभ्यामन्यदेवेतिसिद्धं अन्यदेवतद्विदितादथोअविदितादधीतिश्रुतेः ननु तत्क्षेत्रंयच्चयादृक्चयद्विकारियतश्चयत् स चयोयत्प्रभावश्चतत्समासेनमेशृण्वितिक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्याथात्म्यप्रतिपादनमुपक्रम्य महाभूतानीत्यादिनाक्षेत्रस्वरूपंप्रतिपादितं ततःक्षेत्रज्ञस्य स्वरूपेप्रतिपादितव्येतत्त्यक्त्वा उपक्रांतमनादिमत्परंब्रह्मेतिकथमनुपक्रांतंब्रह्मस्वरूपंप्रतिपाद्यतेउपक्रमविरोधःस्यादितिचेन्न तयोरभेदावधा

रणाद्विरोधानुपपत्तेः नायंहंतिनहन्यतइतिक्षेत्रज्ञस्यात्मनोऽविक्रियत्वंबोधयितुमुपक्रम्य तदेवनजायतइत्यादिनाविस्पष्टीकृत्य नित्यःसर्वग
तइतिनित्यकूटस्थासंगचिद्रूपत्वंव्यापकत्वंचप्रतिबोध्य येनभूतान्यशेषेणेतिब्रह्माभिन्नत्वंसूचयित्वा भोक्तारंयज्ञतपसामितिसर्वभूतस्थमा
त्मानंयोमांपश्यतिसर्वत्रेतिचतयोरेकत्वमेवानुभाव्य ज्ञानीत्वात्मैवमेमतमितिकंठरवेणैक्यमेवोक्त्वा श्रुतिस्मृतिकोटिप्रसिद्धमुक्तमेवब्रह्मा
त्मैक्यंक्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धीतिसुविस्पष्टतरंप्रतिपाद्य भगवताक्षेत्रज्ञएवब्रह्मब्रह्मैवक्षेत्रज्ञइतितयोरभेदएवमूढैरप्यमूढैश्चसर्वैर्ज्ञातव्यइतिसचयो
यत्प्रभावश्चतत्समासेनमेशृण्वितिज्ञेयत्वेनोपक्रांतमेवक्षेत्रज्ञंविधेयप्राधान्येननपुंसकलिंगेन ज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामीतिपरामृश्य तद्याथात्म्यं
बोधयितुमनादिमत्परंब्रह्मेत्युक्तं तेनक्षेत्रज्ञब्रह्मशब्दयोरर्थएकएवेत्युपक्रांतोपपादितवाक्यार्थविवेकज्ञाननिपुणैर्विद्वद्भिर्ज्ञातव्यइतिसिद्धं ए
वमनादिमत्परंब्रह्मेतिब्रह्मणःसर्वदृश्यवैलक्षण्यंसूचयित्वा सचयोयत्प्रभावश्चेत्यत्रयच्छब्दविवक्षितंतद्याथात्म्यं नेतिनेतीत्यात्माग्रह्योनहिगृह्य
तइति अथातआदेशोनेतिनेत्यादिश्रुत्यर्थमनुसृत्यातन्निषेधद्वाराबोधयितुमाह नसत्तन्नासदुच्यतेइति यदिदमिदमितिनामरूपक्रियाजा
तियुणविशेषैर्निर्देष्टुमर्हतितदभिव्यक्तनामरूपादिविशेषंमहदादिकार्यजातंसर्वंसदित्युच्यते तद्विलक्षणत्वात्तत्कारणमव्यक्तमसदित्युच्यते
निरुक्तलक्षणंसद्ब्रह्मनभवतिजनिमत्त्वान्नामरूपादिमत्त्वाद्दृश्यत्वाच्चघटवत्तद्विलक्षणत्वाद्ब्रह्मणः नहिब्रह्मणोजनिरस्ति अजोनित्यइतिश्रुतेः
नापिनामरूपादिकमस्ति अग्राह्यमगोत्रमशब्दमस्पर्शमरूपमितिचश्रुतेः नापिचदृश्यत्वं अदृश्यमव्यवहार्यमितिश्रुतेः यतस्ततोब्रह्म
महदादिसर्वविकारजाताद्भिन्नमेवेत्यर्थः एवंनसत्तदितिकार्यस्यब्रह्मत्वंनिषिध्यकारणस्यापितद्भावंनिषेधयति नासदुच्यतइति सद्विलक्षणं
सर्वजगत्कारणंयदव्याकृतंतद्ब्रह्मनभवतिसावयवत्वाज्ज्ञेयत्वाज्जडत्वाच्च बीजवत्कार्यस्यसावयवत्वादिधर्मवैशिष्ट्यदर्शनात्कारणस्यापितद्धर्म
वैशिष्ट्यंयुक्तं मृदादिषुतद्दर्शनात् कारणगुणाहिकार्यगुणानारभंतइतिन्यायाच्चयत्सावयवंतद्विकारियद्विकारितदनित्यमित्यनित्यत्वाच्चज्ञेय
त्वाज्जडत्वं अहमज्ञइत्यव्यक्तस्यज्ञेयत्वंस्पष्टंतद्विलक्षणमेवपरंब्रह्मनहिब्रह्मणःसावयवत्वमस्ति निष्कलंनिष्क्रियमितिश्रुतेः नापिजडत्वं साक्षी
चेतेतिश्रुतेः नापिचज्ञेयत्वंसवेत्तिवेद्यंनचतस्यास्तिवेत्तेतिश्रुतेः ननुसदसच्छब्दवाच्ययोर्व्यक्ताव्यक्तयोःकार्यकारणयोरुभयोरपिब्रह्मत्वे

निषिध्यमानेतदभावंविनातन्निषेधावधितयास्थितंवस्तुयत्किंचिन्नपश्यामः तत्ज्ञेयशब्दार्थोऽप्रामाणिकएवेतिचेद्भवानत्रप्रष्टव्यः तयोर्नि
षेधावधिभूतोऽभावः सन्वा किमसन्वा उतोभयविधोवा सस्वयंस्वतएवभातिवा उतपरतोवेति नाद्यः तस्यसद्भावेनसदंतःपातित्वात् न
सदितिनिषेधेसतिपुनःस्वनिषेधावधित्वानुपपत्तेः नद्वितीयः स्वतःसत्तारहितस्यतस्यासतःशशविषाणवत्शून्यत्वान्निषेधावधित्वासंभवात्
नतृतीयः सत्त्वासत्त्वयोःपरस्परविरुद्धयोरेकाधिकरणत्वानुपपत्तावेकस्यतद्वत्तासिद्धेरभावोस्तीत्यभावस्यास्तिमत्त्वेसत्तावत्त्वेनभावत्वाद
भावोस्तीतिनिर्देशोनुपपन्नएव अयमस्तीतिप्रत्यक्षेणनिर्देशोभावस्यैवनत्वभावस्ययुज्यते विषयविषयिणोरन्योन्यावयवसंयोगाभावात्
सत्येवान्योन्यावयवसंयोगेघटादेर्विषयत्वंदृष्टंनासतोयोस्तिमान्चक्षुर्विषयःसभावएवनत्वभावः अस्तिमत्वाभावत्वयोरेकाधिकरणत्वायोगा
त्तदंगीकारेपि नापिचतुर्थः अभावस्यज्ञेयत्वेनजडत्वात्घटस्येवस्वतोभानासंभवात् तर्ह्यन्यतएवेतिचेदभावस्यभासकंवस्तुविद्यतेवानवा

सर्वतःपाणिपादंतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ॥ सर्वतःश्रुतिमल्लोकेसर्वमावृत्यतिष्ठति ॥ १३ ॥

नद्वितीयः तदभावेसूर्याभावेघटादिवदभावस्यभानाभावप्रसंगात् अस्त्येवेतिचेद्यदभावस्यभासकंवस्तुतदेवब्रह्मेतिब्रूमः तत्सद्भावेत्वमेवा
स्माकंप्रमाणं श्रुतिश्च अन्यदेवविदितात् अन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मादित्यादिः नप्रकृतिर्नविकृतिःपुरुषइति सुषुप्तवच्छून्यवदप्रतर्क्यंतन्मू
लभूतंपदमामनंतीत्यादिस्मृतयश्च यस्मादद्दृश्येनात्म्येइति अस्थूलमनण्वित्यादिश्रुतिभिरध्यस्ताशेषविशेषनिषेधेनैवब्रह्मणोधिगमितत्वा
त्तदिदंज्ञेयंसर्वश्रुतिप्रसिद्धंप्रामाणिकमेव तस्मात्सदसतोर्भिन्नंतन्निषेधावधिभूतंतदभावभासकं निर्विशेषंनित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यपरमानं
दाद्वितीयमेवपरंब्रह्मइदमेवाहमस्मीतिमुमुक्षुभिःस्वात्मनाज्ञातव्यंवस्तुनतुसन्नाप्यसच्चेतिसिद्धं ॥ १२ ॥ एवंसचयोयत्प्रभावश्चेत्यत्रयच्छब्द
विवक्षितंक्षेत्रज्ञस्यात्मनोनैजंतत्त्वंप्रकृतिप्राकृतविलक्षणं यतिभिर्विदेहमुक्त्यैस्वात्मनाज्ञातव्यमितिनिरूप्याधुनासर्वश्रुतिप्रसिद्धस्यापिब्रह्मणो
विदिताविदितान्यत्वेनपरोक्षत्वात्तत्सद्भावस्यसंशयितत्वे यत्सन्निधिमात्रेणदेहेंद्रियादयश्चेष्टंतेतच्चेष्टाकारणंब्रह्मेतियुक्त्यातत्सत्त्वमनुमानतो

ज्ञातुंशक्यतइतिबोधयितुं क्षेत्रज्ञस्ययत्प्रभावश्चेतिविशेषणविवक्षितंसर्वप्राणिकरणोपाधिमत्त्वलक्षणंविशेषितंरूपंश्रुतिप्रसिद्धंप्रतिपादयति सर्वतइति यत्ज्ञेयत्वेनोपक्रांतमनादिमत्त्वादिलक्षणंतद्ब्रह्म सर्वतःपाणिपादंसर्वतःपाणयःपादाश्चसर्वप्राणिसंबंधिनोयस्यतत्सर्वतःपाणिपादं पाणिपादपदमनुक्तकर्मेंद्रियाणामुपलक्षणं सर्वतोक्षीणिशिरांसिमुखानिचयस्यतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखंअक्षिपदमनुक्तज्ञानेंद्रियाणांमनोबुद्ध्यादीनांचोपलक्षणं सर्वतःशिरोग्रहणंदेहानेकत्वसूचनार्थं घटमठादिविशेषणैराकाशोयथातथाब्रह्मादिपिपीलिकांतदेहविशेषणैर्नामरूपाभ्यांस्वयंविशेष्यतइत्यर्थः सर्वतःश्रुतयःश्रोत्राणियस्यतत्सर्वतःश्रुतिमत् लोकेलोक्यतइतिलोकःप्राणिवर्गस्तस्मिन्लोकइतिद्वितीयार्थेसप्तमी लोकंप्राणिसमुदायंप्रकृतिंप्राकृतंचसर्वंबहिरंतःसर्वतःस्वरूपेणचैतन्येनावृत्य घटमठादिकमाकाशइवव्याप्य तिष्ठति सव्याप्तदेहेंद्रियादिकमयोयस्कांतइवचेष्टयतिस्वयंनचलतीत्यर्थः निर्विशेषस्यब्रह्मणइदंपाणिपादादिविशेषणविशेषितंरूपमौपाधिकंमायिकंचनतुस्वाभाविकं स्वाभाविकत्वेनिषेधायोगान्निषिध्यतेहिवैशेषिकंरूपंनसत्तन्नासदुच्यतइति तर्हीदमप्रामाणिकमितिचेन्न सर्वतःपाणिपादंतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतःश्रुतिमल्लोकेसर्वमयावृत्यतिष्ठति सर्वेंद्रियगुणाभासंसर्वेंद्रियविवर्जितं सर्वस्यप्रभुमीशानंसर्वस्यशरणंसुहृदित्यादिश्रुतिप्रमाणकत्वादैश्वरंरूपंव्यवहारेतत्सत्यमेव यदेतदाराध्यतत्प्रसादेनमुमुक्षुर्मुक्तिंगच्छति तदुक्तंच मत्कर्मकृन्मत्परमइतिनिर्विशेषस्यक्षेत्रज्ञस्यात्मनःसविशेषस्वरूपोपन्यासस्तत्सद्भावद्योतनार्थः सर्वतःपाणिपादादिलक्षणंप्रतिपादितंक्षेत्रंजानातीतिवाक्षेत्रधर्मैःस्वयंज्ञायतइतिवाक्षेत्रज्ञः तथाहि पाणिपादबुद्धींद्रियादयश्चेतनशक्तिनिमित्तस्वव्यापाराःस्वतोजडत्वाच्चर्मदारुमयप्रतिमादिवत् देहेंद्रियादयःस्वतोजडाश्चेतनाधिष्ठात्रंतर्बुद्धिपूर्वकंप्रवृत्तिमत्त्वाद्रथादिवत् एवंसर्वप्राणिदेहेंद्रियाद्युपाधिभिर्ज्ञेयस्यब्रह्मणोस्तित्वमवगम्यते एतदर्थमेवक्षेत्रज्ञस्यात्मनोऽसंगस्यापिपाणिपादादिमत्त्वमौपाधिकंमिथ्याभूतमप्युररीकृत्योच्यतेभगवता मुमुक्षूणांस्वतत्त्वाभिगमायशाखाग्रेचंद्रइतिवत्ततस्तदेवपारमार्थिकंरूपंयन्नसत्तन्नासदुच्यतइत्युक्तं एतेनसर्वक्षेत्रेषुपरस्परभिन्नेषुक्षेत्रज्ञस्यात्मनएकत्वंस्वसन्निधिमात्रेणतत्तद्देहेंद्रियादिप्रवृत्तिनिमित्तत्वं प्रवर्तक

श्री राम शैल जलगाव

त्वेनप्रवर्त्येभ्यस्तेभ्योभिन्नत्वंनिरवयवत्वंनित्यत्वंचेतनत्वमसंगत्वमसंसारित्वंपूर्णत्वंचबोधितंभवति ॥ १३ ॥ ननुतर्हिक्षेत्रज्ञस्यैवेश्वरत्वंप्राप्तमितिचेत्तदर्थमेवखलुगीताशास्त्रारंभः यस्मात्क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धीतिबोधयति क्षेत्रज्ञलक्षणसंपत्तिमेवप्रतिपादयति सर्वेंद्रियेति चतुर्भिःश्लोकैः स्वस्वविषयान्शब्दादीन्इंद्रयंतिबोधयंतीतींद्रियाणिसर्वाणिश्रोत्रादीनिवागादीनिबाह्यान्यंतरिंद्रियंमनश्च आत्मोपाधित्वाविशेषात्बुद्धिश्चाध्यवसायलक्षणा एतेषामिंद्रियाणांगुणाःस्पष्टत्वास्पष्टत्वदुष्टत्वादुष्टत्वादयःश्रवणस्पर्शनवचनादानसंकल्पाध्यवसायादयोऽवभास्यंते येनतत्सर्वेंद्रियगुणाभासं बुद्ध्यादयःस्वान्यप्राप्तप्रकाशाःस्वतोजडत्वात्तप्तायःपिंडवत् बुद्ध्यादयोजडाःज्ञेयत्वात्घटादिवदिति बुद्ध्यादीनांतद्गुणानांयत्प्रकाशकंज्ञातृतद्ब्रह्मेत्यवगंतुंशक्यते यद्वा सर्वेंद्रियगुणैःश्रवणादिभिरवभासतइतिसर्वेंद्रियगुणाभासमिंद्रियाण्यधिष्ठातृप्रयोज्यानिप्रयोज्यकरणत्वाद्वास्यादिवदिति करणक्रिययाक्षेत्रज्ञसद्भावोधिगम्यतइत्युक्तंसर्वेंद्रियगुणाभासमिति नन्वसंगस्याक्रियस्याऽत्मनःक

सर्वेंद्रियगुणाभासंसर्वेंद्रियविवर्जितम् ॥ असक्तंसर्वभृच्चैवनिर्गुणंगुणभोक्तृच ॥ १४ ॥

थंकरणप्रयोक्तृत्वमितिचेन्न तस्यात्मन्यारोपितत्वेनविरोधानुपपत्तेः यथापद्मविकासःपद्मधर्मःसूर्येआरोप्यतेपद्मंविकासयतिसूर्यइति तथैवोपाधिधर्मःश्रवणादिरात्मन्यध्यस्यतेआत्मसद्भावाधिगमाय आत्माकरणानिप्रवर्तयतीतितेनतद्व्यापारैर्व्यापारीवभाति यथावृक्षचलनेननभश्चलितमिव ध्यायतीवलेलायतीवेतिश्रुतेः ननु पश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णइत्यात्मनःस्वतःश्रवणादिरहितत्वेप्युपाधिद्वाराश्रवणादिक्रियावत्त्वंश्रूयते तत्कथंश्रवणादिव्यापाराभावउच्यतइतिचेन्न श्रुतेस्तत्रतात्पर्याभावात् वशीसर्वस्यलोकस्यस्थावरस्यचरस्यचेतीश्वरस्यवशित्वंसर्वलोकनिग्रहानुग्रहकारित्वं तेनदेहेंद्रियादिवैशिष्ट्येप्राप्तेतद्राहित्यंप्रतिपादयतिश्रुतिः नतुपरमात्मनःक्रियावत्त्वंतथात्वेनिष्कलंनिष्क्रियं वृक्षइवस्तब्धोदिवितिष्ठति स्थाणुरचलोयंसनातनः सर्वमावृत्यतिष्ठतीत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधप्रसंगात् ततआत्मावृक्षेचलितेआकाशवदुपाधौचलतिसतिचलतीवभातिनतुस्वयंचलति निरवयवत्वात्पूर्णत्वान्निराकारत्वान्निरिंद्रियत्वाच्च ततएवात्मनःसद्भावाधिगमायांगीकृतोपाधिसंबं

धराहित्यमेवबोधयितुमाह सर्वेंद्रियविवर्जितमिति सर्वैरुक्तैरिंद्रियैस्तदाश्रयेणचतत्कृतैःपुण्यपापादिकर्मभिरपिवर्जितंरहितमित्यर्थः आत्मनो देहेंद्रियादिसंबंधासिद्धेर्हेतुमाह असक्तमिति निरवयवत्वाद्येनकेनापिसंयोगादिसंबंधवर्जितमसक्तमसंगमित्यर्थः असंगोह्ययंपुरुषइतिश्रुतेः सर्वेंद्रियविवर्जितमित्युक्त्यात्वात्मनोदेहेंद्रियादयःसंति किंत्वऽसंगत्वात्तैर्वर्जितइतिप्राप्तेतत्सद्भावमप्यपनुदति निर्गुणमिति गुणाःगुणका र्यभूतादेहेंद्रियादयस्तद्रहितत्वान्निर्गुणं यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रंतदपाणिपादं नित्यंविभुंसर्वगतंसुसूक्ष्ममिति अशरीरंश रीरेषु अशरीरोनिरिंद्रियोऽप्राणोऽमनाःसच्चिदानंदमात्रइत्यादिश्रुतेः एतेनसर्वतःपाणिपादमितिब्रह्मणःसत्वाधिगमायैवपाणिपादाद्युपाध्यु पन्यासोनतुस्वरूपाधिगमायेतिसूचितं तथात्वे निर्गुणमितिनिषेधानुपपत्तेः यद्वा निर्गुणंगुणरहितंसतःकेवलस्यगुणानभ्युपगमात् नहिब्रह्म णःसत्त्वादयोरूपादयोवासुखादयोवा यद्योगात्स्वयंगुणिस्यात्सत्वादिभिर्गुणित्वेगुणनाशाद्गुणिनोपिनाशइतिनाशःप्रसज्येत गुणिनोनित्य त्वेतद्गुणानामपिनित्यत्वमितिचेन्न तन्नित्यत्वेमानाभावात् सत्यकामःसत्यसंकल्पइतिश्रुतिरेवमानमितिचेन्न अत्रत्यसत्यशब्दस्यामोघार्थक त्वेननित्यत्वबोधकत्वाभावात्नित्यत्वेसृष्टिकामस्यसर्वदासृष्टिप्रसंगात् विकल्पोनहिवस्त्वितिगुणानांगुणकार्याणामप्यवस्तुत्वश्रवणात् ना पिचरूपादयः अशब्दमस्पर्शमितिब्रह्मणोरूपाद्यभावश्रवणात्रूपादिमत्त्वेसावयवत्वेनानित्यत्वंप्रसज्येत सुखादयस्तुज्ञेयत्वेनक्षेत्रधर्मत्वात्त ज्ज्ञातुरात्मनोनसंभवंति साक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेतिश्रुत्यैवनिर्गुणत्वावधारणाच्चगुणरहितमेवपरंब्रह्मेत्यर्थः यद्यपिब्रह्मस्वयंसत्त्वादिगुणत त्कार्यशून्यमेव तथापिगुणभोक्तृचगुणानांसत्त्वादिगुणकार्याणांदेहेंद्रियादीनांशब्दादीनांसुखादीनांचभोक्तृ उपलब्धृबुद्ध्यादिसान्निध्यात् ज्ञेयजातंसर्वंजानातीत्यर्थः उपलब्धृब्रह्मेत्युक्त्याब्रह्मणःप्राप्तंपरिच्छिन्नत्वंसद्वितीयत्वंचापनुदति सर्वभृच्चेति स्वस्मिन्नारोपितंसर्वमव्यक्तादि स्थूलांतंस्वसत्तास्फूर्तिभ्यांसत्तावत्स्फूर्तिमच्चकृत्वास्वमात्रत्वेनबिभर्तीतिसर्वभृत् प्रपंचेसर्वत्रसदन्वयाच्चिदन्वयाच्च सद्धीदंसर्वं चिद्धीदं सर्वमितिश्रवणाच्चसर्वंब्रह्मैवेत्यर्थः सत्यंचानृतंचसत्यमभवदितिश्रुतेः ततोब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वभावात्नब्रह्मणःपरिच्छिन्नत्वंनापिसद्वितीय त्वमितिसिद्धं ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननुनामरूपात्मकस्यद्वैतप्रपंचस्यसतःपृथक्तयाप्रत्यक्षेणोपलभ्यमानत्वात्कथंसर्वंब्रह्मैवेत्याकांक्षायां न बहिरंतश्चाग्निनाव्याप्तायसःपृथक्सत्ता भावाद्वह्निमात्रमेवयथा तथाबहिरंतश्चब्रह्मणाव्याप्तस्यजगतोपिस्वतःसत्ताभावाद्ब्रह्ममात्रत्वमेवेत्याह बहिरिति यन्मुमुक्षोर्ज्ञेयत्वेनोपक्रांतंत द्ब्रह्मभूतानामव्यक्तादिस्थूलांतानामंतश्चबहिश्चवह्निरयःपिंडमिवसर्वतोव्याप्यस्थितंभवतिनतुकेनापिपरिच्छिन्नं निरवयवत्वादतिसूक्ष्मत्वा च्चाकाशवन्नकेनापिपरिच्छेत्तुंशक्यते नहिनिरवयवमतिसूक्ष्मंचाकाशंघटादिभिःपरिच्छेत्तुंशक्यंपरमसूक्ष्मत्वेनतेषामविषयत्वात् किंतु सर्वब हिरंतःसर्वतोव्याप्यतिष्ठतितद्ब्रह्मापीत्यर्थः तथाचश्रुतिः तदंतरस्यसर्वस्यतदुसर्वस्यास्यबाह्यतइति मयाततमिदंसर्वमित्युक्तंच नन्वयःपिंड मग्निवद्भूतानामंतर्बहिश्चव्याप्यावस्थितत्वेनापरिच्छिन्नत्वेपिब्रह्मणस्त्वग्नेरयःपिंडवद्व्याप्यांशोद्वैतभावोविद्यतएवसत्येतस्मिन्कथमद्वैतसिद्धि रित्याशंकायां न प्राणोह्येषसर्वभूतैर्विभातीतिश्रवणाद्ब्रह्मविवर्तत्वाज्जगतःपृथक्सत्ताभावात्प्रत्यग्दृष्ट्यासमीक्ष्यमाणेसर्वंब्रह्मैवेत्याह अचरमिति

बहिरंतश्चभूतानामचरंचरमेवच ॥ सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयंदूरस्थंचांतिकेचतत् ॥ १५ ॥

यत्क्रियावत्तच्चरंतद्विलक्षणमचरंस्थावरंजंगमंचसर्वभूताभासंब्रह्मैवरजताभासोयथाशुक्तिस्तद्वदित्यर्थः सर्वंह्येतद्ब्रह्मेतिश्रुतेः ननुसर्वात्मकंपरि पूर्णमद्वितीयंचब्रह्मतर्हिसर्वैरिदमितिगृह्येततत्कथंनगृह्यतइत्याकांक्षायामाह सूक्ष्मत्वादिति यद्यपिसर्वात्मकंपरिपूर्णमद्वितीयंचपरंब्रह्म तथा पिस्वयमाकाशादप्यतिसूक्ष्मं सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरंनित्यमितिश्रुतेः महदव्यक्तादेरपिसूक्ष्मत्वात्तद्ब्रह्माविज्ञेयंस्वात्मभूतमपिश्रुत्याचार्येश्वरात्मप्रसा दशून्यानामविशुद्धबुद्धीनांविज्ञातुमशक्यमेवयथांधानांस्वरूपंतद्वत् इममेवार्थंविस्पष्टयति दूरस्थमिति विवेकवैराग्यशमदमादिनियतसा धनशून्यानांकृतश्रवणानामपिमलिनांतरात्मनांस्वरूपमपितद्ब्रह्म दूरस्थंचक्रवालादतिदूरगतमेवभवति जन्मशतकोट्यापिप्राप्तुमशक्यमित्य र्थः यदशुद्धबुद्धीनांदूरतरंतदेवब्रह्मविद्वदनुग्रहवतांप्रशांतात्मनामंतिके चकारोवधारणार्थः समीपएवहृदयेस्वात्मनाऽवगंतुंशक्यमित्यर्थः दू

* लोकालोकपर्वतात् ॥

रात्सुदूरेतदिहांतिकेचपश्यत्स्विहैवनिहितंगुहायामितिश्रुतेः ॥ १५ ॥ यदुक्तमचरंचरमेवचेतिब्रह्मणःसर्वात्मकत्वंतन्न सर्वत्रतल्लक्षणादर्शनात् जंगमेष्वेवप्राणिशरीरेष्वहंममेदमित्यादिवेदनलक्षणंचेतनत्वमवगम्यते नतुस्थावरदेहेष्वतःपरिच्छिन्नमेवब्रह्मेत्याशंकायां न ब्रह्मणःपरिपूर्णस्यैवप्राणिनामंतःकरणेष्वतिनिर्मलेषुस्फूर्तिर्नतुतदतिरिक्तेषुयथासर्वगतस्याप्याकाशस्यनिर्मलेषुजलादिष्वेवप्रतिबिंबता यथैवातपाग्नेःसर्वगतस्यापिसूर्यकांतेष्वेवस्फुरणं यथासर्वगतस्यापिरूपस्यचक्षुःषूपलंभोनत्वन्यत्रनैतावतामुष्यपरिच्छित्तिःसंभवति तथैवब्रह्मणोपिपरिच्छिन्नवद्भानंनतत्प्रामाणिकंपरिच्छेदेमानाभावात् अस्त्येवप्रत्यक्षप्रमाणमितिचेन्न प्रादेशमात्रश्चंद्रःनीलंनभइत्यादौतद्व्यभिचारात् यदल्पंतन्मर्त्यमितिन्यायेनपरिच्छिन्नत्वेत्वनित्यत्वप्रसंगात्ततःसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिश्रवणाद्ब्रह्मपूर्णमेवेत्याह अविभक्तमिति विभक्तेषुनामरूपगुणक्रियाजातिस्वभावविशेषैःपरस्परंभिन्नेषु ब्रह्मादिस्तंबांतेषुप्राणिष्वहमहमित्यहंपदार्थत्वेनप्रतीयमानत्वात्तैर्विभक्तैःप्राणिशरीरैर्विभक्तमिवस्थितंच

अविभक्तंचभूतेषुविभक्तमिवचस्थितम् ॥ भूतभर्तृचतज्ज्ञेयंग्रसिष्णुप्रभविष्णुच ॥ १६ ॥

भवति तेनैवसांख्याआत्मनोऽसंगचिद्रूपत्वंपरस्परभिन्नत्वमनेकत्वंचमन्यंते तदसत्श्रुतिन्यायविरोधात् भ्रांतानांघटादिभिराकाशवत्परिच्छिन्नमिवप्रतीयमानमपितद्ब्रह्मस्वयंस्वरूपेणाविभक्तमेव नतुभूतैर्विभक्तुंशक्यतेनिरवयवत्वादतिसूक्ष्मत्वादविषयत्वाच्च तैर्विभक्तत्वेसावयवत्वानित्यत्वादिदोषप्रसंगात् सर्वप्रपंचस्फूर्त्यभावप्रसंगाच्चश्रुतिविरोधश्चप्रसज्यतेयतः एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढः आकाशवत्सर्वगतश्चनित्यः पूर्णंपुरुषेणसर्वंतदेतद्ब्रह्मापूर्वमित्यादिश्रुतयोब्रह्मणएकत्वंसर्वगतत्वंनित्यत्वमद्वितीयत्वंचनियमेनप्रतिपादयंत्यतोऽविभक्तमेव सर्वप्रकाशकत्वेनाप्यविभक्तमेवभवति सौरालोकेनाविभक्तेनैवखलुविभक्तंघटपटादिभास्यंसर्वंव्याप्यब्रह्मांडंप्रकाश्यतेनतुविभक्तेन तथात्वेसर्वत्रसर्वेषांसर्वपदार्थस्फुरणासंभवात् तद्वद्ब्रह्मणाप्यविभक्तेनैवबहिरंतश्चसर्वतोव्याप्तेनस्थूलंसूक्ष्मंचाव्यक्तमहदादिदृश्यंसर्वंप्रकाश्यते परिच्छिन्नत्वेबाह्यप

दार्थभानाभावप्रसंगात्भातिहिसर्वत्रसर्वंसर्वस्य तस्यभासासर्वमिदंविभातीतिश्रुतेः ततएवविभक्तमिवचस्थितमित्युक्तंभगवतापितेनब्रह्मापरिच्छिन्नमेवेतिसिद्धं ततएवब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नत्वाद्द्वितीयत्वसिद्धयेजगतोब्रह्मविवर्तत्वंसूचयति प्रभविष्णिवति अज्ञानदशायांतदेवज्ञेयंब्रह्माध्यात्मादिरूपेणप्रभवितुंरज्जुरिवारोपिताकारेणप्रत्येतुंशीलमस्यास्तीतिप्रभविष्णुभ्रांतानांप्रपंचाकारेणब्रह्मैवभातीत्यर्थः सत्यंचानृतंचसत्यमभवदितिश्रुतेः भूतभर्तृचतदेवब्रह्मस्वस्मिन्नारोपितानांव्योमादिभूतानांसत्तास्फूर्तिप्रदानेनभरणंकरोतीतिभूतभर्तृचभवति स्वस्मिन्नारोपितंसर्वंमूढव्यवहारार्थंबिभर्तीत्यर्थः व्यक्ताव्यक्तंभरतेविश्वमीशइतिश्रुतेः तदेवब्रह्मग्रसिष्णुचप्रबोधदशायामधिष्ठानयाथात्म्यसंदर्शनकालेत्वारोपितंसर्वंस्वात्मनाग्रसितुंस्वस्मिन्नेवतिरोभावयितुंशीलमस्यास्तीतिग्रसिष्णुचभवति परेव्ययेसर्वएकीभवंति सर्वेवेदायत्रैकंभवंतीतिश्रवणाद्रज्जुरिवारोपितंसर्वंस्वात्मनोपसंहृत्यविपरीतभावमुत्सृज्यबोधमयीमविकारिणींकेवलामद्वैतांस्वसत्तांभजतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ प्रभविष्णुत्वा

ज्योतिषामपितज्ज्योतिस्तमसःपरमुच्यते ॥ ज्ञानंज्ञेयंज्ञानगम्यंहृदिसर्वस्यधिष्ठितम् ॥ १७ ॥

देर्ब्रह्मलक्षणस्यप्रकृतेरप्यव्याकृतस्यसंभवात्तस्याअपिब्रह्मत्वेप्राप्तेपरत्वादिविशेषणैःपरिहरन्ब्रह्मणोवगत्यर्थंस्वरूपंतत्प्राप्तिनियतसाधनंतदुपलब्धिस्थानंचबोधयति ज्योतिषामिति तज्ज्ञेयंब्रह्मतमसःप्रकृतेरज्ञानाज्जगद्बीजात्परंभिन्नमेव यतोऽज्ञोऽहमित्यज्ञानंस्वस्मिन्नध्यस्तंप्रत्यग्लक्षणेनब्रह्मणानुभूयतेततोज्ञातृज्ञेयाद्भिन्नमेवभवतिततएव अक्षरात्परतःपरइति आदित्यवर्णंतमसःपरस्तादितिअव्यक्तात्तुपरःपुरुषइत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मजगद्बीजादज्ञानादव्याकृताद्भिन्नमित्येवोच्यते तमसोभिन्नत्वेब्रह्मणोविशेषणांतरमाह ज्योतिरिति हेतुगर्भितमिदंविशेषणंब्रह्मतमसःप्रकृतेर्भिन्नंज्योतिष्ट्वात्यन्नैवंतन्नैवंयथाघटइतियुक्त्यापिब्रह्मणोऽव्याकृताद्भिन्नत्वमेवसिध्यति ज्योतिष्ट्वंप्रकाशस्वरूपत्वंप्रकाशकत्वंवा योजागरमन्वभूवंयःस्वप्नमद्राक्षंयःसुखमस्वाप्संसोहमस्मीतिव्यक्ताव्यक्तप्रकाशकत्वेनात्मनस्तदुभयभिन्नत्वेप्रत्यक्षं आत्माव्यक्ताव्यक्ताभ्यांकार्य

कारणाभ्यांभिन्नस्तदुभयसाक्षित्वाद्यन्नैवंतन्नैवमित्यनुमानंच अन्यदेवतद्विदितादित्यादिश्रुतिश्चप्रमाणं ननुसूर्यादेर्बहिरंतर्बुद्ध्यादेश्चाप्य
स्तिज्योतिष्ट्वमितरप्रकाशकत्वंकथंब्रह्मणएवेत्याशंकायां न तेषामपिप्रकाशकत्वाद्ब्रह्मणोनातिव्याप्तिरित्याह ज्योतिषामिति परप्रकाशका
नामप्यादित्यादीनांबुद्ध्यादीनांचज्योतिषांतद्ब्रह्मज्योतिःप्रकाशकंभवति आत्मज्योतिषैवखलुचैतन्यात्मकेनप्रकाशवंतःसूर्यादयोबुद्ध्या
दयश्चतप्तायःपिंडवत्स्वातिरिक्तंप्रकाशयंतिनतुस्वतः येनादित्यस्तपतितेजसाभ्राजसाच श्रोत्रस्यश्रोत्रंमनसोमनइति तस्यभासासर्वमिदंवि
भातीतिचश्रुतेः एतेनबहिरंतरर्थप्रकाशकानामादित्यादीनांमनोबुद्ध्यादीनांचभौतिकज्योतिषांप्रकाशकमाविर्भावतिरोभाववृद्धिक्षयपरि
च्छेदादिरहितं नित्यंनिरतिशयंस्वप्रकाशमप्राकृतज्योतिःस्वरूपंब्रह्मेत्युपदिष्टंभवति एवंमुमुक्षूणांज्ञातव्यंब्रह्मस्वरूपंनसत्तन्नासदुच्यतइतिअ
तन्निषेधमुखेनबोधयित्वा तदेवसाकल्येनज्योतिषामपितज्ज्योतिरिति अप्राकृतज्योतिःस्वरूपंब्रह्मेत्युपदिश्य नैतावन्मात्रोपदेशेनब्रह्मसाक्षा
त्कारःसिध्यतिविनाविशेषोपदेशेनेतिमत्वास्मत्प्रत्ययार्थतयाविद्वद्भिरनुभूयमानंबुद्धिगुहायामव्याकृताकाशेदेदीप्यमानं बुद्ध्यादिसाक्षिल
क्षणंसर्वांतरंसर्वप्रकाशकंकालत्रयाबाध्यमसंगमविक्रियंप्रत्यग्रूपंयदखंडचैतन्यंतदेवब्रह्मेतिसाक्षाद्विधिमुखेनबोधयितुमाह ज्ञानमिति बहि
रंतःसर्वत्रपरिपूर्णंस्वप्रकाशंसर्वप्रकाशकमनाधारमनाधेयमखंडितमवाङ्मनसगोचरमनाद्यंतंनित्यकूटस्थंनिर्विशेषंनित्यंशुद्धंनिराभासंयत्केव
लंज्ञानंतदेवब्रह्ममुमुक्षोर्यतेःस्वात्मनाज्ञेयमवगंतव्यमित्यर्थः सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म विज्ञानमानंदंब्रह्मेतिचश्रुतेः ज्ञानंविशुद्धंविमलंविशोकमि
तिस्मृतेश्च एवंयत्सर्वेंद्रियगुणाभासंयत्सर्वभृत्यद्गुणभोक्तृयत्प्रभविष्णुयद्भूतभर्तृयद्ग्रसिष्णुयत्तमसःपरंयच्चज्योतिषांज्योतिस्तद्ब्रह्मेतितटस्थल
क्षणेनपरोक्षतयोपदिष्टस्य वस्तुनएवापरोक्षत्वसिद्धयेज्ञानंब्रह्मेतिस्वरूपलक्षणेनज्ञातव्यंब्रह्मोपदिश्याधुनातदधिगमायनियतंसाधनंसूचयितु
माह ज्ञानगम्यमिति सदसद्विवेकवैराग्यशमदमसंन्यासामानित्वाद्यंतरंगसाधनसंपत्त्याब्रह्मविद्गुरुसन्निधौनित्यनिरंतरसमनुष्ठितश्रवणमन
ननिदिध्यासाद्यनुष्ठानेनसमुत्पन्नमनाद्यविद्यावावासनाजातंसंक्षिप्य सर्वविकल्पनिर्मुक्तंयज्ज्ञानंतेनैवैकेनश्रुत्याचार्येश्वरात्मप्रसादसंजाते

नगम्यमवगम्यंज्ञानेनाधिगम्यं नतुसांख्येननयोगेननकर्मणानाप्युपास्याचाधिगम्यंभवति किंतु सर्वांगीणंस्वारोग्यसुखंयथातथास्वज्ञाने
नैवस्वात्मनाब्रह्मज्ञातव्यमित्यर्थः मनसैवानुद्रष्टव्यं मनसैवेदमाप्तव्यमितिचश्रुतेः एवंवस्तुस्वरूपंतत्प्राप्तिसाधनंचोक्तातदुपलब्धिस्थानमाह
हृदीति सर्वस्यब्रह्मादिस्तंबांतस्यप्राणिजातस्यहृदिहृदयेबुद्धिगुहायामव्याकृताकाशेधिष्ठितं सर्वप्राणिनांबुद्धितद्व्यापारतदवस्थासाक्षितयाहम
हमित्यहंपदप्रत्ययार्थत्वेनविशिष्यस्थितं तत्रविशिष्योपलभ्यमानंप्रत्यग्रूपंब्रह्मज्ञातव्यमित्यर्थः यद्यपिब्रह्माकाशवत्सर्वगतंपरिपूर्णंतथापिनिर
वयवत्वान्निराकारत्वादतिसूक्ष्मत्वाच्चसर्वत्रनोपलभ्यते किंतु सर्वगतोप्यातपाग्निःशुद्धस्फटिकइवनिर्मलायांबुद्धावेवोपलभ्यते गुहाहितंप्रा
णिभिर्गुह्यमानमाविःसन्निहितंगुहाचरमितिचश्रवणात्तत्रस्थंब्रह्मज्ञातव्यमित्युच्यतेहृदिसर्वस्यधिष्ठितमितिहृच्छब्दवाच्याबुद्धिरेवब्रह्मोपलब्धि
स्थानमित्यर्थः ॥१७॥ उपक्रांतमुपसंहरति इतीति इत्येवंसमासतःसंक्षेपेणैवक्षेत्रंक्षेत्रज्ञस्यात्मनःक्षेत्रतद्विकारतद्धर्मतत्कर्मतदवस्थासंबंधापवा

इतिक्षेत्रंतथाज्ञानंज्ञेयंचोक्तंसमासतः ॥ मद्भक्तएतद्विज्ञायमद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥

देनविशुद्धत्वसिद्ध्येकप्रयोजनं महाभूतादिधृत्यंतंहेयवस्तुस्वरूपं तथाज्ञानंश्रवणमननादिद्वारात्मज्ञानसिद्ध्येकसाधनममानित्वादिलक्षणं
ज्ञेयंचानादिमत्परंब्रह्मेत्यादिनाज्ञानमित्यंतेनग्रंथेनतटस्थस्वरूपलक्षणाभ्यांप्रत्यगभिन्नस्यब्रह्मणःस्वरूपमप्युक्तं जिज्ञासोर्मुमुक्षावतःस्वस्वरूपा
धिगमायसम्यक्प्रतिपादितमित्युक्त्वा एवंविशेषणविशिष्टएवात्राधिकारीत्यधिकारिलक्षणंवदन्नुक्तलक्षणंब्रह्मस्वात्मनाविदितवतोविदुषस्तद्वे
दनस्यफलमाह मद्भक्तइत्यादिना मत्कर्मकृन्मत्परमइति येतुसर्वाणिकर्माणीत्याद्युक्तलक्षणलक्षितोयःसमद्भक्तःमद्भजनेनैवशुद्धांतःकरणःसन्
सदसद्विवेकसंन्यासशमदमाद्यमानित्वादिसाधनसंपन्नोभूत्वा ब्रह्मविदनुग्रहात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःस्वरूपंसम्यग्विविच्यक्षेत्रतद्धर्मादीन्परित्यज्य
विशुद्धंकेवलंचिन्मात्रंक्षेत्रज्ञलक्षणमेतन्निर्विशेषंपरंब्रह्म इदमेवाहमितिस्वात्मनाविज्ञाय तत्तादात्म्यापत्त्यातत्रैवाहंबुद्धिंप्रतिष्ठाप्यब्रह्मविद्यति
मद्भावायममब्रह्मणोभावोमद्भावःकैवल्यंनिर्विशेषब्रह्मात्मनावस्थानलक्षणंतस्मै उपपद्यतेपतितेस्मिन्नुपाधौपूर्णात्मनातिष्ठतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

सर्वेषांवेदांतानांगीतायाश्चार्थोत्रपर्यवसितस्तथापिसप्तमे एतद्योनीनिभूतानीतियत्परावरप्रकृत्योःसंसारकारणत्वंजन्मादितत्कारणत्वंचसूचितं तदिदानींकार्यकारणकर्तृत्वइति यावत्संजायतेकिंचित्सत्वंस्थावरजंगममितिविस्पष्टयितुं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकेकृतेसत्यप्यविदितंप्रकृतिपुरुषयोरनादित्वंविकाराणांगुणानांचप्रकृतिकार्यत्वं क्षेत्रस्यक्षेत्रज्ञेप्रतीयमानसंसारस्यगुणाध्यासमूलकत्वं संसृतेःप्रकृतिधर्मत्वमात्मनोनिर्विकारत्वमसंगत्वमकर्तृत्वमभोक्तृत्वमसंसारित्वंचविस्पष्टीकर्तुमुत्तरग्रंथआरभ्यते प्रकृतिमिति भिन्नाप्रकृतिरष्टधाअपरेयमितियाप्रतिपादितासर्वविकारकारणमीश्वरस्यशक्तिस्त्रिगुणात्मिकामायातांप्रकृतिं पुरुषंचपुरुषस्त्वविद्योपाधिकःक्षेत्रज्ञःप्रकृतिंविद्धिमेपरामित्युक्तलक्षणःराज्यसंबंधान्मनुष्यस्यराजत्वंप्रभुत्वंचयथातथाप्रकृतिसंबंधात्क्षेत्रज्ञस्यापिप्रकृतित्वंजीवत्वंच प्रत्यक्त्वेनचेतनत्वेनप्रकाशकत्वेनचमूलप्रकृतेरुत्कृष्टत्वात्पराप्रकृतिरितिसंज्ञांप्राप्तोयःपुरुषस्तंच तावेतौप्रकृतिपुरुषावनादीनविद्यतेआदिःकारणंवाप्यादिमत्त्वंवाप्राक्कालपरिच्छेदोययोस्तावनादी

प्रकृतिंपुरुषंचैवविद्ध्यनादीउभावपि ॥ विकाराँश्चगुणांश्चैवविद्धिप्रकृतिसंभवान् ॥ १९ ॥

सर्वस्यादिभूतौ स्वयमादिरहितावेवेत्येवकारस्तयोरपीश्वरवन्नित्यत्वावधारणार्थः नित्यंहीश्वरस्येश्वरत्वंतच्चेशितव्यापेक्षमीशेशितव्ययोर्नित्यत्वेसत्येवेश्वरस्येश्वरत्वंनित्यंस्यान्नान्यथा ननुनक्षत्रांतरयोगेनार्कस्यनक्षत्रित्ववत्प्रकृतेरनित्यत्वेपीश्वरस्यक्षणेक्षणेजायमानप्रकृत्यंतरयोगेसतीश्वरस्यनित्यत्वसंभवात्किमर्थंतयोर्नित्यत्वाभ्युपगमइतिचेन्न अजामेकामितिमूलप्रकृतेरजत्वैकत्वश्रवणात्प्रकृत्यंतरायोगात् प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशइतिपरमात्मनःप्रकृतिद्वयेश्वरत्वश्रवणाच्च ततईश्वरत्वनिमित्तयोस्तयोरपीश्वरवन्नित्यत्वमेव तयोरनित्यत्वेत्वीश्वरस्यक्वचिदीशितव्याभावेईश्वरत्वंभज्येत सृष्ट्यादौपुण्यपापाद्यनपेक्ष्यनिर्निमित्तंचजीवानांनानायोनिप्राप्तिप्रसंगस्तथासुखदुःखादिकल्पनाचस्यात् तथात्वे जगत्स्रष्टुरीश्वरस्यवैषम्यनैर्घृण्येचप्रसज्येयातां प्रकृत्याबद्धोबद्धस्तन्मुक्तोमुक्तइतिनियतयोर्बंधमोक्षयोरव्यवस्थाचस्यात्तथासतिबद्धानामपि

मुक्तिर्मुक्तानामपिजन्मादिबंधःप्रसज्येत बंधमोक्षप्रतिपादकशास्त्रानर्थक्यंचस्यात् तयोरनित्यत्वेएवमाद्यनर्थपरंपरासंभवति ननुपुरुषशब्दवाच्यस्यजीवस्याधुनिकत्वान्नैवोक्तानर्थागमइतिचेन्न प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधापत्तेः प्रत्यक्षेणखलुजीवानांसुखदुःखादिवैचित्र्यमुपलभ्यते तद्वैचित्र्यंकर्मनिबंधनमेवनतुपुरुषस्वातंत्र्यनिबंधनं तथात्वेसर्वेषांतदैकरूप्यापत्तेः तदन्यथानुपपत्त्याचधर्माधर्मनिमित्तःसंसारोह्यनुमीयते ततोनुमानेनयत्कर्मकुरुतेतदभिसंपद्यतइत्यादिश्रुतिभिरपिसुखादेःकर्मैकनिबंधनत्वमभ्युपगंतव्यं तद्धेतुरपिकर्मजन्मांतरीयमेवनत्वाधुनिकं तर्णकादौकर्मादर्शनात्कर्मणामनाधुनिकत्वेतत्कर्तुर्जीवस्यनित्यत्वमेवेतिसिद्धं नजीवोम्रियतइतिश्रुतेः अजामेकामिति नजीवोम्रियतइत्यादिश्रुतिभिस्तयोर्नित्यत्वेनकाचिदनुपपत्तिरस्ति नन्वीश्वरवत्प्रकृत्योरपिनित्यत्वेतद्वतआत्मनःकदापिमोक्षोनस्यात्ब्रह्मणोप्यद्वितीयत्वंचानसिध्यति ब्रह्मणस्त्वद्वितीयत्वंतद्विज्ञानवतोमोक्षंचप्रतिपादयतःशास्त्रस्याप्यप्रामाण्यंचस्यादितिचेन्न सर्वस्याप्येतस्यमायाकार्यत्वेनसम्यग्ज्ञानदशायांस्वप्नार्थवन्मिथ्यात्वोपपत्तेः नहिप्रबोधदशायांनिद्रायास्तत्कार्यस्यचसत्यत्वंदृष्टं तद्वन्नसत्तन्नासदुच्यतइत्युक्तरीत्यात्मयाथात्म्यविज्ञानदशायांमायातत्कार्ययोरसत्यत्वमेव जीवेशावाभासेनकरोतिमायाचाविद्यचस्वयमेवभवति मायामात्रमिदंद्वैतं विकल्पोनहिवस्त्विति मायायास्तत्कार्यस्याप्यसत्त्वश्रवणात्ततोब्रह्मणोऽद्वितीयत्वंतद्विज्ञानवतोमोक्षश्चतत्प्रतिपादकशास्त्रस्यप्रामाण्यंचसिध्यति / यत्रहिद्वैतमिवभवतितदितरइतरंपश्यतीतिन्यायेनाज्ञानदशायांसर्वमर्थवदेवभवति विवेकदशायांविचार्यमाणेसर्वमिथ्यैवेतिबोधयितुं भगवताप्रकृतिपुरुषविवेकमारभ्योच्यतेप्रकृतिपुरुषंचैवविद्ध्यनादीउभावपीति प्रकृतिपुरुषावुभावप्यनादीनित्यावितिविद्धिविजानीहि किंच विकाराःदेहेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्यहंकारादयश्चशब्दादीनितन्मात्राण्यपिचैतेसर्वेविकारास्तानेतान्गुणांश्च गुणाःसुखदुःखेच्छाद्वेषलोभमोहकामसंकल्पादयोयेचशमदमादयोयेचभ्रमप्रमादादयःपुण्यपापादिलक्षणाइंद्रियव्यापारास्तानेतानसर्वानपि प्रकृतिसंभवान्प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिकाऽव्यक्तशब्दवाच्याबीजादंकुरस्कंधशाखापत्रपुष्पफलादिवत्तस्याःसकाशादेवसमुत्पन्नान्विद्धि नत्वात्मसंभवान् निरवयवत्वादसंगत्वादविक्रियत्वाच्चात्मनस्ततःकस्या

प्युत्पत्त्यनुपपतेः किंतु भोक्रदृष्टवशात्प्रकृतिःस्वयमेवगुणवैषम्यंप्राप्यमहदादिविकारात्मनागुणात्मनाचपरिणमतइतिविजानीहीत्यर्थः विकाराणांगुणानांचप्रकृतिकार्यत्वेसिद्धेपुरुषस्यात्मनस्त्वकर्तृत्वमविकारित्वंनिर्गुणत्वंचसिद्धमितिसूचितंभवति ॥ १९ ॥ विकाराणांगुणानांचप्रकृतिकार्यत्वमेवविशदयन्हेतुफलोत्पादकत्वेनप्रकृतेश्चतत्फलभोक्तृत्वेनपुरुषस्यचोभयोरपिसंसारकारणत्वंसूचयितुमाह कार्येति कार्यकरणकर्तृत्वेकार्यशरीरंकार्यस्यकारणानुमापकत्वादत्रकार्यपदेनमहदादयःसप्तविकृतयःशब्दादयश्चतत्कारणानिगृह्यंते करणानिदशेंद्रियाणिमनश्चबुद्ध्यहंकारचित्तानिचचतुर्दशकरणपदेनवचनादयोदर्शनादयःकामसंकल्पाहंकरणसुखदुःखमोहात्मकाबुद्धिप्रत्ययाश्चप्रकृतिसंभवाःसर्वेपिगृह्यंते कार्यंचकरणानिचतेषांकार्यकरणपदगृहीतानांकर्तृत्वेकर्तृत्वंजनकत्वंतस्मिन्कार्यकरणकर्तृत्वेहेतुरुपादानकारणंप्रकृतिरेवेतितत्त्वज्ञैरुच्यते अग्निसान्निध्यादयइवात्मसान्निध्यात्प्राण्यदृष्टानुरूपेणप्रकृतिरेवकार्यकरणात्मनाविषयरूपेणसुखादिप्रत्ययरूपेणचहेतुफलात्मनापरिणमत

कार्यकारणकर्तृत्वेहेतुःप्रकृतिरुच्यते ॥ पुरुषःसुखदुःखानांभोक्तृत्वेहेतुरुच्यते ॥ २० ॥

इतिमुनयोवदंतीत्यर्थः कार्यकारणकर्तृत्वइतिपाठेतुदशेंद्रियाणिमनश्चशब्दादयःपंचचैतेषोडशविकाराःकार्यपदेनगृह्यंते सप्तविकृतयःकारणपदेनगृह्यंते तेषांकार्यकारणनांकर्तृत्वेआरंभकत्वेमूलप्रकृतिरेवहेतुरुच्यते यद्वा कार्यकरणानांदेहेंद्रियमनोबुद्ध्यादीनांकर्तृत्वेकर्तानियोक्तातद्भावेविषयभोगवासनारूपाकर्मरूपाचप्रकृतिरेवकारणंनिरवयवत्वान्नात्मेत्यर्थः स्वभावस्तुप्रवर्ततइत्युक्तत्वादेवंप्रकृतेःसंसारकारणत्वमुक्त्वा अविकारिणोप्यात्मनःसंसारकारणत्वमाह पुरुषइति पुरिशयनात्पुरासदैकरूपेणास्तइतिवास्वाज्ञानात्पुरमुषतीतिवापुरुषःबुद्धिकोशेसर्वसाक्षित्वेनवर्तमानःप्रत्यगात्मा सुखदुःखानांसुखदुःखादिप्रत्ययानांभोग्यानांभोक्तृत्वेउपलब्धृत्वेहेतुःस्वाभासानुविद्धांतःकरणद्वारासुखदुःखादिप्रत्ययानुभूतेःकारणमित्युच्यते देहेंद्रियाद्याकारेणविषयाकारेणसुखदुःखादिप्रत्ययाकारेणचप्रकृतेःपरिणामेसति स्वाविद्ययाकृताना

त्माध्यासेनात्मनोपिस्वाभासद्वारातदुपलब्धृत्वेसत्यहंममेतिसंसारःसंभवति तथाप्रकृतेःपरिणामाभावेक्षेत्रज्ञस्योपलब्धृत्वाभावेचोक्तलक्षणःसंसारोनसंभवति तदिदंजाग्रदादौसुषुप्तौचप्रत्यक्षं ततोयावद्देहेंद्रियविषयसुखादिप्रत्ययसंबंधःस्यादात्मनस्तावन्नसंसारोपरमःसिध्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥ ननुप्रकृतिपुरुषयोर्नित्यत्वात्तत्संबंधोप्यात्मनोनित्यएवभवति तेनसंसारोपिनित्यएवस्यात्कदाकथंवात्मनःसंसारमोक्षस्सिध्यतीत्याकांक्षायामात्मनोबुद्ध्यादिसंबंधोनित्योनभवति निरवयवसावयवयोःसंयोगसमवायादिसंबंधासंभवात् किंत्वाध्यासिकः सोयंस्वाज्ञानैकनिबंधनःसतिविवेकविज्ञानेनिवर्ततएवेतिबोधयितुमात्मनःप्रकृतिसंबंधात्संसारंतत्कारणंचविशदयति पुरुषइतिपुरुषउक्तलक्षणआत्मास्वयंकूटस्थासंगचिद्रूपोपि प्रकृतिस्थःप्रकृतिःकार्यकरणसंघातःस्वाविवेकेनायमेवाहमितितदात्मनातिष्ठतीतिप्रकृतिस्थोनतुस्वस्थःशरीरतादात्म्यमापद्येत्यर्थः ततएवतद्धर्मतत्कर्मवान्सन्प्रकृतिजान्प्रकृतेर्बुद्ध्यादिस्थूलांतरूपायाःसकाशाज्जातान्प्रकृतिजान्प्राकृतान्गुणान् देहगुणाबाल्य

पुरुषःप्रकृतिस्थोहिभुंक्तेप्रकृतिजान्गुणान् ॥ कारणंगुणसंगोस्यसदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥

स्थौल्यादयः इंद्रियगुणाःकारणत्वखंजत्वादयः प्राणस्यगुणाःक्षुधितत्वादयो मनोगुणाःसमीचीनत्वादयो बुद्धिगुणाःकर्तृत्वभोक्तृत्वादयस्तानेतान्स्थूलसूक्ष्मकारणदेहधर्मान्सुखदुःखादिप्रत्ययांश्चस्वीयत्वेनानुभुंक्ते मनुष्योहंब्राह्मणोगृहीयतिर्मूढःपंडितःशिष्टोभ्रष्टःकर्ताभोक्तासुखीदुःखीतिममेदमितिचस्वयंप्रकृत्यात्मकोभूत्वा तद्धर्मान्जन्मजराजातिवर्णाश्रमादीन्पुण्यपापादींश्चस्वधर्मत्वेनानुभवतीत्यर्थः आत्मेंद्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिणइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिद्योतनार्थोहिशब्दः अयमेवक्षेत्रज्ञस्यात्मनःसंसारोयत्स्वयमन्यात्मकोभूत्वाअन्यधर्मान्सतोप्यसतश्चात्मीयत्वेनमन्यते नन्वक्रियस्यासंगस्यात्मनःप्रकृतितादात्म्यापत्तौतदीयधर्मकर्मस्वात्मीयत्वानुभूतौचकोहेतुरित्याकांक्षायामाह कारणमिति अस्यसाक्षाद्विद्वद्भिरात्मत्वेनानुभूयमानस्यकूटस्थासंगचिद्रूपस्यात्मनः सदसद्योनिजन्मसुसद्योनयोदेवऋषिब्राह्मणादिपुण्ययो

नयः असद्योनयोरक्षःपिशाचश्वपाकपश्वादिपापयोनयस्तासुजन्मानितेषुसदसद्योनिजन्मसु अहंममेत्यादिसंसारस्यकारणंगुणसंगःगुणेषुदृष्टादृष्टेषुभोग्येषुसज्यतेपुमान्सक्तोभवत्यनेनेतिसंगःकामः कामःखलुपुरुषस्यबंधःसत्यामविद्यायांपुमान्कामेनैवोच्चावचानिकर्माणिकरोतितत्फलंचसुखदुःखात्मकंनानाजन्मभिःप्राप्नोति तथाचश्रुतिःसयथाकामोभवतीति कामान्यःकामयतेमन्यमानइतिचयतएवंततःस्वाविद्यैकमूलःकामएवपुरुषस्यनानायोनिषुजन्मजरामरणादिदुःखानुभूतिकारणमितिसिद्धं यद्वा गुणसंगःसज्यतेबध्यतेनेनेतिसंगःगुणेषुदेहेंद्रियादिष्वहमित्यहंत्वाभिनिवेशलक्षणःशब्दादिष्विदंभोग्यमितिसंभोग्याभिनिवेशरूपोप्यध्याससंबंधःसंगः एतमेवाविद्यामाहुःपंडिताः अविद्यावतएवहिपुरुषस्यकामःकर्मापिसदसद्योनिषुजन्मादिदुःखकारणंतन्निवृत्तिकारणमात्मयाथात्म्यविज्ञानमेव तच्चनसत्तन्नासदुच्यतइत्यात्मनःप्रकृतितद्विकारतद्धर्मतत्कर्मसंबंधलेशशून्यत्वसिद्धये अतन्निषेधद्वारासद्भावसिद्धयेज्ञानंज्ञेयंज्ञानगम्यमितिस्वरूपनिरूपणद्वाराचसम्यक्प्र

उपद्रष्टानुमंताचभर्ताभोक्तामहेश्वरः ॥ परमात्मेतिचाप्युक्तोदेहेस्मिन्पुरुषःपरः ॥ २२ ॥

तिपादितं ॥ २१ ॥ पुनरपितदेवपरंतत्त्वंमुमुक्षून्सम्यगधिगमयितुमात्मनःप्रकृतितत्कार्यसंबंधराहित्यंतद्रहितत्वेनशुद्धस्यचिदेकरसस्यब्रह्माभिन्नत्वंचबोधयति उपद्रष्टेति अस्मिन्देहेकार्यकरणसंघातलक्षणेयोस्मत्पदप्रत्ययार्थःपुरुषआत्मासदेहेंद्रियादिभ्यःपरोभिन्नएवभवति तत्कुतोयस्मादुपद्रष्टासर्वस्यद्रष्टाचिदाभासस्तंचतद्व्यापारंचसाक्षित्वेनोपरिपश्यतीत्युपद्रष्टा यद्वा उपसमीपेबुद्धेरपिअंतरतयाप्रत्यक्त्वेनस्थितःसन्बुद्धितद्व्यापारंचदृश्यजातंचसर्वंसाक्षादविक्रियात्मनापश्यतीत्युपद्रष्टा हेतुगर्भितमिदंविशेषणं आत्माबुद्ध्यादेर्भिन्नउपद्रष्टृत्वात्यज्ञोपद्रष्टृवदिति नहियज्ञोपद्रष्टायजमानादिष्वन्यतमोभवतितदन्यतमत्वेउपद्रष्टृत्वानुपपत्तेः उपद्रष्टृत्वंनामव्यापार्यन्यत्वेसत्यव्यापृततयाताटस्थ्येनव्यापारितद्व्यापारदर्शनमात्रैकपरत्वं ततउपद्रष्टाद्रष्टव्येभ्यःसर्वेभ्योयजमानादिभ्योभिन्नएवभवतियथा तथाऽयमात्माप्युपद्रष्टृत्वाद्बुद्ध्यादिभ्यो

भिन्नएवभवति एतेनात्मनोऽविकारित्वंनित्यत्वमकर्तृत्वमभोक्तृत्वंचसूचितंभवति किंच अनुमंतास्वस्वविषयेषुप्रवृत्तान्निवृत्तांश्चबुद्ध्यादीननुपश्चादेवमनुतेबुध्यतइतिअनुमंताबुद्ध्यादीनांप्रवृत्तिंनिवृत्तिंतत्फलंचान्यएवजानातीत्यर्थः उपद्रष्टानुमंतैषआत्मेतिश्रुतेः आत्मादेहादिभ्यःपरएवअनुमंतृत्वात्तटस्थवदित्यात्मनःप्रकृतिप्राकृतेभ्योभिन्नत्वसाधकमनुमानंसूचितं चकारःसमुच्चयार्थः किंच भर्तास्वाविद्ययास्वस्मिन्नध्यस्तान्महदादिसर्वविकारान्सत्तास्फूर्तिप्रदानेनबिभर्तीतिभर्ता जलतरंगफेनबुद्बुदादीनांमरुरिवस्वस्मिन्नारोपितानांदेहादिशब्दादिप्रत्ययानांस्वयमेवार्थोभूत्वासत्तांस्फूर्तिंचतनोत्यात्मेत्यर्थः भर्ताभरणीयेभ्यःपरएवेतिभर्तृत्वमप्यात्मनोदेहेंद्रियादिभ्योभिन्नत्वेपूर्ववद्व्यावर्तकंविशेषणं किंच भोक्तास्वस्मिन्नध्यस्तमव्यक्तादिस्थूलांतंसर्वंस्वमहसाचैतन्यात्मकेनतिमिरंरविरिवभुंक्तेस्वस्मिन्नेवतिरोभावयतीतिभोक्ता भ्रांतिदशायांनानात्मनास्वयमेवप्रतीतोपिसम्यग्बोधदशायांस्वमात्रावशेषोभवतीत्यर्थः भोक्ताभोज्यात्परएवेतिभोक्तृत्वमप्यात्मनोदेहादिभिन्नत्वेपूर्ववद्व्यावर्तकंविशेषणं किंच महेश्वरःअव्यक्तादपिस्थूलतमत्वान्महान् महतोमहीयानितिश्रुतेः महत्त्वमप्यात्मनोदेहादिभिन्नत्वेहेतुः आत्मादेहादिभ्योभिन्नःमहत्त्वादाकाशवत् महत्त्वमपरिच्छिन्नत्वं नहिपरिपूर्णस्यवस्तुनःपरिच्छिन्नत्वंदेहाद्यन्यतमत्वंचसंभवतिसर्वप्रमाणविरोधात् किंच ईश्वरःचुंबकस्यसन्निधौअयइवयस्यसन्निधिमात्रेणबुद्ध्यादिसर्वंजडंचेष्टतेसआत्माईश्वरईशनशीलःसर्वप्रवृत्तिहेतुः ईशानोभूतभव्यस्येतिश्रुतेः आत्माप्रकृतितत्कार्येभ्योभिन्नःईश्वरत्वाद्राजवदितीश्वरत्वमप्यात्मनइतरभिन्नत्वेहेतुस्तेनप्रकृतितद्विकारतद्धर्मतत्कर्मतदवस्थालेशराहित्यमात्मनःसिद्धं महांश्चासावीश्वरश्चमहेश्वरःपरिपूर्णःकूटस्थोऽसंगचिदेकरसआत्मेतिविशेषणषट्केनव्यवस्थापितं ननुप्रत्यगात्मापरमात्मेतिद्वैविध्येकथमद्वैतसिद्धिरित्याशंकायांन ब्रह्मणएवपरिपूर्णस्यारोपिताविद्याकार्यैःपरिच्छित्तिभानात्परिच्छिन्नत्वंक्षेत्रज्ञत्वंचकल्पितं यथैकस्यैवाकाशस्यकल्पितघटोपाधिनापरिच्छिन्नत्वंघटाकाशत्वंचकल्पितं तद्वद्ब्रह्मणिप्रकृतिःप्राकृतंचसर्वमविद्ययाकल्पितंमिथ्यैवभवतिनतुसत्यं त्रयमप्येतत्सुषुप्तंस्वप्नंमायामात्रं चिदेकरसोह्ययमात्मेति विकल्पोनहिवस्त्विति अस

नयः असद्योनयोरक्षःपिशाचश्वपाकपश्वादिपापयोनयस्तासुजन्मानितेषुसदसद्योनिजन्मसु अहंममेत्यादिसंसारस्यकारणंगुणसंगःगुणेषुदृ
ष्टादृष्टेषुभोग्येषुसज्यतेपुमान्सक्तोभवत्यनेनेतिसंगःकामः कामःखलुपुरुषस्यबंधःसत्यामविद्यायांपुमान्कामेनैवोच्चावचानिकर्माणिकरोतित
त्फलंचसुखदुःखात्मकंनानाजन्मभिःप्राप्नोति तथाचश्रुतिःसयथाकामोभवतीति कामान्यःकामयतेमन्यमानइतिचयतएवंततःस्वाविद्यैक
मूलःकामएवपुरुषस्यनानायोनिषुजन्मजरामरणादिदुःखानुभूतिकारणमितिसिद्धं यद्वा गुणसंगःसज्यतेबध्यतेनेनेतिसंगःगुणेषुदेहेंद्रिया
दिष्वहमित्यहंत्वाभिनिवेशलक्षणःशब्दादिष्विदंभोग्यमितिसंभोग्याभिनिवेशरूपोप्यध्याससंबंधःसंगः एतमेवाविद्यामाहुःपंडिताः अविद्या
वतएवहिपुरुषस्यकामःकर्मापिसदसद्योनिषुजन्मादिदुःखकारणंतन्निवृत्तिकारणमात्मयाथात्म्यविज्ञानमेव तच्चनसत्तन्नासदुच्यतइत्यात्मनः
प्रकृतितद्विकारतद्धर्मतत्कर्मसंबंधलेशशून्यत्वसिद्धये अतन्निषेधद्वारासद्भावसिद्धयेज्ञानंज्ञेयंज्ञानगम्यमितिस्वरूपनिरूपणद्वाराचसम्यक्प्र

उपद्रष्टानुमंताचभर्ताभोक्तामहेश्वरः ॥ परमात्मेतिचाप्युक्तोदेहेस्मिन्पुरुषःपरः ॥ २२ ॥

तिपादितं ॥ २१ ॥ पुनरपितदेवपरंतत्त्वंमुमुक्षून्सम्यगधिगमयितुमात्मनःप्रकृतितत्कार्यसंबंधराहित्यंतद्रहितत्वेनशुद्धस्यचिदेकरसस्यब्रह्मा
भिन्नत्वंचबोधयति उपद्रष्टेति अस्मिन्देहेकार्यकरणसंघातलक्षणेयोस्मत्पदप्रत्ययार्थःपुरुषआत्मासदेहेंद्रियादिभ्यःपरोभिन्नएवभवति तत्कु
तोयस्मादुपद्रष्टासर्वस्यद्रष्टाचिदाभासस्तंचतद्व्यापारंचसाक्षित्वेनोपरिपश्यतीत्युपद्रष्टा यद्वा उपसमीपेबुद्धेरपिअंतरतयाप्रत्यक्त्वेनस्थितःसन्
बुद्धिंतद्व्यापारंचदृश्यजातंचसर्वंसाक्षादविक्रियात्मनापश्यतीत्युपद्रष्टा हेतुगर्भितमिदंविशेषणं आत्माबुद्ध्यादेर्भिन्नउपद्रष्टृत्वात्यज्ञोपद्रष्टृवदि
ति नहियज्ञोपद्रष्टायजमानादिष्वन्यतमोभवतितदन्यतमत्वेउपद्रष्टृत्वानुपपत्तेः उपद्रष्टृत्वंनामव्यापार्यन्यत्वेसत्यव्यापृततयाताटस्थ्येनव्या
पारितद्व्यापारदर्शनमात्रैकपरत्वं ततउपद्रष्टाद्रष्टव्येभ्यःसर्वेभ्योयजमानादिभ्योभिन्नएवभवतियथा तथाऽयमात्माप्युपद्रष्टृत्वाद्बुद्ध्यादिभ्यो

भिन्नएवभवति एतेनात्मनोऽविकारित्वंनित्यत्वमकर्तृत्वमभोक्तृत्वंचसूचितंभवति किंच अनुमंतास्वस्वविषयेषुप्रवृत्तान्निवृत्तांश्चबुद्ध्या
दीननुपश्चादेवमनुतेबुध्यतइतिअनुमंताबुद्ध्यादीनांप्रवृत्तिंनिवृत्तिंतत्फलंचान्यएवजानातीत्यर्थः उपद्रष्टानुमंतैषआत्मेतिश्रुतेः आत्मादे
हादिभ्यःपरएवअनुमंतृत्वात्तटस्थवदित्यात्मनःप्रकृतिप्राकृतेभ्योभिन्नत्वसाधकमनुमानंसूचितं चकारःसमुच्चयार्थः किंच भर्तास्वावि
द्ययास्वस्मिन्नध्यस्तान्महदादिसर्वविकारान्सत्तास्फूर्तिप्रदानेनबिभर्तीतिभर्ता जलतरंगफेनबुद्बुदादीनांमरुरिवस्वस्मिन्नारोपितानांदेहादि
शब्दादिप्रत्ययानांस्वयमेवार्थोभूत्वासत्तांस्फूर्तिंचतनोत्यात्मेत्यर्थः भर्ताभरणीयेभ्यःपरएवेतिभर्तृत्वमप्यात्मनोदेहेंद्रियादिभ्योभिन्नत्वेपूर्व
वद्व्यावर्तकंविशेषणं किंच भोक्तास्वस्मिन्नध्यस्तमव्यक्तादिस्थूलांतंसर्वंस्वमहसाचैतन्यात्मकेनतिमिरंरविरिवभुंक्तेस्वस्मिन्नेवतिरोभाव
यतीतिभोक्ता भ्रांतिदशायांनानात्मनास्वयमेवप्रतीतोपिसम्यग्बोधदशायांस्वमात्रावशेषोभवतीत्यर्थः भोक्ताभोज्यात्परएवेतिभोक्तृत्व
मप्यात्मनोदेहादिभिन्नत्वेपूर्ववद्व्यावर्तकंविशेषणं किंच महेश्वरःअव्यक्तादपिस्थूलतमत्वान्महान् महतोमहीयानितिश्रुतेः महत्त्वमप्या
त्मनोदेहादिभिन्नत्वेहेतुः आत्मादेहादिभ्योभिन्नःमहत्त्वादाकाशवत् महत्त्वमपरिच्छिन्नत्वं नहिपरिपूर्णस्यवस्तुनःपरिच्छिन्नत्वंदेहाद्यन्य
तमत्वंचसंभवतिसर्वप्रमाणविरोधात् किंच ईश्वरःचुंबकस्यसन्निधौअयइवयस्यसन्निधिमात्रेणबुद्ध्यादिसर्वंजडंचेष्टतेसआत्माईश्वरईशन
शीलःसर्वप्रवृत्तिहेतुः ईशानोभूतभव्यस्येतिश्रुतेः आत्माप्रकृतितत्कार्येभ्योभिन्नःईश्वरत्वाद्राजवदितीश्वरत्वमप्यात्मनइतरभिन्नत्वेहेतुस्तेन
प्रकृतितद्विकारतद्धर्मतत्कर्मतदवस्थालेशराहित्यमात्मनःसिद्धं महांश्चासावीश्वरश्चमहेश्वरःपरिपूर्णःकूटस्थोऽसंगचिदेकरसआत्मेतिविशेष
णषट्केनव्यवस्थापितं ननुप्रत्यगात्मापरमात्मेतिद्वैविध्येकथमद्वैतसिद्धिरित्याशंकायांन ब्रह्मणएवपरिपूर्णस्यारोपिताविद्याकार्यैःपरिच्छि
त्तिभानात्परिच्छिन्नत्वंक्षेत्रज्ञत्वंचकल्पितं यथैकस्यैवाकाशस्यकल्पितघटोपाधिनापरिच्छिन्नत्वंघटाकाशत्वंचकल्पितं तद्वद्ब्रह्मणिप्रकृतिःप्रा
कृतंचसर्वमविद्ययाकल्पितंमिथ्यैवभवतिनतुसत्यं त्रयमप्येतत्सुषुप्तंस्वप्नंमायामात्रं चिदेकरसोह्ययमात्मेति विकल्पोनहिवस्त्विति अस

त्वादन्यस्येत्यादिश्रुतिभिरिदंसर्वंमिथ्यामायाकार्यत्वादैंद्रजालिकवदित्यादियुक्तिभिश्चविचार्यमाणे देहादिद्वैतप्रपंचस्यसर्वस्यमायाकार्यत्वे नमिथ्यात्वात्द्वैतकारणत्वानुपपत्तेःब्रह्मात्मनोर्भेदस्यमहाकाशघटाकाशयोरिवोपाधिपरिकल्पितत्वादुपाधेरप्यविद्याकार्यत्वेनमिथ्यात्वाच्च तदसत्त्वेतयोरभेदएव ततस्त्वद्वितीयत्वंब्रह्मणोनिरंकुशमितिबोधयितुंब्रह्मात्मनोरेकत्वमाह परमात्मेतिचाप्युक्तइति योस्मिन्देहेपुरुषो ऽस्मत्प्रत्ययार्थोबुद्धितद्वृत्तिसाक्षिलक्षणोयस्मिन्प्रकृतिसान्निध्यात्कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसारःकल्पितःउपद्रष्टृत्वादिलक्षणैर्विचार्यमाणेयःप्रकृतित द्विकारतद्धर्मतत्कर्मसंबंधलेशशून्योऽसंसारीनित्यकूटस्थासंगचिद्रूपः सआत्मापरमात्माब्रह्मैवेतिसर्वश्रुतिभिरुक्तः तदेतदात्मानमोमित्य पश्यंतःपश्यततदेतत्सत्यमात्माब्रह्मैवब्रह्मात्मैवात्रह्येवनविचिकित्स्यमिति सआत्मातत्त्वमसिश्वेतकेतोइति अयमात्माब्रह्मेतिचेत्यादिभि र्ब्रह्मात्मनोरभेदएवसम्यक्प्रतिपादितइत्यर्थः ततःक्षेत्रज्ञस्यब्रह्मभावःस्वाभाविकएवनतुकल्पितः यतःसर्वज्ञयासत्यवादिन्याप्रमाणशिरो

यएवंवेत्तिपुरुषंप्रकृतिंचगुणैःसह ॥ सर्वथावर्तमानोपिनसभूयोभिजायते ॥ २३ ॥

मण्याश्रुत्या तदेतत्सत्यमात्माब्रह्मैवब्रह्मात्मैवेतितयोरेकत्वमुच्यते तथैवेश्वरेणापि क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धीति देहेस्मिन्पुरुषःपरइतिचत तोब्रह्मात्मनोरेकत्वेद्वैतहेतोरन्यस्याभावात्ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वंचनिर्विचिकित्संसिद्धं ॥ २२ ॥ एवंप्रकृतिपुरुषयोर्विभागंपुरुषस्यप्रकृतिसंबं धराहित्यंब्रह्माभिन्नत्वंचप्रतिपाद्य एवंलक्षणमात्मानंयोविजानातिसविदेहकैवल्यंप्राप्नोतीत्याह यएवमिति जन्मानेकसहस्रसमाराधित परमेश्वरप्रसादसंपन्नःशुद्धात्मायोमुमुक्षुरधिकारीब्राह्मणः स्वयंसदसद्विवेकतीव्रवैराग्यशमदमसंन्यासाद्यंतरंगसाधनसंपत्तिविशिष्टोभूत्वा ब्रह्मविद्गुरुसन्निधौसमनुष्ठितश्रवणादिजन्यज्ञानेनैवमुक्तप्रकारेणप्रकृतिमधिष्ठानाज्ञानतःकार्यकरणकर्तृकर्मफलरूपेणविजृंभितामनाद्यनिर्वा च्यांसर्वानर्थमूलभूतामविद्यां गुणैर्महदादिस्थूलांतैर्गुणकार्यैर्भोक्तृभोग्यात्मनास्थितैःसहमरोर्दर्शनेनजलप्रवाहमिवाधिष्ठानसंदर्शनेनमिथ्या

भूतांवेत्ति तथापुरुषंक्षेत्रज्ञंचचिदाभासकर्तृककर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्माध्यारोपाधिष्ठानभूतं विद्ययासम्यक्निरस्ताशेषविशेषंसर्वोपाधिवि निर्मुक्तमुपद्रष्टृत्वादिलक्षणलक्षितमाद्यंतरहितमाकाशवदत्यंतविशुद्धमानंदघनंचिदेकरसमात्मानंपरंब्रह्मवेत्ति अयमेवाहमस्मिनतुकर्ता भोक्तासंसारीत्यतन्निरसनपूर्वकंप्रत्यगभिन्नंपरंब्रह्मप्रत्यग्दृष्ट्यास्वात्मनायोविजानाति सब्रह्मविद्यतिःसर्वथासर्वप्रकारेणवर्तमानोपि यद्यपिस र्वात्मदर्शिनोविदुषःशुद्धात्मनःस्वव्यतिरेकेणान्यस्यग्राह्यादेरभावात्प्रवृत्तिरेवनसंभवति भेददर्शिनोरागादिमतःखलुप्रवृत्तिर्नतुविशुद्धवृत्त्या सर्वंब्रह्मैवपश्यतःसंभवति तथापिदुष्टादुष्टप्रारब्धवशाद्देहेतदनुरूपेणप्रवृत्तेसतिपरदृष्ट्याविविधंप्रवृत्तवद्भाति तथापिस्वदृष्ट्यास्वयमप्रवृत्तएव सन्निष्क्रियत्वान्नित्यमुक्तत्वान्निर्लेपत्वान्निर्मूलिताशेषकर्मत्वाच्चप्रारब्धक्षयात्पतितेस्मिन्देहेभूयःपुनर्नाभिजायतेनोत्पद्यते पुनरुत्पत्तेःकार णभूतानामविद्याकामादीनांसम्यग्ज्ञानाग्निनिर्दग्धत्वेनकारणाभावात्केवलभावंप्राप्नोतीत्यर्थः किमुवक्तव्यंसद्वृत्तोनाभिजायतइत्यपेरर्थः प्र

ध्यानेनात्मनिपश्यंतिकेचिदात्मानमात्मना ॥ अन्येसांख्येनयोगेनकर्मयोगेनचापरे ॥ २४ ॥

कृतिपुरुषयोःस्वरूपंक्षीरनीरवत्सम्यक्विविच्यविज्ञायप्रकृतिंचगुणैःसहविद्ययाप्रविलाप्य ब्रह्मैवाहमित्यविक्रियब्रह्मात्मनातिष्ठतोयतेःसर्वथाव र्तनंयथेष्टाचरणंनसंभवति अनात्मन्यहंममाभिमानाभावात् सत्येवानात्मनिदेहेंद्रियादावहंममाभिनिवेशेइदंकर्तव्यमिदंभोक्तव्यमितिइच्छा वेगेचपुंसःकर्मणिदुष्टेऽदुष्टेचप्रवृत्तिर्दृश्यतेनासति ततस्तद्विहीनस्यसर्वंब्रह्मैवपश्यतोब्रह्मविदस्सत्यसतिचप्रवृत्तिर्नोपयुज्यते एवंसर्वत्रब्रह्मदर्श नप्रपंचदर्शनयोःपरस्परविरुद्धत्वात् तर्हिसर्वथावर्तमानोपीतिवचनस्यव्याहतिःस्यादितिचेदुच्यते ब्रह्मविदोपिब्रह्मात्मनातिष्ठतोदेहप्रारब्धव शात्क्वचिदाहारादौनियमोल्लंघनंप्रसज्यते तेनैतस्यज्ञानंतत्फलंचप्रतिहन्यतइतिमूढानांप्रतिपत्तिस्तांवारयतीदंवचनंभागवतंसर्वथावर्तमा नोपिनसभूयोभिजायतइति अतोनैतस्यव्याघातइति ॥ २३ ॥ एवंज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादिनानिरूपितस्यब्रह्मणःस्वरूपंविज्ञायप्रकृतिंच विलाप्य सर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिसर्वंब्रह्मैवपश्यतोयतेस्तद्विज्ञानस्यफलंविदेहकैवल्यंप्रतिपाद्याऽधुना मुमुक्षूणामेवोत्तममध्यमाधमाधिकारि

णांनिर्विशेषब्रह्मप्राप्तयेतत्तदधिकारानुरूपाणिसाधनान्याह ध्यानेनेतिद्वाभ्यां केचिदुत्तमाधिकारिणोयतयः विविक्तदेशेचसुखासनस्थःशुचिःसमग्रीवशिरश्शरीरइत्यादिना एकांतेसुखमास्यतांपरतरेचेतःसमाधीयतामित्युक्तरीत्यातीव्रमोक्षेच्छावैराग्याभ्यां सर्वेभ्योविषयेभ्यइंद्रियाण्युपसंहृत्यमनसःप्रत्यगात्मन्येकाग्रतामापाद्य ध्यानेनश्रवणादिसंस्कारजन्यज्ञानसाध्येनध्यानेनविजातीयप्रत्ययानंतरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणलक्षणेनात्मनिबुद्धावेवसर्वदृश्यप्रकाशकतयास्थितंनिर्विशेषंनिराकारमाकाशवत्परिपूर्णंचिदेकरसमात्मानंपरमात्मानं स्वात्मनास्वस्वरूपत्वेनपश्यंतिभेदवासनानिवृत्तयेश्रवणादिनाज्ञातंब्रह्मैवाहमहमेवब्रह्मेत्यात्मानंसर्वदाब्रह्मैवभावयंतीत्यर्थः यद्वा सौम्येमाःसर्वाःप्रजाःसदायतनाःसत्प्रतिष्ठाइतिमायाकार्यस्यसर्वस्यसदास्पदत्वश्रवणात् भ्रांत्याकल्पितंसर्वमव्यक्तादिस्थूलांतमात्मनिपरमात्मनिसर्वाधिष्ठानेप्रातिलोम्येनप्रविलाप्य तेनप्रत्यस्तमिताशेषविशेषंसद्घनंचिद्घनमानंदघनमात्मानंपरमात्मानंपरंब्रह्म ध्यानेनब्रह्माकाराकारितांतःकरणवृत्त्यातैलधारावदविच्छिन्नयावृत्त्यंतरनिर्मुक्तयाब्रह्मैवाहमित्यात्मनास्वस्वरूपत्वेनपश्यंति स्वमेवब्रह्मसर्वदाभावयंतीत्यर्थः अन्येमध्यमाधिकारिणोनिरुक्तध्यानयोगाक्षमाःयतयःसांख्येनसांख्यंनामबुद्धेःसर्वास्वप्यवस्थास्वहंनित्यकूटस्थासंगचिद्रूपएवास्मि नकदापिचलेनकुर्वेनभुंजइतिस्वस्यचैतन्याकारमात्रस्यप्रत्यग्वृत्त्यासर्वदाप्रकृतितद्गुणतद्विकारतद्धर्मतत्कर्मतदवस्थासंबंधराहित्यदर्शनमेव संसारमोक्षस्योपायत्वेनसांख्यमेवयोगस्तेनसांख्येनयोगेनात्मनिबुद्धावात्मानंपश्यंति स्वमकर्तारमभोक्तारंनिष्क्रियमेवसर्वदाभावयंतीत्यर्थः अपरेचध्यानसांख्ययोगयोःसदसद्विवेकवैराग्यसंन्यासैकसाधनयोरनधिकारिणोगृहिणोपि कर्मयोगेनमत्कर्मकृन्मत्परमइत्युक्तरीत्यापरमेश्वरार्थंसकलकर्मानुष्ठानंकर्मयोगःमोक्षोपायत्वात्कर्मैवयोगःकर्मयोगस्तेनचित्तशुद्धिसंपादनकारणेनाराधयंतःसंतः आत्मानंपरमात्मानंविश्वरूपमात्मनिबुद्धौपश्यंति वासुदेवःसर्वमितिबुद्ध्यासर्वंविष्णुंभावयंति यद्वा परमेश्वरार्पणबुद्ध्याश्रद्धाभक्तिभ्यांसमनुष्ठितेनकर्मयोगेनचित्तशुद्धिंप्राप्य तत्संपादितश्रवणादिजन्यज्ञानेनात्मनिबुद्धावात्मानमात्मनापश्यंतिक्रमेणेत्यर्थः ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥

इत्थंध्यानसांख्ययोगयोःकर्मयोगेचाप्यधिकारिणांयतीनांगृहस्थानांचब्राह्मणादीनांयथाधिकारंमोक्षसाधनमुपदिश्य परमदयालुतयाश्रीभगवान्कर्मस्वप्यनधिकारिणांमुक्तिसाधनमाह अन्येत्विति कर्माधिकारिभ्यस्त्रैवर्णिकेभ्योब्राह्मणादिभ्योऽन्येतुकर्मस्वनधिकारिणःकेवलपामराःस्त्रीशूद्रादयः किंचिदप्येवमुक्तेषुसाधनेष्वेकमपिसाधनमजानंतः शास्त्राध्ययनतदर्थज्ञानयोग्यताभावादुक्तसाधनान्यतरंयथावत्ज्ञातुंकर्तुंचासमर्थाःसंतः स्वयमन्येभ्योब्राह्मणादिभ्योगुरुभ्यस्त्वमिदमेवंकुरुइदमेवमनुसंधेहीतिश्रुत्वाश्रद्धयाभक्त्याचश्रुतिपरायणाः श्रूयतइतिश्रुतिःश्रुतोर्थस्तत्परायणास्तदेकप्रवणाःसंतउपासतेश्रुतमर्थंसम्यगनुतिष्ठंति तेपिपरोपदेशानुवर्तिनःईश्वरप्रसादचित्तशुद्धितत्फलसिद्ध्यादिक्रमेण मृत्युंमृत्युदुःखप्रधानंसंसारमतितरंत्यतिक्रामंति क्रमेणमुक्तिंगच्छंतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ एतद्योनीनिभूतानीतियदुक्तंभूतानांसंसारस्यक्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणप्रकृतिद्वयसंबंधकारणत्वंतदिदानींविशदयति मोक्षैककामैःपंडितैःप्रकृतिद्वयसंबंधःप्रयत्नेनपरिहर्तव्यइतिसूचयितुं या

अन्येत्वेवमजानंतःश्रुत्वान्येभ्यउपासते ॥ तेपिचातितरंत्येवमृत्युंश्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥
यावत्संजायतेकिंचित्सत्वंस्थावरजंगमम् ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धिभरतर्षभ ॥ २६ ॥

वदिति स्थावरजंगमंस्थावररूपंजंगमरूपंयावद्यावत्परिमाणकंयत्किंचित्यद्यत्सत्वंप्राणिसंजायतेत्रिलोक्यांसमुत्पद्यते तत्सर्वंक्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःसंयोगात्संबंधादेवसंजायते यत्किंचिदित्यविशेषग्रहणंदेवमनुष्यादिषुसर्वत्रापिजनेःसाधारणत्वसूचनार्थं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःप्रकृतिपुरुषयोःसंबंधेसत्येवप्राणिजातंसर्वंसमुत्पद्यते जननादिदुःखमपरिच्छिन्नमनुभुंक्तेनान्यथेतिविद्धिविजानीहित्वंभरतर्षभ प्रकृतिपुरुषयोःसंबंधेसत्येवाविद्यास्मितादयोविजृंभंतेजन्मादिदुःखहेतवस्ततःकर्माणिचजन्मबीजानिनासत्यतस्तयोःसंबंधःप्रयत्नेनतत्त्वज्ञैर्मोक्षसुखेच्छुभिर्यतिभिःपरिहर्तव्यइत्यर्थः ननुप्रकृतिपुरुषयोःसंबंधःकोयस्मिन्सतिपुंसःसंसारोयदभावेतदभावइतिचेदुच्यते नतयोःपरस्परावयवसंश्लेषैकनिबंधनःसंयोगःसंभवतिसावयवनिरवयवयोःसंयोगायोगात् निष्कलंनिष्क्रियमितिपुरुषस्यात्मनोनिरवयवत्वश्रवणात् ननुनि

रवयवस्याप्याकाशस्यविभुत्वसिद्धयेसर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वंविभुत्वमितिसर्वमूर्तद्रव्यैःसंयोगोंगीकृतएवेतिचेत्तथात्वेत्वाकाशस्यसावयवत्वंव
र्षवाय्वग्न्यादिसंयोगात्क्लेदशोषप्लोषाद्यनर्थश्चस्यादनित्यत्वंच सूक्ष्मत्वातस्थूलैर्नसंयुज्यतइतिचेन्न जलादीनांसूक्ष्मावयवैःसूक्ष्मस्यापिसंयो
गश्चोक्तानर्थश्चस्यात्ततोमूर्तद्रव्यसंयोगित्वकल्पनंभ्रमएव किंतु निरवयवस्याकाशस्यसर्वमूर्तद्रव्यव्यापकत्वस्यैवतत्संयोगित्वव्यपदेशोनतु
साक्षादवयवसंश्लेषित्वस्य निरवयवत्वेनाकाशस्यतदसंभवात्तद्वत्क्षेत्रज्ञस्यापिक्षेत्रेणसंयोगोनसंभवति नापिसमवायश्च तयोरयुतसिद्धत्वाभा
वात् उभयोरप्यसंभवेसंबंधांतराभावात् तर्हिकःसंबंधइत्यत्रोच्यते युष्मदस्मत्पदप्रत्ययार्थयोर्विषयविषयिणोरन्योन्यविरुद्धस्वभावयोःप्रकृतिपु
रुषयोर्विपरीतगृहीतयोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यधर्माध्यासलक्षणस्तद्विवेकज्ञानाभावैकनिबंधनःसंबंधः शुक्तिरजतयोरिवसंभवत्यनादिसंस्कारज
न्यस्तत्स्वरूपाज्ञानमूलकोमिथ्याज्ञानलक्षणः सोयमेवपुंसःसंसारकारणंतन्निवृत्तिकारणंतयोःस्वरूपविवेचनमेवतदुच्यते घटतद्द्रष्ट्रोरिवविषय
विषयिणोःप्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यविलक्षणयोःस्वरूपंज्ञेयत्वज्ञातृत्वाभ्यांप्रकाश्यप्रकाशकत्वाभ्यांविकारित्वाविकारित्वाभ्यामनित्यत्वनित्यत्वा
भ्यांसावयवत्वनिरवयवत्वाभ्यामनेकत्वैकत्वाभ्यांचपरस्परविलक्षणमिदंशरीरंक्षेत्रमेतद्योवेत्तिसक्षेत्रज्ञइति सर्वेंद्रियगुणाभासंसर्वेंद्रियविवर्जि
तमिति ज्योतिषामपितज्ज्योतिरिति तमसःपरमितिज्ञानमिति हृदिसर्वस्यधिष्ठितमित्युक्तरीत्याक्षेत्रज्ञःक्षेत्राद्भिन्नःज्ञातृत्वाद्घटज्ञातृवदित्या
दियुक्तिभिर्विविच्य तिलतंदुलवद्विभज्यक्षेत्राद्विभक्तंक्षेत्रज्ञंचिदेकरसमयमहमितिस्वात्मनाविज्ञाय ततःप्रकृतिंनसत्तन्नासदुच्यतइत्युक्तरी
त्यात्मनिप्रविलाप्य पुनराभासरूपायाःप्रकृतेस्तद्धर्मतत्कर्मणांचाहारादौसंश्लेषोयथानस्यात्तथासदात्मनिष्ठायामेवतिष्ठतोब्रह्मविद्यतेः पुन
रविद्यास्मितादयोदुःखहेतवस्तत्कार्याणिचकर्माण्यपिजन्मबीजानिनसंभवंति विदेहमुक्तिश्चकरस्थाभवत्यतःक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःसंयोगोयथान
स्यात्तथाब्रह्मविद्भिर्ब्रह्मनिष्ठयैवस्थातव्यमितिसूचयितुं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःसंयोगएवविदामप्यविदांचसर्वेषांजन्मादिदुःखकारणमित्युच्यतेजगद्धु
रुणा यावत्संजायतेकिंचिदित्यादिनातस्मात्सर्वदासदात्मनास्थातव्यमितिसिद्धं ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥

कृतमपिक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेचनंपुनरपितद्विवेकदार्ढ्यार्थंतत्तन्नियतविशेषणैःकुर्वन्नेवंविविक्तमात्मानंयःसाक्षाद्विजानातिसयतिरेवजीवन्मुक्तइ
तिसूचयितुमाह सममिति भवंतिजनिलक्षणंविकारंभजंतीतिभूतानिब्रह्मादिस्थावरांतानिभूतानीत्युक्त्याभूतानामेवभवनंनत्वात्मनइत्या
त्मनोनित्यस्यभवनाभावस्तन्निमित्तकास्तित्वाभावश्चसूचितः तेषुभूतेषुनामरूपजातिक्रियागुणविशेषैःपरस्परंविभक्तेषुविषमेषुसर्वेष्वपिप्रा
णिशरीरेष्वविभक्तंसममेकरूपमुत्कर्षापकर्षवर्जितंसमरसंनिर्विशेषमित्यर्थः आत्मन्यारोपितभूतेष्वेवनामरूपजातिगुणादिकृतोविशेषःनत्व
धिष्ठानेआत्मनि निरवयवत्वान्निर्गुणत्वादात्मनःकेवलस्योत्कर्षापकर्षानुपपत्तेः सममित्युक्त्यावृद्ध्यपक्षयलक्षणौभावविकारावात्मनोनस्त
इतिसूचितंभवति किंच तिष्ठंतंक्षरःसर्वाणिभूतानीतिन्यायेनक्षरस्वभावेषुभूतेषुप्रतिक्षणंविपरिणममाणेषुसत्सुस्वयंतद्रहिततयासर्वदैकरूपेण
वर्तमानंनिरवयवत्वादक्षरमाशैशवादापातंतत्तद्देहेंद्रियादिषुविपरीतेषुसत्स्वहमस्मीत्यात्मसत्तायाःसदैकरूपत्वावगमात्सर्वदैकरूपेणस्थित

समंसर्वेषुभूतेषुतिष्ठंतंपरमेश्वरम् ॥ विनश्यत्स्वविनश्यंतंयःपश्यतिसपश्यति ॥ २७ ॥

मित्यर्थः अशरीरंशरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितमितिश्रुतेःभूतानामेवविपरिणामोनत्वात्मनइत्यात्मनोविपरिणामाभावस्सूचितः किंच अविनश्यं
तंजनिमत्त्वात्भूतेषुनश्यत्सुसत्सुस्वयमविनश्यंतंचरमविकारवर्जितंनित्यमित्यर्थः सुषुप्तौसर्वभूतप्रलयेसुखमस्वाप्समित्यात्मसद्भावावगमादा
त्मनित्यत्वेप्रत्यक्षं आत्मानित्यःअजत्वादित्यनुमानं अविनाशीवाअरेयमात्मेतिश्रुतिश्चप्रमाणं ततएवपरमेश्वरंदेहेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्यऽव्य
क्तेभ्यःपरमंनित्यत्वेनातिसूक्ष्मत्वेनांतरत्वेनव्यापकत्वेनचेतनत्वेनप्रकाशकत्वेनाधिष्ठानत्वेनानंदत्वेनचोत्कृष्टतममित्यर्थः इंद्रियेभ्यःपराह्य
र्थाह्यर्थेभ्यइतिश्रुतेः ईश्वरमीशनशीलंअयसश्चुंबकवत्स्वसन्निधिमात्रेणप्रकृतेःप्रवृत्तिहेतुत्वमीश्वरत्वमात्मनोनतुराजादिवन्नियंतृत्वं नैवकुर्वन्न
कारयन्नितिस्वभावस्तुप्रवर्ततइत्युक्तत्वात् एवंसमत्वकूटस्थत्वनित्यत्वचेतनत्वादिभिःस्वधर्मैर्विषमत्वसविक्रियत्वविनाशित्वजडत्वादिधर्मव

तःक्षेत्राद्विलक्षणत्वेनोपलभ्यमानंनिर्विशेषमस्मत्पदप्रत्ययार्थमात्मानंक्षेत्रज्ञंक्षेत्रतद्धर्मतत्कर्मास्पृष्टंयःपश्यति नित्यनिरंतरश्रवणमनननिदि
ध्याससमाधिभिःक्रमेणसमनुष्ठितैःसंभावितसम्यग्ज्ञानेननित्यकूटस्थासंगचिद्रूपःप्रत्यगेवास्मि नतुक्वचित्संसारीतिसंसारिविलक्षणमात्मानं
यःसाक्षात्पश्यति सब्रह्मविद्यतिर्यथाभूतस्वरूपंकर्तृत्वभोक्तृत्वादिसर्वसंसारधर्मवर्जितंसर्वोपाधिविनिर्मुक्तमाकाशवदत्यंतनिर्मलंपरिपूर्णमा
त्मानंस्वंमुक्तमेवसर्वावस्थासुसर्वदापश्यति नत्वन्यःश्रवणमात्रेणस्वंकृतार्थमन्यमानआत्मानंमुक्तंपश्यतीत्यर्थः एतेनघटमठादिष्वाकाशस्येव
ब्रह्मादिस्तंबांतशरीरेष्वात्मनोव्यापकत्वंसमत्वमसंगत्वंनित्यत्वंनिष्क्रियत्वंपूर्णत्वंचदृष्ट्वा प्रारब्धानुरूपेणदेहेंद्रियादिषुप्रवृत्तेषुसत्सु निवृत्तेषुवा
स्वस्यतदुभयराहित्यमेवयःसर्वदापश्यति स्वयमविकारात्मनापूर्णवृत्त्यातिष्ठति सएवजीवन्मुक्तइतिसूचितंभवति २७ ब्रह्मविद्यतिःसर्वत्रपरि
पूर्णमात्मानमेवैकरूपेणसदायत्पश्यतितेनैवनैरंतर्यदर्शनेनमुक्तोभवतीत्याह सममिति श्रवणमननादिभिःसमुत्पन्नविज्ञानेनइदमेवाहमस्मी

समंपश्यन्हिसर्वत्रसमवस्थितमीश्वरम् ॥ नहिनस्त्यात्मनात्मानंततोयातिपरांगतिम् ॥ २८ ॥

त्यपरोक्षीकृतात्मतत्त्वोयतिःसर्वत्रब्रह्मादिस्तंबांतेषुभूतेषुबहिरंतश्चसर्वतःसमवस्थितं सम्यग्युत्कर्षापकर्षराहित्येनैकरीत्याघटमठादिष्वाकाशवन्नै
रंतर्येणव्याप्यावस्थितमतएवसममेकरसंनिर्विशेषमीश्वरंरविवत्सर्वप्राणिप्रवृत्तिकारणमात्मानंपरिपूर्णंपश्यन् हियस्मात्कारणादात्मानंस्वमात्म
नास्वेनैवनहिनस्तिननिहंति स्वयमेवस्वस्यहननंनकरोतीत्यर्थः आत्मनात्मनोहननंनामनिष्क्रियस्यनिःसंगस्यनिराकारस्यनिर्लेपस्यचात्म
नःस्वस्यपुनर्देहेंद्रियादितादात्म्याध्यासेन कर्ताहंभोक्तासुखीदुःखीशिष्टोभ्रष्टःसुकृतीदुष्कृतीत्याद्यतद्धर्मतत्कर्मारोपणंकृत्वायदप्रतीत्यापादनं
तदेवहननं येनात्महननदोषेणस्वयंकूटस्थासंगचिद्रूपोपिसदानंदोपिदेहीभूयकर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मवान्सन् जन्ममृत्युदुःखसागरेमज्जति त
देतदात्महननंविदेहकैवल्यार्थीसम्यग्विदितात्मतत्त्वोयतिर्नकरोति किंतु बाह्यवासनाकृतामसत्प्रवृत्तिमुत्सृज्यसदात्मनिष्ठयैवतिष्ठति ततःस

॥२०॥

दात्मज्ञाननिष्ठयैवनिरस्ताज्ञानतत्कार्यःसन्परांनित्यनिरतिशयानंदलक्षणांगतिंविदेहमुक्तिंयातिप्राप्नोति ब्रह्मसंस्थोमृतत्वमेतीतिब्रह्मनिष्ठस्यै
वस्वस्वरूपादप्रमाद्यतोयतेरमृतत्वसिद्धिश्रवणात् सर्वदास्वरूपनिष्ठायामेवतिष्ठतोयतेर्मुक्तिरितिसिद्धं यद्वा सर्वेषुभूतेषुतिष्ठंतमितिन्यायेनस
र्वभूतेषुसमवस्थितंसम्यग्युत्कर्षापकर्षरहितत्वेनबहिरंतःसर्वतोव्याप्यस्थितमीश्वरमुक्तलक्षणमात्मानंस्वस्मिन्सर्वत्रसममेकरसंपरिपूर्णमेवपश्य
न् हियस्माद्ब्रह्मविद्यतिरात्मानंपरिपूर्णंनहिनास्ति ब्राह्मणोयंशूद्रःशिष्टोयंभ्रष्टइतिइदंशुद्धमिदमशुद्धमितिभेददर्शनेनपूर्णस्यात्मनास्तिरोभाव
नमेवहिंसनं सम्यक्दर्शीविद्वान्मोक्षेच्छयासदासर्वत्रसमदर्शनममुंचानस्सन्तदेतन्नकरोति किंतु सर्वमिदमहमेवेतिसदापूर्णमेवात्मानंपश्य
ति ततस्तेनैवसर्वत्रब्रह्मदर्शनेननिर्दग्धभेदगंधोभूत्वापरांगतिंयाति यस्मात्सर्वत्रपरिपूर्णमेवात्मानंसर्वदापश्यन्नेवविद्वान्मुक्तोभवति तस्मात्
क्वचित्प्रमादेनाप्यनात्मनितद्धर्मतत्कर्मस्वप्यहंममेत्यध्यासोजन्मादिदुःखहेतुर्विज्ञातात्मतत्त्वैर्यतिभिर्विदेहकैवल्यसुखार्थिभिर्नकर्तव्यइतिसू

प्रकृत्यैवचकर्माणिक्रियमाणानिसर्वशः ॥ यःपश्यतितथात्मानमकर्तारंसपश्यति ॥ २९ ॥

चितंभवति ॥२८॥ ननुसुखदुःखविवेकाऽविवेकशूरत्वभीरुत्वादिगुणैःस्वकृतकर्मविशेषैरहमहमितिप्रत्ययभेदैश्चप्रतिशरीरमात्मसुभिन्नेषुसत्सु
कथंसर्वेषुभूतेष्वात्मानंसमंपश्यतियतिरित्याशंकायां न विज्ञानंयज्ञंतनुतेकर्माणितनुतेपिचेति एषद्रष्टास्प्रष्टाश्रोताकर्ताविज्ञानात्मापुरुषइति
चश्रवणाद्विज्ञानात्मनएवकर्मकरणंतत्फलानुभवःविवेकादिगुणाश्च प्रतिशरीरमहमहमित्यभिमानकृतोभेदश्चनत्वात्मनस्तस्यामनस्कत्वान्नि
रिंद्रियत्वान्निरवयत्वाच्चगुणानुपपत्तेःकर्मानुपपत्तेर्भेदानुपपत्तेश्च ततःसर्वकर्मप्रकृतिरेवकरोतिनत्वात्मातेनास्यसर्वभूतसमत्वंसिध्यतीतिबो
धयितुमाह प्रकृत्यैवेति प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिकामायादेहेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्यादिरूपेणपरिणताकार्यकारणकर्तृत्वेहेतुरित्युक्तलक्षणायातयाप्रकृ
त्यैव एवकारोन्ययोगव्यवच्छेदार्थः कर्माणिश्रवणदर्शनस्पर्शनवचनादानविसर्गादीनिसर्वशःसर्वप्रकारैर्विहितानिप्रतिषिद्धानिचसर्वाणि

क्रियमाणानि चकारात्तत्फलानुभूतिंचतयैवक्रियमाणानियःपश्यति श्रुतियुक्त्यनुभूतिभिरात्मानात्मनोःप्रकृतिपुरुषयोःस्वरूपमुक्तरीत्या सम्यग्विविच्यानात्मनःसकाशादात्मनःस्वरूपंमुंजादिषीकामिवपृथग्विभक्तंस्वात्मत्वेनसाक्षाद्विज्ञाय तदात्मनासदास्थितवतोब्रह्मविद्यतेरेव स्वतोविभक्तयाप्रकृत्यैवसर्वाणिकर्माणिक्रियमाणान्युलभ्यंते तयैवक्रियमाणातत्फलानुभूतिरप्युपलभ्यतेनान्यस्य एवमात्मानात्मविवेकज्ञान शक्त्याप्रकृतिकर्तृकामेवसर्वचेष्टांफलानुभूतिंच तथाशब्दश्चार्थस्तथात्मानमकर्तारंचाभोक्तारंनिष्क्रियंनित्यकूटस्थंसाक्षाद्योयतिःपश्यति स एवस्वानुभूत्याप्रत्यग्दृष्ट्याब्रह्मादिस्तंबांतेषुभूतेषुसर्वत्रात्मानमकर्तारमभोक्तारंसर्वोपाधिविनिर्मुक्तंसममेकरसमेवपश्यति तेनपरांगतिंचया तिनान्यइत्यर्थः श्लोकत्रयेणापिसर्वभूतस्थमात्मानमितिश्रुतन्यायेनसाक्षात्सर्वभूतेष्वात्मानंसममेवपश्यतोयतेर्मुक्तिरितिसूचितंभवति ॥ ॥ २९ ॥ ननुसमंसर्वेषुभूतेष्विति समंपश्यन्हिसर्वत्रेतिभूतानामात्मनश्चाधाराधेयत्वप्रतिपत्तौसत्यांद्वैतमेवापततिकथमेवंद्वैतदर्शिनस्त

यदाभूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ॥ ततएवचविस्तारंब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ ३० ॥

तोयातिपरांगतिमितिकैवल्यसिद्धिःप्रतिपाद्यतइत्याशंकायां न केदारेकल्पितसेतूनामंतरालेभूमिस्तिष्ठतिसेतवोपिभूमावेवतिष्ठंतिविचा र्यमाणेभूमयःसेतवोपिसर्वंमृदेवभवतियथातथाकल्पितभूतेष्वात्मातिष्ठतिभूतान्यप्यात्मनितिष्ठंतिश्रुतियुक्तिभिर्विचार्यमाणेसर्वमात्मैवभवत्य तआत्मव्यतिरिक्तवस्त्वभावादात्मैकत्वदर्शनंविदुषःसंभवतितेनब्रह्मसंपत्तिश्चेतिबोधयति यदेति नित्यनिरंतरसमाधिनिष्ठानिर्मूलितद्वैतप्र त्ययोब्रह्मविद्यतिर्यदायस्मिन्काले भूतपृथग्भावंभूतानामाकाशादीनांतत्कार्याणांचसर्वेषांपृथग्भावं भिन्नपदार्थवत्प्रतीतिविषयत्वंपृथ क्त्वमेकस्मिन्नेवात्मनिकल्पितंसत्पटेचित्रमिवदारुणिगजमिवप्रतीयमानमपि आत्मसत्ताव्यतिरेकेणपृथक्सत्ताभावादात्ममात्रमेवानुपश्यति श्रुत्याचार्योपदेशजन्यज्ञानानुरूपेणात्मैवेदंसर्वमितिपश्यति प्रकृतिंतत्कार्यंचसर्वमारोपितमधिष्ठानेआत्मनिस्वस्वरूपेसद्वृत्त्याप्रविलाप्या त्मानमद्वितीयंपश्यतीत्यर्थः यस्माद्यदुत्पद्यतेतत्तन्मात्रमेवेतिन्यायेनप्रतीतिदशायामपिप्रपंचस्यात्ममात्रत्वंदर्शयितुमाह ततएवेति तस्मा

त्तत्सर्वमभवदितिश्रवणात्ततएवतस्मादात्मनःसकाशादेवविस्तारंद्वैतप्रपंचस्यविस्फुरणंचपश्यति मृदःसकाशादुत्पन्नघटादेर्मृण्मात्रत्वंप्रत्य क्षेणदृष्टं तद्वदात्मनःसकाशादुत्पन्नभूतविस्तारस्यप्रतीतिदशायामप्यात्मसत्ताव्यतिरेकेणस्वतःसत्ताभावादात्ममात्रत्वंपश्यति अहमेवेदंसर्व मितिसर्वंस्वमेवपश्यतियदातदैवसूर्यागमतमोपगमयोरिवब्रह्मवेदनतत्फलयोरंतरालाभावाद्यस्मिन्क्षणेसर्वमात्मानंपश्यतितत्क्षणएवब्रह्मवि त्तमोयतिर्ब्रह्मसंपद्यतेब्रह्मभावंगच्छति स्वस्योपाधिकृतपरिच्छेदराहित्येनपूर्णात्मनास्थितिरेवब्रह्मभावस्तंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥३०॥ ननुसमंसर्वेषुभू तेषुतिष्ठतमितिभूतेष्वात्मनोव्याप्यस्थितत्वेसत्याश्रयनाशादाश्रितस्यापिनाशइतिन्यायेनस्वाश्रयभूतेषुभूतेषुनश्यत्सुसत्स्वाश्रयिणोप्यात्मु नोनाशप्रसंगात् दारुणिनष्टेदहनस्यापिनाशोदृष्टस्तद्वदुपाधिनाशादुपहितस्यापिनाशःस्यात् अश्वगत्यातदधिष्ठितसारथेरपिगमनदर्शनात् प्रकृत्याकर्मसुक्रियमाणेषुसत्सुतत्स्थस्याप्यात्मनः कर्मकरणंतत्फलानुभूतिश्चस्यात्कथमात्मनोऽकर्तृत्वंनित्यत्वंचेति सिंहावलोकनन्यायेना

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ॥ शरीरस्थोपिकौंतेयनकरोतिनलिप्यते ॥ ३१ ॥

तीतश्लोकद्वयार्थमाशंक्यात्मनोजत्वान्निर्गुणत्वाच्चभूतानांनाशेसत्यपिनविनाशोस्तिकूटस्थत्वादात्मनोविक्रियाऽसंभवात्कर्तृत्वादिरपिनसं भवतीत्याह अनादित्वादिति नविद्यतेआदिःउत्पत्तिकारणंनिमित्तमुपादानंवास्येत्यनादिरयमात्मा नतस्यकश्चिज्जनितानचाधिपइतिजन यित्रभावश्रवणान्निष्कारणकः यद्वा नविद्यतेआदिरादिमविकारोजनिलक्षणोभावधर्मोयस्यसोनादिर्निरवयवत्वादजःअजोनित्यइतिश्रुतेः अनादेर्भावोऽनादित्वंतस्माद्यत्सावयवंतदादिमत्यदादिमत्तद्विकारियद्विकारितद्ध्येतिभूतजातंतस्मिन्स्वोपाधौभूतजातेनष्टेसत्ययमात्मा निरवयवत्वेनानादित्वान्नव्येतीत्यव्ययःसतिकारणेकारणनाशात्कार्यस्यापिनाशइतिन्यायेनभूतानामिवात्मनोपिनाशः प्रसज्येततद्भावा दाश्रयनाशेसत्याकाशवन्नव्येतीत्यव्ययोनाशरहितइत्यर्थः अविनाशीवाअरेयमात्माइत्यात्मनउपाधिनाशेपिनाशाभावश्रवणात् निर्गुणत्वाच्च

गुणाःसत्त्वादयःशब्दादयोवापीच्छादयस्तेभ्योनिर्गतोयःसनिर्गुणः यद्वा गुणागुणकार्यभूताःप्राणादयःषोडशकलाशब्दवाच्यास्तेभ्योनिर्गत त्वान्निर्गुणोनिरवयवइत्यर्थः निर्गुणस्यभावोनिर्गुणत्वंतस्माद्यःसगुणःसगुणव्ययाद्व्येतिभूतगणः अयंतुनिर्गुणत्वान्नव्येत्यात्मासतिगुणव्ययेकार णव्ययेचवीयात्तदभावान्नव्येतीत्यव्ययोनित्यइत्यर्थः नित्योनित्यानामितिश्रुतेः नन्वात्मनोनादित्वेननिर्गुणत्वेनचकारणगुणनाशद्वारकना शासंभवेपिघटादिवत्परतोवावायुवत्स्वतोवानाशःस्यादित्याशंकायामाह परमात्मेति परमश्चासावात्मेतीदंहेतुगर्भितंविशेषणद्वयं आत्माख ड्गाद्यादिभ्योननश्यतिपरमत्वात्यन्नैवंतन्नैवंयथादेहइतिपरमत्वमव्यक्तादपिनिरवयवत्वेनातिसूक्ष्मत्वंनिरतिशयमहत्त्वंचतस्मान्नाशयितुरवि षयइत्यर्थः आत्मत्वात्स्वतोनाशरहितः आत्मत्वंप्रत्यक्क्रमहंप्रत्ययार्थतासर्वावस्थासुसर्वदासर्वैरहमस्मीत्यात्मसत्तायाअनुभूयमानत्वात् बुद्ध्या दिषुस्थूलांतेषुप्रतिक्षणंविपरीतभावंगतेषुसत्स्वपि यस्मादेवंतस्मान्निरवयवोनिराकारोनित्योनिष्क्रियःपरिपूर्णश्चायमात्माशरीरस्थोपि यद्य प्यात्मनःस्वेमहिम्निप्रतिष्ठतःपरममहतोधिकरणंनास्ति तथापिशरीरेष्वेवात्मोपलब्धेर्दर्शनाच्छरीरस्थइत्युच्यतेब्रह्मादिस्तंबपर्यंतशरीरेषुघटादि ष्वाकाशवद्वर्तमानोप्यात्मास्वयंतेषुप्रवृत्तेष्वपिपुण्यापुण्यलक्षणंकर्मयत्किंचिन्नकरोति किंतु शरीरेषुबुद्धितद्वृत्तिसाक्षित्वेनतूष्णींतिष्ठति वायु नाचलत्सुवृक्षेषुतत्स्थआकाशइवनकिंचिच्चेष्टतेनिरवयवस्यपरिपूर्णस्यचलनासंभवादित्यर्थः वृक्षइवस्तब्धोदिवितिष्ठतिइतिश्रुतेः ननुकूटस्थ स्यात्मनःस्वतःकर्मकरणाभावेपिदेहेतिष्ठतस्तत्संयोगाद्देहेंद्रियादिभिःक्रियमाणैःकर्मभिर्लेपःस्यात्तत्संयोगीचपंचमइतिपापकर्त्रासहस्थिति मात्रेणाकर्तुरपिपापलेपप्राप्तिःस्मर्यतेतन्न्यायेनात्रापिस्यादित्याशंकायां न तत्संयोगीतिसंगित्वस्यपापलेपापत्तिहेतोस्तत्रश्रूयमाणत्वात्तत्सं गिनःपापलेपःसंभवेत्नत्वसंयोगिनोदूरवर्तिनःतथात्रापिनिरवयवत्वेनातिसूक्ष्मत्वादात्मनोदेहेंद्रियादिभिस्तत्कृतकर्मभिश्चसंयोगासंभवात् नतत्कृतकर्मलेपइत्याह नलिप्यतइति देहेंद्रियतद्विकारतदवस्थातद्व्यापृतिसाक्षित्वेनाविक्रियात्मनास्थितआत्मास्वयमसंगत्वान्नतत्कृतकर्म भिर्लिप्यतइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सर्वथाप्युपाधिःस्वप्रारब्धानुसारेणवर्ततांतत्रस्थोप्यात्मातदीयधर्मकर्मावस्थाभिःकिंचिदपिक्वचिन्नस्पृश्यतएवेतिदृढनिश्चयवद्भिर्ब्रह्मविद्भिरा त्मन्येवात्मभावापन्नैःस्वेषांकर्तृत्वभोक्तृत्वादिभ्रममुत्सृज्यमौनेनसदात्मानंदरसास्वादएवक्रियतामितिसूचयितुं श्रीभगवानुक्तमप्यात्मन उपाधिकृतकर्मलेपाभावमेवपुनरपिसदृष्टांतंप्रतिपादयति मंदप्रज्ञानामपिकर्तृत्वभोक्तृत्वभ्रमविच्छित्तये यथेति सर्वगतंआकाशस्यनिरवय वत्वेनगमनासंभवात्सर्वंयेनगतंव्याप्तंतत्सर्वगतं सर्वेष्वपिघटमठापिषुमूर्तद्रव्येषुदुष्टेष्वदुष्टेषुचसर्वत्रबहिरंतश्चव्याप्यवर्तमानमप्याकाशं सौ क्ष्म्यात्स्वव्याप्तद्रव्यापेक्षयास्वयमतिसूक्ष्मत्वात्तत्तद्द्रव्यगुणदोषैःसुगंधादिभिश्चवर्षवातातपवह्निधूमरजःपंकादिभिरपियथानोपलिप्यते लेप्यले पकलेपनक्रियाऽविषयत्वात्येनकेनापिलिप्तंनभवतिनस्पृश्यतइत्यर्थः तथासर्वत्रसर्वेषुदेहेषुजातावेकवचनं देवमनुष्यतिर्यगाद्युच्चावचशरी

यथासर्वगतंसौक्ष्म्यादाकाशंनोपलिप्यते ॥ सर्वत्रावस्थितोदेहेतथात्मानोपलिप्यते ॥ ३२ ॥
यथाप्रकाशयत्येकःकृत्स्नंलोकमिमंरविः ॥ क्षेत्रंक्षेत्रीतथाकृत्स्नंप्रकाशयतिभारत ॥ ३३ ॥

रेषुसर्वतोबहिरंतर्व्याप्यवर्तमानोप्यात्मासौक्ष्म्यात् सूक्ष्माच्चतत्सूक्ष्मतरंविभातीतिश्रवणात् अव्यक्तमहदादेरपिपरमसूक्ष्मत्वाद्देहेंद्रियप्राणम नोबुद्ध्यादिभिरधुनापूर्वशतकोटिजन्मभिश्चकृतैःकर्मभिःपुण्यपापैर्नोपलिप्यतेनकिंचित्स्पृश्यतइत्यर्थः एतेनसम्यग्दर्शनविध्वस्ताविद्यात त्कार्याणांब्रह्मविदांयतीनांक्वचिदाहारादिनिमित्तकेनकर्मणायेनकेनापिचलेपोनास्त्यतःकैवल्यसिद्धिप्रतिबंधकद्वैतवासनानिःशेषनिवृत्तये स्वानंदानुभूतयेचसमंपश्यन्हिसर्वत्रेत्युक्तरीत्यासर्वदासमदर्शननिष्ठयैवस्थातव्यमितिसूचितंभवति नतुयथेष्टाचरणंनिरुक्तवचनविरोधा पत्तेःसंन्यासश्रवणादिश्रमफलाभावापत्तेश्चातःसदापूर्णवृत्त्यास्थातव्यमितिसिद्धं ॥ ३२ ॥ श्रुतियुक्त्यनुभूतिभिरात्मनःप्रकृतिवैलक्षण्यंज्ञा त्वाप्रकृतिमात्मनिप्रविलाप्यात्मनःसाम्यमेवसर्वदापश्यतोयतेर्विदेहमुक्तिरितिनिश्चित्यप्रकरणमुपसंहर्तुकामः श्रीभगवान् मुक्तेरात्मनःप्र

कृतिवैलक्षण्यज्ञानमेवादिकारणमितिमंदप्रज्ञानामुक्तज्ञानेनिर्विचिकित्सत्वायपुनरपि एतद्योवेत्तितंप्राहुःक्षेत्रज्ञइत्युक्तलक्षणस्यात्मनःक्षेत्रज्ञ
स्यक्षेत्रवैलक्षण्यंरविदृष्टांतेनविस्पष्टयति यथेति एकएवरविस्तेजोघनः इमंभूर्भुवरादिभेदभिन्नंकृत्स्नंलोकंब्रह्मांडंसर्वतोव्याप्यस्वतेजसायथाप्र
काशयतिसर्वेषांपदार्थानांस्वतएवसत्तांस्फूर्तिंचप्रयच्छति सूर्येणैवहिजडानांघटादिसर्वपदार्थानांघटोस्त्ययमितिसत्ताचस्फूर्तिश्चसंभाव्यतेत
तःकृत्स्नंनामरूपविशेषैरनेकधाभिन्नंब्रह्मांडंस्वयमभिन्नस्वभावएकएवसूर्यःस्वभास्यविलक्षणस्तत्संबंधरहितःसन्यथाप्रकाशयति तथाक्षेत्रीक्षे
त्रमव्यक्तादिस्थूलपर्यंतंसमष्टिव्यष्टिलक्षणंशरीरमस्यास्तिज्ञेयत्वेनप्रकाश्यत्वेनचविषयीभूयतिष्ठतीतिक्षेत्रीक्षेत्रज्ञआत्मास्वयमेकएवचिद्घनःक्षे
त्रीत्युक्तिःक्षेत्रतत्स्वामिनोरिवक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरचेतनत्वचेतनत्वज्ञेयत्वज्ञातृत्वभास्यत्वभासकत्वादिधर्मैर्वैलक्षण्यद्योतनार्था यतःक्षेत्रज्ञस्ततःक्षे

**क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरंज्ञानचक्षुषा ॥ भूतप्रकृतिमोक्षंचयेविदुर्यांतितेपरम्॥३४॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूप
निषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेक्षेत्रक्षेत्रज्ञनिर्देशयोगोनामत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३॥**

त्राद्भिन्नआत्मापिक्षेत्रंमहदादिसर्वविकारोपेतंनामरूपजातिक्रियागुणविशेषैरनेकभेदभिन्नंकृत्स्नंतदवस्थातद्धर्मतत्कर्मभिःसहसर्वंप्रकाशयति
स्वस्मिन्नध्यस्तानांमहदादिस्थूलांतानांसर्वविकाराणांसत्तांस्फूर्तिंचप्रयच्छतीत्यर्थः एतेनक्षेत्रज्ञस्यात्मनःक्षेत्रतद्विकारतद्धर्मतत्कर्मतदवस्था
ज्ञातृत्वंचेतनत्वंनित्यत्वंसर्वक्षेत्रेष्वेकत्वंबुद्ध्यादिसर्वजडपदार्थप्रकाशकत्वंप्रकाशस्वरूपत्वंस्वप्रकाशत्वं वृद्धिक्षयाद्यविषयत्वमेकरूपत्वंसर्वव्या
पकत्वमसंगत्वमविक्रियत्वमकर्तृत्वमकारयितृत्वमभोक्तृत्वमभोजयितृत्वंसर्वद्रष्टृत्वंसर्वदृश्यधर्मशून्यत्वं स्वसन्निधिमात्रेणसर्वप्रवृत्तिहेतुत्वंसर्व
भास्यगुणदोषास्पृष्टत्वंसर्वसाक्षित्वंस्वसाक्षात्कारेणतमस्तत्कार्यनिवर्तकत्वंचप्रतिपादितंभवति एतेनोक्तलक्षणैःक्षेत्राद्भिन्नःक्षेत्रज्ञआत्मास्वा
त्मनासूक्ष्मबुद्धिभिर्युक्तिकुशलैर्यतिभिःसम्यगवगंतुंशक्यतइतिसूचितंभवति ॥ ३३ ॥ यावानध्यायार्थस्तावंतमर्थंसंक्षेपेणप्रतिपादयन्नध्याय

मुपसंहरति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिदंशरीरंकौंतेयक्षेत्रमेतद्योवेत्तितंप्राहुःक्षेत्रज्ञइतिप्रतिपादितयोः प्रकृतिपुरुषयोरेवंमहाभूतानी
तिज्ञेयंयत्तदित्यादिवाक्यैःप्रतिपादितप्रकारेणांतरंज्ञेयत्वज्ञातृत्वादिविशेषणैर्वैलक्षण्यं स्वात्मतयातत्रक्षेत्रज्ञंचभूतप्रकृतिमोक्षंच अत्रभूतशब्दे
नव्यक्तनामरूपात्मकंसच्छब्दितंजगदुच्यते प्रकृतिपदेनाव्यक्तमस्पष्टनामरूपमसच्छब्दितंतत्कारणमुच्यते तयोर्भूतप्रकृत्योर्मोक्षंनसत्तन्नास
दुच्यतइत्युक्तप्रकारेणाभावापादनंच ज्ञानचक्षुषानिरुक्तामानित्वादिसाधनसंपत्त्यातीव्रमोक्षेच्छयाचसम्यक्कृतश्रवणादिनासमुत्पन्नंयत्ज्ञानं
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्याथार्थ्यग्रहणक्षममतिसूक्ष्मंतदेवचक्षुस्तेनज्ञानचक्षुषा येमुमुक्षवोयतयोविदुः प्रकृतितत्कार्यविलापनाधिष्ठानभूतंनिर्विशेषंनि
त्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावंसदानंदैकरसमपूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमद्वितीयंपरंब्रह्माहमेवेदमितिस्वात्मनाविदुस्तेपरमपुरुषार्थंविदेहकैवल्यं
यांतिप्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमदानंदात्मसरस्वतीशिष्यश्रीशंकरानंदसरस्वतीकृतौगीतातात्पर्यबोधिन्यांत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीताटीकायांतात्पर्यबोधिन्यांत्रयोदशोऽध्यायःसमाप्तः ॥

॥ अथश्रीमद्भगवद्गीताटीकायांतात्पर्यबोधिन्यांचतुर्दशाध्यायप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ पूर्वाध्यायेमुमुक्षोरात्मानात्मतत्त्वंविज्ञातुमिच्छतइदंशरीरंक्षेत्रमनात्माक्षेत्रज्ञएवात्माहंपदार्थइतिबोधयित्वा क्षेत्राद्विभक्तस्यात्मनःक्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धीतिब्रह्माभिन्नत्वंप्रतिपाद्य प्रकृतेरेवकर्तृत्वंभोक्तृत्वंचात्मनःप्रकृतितत्कर्मसाक्षिणस्तद्गुणसंगतएवसंसारोनतुवस्तुतइत्युक्तं तत्रकेगुणास्तेषुपुरुषस्यकथंसंगःकथंवागुणाःपुरुषंबध्नंतिगुणेभ्योमोक्षणंचकथंगुणमुक्तस्यचकिंलक्षणमित्याकांक्षायां प्रकृतेःप्रवृत्तिसामर्थ्यंतद्गुणविभागंगुणानांस्वरूपंकार्यंचबंधकत्वं स्वस्वोत्कर्षेणपरस्पराभिभावकत्वंतत्फलभेदंचगुणबद्धस्यफलंतन्मुक्तस्यापिफलंच गुणमुक्तस्यलक्षणंगुणातिक्रमणोपायंचैतत्सर्वंकारणंगुणसंगोस्येतिवाक्यार्थंविस्पष्टीकर्तुंचतुर्दशाध्यायआरभ्यते तत्रादौक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्भिन्नत्वंक्षेत्रज्ञस्यस्वस्यब्रह्माभिन्नत्वंचविदितवतोब्रह्मविद्यतेर्विदेहकैवल्यार्थिनः समुत्पन्नज्ञानरक्षार्थंवक्ष्यमाणज्ञानकार्यएवप्रवृत्तिसिद्धयेगुणतत्कार्यज्ञा

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ परंभूयःप्रवक्ष्यामिज्ञानानांज्ञानमुत्तमम् ॥ यज्ज्ञात्वामुनयःसर्वेपरांसिद्धिमितोगताः ॥ १ ॥

नमेवोत्कृष्टंमुक्तेःपरमकारणमितिबोधयितुंश्रीभगवानुवाच परमिति त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरिति इच्छाद्वेषसमुत्थेनेति राक्षसीमासुरींचैवेति असकृत्पूर्वमुक्तमपितद्विशेषप्रतिपत्तये भूयःपुनरपिज्ञानंगुणतत्कार्यज्ञानंज्ञानानांसांख्ययोगकर्मादिविषयकाणांमध्येपरंश्रेष्ठं परत्वेहेतुमाह उत्तममिति उत्तमस्यपरमपुरुषार्थस्यमोक्षस्यकारणत्वादुत्तममिदंज्ञानंप्रवक्ष्यामिमद्भक्तायमुमुक्षवेतेसम्यगुपदेक्ष्यामीत्यर्थः यद्वा क्षेत्रमनात्माक्षेत्रज्ञस्त्वात्मासत्यादिलक्षणंब्रह्मब्रह्मैवक्षेत्रज्ञइत्येवंरूपाणिमोक्षविषयाणियानिज्ञानानितेषांज्ञानानांमध्येइदंगुणतत्कार्यज्ञानंपरंश्रेष्ठमुत्तमंचभवति यद्यप्यात्मानात्मनोःपृथक्त्वज्ञानमात्मनोब्रह्माभिन्नत्वज्ञानंप्रकृतिप्रविलापनज्ञानंचमुक्तेर्नियतमसाधारणमेवकारणं तथाप्यविद्याकामादिदोषवतस्तज्ज्ञानमविद्यादिभिःप्रतिबध्यतेस्वफलंचनप्रयच्छतितत्प्रसिद्धंभरतादिषु इदंगुणतत्कार्यज्ञानंतुब्रह्मविदंगुणवासनाकृतव

हिःप्रवृत्तेर्विमुखीकृत्य येनज्ञानंतत्फलंचनप्रतिबध्यतेतत्रैवसम्यग्दर्शननिष्ठायांप्रतिष्ठाप्य गुणेभ्योमोचयित्वाविदेहमुक्तिंगमयति ततइदंज्ञानमात्मानात्मविवेकादिज्ञानेभ्यउत्तमंभवतियथारोगज्ञानादौषधज्ञानादनुपानज्ञानात्पथ्यज्ञानाच्चायमपथ्यपदार्थः एतद्भक्षणमौषधस्याप्यारोग्यस्यचप्रतिबंधकंभवतीतिविज्ञानमपथ्याचरणनिवृत्तेरारोग्यसिद्धेश्चकारणमुत्तमंभवति अपथ्याभावैकबलवत्त्वादौषधस्याप्यारोग्यसिद्धेश्च तद्वत्ज्ञानतत्फलप्रतिबंधकानांगुणानांतत्कार्याणांचज्ञानंपूर्वोक्तज्ञानानामुत्तमंभवति गुणतत्कार्यसंबंधाभावैकबलवत्त्वात्ज्ञानस्यचतत्फलसिद्धेश्च ततोयुक्तंगुणतत्कार्यज्ञानस्यज्ञानानामुत्तमत्वं तदेवविस्पष्टयति यज्ज्ञात्वेति श्रवणादिजन्यज्ञानसंरक्षाहेतुत्वेनगुणातिक्रमणहेतुत्वेनचमुक्तेःपरमकारणं यद्गुणतत्कार्यज्ञानंज्ञात्वाप्राप्यतज्ज्ञानेनयत्कर्तव्यंतत्कृत्वेत्यर्थः मुनयोब्रह्मविदःशुकादयोयतयःइतोस्मात्प्रकृताद्गुणत्रितयान्मुक्ताःसंतः परांपुनरावृत्तिरहितत्वेननित्यनिरतिशयानंदरूपत्वेनचसर्वसिद्धिभ्यउत्तमांसिद्धिंविदेहमुक्तिंगताः पूर्णत्वंप्रा

इदंज्ञानमुपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः ॥ सर्गेपिनोपजायंतेप्रलयेनव्यथंतिच ॥ २ ॥

प्ताइत्यर्थः ॥ १ ॥ यदुक्तंपुनरावृत्तिरहितत्वादिविशेषणैर्विदेहमुक्तेःपरत्वंतदेवविस्पष्टयति मुमुक्षुभिस्तत्सिद्धयएवयत्नःकर्तव्यइतिसूचयितुंइदमिति इदंवक्तुमुपक्रांतंज्ञानंगुणतत्कार्यविषयंमुक्तेःपरमकारणमुपाश्रित्यगुणतत्कार्यज्ञानेनयदनुष्ठेयंतदुपाश्रित्य गुणत्रयतत्कार्यज्ञानेननिरंतरब्रह्मनिष्ठयागुणत्रयातिक्रमणंकृत्वेत्यर्थः सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म अस्थूनमनण्वह्रस्वमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धस्यनिर्विशेषस्यममपरस्यब्रह्मणःसाधर्म्यंपूर्णत्वंनतुसमानजातिरूपादिमत्त्वंनिरवयवस्यनिर्गुणस्यनिर्विशेषस्यब्रह्मणोजात्यादिधर्मासंभवात् सजातीयरूपेचतुर्भुजत्वादिधर्मवत्त्वेविदुषोपिब्रह्मणासमानधर्मत्वंवक्तुंशक्यते अजातमभूतमप्रतिष्ठितमशब्दमस्पर्शमरूपमरसमगंधमव्ययमिति अप्राणममुखमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमचक्षुष्कमगोत्रमशिरस्कमपाणिपादमितिच सर्वधर्मनिषेधश्रवणाद्ब्रह्मणोदृश्यधर्मानुपपत्तेः तद्वत्त्वेपरिच्छिन्नत्वसावयवत्वानित्यत्वादिदोषप्रसंगात् आकाशवत्सर्वगतश्चनित्यः साक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेत्यादिश्रुतिविरोधप्रसंगाच्च तस्माद्ब्रह्मसाधर्म्यंपूर्णत्व

मेव पूर्णमदःपूर्णमिदमितिश्रुतेः ममसाधर्म्यंपूर्णत्वमागताः मद्भावंप्राप्तामुनयोब्रह्मविद्यतयःसर्गेपिमहदादिप्राकृतसृष्टावपिनोपजायंते जनिबीजंप्रकृतिमतीत्यचिदेकरसतांप्राप्तत्वात्तेषांप्रकृतिसंबंधाभावान्महासृष्टावपिनोत्पत्तिरित्यर्थः तथाप्रलयेमहाप्रलयेहिरण्यगर्भनाशेपि नव्यथंतिननश्यंति परमसूक्ष्मब्रह्मभावंगतानांतेषांप्रलयक्रियाऽविषयत्वान्नकिंचिच्चलनमस्तीर्थः ननुब्रह्मभावंप्राप्तानांमुक्तानांब्रह्मविदामयम प्राप्तप्रतिषेधःक्रियतेसर्गेपिनोपजायंतेप्रलयेनव्यथंतिचेतिनशंकनीयं शिवविष्ण्वादिलोकेषुसारूप्यादिमुक्तिंगतानांमहासृष्टौसृष्टिर्महाप्रल येप्रलयश्चसंभवति तद्ब्रह्मभावंगतानामपिजन्मादिस्यादितिपंडितानामपिसंशयस्तन्निवृत्त्यर्थं मुमुक्षूणांनिर्विचिकित्सतयाविदेहमुक्तौ प्रवृत्त्यर्थंचेदमुच्यतेसर्गेपिनोपजायंतेप्रलयेनव्यथंतिचेति ब्रह्मविद्व्यतिरिक्तानांमुक्तानामपिजन्मादिसंभवेइदमेववचनंप्रमाणंवीतहव्यजय विजयादयश्चप्रमाणं ॥ २ ॥ एवंगुणतत्कार्यज्ञानस्यसमुत्पन्नज्ञानस्यरक्षाहेतुत्वेनगुणातिक्रमणोपायत्वेनविदेहमुक्तेःकारणत्वंप्रतिपाद्य प्रकृ

ममयोनिर्महद्ब्रह्मतस्मिन्गर्भंदधाम्यहम् ॥ संभवःसर्वभूतानांततोभवतिभारत ॥ ३ ॥

तेस्तद्गुणानांचमच्छक्तिसामर्थ्यादेवस्वकार्यनिर्वाहक्षमत्वंनतुस्वतइतिसूचयितुं प्रकृतेःस्वशक्तिसंबंधवत्त्वंसर्वभूतोत्पादकत्वंचप्रतिपादयति ममेति ममेश्वरत्वोपाधिभूतामदात्मिकामायागुणत्रयसाम्यावस्थालक्षणाप्रकृतिर्योनिःसर्वभूतोत्पत्तिकारणंया सासर्वेभ्यःस्वकार्येभ्योमह त्त्वेनमहदितिस्वकार्याणांबृंहकत्वेनवाब्रह्मणउपाधित्वेनवाब्रह्मेत्युच्यते तस्मिन्जगद्बीजेब्रह्मणिअव्यक्ते साक्षात्परंपरयाचकार्यकारणात्मना परिणामसिद्धये तदवच्छिन्नचैतन्यैकलक्षणोहमीश्वरस्तदुपहितानंतशक्तिसंपन्नोगर्भंस्वाभासलक्षणंप्रकृतितद्गुणविकारविजृंभणकारणंदधा मिनिदधामि निक्षिपामीत्यर्थः ततोमदाभाससंभावितसामर्थ्यादेवमदाभासशक्तिसमन्विताद्धामहतोब्रह्मणःप्रकृतेःसकाशात्सर्वभूतानां मह दादिक्रमेणाकाशादिसकलभूतानांभूतकार्याणांचतुर्विधप्राणिशरीराणांचसंभवउत्पत्तिर्भवतिसर्वाणिभूतानिसंभवंतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ॥

प्रकृतेःस्वानुग्रहबलेनसर्वजगदुत्पादकत्वंप्रतिपाद्य तस्याःसर्वभूतप्रसवित्रीत्वेनसर्वस्यजगतोजननीत्वंगर्भाधानकारणत्वेनस्वस्यजनकत्वं चसूचयितुमाह सर्वयोनिष्विति सर्वयोनिषुदेवमनुष्यतिर्यगादियोनिषुयामूर्तयःप्राणिदेहाःसंभवंतिसमुत्पद्यंतेतासांमूर्तीनांप्राणिनामित्ये ततमहदुक्तलक्षणंब्रह्मप्रकृतिर्योनिर्जननीभवति बीजप्रदोगर्भप्रदाताहमीश्वरःपिताभवामीत्यर्थः एतेनमातुःप्रकृतेःपितुरीश्वरस्यचममप्रसादा देवमोक्षइतिसूचितं ज्ञानप्रसादेनविशुद्धसत्त्वइति तंहदेवमात्मबुद्धिप्रकाशमितिचश्रुतेः बुद्धिप्रसादाच्चशिवप्रसादाद्गुरुप्रसादात्पुरुषस्य मुक्तिरितिस्मृतेश्च ॥ ४ ॥ प्रकृतेस्तद्गुणानांचस्वानुग्रहबलेनैवकार्यक्षमत्वंप्रतिपाद्यगुणविभागपूर्वकंगुणानांबंधकत्वमाह सत्त्वमिति मुक्तेः परमसाधनत्वेनोत्कृष्टत्वात्सत्त्वस्यप्रथमोद्देशःसर्वप्रवृत्तेःकारणत्वात्ततोरजसस्ततोनिकृष्टत्वात्तमसश्चनिर्देशः सत्त्वमितिरजइतितमइत्येवंना

सर्वयोनिषुकौंतेयमूर्तयःसंभवंतियाः ॥ तासांब्रह्ममहद्योनिरहंबीजप्रदःपिता ॥ ४ ॥
सत्त्वंरजस्तमइतिगुणाःप्रकृतिसंभवाः ॥ निबध्नंतिमहाबाहोदेहेदेहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

मानोगुणाःप्रकृतिसंभवाःसंभवत्यस्मादितिसंभवःउपादानंप्रकृतिरेवसंभवोयेषांतेप्रकृतिसंभवाः सत्त्वादयोरूपादिवद्द्रव्यमात्राश्रयानभवंति किंतु कार्यकारणयोरभेदन्यायेनप्रकृत्यात्मकत्वात्सर्वगताभवंतितेनसर्वगुणमयमेवजगत्ततएवबहिर्विषयरूपेणांतश्चरागद्वेषलोभादिरूपेण निद्रालस्यप्रमादादिरूपेणचशमदमसत्यदयादाक्षिण्यादिरूपेणच वर्तमानाःसत्त्वादिगुणाः स्वयमव्ययंनाशरहितमपिदेहिनमात्मानमा त्मविदमित्यर्थः स्वविकारव्याप्त्यातिरोहितप्रत्यग्भावंदेहएवात्मभावापन्नंचकृत्वादेहेबध्नंति देहतद्धर्मतत्कर्मस्वहंममाभिमानाभिनिवेशं कारयित्वाजन्ममरणादिभिः संयोज्यनाशयंतीत्यर्थः ननुसर्वेंद्रियविवर्जितमिति असक्तमिति प्रकृत्यैवचकर्माणीति नकरोतिनलिप्यतइ तिचात्मनःक्षेत्रज्ञस्यक्षेत्रतद्धर्मतत्कर्मरहितत्वमसंगत्वमकर्तृत्वमलिप्तत्वंचप्रतिपादितं कथंकूटस्थासंगचिद्रूपस्यगुणैर्बध्यमानत्वमितिचेदुच्यते

निष्कलस्यनिष्क्रियस्यासंगस्यचात्मनस्त्वज्ञानदशायांज्ञानदशायांवाप्यध्यासतएवबंधोनतुवस्तुतोस्ति तथात्वेमोक्षाभावप्रसंगात्ततोनिरवयव स्यासंगस्याविरोधिनःप्रतीचःसूर्यस्यतमःसंबंधवदविद्यातत्कार्यसंबंधःकदापिनसंभवति किंतु स्वानुभूतौप्रमाद्यतोब्रह्मविद्यतेरनात्माध्यासः सत्त्वादिभिर्भिद्यमानत्वंचसंभवति नित्यनिरंतरात्मानुभूत्यातमकुर्वतएवविदुषोदृष्टदुःखाभावःसदात्मानंदरसानुभूतिश्चगुणातिक्रमणंचवि देहमुक्तिश्चसिध्यति गुणदोषेणतंकृतवतस्तुयतेःसंप्राप्तज्ञानसंकोचोविक्षेपश्चजन्मादिबंधश्चभवति तस्माद्देहेंद्रियादिष्वन्यत्रवाहंममाध्यासरा हित्यमेवविदुषोजीवन्मुक्तिस्तत्राहंममाध्यासएवंबधः सत्त्वादिगुणदोषेणतंकृत्वाविद्वानपिबध्यते यथासत्त्वगुणकृतदयादोषेणदूषितांतरंगःस न्नात्मन्यात्मभावंकृत्वाविद्वानपिभरतःकुरंगेचपोष्यत्वममत्वाध्यासंकृत्वास्नेहपाशेनबद्धोजन्मादिबंधंप्राप्तवान्तस्मात्सत्त्वादिगुणतत्कार्यैरकं पितेनैवविदुषाविदेहकैवल्यार्थिनासदात्मनिष्ठयैवस्थातव्यमितिबोधयितुमेवचतुर्दशाध्यायारंभः ॥ ५ ॥ सामान्येनैवंगुणसमष्टिकार्यंदर्शयि

तत्रसत्त्वंनिर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ॥ सुखसंगेनबध्नातिज्ञानसंगेनचानघ ॥ ६ ॥

त्वाप्रत्येकंगुणानांस्वरूपंकार्यंचप्रतिपादयतित्रयोदशभिः तत्रेति तत्रतेषुत्रिगुणेषुसत्त्वंसत्त्वगुणोनिर्मलत्वात्मलाभ्यांरजस्तमोभ्यांनिर्गतत्वे नातिस्वच्छत्वात्प्रकाशकंप्रत्यग्वस्तुस्वरूपावभासकमनामयंच सत्त्वस्यामयोनामविक्षेपोजाड्यंचतत्कारणयोरजस्तमसोरभावादनामयमवि क्षिप्तमजडंचैवंलक्षणमपिसत्त्वं स्वोपसृष्टंब्रह्मविदमपिसुखसंगेनशब्दादीष्टविषयेंद्रियसंपर्कजन्यंयत्सुखंतत्रसंगःसक्तिस्तेनबध्नातिविषयसुखलं पटंकरोतीत्यर्थः यद्वा शमदमदयाहिंसाक्षांत्यादिसाधनसंपत्त्याब्रह्मविदंसुखसंगेनयदुपास्तिसाध्यंब्राह्मंवैष्णवंशैवंवापारलौकिकंसुखंतत्संगे नतत्कामेनबध्नाति ब्रह्मज्ञानतत्सुखानुभूतिभ्यांच्यावयित्वाबहिर्मुखंकरोतीत्यर्थः किंच ज्ञानसंगेनज्ञानंनानाशास्त्रार्थविचारजन्यंतत्रसंगःस ज्जतेनेनेतिसंगःकामस्तेनबध्नाति तर्कमीमांसासांख्ययोगागमतंत्राणामर्थज्ञानासक्तंब्रह्मविदंचकरोतीत्यर्थः यद्वा ज्ञायतेपरमेश्वरोनेनेतिज्ञा

नमीश्वरमहत्त्वप्रतिपादकंशास्त्रंतत्रसंगस्तत्प्रतिपाद्यमानपरमेश्वरगुणकथाश्रवणभजनकीर्तनादिष्वासक्तिस्तेनबध्नातिब्रह्मनिष्ठायाःप्रच्याव्यत त्प्रवणंकरोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ एवंनिर्मलत्वंप्रकाशकत्वमविक्षिप्तत्वंचसत्वस्यस्वरूपंसुखसंयोजनंज्ञानसंयोजनंचतत्कार्यमपिनिरूप्यरजसःस्व रूपंकार्यंचाह रजइति यत्सत्वंरजइत्युपक्रांतंतद्रजोरजोगुणोरागात्मकंस्वगादिविषयेषुरज्यतेपुमाननेनेतिरागोरक्तिःसएवात्मास्वरूपंयस्य तद्रागात्मकंरागस्वरूपकंरागैकवेद्यंच तृष्णासंगसमुद्भवंच अप्राप्तेष्वर्थेष्वाशातृष्णा प्राप्तेषुग्रहणेच्छासंगस्तयोःसमुद्भवउत्पत्तिर्यस्मात्तत्तृष्णा संगसमुद्भवं देशकालाभ्यांव्यवहिताव्यवहितार्थस्पृहाजनकंचरजोविद्धि रजोगुणंविजानीहीत्यर्थः एवंलक्षणोरजोगुणोदेहिनमात्मानमात्म विदमितियावत् कर्मसंगेनकर्माण्यैहिकामुष्मिकार्थैकप्रयोजनानिलौकिकानिवैदिकानिचतेषुसंगःसक्तत्वंतत्परत्वंतेनबध्नाति स्वस्वरूपानु भूतेःप्रतार्यब्रह्मविदमपिकर्मठंकरोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ तमसोपिस्वरूपंकार्यंचप्रतिपादयति तमइति रजःसत्वाभ्यांदोषाधिकेनबंधकत्वेनविशि

रजोरागात्मकंविद्धितृष्णासंगसमुद्भवम् ॥ तन्निबध्नातिकौंतेयकर्मसंगेनदेहिनम् ॥ ७ ॥
तमस्त्वज्ञानजंविद्धिमोहनंसर्वदेहिनाम् ॥ प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नातिभारत ॥ ८ ॥

ष्टत्वात्तमसस्तदुत्कृष्टत्वबोधनार्थस्तुशब्दः तमस्त्वज्ञानजंयत्रज्ञानंसत्तांनलभतेतदज्ञानंनतुज्ञानाभावः अभावस्यकार्यकारित्वासंभवात् त स्माज्जातमज्ञानजं यद्यपिगुणाःप्रकृतिसंभवाइतित्रयाणांगुणानांप्रकृतिजन्यत्वस्यतुल्यत्वं तथापितमस्त्वज्ञानस्वभावाव्यभिचारादज्ञानज त्वविशेषणविशिष्टं ततएवसर्वदेहिनांसर्वेषांब्रह्मादिस्तंबांतानांप्राणिनांस्वोपसृष्टानामविशेषेणमोहनं मोहयतिस्वाविर्भूत्याविद्यमानमेवसद सद्विवेकज्ञानंतिरोभावयतीतिमोहनं तमस्त्वज्ञानजंमोहकंस्वरूपतःज्ञानावरकंचविद्धीत्यर्थः तमसःसंभवंस्वरूपंचोक्त्वाकार्यमाह प्रमादेति अज्ञानंजडंतदुत्पन्नत्वादेवविवेकविज्ञानावरकंतमः स्वयंप्रमादालस्यनिद्राभिः प्रयत्नेनकर्तव्येकार्येविस्मृतिःप्रमादः, कर्तव्येपिचकार्येश्र द्धावैधुर्येणोत्साहाभावआलस्यं बुद्धिजाड्याधिक्येनकर्तव्यंपरित्यज्यस्वापोनिद्रा निरुक्तैरनर्थैःप्रमादादिभिर्देहिनमात्मानमात्मज्ञमित्येत

न्निबध्नाति नितरांस्वगुणेनमोहयित्वाब्रह्मविदमपिस्वनिष्ठाविमुखंकरोतीत्यर्थः बुद्धेर्नैर्मल्येनविषयसुखासक्त्याचसत्वाविर्भावंज्ञात्वा विषयेषु रागाविर्भूत्याकर्मासक्त्याचरजआविर्भावंज्ञात्वा बुद्धिजाड्येनविपरीतप्रत्ययाविर्भूत्याप्रमादनिद्रालस्यादिभिश्चतमआविर्भावंचज्ञात्वा ब्रह्म विद्यतिःस्वयंसत्वादिगुणविकाराणामवशोभूत्वा तत्तद्विकारप्रतियोगिगुणावलंबनेनगुणदोषान्पराभाव्य सदात्मानुभूतावेवतिष्ठेदितिसूचि तंभवति ॥ ८ ॥ ज्ञाननिष्ठापरिपंथीभूतगुणकार्यनिरूपणंकुर्वतास्वेनउक्तमेवगुणकार्यंपरिजिहीर्षोर्ब्रह्मविद्यतेस्तज्ज्ञानदार्ढ्यायपुनरप्याह सत्व मिति पुरुषंसत्वंसत्वगुणःसुखेवैषयिकेसंजयतिसक्तंकरोति रजःकर्मणिवैदिकेचान्यत्रचसंजयतिलगयति तमस्तुज्ञानंस्वरूपज्ञानमावृत्य प्रमादेनियमेनकर्तव्यज्ञाननिष्ठाविस्मरणेसंजयति उताप्यर्थः आलस्यादावपिसंजयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ ननुवेणीकरणेकेशभागानामिवत्रया

सत्वंसुखेसंजयतिरजःकर्मणिभारत ॥ ज्ञानमावृत्यतुतमःप्रमादेसंजयत्युत ॥ ९ ॥
रजस्तमश्चाभिभूयसत्वंभवतिभारत ॥ रजःसत्वंतमश्चैवतमःसत्वंरजस्तथा ॥ १० ॥

णामपिगुणानांसाम्येनप्रवृत्तौसत्यांसमष्ट्यास्वकार्यारंभकत्वंविनाकथंतेषांप्रत्येकंकार्यारंभःसंभवतीत्याकांक्षायां प्राणिकर्मफलानुरूपेणगुणा नांह्रासोवृद्धिश्चभवति नतुसाम्येनप्रवृत्तिस्तथात्वेकर्मतत्फलवैचित्र्यासंभवात्ततोऽमीषांगुणप्रधानभावेनप्रवृत्तिरितिबोधयितुमाह रजइति प्राण्यदृष्टेनसुखेसाध्येसतिरजःरजोगुणंतमःतमोगुणंचाभिभूयह्रस्वीकृत्यसत्वंस्वयमुत्कृष्टंभवति गुणद्वयमंगीकृत्यस्वयमंगीभूयस्वकार्यंकरो तीत्यर्थः कर्मणिसाध्येसतिसत्वंतमश्चाभिभूयैवरजोगुणउत्कृष्टोभवति गुणद्वयमंगीकृत्यस्वयमंगीभूयस्वकार्यंकरोतीत्यर्थः तथाज्ञानावरणे साध्येसतिरजःसत्वंचाभिभूयतमःस्वयमुत्कृष्टंभवति तद्द्वयमंगीकृत्यस्वयमंगीभूयस्वकार्यंकरोतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ॥ ॥

ननुसत्वादिगुणानांह्रासोवृद्धिश्चकथंकेनलिंगेनज्ञायतेज्ञातेखलुतदुत्कर्षेतदुपशमाययतितुंशक्यतेनाज्ञातइत्याकांक्षायामाह सर्वेति यदाय स्मिन्कालेसर्वद्वारेषुसर्वेष्वंतःकरणप्रवृत्तिद्वारेषुत्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणेष्वस्मिन्देहेचज्ञानंज्ञानप्रसादलक्षणःप्रकाशःस्फुरणमुपजायतेविजृं भते तदासत्वंसत्वगुणंविवृद्धंप्रवृद्धमुतापिरजस्तमसोर्ह्रासमपिविद्यात् अंतःकरणप्रसादातिशयेनलिंगेनसत्वस्यवृद्धिंतदन्यह्रासंचजानी यादित्यर्थः ॥ ११ ॥ रजोवृद्धेरेतानिलिंगानिजायंतइत्याह लोभइति लोभोविद्यमानवस्तुत्यागासहिष्णुताप्रवृत्तिःसामान्येनसर्वेंद्रियचे ष्टालौकिकानांवैदिकानांचकर्मणामारंभउपक्रमः अशमःकामसंकल्पादिभिरंतःकरणस्योपशमाभावः स्पृहाविषयेषुवाञ्छारजसिरजोगुणे

सर्वद्वारेषुदेहेस्मिन्प्रकाशउपजायते ॥ ज्ञानंयदातदाविद्याद्विवृद्धंसत्वमित्युत ॥ ११ ॥
लोभःप्रवृत्तिरारंभःकर्मणामशमःस्पृहा ॥ रजस्येतानिजायंतेविवृद्धेभरतर्षभ ॥ १२ ॥
अप्रकाशोप्रवृत्तिश्चप्रमादोमोहएवच ॥ तमस्येतानिजायंतेविवृद्धेकुरुनंदन ॥ १३ ॥
यदासत्वेप्रवृद्धेतुप्रलयंयातिदेहभृत् ॥ तदोत्तमविदांल्लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

विवृद्धेसत्येतानिकार्याणिजायंते एतैर्लिंगैरजोवृद्धिमन्यह्रासंचजानीयादित्यर्थः ॥ १२ ॥ तमोवृद्धेर्लिंगान्याह अप्रकाशइति अप्रकाशो बुद्धेःस्फूर्त्यभावः अप्रवृत्तिरालस्यंप्रमादःकर्तव्यानवधानता मोहोमूढता चकारान्निद्रापारवश्यंचैतान्येवतमःप्रवृद्धेर्लिंगान्येतैस्तमोवृद्धिंतद न्यह्रासंचविजानीयादित्यर्थः ॥ १३ ॥ गुणानुषंगानुरूपेणैवमृतानांपारलौकिकीगतिर्नतुवर्णाश्रमाद्यनुरूपेणेतिगुणानामेवमृत्यनंतरंगति कारणत्वंबोधयति यदेति तुशब्दस्तमोरजसोर्व्यावृत्त्यर्थः यदायस्मिन्कालेसत्वेतुसत्वगुणेप्रवृद्धेसतिदेहभृत्प्राणीप्रलययातिम्रियते त दोत्तमविदांहिरण्यगर्भादयउत्तमास्तान्विदंत्युपासतइत्युत्तमविदस्तेषांप्राप्यानमलान् मलंजन्मजरादिदुःखमेवतद्रहितान्लोकान्हिरण्य

गर्भादिलोकान्प्रतिपद्यतेप्राप्नोतीत्यर्थः ननुयत्कर्मकुरुतेतदभिसंपद्यतइतिपुण्यापुण्यकर्मानुरूपेणपरलोकगतिःश्रूयते कथंगुणानुगुण्येनगतिरुच्यतेश्रुतिविरुद्धेतिचेत्सत्यं प्राणिनांस्वकर्मानुरूपेणैवशुभाशुभगतिर्नतुवर्णाश्रमाद्यनुरूपेणनापिपांडित्यानुरूपेणसंभवति तथाप्यसुभृतांमृतिकालेजन्मांतरीयपुण्यापुण्यकर्मवशादेवसत्वादिगुणोत्कर्षस्तदनुरूपेणैवब्रह्मादिलोकप्राप्तिस्ततोनश्रुतिविरोधोनस्मृतिविरोधश्चेति सिद्धं ॥ १४ ॥ रजसस्तमसश्चउत्कर्षेमृतस्यगतिमाह रजसीति रजसिरजोगुणेप्रवृद्धेसतिदेहभृत्प्रलयंगत्वारजःप्रवृद्धिवेगेनपुनःकर्मसंगिषु कर्मयोगयुक्तेषुमनुष्येषुजायतइत्यर्थः तथातमसितमोगुणेप्रवृद्धेसतिप्रलीनोमृतःप्राणीतमःप्रवृद्धिवेगेनमूढयोनिषुपश्वादिषुजायतइत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥ एवंगुणानांस्वरूपंबंधकत्वंवृद्धिंवृद्धिकार्यंचप्रतिपाद्यसत्वादिगुणप्रधानानांकर्मणांफलमाह कर्मणइति सुकृतस्यशमदमश्रद्धादि

रजसिप्रलयंगत्वाकर्मसंगिषुजायते ॥ तथाप्रलीनस्तमसिमूढयोनिषुजायते ॥ १५ ॥ कर्मणःसुकृतस्याहुःसात्विकंनिर्मलंफलम् ॥ रजसस्तुफलंदुःखमज्ञानंतमसःफलम् ॥ १६ ॥ सत्वात्संजायतेज्ञानंरजसोलोभएवच ॥ प्रमादमोहौतमसोभवतोऽज्ञानमेवच ॥ १७ ॥

सत्वगुणसंपत्त्याचेश्वरार्पणबुद्ध्याचसम्यगनुष्ठितस्यसात्विकस्यकर्मणः सात्विकंसत्वोपबृंहितंनिर्मलंमलंदुःखंगुणवैषम्यकृतंततोनिर्गतंनिर्मलं ब्राह्मंवैष्णवंवासुखंफलमाहुर्मुनयोवदंति रजसोराजसस्यरजोगुणप्रधानस्यकामसंकल्पादिपूर्वकंसमनुष्ठितस्यकर्मणो दुःखंगमागमसंतापादिदुःखभूयिष्ठंस्वर्गसुखंफलंप्राहुः तमसःतमोगुणनिष्पन्नस्यविधिनियमश्रद्धाशून्यस्यतामसस्यकर्मणस्त्वज्ञानंभोक्तृभोग्यगुणरसज्ञानशून्यंनिद्रामयंसुखंफलंप्राहुरित्यर्थः ॥ १६ ॥ सत्वादिगुणानांकार्यांतरमाहकार्येणकारणज्ञानाय सत्वादिति सत्वात्सत्वगुणाविर्भूतेर्ज्ञानंकार्याकार्यविवेकज्ञानंसंजायतेसमुत्पद्यते रजसोरजोगुणाविर्भूतेर्लोभःपदार्थादितृष्णासंजायते तमसःतमोगुणाविर्भूतेःप्रमादमोहौभवतः अज्ञानं बुद्धिजाड्यमितिकर्तव्यताऽनभिज्ञत्वंचसंजायतइत्यर्थः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

गुणानांज्ञानादिकार्यमुक्त्वासत्वादिगुणनिष्ठानांगतिमाह ऊर्ध्वमिति सत्वस्थाःमोक्षेच्छयासत्वगुणोत्पन्नेसदसद्विवेकज्ञानेज्ञानकार्येचपरमेश्वरोपास्त्यादौयेतिष्ठंतितेसत्वस्थाःपुरुषाःऊर्ध्वंऊर्ध्वलोकंब्रह्मविष्ण्वादिस्थानंगच्छंति राजसारजोगुणनिष्पन्नेज्ञानेकामसंकल्पादिगुणयुक्तेज्ञानकार्येचश्रौतादौकर्मणिभोगेच्छयायेतिष्ठंतितेराजसाःपुरुषाः मध्येब्रह्मतिर्यग्लोकयोरंतरालेगमागमाभ्यांदेवलोकेमनुष्यलोकेचतिष्ठंति जघन्योनिकृष्टोयस्तमोगुणस्तद्वृत्तौतमःप्रधानेज्ञानेसदसद्विवेकवर्जितेकर्मणिवायेतिष्ठंतितेजघन्यगुणवृत्तिस्थास्तामसाःपुरुषाः कृत्याकृत्यविवेकज्ञानशून्याअधोगच्छंति तिर्यग्योनिषुजायंतेपुनःपुनर्म्रियंतइत्यर्थः ॥ १८ ॥ त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरिति दैवीह्येषागुणमयीममममायादुरत्ययेति कारणंगुणसंगोस्येतिचयदुक्तंगुणानांमोहकत्वंदुर्जयत्वंसदसद्योनिषुजन्मकारणत्वंच तस्यैवविस्पष्टत्वायपुनरपिसत्वंरजस्तमइत्या

ऊर्ध्वंगच्छंतिसत्वस्थामध्येतिष्ठंतिराजसाः ॥ जघन्यगुणवृत्तिस्थाअधोगच्छंतितामसाः ॥ ॥१८॥ नान्यंगुणेभ्यःकर्तारंयदाद्रष्टानुपश्यति ॥ गुणेभ्यश्चपरंवेत्तिमद्भावंसोधिगच्छति ॥ १९ ॥

दिनागुणानामेवसुखज्ञानतृष्णासक्तिकर्मप्रवृत्तिप्रमादालस्यनिद्रादिषुसंजकत्वेन पुरुषस्याविद्यादिदोषवतोगुणतत्कार्येष्वहंममेतिमिथ्याज्ञानेनतिष्ठतोदेवमर्त्यतिर्यग्योनिषुजन्माद्यनर्थकारणत्वंप्रतिपाद्याधुना मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतितइत्युक्तरीत्याशास्त्राचार्यप्रसादेन मदनुग्रहेणचसम्यग्विविच्य विज्ञातात्मानात्मस्वरूपोब्रह्मविद्यतिर्गुणसंगकृतानर्थंविज्ञायानात्मवासनायाःस्वयमवशोभूत्वाप्रत्यग्दृष्टिममुंचानःसन् सर्वास्ववस्थासुसर्वदागुणानामेवकर्तृत्वंकारयितृत्वंभोक्तृत्वंचस्वस्यासंगत्वंगुणतत्कार्यतदवस्थासाक्षित्वंचपश्यन् सदात्मनिष्ठयासकार्यान्त्रीन्गुणानतीत्यमुक्तोभवतीतिप्रतिपादयति नान्यमितिद्वाभ्यांचक्षुषोद्रष्टाश्रोत्रस्यद्रष्टावाचोद्रष्टामनसोद्रष्टाबुद्धेर्द्रष्टाप्राणस्यद्रष्टातमसोद्रष्टासर्वस्यद्रष्टेति साक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेति अप्राणोह्यमनाःशुभ्रइत्यादिश्रुतिभिः आत्मादेहेंद्रियमनोबुद्ध्यादिभ्योभिन्नःद्रष्टृत्वाद्

टद्रष्टृवदित्यादियुक्तिभिश्च देहेंद्रियादिभ्योभिन्नत्वेनस्वात्मनाचसम्यग्विज्ञातात्मस्वरूपःस्वस्याविक्रियत्वद्रष्टायतिर्यदायस्मिन्काले समाधिना ज्ञानपरिपाकदशायांगुणेभ्योगुणकार्यभूतदेहेंद्रियादिभ्यस्त्वन्यंव्यतिरिक्तंकर्तारंनानुपश्यति कायिकवाचिकमानसिकानांविहितानांप्रतिषिद्धानांसामान्यानांचसर्वेषामपिकर्मणांकर्तारंदेहेंद्रियातिरिक्तंनानुपश्यति तत्तत्कर्मनिष्पत्त्युत्तरक्षणएवतत्तत्कर्मकर्तारंदेहेंद्रियादिकमेवावगच्छति चक्षुरेवपश्यतिश्रोत्रमेवशृणोतिमनएवमनुतेबुद्धिरेवविजानातिवागेववदति नाहमनिंद्रियइत्यात्मानमकर्तारमेवपश्यति गजारूढोगजस्यैवगमनंपश्यतिनत्वात्मनोयथा तथाब्रह्मवित्स्वयंस्वतोभिन्नतयागृह्यमाणदेहेंद्रियादीनामेवकर्तृत्वं सत्वादिगुणकार्याणामविद्याकामादीनांकारयितृत्वं विज्ञानात्मनएवतत्फलभोक्तृत्वंचपश्यतिनतुस्वस्य यानारूढोयथातद्वत् यदैवंब्रह्मविद्यतिरात्मानात्मविवेकविज्ञानेनस्वान्यस्यैवदेहेंद्रियादेःकर्तृत्वंभोक्तृत्वंचानुपश्यति तदैवगुणेभ्योगुणकार्येभ्योऽहंकारादिभ्यश्चपरं विलक्षणमकर्तारमभोक्तारमगंतारममंतारमबो

गुणानेतानतीत्यत्रीन्देहीदेहसमुद्भवान् ॥ जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

द्धारमविकारमक्रियंक्षेत्रतद्धर्मतत्कर्मास्प्रष्टारमात्मानंवेत्ति निष्कलंनिष्क्रियंशांतमाकाशवत्परिपूर्णंपश्यति एवंदेहेंद्रियादेरेवकर्तृत्वमात्मनश्चाकर्तृत्वंयःस्वयंसाक्षात्पश्यति सविद्वान्मद्भावंममनिर्विशेषस्यपरस्यब्रह्मणोभावोमद्भावःमत्स्वरूपतांपरिपूर्णत्वमधिगच्छति नित्यनिरंतरसमाध्यासादितसम्यग्ज्ञानेनसर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिसर्वस्यस्वस्यचब्रह्ममात्रत्वमेवपश्यन् गुणतत्कार्यलक्षणमनर्थव्रातमतीत्यजीवन्नेवब्रह्मात्मनातिष्ठति मुक्तोभवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ कर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मवद्भ्योदेहेंद्रियादिभ्योभिन्नमेवात्मानमविक्रियंविदित्वाब्रह्मविद्यतिरजस्त्वंस्वानुभूत्यागुणत्रयातिक्रमणंकृत्वैवमुक्तोभवतिनान्यथेतिबोधयितुमाह गुणानिति मेघाद्भिन्नमादित्यंमेघतत्कार्यैरस्पृष्टंचयथा तथादेहेंद्रियादिभ्योभिन्नंदेहतत्कार्यैरस्पृष्टमेवात्मानमकर्तारमभोक्तारंचविदित्वा देहीब्रह्मविद्यतिरेतान्चित्तप्रसादरागमोहलोभादिभिर्लिंगैर्ज्ञायमानान् सु

खज्ञानकर्मप्रवृत्तिप्रमादादिष्वेवपुरुषस्यतात्पर्यमापाद्य ज्ञानंतत्फलंचप्रतिबध्नतस्ततएवदेहसमुद्भवान् देहस्यसमुद्भवोयेभ्यस्तेदेहसमुद्भवा देहारंभकाः स्वपरिणामविशेषैर्दयासत्यशौचविनयदानशीलत्वादिभिःसात्विकैरागद्वेषलोभासूयादिभीराजसैर्मोहाभिनिवेशाहंकारममकारादिभिस्तामसैश्चविकारैः पुण्यपापाभ्यांचसत्वादिगुणाएवदेहोत्पत्तिहेतवोभवंति तानेतानुक्तलक्षणान्त्रीन्सत्वादिगुणान्गुणधर्मांश्चाविद्याकामादीनतीत्य प्रत्यग्वृत्त्यासर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिसर्वत्रब्रह्ममात्रदर्शनाग्निनागुणान्गुणकार्यभूतानहंममेदमित्यादिविपरीतप्रत्ययान्सर्वान्निर्दह्य सत्तामात्रात्मकोभूत्वाजन्ममृत्युजरादुःखैर्देहसंबंधसंभावितैर्विमुक्तः जन्मादिदुःखैरस्पृष्टःसन्नमृतंविदेहकैवल्यमश्नुतेनित्याखंडानंदैकरसाद्वितीयब्रह्मात्मनातिष्ठतीत्यर्थः ॥ २० ॥ देहव्यतिरिक्तात्मवेत्तायतिर्जीवन्नेवत्रीन्गुणानतीत्यमुक्तोभवतीतिश्रुत्वातिविस्मितःस

॥ अर्जुनउवाच ॥ कैर्लिंगैस्त्रीन्गुणानेतानतीतोभवतिप्रभो ॥ किमाचारःकथंत्वेतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥ ॥

न् गुणातीतस्यलक्षणान्याचारंचगुणातिक्रमणोपायंचपृष्ट्वाज्ञातुमर्जुनउवाच कैरिति प्रकृष्टभास्वररूपत्वात्प्रभुश्चिद्घनस्तस्यसंबुद्धिःहेप्रभो एतानुक्तलक्षणान्त्रीन्गुणान्अतीतःसमतिक्रम्यब्रह्मात्मनास्थितोब्रह्मविद्यतिःकैर्लिंगैर्लक्षणैर्ज्ञातोभवति गुणातीतस्यसिद्धस्यकानिलक्षणानियैरयंगुणातीतइतिज्ञातुंशक्यतइत्यर्थः गुणातीतस्यकिमाचारःकीदृग्विधआचारःकिमयंवैदिकमाचरतिकिंलौकिकमाचरतीतिवाउतयथेष्टमाचरतीत्यर्थः एतान्स्वस्वविकारैःसागरोपमान्त्रीन्सत्वादिगुणान् तुशब्दःसाधनस्यदुर्लभत्वद्योतनार्थः कथंतुकेनप्रकारेणातिवर्ततेकेनोपायेनायंगुणत्रयातिक्रमणंकरोतीत्येतत्प्रश्नत्रयंसम्यग्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्रप्रथमप्रश्नस्योत्तरंवक्तुंश्रीभगवानुवाच प्रकाशमिति गुणानांगुणकार्याणांचस्वयमविषयीभूयतदुभयंचचिद्वृत्त्यासमतिक्रम्य ब्रह्मण्येवसदा तदात्मनायस्तिष्ठतिसगुणातीतोब्रह्मविद्यतिः प्रकाशंचप्रकाशःसत्वविकारःविषयसुखज्ञानयोरासंजकश्चित्तेंद्रियप्रसादःरसास्वादलक्षणःस माधेरंतरायस्तंप्रकाशंच प्रवृत्तिंचप्रवृत्तिःरजःकार्यंरागमूलकंमनसश्चेंद्रियाणांचबहिःप्रावण्यंविक्षेपलक्षणःसमाधेरंतरायस्तामिंद्रियाणांविषय प्रवृत्तिंच मोहमेवच एवशब्दोप्यर्थः मोहस्तमोविकारःनिद्रालस्यप्रमादासंजकःलयःकषायइत्येवंलक्षणःसमाधेरंतरायस्तंमोहमपिच तान्येता निसत्वरजस्तमःकार्याणिसंप्रवृत्तानिसम्यक्प्रसक्तानिनद्वेष्टि प्राप्तेषुप्रकाशादिषुप्रतिकूलत्वबुद्ध्याद्वेषबुद्धिंनकरोति चिदाभासविषयत्वात्ते षांस्वस्यचसंबंधाभावान्नकिंचिद्विक्षेपंप्राप्नोति यथासाधकोनिदिध्यासुःरसास्वादविक्षेपलयकषायरूपाणिप्रकाशादीनिसमाधेर्विघ्नभूतानि सत्वादिगुणकार्याणिसंप्रवृत्तानिद्वेष्टि ममैतेसमाधिविघ्नाःप्राप्ताइतिविक्षिपति निवृत्तानिकांक्षतिच तेषांनिवृत्त्यैदृश्यनिंदादिप्रतिक्रियांचक

श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकाशंचप्रवृत्तिंचमोहमेवचपांडव ॥ नद्वेष्टिसंप्रवृत्तानिननिवृत्तानिकांक्षति ॥ २२ ॥
उदासीनवदासीनोगुणैर्योनविचाल्यते ॥ गुणावर्तंतइत्येवयोऽवतिष्ठतिनेंगते ॥ २३ ॥ ॥

रोतीत्यर्थः नतथायंगुणातीतःसंसिद्धःप्रकाशादीनिसंप्रवृत्तानिद्वेष्टिननिवृत्तानिकांक्षतिच तेषांचिद्विलसितत्वेनब्रह्मदृष्टावंतर्भूतत्वात्निवृत्ति मपिनापेक्षतइत्यर्थः सत्यध्यासतोप्यनात्मतादात्म्येरागद्वेषादयःसंभवेयुः नित्यनिरंतरनिर्विकल्पकसमाध्यग्निनिर्दग्धाहंममाध्यासबंधत्वाद्वि दुषोरागद्वेषाद्यनात्मगुणाविर्भावाभावोयुक्तइतिभावः एतेनविक्षेपकेषुगुणकार्येषुप्राप्तेष्वपिद्वेषाद्यभावोगुणातीतस्यलिंगमांतरंस्वप्रत्यक्षमिति सूचितंभवति ॥ २२ ॥ ननुगुणातीतोविद्वान्सत्वादिगुणकार्येषुसंप्रवृत्तेषुसत्सुयदिद्वेषंनकरोतितन्निवृत्तिंचनकांक्षतितर्हिसर्वंमिथ्येतितत्तद्गु णवृत्त्यनुरूपेणकिंयथेष्टंवर्ततइत्याशंक्य न तस्यप्रवृत्तिहेतोरविद्यायावासनाख्यायाःसकार्यायानिर्विकल्पकसमाध्यग्निनिर्दग्धत्वाद्वैदिके

लौकिकेचान्यत्रापिप्रवृत्तिर्नसंभवतिकिंतु स्वानंदानुभूत्यास्वस्मिन्निश्चलएवतिष्ठतिनकिंचिद्विक्रियतइत्याह उदासीनवदिति वादिप्रतिवा दिनोरुभयोःकस्यापिपक्षमनवलंब्यतदुभयव्यापारद्रष्टातटस्थःपुरुषउदासीनइत्युच्यते तद्वद्विषयेषुप्रवर्तकानांप्रकाशदयादाक्षिण्यसत्यविनय रागद्वेषलोभमोहादीनांसत्वादिगुणानां तथाप्रवर्त्यानांदेहेंद्रियादीनांतद्व्यापाराणांचद्रष्टास्वयमुदासीनवत्तेषांतद्व्यापाराणांचसाक्षित्वेनासी नोदूरेवर्तमानः योविद्वान्गुणैःप्रकाशादिभिःसात्विकैरागादिभीराजसैर्मोहादिभिस्तामसैश्चनविचाल्यतेस्वनिष्ठायानप्रच्याव्यते यथाबा ह्यवासनाबद्धस्तथाब्रह्माकारवृत्तेश्चालयितुंनशक्यतइत्यर्थः ननुयद्येवंतर्ह्यऽयंविद्वान्देहयात्रायांकथंप्रवर्ततइत्याकांक्षायामाह गुणाइति चिरकालंनित्यनिरंतरनिर्विकल्पसमाधिनिष्ठयास्थिरीभूतप्रज्ञोयःसंसिद्धोब्रह्मविद्यतिःसगुणादेहेंद्रियादयएवफलानुभावककर्मणायथाकालं प्रेर्यमाणाः संतोगुणेषुविषयेषुप्रवर्ततेभोजनादिक्रियांकुर्वंतितेषांतद्व्यापाराणांचसाक्षीप्रत्यग्रूपोहंतुनप्रवर्तेसदानिष्क्रियएवास्मीत्यवतिष्ठते

समदुःखसुखःस्वस्थःसमलोष्टाश्मकाचनः ॥ तुल्यप्रियाप्रियोधीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

ब्रह्माकारवृत्त्याब्रह्मण्येवसदातदात्मनावस्थानंकरोति नतुस्वयंगुणेभ्योगुणकार्येभ्यश्चकिंचिदपींगतेचलति कर्ताहंभोक्ताहंममेदंभोग्यमितिक र्तृत्वभोक्तृत्वाध्यासंनकरोतीत्यर्थः अवतिष्ठतीतिपरस्मैपदंछांदसं एवंलक्षणोयोब्रह्मवित्तमःसगुणातीतइत्युच्यतइत्युत्तरेणान्वयः एतेनगुण प्रेरणयादेहेंद्रियादीनांविषयेषुप्रवृत्तौसत्यामप्यौदासीन्यमविकारित्वंचविदुषोगुणातीतत्वेलिंगमितिसूचितं किमाचारइतिप्रश्नस्योत्तरंचदत्तं भवति ॥ २३ ॥ ननुदेहेंद्रियादेःस्वस्थत्वदशायामयंगुणैःस्वनिष्ठातोनविचाल्यतेपरंतुदुःखआध्यात्मिकेचाधिभौतिकेचनिंदाद्यनर्थेचसंप्राप्तेगु णैर्निष्ठायाश्चालितःखेदमोहादिकंभजत्येवेत्याशंकायां न बाह्यसुखदुःखादीनांनिंदास्तुत्यादीनांचविषयोनात्मैवनत्वहमात्मानिर्विशेषोनिरा कारश्चिदेकरसइतिधीनैश्चल्येन बाह्यसुखदुःखाद्यवस्थायामपिस्वात्मन्येवतिष्ठतिनत्वनात्मन्यहंममेतिबुद्ध्याध्यासंमूढवत्करोतीत्याह समे

ति द्वाभ्यां यत्रशोभनानिहृष्टानिखानिभवंतितत्सुखंयत्रदुष्टानिखानिभवंतितद्दुःखं समेदुःखसुखेयस्यससमदुःखसुखःसमचित्तः सुखदुःख योःसमत्वंनामचित्तस्येष्टानिष्टभावनावैधुर्यमेवतदेवसमचित्तत्वंपरेइवतद्भोक्तर्यहमित्यध्याससंबंधरहितइत्यर्थः ततएवस्वस्थःसर्वावस्थासुस र्वदास्वस्मिन्नेवपरेब्रह्मणितदात्मनातिष्ठतीतिब्रह्मविदेकएवस्वस्थइत्युच्यते ततएवजन्मादिदुःखैराध्यात्मिकादिदुःखैश्चनाभिभूयते तदन्ये त्वस्वस्थाएवभवंतिबहिर्मुखास्ततएवजन्मादिदुःखैराध्यात्मिकदुःखैश्चानात्मधर्मैरन्यैश्चाधिभौतिकादिभिरभिभूयंते सतिविक्षेपेब्रह्मात्मना स्थितवृत्तेरप्रच्युतत्वमेवस्वस्थत्वंनतुधैर्येणतत्सहिष्णुत्वं ततएवतुल्यप्रियाप्रियःप्रियमिष्टमप्रियमनिष्टं तुल्येप्रियाप्रियेयस्यसतुल्यप्रियाप्रियः उ भयत्रसमइत्यर्थः ननुप्रियाप्रिययोःसुखदुःखयोश्चविदुषोःसमत्वंनसंभवति अत्यंतमधुरमतिकटुचद्रव्यंभुंजतश्चंडातपाऽनातपयोस्तिष्ठतश्च विदुषोपीष्टानिष्टत्वोपलब्धेर्दुर्वारत्वात्तदनुभूत्याविषमबुद्धिःस्यादेवेतिचेत्सत्यं सुखदुःखयोःप्रियाप्रिययोःप्राप्तयोःसतोर्विदुषोपिविषमबुद्धिः स्यादेव ग्राह्यभेदाद्ग्रहणभेदोपपत्तेस्तथापिब्रह्मनिष्ठस्यविषमबुद्धिर्नसंभवति कारणाभावाद्विषमबुद्धेःखलुकारणंबुद्धेर्विषमपदार्थसंयोगःसत्ये वैतस्मिन्निष्टानिष्टत्वज्ञानंसंपद्यतेसत्येवेष्टानिष्टत्वज्ञानेविषमबुद्धिःस्यान्नासति नहिचिरकालनित्यनिरंतरसमाध्यभ्यासबलेनब्रह्माकारतामा पद्यबुद्धिवृत्तौसर्वदाब्रह्मण्येवनिश्चलतयासंस्थितायांबुद्धेर्विषयैर्विषमैःसंयोगःसंभवति तदसंभवेत्विष्टानिष्टत्वज्ञानंसंभावयितुंनशक्यते तद भावेविदुषोब्रह्मनिष्ठस्यविषमबुद्धिश्चनसंभवति ततःसुखदुःखयोःप्रियाप्रिययोश्चविदुषःसमत्वंनविरुद्धं ननुबलवतिविक्षेपकारणेप्रसक्तेपिबु द्धेर्ब्रह्मात्मनावस्थितिःकथमुपपद्यतइतिचेदभ्यासातिशयएवतत्रकारणमितिब्रूमः नत्वौषधंनापिमंत्रोनचलययोगश्च अनभ्यासवशादेवस तामपिबहिर्मुखत्वंनत्वविवेकतः अभ्यासेनतुकौंतेयेत्युक्तत्वाच्छ्रद्धाभक्तिपूर्वकंसमाध्यभ्यासेनबाह्यानालंबिनीब्रह्मनिष्ठासिध्यति सर्वत्राप्य भ्यासएवबलवत्कारणं अभ्यासात्पक्वविज्ञानःकैवल्यंलभतेनरइतिस्मृतेः यदुक्तंतुल्यप्रियाप्रियइतिप्रियाप्रिययोःसमत्वंतद्विस्पष्टयति सम लोष्टाश्मकांचनइति समानिप्रीत्यप्रीत्योरविषयाणिलोष्टाश्मकांचनानियस्यसःसमलोष्टाश्मकांचनः यद्वा समानिप्रत्यग्दृष्ट्यासमभावंगता

निब्रह्मात्मनादृष्टानिलोष्टाश्मकांचनानियस्यससमलोष्टाश्मकाचनः सर्वत्रब्रह्मबुद्धिरित्यर्थः विदुषःसुखदुःखप्रियाप्रियादिषुसर्वत्रसमदर्शन सिद्धौहेतुमाह धीरइति आभासवासनयाबहिर्मुखायमानाधियंरातिनिगृह्णातिस्वाकारेणैवस्थापयतीतिधीरःस्वनिष्ठाऽव्यभिचरितबुद्धिवृत्ति रित्यर्थः ततएवतुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः निंदादूषणमात्मनोदेहादेर्गुणकीर्तनंस्तुतिरात्मसंस्तुतिः तुल्येअनात्मगोचरेनिंदात्मसंस्तुतीयस्यसतुल्य निंदात्मसंस्तुतिः अनात्मैकगोचरयोर्निंदास्तुत्योरविषयीभूतस्वरूपइत्यर्थः सुखदुःखप्रियाप्रियादिषुसमत्वंविदुषोजीवन्मुक्तत्वेपरप्रत्यक्षंलिंग मितिसूचितंभवति ॥ २४ ॥ गुणातीतोयमितिविदुषोगुणातीतत्वविज्ञानायलिंगांतरंकिमाचारइतिप्रश्नस्योत्तरंचवदन्जीवन्मुक्तलक्षणमुप संहरति मानेति मानउपचारैर्बहूकरणंअपचारैर्लघूकरणमवमानस्तयोरुभयोस्तुल्यः स्वप्रारब्धवशात्तयोर्विषयभूतेदेहेआत्मत्वभावनाभावादु भयत्राप्यविक्रियइत्यर्थः पूजावमानयोर्मुखविकासवैवर्ण्यादिविकाररहितत्वेनसमचित्तत्वंजीवन्मुक्तस्यलिंगं यद्यपिसर्वंब्रह्मैवपश्यतोब्रह्मवि

मानावमानयोस्तुल्यस्तुल्योमित्रारिपक्षयोः ॥ सर्वारंभपरित्यागीगुणातीतःसउच्यते ॥ २५ ॥

द्यतेःप्रियाप्रियमित्रामित्रादिभेददृष्टिर्नसंभवति तथापियदिष्टमिवभुज्यतेतत्प्रियमितियदनिष्टमिवोदास्यतेतदप्रियमिति यस्तुब्रह्मविच्चर्या दृष्ट्वानुमोदतेसमित्रपक्षःयस्तुनानुमोदतेसोरिपक्षःइतिलोकदृष्ट्यासंभवति तयोर्मित्रारिपक्षयोःस्वबुद्धिदोषेणैवमित्रामित्रभावंगतयोरुभ योस्तुल्यःसमदर्शीसर्वत्रसमदर्शनमेवजीवन्मुक्तस्यपरप्रत्यक्षंलिंगं किंच सर्वारंभपरित्यागीममामुनाभवितव्यमितिफलकामनयारभ्यंतइत्यारं भाःकर्माणिदृष्टादृष्टफलविषयकाणिश्रौतानिस्मार्तान्युपासनालक्षणानिचयानिकान्याश्रमोचितानिच शारीरव्यतिरिक्तानिलौकिकान्यपिच कर्माणिसर्वारंभाइतिसर्वपदेनगृह्यंते ब्रह्मभावापन्नतयावाप्तसकलकामत्वात्तान्सर्वारंभान्साध्यशून्यत्वबुद्ध्यापरित्यक्तुंशीलमस्यास्तीतिसर्वारं भपरित्यागी नहिब्रह्मभावापन्नस्याप्तकामस्यश्रोत्रियस्याकामहतस्यब्रह्मविदःकर्मणासाध्यमस्ति यस्मिन्सतिकर्मणःकर्तव्यतास्यात्तदभावात्स र्वारंभपरित्यागोयुक्तएव ननुकर्मसाध्याश्चोपास्तिसाध्याश्चसार्वभौमादिब्रह्मांताआनंदविशेषाःशतोत्तरगुणिताःसंत्येवविदुषोप्याशास्याइ

तिचेन्न नित्यनिरतिशयानपायिब्रह्मानंदरसानुभूतेर्विदुषस्तदाशाऽसंभवात्तेषांक्रियाजन्यत्वेनानित्यत्वादल्पत्वादसत्त्वाच्चविद्वदाशास्यत्वा नुपपत्तेः एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिन्यायेनतेषामपिब्रह्मानंदांतर्भूतत्वाद्ब्रह्मानंदावाप्त्या शतेपंचाशन्न्यायेनतद वाप्तेश्चसंभवाद्ब्रह्मविदोमहात्मनःसर्वात्मभावापन्नस्यनप्राप्तव्यशेषोस्ति नहिसार्वात्म्यसिद्धिःप्राप्तव्यशेषश्चैकस्यसंभवतितस्माद्ब्रह्मविदःसर्वक र्मसंन्यासोयुक्तएवेतिसिद्धं एतेनकिमाचारइत्यस्यप्रश्नस्यपूर्णवृत्त्यासर्वत्रौदासीन्यंविनानकिंचिदस्याचारइत्युत्तरंदत्तं निष्कर्मत्वंविदुषोजी वन्मुक्तत्वेपरप्रत्यक्षंलिंगमितिचसूचितंभवति गुणातीतःसमदुःखत्वादिलक्षणलक्षितोयःसएवगुणातीतः गुणेषुदेहेंद्रियादिषुप्रतिबिंबप्रति च्छायापरदेहेष्विवात्मभावमुत्सृज्यगुणकार्यविलक्षणेतद्धर्मकर्माद्यस्पृष्टेस्वस्वरूपेपरेब्रह्मणितदात्मनास्थित्वा प्रकाशंचप्रवृत्तिंचमोहंचयोति क्रामतिसगुणातीतइत्युच्यते गुणानांगुणकार्याणामविषयइतिकृत्वाजीवन्मुक्तोब्रह्मविद्यतिस्तल्लक्षणज्ञैरयंगुणातीतइतिनिगद्यतइत्यर्थः ॥

मांचयोव्यभिचारेणभक्तियोगेनसेवते ॥ सगुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयायकल्पते ॥ २६ ॥

॥ २५ ॥ कथंत्वेतांस्त्रीन्गुणानतिवर्ततेइतिपृष्टस्यतृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह मामिति चशब्दस्त्वर्थः यस्तुब्रह्मविद्यतिस्तीव्रमोक्षेच्छयावासनाकृ तंबाह्यंसर्वंपरित्यज्यात्यंतवैराग्येणतद्बुद्धित्वादिसाधनसंपत्त्याचयुक्तोभूत्वा मांप्रत्यगभिन्नंनिर्विशेषंनिराभासंनिराकारमखंडचिदेकरसंपरि पूर्णंपरंब्रह्म भक्तियोगेनध्येयाकारेणाखंडात्मनाचित्तस्यविषयानुल्लेखिनःपरिणामोभक्तिरखंडाकारवृत्तिः तदुक्तंमत्कथाश्रुतिमात्रेणमयिसर्व गुहाशये मनोगतिरविच्छिन्नायथागंगांभसोंबुधौ अहैतुक्यव्यवहितायाभक्तिःपुरुषोत्तमे लक्षणंभक्तियोगस्यनिर्गुणस्यह्युदाहृतमित्युक्तल क्षणायाभक्तिःसैवयोगःकैवल्यसिद्धौपरमोपायस्तेनाव्यभिचारेण प्रत्ययांतरेणव्यवच्छेदोव्यभिचारःक्वचिदपितद्रहितेननित्यनिरंतरसमाधि नासेवते विषयग्रहणविमुखयानिर्मलयानिश्चलयाचिदाकारापन्नयातैलधारावदविच्छिन्नयावृत्त्या व्युत्थानाव्युत्थानयोर्बहिरंतश्चपरिपूर्ण सर्वोपाधिविनिर्मुक्तंनिष्कलंनिष्क्रियंशांतमनंतंगगनोपममानंदघनंमांपरंब्रह्म सर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिस्वंचविश्वंचमदाकारमेवपश्यन्योवेत्ति

सर्वदानुसंधत्तइत्यर्थः एवंचिरकालनित्यनिरंतरब्रह्मनिष्ठायामेवप्रतिष्ठितःसयतिः सदाकाराकारितांतःकरणतयासर्वदासर्वंब्रह्मैवपश्यन् स्व यमेतान्पूर्वोक्तलक्षणान्गुणान्सत्वादीन्तत्कार्येणप्रपंचेनसहातीत्यातिक्रम्य प्रकृतिंप्रकृतिकार्यंचविश्वंसर्वंब्रह्मण्यधिष्ठानेसन्मात्रत्वेनप्रविला प्यैवंगुणात्ययंकृत्वा गुणात्ययोनामाधिष्ठानयाथात्म्यसंदर्शनेनारोपितगुणतत्कार्ययोराभासतःप्रतीयमानयोरधिष्ठानमात्रत्वेनावगाहनशील याचिदाकारवृत्त्यापुनरहमिदमदइत्यग्रहएवतंकृत्वा ब्रह्मीभूतसर्वप्रपंचोब्रह्मवित्तमोब्रह्मभूयायब्रह्मभावायजीवन्नेवब्रह्मात्मनावस्थानायकल्पते शक्तोभवति मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतितइत्युक्तन्यायेनस्वस्मिन्सर्वत्रब्रह्ममात्रदर्शनलक्षणायांभगवत्प्रतिपत्तौब्रह्मनिष्ठायांयःप्रतिष्ठितोभ वतिसएवगुणमयींगुणतत्कार्यतद्व्यवहाररूपांमायांचैतत्प्रत्ययसंततिमतीत्य विदेहकैवल्यंसुखंप्राप्नोतिनान्यइतितात्पर्यार्थः एतेनसर्वमिदमहं

ब्रह्मणोहिप्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्यच ॥ शाश्वतस्यचधर्मस्यसुखस्यैकांतिकस्यच

॥ २७ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभागयोगोनामचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ॥

चब्रह्मैवेतिपूर्णवृत्त्यासदासर्वत्रब्रह्मदर्शनमेवप्रत्ययांतरानंतरितंसत्वादिगुणतत्कार्यातिक्रमणोपायइतिसूचितंभवति ॥ २६ ॥ ननुगुणत त्कार्यव्यपोहमात्रेणब्रह्मविद्ब्रह्मभवितुंनार्हतिब्रह्मविदोहमर्थत्वेनज्ञातृत्वाद्ब्रह्मणइदमर्थत्वेनज्ञेयत्वाच्च ज्ञातुर्ज्ञेयभावोनसंभवतिप्रत्यक्षविरोधा दित्याशंकायां न यथालोकेअयमहमित्यत्राहंशब्देदंशब्दार्थयोःशब्दोपाधितोज्ञातृज्ञेयरूपेणभेदेप्रतीयमानेपिविचार्यमाणेतयोरर्थतएकत्वमु पपद्यते नात्रप्रत्यक्षविरोधोदृश्यतेतद्वदत्रापि किंच सर्वाणिरूपाणिविचित्यधीरोनामानिकृत्वाभिवदन्यदास्तइति अनेनजीवेनात्मनानुप विश्यनामरूपेव्याकरवाणीतिचश्रुतिर्ब्रह्मणएवनामरूपव्याकरणोपाधौज्ञातृरूपेणावस्थितत्वंप्रतिपादयत्यतोज्ञातुर्विदुषउपाध्युपरमेब्रह्मभावउ

पयुज्यते घटोपाध्यभावेघटाकाशस्यमहाकाशत्वंयथातद्वन्नान्योतोस्तिविज्ञाताअविज्ञातंविज्ञातृइतिविज्ञातृब्रह्मणोरभेदश्रवणाच्च ब्रह्मणःप्रतिष्ठात्वाच्चप्रत्यग्रूपस्यविदुषोब्रह्मभावउपपद्यतइतिबोधयितुमाह ब्रह्मणइति अमृतस्य एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेतिश्रवणादमृतस्यामरणधर्मस्यअविनाशिनःजन्मरहितस्यैवाविनाशित्वंयुक्तं ततोऽमृतस्येत्यनेनाद्यंतविकाराभावःसूचितः अव्ययस्यव्ययरहितस्याऽविकारिणइत्यनेनवृद्धिविपरिणामाभावःसूचितः शाश्वतस्यनित्यस्येत्यनेनआगंतुकास्तित्वापक्षयाभावःसूचितः चद्वयंसमुच्चयार्थं धर्मस्याविद्ययाजन्ममरणादिदुःखप्रवाहेपात्यमानःपुरुषोध्रियतेऽनेनेतिधर्मोज्ञानंतस्यधर्मस्य धर्मावगम्यस्येत्यर्थः सुखस्यानंदरूपस्यैकांतिकस्यात्यंतंइदमेवमेवेतिनिश्चीयतेनेनेत्यंत एकश्चासावंतश्चेत्येकांतएकप्रत्ययस्तेनावगम्यतइत्यैकांतिकंतस्यैकांतिकस्य सर्वत्राव्यभिचरितसत्ताकस्यपरिपूर्णस्यब्रह्मणो निर्विशेषस्य हियस्मादहमहमर्थःप्रत्यगात्मासर्वदृश्यज्ञाताप्रतिष्ठाप्रतितिष्ठत्यनेनज्ञातृस्वरूपेणनामरूपव्याकरणायप्रवर्ततेइतिप्रतिष्ठा तदेवानुप्राविशदितिश्रुतेः प्रत्यगात्मस्वरूपेणोपाधौस्थित्वापरंब्रह्मैवबुद्ध्यादिसर्वदृश्यजातंजानातिप्रकाशयतिचतेनात्मनोब्रह्मत्वंनव्यभिचरति यथादीपरूपेणार्थंप्रकाशयतोग्नेर्दीपरूपस्याग्नित्वंनव्यभिचरति तद्वत्ततोज्ञातुरात्मनउपाध्यभावेब्रह्मत्वंयुक्तंज्ञातैवात्माविद्वान्तस्माज्ज्ञाताविद्वान्ब्रह्मैवभवतीत्यर्थः यद्वा निरुक्तलक्षणस्यनिर्विशेषस्यपरस्यब्रह्मणोहमात्माप्रतिष्ठास्वभावस्थितिहेतुत्वात्प्रत्यगात्मनाखलुपरंब्रह्मस्वभावस्थितिंप्राप्नोति ब्रह्मणःसत्त्वचित्त्वानंदरूपत्वपरिपूर्णत्वाद्वितीयत्वादिकंबुद्ध्युपाधिकेनप्रत्यगात्मनैवहिचेतनेनसिद्ध्यति नतुस्वतोनिर्विशेषत्वात्ततोहमर्थोस्यप्रतिष्ठाभवतिब्रह्मव्यतिरिक्तचेतनाभावात् अयमात्माब्रह्मेतिश्रवणाच्चप्रत्यगात्मनउपाध्यभावेब्रह्मत्वंयुक्तं तस्माद्विदुषोब्रह्मत्वंसिद्धं ॥ २७ ॥ इतिश्रीमत्परहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानंदात्मसरस्वतीशिष्यश्रीशंकरानंदसरस्वतीकृतौगीतातात्पर्यबोधिन्याचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ अथश्रीमद्भगवद्गीताटीकायांतात्पर्यबोधिन्यांपंचदशाध्यायप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ सत्वंरजस्तमइत्यादिनासत्वादिगुणानांज्ञानतत्फलप्रतिबंधकत्वेनज्ञानिनोव्यपोह्यानांस्वरूपंकार्यंच तद्धतांफलंचगुणाति क्रमणंकृतवतोलक्षणंफलंच सम्यक्प्रतिपाद्याध्यायांतेगुणातिक्रमणोपायविवक्षया मांचयोव्यभिचारेणभक्तियोगेनसेवतइतिब्रह्मानुसंधानंगु णात्ययसाधनत्वेनोक्तं तेचगुणाःकतिचित् पुंसोमुमुक्षोःकीदृशंब्रह्मकथंतदनुसंधानमित्याकांक्षायां क्षराक्षरविलक्षणंपुरुषोत्तमाख्यंपरंब्रह्मतदनु संधानंतत्रमहतांप्रवृत्तिंतत्प्रवृत्तिफलंचप्रतिपादयितुंपंचदशाध्यायआरभ्यते तत्रादौमुमुक्षोःसंसारेजुगुप्सावैराग्यसंन्यासादिमोक्षसाधनसि द्धयेसंसारंवृक्षत्वेनवर्णयति श्रीभगवानुवाच ऊर्ध्वमिति ऊर्ध्वमूलंअव्यक्तमहदादेरपिपरममहत्त्वेनातिसूक्ष्मत्वेनप्रकाशकत्वेनसर्वास्पदत्वेनस र्वव्यापकत्वेनसर्वकारणत्वेनचपरंब्रह्मोर्ध्वमित्युच्यते सर्वोत्तमत्वाद्ब्रह्मणऊर्ध्वमितिव्यपदेशः ऊर्ध्वमुच्छ्रितमुत्कृष्टतमंयत्परंब्रह्मतदेवमायाशबलं मूलंबीजंयस्यसऊर्ध्वमूलःसंसारवृक्षःश्रुतिप्रसिद्धः ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखएषोश्वत्थःसनातनइति ऊर्ध्वमूलमवाक्शाखंवृक्षंयोवेदसंप्रतीतिचश्रु

श्रीभगवानुवाच ॥ ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थंप्राहुरव्ययम् ॥ छंदांसियस्यपर्णानियस्तंवेदसवेदवित् ॥ १ ॥

तेः यथावटस्यबीजमव्यक्तमतिसूक्ष्ममविज्ञेयमपारशक्तिसंपन्नंच तथाजगद्बीजमव्यक्तंब्रह्माप्यतिसूक्ष्ममविज्ञेयमपारशक्तिसंपन्नंचभवति ततए वातिविस्तरोतिविचित्रःसंसारवृक्षस्तं अधःशाखं अव्यक्तान्महन्महतोहंकारोहंकारात्पंचतन्मात्राणिपंचतन्मात्रेभ्यःपंचमाहाभूतानीतिश्रव णान्महदादिविकाराःसर्वेप्रकृतेरधस्त्वादधइत्युच्यंते अधोऽधःशब्दवाच्यामहदादयःशाखाइवशाखायस्यसोयमधःशाखः महदंकुरोहंकारः स्कंधःपंचतन्मात्राणिशाखाःपंचमाहाभूतान्युपशाखाअस्यभवंतीत्यर्थः यस्यमहदादयःशाखाभवंतितमधःशाखमश्वत्थंमायाकार्यत्वेनश्वोन तिष्ठतीत्यश्वत्थःक्षणभंगुरोऽनित्यइत्यर्थः तमेतंक्षणप्रध्वंसिनमश्वत्थंसंसारवृक्षमव्ययंव्ययोनाशस्तद्रहितमव्ययंनित्यमितिप्राहुः प्ररोचनोक्तिप्रमो हिताःकामिनोमीमांसकाःनकदाचिदनीदृशंजगदितिजगन्नित्यमितिवदंतीत्यर्थः छंदांसिसंसारवृक्षस्यानित्यत्वदुःखरूपत्वव्यामोहकत्वान

र्थकारित्वादिदोषजातंछादयंति ध्रुवाद्यौर्ध्रुवापृथिवी दक्षिणावंतोअमृतत्वंभजंते स्वर्गेलोकेनभयंकिंचनास्ति स्वर्गलोकामृतत्वंभजंते एषवः पुण्यःसुकृतोब्रह्मलोकइत्यादिप्ररोचनवाक्यैर्गूहयंतीतिछंदांसिऋग्यजुःसामादीनियस्यसंसारवृक्षस्यमायामयस्यपर्णानीवपर्णानिभवंति यथा पर्णानिसर्वतोवृक्षदोषमावृत्याऽक्षतंरक्षंति तथावेदाःसपुराणेतिहासाःकर्मोपासनयोगागमतंत्रक्रियापराःसर्वेकर्मतत्साधनतत्फलप्रकाशनेना नित्यत्वदुःखरूपत्वादिदोषंछादयंतोयंसंसारवृक्षंवर्धयंतीत्यर्थः तमेतंप्रतिपादितलक्षणंवेदपलाशंधर्माधर्मप्रसवंजन्ममरणादिदुःखैकफलंसंसा रवृक्षंसमूलंयोवेदसम्यग्विजानातिसवेदविद्वेदार्थविदित्यर्थः नन्वनृतजडदुःखात्मकस्यस्वगुणैर्व्यामोहकतयाजन्माद्यनर्थहेतोःसंसारवृक्षस्यवे दनेनविदुषःकथंवेदार्थवित्त्वंसिद्ध्यतीतिचेदुच्यते यस्माद्बीजादुत्पन्नोयोवृक्षःसतुतद्रसएवभवति यथातिक्तरसान्निंबबीजादुत्पन्नोनिंबवृक्षस्ति

अधश्चोर्ध्वंप्रसृतास्तस्यशाखागुणप्रवृद्धाविषयप्रवालाः ॥
अधश्चमूलान्यनुसंततानिकर्मानुबंधीनिमनुष्यलोके ॥ २ ॥

क्तरसात्मकएवभवतिनान्यथा सोयंन्यायः सर्वत्रापिप्रसिद्धः एवंचिदेकरसाद्ब्रह्मणःसकाशादुत्पन्नःसंसारवृक्षश्चिद्रसएवभवति ततःसर्वं खल्विदंब्रह्मेत्यादिश्रुतिभिःसंसारवृक्षःस्वबीजरसात्मकएवभवतिवृक्षत्वान्निंबवृक्षवदित्यादियुक्तिभिश्चतदुदितस्वानुभवेनच इमंसंसारवृक्षंचिदे करसंकारणब्रह्ममात्रमेवयःशुद्धात्मापंडितोवेदसवेदार्थविदेवस्यात् सर्वेवेदायत्पदमामनंतीतिन्यायेनसर्ववेदार्थोब्रह्मतद्विद्ब्रह्मविदेवभवति कस्मिन्भगवोविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवतीतिन्यायेनसर्वज्ञश्चभवति सर्वज्ञस्यतस्यकर्तव्यंचवक्ष्यति ससर्वविद्भजतिमामित्यतःकारणज्ञानेन कार्यस्यवृक्षस्यकारणमात्रत्वविज्ञानाद्विदुषोवेदार्थवित्त्वंसिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥ शुद्धात्मनएवेश्वरप्रसादवतःकारणज्ञानेनकार्यस्यवृक्षस्यकारण मात्रत्वविज्ञानाद्ब्रह्मवित्त्वंविदेहमुक्तिश्चसिद्ध्यति मलिनात्मनस्तुसंसारवृक्षस्वरूपंसम्यग्विज्ञायासद्बुद्ध्याततोविरक्तवतएवज्ञानंमोक्षश्चसिद्ध्य

तीतिबोधयितुंपुनःसंसारवृक्षंविशिनष्टि अधइति तस्योक्तलक्षणस्यसंसारवृक्षस्यशाखाउपशाखास्थानीयाःपापपुण्यकर्मफलभूतादेहाःअधश्चोर्ध्वंप्रसृताः मनुष्यादिस्थावरांतमधःशब्दार्थः मनुष्यान्व्याप्यब्रह्मलोकपर्यंतमूर्ध्वशब्दार्थः अधःस्थावरपर्यंतमूर्ध्वंचब्रह्मलोकपर्यंतमपिप्रसृताः सर्वतोव्याप्ताइत्यर्थः वाक्यस्यास्यायमभिप्रायः क्षणिकस्यास्यदेहस्यध्वंसेसतिपुरुषस्यमुक्तिःस्वयमेवसेत्स्यतिकिंपुंप्रयत्नेनेतिनमंतव्यं संचितकर्माणिपुण्यपापलक्षणान्यनंतानिविचित्राणिविचित्रफलकानिचयानितान्येव नाभुक्तंक्षीयतेकर्मेतिन्यायेनास्मिन्देहेनष्टेपिस्थावरादिब्रह्मलोकपर्यंततत्रतत्रपुरुषस्यशरीराणिसंभावयंति ततःपुंप्रयत्नंविनानमुक्तिःस्वतःसिध्यतीति ननुतत्कर्मफलानुभवांतेदेहाःस्वयमेवक्षीयंतेततःस्वयमेवमुक्तिःस्यादेवेत्याशंकायां न पुनःपुनःक्रियमाणकर्मभिर्वर्धतइतिसूचयितुमाह गुणप्रवृद्धाइति गुणैःसत्वादिगुणविकारैःकामक्रोधलोभादिभिस्तत्कारणकैःपापपुण्यादिभिश्चप्रवृद्धाःप्रकर्षेणवृद्धिंप्राप्ताश्चभवंति कामादिभिःकर्मादिभिश्चोपर्युपरिप्रवर्धतइत्यर्थः उपर्युपरिप्रवृद्धेःकारणमाह विषयप्रवालाइति विषयाःशब्दादयोभोग्यपदार्थाःप्रवालाअंकुराःशाखाभ्यइवयेभ्यःसंभवंतितेविषयप्रवालाभवंति शाखाःप्रवालानिवदेहास्तत्रतत्रशब्दस्पर्शरूपरसादिभोग्यानिंद्रियसंनिकर्षद्वारासंभावयंतस्तेषुरागंद्वेषंकामंक्रोधंलोभंचसमुद्भाव्यपुनःपुनःकर्माणिकारयंतीत्यभिप्रायः कामादीनांकर्मणांचसिद्धेःकारणमाह अधश्चेति कर्मानुबंधीनियानिकाम्यनित्यनैमित्तिकप्रतिषिद्धानिनानाविधशरीरारंभकाणि तान्येवकर्माण्यनुबध्नंतिस्वोत्पत्तेरनंतरमेवकारयंतीतिकर्मानुबंधीनिकामकर्मसमुत्पत्तेःकारणानिमूलानिपूर्वस्मादवांतराणिसंसारकारणानिविषयवासनाःकर्मवासनाइतियावत् अधोधश्चशरीरेषुचकारादूर्ध्वशरीरेषुलिंगाख्येष्वनुसंततानिप्राणिकर्मानुरूपेणसर्वतोव्याप्तानिभवंति मनुष्यलोकेप्राणिवर्गेसर्वत्रविषयेषुकामान्जनयंत्यःकर्माणिकारयंत्योभोगवासनालिंगेषुसातत्येनतिष्ठंति ततोवासनाःकामान्जनयंतिकामाःकर्माण्युच्चावचानिकारयंति कर्माणिसर्वतःपुनःपुनःशरीराण्युत्पादयंत्येवंवासनाभिःकामादिभिःपुण्यपापादिकर्मभिश्चसर्वतःशरीरपरंपराभिवर्धतेनक्वचिदपिक्षीयते ततःसंसारवृक्षारूढानांविषयसुखाशापाशबद्धानांजनन

मरणदुःखप्रवाहपातंविनानकथंचित्नक्वचिन्नकदाचिदपिमोक्षःसिध्यतीत्यर्थः एतेनकर्मोपासनाफलेषुस्वर्गसत्यलोकवैकुंठादिषुतत्सुखेषुचानित्यत्वबुद्ध्याअसत्यत्वबुद्ध्याचमुमुक्षोर्वैराग्यसिद्धये मायोपहितब्रह्मणःसकाशादुत्पन्नस्यसंसारवृक्षस्य स्कंधशाखोपशाखात्वेनवर्णितानांमहदादिमायाकार्योपाधिकानांहिरण्यगर्भविराडादीनांगुणत्रयोपाधिकानांब्रह्मविष्ण्वादीनामिंद्रादीनांचमायिकत्वमनित्यत्वंसूचितं कर्मोपास्तितत्साधनतत्फलप्रतिपादकानांवेदवाक्यानांसंसारवृक्षपर्णत्ववर्णनेन मुमुक्षोर्वटाश्वत्थपर्णवदुपेक्षणीयत्वंचसूचितंभवति ॥ २ ॥ यद्यप्यधीतविदितसर्ववेदवेदार्थाःपुरुषाःपंडिताअप्यविद्याकामपरतंत्राभूत्वा प्ररोचनोक्तिभिःसंसारवृक्षफलेषुदृष्टेष्वदृष्टेषुचस्वर्गादिषुतत्सुखेषुचरम्यत्वबुद्ध्यानित्यत्वबुद्ध्याचमोहिताःसंतश्चान्यानुद्भ्रामयंतःस्वयंचभ्रमंति तथाप्यत्रयःशुद्धात्माविचक्षणःसूक्ष्मबुद्धिर्मुमुक्षुर्भवतितेन तद्यथेहकर्मचितोलोकःक्षीयते श्वोभावामर्त्यस्ययदंतकैतत् श्रेयश्चप्रेयश्चमनुष्यमेतस्तौसंपरीत्यविविनक्तिधीरइत्यादिश्रुतिभिः इदंसर्वंमिथ्यामा

नरूपमस्येहतथोपलभ्यतेनांतोनचादिर्नचसंप्रतिष्ठा ॥
अश्वत्थमेनंसुविरूढमूलमसंगशस्त्रेणदृढेनछित्वा ॥ ३ ॥

श्री राम शैव आश्रम

याकार्यत्वादिंद्रजालवदित्यादियुक्तिभिश्चसदसद्विचार्य तदुदितवैराग्यखड्गेनसंसारवृक्षंछित्वासर्वसंन्यस्यमोक्षाययत्नःकर्तव्यइतिबोधयति न रूपमिति द्वाभ्यां यद्यपिसंसारवृक्षस्यपामरदृष्ट्योक्तरीत्याविशिष्टपर्णपुष्पफलादिमत्तयारमणीयत्वेनाश्रयणीयत्वंप्रतीयते तथापिपंडितैःसूक्ष्मबुद्धिभिःइहास्मिन्नर्थेसम्यग्विचार्यमाणेध्रुवाद्यौर्ध्रुवापृथिवीति स्वर्गलोकाअमृतत्वंभजंतइत्यादिप्ररोचनश्रुत्यायथारूपंस्वरूपंनित्यत्वेनसुखरूपत्वेनचवर्णितंभवतितथातेनप्रकारेणनोपलभ्यते ननुध्रुवाद्यौरित्यंतरिक्षादेर्नित्यत्वंश्रूयतेकथंनित्यत्वंनोपलभ्यतइतिचेद्वाक्यशेषेण ध्रुवेणहविषेतिक्षणिकस्यहविषोपिध्रुवत्वश्रवणात्तन्न्यायेनांतरिक्षादीनामपिध्रुवत्वमौपचारिकमितिज्ञापितंभवति यत्सावयवंतदनित्यमित्यादियुक्तिबलेन त्रयमप्येतत्सुषुप्तंस्वप्नंमायामात्रमिति यथास्वप्नप्रपंचोयमित्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेनचसंसारवृक्षस्यस्वप्नार्थवदनियतसत्ताकत्वात्

ज्ञेयत्वाज्जन्मलयादिमत्वाच्चास्यप्रत्यक्षेणोपलभ्यमानस्यनित्यत्वंसुखरूपत्वंचाप्रामाणिकमित्यर्थः एतेनस्वर्गादेर्नित्यत्वंनित्यसुखत्वंचबुद्धिभ्रमइतिसिद्धं ननुसंसारवृक्षस्यानित्यत्वंदुःखरूपत्वमितियदिनिश्चयस्तर्हितस्याभ्रच्छायावत्क्षणिकत्वात्किंचित्कालंदुःखंसोढ्वातदपायेसुखंभोक्तुंशक्यतइत्याशंकायामाह नांतइति अस्यजननमरणदुःखप्रवाहसांतत्येनाजस्रंवर्तमानस्यादिस्तत्प्रवृत्तेरादिमत्त्वंनोपलभ्यतेअनादित्वाद विद्यातत्कार्यप्रवृत्तेरित्यर्थः ततएवप्रतिष्ठाचप्रतिष्ठामध्येस्थितिरपिनोपलभ्यते अयमस्यादिरिदमस्यमध्यमितिज्ञातुंनशक्यतइत्यर्थः तथैवांतश्चास्यपर्यवसानमपिनोपलभ्यतेइदमत्रसमाप्तमितिसमाप्तिरपिनविज्ञायतइत्यर्थः ननुतर्हिमुमुक्षोःसदसद्विवेकिनःकिंकर्तव्यतित्याकांक्षायां श्वःकार्यमद्यकुर्वीतेतिन्यायेनसर्वंसंन्यस्यमोक्षाययतितव्यमितिबोधयितुमाह अश्वत्थमिति अनेकजन्मसमाराधितेश्वरप्रसादवतामुमुक्षुणाविपश्चिता असंगशस्त्रेणसज्जतेविषयेषुपुमाननेनेतिसंगोवैषयिकोरागस्तदभावोऽसंगोविरागस्तीव्रमोक्षेच्छयासदसद्विवेकविज्ञानेनचस

ततःपदंतत्परिमार्गितव्यंयस्मिन्गतानिवर्तंतिभूयः ॥
तमेवचाद्यंपुरुषंप्रपद्येयतःप्रवृत्तिःप्रसृतापुराणी ॥ ४ ॥

मुत्पन्नंवैराग्यंतदेवशस्त्रंतेन दृढेनपुनःपुनर्विषयेषुदोषदर्शनेनविषयाणांबंधकत्वबुद्धिजनितभयेनचतीव्रमोक्षेच्छयाचमुहुर्मुहुःकृतविवेकबलेनापिदृढतमोयंतेनदृढेनासंगशस्त्रेण अश्वत्थंसुविरूढमूलंसुतरामेरंडतैललेपेनतत्पात्रवत्सर्वतोविरूढानिविशिष्यव्याप्तानिमूलानिविविधविषयवासनाजालानियस्यतंसुविरूढमूलं अनेककोटिब्रह्मकल्पनानुस्यूतनानाविधवासनापटलजटिलमश्वत्थंसंसारवृक्षंमूलंछित्वा पुत्रादिसर्वैषणाभ्योव्युत्थायसर्वसंन्यासंकृत्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥ एवंसदसद्विवेकसमुद्भूतवैराग्यतीव्रमोक्षेच्छावेगेनपराक्प्रवाहायमानमंतःकरणंप्रत्यगभिमुखीकृत्यमोक्षैककामोयतिरात्मज्ञानैकतत्परोभवेदित्याह ततइति ततःसंन्यस्यश्रवणंकुर्यादितिन्यायेनसद्गुरोःसन्निधौपदंपरतत्त्वंपरिमार्गितव्यं श्रुतियुक्तिभिःसम्यग्विचारणीयमित्यर्थः यद्वाषष्ठ्यर्थस्तसिः ततस्तस्यसंसारवृक्षस्ययत्पदंप्रवृत्तिमूलकारणंपरंब्रह्मतदेवपरिमार्गितव्यं

ब्रह्मवित्सन्निधौसम्यग्विचार्यविज्ञातव्यमित्यर्थः तज्ज्ञानस्यफलमाह यस्मिन्निति परमेश्वराचार्यप्रसादसंपन्नायतयोमहात्मानःश्रवणमननादिसंजातविज्ञानेनयस्मिन्निर्विशेषेचिदेकरसेब्रह्मणिगताःस्वात्मभावंगताःब्रह्मतांप्राप्ताःसंतो भूयःपुनःसंसारायननिवर्तंतेपुनःशरीरत्वायनकल्पंतइत्यर्थः सदसद्विवेकवैराग्याभ्यांमोक्षेच्छयाचसर्वंसंन्यस्यज्ञानसिद्ध्यैश्रवणादिकुर्वतोयतेरेवंभवितव्यमित्याह तमेवेति यतोयस्माज्जगज्जन्मादिहेतोरीश्वरात्पुराणीचिरंतन्यनादिकालीनेयंसंसारवृक्षप्रवृत्तिःप्रसृतासर्वतःप्राणिनांप्रवृत्ता ह्यर्थश्चकारः योस्यसंसारवृक्षस्यबीजभूतः पदशब्देनोक्तस्तमाद्यमादौभवमाद्यंमाययासृष्ट्यर्थंसगुणभावंप्राप्तंभक्तवत्सलंपुरुषंपरमेश्वरमेवहिशरणंप्रपद्ये हिशब्दस्तत्परत्वावधारणदार्ढ्यार्थः तंहदेवमात्मबुद्धिप्रकाशंमुमुक्षुर्वैशरणमहंप्रपद्यइतिश्रवणात्संसारबंधमोक्षायपरमेश्वरमेवहिशरणंगच्छामीतीश्वरैकशरणेनमु

निर्मानमोहाजितसंगदोषाअध्यात्मनित्याविनिवृत्तकामाः ॥
द्वंद्वैर्विमुक्ताःसुखदुःखसंज्ञैर्गच्छंत्यमूढाःपदमव्ययंतत् ॥ ५ ॥

मुक्षुणाश्रवणादिःकर्तव्यइत्यर्थः ॥ ४ ॥ एवमविद्याकामकर्मभिःसंसारचक्रेभ्राम्यमाणानांब्राह्मणानांमुमुक्षूणामीश्वरप्रसादसंप्राप्तसदसद्विवेकविज्ञानसंजाततीव्रवैराग्यसंन्यस्तसर्वकर्मतत्साधनानां श्रवणादिजन्यज्ञानेनजगत्कारणंनिर्विशेषंपरंब्रह्मस्वात्मनाज्ञातव्यमित्युपदिश्य तेषामेवविज्ञातात्मस्वरूपाणांयतीनांससर्वविद्भजतिमामितिवक्ष्यमाणन्यायेनसमुत्पन्नज्ञानस्यतत्फलसिद्धेश्चप्रतिबंधायमानानात्मतद्धर्माध्यासरहितत्वाय सर्वदाब्रह्मदृष्ट्यैवावस्थातव्यमितिबोधयितुमेवंलक्षणसंपन्नाएवयतयोविदेहमुक्तिंगच्छंतीत्याह निर्मानेति मानोभिमानोदेहेंद्रियादिष्वहमित्यभिनिवेशलक्षणोहंकारस्तत्कारणंमोहोऽज्ञानमावृत्तिलक्षणोनात्मन्यात्मत्वधीहेतुस्तावुभौमानमोहौ स्वरूपज्ञानेनात्मन्येवात्मभावापत्त्याचताभ्यांमानमोहाभ्यांनिर्गतास्तेनिर्मानमोहाः श्रवणादिसमुत्पन्नेनायमहमस्मीतिविज्ञानेनात्मन्येवात्मत्वधीव्यवस्थयाचा

नात्मन्यहंभावशून्याइत्यर्थः मानमोहयोर्वक्ष्यमाणाविद्याकामादेश्चनिःशेषनिवृत्तौकारणमाह अध्यात्मनित्याइति अध्यात्मंआत्मज्ञानं सर्वत्रब्रह्ममात्रदर्शनलक्षणंतत्रैवनित्यानिरताआत्मारामायेतेह्यध्यात्मनित्याः सर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिस्वस्मिन्सर्वत्रचब्रह्मप्रत्ययदार्ढ्यायनि रंतरंब्रह्मनिष्ठायामेवपरिनिष्ठिताइत्यर्थः ततएवविनिवृत्तकामाःकाम्यंतेविषयाएभिरितिकामाःवासनाःवासनयाखलुविषयान्कामयतेततो वासनानांकामत्वव्यपदेशः निरंतरंब्रह्मनिष्ठयांतःकरणसकाशाद्विशिष्यनिवृत्ताःकामाबाह्यवासनायेषांतेविनिवृत्तकामाः निरंतरसमाधिनि ष्ठानिर्दग्धाहमादिसर्ववासनाग्रंथयइत्यर्थः सर्ववासनानाशस्यफलमाह जितेति इंद्रियाणांमनसश्चविषयैःसंसर्गःसंगःसएवकामसंकल्पादि दोषहेतुत्वाद्दोषइत्युच्यते ध्यानश्रवणदर्शनादिभिश्चित्तस्येंद्रियाणांचसतिविषयसंसर्गेकामसंकल्पादयोदोषाजायंते ततोभोक्तृभोगाद्यध्यास स्ततःप्रवृत्तिस्ततःप्रत्यग्दर्शनविच्छित्तिस्ततो ध्यायतोविषयान्पुंसइत्युक्तानर्थपरंपरापत्तिस्ततस्तदभावाय जितोवर्जितःसंगदोषोयैस्तेजित संगदोषाःबहिःप्रावण्यरहिताइत्यर्थः यतोनित्यमध्यात्मनित्यास्ततएवनिर्मानमोहास्ततएवविनिवृत्तकामास्ततएवजितसंगदोषास्ततएवसुख दुःखसंज्ञैःसुखमितिदुःखमितिसंज्ञासंज्ञानंयेभ्योजायतेतानिसुखदुःखसंज्ञानिशीतोष्णप्रियाप्रियशत्रुमित्रादीनिद्वंद्वानितैर्द्वंद्वैःसुखदुःखसंज्ञै र्विमुक्ताःगुणातीताइत्यर्थः यतएवंलक्षणाअतएवामूढाः अहंममेदमितिभेदप्रत्ययवंतोमूढास्तद्विलक्षणास्त्वमूढाःनिश्शेषनिवृत्ताविद्याःब्राह्म णाः अमौनंचमौनंचनिर्विद्याथब्राह्मणइत्युक्तलक्षणायतयोब्रह्मविदः अव्ययंनकेनापिव्येतिनश्यतीत्यव्ययं नित्यंविभुंसर्वगतंसुसूक्ष्मंतदव्य यमितिश्रुतेः अव्ययमित्युक्त्यानिर्विशेषब्रह्मव्यतिरिक्तानांव्ययःसूचितस्तेनमुमुक्षूणांनिर्विशेषमेवपरंब्रह्मज्ञातव्यंस्मर्तव्यंवक्तव्यमितिज्ञापितं भवति यत्सर्ववेदांतप्रसिद्धंयत्प्राप्यमुक्ताननिवर्ततेतदव्ययंशाश्वतंनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सच्चिदानंदैकरसमद्वितीयंपदंपरंब्रह्मगच्छंति उपाधिविच्छित्त्याभासपरिच्छित्तिंपरित्यज्यपूर्णत्वंगच्छंतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ४ ॥

ननुब्रह्मविष्ण्वादिलोकप्राप्तानामिवनिर्विशेषब्रह्मभावंप्राप्तानामपिपुनरावृत्तिःकिंनस्यादित्याशंकायां नसपुनरावर्ततेनसपुनरावर्ततइतिदह राद्युपासनंकृतवतःक्रमेणमुक्तिंगच्छतःसगुणोपासकस्यैवपुनरावृत्त्यभावःश्रूयते किमुवक्तव्यमुपाधिविलयेसाक्षान्निर्विशेषमेवपरंब्रह्मसच्चिदा नंदैकरसंस्वात्मभावेनप्राप्तवतांब्रह्मविदांपुनरावृत्तिर्नास्तीतीममर्थंबोधयितुमर्थाद्ब्रह्मणःसूर्याद्यभास्यत्वंस्वयंज्योतिष्ट्वंतस्यैवनिजस्वरूपत्वंचबो धयति नतदिति तत्पूर्वोक्तंमुक्तोपसृप्यंधामपरंज्योतिःस्वरूपंपदशब्दार्थंपरंब्रह्म परमज्योतिष्ट्वात्सर्वप्रकाशनशक्तिसंपन्नःसहस्रांशुरपिसू र्योनभासयतेनप्रकाशयितुंशक्नोतीत्यर्थः नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकंनेमाविद्युतोभांतिकुतोयमग्निरितिश्रुतेः नशशांकश्चंद्रोपिभासयतेपा वकोग्निरपिनभासयते चक्षुरादीनांमनसश्चब्रह्मानवभासकत्वेइदमुपलक्षणंनचक्षुरादीनामपिभास्यंब्रह्मेत्यर्थः नतत्रचक्षुर्गच्छति नचक्षु पाग्रह्यतेनापिवाचान्यैर्देवैरितिचश्रुतेः एतेनबहिर्भौतिकस्यभास्करादेश्चक्षुरादेश्चांतर्बुद्ध्यादेश्चाभास्यत्वे ब्रह्मणस्त्वभौतिकत्वमतिसूक्ष्म

नतद्भासयतेसूर्योनशशांकोनपावकः ॥ यद्गत्वाननिवर्ततेतद्धामपरमंमम ॥ ६ ॥

तमत्वंसर्वांतरत्वमन्यानवभास्यत्वंसर्वप्रकाशकत्वमदृश्यत्वमजडत्वमप्रमेयत्वंनिरवयवत्वंनिष्क्रियत्वंनिर्विकारत्वंनित्यशुद्धत्वंचसिद्धं नस न्नासन्नसदसदिति तस्मात्तमःसंजायतइति सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरमिति एषतआत्मासर्वांतरइति नतत्रसूर्योभातीति तस्यभासासर्वमिदंवि भातीति अत्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिरिति स्वप्रकाशानंदघनमिति अदृश्यमव्यवहार्यमिति साक्षीचेताकेवलइति अप्रमेयंध्रुवमिति नि ष्कलंनिष्क्रियमिति चिद्रूपएवाविकारोह्युपलब्धेति नित्यंशुद्धंबुद्धंमुक्तंसत्यंपरिपूर्णमद्वयंसदानंदचिन्मात्रमित्यपिचश्रुतेः एवंपरमज्योति षोब्रह्मणःसूर्याद्यभास्यत्वेनअभौतिकत्वादिलक्षणसंपत्तिंसूचयित्वायदुपक्रांतंतत्प्रतिपादयति यद्गत्वेति निर्मानमोहत्वादिमुक्तलक्षणल क्षितामहात्मानोयतयो यदभौतिकत्वादिलक्षणंधामपरमज्योतिःस्वरूपंपदशब्दार्थंपरंब्रह्मगत्वातद्भावंप्राप्य ननिवर्ततेपुनरहंममेतिसंसा रायनावर्ततइत्यर्थः यदादित्यादीनामभास्यंयद्भावापन्नानामपुनरावृत्तिःयदपूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमखंडानंदैकरसमद्वितीयंतद्धामपरंज्यो

तिर्ममविष्णोर्नैजंतत्त्वममायिकंस्वरूपमित्यर्थः ननुसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसतआगम्यनविदुःसतआगच्छामहइतिसत्संपन्नानामपिपुनरावृ
त्तिःश्रूयते कथंयद्गत्वाननिवर्ततइतिसत्संपन्नानांपुनरावृत्त्यभावःप्रतिपाद्यतइतिचेत्सत्यं सत्संपन्नानामपिश्रुत्यायद्यपिसतःपुनरावृत्तिरु
च्यतेतथापितत्रविशेषोस्तिसउच्यते प्रयतोवाङ्मनसिसंपद्यतेमनःप्राणेप्राणस्तेजसितेजःपरस्यांदेवतायामितिविद्वदविदुषोरुभयोरपिसत्सं
पत्तौसमानायामप्यविद्याकामादिसंसारबीजविशिष्टस्त्वविद्वान्सत्संपद्यापि संसारहेतोरविद्यादेर्विद्यमानत्वात्तद्वेगेनसतःपुनरुत्क्रामति त
थाचश्रुतिः तेनैषआत्मानिष्क्रामतिचक्षुषोवामूर्ध्नोवान्येभ्योवाशरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामंतंप्राणोऽनूत्क्रामतिप्राणमनूत्क्रामंतंसर्वेप्राणाअनू
त्क्रामंति सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतितंविद्याकर्मणीसमन्वारभेतेपूर्वप्रज्ञाच अविद्यांगमयित्वान्यंनवतरंकल्याणतरंरूपंकुरुते
पित्र्यंवागांधर्ववादैवंवाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवान्येषांवाभूतानामिति तदेवसक्तःसहकर्मणैतिलिंगंमनोयत्रनिषक्तमस्येति कामान्यःकामयतेम
न्यमानःसकामभिर्जायतेतत्रतत्रेति पुण्यःपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेनेति नाभुक्तंक्षीयतेकर्मेत्यादिस्मृतिश्च ततोऽविद्याकामादिबले
नशेषकर्मानुभूत्यैअविद्याकामादिमंतोनात्मज्ञाःसत्संपद्यापिपुनरावर्ततेयथासुषुप्तेः नतथाब्रह्मवित्तमोयतिरावर्तते सदेकत्वविज्ञानाग्निना
अविद्याकामादेर्निश्शेषदाहादुपाधिविलयेस्वस्वरूपमेव निर्विशेषंनित्यशुद्धंपरंब्रह्मप्राप्तवतोब्रह्मविदः पुनर्व्युत्थानहेतोरभावाद्ब्रह्मात्मनाव
स्थितिंविनापुनरुत्क्रमणंनसंभवति यथाअविद्यादिमतस्तथाश्रुतिः गुहाग्रंथिभ्योविमुक्तोमृतोभवति योकामोनिष्कामआप्तकामआत्म
कामः नतस्यप्राणाउत्क्रामंति ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति पर्याप्तकामस्यकृतात्मनस्तुइहैवसर्वेप्रविलीयंतिकामाइति यथानद्यःस्यंदमानाःसमु
द्रेस्तंगच्छंतिनामरूपेविहायतथाविद्वान्नामरूपाद्विमुक्तःपरात्परंपुरुषमुपैतिदिव्यमितिचकूटस्थत्वादात्मनोनिर्गमागमायोगाच्च यथामहा
काशस्यैवसतोघटाकाशस्यघटोपाधिनाभिन्नवत्प्रतीयमानस्यघटनाशेस्वरूपेणमहाकाशात्मनावस्थितिंविनापुनरावृत्तिर्नसंभवति तथाब्रह्म
णएवसतआत्मनोप्यऽविद्योपाधिनाभिन्नवत्प्रतीतस्योक्तरीत्या अविद्यातत्कार्यविनाशेस्वरूपेणब्रह्मात्मनावस्थितिंविनापुनरावृत्तिर्नसंभव

ति कूटस्थत्वात्क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेर्यतस्ततःसम्यग्दर्शनेनब्रह्मनिष्ठयाचाविद्यादिविनाशादुपाधिविलयेनिर्विशेषनित्यशुद्धब्रह्मभावंगता
नांमहात्मनांनास्तिपुनरावृत्तिरितिसिद्धं ॥ ६ ॥ एवंसंसारवृक्षस्वरूपंज्ञात्वाविरक्तस्यसदसद्विवेकिनोमोक्षैककामनयासंन्यस्तसर्वकर्मणोयतेः
सद्गुरुप्रसादजन्यज्ञानेन ब्रह्मावाप्तिमपुनरावृत्तिंचप्रतिपाद्याधुना अकृतश्रवणानामेवयतीनामनात्मन्यात्मत्वभ्रमविशेषनिवृत्तये ब्रह्मणए
वाविद्योपाधिवशाज्जीवत्वमितिबोधयितुं जीवस्यब्रह्मांशत्वमात्मनोदेहेंद्रियादिव्यतिरिक्तत्वमविक्रियत्वमसंसारित्वंचप्रतिपादयति ममैवे
तित्रिभिः ममैवनिर्विशेषस्यचिदेकरसस्यब्रह्मणोंशइवांशोऽविद्ययाकल्पितोभागः जीवलोकेसंसारे यद्वा जीवेनलोक्यतेअनुभूयतइति
जीवलोकःक्षेत्रंतत्रजीवभूतः नामरूपव्याकरणायक्षेत्रज्ञतांगतःप्रमाताभूत्वातिष्ठतीत्यर्थः ननुनिरवयवस्यनिर्विशेषस्यपरस्यब्रह्मणोंशोजीव
इत्यंशांशित्वकल्पनानयुज्यते सांशत्वेसावयवत्वमनित्यत्वंसद्वितीयत्वंचस्यात् निष्कलंनिष्क्रियमिति एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिवि

ममैवांशोजीवलोकेजीवभूतःसनातनः ॥ मनःषष्ठानींद्रियाणिप्रकृतिस्थानिकर्षति ॥ ७ ॥
शरीरंयदवाप्नोतियच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ॥ गृहीत्वैतानिसंयातिवायुर्गंधानिवाशयात् ॥ ८ ॥

रोधश्चस्यादितिचेत्त्वमत्रप्रष्टव्यः त्वयाकिंब्रह्मणोन्यःकश्चिज्जीवोस्तीत्युच्यते उतब्रह्मणएवजीवत्वमुच्यते किंवाजीवएवनास्तीत्युच्यते नतृ
तीयःतवैवाहमस्मीतिपुरोविद्यमानस्याभावप्रसंगात् तदिष्टापत्तिरेवेतिचेन्नप्रत्यक्षविरोधापत्तेः आद्ये सचेतनोवाकिमचेतनोवेति नद्वितीयः
अहंममेदमितितवैवज्ञानाभावप्रसंगात् सुषुप्तिवत्सदासर्वत्रव्यवहारलोपप्रसंगाच्च नाद्यः साक्षीचेताकेवलइतिब्रह्मणएवचेतनत्वश्रवणात्तदति
रिक्तस्यचेतनत्वायोगात् तर्हिब्रह्मणएवजीवत्वमितिचेन्नसर्वस्यापिप्राणिमात्रस्यब्रह्मैवाहमितिपूर्णत्वासंसारित्वज्ञानप्रसंगात्संसाराभावप्रसं
गाच्च तथात्वेप्रत्यक्षादिसर्वप्रमाणविरोधप्रसंगात् तर्ह्यविद्ययाब्रह्मणएवजीवत्वमितिचेत्त्वमायुष्मान्भव अयमेवार्थोगत्यंतरमपश्यताभगवता
प्युच्यतेममैवांशोजीवलोकेजीवभूतइति ननुब्रह्मणएवास्त्वविद्ययाजीवत्वंतथापिनिरवयवस्यैकस्यैवब्रह्मणःकथमंशांशिभावउपपद्यतइतिचेद

विद्योपाधितःसंभवति यथानिरवयवस्यैकस्यैवमहाकाशस्यघटोपाधिवैशिष्ट्याद्घटाकाशत्वंकल्पयित्वाघटाकाशोमहाकाशांशइत्येकस्यैवम
हाकाशस्यांशांशिभावःकल्पितउपपद्यते तद्वद्ब्रह्मणोप्येकस्याप्यविद्याप्रत्युपस्थापितबुद्ध्याद्युपाधिवैशिष्ट्यात्तदवच्छिन्नस्यांशत्वंकल्पयित्वा
जीवोब्रह्मांशइतिब्रह्मणएकस्यैवांशांशिभावःकल्पितउपपद्यतेनतुवस्तुनोस्तीत्युच्यते तथात्वेत्वदुदीरितोदोषःप्रसज्येतश्रुतिविरोधश्चस्यात्त
त्तदभावान्नकाचिदप्यनुपपत्तिर्यतस्ततोब्रह्मणएवउपाधिविशिष्टस्यजीवइतिव्यपदेशःयथाग्नेरेवस्नेहाक्तवर्तियोगेनदीपइतिव्यपदेशस्तद्वत् न
न्वसंगस्यब्रह्मणःकथमुपाधिसंबंधःकथंवाविकारित्वमितिचेदुच्यते यथाऽसंगस्यैवशंखस्यनेत्रस्थपीतिम्नासंबंधआध्यासिकस्तेनैवपीतःशंखइ
तिपीतत्वंचसिध्यति तद्वद्ब्रह्मणोप्युपाधिनासंबंधआध्यासिकस्तेनैवात्माकरोतिभुंक्तेइतिसंसारित्वंचसिध्यत्यात्मनआध्यासिकंतन्नवास्तवं
ध्यायतीवलेलायतीवेतिश्रवणात् इममेवाध्यासिकंसंसारमात्मनःप्रतिपादयतिप्रकृतिस्थानिकर्षतीतिश्लोकद्वयस्याप्यन्वयानुरूपेणैकमत्येना

श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच ॥ अधिष्ठायमनश्चायंविषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

र्थोवर्णनीयः सनातनःब्रह्मत्वात्सनातनोनित्यस्ततएवेश्वरःदेहेंद्रियादेःप्रवृत्तिहेतुत्वात्तत्स्वामीजीवः चस्वर्थोपिर्वार्थः यत्तुयदातुवाउत्क्रामत्युपा
त्तदेहान्निष्क्रामतितदामनःषष्ठानिमनःषष्ठंयेषांतानिमनःषष्ठानींद्रियाणिचक्षुरादीनिवागादीनिइंद्रियाणीतिप्राणानामप्युपलक्षणं प्राणांश्च
प्रकृतिस्थानित्याज्यदेहनिष्ठानिकर्षत्याकर्षति प्राप्तव्यशरीरेविषयोपभोगार्थंगृह्णातीत्यर्थः एतच्छरीरादन्यच्छरीरंयत्यदावाप्नोतितदावा
युराशयात्पुष्पस्थानात्गंधानिवकुसुमावयवानतिसूक्ष्मानिवएतानिमनःप्राणोभयेंद्रियाणिगृहीत्वासंयाति शरीरांतरंगच्छतीतिद्वयोरर्थः
॥ ७ ॥ ८ ॥ इंद्रियाणिसंगृह्यशरीरांतरंगत्वातत्रकिंकरोतीत्याकांक्षायामाह श्रोत्रमिति श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंत्वगिंद्रियं चकारःसमुच्चया
र्थः रसनंजिह्वांघ्राणमपि एवोप्यर्थः चकारात्कर्मेंद्रियाण्यपिमनःषष्ठमंतरिंद्रियंचकाराद्बुद्धिमहंकारंचाधिष्ठायोपादायभोगसाधनानिकृत्वा

स्वयमयंजीवःक्षेत्रज्ञआत्माशरीरेवर्तमानःसन्विषयान्शब्दादीनुपसेवतेउपलभते एतस्मिन्बुद्धांतेरत्वाचरित्वादृष्ट्वैवपुण्यंचपापंचेतिश्रव
णादिंद्रियार्थसन्निकर्षात्समुत्पद्यमानांपुण्यपापक्रियामिंद्रियाण्यर्थांश्चपश्यतीत्यर्थः अत्रशरीरंयदवाप्नोतियच्चाप्युत्क्रामतीतिशरीरादुत्क्रमण
तत्संक्रमणप्रतिपादनेनात्मनोजीवस्यसूक्ष्मशरीरविशिष्टत्वंहेयोपादेयात्स्थूलाद्भिन्नत्वंचप्रतिपादितं मनःषष्ठानींद्रियाणिकर्षतिगृहीत्वासं
यातीत्युक्त्याग्राह्यग्राहकयोर्भेदस्यप्रत्यक्षत्वाद्बुद्धिमात्रोपाधिमत्त्वमिंद्रियेभ्योमनसोपिचभिन्नत्वंचप्रतिपादितं श्रोत्रंचक्षुरित्यादिनाश्रोत्रादीं
द्रियाणिमनोबुद्धिंचोपादायविषयानुपलभतइत्युक्त्याचोपलब्धुरुपादेयेभ्यश्चोपलब्धेभ्यश्च भिन्नत्वस्यप्रत्यक्षत्वादिंद्रियेभ्यइंद्रियार्थेभ्योमन
सोबुद्धेश्चभोगायतनाद्देहादपिचव्यतिरिक्तत्वमेवसम्यक्प्रतिपादितं एतेनचक्षुषःसाक्षीश्रोत्रस्यसाक्षीवाचःसाक्षीमनसःसाक्षीबुद्धेःसाक्षीप्रा
णस्यसाक्षीतमसःसाक्षीसर्वस्यसाक्षीततोऽविक्रियइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमात्मनःसर्वसाक्षित्वमेवाविक्रियत्वंचसूचितंभवति ॥ ९ ॥ एवंदेहेंद्रि

उत्क्रामंतंस्थितंवापिभुंजानंवागुणान्वितम् ॥ विमूढानानुपश्यंतिपश्यंतिज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

यमनोबुद्ध्यादिभ्योभिन्नमविक्रियमकर्तारमभोक्तारमेवात्मानंस्वंसर्वसाक्षित्वेनस्थितंमहात्मानोब्रह्मविदःसर्वदापश्यंत्यब्रह्मविदोमूढानपश्यं
तीत्याह उत्क्रामंतमिति आद्योवाशब्दइवार्थःद्वितीयस्त्वप्यर्थः उपाधावुत्क्रामतिभिक्षादिकार्यमुद्दिश्यगच्छतिसति ध्यायतीवलेलायती
वेतिन्यायेनस्वयमुत्क्रामंतंगच्छंतमिवप्रतीयमानं स्थितेसतिस्थितमिवभुंजानेसत्यपिभुंजानमिव गुणान्वितेगुणैःसत्वादिगुणविकारैःसुख
दुःखकामक्रोधमोहभयादिभिरन्वितेसतिस्वयमपिगुणान्वितमिवप्रतीयमानं स्वभावेननिष्कलंनिष्क्रियंनिर्विकारंनिर्विकल्पंचिदेकरसमानं
दघनमात्मानंस्वमविक्रियमेव ज्ञानचक्षुषःज्ञानंप्रत्यग्भावापन्नशुद्धबुद्धिवृत्तिस्तदेवचक्षुःरूपादिग्रहणेचक्षुरिवस्वरूपग्रहणेयेषांतेज्ञानचक्षुषः
शुद्धात्मानोयतयःपश्यंति आहारादिषुसर्वेष्वपिकर्मसुसर्वदास्वमात्मानंनिष्कलंनिष्क्रियंनित्यशुद्धंसर्वोपाधिविनिर्मुक्तंपरिपूर्णमेवपश्यंती

त्यर्थः विमूढाःदृष्टादृष्टविषयाशावशीभूतात्मानोदुर्विदग्धाबहिर्मुखाः सदसद्विवेकवैराग्यसंन्यासशमदमादिसाधनसंपत्त्यातीव्रमोक्षेच्छयाच सद्गुरूपसत्त्याचसम्यक्संपादितविशेषज्ञानाभावादहमेवेदंसर्वमित्येतद्वाक्यार्थानुरूपमात्मानंनपश्यंति किंतु कर्ताभोक्तासुखीदुःखीहतोहं म्रियेममेदंनष्टमित्येवात्मानंसंसारिणंपश्यंतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ननुयेतुसंसिद्धाःप्रबुद्धाःशुद्धात्मानस्तएवात्मानंसर्वोपाधिविनिर्मुक्तंकेवलंपश्यं तिनत्वन्येइत्याशंकायां न येतुमत्प्रसादसंपत्त्यायतयोयोगनिष्ठाभवंतितेपिपश्यंतिनत्वन्यएवंलक्षणाइत्याह यतंतइति शास्त्राचार्यात्मेश्व रप्रसादसंपन्नाभूत्वासदसद्विवेकतीव्रवैराग्यशमदमादिसाधनसंपत्त्यायतंतः श्रवणमननादिभिर्ज्ञानसिद्ध्यैप्रयत्नवंतःसंतस्तेनलब्धज्ञानाये यतयोयोगिनोभवंति लक्ष्यैकतांसमासाद्यनिर्विकारतयात्मनि मनसोनिश्चलत्वेनस्थितिर्योगइतीर्यते इत्युक्तलक्षणस्तीव्रमोक्षेच्छावैराग्याभ्यां बहिःप्रावण्यैवमुख्येनचित्तस्यात्मन्यविकारात्मनास्थितिरूपोयोगोयेषांतेयोगिनःस्वात्मन्येवाहितचित्ताभवंति तेपिचात्मनिबुद्धाववस्थि

यतंतोयोगिनश्चैनंपश्यंत्यात्मन्यवस्थितम् ॥ यतंतोप्यकृतात्मानोनैनंपश्यंत्यचेतसः ॥ ११ ॥
यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेखिलम् ॥ यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकम् ॥ १२ ॥

तंबुद्ध्यादिप्रकाशकमात्मानंपश्यंत्ययमेवाहमितिस्वात्मनासाक्षात्कृत्यस्वमकर्तारमभोक्तारमसंसारिणमेवपश्यंतीत्यर्थः मत्प्रसादरहितायेतुय तंतःश्रवणमननादिभिरात्मसाक्षात्कारसिद्धयेबहुधाप्रयत्नंकुर्वंतः शृण्वंतःश्रावयंतोप्यकृतात्मानः अकृतोबाह्यवासनाभिर्विषयकर्मशास्त्रा दिगोचराभिरवशीकृतोबहिरेवप्रवाहायमानआत्माचित्तंयेषांतेअकृतात्मानः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशविशिष्टास्ततएवाचेतसोवि वेकशून्याबहिर्मुखानपश्यंत्ययमेवाहमस्मीत्यात्मानंनिर्विशेषंपरंब्रह्मस्वात्मत्वेननजानंतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ यस्माद्यत्नवतामप्यकृतात्मनांमत्प्रसा दाभावादात्मसाक्षात्काराभावस्तस्मान्मुमुक्षोर्मत्प्रसादसिद्ध्यैमदुपास्तिरवश्यंकर्तव्या सर्वत्रमद्बुद्ध्यामदुपास्तिंकुर्वतांरागादिदोषानभवंति ते नचित्तप्रसादोज्ञानंचसिध्यतीतिबोधयितुंस्वस्यसार्वात्म्यंप्रतिपादयति यदितिचतुर्भिः आदित्यगतंआदित्यस्यबहिरंतश्चसर्वतोव्याप्यव

र्तमानंयत्तेजोखिलंजगत्भासयते तथायच्चंद्रमसितेजःजगद्भासयते तथायदग्नौतेजःजगद्भासयतेतत्तेजोमामकंविद्धि यदग्नेरोहितंरूपमि तिन्यायेनाऽऽदित्यादीनांतेजोव्यतिरेकेणपृथक्स्वरूपाभावात्तेजोमात्रत्वमेवेतिसिद्धं सूर्यचंद्राग्न्यात्मकंतेजोमामकमित्यत्रराहोःशिरइतिव त्मच्छब्दतेजःशब्दार्थयोरेकत्वमेव तेनसूर्यचंद्रादयस्त्वहमेवममविभूतित्वात्तत्रमद्बुद्धिःकर्तव्येतिबोधितंभवति ॥ १२ ॥ किंच गामि ति अहमीश्वरएवौजसाऽऽपरिमितमायाशक्तिबलेनगांभूमिंजलंस्वस्नेहसंभावितचिक्कणत्वबलेनभित्तिमिवाविश्यसर्वतोव्याप्य भूतानि स्थावरजंगमानिसर्वाणिधारयामि यथावायुःस्वशक्त्यामेघमंडलंप्रविश्यजलानिधारयतितद्वदित्यर्थः यद्यप्यतींद्रियत्वाद्वायुर्मेघमंडलेनदृ श्यतेतथापियोगिदृष्ट्यायुक्त्याचविचार्यमाणेवायुव्यतिरेकेणमेघस्यपृथक्स्वरूपंनविद्यते एवमयोग्न्यादौव्याप्यस्यव्यापकेंतर्भावदर्शनंचतद्व

गामाविश्यचभूतानिधारयाम्यहमोजसा ॥ पुष्णामिचौषधीःसर्वाःसोमोभूत्वारसात्मकः ॥ १३ ॥
अहंवैश्वानरोभूत्वाप्राणिनांदेहमाश्रितः ॥ प्राणापानसमायुक्तःपचाम्यन्नंचतुर्विधम् ॥ १४ ॥

च्छक्तिद्वारामद्व्याप्तायाभूमेर्मद्व्यतिरेकेणपृथक्स्वरूपंनविद्यतेततोभूम्यांसर्वत्रमद्बुद्धिःकर्तव्येत्यर्थः रसात्मकोऽमृतरसात्मकः पयःस्वरूपोवा यःसोमःसएवभूत्वाचंद्रस्वरूपेणस्थितःसन्नहंव्रीहियवगोधूमाद्यावृक्षलतातृणगुल्माद्याश्चसर्वौषधीःपुष्णामिपुष्टिमतीःकरोमीत्यर्थः एतेनचंद्रो पिचंद्रामृतरसपुष्टाःसर्वाओषधयोपिममविभूतिस्तत्रमद्बुद्धिःकर्तव्येतिसूचितंभवति ॥ १३ ॥ किंच अहमिति अयमग्निर्वैश्वानरो यो यमंतःपुरुषेयेनेदमन्नंपच्यतइतिश्रुत्युक्तोयोजाठरोग्निःसएवभूत्वाहंवैश्वानररूपेणप्राणिनांसर्वेषांदेहमाश्रितः तस्यमध्येमहानग्निर्विश्वार्चिर्वि श्वतोमुखइतिनाभ्यामुपरितिष्ठतीतिचश्रवणात्प्राणिनामुदरेस्थित्वा प्राणापानसमायुक्तःप्राणापानाभ्यामुच्छ्वासनिश्वासरूपाभ्यांपाकसह कारिभ्यांप्रज्वाल्यमानःसन् भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यभेदेनचतुर्विधंप्राणिभिर्भुक्तमन्नंपचामि यद्वा प्राणिनामितिसामान्योक्त्यासर्वैरपिप्राण

वद्भिर्भुज्यमानमन्नंअद्यतइत्यन्नंपार्थिवमाप्यंतैजसंवायव्यंचैवंरूपेणचतुर्विधंपचामि मनुष्यादीनांपार्थिवंचातकादीनामाप्यंवालखिल्यादी नांतैजसंसर्पादीनांवायव्यं एवंलक्षणंतत्तत्प्राणिजठरेस्थित्वातैरशितमन्नंपक्कंकरोमीत्यर्थः एतेनाग्निस्वरूपेणमयाऽऽपादतलमस्तकंव्याप्ता नांप्राणिनांमद्व्यतिरेकेणपृथक्स्वरूपाभावात्तेषुमयाव्याप्तेषुप्राणिषुसर्वत्रमद्बुद्धिःकर्तव्येतिसूचितंभवति ॥ १४ ॥ एवंजाठराग्निस्वरूपेणेश्वरेण व्याप्तानांसर्वप्राणिनामीश्वरविभूतित्वेनेश्वरमात्रत्वेसिद्धेपि भ्रमप्रमादाभ्यामप्ययंशिष्टोयंभ्रष्टोयंशूद्रोयंपुल्कसइतिभेदबुद्धिरीश्वरोपासकैर्मु मुक्षुभिर्नकर्तव्येति तेषांसर्वत्रपरमेश्वरत्वबुद्धिदार्ढ्यायपुनरपिसर्वेषांप्राणिनांस्वव्याप्त्यास्वमात्रत्वंस्वोपास्त्याशुद्धात्मनांज्ञानंतद्विपरीताना मज्ञानंचमत्तएवसिध्यतीतिप्रतिपादयति सर्वस्येति ममैवांशोजीवलोकेजीवभूतइति ईश्वरोजीवकलयाप्रविष्टइत्युक्तरीत्यासर्वस्यचब्रह्मा दिस्तंबांतस्यप्राणिजातस्य चकारःसन्निवेशस्यसर्वसमत्वसूचनार्थः हृदिबुद्धिगुहायामहंपरमात्माक्षेत्रज्ञरूपेणसन्निविष्टःसन्निहितोभूत्वा

सर्वस्यचाहंहृदिसन्निविष्टोमत्तःस्मृतिर्ज्ञानमपोहनंच ॥ वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्योवेदांतकृद्वेदविदेवचाहम् ॥१५॥

तिष्ठाम्यतःप्राणिवर्गःसर्वोह्यहमेवेत्यर्थः एतेनभेददृष्टेरनवकाशइतिसूचितं एवंसर्वंपरमेश्वरएवेतिसर्वत्रतद्बुद्ध्यापरमेश्वरोपास्तिंकुर्वतांताम कुर्वतांचफलमाह मत्तइति मत्तःपरमेश्वरादेवमदुपास्त्याशुद्धात्मनांशास्त्राचार्यानुग्रहात्स्मृतिः सआत्मातत्त्वमसीतिश्रीगुरुभिर्योनिर्वि शेषस्त्रिविधपरिच्छेदशून्यआत्मात्वमितिबोधितःसएवाहमितितस्मिन्नेवात्मनिस्वात्मत्वस्मृतिः सर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिसर्वस्यस्वस्यचब्रह्ममा त्रत्वज्ञानंचभवति मदुपास्तिविहीनानांमलिनबुद्धीनांरागादिदोषदुष्टानांमत्तएवेश्वरात्तदपोहनंतयोःस्मृतिज्ञानयोरपोहनमसंभवश्चभवति किंचवेदांतकृत् योब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्माइतिश्रवणाद्ब्रह्मणेवेदांतानुग्रहकर्ताहमेव यद्वा लोकेशिष्येभ्यआचा र्यरूपेणवेदांतार्थप्रकाशनकर्ताहमेव वेदवित्वेदार्थब्रह्मनिर्विशेषंमदनुग्रहाद्भवनुग्रहाच्चयःस्वात्मनावेत्तिसवेदवित्ब्रह्मवेत्ताहमेव सर्वस्यचा

हंहृदिसन्निविष्टइतिसर्वस्यप्राणिमात्रस्यात्मव्याप्त्यास्वमात्रत्वेसिद्धे वेदांतकृद्वेदविदेवचाहमितिविशेषोक्तिर्मूढानाममूढानांचवेदांतोपदेष्टरि गुरौचब्रह्मविद्यपिचपरमेश्वरत्वबुद्धिरवश्यंकर्तव्येतिबोधनार्था यदादित्यगतंतेजइत्यादिनामुमुक्षूपासार्थंस्वविभूतौप्रतिपादितायांसत्यामिद मेवपरमेश्वरस्यपारमार्थिकंरूपमितिप्राप्तेस्वयाथात्म्यंबोधयितुमाह वेदैरिति सर्वेवेदायत्पदमामनंतीतिन्यायेनसर्वैर्ऋगादिभिर्वेदैर्वेदांतैर्वेद्यः सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म विज्ञानमानंदंब्रह्म आनंदोब्रह्म तदेतद्ब्रह्मापूर्वअस्थूलमनण्वह्रस्वमप्राणममुखमश्रोत्रमवागमनोतेजस्कमचक्षुष्क मनामगोत्रं अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं निष्कलंनिष्क्रियंशांतं नित्यंशुद्धंबुद्धंमुक्तंसत्यंसूक्ष्मंपरिपूर्णमद्वयंसदानंदचिन्मात्रंशांतंचतुर्थंम न्यंतेसआत्मासविज्ञेयः तत्त्वमसीत्यादिभिर्ज्ञातव्योयोनिर्विशेषनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावःसच्चिदानंदैकरसोऽद्वितीयःपरमात्मा सएवाहंप रमार्थतोनैवैषउक्तलक्षणोमायोपाधिकइत्यर्थः ॥ १५ ॥ विचक्षणानांयुक्तिकुशलानांसूक्ष्मबुद्धीनामेवमुमुक्षूणांशुद्धात्मनांविवेकवैराग्य

द्वाविमौपुरुषौलोकेक्षरश्चाक्षरएवच ॥ क्षरःसर्वाणिभूतानिकूटस्थोऽक्षरउच्यते ॥ १६ ॥

सिद्धयेसंसारंवृक्षत्वेनवर्णयित्वा तदारूढानामविवेकिनामविरक्तानांमूढानांपतनंविनानकदापिचमोक्षफलंसिध्यतीत्यतोविवेकोत्थितवैरा ग्यखड्गेनैनंवृक्षंछित्वा सदसद्विविच्यपरंतत्त्वंज्ञातव्यमितितज्ज्ञानेप्रवृत्तिसिद्धये ब्रह्मविदांब्रह्मप्राप्तिंतत्प्राप्तिसाधनंतत्फलंचनिरूप्याधुना तेषांज्ञातव्यस्यब्रह्मणःस्वरूपमतन्निरासपूर्वकंबोधयतित्रिभिः तत्राद्येनपरस्यब्रह्मणःपुरुषोत्तमाख्यस्ययदपेक्ष्यपुरुषोत्तमत्वंतौपुरुषौप्रकृतित त्कार्यलक्षणावुपाधीनिर्दिशति यदपवादेनब्रह्मणोऽसंसारित्वंनिर्विशेषत्वंशुद्धत्वंनित्यमुक्तत्वमद्वितीयत्वंचसिध्यतितदाह द्वाविमाविति क्षरश्च चकारःसमुच्चयार्थः क्षरःस्वकालेक्षरतिनश्यतीतिक्षरःनश्वरोमहदादिस्थूलांतःसंसारलक्षणःकार्यवर्गःसर्वोपिएकःपुरुषः अक्षरश्च चःसमुच्चयार्थः पुरुषोद्वितीयःक्षरोयथास्वकालेक्षरतितथाअयंनक्षरतीत्यक्षरःपरमात्मविज्ञानेनविनानविनश्यतिमूलप्रकृतिः संसारकारणल

क्षणःपुरुषः पुरुषस्यात्मनउपाधित्वेनद्वयोरपिक्षराक्षरयोःपुरुषत्वंनतुवस्तुतः परिच्छिन्नत्वादनित्यत्वादसत्त्वाच्च एवकारोत्रानुसंधातव्यः अर्थानुसारित्वात्पदविनियोगस्यताविमौक्षराक्षरौद्वावेवपुरुषौलोकेसंसारे पुरुषस्यात्मनःसंसारित्वसिद्धयेक्षराक्षरौद्वावेवपुरुषौपुरुषोपाधीनान्यस्ततःकश्चिदित्येवकारस्यार्थः कौतौक्षराक्षरावित्याकांक्षायामाहक्षरइत्यादिना भवंतीतिभूतान्याकाशादीनिभूम्यंतानिदेहेंद्रियादीनिभूतकार्याणिचसर्वाणिक्षरइत्युच्यंते अभिव्यक्तनामरूपात्मकंमहदादिविकारजातंदेहांतंसर्वंक्षराख्यःपुरुषइत्यर्थः महदादिपृथिव्यंतःसमष्टिव्यष्ट्यात्मकःस्थूलसूक्ष्मप्रपंचलक्षणकार्यराशिःकूटइत्युच्यते सर्वोपिविकारमात्रः तत्रकूटेस्वकार्येसर्वत्रकारणत्वेनघटादिषुमृदिवबहिरंतश्चसर्वतोव्याप्यतिष्ठतीत्यव्यक्तंप्रकृतिशब्दवाच्यंकूटस्थइत्युच्यते यद्वा पुत्रसंततेःपुत्रिकासंततेश्चमूलभूतःपुरुषःकूटस्थइत्युच्यते तद्वद्रजःकार्यसंततेस्तमःकार्यसंततेःसत्वकार्यसंततेश्चमूलभूतात्रिगुणात्मिकाप्रकृतिःकूटस्थइत्युच्यते यद्वा कूटसाक्षीत्यत्रकूटशब्दःकपटवाचीत

उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः ॥ यीलोकत्रयमाविश्यबिभर्त्यव्ययईश्वरः ॥ १७ ॥

त्रकूटेकपटेपुरुषस्यविपरीतभावाचरणेतिष्ठतीतिकूटस्थोमायासैवाक्षरइत्युच्यते क्षरश्चाक्षरश्चैतद्द्वयमेवात्मनःसंसारित्वस्यकारणमेतन्निवृत्तिकारणंतुनसत्तन्नासदुच्यतइतिन्यायेनतयोर्निरसनमेव एवंनिरस्ताशेषविशेषेपरेब्रह्मण्येवात्मभावापत्त्यापुनरनात्माऽनालंबनमेवविदेहमुक्तिकारणमितिपूर्वमेवोक्तंतन्नविस्मर्तव्यं ॥ १६ ॥ एवंक्षराक्षरयोःकार्यकारणयोरुभयोःपुरुषशब्दवाच्यत्वंप्रतिपाद्य एताभ्यामेवोपाधिभ्यामुभाभ्यांभिन्नंतद्धर्मकर्माद्यस्पृष्टंनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावंपदशब्दार्थमुक्तोपसृप्यंपरंतत्त्वंनिर्दिशति उत्तमइति उत्तमःसर्वोत्कृष्टतमः दिवोज्यायानंतरिक्षाज्यायानिति अतोज्यायांश्चपुरुषइतिसर्वोत्कृष्टतमत्वश्रवणादात्मास्वयमुत्तमः सत्तयास्फूर्त्याचमहत्तमोनिरतिशयवैभवः परिच्छेदरहितइतियावत्ततएवसर्वतःपरिपूर्णत्वात्पुरुषउत्तमस्त्वन्यः उत्तमत्वेसतिपुरुषत्वस्यात्मानन्यगामित्वसूचनार्थस्तुशब्दः उत्तमत्वविशेषणविशिष्टःपुरुषस्त्वन्यःक्षराक्षरशब्दवाच्याभ्यांसंसारसंसारकारणाभ्यामुभाभ्यांपुरुषाभ्यामन्यः परममहत्त्वेनचेतनत्वेनज्ञातृत्वेनप्रकाशकत्वेनप्रकाशस्वरूपत्वेनचोत्कृष्टत्वादुत्तमत्वविशेषणविशिष्टःपुरुषोऽसंसारीप्रत्यगात्माताभ्यांपुरुषाभ्यामुक्तलक्षणोभिन्नएवभवति यथास्थावरजंगमाभ्यांतत्प्रकाशकोज्ञाताचभानुस्ताभ्यांभिन्नस्तद्धर्मकर्माद्यस्पृष्टश्चभवति तथैवाहमज्ञइतिदुष्टोममायमहंकारादिरितिस्वप्रकाश्याभ्यामज्ञानतत्कार्याभ्यांज्ञातातत्प्रकाशकश्चात्माभिन्नएवानुभूयते ततोज्ञातृत्वेनातिसूक्ष्मत्वेनासंगत्वेनचताभ्यांभिन्नएवसन्तद्धर्मकर्मादिभिश्चनस्पृश्यतइतिज्ञातव्यइत्यर्थः ननुमहतोप्यतिसूक्ष्मस्यापिचवायोःस्वभिन्नैर्दुष्टादुष्टद्रव्यैःसंयोगेदुष्टादुष्टगंधलेपोदृश्यते दुर्गंधिःसुगंधिर्वायुरिति तद्वदात्मनोपिपुरुषोत्तमस्यक्षराक्षरभिन्नत्वेपितद्योगात्तद्धर्मकर्मादिलेपःस्यादित्याशंकायां न सावयवत्वाद्वायोःसर्वसंभवतिनिरवयवत्वादिधर्मैरात्माताभ्यामपिपरमत्वान्नतद्धर्मकर्मादिभिर्लिप्यतइतिबोधयति परमात्मेति अन्योंतरआत्माप्राणमयइत्यन्नमयादीनांकूटस्थांतानांकोशानामात्मत्वश्रवणात् आत्मशब्दवाच्याभ्यांक्षराक्षराभ्यांनिरवयवत्वेनातिसूक्ष्मत्वेनांतरत्वेनप्रत्यक्त्वेनज्ञातृत्वेनभासकत्वेनव्यापकत्वेनासंगत्वेनचनिरतिशयत्वादात्माप्रत्यग्लक्षणः प्रकृतितत्कार्यैःस्प्रष्टुमशक्यत्वेनपरमइत्युच्यते परमश्चासावात्माचपरमात्मेत्युदाहृतः इंद्रियेभ्यःपराह्यर्थाअर्थेभ्यश्चपरंमनः मनसस्तुपराबुद्धिर्बुद्धेरात्मामहान्परः महतःपरमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषःपरः पुरुषान्नपरंकिंचित्साकाष्ठासापरागतिरिति दिव्योह्यमूर्तःपुरुषः सबाह्याभ्यंतरोह्यजः अप्राणोह्यमनाःशुभ्रोह्यक्षरात्परतःपरइति अतोज्यायांश्चपूरुषः पादोस्यविश्वाभूतानित्रिपादस्यामृतंदिवीत्यादिश्रुतिभिःप्रतिपादितइत्यर्थः परमत्वचेतनत्वज्ञातृत्वप्रकाशकत्वादिधर्मैरुत्तमस्यपुरुषस्ययत्क्षराक्षराभ्यांसंसारितद्धेतुभावापन्नाभ्यांपुरुषाभ्यामन्यत्वंप्रतिपादितंतदेवपुनर्विशेषणैर्विस्पष्टयति योलोकत्रयमिति क्षराक्षराभ्यामात्मनोभिन्नत्वमेवाह अव्ययइति सुषुप्तिसमाध्योःक्रमात्तयोर्व्ययेनाशेसत्यपिस्वयंनव्येतीत्यव्ययःहेतुगर्भितमिदंविशेषणं आत्मापुरुषाभ्यामन्यःअव्ययत्वात्यन्नैवंतन्नैवंयथाबुद्ध्यादिःसुषुप्तिसमाध्योस्तद्वयसाक्षितयाविद्यमानत्वादात्मनोव्ययाभावात्ततोनित्यत्वेनताभ्यामन्यत्वमुत्तमत्वंचसिद्धं किंच ईश्वरः

स्वसन्निधिमात्रेणतयोर्व्यापृतिहेतुत्वादीश्वरःहेतुगर्भितमिदंविशेषणं आत्माताभ्याभिन्नःतत्प्रवृत्तिहेतुत्वाद्राजवत्स्वप्रवर्त्यप्रधानादिभ्योराज्ञो यथाभिन्नत्वमुत्तमत्वंचतद्वदात्मनोपिस्वप्रवर्त्याभ्यांताभ्यांभिन्नत्वमुत्तमत्वंचसिद्धं किंच योलोकत्रयमाविश्यबिभर्तिलोक्यंतेज्ञायंतइतिलो काःसमष्टिव्यष्टिलक्षणाःस्थूलसूक्ष्मकारणदेहाःसाभिमानिनःसावस्थास्तेषांत्रयंलोकत्रयं स्थूलसूक्ष्मकारणाख्यंशरीरत्रयंस्वाधारमाविश्य ब हिरंतश्चसर्वतोव्याप्य बिभर्तिसत्तास्फूर्तिंचप्रयच्छन्धारयति व्यक्ताव्यक्तंभरतेविश्वमीशइतिश्रुतेः आत्मास्वधार्याल्लोकत्रयाद्भिन्नःआधार त्वात्चित्राधारकुड्यवदित्यात्मनस्ताभ्यांभिन्नत्वमुत्तमत्वंचसिद्धं यद्वा लोक्यंतेदृश्यंतेइतिलोकाजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयःसाभिमानिभोग्यार्था स्तासांत्रयंलोकत्रयमाविश्यव्याप्ययोबिभर्तिप्रकाशयति जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपंचंयत्प्रकाशतइतिश्रुतेः आत्मास्वप्रकाश्याल्लोकत्रयाद्भिन्नः प्रकाशकत्वात्सूर्यवदित्यनुमानात् योजागरमन्वभूवंयःस्वप्नमद्राक्षंयःसुखमस्वाप्संसोहंतिष्ठामीतिप्रत्यभिज्ञायाविद्यमानत्वादात्मनःप्रकाशक

यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः ॥ अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

स्यलोकत्रयाभिन्नत्वेश्रुतिरनुमानंप्रत्यक्षंचप्रमाणं आत्मनोलोकत्रयप्रकाशकत्वसिद्ध्यानित्यत्वंपरममहत्त्वंचेतनत्वंप्रकाशस्वरूपत्वमकर्तृत्वम भोक्तृत्वमविक्रियत्वंचसिद्धं अव्ययत्वेनेश्वरत्वेनभर्तृत्वेनचक्षराक्षराभ्यांद्वाभ्यामपिपुरुषाभ्यामुत्कृष्टतमत्वादात्मनःपुरुषोत्तमत्वंसर्वप्रमाणसि द्धमितिभावः ॥ १७ ॥ अव्ययत्वेश्वरत्वभर्तृत्वादिधर्मैःपुरुषोत्तमत्वसिद्धिप्रकारमेवविशदयन् तादृशीनामसिद्धार्थवत्तामभवेदशास्त्रप्रसि द्धेतिप्रतिपादनद्वारास्वस्याविक्रियत्वमसंसारित्वंसच्चिदानंदैकरसत्वमद्वितीयत्वंचसूचयति यस्मादिति यस्मान्नित्यत्वज्ञातृत्वादिधर्मैःक्षरंमह दादिस्थूलांतमुत्पत्तिलयादिविकारविशिष्टंकर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसारधर्मकंकार्यलक्षणंपुरुषमहमतीतोतिक्रांतोस्मि नित्यत्वादिधर्मैर्विलक्षणत्वे नोत्कृष्टत्वादुत्तमोस्मीत्यर्थः तथाप्रकाशस्वरूपत्वप्रकाशकत्वाधारत्वादिधर्मैर्महत्त्वादक्षरात्संसारबीजादव्यक्तादपिचोत्तमोस्मियस्मादतोस्मादे व लोकेपुराणेवेदेचवेदेषुचपुरुषोत्तमःपुरुषाभ्यामुक्तलक्षणाभ्यांनिष्कलत्वनित्यत्वनिर्गुणत्वचेतनत्वादिधर्मैरुत्तमत्वात्पुरुषोत्तमइति पुरुषत

द्धर्मतत्कर्मतदवस्थासंबंधलेशशून्यत्वान्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावःकेवलसच्चिदानंदैकरसःपरमात्मेतिप्रथितःप्रख्यातः महतोव्यक्तमुत्तमंअव्य क्तात्तुपरःपुरुषइतिपुरुषान्नपरंकिंचिदिति अयमात्मासन्मात्रोनित्यःशुद्धोबुद्धःसत्योमुक्तोनिरंजनोविभुरद्वयआनंदःपरःप्रत्यगेकरसइति ते भ्योविलक्षणःसाक्षीचिन्मात्रोहंसदाशिवइत्यादिश्रुतिभिः कार्यकारणसंबंधरहितःकेवलःशिवइत्यादिस्मृतिभिश्चप्रतिपादितइत्यर्थः चित्रमती त्यभित्तिस्तिष्ठतीत्यन्नयुक्त्यासूक्ष्मबुद्ध्याचविचार्यमाणेभित्तिव्यतिरेकेणचित्रस्यस्वरूपंनदृश्यते भित्तिसत्ताव्यतिरेकेणचित्रस्यपृथक्सत्ताभा वात्तद्वत्क्षराक्षराख्यौपुरुषावतीतोहमित्यत्र विकल्पोनहिवस्तु मायामात्रमिदंद्वैतं असत्त्वादन्यस्येत्यादिश्रुतिभिरिदंसर्वमसन्मायाकार्य त्वादिंद्रजालवत्सर्वंसदेवसदनुवृत्तत्वान्मृदनुवृत्तघटादिवदित्यादियुक्तिभिश्च विचार्यमाणेपरमात्मसत्ताव्यतिरेकेणतयोःपृथक्सत्ताभावात् सर्वंह्येतद्ब्रह्मेत्यादिश्रुतिवाक्यबलाच्चपुरुषोत्तमाख्यंपरंब्रह्माद्वितीयमेवभवतिततःसर्वंब्रह्मैवेतिज्ञातव्यमितिसिद्धं ॥ १८ ॥ एवंस्वमायात

योमामेवमसंमूढोजानातिपुरुषोत्तमम् ॥ ससर्वविद्भजतिमांसर्वभावेनभारत ॥ १९ ॥

त्कार्यसंबंधराहित्येनस्वस्यनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वंप्रतिपाद्य मामेवंलक्षणंयोविजानातिसमुक्तोभवतीत्याह योमामिति जन्मानेकस हस्रेषुश्रद्धाभक्तिभ्यांसत्कर्माराधितपरमेश्वरप्रसादपात्रीभूतः शुद्धात्मादैवसंपद्विशिष्टोयोमुमुक्षुरधिकारीशमदमसंन्यासादिसाधनसंपत्त्या कृतश्रवणादिजन्यज्ञानेनैवंप्रतिपादितलक्षणं नित्यत्वेश्वरत्वादिधर्मवत्त्वेनक्षराक्षरविलक्षणंपुरुषोत्तमंसर्वसंसारधर्मनिर्मुक्तंसदानंदैकरसमद्वि तीयंमांपरमात्मानं जानात्ययमेवाहमितिस्वात्मनासाक्षाद्विजानाति ससर्ववित्सर्वंब्रह्मैवेत्यपरोक्षतयासर्वंब्रह्मैववेत्तीतिसर्ववित्सर्वज्ञस्ततएवा संमूढः देहेंद्रियादिष्वहंममेतिबुद्धिर्यस्यससंमूढस्तद्विलक्षणोसंमूढःदेहादावहंभावममभावनिर्मुक्तःसन् सर्वभावेनाहमेवेदंसर्वमितिभावःस र्वभावस्तेनसर्वभावेनसार्वात्म्येनसर्वात्मभावापत्त्यामांभजतिप्राप्नोति पतितेस्मिन्देहेपूर्णात्मनातिष्ठतीत्यर्थः यद्वा योमुमुक्षुरसंमूढःविषया शाग्रहग्रस्तःसंमूढस्तद्विलक्षणोसंमूढःसर्वैषणाभ्योव्युत्थितःसन् मामेवंलक्षणंपुरुषोत्तमंस्वात्मनाजानाति ससर्ववित्सर्वभावेनसर्वंब्रह्मैवेतिस

र्वत्रब्रह्मैकदृष्ट्यामांभजतिज्ञानतत्फलप्रतिबंधराहित्यायसदामामनुसंधत्ते ब्रह्मज्ञानस्यतन्निष्ठायाःफलंनिर्मानमोहत्वादिसाधनसंपत्त्यासर्वभावेनमांसदाभजमानस्तदव्ययंपदंगच्छतीतिपूर्वमेवोक्तमितिबोद्धव्यं ॥ १९ ॥ अशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यारभ्योपदिष्टगीताशास्त्रस्येदमुपलक्षणंकृत्वा पंचदशाध्यायलक्षणमिदंशास्त्रमतिरहस्यमेतदर्थंबुद्ध्वापुमान्कृतार्थोभवतीतिप्रतिपादयन्नध्यायमुपसंहरति इतीति इत्येवंप्रकारेणमयोक्तमिदमेतच्छास्त्रंनिर्विशेषंपरंतत्त्वंशास्तिबोधयतीतिशास्त्रंपंचदशाध्यायरूपं गुह्यतमंब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरत्वादत्यंतगोप्यंयस्मैकस्मैचिदनधिकारिणेदुष्टायासुरसंपत्तिमतेनवक्तव्यंनश्रावयितव्यंच यःकश्चित्ब्राह्मणादिःशुभाचारनिरतःसुशीलःसर्वैषणावैमुख्येनमोक्षैककामोभवतिसएतत्पंचदशाध्यायरूपंशास्त्रंतत्प्रतिपादितमर्थंसद्गुरोरनुग्रहाद्बुद्ध्वासम्यग्ज्ञात्वा बुद्धिमान्ब्रह्मैवाहमितिज्ञानमेवात्रबुद्धिशब्दा

इतिगुह्यतमंशास्त्रमिदमुक्तंमयानघ ॥ एतद्बुद्ध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्चभारत ॥ २० ॥
इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेपुरुषोत्तमयोगो नामपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

र्थस्तद्वान्ब्रह्मज्ञानसंपन्नस्तत्फलवांश्चस्यात् कृतकृत्यश्चस्यात्कृत्यंब्राह्मणादेःशुद्धात्मनोयत्कर्तव्यमग्निहोत्राद्यश्वमेधांतमौपासनादीशानबल्यंतंयच्चान्यच्छ्रौतंस्मार्तंचकर्मतत्सर्वंकृतमनेनब्रह्मविदेतिकृतकृत्यःसर्वकर्मानुष्ठातास्यात् सर्वात्मनिब्रह्मणिविज्ञातेविदुषासर्ववेदशास्त्रपुराणेतिहासागमप्रसिद्धंसर्वंकृतंभवति तज्जन्यसुखंसर्वमनुभूतंचभवतिब्रह्मानंदेसर्वानंदानामंतर्भावात् एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः तस्माद्ब्रह्मविदेवकृतार्थइतिसिद्धं ॥ २० ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानंदात्मसरस्वतीशिष्यश्रीमच्छंकरानंदसरस्वतीकृतौगीतातात्पर्यबोधिन्यांपुरुषोत्तमयोगोनामपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ अथश्रीमद्भगवद्गीताटीकायांतात्पर्यबोधिन्यांषोडशाध्यायप्रारंभः ॥

श्रीपरमात्मनेनमः ॥ ॐ सत्वादिगुणत्रयातिक्रमणाययन्निष्ठाकर्तव्यातस्यनिर्विशेषस्यपरस्यब्रह्मणःस्वरूपंतद्वेदनप्रकारंज्ञानंतत्फलंचविदे
हकैवल्यंप्रतिपाद्याधुना योमामेवमसंमूढोजानातिपुरुषोत्तममित्यसंमूढस्यैवपुरुषोत्तमस्वरूपवेदनाधिकारइत्यधिकारिणोयोगिनोमुमुक्षो
रसंमोहत्वसिद्धयेदैवीसंपत्संपादनीयात्वासुरसंपद्वर्जनीयेतिसंपदोरुभयोःस्वरूपप्रदर्शनायषोडशाध्यायआरभ्यते तत्रादौतयोरुभयोःसं
पदोर्दैवसंपदएवमोक्षसाधनत्वेनोत्तमत्वादेतस्याएवमुमुक्षोरुपादेयत्वाच्चप्रथमंदैवींसंपदंप्रतिपादयितुं श्रीभगवानुवाच अभयमिति अभयं
भयाभावःआध्यात्मिकाद्युपद्रवेषुप्राप्तेष्वपिमनसिभयराहित्यंपरेषांभयानुत्पादनंवा सर्वशास्त्रज्ञतयानिर्विचिकित्संसर्वकर्मानुष्ठातृत्वंवाअभय
शब्दार्थः सत्वसंशुद्धिःसत्वस्यांतःकरणस्यसंशुद्धिःशुद्धता रागद्वेषलोभमोहासूयामत्सराहंकारादिदोषानाश्रयत्वं ज्ञानयोगव्यवस्थितिः

**श्रीभगवानुवाच ॥ अभयंसत्वशंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ॥ दानंदमश्चयज्ञश्चस्वाध्यायस्तपआर्ज
वम् ॥ १ ॥ अहिंसासत्यमक्रोधस्त्यागःशांतिरपैशुनम् ॥ दयाभूतेष्वलोलुत्वंमार्दवंह्रीरचापलम् ॥ २ ॥**

ज्ञानयोगःश्रवणमननादिस्तत्रैवमनसोविशिष्यावस्थितिर्व्यवस्थितिःसदातदेकप्रावण्यं दानमर्थिभ्यःश्रद्धयायथाशक्त्याअन्नाद्यर्थसमर्पणं
दमोदुर्वृत्तेर्बाह्यकरणानामुपरमश्चेतसोदंडनंवादमः चकारःसमुच्चयार्थः यज्ञःश्रौतोऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमाससोमयागादिः चकारात्स्मार्तः
स्थालीपाकादिश्चगृह्यते स्वाध्यायःब्रह्मयज्ञदेवयज्ञादीनामप्युपलक्षणं तपःदेवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनादिशारीरंवाचिकंमानसिकंचवक्ष्यमाणं
त्रिविधमपि आर्जवंमनोवाक्कायकर्मसुसर्वत्रसदैकरूपता ॥ १ ॥ किंच अहिंसेति हिंसातीर्थेभ्योन्यत्रप्राण्यहिंसनंसत्यंयथार्थभाषणं अ
क्रोधोनक्रोधोऽक्रोधस्ताडनपीडनाद्यपकारेणाग्रहानुदयः त्यागःनित्यंक्रियमाणकर्मणांश्रौतादीनामीश्वरार्पणबुद्ध्याफलत्यागः शांतिःअंतः
करणस्यसर्वत्रोपरतिः अपैशुनंपरोक्षेपरमर्माप्रकाशनंदयाभूतेषुदीनेष्वार्तादिषुकरुणा अलोलुत्वंविषयसन्निधाविंद्रियाणांविकारराहित्यं

मार्दवंचित्तस्यकाठिन्यराहित्यं शीतलता ह्रीर्लज्जाअकार्याचरणेचित्तस्यसंकोचः अप्रवृत्तिकारणंअचापलंमनसइंद्रियाणांचनिर्निमित्तव्या
पारशून्यता ॥ २ ॥ किंच तेजइति तेजस्तेजस्वंबुद्धेःसूक्ष्मताप्रकाशाधिक्यंवा क्षमाक्षांतिरविकारित्वेनागतोपद्रवसहिष्णुवं धृति
र्धैर्यंसतिविक्षेपेदेहेंद्रियमनोबुद्धीनांनिश्चलत्वापादनशक्तिः शौचमांतरंबाह्यंच तत्रबाह्यंमृज्जलाभ्यांदेहमलापनयनं आंतरंसदसद्विवेकविज्ञाने
नचित्तस्यदुर्वासनामलापनयनं अद्रोहःद्रोहःस्वापकारिणंहंतुमिच्छातदभावोऽद्रोहः नातिमानिताचस्वस्यातिपूज्यत्वाभिनिवेशोतिमान
स्तदभावोनातिमानःसोस्यास्तीतिनातिमानीतस्यभावोनातिमानिता स्वस्यप्रतिष्ठानपेक्षित्वंचाभयादिनातिमानितांताःषड्विंशतिरेतेसात्वि
काधर्माः दैवींसंपदं तत्रसत्वंनिर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयमित्युक्तत्वाद्दीव्यतेनिर्मलत्वेनप्रकाशतइतिदेवःसत्वगुणस्तस्यसंबंधिनीदैवीसंपत्स

**तेजःक्षमाधृतिःशौचमद्रोहोनातिमानिता ॥ भवंतिसंपदंदैवीमभिजातस्यभारत ॥ ३ ॥
दंभोदर्पोभिमानश्चक्रोधःपारुष्यमेवच ॥ अज्ञानंचाभिजातस्यपार्थसंपदमासुरीम् ॥ ४ ॥**

मृद्धिरुत्कर्षस्तांदैवींसंपदमभिजातस्य पूर्वजन्मकृतपुण्याधिक्यात्सत्वाधिक्यमभिअनुभूत्यजातस्य यद्वा देवानांसंपदंदैवीमभिजातस्यभवि
ष्यत्परमपुरुषार्थस्यपुण्यपुरुषस्यभवंतिसंभवंतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ दैवींसंपदमभिजातस्याभयादयोमोक्षहेतवःसात्विकागुणाःप्रभवंतीतिप्रति
पाद्यासुरींसंपदमभिजातस्यैतेगुणाभवंतीत्याह दंभइति वेषभाषाचारादिभिःस्वस्यमहत्त्वसिद्धयेस्वेनैवकुलशीलविद्याचारमहत्त्वप्रकटनंदंभः
विद्यारूपकुलधनकर्मादिनिमित्तश्चित्तोद्रेकःसतामवमानहेतुर्दर्पः स्वस्मिन्नेवोत्कृष्टत्वबुद्धिरभिमानः पराऽपकारनिमित्तोमहानर्थसंपादनेहे
तुश्चित्तक्षोभःक्रोधः परुषोनिष्ठुरभाषातस्यभावःपारुष्यं चकारःसमुच्चयार्थः एवकारःस्वप्रेष्यस्यनमृदूक्तिरितीतरव्यवच्छेदार्थः अज्ञानंसदस
द्विवेकाभावः चकारात्तत्कार्यंचदंभादयोऽज्ञानांताःषडेतेरजस्तमोधर्माः आसुरींसंपदं रजोरागात्मकंविद्धितृष्णासंगसमुद्भवमिति तमस्व

ज्ञानजंविद्धिमोहनंसर्वदेहिनामितिचोक्तत्वाद्घोरंकर्मकारयितुंपुरुषस्यासून्प्राणानिंद्रियाणिचरात्याकर्षतीत्यसुरः रजोगुणस्तमोगुणश्चतस्य संबंधिन्यासुरीसंपत्समृद्धिरुत्कर्षस्तामासुरींसंपदमभिजातस्य प्राग्भवीयपापाधिक्याद्रजस्तमोगुणोत्कर्षाधिक्यमभ्यनुसृत्यजातस्य यद्वाअसुराणांसंपदासुरीसंपत्तांसंपदमासुरीमभिजातस्यदुरात्मनोभाव्यनर्थपात्रस्यपुरुषस्यभवंतिसंभवंतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ द्वयोरपिसंपदोःकार्यमाह दैवीति अभयंसत्वसंशुद्धिरित्यादिनायादैवीसंपदुक्तासाविमोक्षाय संसारबंधमोक्षायभवत्यतोदैवसंपद्युक्तएवासंमूढोज्ञानाधिकारीभवतिन त्वासुरसंपद्युक्तइतिसूचयितुमासुरसंपत्तेर्बंधकत्वमाह निबंधायेति दंभोदर्पइत्यादिनाप्रोक्तायाआसुरसंपत्साबंधायैवभवतीतिमतामयानिश्चितानक्वचिदपिमोक्षायेत्यर्थः तर्ह्यहमासुरसंपत्तिमानुतदैवसंपत्तिमान्वेतिसंदिह्यमानमर्जुनमालक्ष्यतत्संशयंपरिहर्तुमाहमाशुचइति हे पांडवत्वंदैवीमेवसंपदमभिजातोसितद्युक्तःसंसारान्मोक्ष्यसेमाशुचस्त्वमस्मिन्नर्थेचिंतांमाकुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥ ननुराक्षसीमासुरींचैवप्रकृतिंमो

दैवीसंपद्विमोक्षायनिबंधायासुरीमता ॥ माशुचःसंपदंदैवीमभिजातोसिपांडव ॥ ५ ॥
द्वौभूतसर्गौलोकेस्मिन्दैवआसुरएवच ॥ दैवोविस्तरशःप्रोक्तआसुरंपार्थमेशृणु ॥ ६ ॥

हिनींश्रिताइति दैवींप्रकृतिमाश्रिताइति प्रकृत्यानियताःस्वयेतिचबह्व्यःप्रकृतयःप्रोक्ताः कथमेतासांनिर्णयइत्याकांक्षायां राक्षस्यासुर्यामेवांभवतिदैव्यासुरीचेतिप्रकृतिर्द्विप्रकारैवभवति प्रकृत्यानियताःस्वयेतिदैव्यासुरीचोच्यतेनतदतिरिक्तोच्यतइतिप्रकृतिद्वैविध्यमेवनिदर्शयन्नासुरीमेवप्रकृतिंविशिष्यप्रतिपादयति हेयांशेपरिज्ञातेउपादेयांशस्तद्विलक्षणत्वेनज्ञातुंशक्यतइतिसूचयितुं द्वाविति लोकेस्मिन्संसारमंडलेभूतसर्गौभूतानांप्राणिनांसर्वेषांचसर्गौ सृज्यतेसंसृज्यतेगंधःपुष्पमिवप्राणिचित्तमनुबध्यतिष्ठतीतिसर्गःस्वभावस्तौसर्गौप्रकृतीदैवआसुरश्चेतिद्वावेवनातिरिक्तोस्तीत्यर्थः तयोःसर्गयोर्मध्येअभयमित्यादिनादैवोभूतसर्गोविस्तरशोविस्तरेणप्रोक्तः नत्वासुरस्तंमुमुक्षोर्हेयत्वेनविज्ञातव्यंमेमयावक्ष्यमाणंशृण्विति ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तामेवासुरींसंपदंप्रतिपादयतिद्वादशभिः तत्राद्येनतेषांशीलमाह प्रवृत्तिमिति शास्त्रदृष्टेकर्तव्येधर्मेप्रवृत्तिंचशास्त्रदृष्टानर्थहेतोरधर्मान्निवृत्तिंचआसुराआसुरस्वभावारजस्तमोगुणप्रधानाजनानविदुःधर्ममधर्मंचनजानंतीत्यर्थः ननुसत्यंवदधर्मंचरेत्यादिश्रुतौविद्यमानायांकथंतेधर्ममधर्मंचनजानंतीत्याशंकायां तेषांतत्राप्रमाणत्वबुद्ध्याविश्वासोनास्तीतिसूचयितुमाह नशौचमिति कर्तव्याकर्तव्यार्थज्ञानशून्यत्वेननिषिद्धरतेषुतेषुशौचंबाह्यमाभ्यंतरंचनास्ति तथैवआचारोपिनास्तिचकाराद्दयापिनास्ति सत्यंयथार्थभाषणंचनास्तिदयासत्यशौचाचाररहिताआसुराइत्यर्थः ॥ ७ ॥ स्वभावानुरूपंतेषांनिश्चयमाह असत्यमिति दयातपःसत्यशौचरहितास्तेआसुराजनायथास्वयमसत्यपरास्तथाजगत्सर्वमप्यसत्यंआहुःप्राहुः वेदाःवेदोक्तधर्मास्तत्फलभूतालोकाश्चसर्वंमिथ्यैवेतिवदंतीत्यर्थः ननुसुखदुःखादिभेदलक्षणंजगद्वैचित्र्यंदृश्यतेयतस्तत्कारणंधर्माधर्मौतन्मूलभूतोवेदश्चलोकाश्चसर्वंसत्यमित्यवगंतुंशक्यतइत्यतआह अप्रतिष्ठमिति प्रतिष्ठत्यनयेतिप्रतिष्ठाकारणंसु

प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचजनानविदुरासुराः ॥ नशौचंनापिचाचारोनसत्यंतेषुविद्यते ॥ ७ ॥
असत्यमप्रतिष्ठंतेजगदाहुरनीश्वरम् ॥ अपरस्परसंभूतंकिमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८ ॥

खदुःखादिवैचित्र्यहेतुभूतौधर्माधर्मौनप्रतिष्ठास्येत्यप्रतिष्ठंप्राहुर्नधर्माधर्मनिमित्तकंजगद्वैचित्र्यं किंतु वस्तुस्वभावादेवसुखदुःखादिवैचित्र्यमितिवदंतीत्यर्थः तथाअनीश्वरंचनयस्येश्वरउत्पत्तिकारणंतदनीश्वरंजगदाहुरित्यर्थः नन्वीश्वरस्यजगदुत्पत्तिकारणत्वानंगीकारेकथंप्रजासर्गइत्यतआह अपरस्परसंभूतमिति अपरश्चपरश्चअपरस्परंमिथुनंतस्मात्संभूतमपरस्परसंभूतंप्राहुः स्त्रीपुंसयोःसंयोगाज्जगत्सर्वंजातमितिवदंतीत्यर्थः ननुतयोरपिप्रेरकंनिमित्तकारणमीश्वरोभ्युपगंतव्यइत्यतआह कामहैतुकमिति प्रजासर्गेकामएवहेतुर्यस्यतत्कामहैतुकंकामहैतुकमेवकामहैतुकं तयोःप्रेरणेप्रजासृष्टौकामएवकारणंकिमन्यत्ततोन्यत्कारणंकिमस्तीतिप्राहुः दृष्टंत्यक्त्वाअदृष्टस्यधर्मादेरीश्वरस्यवाकारणत्वकल्पनानयुक्तेतिवदंतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवंतेषामासुराणांप्रत्यक्षैकमानवतांनिश्चयमुक्त्वानिश्चयस्यकार्यमाह एतामिति प्रागुपदिष्टामेतांलोकायतिकदृष्टिमवष्टभ्याऽवलंब्यनष्टा त्मानः कामक्रोधलोभमोहादिलक्षणेनरजस्तमोदोषेणनष्टस्तिरोहितआत्माविवेकबुद्धिर्येषांतेनष्टात्मानस्ततएवाल्पबुद्धयः अल्पेतुच्छेस्रगा दिविषयभोगेबुद्धिर्येषांतेऽल्पबुद्धयः यद्वा अल्पेमलमांसास्थिमयेदेहेअहमितिबुद्धिर्येषांतेदेहमात्रात्मदर्शिनः अतएवोग्रकर्माणःउग्रंक्रू रंशास्त्रविरुद्धंदेहपोषणैकप्रयोजनंपरहिंसाप्रधानंकर्मयेषांतेउग्रकर्माणः अतएवासुरास्ततएवाहिताःसाधूनांशत्रवः स्वयंजगतोनाशायज गतःस्थितिहेतुभूतवेदतदुक्तधर्मनाशायैवप्रभवंतिसमर्थाभवंतिनतुरक्षणायेत्यर्थः ॥ ९ ॥ जगन्नाशायकथंप्रभवंतीत्यतआह काममिति दुष्पूरं

एतांदृष्टिमवष्टभ्यनष्टात्मानोल्पबुद्धयः ॥ प्रभवंत्युग्रकर्माणःक्षयायजगतोऽहिताः ॥ ९ ॥
काममाश्रित्यदुष्पूरंदंभमानमदान्विताः ॥ मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान्प्रवर्तंतेऽशुचिव्रताः ॥१०॥
चिंतामपरिमेयांचप्रलयांतामुपाश्रिताः ॥ कामोपभोगपरमाएतावदितिनिश्चिताः ॥ ११ ॥

वर्षशतकोट्यापिविषयभोगेनपूरयितुंतर्पयितुमशक्यत्वात्दुष्पूरंकाममेकमेवाश्रित्यनतुधर्मं दंभमानमदान्विताःदंभोबहिर्धर्मिष्ठत्वचिह्नमा नःस्वस्मिन्नेवोत्कृष्टत्वाभिनिवेशः मदोविद्यैश्वर्यादिकृतश्चित्तविकारःविवेकनाशहेतुः स्वयमेतैरन्विताआसुरा मोहादसतिसद्बुद्धिर्मोहो ऽविवेकस्तस्मादसद्ग्राहान् असदनर्थमेवग्राहयंतिसंभावयंतीत्यसद्ग्राहास्तान्निश्चयान्वेदशास्त्रविरुद्धान्गृहीत्वा अशुचिव्रताःअशुचीन्यमं गलकराणिनरकाद्यनर्थकारणानिव्रतानिनियमायेषांतेऽशुचिव्रताभूत्वाजगतोनाशायप्रवर्तंते ॥ १० ॥ किंच चिंतामिति अपरिमेयां परिमातुमशक्यामियत्ताशून्यामित्यर्थः प्रलयांतांप्रलयश्चरमश्वासोंतोऽवधिर्यस्यास्तांमरणावधिकांचिंतांभोग्यसौष्ठवासौष्ठवसिद्ध्यसिद्ध्यालो

चनरूपामाश्रिताः कामोपभोगपरमाःकाम्यंतइतिकामाभोग्यपदार्थास्तेषामुपभोगएवपरमःनिरतिशयःपुरुषार्थःपुरुषत्वसिद्धेःफलंयेषांते कामोपभोगपरमाःएतावदितिनिश्चिताःपुमान्जनित्वामरणांतंसम्यग्विषयाननुभुंक्तइतियच्चेतावदेवपुंजन्मनःफलं देहपातस्यैवमोक्षत्वा न्नातःपरमंफलमितिनिश्चितंसिद्धांतोयेषांतेएतावदितिनिश्चिताःसंतःकामभोगार्थमीहंतेइत्युत्तरेणान्वयः ॥ ११ ॥ किंच आशेति आशापाश शतैर्बद्धाःआशाअप्राप्तार्थाभिलाषास्ताएवपाशाबंधनरज्जवस्तेषांशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाःआसुराःकामभोगार्थंकामानांस्रगादिविषया णांभोगार्थमेवनतुदानार्थंनापिधर्मार्थंच किंतु विषयानुभवायैवअन्यायेनशास्त्रविरुद्धेनमार्गेणकपटवंचनादिरूपेणार्थसंचयान्संपाद्यानी

आशापाशशतैर्बद्धाःकामक्रोधपरायणाः ॥ ईहंतेकामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥
इदमद्यमयालब्धमिमंप्राप्स्येमनोरथम् ॥ इदमस्तीदमपिमेभविष्यतिपुनर्धनम् ॥ १३ ॥ असौ
मयाहतःशत्रुर्हनिष्येचापरानपि ॥ ईश्वरोहमहंभोगीसिद्धोहंबलवान्सुखी ॥ १४ ॥ आढ्यो
भिजनवानस्मिकोन्योस्तिसदृशोमया ॥ यक्ष्येदास्यामिमोदिष्यइत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

हंतेकुर्वंतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ अन्यायेनार्थसंपादनपराणामासुरणांहृदयेसंकल्पप्रकारमाह इदमितित्रिभिः स्पष्टार्थः ॥ १३ ॥ किंच असावि ति ईश्वरोविद्याधनादिभिःसमर्थः सिद्धःपुत्रैःपौत्रैःपशुभिर्धनधान्यैःसंपन्नःकृतकृत्यः शिष्टंस्पष्टं ॥ १४ ॥ किंच आढ्यइति आढ्योबहुधनसं पन्नः अभिजनवाननूचानः यक्ष्येप्रतिष्ठार्थंधनार्थंजीवनार्थंवायागंकरिष्यामि दास्यामिस्तावकेभ्योनटविटादिभ्योनतुश्रोत्रियेभ्योबंधुभ्य श्च मोदिष्येदत्त्वाभुक्त्वासंतोषंप्राप्स्यामीत्येवमज्ञानविमोहिताःसदसद्विवेकाभावोऽज्ञानंतेनविविधंमोहिताःमोहंप्राप्ताः ॥ १५ ॥

एवंकामसंकल्पैर्विविधभावापन्नानांकामपराणांतत्प्रवृत्तेःफलमाह अनेकेति अनेकचित्तविभ्रांताः इदमद्यमयालब्धमित्येवंरूपैरनेकविधैश्चित्त विकारैर्विभ्रांताविविधंभ्रांताः मोहजालसमावृताःमोहःसदसद्विवेकाभावःसएवजालंमत्स्यानामिवावरणात्मकोनाशकश्चतेनसम्यगावृतास्ति रोहितविवेकास्ततएवकामभोगेषुविषयसेवायामेवप्रसक्ताः प्रकर्षेणसक्ताःपरिनिष्ठितान्क्वचित्स्वधर्मेततएवाशुचौश्लेष्मपूयरुदादिरूपत्वाद शुद्धेनरकेरौरवादौपतंति ॥ १६ ॥ ननुतेषामपिब्राह्मणत्वेनश्रुताध्ययनाध्यापनसंभवाद्वेदोक्तकर्मानुष्ठानसंभवाच्चकथमेतेषांवैदिकानामशु चिनरकपातइत्याशंकायांन श्रद्धयाग्निःसमिध्यतइति योवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वास्मिँल्लोकेजुहोतीत्यादिश्रुत्युक्तलक्षणाभावात्तैरविधिनाक्रि

अनेकचित्तविभ्रांतामोहजालसमावृताः ॥ प्रसक्ताःकामभोगेषुपतंतिनरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥
आत्मसंभाविताःस्तब्धाधनमानमदान्विताः ॥ यजंतेनामयज्ञैस्तेदंभेनाविधिपूर्वकम् ॥
॥ १७ ॥ अहंकारंबलंदर्पंकामंक्रोधंचसंश्रिताः ॥ मामात्मपरदेहेषुप्रद्विषंतोभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥

यमाणयज्ञैर्यज्ञाभासैर्नेश्वरःप्रीयते तन्नियमोल्लंघनप्रवृत्तत्वात्तेषामासुराणांनरकप्रापणमेवसिद्धमितिप्रतिपादयति आत्मेतिद्वाभ्यां धनमान मदान्विताःमानोगर्वःमदोमत्तताधनोत्कर्षसमुत्पन्नौमानमदौताभ्यांसमन्वितास्ततएवात्मसंभाविता आत्मनास्वेनैवनतुक्वचिदपिशिष्टैःसं भाविताःबहुकृतास्ततएवस्तब्धाउद्धताःनम्रताशून्यास्तेआसुरा नामयज्ञैर्नाम्नायज्ञैर्नतुवैदिकक्रिययालक्षणेनवाकिंत्वाभासयज्ञैरविधिपूर्वकं नियतकालमंत्रहोमर्त्विग्विवर्जितंदंभेनत्वमहत्त्वप्रसिद्ध्यैयजंतेनत्वीश्वरप्रीतिसिद्ध्यै ॥ १७ ॥ किंच अहंकारमिति अहमेवकुलशीलसंपन्नःसर्व शास्त्रपारगःसर्वज्ञोधर्मिष्ठःसर्वोत्तमइतियेनस्वमुत्कृष्टंमन्यतेसोसावहंकारस्तं बलंकामरागजंदर्पंदृप्ततां कामंक्रोधंचकारान्मोहलोभपारुष्या

दिबुद्धिदोषान्संश्रिताआत्मपरदेहेषुआत्मदेहेपरदेहेषुचमामात्मानंप्रत्यग्लक्षणंद्विषंतः ममांतर्यामित्वमनंगीकृत्यमांद्विषंतः यद्वा आत्मनो ममदेहादिव्यतिरिक्तत्वंनित्यत्वंचैतन्यमात्रत्वमकर्तृत्वमभोक्तृत्वंचानंगीकृत्यप्रकर्षेणद्विषंतःततएवाभ्यसूयकाआत्मनोदेहव्यतिरिक्तत्वनित्य त्वैकत्वपूर्णत्वाविक्रियत्ववादिनांसत्पुरुषाणांगुणेषुदोषारोपकाःलोकेयआसुराबौद्धाचाराःप्रभवंति ॥ १८ ॥ किंच तानिति मांद्विषतः स्वदेहपरदेहेषुमामात्मानंद्विषतस्ततएवक्रूरान् क्रूरकर्मणोदयासत्यशौचाचारशून्यानशुभानमंगलाचारनिरतान्ततएव नराधमान्तानासु रान्निरुक्तासुरसंपद्विशिष्टान्जनान्तत्कृतदुष्कर्मभिःसंसारेषुसंसारमार्गेषु यद्वा संस्रियंतेभुज्यंतइतिसंसाराजननमरणादिखेदास्तेष्वनुभा व्येषुसत्सुतदनुभूत्यैआसुरीष्वेवातिक्रूरासुशुनकसूकरसर्पव्याघ्रादियोनिषुक्षिपामि तत्कर्मानुरूपामेवशुनकादियोनिमजस्रंपुनःपुनःप्राप

तानहंद्विषतःक्रूरान्संसारेषुनराधमान् ॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिषु ॥ १९ ॥
आसुरींयोनिमापन्नामूढाजन्मनिजन्मनि ॥ मामप्राप्यैवकौंतेयततोयांत्यधमांगतिम् ॥ २० ॥

याम्यहमीश्वरोमदाज्ञाछेदिनोजनानित्यर्थः ॥ १९ ॥ ननुशुनकादियोनिषुप्रवेशितानामपितेषांबहुजन्मनामंतेमोक्षःस्यादेवेत्याशंकायां न इमानिक्षुद्राण्यसकृदावर्तीनिभूतानिभवंति जायस्वम्रियस्वेतिश्रवणाद्वेदविरुद्धाचारनिरतानांपापिष्ठानांतेषांपुनःपुनर्जननमरणेविना नकदाचिदपिमत्प्राप्तिरस्तीत्याह आसुरीमिति अनेकचित्तविभ्रांताःकामभोगप्रसक्ताअशुचिव्रतामूढाः स्वकीयदोषातिशयादेवजन्मनि जन्मनिप्रतिजन्माप्यासुरीमेवयोनिमापन्नाःसंतो मामप्राप्य अत्रमामितिमच्छब्देनस्वप्राप्तिसाधनंलक्ष्यतेमांमत्प्राप्तियोग्यंमानवंदेहमप्राप्यै व ततोप्यासुरयोन्यपेक्षयाधमांनिकृष्टांवृक्षपाषाणादिरूपांवापैशाचींवागतिंगम्यतइतिगतिस्तनुंयांति नतुतामेवपुनःशुनकादियोनिमपि प्राप्नुवंतीत्यर्थः प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचजनानविदुरित्यारभ्य ततोयांत्यधमांगतिमित्यंतेनग्रंथेनरजस्तमोदोषदूषितांतरंगाणामासुराणांयासंपत्त

स्याःफलमधोधःपतनंविनाकदाचिदपिश्रेयःप्राप्तिर्यस्मान्नास्ति तस्माद्बुद्धिमान्सदासदसद्विवेकीपुरुषःपुरुषत्वसिद्धेःसाफल्यायस्वयंविवेक भ्रंशहेतोर्दुर्योनिप्राप्तेःपूर्वमेवासुरसंपत्तेरविषयोभूत्वा सदासदसद्विवेकवैराग्याभ्यांपरमपुरुषार्थाययतेतेतिसूचितंभवति तेनासुरसंपद्बंधायैव नक्वचिन्मोक्षायेतिसिद्धं ॥ २० ॥ प्रतिपादितायास्त्वासुरसंपत्तेःसर्वस्वमत्रैवपर्यवसितमेतत्त्रितयेपरित्यक्ते प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनाऽऽसुरीसंपत्सर्वापिपरित्यक्तास्यात्ततोमुमुक्षोरवश्यमेतत्त्रितयंत्यक्तव्यमेतत्त्यक्त्वास्वधर्मेणश्रेयःसाधनमनुतिष्ठतःपुंसःपरमपुरुषार्थःसिध्यतीतिप्रतिपादयति त्रिविधमिति द्वाभ्यां नरत्वेनोत्कृष्टजन्मवतांनराणांनिरतिशयमकंदुःखंयत्रतन्नरकंशुनकसूकरादिनीचयोनिः नरकमितिशकंध्वादिकंरूपं तस्यनरकस्यश्वादिनिकृष्टयोनिरूपस्यप्राप्तेःकामःक्रोधोलोभइतित्रिविधंत्रिप्रकारकमेवद्वारंप्रवेशमार्गः नैवैतादृशंद्वारमन्यदस्तीत्यर्थः ननुकामादीनांनीचयोनिप्राप्तिद्वारत्वमस्तुततःकानोहानिरित्याशंकायामाह नाशनमिति जन्मांतरेनेककृतपुण्यातिशयान्मनुष्यत्व

त्रिविधंनरकस्यैतद्द्वारंनाशनमात्मनः ॥ कामःक्रोधस्तथालोभस्तस्मादेतत्त्रयंत्यजेत् ॥ २१ ॥

पुरुषत्वब्राह्मणत्ववेदाद्यधीतिमत्त्वविवेकित्वलक्षणं मोक्षसौधांतमारूढस्यात्मनःस्वस्याधिकारिणोमुमुक्षोःकामादित्रयमेतत्पुरुषार्थस्यनाशकंभवतिधर्माधर्मकर्तव्याकर्तव्यार्थानर्थबंधमोक्षविवेकविज्ञानंनाशयतीत्यर्थः नहिकामाकुलस्यक्रोधाविष्टस्यवालोभग्रहग्रस्तस्यवाधर्माधर्मादेर्विवेकविज्ञानंभवति तदभावेपुरुषोविनश्यत्येव मनुष्यत्वाद्युत्कृष्टमोक्षसाधनसंपत्त्यामोक्षसौधांतमारूढोपिप्रमादेनतालारूढइवकामादिभिरधःपातितःसन्निःशेषंविनश्यति नह्युच्चात्पतितस्यस्वरूपनाशंविनाकिंचिच्छेषंसिध्यत्यतएवोच्यतेनाशनमात्मनइति यस्मादेवंकामादीनांप्रभावस्तस्मान्मुमुक्षुर्विवेकसंपन्नस्तत्स्वभावंज्ञात्वा स्वाविनाशायचंडालमिवकामं कृष्णसर्पमिवक्रोधं मलमिवलोभंचैतत्त्रयंदूरतस्त्यजेन्न तेषांगोचरोभवेदित्यर्थः ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवंकामादीनामधर्मप्रवृत्तिहेतुतयानरकद्वारत्वंमुमुक्षुत्याज्यत्वंचप्रतिपाद्यचैतैर्विमुक्तःश्रेयःसाधननिष्ठोभूत्वाश्रेयःप्राप्नोतीत्याह एतैरिति नरोमुमुक्षुरधिकारीब्राह्मणादिर्विद्वान् तमोद्वारैःतमसोनरकस्यद्वारैर्द्वारभूतैस्त्रिभिरेतैःकामक्रोधलोभैर्विमुक्तो विशिष्यनिर्मुक्तःसन्नात्मनःस्वस्यश्रेयःसाधनंस्वाधिकारानुरूपंस्वाश्रमोचितंधर्मंवैदिकंवाश्रवणादिकंवायदाचरतिसम्यगनुतिष्ठति ततस्तेनैवानुष्ठानेनचित्तशुद्धिद्वारासमुत्पन्नात्मज्ञानेनपरांगतिंविदेहमुक्तिंयातिगच्छतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ एवंदंभदर्पातिमानाद्यासुरसंपत्तिमतांवेदशास्त्रविधिमुल्लंघ्यतदुक्तधर्माधर्मानुदस्य तत्फलप्रदातारंचापीश्वरमनादृत्ययथेष्टंकामोपभोगेषुपरस्वहरणादौचप्रवृत्तानांपापिष्ठानांपुनरारोहवर्जितमधःपतनंप्रतिपाद्यस्वाज्ञानुल्लंघनायपुनरपियएवमेवप्रवर्ततेसोप्यधोलोकमेवगच्छतिनमुक्तिवार्तांस्वप्नेपिविंदतीत्युक्तमेवार्थंद्रढयति यइति यःश्रुताध्ययनसं

एतैर्विमुक्तःकौंतेयतमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ॥ आचरत्यात्मनःश्रेयस्ततोयातिपरांगतिम् ॥ २२ ॥
यःशास्त्रविधिमुत्सृज्यवर्ततेकामकारतः ॥ नससिद्धिमवाप्नोतिनसुखंनपरांगतिम् ॥ २३ ॥

पन्नोब्राह्मणादिरधिकारीशास्त्रविधिं विधीयतेअपूर्वोर्थोबोध्यतेनेनेतिविधिः अग्नीषोमीयंपशुमालभेत नकलंजंभक्षयेदित्येवंकर्तव्याकर्तव्यार्थप्रकाशकंशास्त्रविधिंचोदनाविधिंनिषेधंचोत्सृज्याविचार्य शास्त्रविधिमुपेक्ष्येत्यर्थः कामकारतःकामनयायथेच्छंवर्ततेशास्त्रनियममुल्लंघ्यस्वेच्छानुरूपंश्रद्धाविधुरंधर्मानुष्ठानंयःकरोतीत्यर्थः सकामायत्तप्रवृत्तिःपुरुषःसिद्धिमविधिनाकृतत्वात्तैःकर्मभिश्चित्तशुद्धिंनाप्नोति विध्युक्तस्यैवकर्मणःफलावश्यंभावित्वनियमात्ततएवस्वर्गीयंचसुखंनप्राप्नोति कर्मणांमुक्तिसाधनत्वाभावात्परांगतिंमोक्षंचापिनाप्नोति यथेच्छमविधिनाकर्मकुर्वाणःस्वर्गापवर्गोभयभ्रष्टोभवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शास्त्रविधिनैवकर्मणांकर्तव्यत्वंनिर्धारयन्नध्यायमुपसंहरति तस्मादिति यस्मादशास्त्रीयाणांकामैकनिबंधनानांकर्मणांफलाभावोनिश्चितस्त स्मात्तेमुमुक्षोःकार्याकार्यव्यवस्थितौ कर्तव्याकर्तव्यार्थयोर्व्यवस्थापनेइदमेवमनेनकर्तव्यमिदंतुनकर्तव्यमित्येवमनुष्ठेयाननुष्ठेयार्थनिर्णयेश्रुति स्मृतिलक्षणमेवशास्त्रंप्रमाणं तत्तदर्थप्रमापकंदेशकालमंत्रतंत्रदेवताद्रव्यर्त्विगादिज्ञानस्यहेयद्रव्यज्ञानस्यचकारणमित्यर्थः यतएवंततःकर्मभू मौकर्माधिकारीदैवसंपत्त्यापरित्यक्तकामादिदोषस्त्वमधीतविदितवेदवेदार्थःसन्शास्त्रविधानोक्तं शास्त्रविधिदृष्टमेवकर्मज्ञात्वाममेदंशास्त्री

तस्माच्छास्त्रंप्रमाणंतेकार्याकार्यव्यवस्थितौ ॥ ज्ञात्वाशास्त्रविधानोक्तंकर्मकर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥
इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेसुरासुरसंपत्तियोगो नामषोडशोध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

यंकर्मकर्तव्यमितिशास्त्रतोविज्ञायैव स्वीयंकर्मकर्तुमर्हसि नान्यथाकर्मफलवैगुण्यापत्तेरित्यनेनस्ववर्णाश्रमोचितंकर्मशास्त्रेणविज्ञायमुमुक्षुणा कर्तव्यमितिसिद्धं ॥ २४ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानंदात्मसरस्वतीशिष्यश्रीशंकरानंदसरस्वतीकृतौगीतातात्पर्यबो धिन्यांषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ अथश्रीमद्भगवद्गीताटीकायांतात्पर्यबोधिन्यांसप्तदशाऽध्यायप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ एवंदैवासुरसंपद्विभागंतत्स्वरूपंतत्फलंचासुराणाज्ञानानधिकारित्वबोधनायासुरसंपत्तिमतां कामसंकल्पगुणकर्माणिच फलंचविशिष्यप्रतिपाद्य मुमुक्षोःशास्त्रज्ञानेनैवकर्मकर्तव्यमितिनिरूप्याधुनाशास्त्रार्थानभिज्ञानामपि शास्त्रीयमेवकर्मकामकारंविनाश्रद्धयाकुर्वतामपिमुमुक्षूणां सात्विकेष्वेवाहारयज्ञतपोदानादिषुप्रतिष्ठितानांज्ञानाधिकारः शमदमादिषट्कसंपत्त्याप्राप्तज्ञानेनमोक्षाधिकारश्चयुज्यतइतिबोधयितुंसप्तदशाध्यायआरभ्यते तत्रादौ यःशास्त्रविधिमुत्सृज्येति तस्माच्छास्त्रंप्रमाणंतइतिशास्त्रविधिंज्ञात्वापितमुत्सृज्यकामकारेणयःप्रवर्तते सआसुरस्तस्यनचित्तशुद्धिर्नचज्ञानंनापितत्फलंचसिध्यतीतिश्रुत्वा शास्त्रार्थमजानतांकामकारंविनैवश्रद्धयाकर्माणिकुर्वतांपुरुषाणांदैवीवासुरीवाकावासंपत्तिःकागतिस्तेषामितिजिज्ञासुरर्जुनउवाच यइति येसामान्याःपुरुषाःशास्त्रविधिंश्रुतिस्मृतिलक्षणंशास्त्रंतद्विधिंविधानंश्रौतस्मार्तसूत्राध्ययनतदर्थपरिज्ञानाभावादनुष्ठानविधिमुत्सृज्याविज्ञाय श्रद्धयावृद्धव्यवहारसंदर्शनसमुत्पन्नयास्तिक्यबु

अर्जुनउवाच ॥ येशास्त्रविधिमुत्सृज्ययजंतेश्रद्धयान्विताः ॥ तेषांनिष्ठातुकाकृष्णसत्वमाहोरजस्तमः ॥ १ ॥

द्ध्याविनैवकामकारंवैदिकेषुनियतेषुकर्मस्वत्यंतविश्वासेनान्विताःसंतो वैदिकेनकर्मणादेवान्यजंतेशास्त्रार्थमज्ञात्वापिश्रद्धयाभक्त्याचश्रौतंस्मार्तंचकर्मयेकुर्वंतीत्यर्थः तेषांश्रद्धयाकर्मणिवैदिकेप्रवृत्तानांपुरुषाणांनिष्ठास्थितिःकाकिंलक्षणा सत्वमाहोरजस्तमइतिकारणेनकार्यंगृह्यते तुशब्दःपूर्वव्यावृत्त्यर्थः तेषांतुनिष्ठावृत्तिःसात्विकीवाउतराजसीकिंतामसीवाकथ्यतामिति अत्रसत्वशब्देनदैवसंपत्तिःरजस्तमःशब्देनासुरसंपत्तिर्विवक्षिता दैवासुरसंपत्तेरधिकारविचारेप्रक्रांतत्वात्तेषांसंपद्दैवीवाप्युतआसुरीवेतिप्रश्नार्थः ननुयःशास्त्रविधिमुत्सृज्येत्यनेनैववचनेन शास्त्रविधिमुत्सृज्ययःप्रवर्ततेसआसुरइत्येतेषामप्यासुरत्वमुक्तमेव पुनस्तेषांनिष्ठातुकाकृष्णेत्यर्जुनस्यप्रश्नोऽनुपपन्नएवेतिचेत्सत्यं यद्यपिशास्त्रविध्युत्सर्जनमुभयत्रसममेवतेषामेतेषांच तथापिश्रद्धान्वितत्वविशेषणविशिष्टत्वात्तेषामेतेषांचविशेषोविद्यते कामकारतइतितत्रकामकारत्व

विशेषणविशेषोपपत्तेश्च शास्त्रविधिमुत्सृज्येतिज्ञात्वाशास्त्रोल्लंघनदोषविशेषाच्चतेषामेतेषांचभेदोविद्यतएव ननुशास्त्रविध्युत्सर्जनमत्रापिचविद्यतएवेतिचेन्न शास्त्रविध्युत्सर्जनपदेनात्रशास्त्रार्थापरिज्ञानंविवक्षितंनतुज्ञात्वाविध्युल्लंघनं ननुतर्हिशास्त्रार्थानभिज्ञानांमूढानांकथंवैदिककर्मणिप्रवृत्तिरितिचेदुच्यते यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनइतिन्यायेनज्ञानकर्मवृद्धप्रवृत्तिसंदर्शनेनमूढानामपिश्रद्धावतांसहुद्धीनां वैदिककर्मप्रवृत्तिरुपपद्यते यतिभ्योवृद्धेषुनमत्सुसत्सुबालानांनमनक्रियायथा ततस्तेषामेतेषांचविशेषणभेदाद्भेदःसिध्यति ततएवार्जुनेनपृष्टं तेषांनिष्ठातुकाकृष्णेत्यतोनकाचिदप्यत्रानुपपत्तिः ॥ १ ॥ कारणेज्ञातेकार्यंबोधयितुंशक्यंनत्वज्ञातेसत्यतःकारणश्रद्धाभेदज्ञापनेननिष्ठाभेदंबोधयितुं श्रीभगवानुवाच त्रिविधेति देहिनांप्राणिनांश्रद्धासात्विकीराजसीचतामसीचेतित्रिविधैवत्रिप्रकारात्रिधैवभिन्नाभवतीत्यर्थः श्र

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिविधाभवतिश्रद्धादेहिनांसास्वभावजा ॥ सात्विकीराजसीचैवतामसीचेतितांशृणु ॥ २ ॥ सत्वानुरूपासर्वस्यश्रद्धाभवतिभारत ॥ श्रद्धामयोयंपुरुषोयोयच्छ्रद्धःसएवसः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

द्धायास्त्रैविध्यसिद्धौकारणमाह स्वभावजेति आयुः कर्मचवित्तंचविद्यानिधनमेवच पंचैतानिविलिख्यंतेगर्भस्थस्यैवदेहिन इत्यनेनप्राग्भवीयपुण्यापुण्यादिसंस्कारःस्वभावःस्वेनसहभवतीतिस्वभावस्तस्माज्जातास्वभावजा यद्वा स्वभावःसत्वरजस्तमोगुणात्मिकाप्रकृतिस्तस्माज्जातास्वभावजा ततएवसत्वादिगुणभेदाच्छ्रद्धायाअपिसात्विकीराजसीतामसीचेतिभेदउपपद्यतइत्यर्थः यत्प्रधानक्रियायांवर्तमानानांदेहिनांनिष्ठांत्वंपृच्छसितांश्रद्धांमयोच्यमानांशृणुश्रद्धासंभूतिप्रकारंशृण्वित्यर्थः ॥ २ ॥ तदाह सत्वेति सत्वानुरूपासत्वमितिरजस्तमसोरुपलक्षणं सत्वरजस्तमोगुणानामनुरूपागुणत्रयभेदानुवृत्ता सर्वस्यप्राणिजातस्यश्रद्धाभवतिपुण्यापुण्यकर्मवशादंतःकरणविजृंभितसत्त्वादि

गुणभेदमाश्रित्यैवपुरुषाणांश्रद्धाभवतिनतुपुरुषभेदमाश्रित्येत्यर्थः ननुसत्वादिगुणानुगुण्येनप्राणिनांश्रद्धाभवतुप्रकृतेकिमायातमित्याकांक्षायामाह श्रद्धामयइति अयमितिदृष्टव्यवहारोगृह्यते अयंप्रत्यक्षःव्यवहारविषयःपुरुषःश्रद्धामयः अधिकृतेपुरुषेश्रद्धाप्राचुर्येणदृश्यतेततोयंश्रद्धामयःश्रद्धाप्रधानत्वाच्छ्रद्धामयइत्युच्यतइत्यर्थः ननुपुरुषस्यश्रद्धामयत्वेसिद्धेपिकानिष्ठेत्युक्तेःकिमुत्तरमित्याकांक्षायामाह यइतियोधिकारीपुरुषःस्वधर्मनिष्ठोयच्छ्रद्धःयद्गुणसंभावितश्रद्धावान्भवति सपुरुषःसएवतद्गुणएवभवतिसत्वगुणसंभावितश्रद्धावान्सात्विकःरजोगुणसंभावितश्रद्धावान्राजसस्तमोगुणसंभावितश्रद्धावान्तामसोभवतीत्यर्थः यद्यपिश्रद्धासत्वस्यैवधर्मोनतुरजस्तमसोस्तथापितयोःप्राधान्येसत्यपितत्रसत्वस्योपसर्जनत्वसंभवात्तद्वत्स्वपितद्धर्माभासःश्रद्धाभासिकीसंभवत्यतएवोच्यतेयोयच्छ्रद्धःसएवसइति एतेनसत्वर

यजंतेसात्विकादेवान्यक्षरक्षांसिराजसाः ॥ प्रेतान्भूतगणाश्चांन्येयजंतेतामसाजनाः ॥ ४ ॥
अशास्त्रविहितंघोरंतप्यंतेयेतपोजनाः ॥ दंभाहंकारसंयुक्ताःकामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

जस्तमोगुणसंभावितश्रद्धावतांतेषांनिष्ठाक्रमात्सात्विकीराजसीतामसीचेत्युत्तरंसूचितंभवति ततःसिद्धंसात्विकानांदैवीसपद्राजसंतामसानांत्वासुरीसंपदिति ॥ ३ ॥ एवंसत्वरजस्तमःसंभावितश्रद्धावतांपुरुषाणांसात्विकीराजसीतामसीचप्रकृतिरितिसूचयित्वा तेषांप्रकृत्यनुरूपाणिकर्माण्याह कर्मणालिंगेनतेषांस्वभावोज्ञातव्यइतिसूचयितुं यजंतइति सात्विकाः श्रोत्रियादेवसंपत्तिमंतोदेवानग्न्यादीन्वैदिकेनकर्मणायजंतेसात्विक्याश्रद्धया तदन्येराजसास्तामसाश्चासुरसंपत्तिमंतोराजस्यातामस्याचश्रद्धयायक्षरक्षांसिपिशाचान्भूतगणांश्चयजंते ॥ ४ ॥ राजसानांतामसानांचासुरमेवधर्मंप्रतिपादयति अशास्त्रेतिद्वाभ्यां दंभोमंत्रतंत्रवेषभाषादिबाह्यपरिकराटोपः अहंकारःकुलशीलविद्याश्रमादिभिरुत्कृष्टोहमित्यंतःकरणाटोपस्ताभ्यांसंयुक्ताः कामरागबलान्विताःकामाःऐहिकामुष्मिकभोग्यपदार्थाःरागस्ते

षामुपभोगेच्छाबलमिच्छावेगस्तैःसम्यगन्वितास्ततएवाचेतसोविवेकिनोयेमूढाः शरीरस्थंस्थूलशरीरउदरेचान्यत्रविद्यमानंभूतग्रामंस्थूलसूक्ष्मरूपप्राणिसमुदायं यद्वा प्राणेंद्रियग्रामंकर्षयंतोऽन्नरसाद्यभावेनशोषयंतो मांचैवांतःशरीरस्थमंतःशरीरंबुद्धिःतत्रसर्वप्रकाशकतयाविद्यमानंमांचापिप्रत्यग्रूपंकर्षयंतो मनोबुद्धींद्रियाणामुपवासकृतातिश्रांत्याप्रवृत्त्युपरमेसत्यात्मचैतन्यस्यस्फुरणंनभवति तदभावएवास्यप्रत्यगात्मनःकृशीकरणंतत्कुर्वतःसंतोयेजनाः अशास्त्रविहितंनशास्त्रविहितंअशास्त्रविहितंघोरंपीडाकरंतपस्तप्यंते उपवासव्रतादिनाकायशोषणंकामरागबलानुरूपयाश्रद्धयायेकुर्वंतीत्यर्थः तानासुरनिश्चयान्आसुराणांनिश्चयोयेषांतानासुरनिश्चयान्विद्धिदुष्करव्रतानासुरान्विजानीहीत्यर्थः एतेनाभासश्रद्धावतांराजसानांतामसानांचासुर्येवसंपदितिसूचितं तेनसात्विकानांदैव्येवसंपदितिसिद्धं ॥ ५ ॥ ६ ॥

कर्षयंतःशरीरस्थंभूतग्राममचेतसः ॥ मांचैवांतःशरीरस्थंतान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥ आहारस्त्वपिसर्वस्यत्रिविधोभवतिप्रियः ॥ यज्ञस्तपस्तथादानंतेषांभेदमिमंशृणु ॥ ७ ॥ आयुःसत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ॥ रस्याःस्निग्धाःस्थिराहृद्याआहाराःसात्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

एवंश्रद्धाभेदेनदेवादियजनभेदेनशास्त्रीयाऽशास्त्रीयकर्मानुष्ठानेनच सात्विकाराजसास्तामसाज्ञातव्याइतिसूचयित्वाऽधुनात्वाहारेणयज्ञेनतपसादानेनचतेज्ञातव्याइतिसूचयितुमाहारयज्ञतपोदानादीनांसत्वादिगुणभेदेनत्रैविध्यंप्रतिपादयति सात्विकैर्मुमुक्षुभिःसात्विकाएवाहारादयश्चित्तशुद्धयेकर्तव्यानत्वितरइतिज्ञापयितुंचआहारस्त्विति स्पष्टोर्थः ॥ ७ ॥ आयुरिति आयुषोज्योगंजीवनस्यसत्वस्यांतःकरणस्यतत्स्फूर्तेर्बलस्यदेहेंद्रियशक्तेरारोग्यस्यरोगानुदयस्य सुखस्यसंतोषस्यप्रीतेश्चक्षुःप्रीतेर्विवर्धनाःवर्धकाः रस्याःरसोपेतामधुराःस्निग्धाःस्नेहयुक्ताःस्थिराःसारवत्तराःहृद्यामनोरमाआहाराःसात्विकप्रियाः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ चिरं.

no 136
18.6.61.

कट्विति अतिशब्दःकट्वादिभिःप्रत्येकंसंबध्यतेअतिकटुरतितिक्तोनिंबादिः कटुकस्तिक्तशब्देनोच्यतेअत्यम्लोतिलवणोत्युष्णः अतितीक्ष्णोबृहन्मरीचिःरुक्षोनिःस्नेहः प्रियंग्वादिः विदाहीसर्षपादिःसद्योदुःखप्रदाःपश्चाच्छोकरोगप्रदा आहाराराजसस्येष्टाः ॥ ९ ॥ यातेति यातयामंमंदपक्वंगतरसंअतिपक्वंपूतिदुर्गंधिपर्युषितंपुरातनंउच्छिष्टंभोजनशेषंअमेध्यमयज्ञशेषंभोजनंतामसप्रियं ॥ १० ॥ अफलेति यष्टव्यमेवानेनममेश्वरप्रीतिलक्षणःपुरुषार्थःसिध्यतीतिमनःसमाधायमनसोनैश्चल्यमापाद्य श्रद्धाभक्तिभ्यामफलाकांक्षिभिर्निष्कामैःश्रोत्रियै

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरुक्षविदाहिनः ॥ आहाराराजसस्येष्टादुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥
यातयामंगतरसंपूतिपर्युषितंचयत् ॥ उच्छिष्टमपिचामेध्यंभोजनंतामसप्रियम् ॥ १० ॥ अ
फलाकांक्षिभिर्यज्ञोविधिदृष्टोयइज्यते ॥ यष्टव्यमेवेतिमनःसमाधायससात्विकः ॥ ११ ॥
अभिसंधायतुफलंदंभार्थमपिचैवयत् ॥ इज्यतेभरतश्रेष्ठतंयज्ञंविद्धिराजसम् ॥ १२ ॥ विधि
हीनमसृष्टान्नंमंत्रहीनमदक्षिणम् ॥ श्रद्धाविरहितंयज्ञंतामसंपरिचक्षते ॥ १३ ॥ देवद्विजगुरुप्रा
ज्ञपूजनंशौचमार्जवम् ॥ ब्रह्मचर्यमहिंसाचशारीरंतपउच्यते ॥ १४ ॥

स्तंत्रमंत्रार्थवेदिभिर्विधिदृष्टोविध्युक्तनियमोपेतोयोयज्ञइज्यतेससात्विकोयज्ञइत्यर्थः ॥ ११ ॥ अभिसंधायेति स्वर्गादिफलार्थंवादंभार्थंवाक्रियमाणोयज्ञोराजसइत्यर्थः ॥ १२ ॥ विधिहीनमिति स्पष्टोर्थः ॥ १३ ॥ शारीरादिभेदेनतपसस्त्रैविध्यमाह देवेति त्रिभिः देवाअग्न्यादयःद्विजाःश्रोत्रियाःगुरवःपित्राचार्योपाध्यायाद्याः प्राज्ञाःब्रह्मविदःप्राज्ञाइतिद्विजातिभ्यःपृथग्ग्रहणंप्राज्ञत्वमीश्वरप्रसादातिशयेनशतकोटिजन्मार्जितपुण्यविशेषातिशयलब्धेनजात्यंतरीयाणामपिसंभवति धर्मव्याधादिषुतद्दर्शनात्ततोजात्यंतरीयाणामपितेषांभक्त्यासमाराध्य

त्वबोधनार्थंतेषांपूजनं प्रणामशुश्रूषान्नादिभिराराधनं शौचंबाह्याभ्यंतरशुद्धिः आर्जवंकर्तव्येकर्मणिसाधुषुचसर्वत्रमनोवाक्कायकर्मणामेकरूपता ब्रह्मचर्यमनिषिद्धकालरतिः अहिंसाप्राण्यपीडनं चशब्दःसमुच्चयार्थः तदेतत्सर्वंशरीरनिर्वर्त्यत्वाच्छारीरंतपउच्यते ॥ १४ ॥ अनुद्वेगेति अनुद्वेगकरंअपरुषंसत्यंयथार्थभाषणंप्रियंमनःश्रवणानंदकरं हितंपुरुषार्थकारिवाक्यं अनुद्वेगकरंचसत्यंहितंप्रियंचेतिवाक्यचतुर्विधविशेषणसमुच्चयार्थश्चकारः अनुद्वेगकरत्वसत्यत्वप्रियत्वहितत्वविशेषणचतुष्टयविशिष्टस्यैववाक्यस्योच्चारितत्वेवाङ्मयतपस्त्वंसिध्यति यथाउदात्तादिस्वरचतुष्टयानुवृत्तस्यैववेदस्यवेदत्वंनान्यथा तद्वत्तन्नैवैकेनद्वाभ्यांवात्रिभिर्वाविशेषणैर्वियुक्तस्योच्चारणेनतपस्त्वंसंभवत्यतोमुमुक्षुर्विशेषणचतुष्टयविशिष्टमेववचनंवदेदितिसिद्धं ब्रह्मयज्ञस्यापिवाङ्मयेतपस्यंतर्भावइत्याह स्वाध्यायाभ्यसनंचेति प्राङ्मुखत्वपवित्रपाणित्वादि

अनुद्वेगकरंवाक्यंसत्यंप्रियहितंचयत् ॥ स्वाध्यायाभ्यसनंचैववाङ्मयंतपउच्यते ॥ १५ ॥
मनःप्रसादःसौम्यत्वंमौनमात्मविनिग्रहः ॥ भावसंशुद्धिरित्येतत्तपोमानसमुच्यते ॥ १६ ॥

नियमविशिष्टंस्वाध्यायस्याभ्यसनमावृत्तिरपितपएवेत्यर्थः वाङ्मयंतदपिवाचानिर्वर्त्यमानत्वाद्वाङ्मयंतपउच्यते चकारात्स्तोत्रपाठादिरपिवाङ्मयंतपएवभवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ मनइति मनःप्रसादःमनसोविषयेभ्योविश्लिष्याविकारात्मनैकत्रावस्थानंप्रसादः सौम्यत्वंउपकारिण्यपकारिण्यपीष्टेप्यनिष्टेचपक्षपातरहितत्वेनमनसोवस्थानंसौम्यत्वमक्रूरतावा मौनंमुनेर्भावोमौनंसगुणस्यवानिर्गुणस्यवाप्यनुसंधानपरत्वंमौनंध्यानपरायणएवमुनिस्तद्भावएवमौनंनतुवाङ्मात्रनिरोधः अन्यथापश्वादीनामपितद्वत्तापत्तेः आत्मविनिग्रहआत्मनोमनसोविनिग्रहोविषयेषुप्रवृत्तिनिरोधनं भावसंशुद्धिःभाव्यतेर्थोनेनेतिभावोंतःकरणंतस्यरागद्वेषादिदोषसंश्लेषाभावापादनंभावसंशुद्धिरित्येतत् सर्वंमनएकसाध्यत्वान्मानसंतपउच्यतेमहर्षिभिरित्यर्थः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उक्तस्यैवतपसस्त्रिविधस्यसत्वादिगुणभेदेनत्रैविध्यमाह श्रद्धयेति युक्तैरेकाग्रचित्तैःपरमेश्वरभक्तियुक्तैरतएवाफलाकांक्षिभिर्नरैःपरयाश्रद्धया तप्तंतत्त्रिप्रकारकंतपः सात्विकंसत्वगुणसंभावितातिश्रद्धयानिष्पादितत्वात्सात्विकमितिपरिचक्षते कथयंतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ सत्कारेति सत्कारमानपूजार्थंसत्कारार्थंमानार्थंपूजार्थंच सत्कारःसाधुरयंविद्वान्ब्राह्मणइतिस्तुत्यर्थं मानोबहुमानस्त्वभ्युत्थानादिस्तत्प्रयोजनार्थं पूजागंधपुष्पदक्षिणाभिःस्वपूजातदर्थंच दंभेनवेषभाषादिप्रकाशनेनदांभिकैर्यत्तपःक्रियतेतत्तपइहास्मिन्लोकेएवफलप्रदंभवति तच्चाध्रुवंदेहमात्रोपयोगित्वादध्रुवंतत्रापिचलंतात्कालिकफलंक्षणिकमेवंलक्षणंयत्तपस्तद्राजसमितिमहर्षिभिःप्रोक्तमित्यर्थः ॥ १८ ॥ मूढग्राहेणेति मूढग्राहेणअ

श्रद्धयापरयातप्तंतपस्तत्त्रिविधंनरैः ॥ अफलाकांक्षिभिर्युक्तैःसात्विकंपरिचक्षते ॥ १७ ॥
सत्कारमानपूजार्थंतपोदंभेनचैवयत् ॥ क्रियतेतदिहप्रोक्तंराजसंचलमध्रुवम् ॥ १८ ॥
मूढग्राहेणात्मनोयत्पीडयाक्रियतेतपः ॥ परस्योत्सादनार्थंवातत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥
दातव्यमितियद्दानंदीयतेनुपकारिणे ॥ देशेकालेचपात्रेचतद्दानंसात्विकंस्मृतम् ॥ २० ॥
यत्तुप्रत्युपकारार्थंफलमुद्दिश्यवापुनः ॥ दीयतेचपरिक्लिष्टंतद्राजसमुदाहृतम् ॥ २१ ॥

र्थानर्थस्वरूपानभिज्ञोमूढस्तस्यग्राहस्त्वहमेवबुद्धिमानित्यभिनिवेशोमूढग्राहस्तेनात्यंतमूढबुद्ध्या स्वस्यपीडयाकायक्लेशेनयदुक्तंत्रिविधंतपःक्रियते कायक्लेशमात्रैकप्रयोजनंअथवापरस्योत्सादनार्थमाभिचारिकक्रिययाशत्रुविनाशार्थंवायत्करोति तत्तपस्तामसंतमःसंभावितश्रद्धानिष्पादितत्वात्तामसमितिमुनिभिरुदाहृतमित्यर्थः ॥ १९ ॥ दानस्यत्रैविध्यमाह दातव्यमितित्रिभिः स्पष्टोऽर्थः ॥ २० ॥ दयिति परिक्लिष्टं लोभातिशयेनांतःकरणक्लेशसंयुक्तंयत्तद्दानंराजसं ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अदेशेति असत्कृतमर्घ्यपाद्यादिभिरनर्चितमवज्ञातमवमानप्रयुक्तंदानं यत्तत्तामसमितिमुनिभिरुदाहृतं ॥ २२ ॥ ननुदेशकालपात्रद्रव्यमंत्रतंत्रादिस्वरूपंज्ञात्वायथाशास्त्रंवैदिकंकर्मश्रद्धाभक्तिविनयैःकर्तुंनशक्यते तेनसर्वस्यापिवैदिकस्यकर्मणोवैगुण्यमेवप्रसज्यतेतत्रकथमित्याकांक्षायां विद्वान्यजतइतिश्रवणाद्देशकालादिस्वरूपज्ञेनविदुषैवसर्वंकर्मविज्ञायश्रद्धयाकर्तव्यं तथापियज्ञदानतपोव्रतादीनामतत्त्वज्ञेनक्रियमाणानामश्रद्धयावाभ्रमप्रमादादिनावाक्वचित्तंत्रमंत्रस्वरवर्णादिलोपेनवावैगुण्येप्राप्ते ॐतत्सदित्युक्त्यासर्वंसगुणंसफलंचभवतीतिबोधयितुमयमुपदेशःक्रियते ओमिति ओमितिब्रह्मेति तत्त्वमसीति सदेवसोम्येतिचश्रवणात् ओमितितदितिसदितिचपरस्यब्रह्मणोनिर्देशः निर्दिश्यतेवस्त्वनेनेतिर्देनिशोनामत्रिविधस्त्रिप्रकारःस्मृतोवेदांतविद्भिरुद्दालकादिभिः ॐतत्सदित्येतानित्रीणिब्रह्मणोनामान्युक्तानीत्यर्थः ए

अदेशकालेयद्दानमपात्रेभ्यश्चदीयते ॥ असत्कृतमवज्ञातंतत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥ ॐतत्सदितिनिर्देशोब्रह्मणस्त्रिविधःस्मृतः ॥ ब्राह्मणास्तेनवेदाश्चयज्ञाश्चविहिताःपुरा ॥ २३ ॥ तस्मादोमित्युदाहृत्ययज्ञदानतपःक्रियाः ॥ प्रवर्तंतेविधानोक्ताःसततंब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥

वंनामनिर्देशंकृत्वानाम्नांमहत्त्वमाह ब्राह्मणाइति पुरासर्गादौतेनोक्तेननामत्रितयेनब्राह्मणाऋगादयोवेदाः श्रौतस्मार्ताश्चसर्वेयज्ञाविहितानिर्मितास्तेभ्यःसमुत्पन्नाइत्यर्थः एतेनपावनानांवेदादीनांजनिहेतुत्वात्तेषांत्रयाणामपिनाम्नांपवित्रत्वस्येयत्तानास्तीतिसूचितं ततस्तदुच्चारणंसर्वपापप्रायश्चित्ततममितिसिद्धं ॥ २३ ॥ इममेवार्थंप्रतिपादयन्नादौप्रणवस्यविनियोगमाह तस्मादिति यस्मादेतन्नामत्रितयंब्रह्मवाचकत्वेनवेदादिजनकत्वेनचपवित्रतममितिमतं तस्मादोमित्युदाहृत्यकर्मारंभेतदंतेचोंकारमुच्चार्य ब्रह्मवादिनांब्रह्मवेदांस्तदर्थंचवदितुंशीलमेषामस्तितेब्रह्मवादिनोवेदवेदार्थपारगाब्राह्मणास्तेषांब्रह्मवादिनां विधानोक्ताःविध्युक्तायज्ञदानतपःक्रियाःसर्वाःक्वचिदश्रद्धादिनांगवैकल्येप्याद्यंतयोरोमित्युच्चारणेनसततंयथोक्तलक्षणैःसंपूर्णंयथातथाप्रवर्तंते प्रकर्षेणवर्तंतेप्रवर्तंतेप्रकृष्टाःसांगाःसात्विकाभवंतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

एवमोंकारस्यकर्मसाद्गुण्यसंपादनेविनियोगमुक्त्वातत्पदस्यविनियोगमाह तदितीति उदाहृत्येतिपदंपूर्वोक्तमनुवर्तते मोक्षकांक्षिभिर्मोक्षै ककामैरेतेनपूर्वोक्तानांकामित्वंसूचितं मुमुक्षुभिर्ब्राह्मणैःफलंकर्मजन्यमनभिसंधायसंकल्पाननपेक्ष्यचेश्वरार्पणबुद्ध्याचित्तशुद्धये कर्मारं भादौतदितिपदमुदाहृत्यसमुच्चार्य यज्ञदानतपःक्रियाःश्रौतादयोयज्ञक्रियाःशारीरादयस्तपःक्रियाःकन्यागवादिभेदेनविविधादानक्रियाश्च क्रियंते श्रद्धाद्यंगलोपेसतितत्पदप्रयोगेनसगुणाःक्रियंतइत्यर्थः ॥ २५ ॥ एवमोंतच्छब्दयोर्विनियोगमुक्त्वाथसच्छब्दस्यविनियोगमाह स द्भावइति द्वाभ्यां सद्भावेविद्यमानस्यवस्तुनोस्तित्वंसद्भावस्तस्मिन्सद्भावेदेवदत्तस्यपुत्रोस्तीत्येतस्मिन्नर्थेपंडितैःसदित्येतत्पदंप्रयुज्यते यद्वा सतोब्रह्मणोभावःसद्भावस्तस्मिन्सर्वस्यब्रह्मभावेविवक्षितेसदिदमितिसच्छब्दःप्रयुज्यते साधुभावेचसद्वृत्ततासाधुभावस्तस्मिन्विवक्षिते सा

तदित्यनभिसंधायफलंयज्ञतपःक्रियाः ॥ दानक्रियाश्चविविधाःक्रियंतेमोक्षकांक्षिभिः ॥ २५ ॥
सद्भावेसाधुभावेचसदित्येतत्प्रयुज्यते ॥ प्रशस्तेकर्मणितथासच्छब्दःपार्थयुज्यते ॥ २६ ॥
यज्ञेतपसिदानेचस्थितिःसदितिचोच्यते ॥ कर्मचैवतदर्थीयंसदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

धोःसाधुभावेसद्भिःसन्नयमितिसच्छब्दःप्रयुज्यते तथाचकर्मणःप्रशस्तत्वेविवक्षितेसदिदंकर्मेतिसच्छब्दःप्रयुज्यतइत्यर्थः ॥२६॥ किंच यज्ञइति यज्ञेश्रौतादौतपसिशारीरादौदानेचकन्यादानादौयास्थितिरवस्थानं साचविद्वद्भिःसदित्युच्यते यज्ञादीनामश्रद्धादिदोषोपपत्तौसाधुत्व सिद्धयेसच्छब्दःप्रयुज्यतइत्यर्थः तदर्थीयंअत्रतच्छब्देनलोकशास्त्रप्रसिद्धःपरमेश्वरोगृह्यतेतदर्थीयंपरमेश्वरार्थकंकर्मचसदित्येवाभिधीयते अ श्रद्धादिदोषप्राप्तौयज्ञादीनांसाद्गुण्याय ॐ तत्सदितिब्रह्मणोनामत्रयंप्रयुज्यतइत्युक्त्या सात्विक्याश्रद्धयैवमुमुक्षुभिर्यज्ञदानादिकर्मनिय मेनकर्तव्यमितिपर्यवसितंनान्यथेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रद्धाविधुरस्यकर्मणोनिष्फलत्वमाह अश्रद्धयेति अश्रद्धयाश्रौतेस्मार्तेचकर्मणियदग्नौहुतंयदन्नोदकादिकंब्राह्मणेभ्योदत्तंयच्छारीरादिल क्षणंतपस्तप्तं यदन्यत्स्तोत्रमंत्रजपादिकंकर्मकृतंभवतितत्सर्वमसन्निष्फलमेवभवति तदेवविस्पष्टयति नचेति शरीरादिबहुप्रयासेनकृतंभक्ति श्रद्धाविधुरंयत्सर्वंकर्म प्रेत्यपरलोकसुखायनभवतिनोइह ऐहिकसुखायचनभवति श्रद्धावैधुर्यान्मंत्रादिलोपाच्चतत्कर्मदेवाअपिनानुमन्यंते नैवचशिष्टाअप्यतःश्रद्धाशून्यंकर्मनिष्फलमेवेत्यर्थः नन्वश्रद्धयादेयमितिविधिबलादश्रद्धयाकृतमपिकर्मदानादिफलवदेवस्यादितिचेत्स त्यं यद्यप्यश्रद्धयादेयमितिश्रूयते तथापि केवलाघोभवतिकेवलादीतिकेवलादिनोमहापापिष्ठतमत्वप्राप्तौ तन्निवृत्तयेत्वश्रद्धयादेयमि तिदययाश्रुत्योच्यतेनतुविधीयते यतिश्चब्रह्मचारीचविद्यार्थीगुरुपोषकः अध्वगःक्षीणवृत्तिश्चेत्यादिषुभिक्षुकेष्वऽन्येषुवादोषवत्सुसत्सुनते

अश्रद्धयाहुतंदत्तंतपस्तप्तंकृतंचयत् ॥ असदित्युच्यतेपार्थनचतत्प्रेत्यनोइह॥२८॥इतिश्रीभगवद्गीतासू
पनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेत्रिगुणविभागयोगोनामसप्तदशोध्यायः ॥ १७ ॥

षुश्रोत्रियस्यश्रद्धाजायते तथापिगृहस्थैकशरणानांतेषांगत्यंतराभावादश्रद्धयापिचदातव्यमेवेत्युच्यते अश्रद्धयादेयंह्रियादेयमिति य थामातरमाश्रित्यसर्वेजीवंतिजंतवः वर्ततेगृहिणंतद्वदाश्रित्येतरआश्रमाःइतिन्यायेन सर्वाश्रमिणांगृहस्थैकशरणत्वाद्दानमेवगृहस्थस्येतिगृ हिणोदानैकप्रधानत्वस्मरणाच्च यथाकथंचिदर्थिभ्योश्रद्धयावाह्रियावाभियावाऽवश्यंदातव्यमितिदानस्यावश्यकरणीयत्वंसूच्यते अश्रद्ध यादेयमित्यादिना ततोनायंविधिः अन्यथाश्रद्धयादेयंश्रद्धयाग्निःसमिध्यतेश्रद्धयाहूयतेहविःश्रद्धांकामस्यमातरमितिसर्वस्यापिकर्मणःश्र द्धाप्रधानत्वविधिवैयर्थ्यप्रसंगात् तस्माच्छ्रौतंस्मार्तंचकर्मसर्वंश्रद्धयैवकर्तव्यमितिसिद्धं ॥ २८ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीम दानंदात्मसरस्वतीशिष्यश्रीशंकरानंदसरस्वतीकृतौगीतातात्पर्यबोधिन्यांसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ॥

॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीताटीकायांतात्पर्यबोधिन्यांसप्तदशाध्यायःसमाप्तः ॥

॥ अथश्रीमद्भगवद्गीताटीकायांतात्पर्यबोधिन्यामष्टादशाऽध्यायप्रारंभः ॥

श्रीपरमात्मनेनमः ॥ ॐ सात्विक्याश्रद्धयासमन्वितस्यसात्विकैर्यज्ञतपोदानादिभिःपरिशुद्धात्मनएवब्राह्मणादेर्ज्ञानाधिकारइतिसूचयि तुं श्रद्धयायज्ञतपोदानादीनांहेयत्वोपादेयत्वविज्ञानाय तेषांसात्विकत्वादिभेदंचविभज्यसम्यग्दर्शयित्वाधुनात्यागसंन्यासशब्दयोरेकार्थ त्वं काम्यनिषिद्धयोरेवत्याज्यत्वंनित्यानांतुयज्ञदानादीनांनियमेनकर्तव्यत्वं त्यागस्यसात्विकत्वादिभेदं नैष्कर्म्यसिद्धिलक्षणज्ञानस्यकर्मण श्चकर्तुश्चबुद्धेर्धृतेश्चसुखस्यचसात्विकत्वंराजसत्वंतामसत्वंच ब्राह्मणादीनांकर्माणिच तैःप्रसन्नांतःकरणस्यज्ञानंतद्वतोयतेर्ज्ञाननिष्ठांच परमा त्मस्वरूपवेदनप्रकारंब्रह्मप्राप्तिंचैवमादिकं सर्वस्यगीताशास्त्रस्यसर्वोपनिषदांचार्थंसर्वंसंगृह्यैकत्रप्रतिपादयितुमष्टादशाध्यायआरभ्यते तत्रा दौ मयिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्याध्यात्मचेतसेति येतुसर्वाणिकर्माणिमयिसंन्यस्यमत्पराइति संन्यासयोगयुक्तात्मेतिच त्यक्त्वाकर्मफलासंग

॥ अर्जुनउवाच ॥ संन्यासस्यमहाबाहोतत्त्वमिच्छामिवेदितुम् ॥
त्यागस्यचहृषीकेशपृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

मिति सर्वकर्मफलत्यागमितिच तत्रतत्रकर्मसंन्यासकर्मफलत्यागौप्रतिपादितौ कर्मफलत्यागेनकर्मानुष्ठानंकर्मसंन्यासंचोक्तंस्मृत्वा एकस्मि न्नेवाश्रमेतयोरनुष्ठानानुपपत्तिंमन्यमानस्तदनुष्ठानप्रकारंज्ञातुमिच्छुरर्जुनउवाच संन्यासस्येति संन्यासस्यसंन्यासशब्दार्थस्यत्यागस्यत्याग शब्दार्थस्यच चःसमुच्चयार्थः पृथग्विभज्यतत्त्वंयाथार्थ्यंनिश्चितमर्थंत्वत्तोवेदितुमिच्छामि मयिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्येति योगसंन्यस्तक र्माणमिति सर्वकर्मफलत्यागमितिच तत्रतत्रत्वयोक्तयोःसंन्यासत्यागशब्दयोःप्रत्येकमर्थविशेषंविज्ञातुमिच्छामि हेकेशिनिषूदनकेशिना मानंदैत्यंनिषूदितवानितिहेकेशिनिषूदनेतिसंबुद्धिः गृहमेधिविषयेयथाब्रह्मचर्यशब्दस्ययथावाऽहिंसाशब्दस्यचार्थविशेषस्तथासंन्यासशब्दस्य त्यागशब्दस्यचार्थविशेषोवक्तव्यइत्यर्थः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एतादृशमर्जुनप्रश्नतात्पर्यंविज्ञाय संन्यासयोगाद्यतयइति त्यागेनैकेअमृतत्वमितिश्रवणात् मयेदंसंन्यस्तंत्यक्तमितिसंन्यासत्यागशब्दयो र्लोकेवेदेचविसर्गएकएवार्थोनत्वर्थांतरमस्ति तथापिगृहिविषयेतयोरर्थंकेचिदन्यथावर्णयंतितेषांमतमिमंवक्ष्यामिशृण्विति श्रीभगवानुवाच काम्यानामिति पुत्रकामोयजेत स्वर्गकामोयजेतपशुकामोयजेतेति एवंकामोपबंधेनविहितानांकाम्यानांज्योतिष्टोमादिकर्मणांन्या संपरित्यागमेवगृहस्थस्यसंन्यासमितिकेचित्कवयोविद्वांसोविदुर्जानंति काम्यकर्मपरित्यागएवमुमुक्षोर्गृहिणःसंन्यासइतिवदंतीत्यर्थः के चित्पदंसर्वत्रान्वेति केचिद्विचक्षणाःपंडिताःसर्वकर्मफलत्यागंसर्वेषांकाम्यानामकाम्यानांनित्यनैमित्तिकानांचकर्मणांफलत्यागंफलमात्रस्य परित्यागंत्यागंसंन्यासंप्राहुःकामेनवाऽकामेनवाविधिनाकर्तव्यत्वेनप्राप्तानिवैदिकानिकर्माण्यनुष्ठायेश्वरार्पणबुद्ध्यातत्फलपरित्यागएवगृहि

श्रीभगवानुवाच ॥ काम्यानांकर्मणांन्यासंसंन्यासंकवयोवि
दुः ॥ सर्वकर्मफलत्यागंप्राहुस्त्यागंविचक्षणाः ॥ २ ॥ ॥

णोऽधिकृतस्यसंन्यासोनतुकर्मत्यागइतिकेचिद्वदंतीत्यर्थः ननु यःपशुकामःस्यात्सएतंप्राजापत्यमजंतूवरमालभेतसवाएतस्मैप्रजांपशून् प्रजनयतीतिकाम्यकर्मणांयथाफलंश्रूयते नतथा अहरहःसंध्यामुपासीत सायंप्रातरग्निहोत्रंजुहोति अहरहर्यजमानःस्वयमेवाग्निहोत्रंजु होतीत्यादिषुनित्यानांकर्मणांफलंश्रूयतेकथमविद्यमानस्यफलस्यत्यागउपपद्यते ब्रह्मचारिणोभार्यात्यागवदितिचेन्न कर्मणापितृलोकइति धर्मेणपापमपनुदतीति सर्वएतेपुण्यलोकाभवंतीति अग्नीन्हुत्वाविधानेनयत्पुण्यंफलमाप्नुयादिति नित्यानामपिफलश्रवणात् अनिष्टमि ष्टंमिश्रंचेतिभगवतापिनित्यानांफलमुच्यते ततोस्त्येवनित्यानामपिफलमन्यथाफलत्यागविधानायोगात्तस्माद्युक्तमेवोक्तं सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागंविचक्षणाइति ततःसिद्धंगृहिणांकर्मफलत्यागएवत्यागःसंन्यासोनतुसर्वकर्मत्यागइति ॥ २ ॥ ॥ ॥

एवंसंन्यासत्यागयोरर्थैकत्वेपिमतभेदेनकाम्यकर्मत्यागस्यसर्वकर्मफलत्यागस्यचसंन्यासशब्दार्थत्वंप्रतिपाद्य पुनरपित्यागशब्दस्यमतांतरेणा
र्थांतरंवर्णयति त्याज्यमिति एकेकेचनमनीषिणोविद्वांसःदोषवद्दोषोदूषणंनिषेधलक्षणमस्यास्तीतिदोषवद्दोषयुक्तं नकलंजंभक्षयेत् नसुरां
पिबेदित्यादिशास्त्रप्रतिषिद्धं दुर्गतेर्दुर्योनेश्चप्रापकंकलंजभक्षणादिलक्षणंपातकंयत्तत्कर्मत्याज्यंत्यक्तव्यमितिप्राहुः दोषवत्कर्मणस्त्यागएव
त्यागोनतुकाम्यानांनापिकर्मफलस्यचत्यागशब्दार्थस्तेषांदुर्गतिदुर्योनिप्रापकत्वाभावात्फलाभावेप्रेक्षावत्प्रवृत्त्यसंभवाच्च यत्कर्मकुरुतेतदभि
संपद्यतइत्यादिश्रुतिविरोधप्रसंगाच्च यान्यनवद्यानिकर्माणितानिसेवितव्यानीत्यदुष्टकर्मणांवैदिकानांकर्तव्यत्वश्रवणाच्च तस्माद्दोषवत्क
र्मत्यागएवत्यागःसंन्यासइतिकेचिद्वदंतीत्यर्थः यद्वा मनीषिणःप्रकृतिविकृतिविलक्षणमात्मानमसंगचिद्रूपंमंतुंशीलंयेषामस्तितेमनीषिणः
केचित्पंडिताःसांख्याः दोषवत् नहिंस्यात्सर्वभूतानीतिप्राणिमात्रस्यहिंसानिषेधकेश्रुतिवचनेजाग्रतिसति ब्राह्मणोनहंतव्यइतिनिषेधोबु

त्याज्यंदोषवदित्येककर्मप्राहुर्मनीषिणः ॥ यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यमितिचापरे ॥ ३ ॥

द्धिपूर्वकहिंसायादोषाधिकत्वबोधनार्थएवभवति नतुबुद्धिपूर्विकाभूतहिंसादोषहेतुर्नकर्तव्येत्येवमर्थोभवति तथात्वेत्वबुद्धिपूर्विकायाहिं
सायादोषाभावप्रसंगाद्विशेषविध्यनर्थत्वप्रसंगाच्च ततोदोषाधिकत्वबोधकत्वमेवविशेषविधेरभ्युपगंतव्यं तेनाग्नीषोमीयपशुहिंसायामपिबु
द्धिपूर्वकत्वाद्दोषाधिकत्वमेवभवति उभयत्रापिबुद्धिपूर्वकत्वाविशेषात्तर्ह्यग्नीषोमीयंपशुमालभेतेतिविधेर्व्यर्थत्वमेवस्यादितिचेन्न प्रकारांतरेणा
र्थवत्तासिद्धेः रागतःप्राप्तामिषसेवायाअग्नीषोमीययजनव्याजेनावकाशप्रदानपरत्वाद्विधिःसार्थएवभवति यथारागतःप्राप्तव्यवायस्यधर्मप्र
जासंपत्त्यर्थंस्त्रियमुद्वहेदित्येषविधिःकर्मागतयास्त्रीपरिग्रहविधानव्याजेनावकाशंप्रयच्छन्नर्थवान्भवति तद्वद्यतएवमतःसर्वारंभाहिदोषेण
धूमेनाग्निरिवावृताइतिन्यायेनसर्वमपिकर्मद्रव्यसाध्यत्वेनहिंसाप्रधानत्वाद्दोषवदेवभवति दोषवत्त्वेनबंधकत्वाच्छ्रौतंस्मार्तंचवैदिकंकर्मसर्वम
पित्याज्यमेवेतिसर्वकर्मत्यागमेवत्यागंप्राहुरित्यर्थः ननुविहिताकरणेप्रत्यवायःस्यादितिचेन्न दोषवत्कर्मानुष्ठानेततोधिकतरःप्रत्यवायःस्यादि

त्याहुस्ततःकलंजभक्षणक्रियावत्सर्वस्यापिकर्मणोदोषवत्त्वेनतत्त्यागोनदोषायेतिचतेमन्यंतइत्यभिप्रायः एवंसांख्यतभेदेनत्यागशब्दस्यार्थ
भेदमुक्त्वामीमांसकमतभेदेनाप्यर्थभेदंसूचयितुमाह यज्ञेति अकृत्वावैदिकंनित्यंप्रत्यवायीभवेन्नरइति यावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोतीति कुर्वन्ने
वेहकर्माणिजिजीविषेच्छतꣳसमाइति सत्यंवदधर्मंचरेति सत्यान्नप्रमदितव्यं धर्मान्नप्रमदितव्यमित्यादिश्रुतिभिःश्रौतंचापितथास्मार्तक
र्मालंब्यवसेद्द्विजः तद्विहीनःपतत्येवह्यालंबरहितांधवदित्यादिस्मृतिभिश्च वैदिककर्मणोनित्यस्यावश्यकरणीयत्वविधानादकरणेप्रत्यवायवि
धानाच्च ब्राह्मणस्ययज्ञदानतपःयज्ञोदानंतपइत्येवंलक्षणंवैदिकंकर्मनत्याज्यंनकदापिचत्यक्तव्यं किंतु निरुक्तश्रुतिस्मृतिबलाद्यावज्जीवंकर्त
व्यमेव एकाहंजपहीनस्तुसंध्याहीनोदिनत्रयं द्वादशाहमनग्निश्चशूद्रएवनसंशयः त्र्यहंसंध्याविरहितोद्वादशाहंनिरग्निकः चतुर्वेदधरोविप्रः
शूद्रएवनसंशयः तस्मान्नलंघयेत्संध्यांसायंप्रातःसमाहितः उल्लंघयतियोमोहात्सयातिनरकंध्रुवमितिसंध्यापदमौपासनाग्निहोत्रादेरुपलक्षणं
वीरहावाएषदेवानांयोग्निमुद्वासयतइत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योप्यग्निहोत्रादेःकर्मणःपरित्यागेप्रत्यवायाधिक्यश्रवणाद्ब्राह्मणादीनां यज्ञदाना
दिकंवैदिकंकर्मनित्यंनियमेनकर्तव्यमेव ननुद्रव्यसाध्यस्ययज्ञदानादेःकर्मणोहिंसावत्त्वेनदोषवत्त्वाद्दोषवतःकर्मणःकथमनुष्ठानमुपपद्येतइ
तिचेदुच्यते ब्राह्मणोनहंतव्यइत्येतद्वचनंक्रोधतःप्राप्तंब्राह्मणवधंदोषाधिकत्वंवदन्निषेधयति नतुबुद्धिपूर्वकहिंसामात्रेसर्वत्रदोषाधिकत्वंबोधय
ति विशेषविधेःस्वविधेयमात्रविषयत्वात् ब्राह्मणान्सर्वान्भोजयेद्देवदत्तंनभोजयेदित्यत्र निषेधस्यस्वविधेयमात्रविषयत्वदर्शनात्ततोग्नीषो
मीयपशुहिंसादौदोषाधिकत्वंबोधयितुंनशक्नोति स्वविधेयमात्रोपक्षीणत्वाद्विशेषस्य नापि नहिंस्यात्सर्वभूतानीत्ययंनिषेधोपियागीयपशु
हिंसायांसामान्यतोपिदोषमासंजयितुंकल्पते सामान्यतोविशेषस्यबलीयस्त्वात् अन्नंनप्रतिगृह्णीयात्प्राणैःकंठगतैरपीत्येतन्निषेधापेक्षया याच
येच्छ्रोत्रियस्यान्नमित्येतस्यविधेर्बलीयस्त्वावगमात् ब्राह्मणान्सर्वान्वारयदेवदत्तंभोजयेत्यत्रविशेषस्यबलीयस्त्वदर्शनाच्च सामान्यस्यतृणगुल्म
च्छेदादौसावकाशत्वाच्च सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशंबलीयइतिनिरवकाशस्यबलीयस्त्वस्मरणाच्च ततोयागीयपशुहिंसायाःसामान्य

तोविशेषतश्चदोषगंधःसंपादयितुंनशक्यते किंच मधुपर्केचयज्ञेचपित्र्येदैवेचकर्मणि अत्रैवपशवोहिंस्यानान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुरिति अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्रतीर्थेभ्यइतितीर्थेभ्योयज्ञादिभ्योन्यत्रभूतान्यहिंसन्निति भूतहिंसानिषेधस्ययागीयव्यतिरिक्तहिंसाविषयत्वश्रवणान्निषेधाव्या प्तेःयाचयेच्छ्रोत्रियस्यान्नंतदभावेजलंपिबेदितिविध्युक्तायाःश्रोत्रियान्नादनक्रियायानिर्दुष्टत्वंपावकत्वंचयथा तथायागीयपशुहिंसायाअपि विध्युक्तायानिर्दुष्टत्वंपावनत्वंचावगम्यते तथैवश्रूयते धर्मेणपापमपनुदति तस्माद्धर्मंपरमंवदंतितपसाकल्मषंहंति ब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेन दानेनतपसेति तस्माद्ब्राह्मणादेर्यज्ञदानादिलक्षणंनित्यंवैदिकंकर्मावश्यकमनुष्ठातव्यमेवनकदापित्याज्यं किंतु नतुकाम्यंसमाचरेत् नकलंजं भक्षयेदित्यादिवचनात्काम्यंनिषिद्धंचैतद्द्वयमेवत्याज्यमिति काम्यनिषिद्धत्यागएवत्यागोनतुकर्मफलत्यागस्त्यागइत्यपरेकेचनमनीषिणोवै दिकशिरोमणयोमीमांसकाःप्राहुरित्यर्थः ननुसंन्यासस्यमहाबाहोतत्त्वमिच्छामिवेदितुमित्यर्जुनकृतप्रश्नस्यविषयो मुख्यसंन्यासोवा उतगौ णसंन्यासोवा आद्ये सविद्वत्संन्यासोवा किंविविदिषासंन्यासोवा नाद्यः विद्वत्संन्यासस्यनिरुक्तविकल्पासंभवात्तामसःपरिकीर्तितइतिवक्ष्य माणतामसादिभेदानुपपत्तेश्च सतिविदुषःकर्मणिकर्तव्येतत्संन्यासस्यविकल्पाःस्युर्नासति तस्यकार्यंनविद्यतइतिनैवास्तिकिंचित्कर्तव्यमि तिविदुषःसर्वकर्माभावश्रवणात् ज्ञानयोगेनसांख्यानामितिब्रह्मविदांयतीनांज्ञाननिष्ठापरत्वविधानाच्च नास्तिविकल्पावकाशः ननुयाव ज्जीवमग्निहोत्रंजुहोतीत्यादिविधिबलाद्विदुषोपिकर्मकर्तव्यमेवेतिचेन्न विधेर्मिथ्यात्वोपपत्तेः मायामात्रमिदंद्वैतमिति द्वैतस्यसर्वस्यमाया मात्रत्वेनमिथ्यात्वेसिद्धे तदंतःपातिनःकर्मविधेरपिशुक्तिरजतवन्मिथ्यात्वेनबलासंभवात् स्वमिथ्यात्वदर्शिनंप्रतिनियोक्तृत्वायोगान्नहिमि थ्याभूतंरजतंस्वतत्त्ववेदिनंपुरुषमादानादौप्रवर्तयितुंशक्नोति तद्वन्मिथ्याभूतःकर्मविधिरपिविद्वांसंनप्रवर्तयितुंशक्नोतीत्यर्थः नद्वितीयःसर्व तोविरक्तस्यविदुषःकर्मणासाध्यमपश्यतःकाम्यकर्मपरित्यागेनवाकर्मफलत्यागेनवाकर्मानुष्ठानानुपपत्तेः चित्तशुद्ध्यैकर्मकर्तव्यमेवेतिचेन्न स र्वतोविरक्तस्यतिरिक्तचित्तशुद्ध्यंतराभावाद्विधिबलादीश्वरप्रीत्यैकर्मकर्तव्यमेवेतिचेन्न यदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेदितित्यागविधेस्ततोपिप्रबल

त्वात् तावत्कर्माणिकुर्वीतननिर्विद्येतयावता मत्कथाश्रवणादौवाश्रद्धायावन्नजायते जिज्ञासायांसंप्रवृत्तोनाद्रियेत्कर्मचोदनामितीश्वरेणैव जिज्ञासोर्विध्युपेक्षाविधानात् दूरेणह्यवरंकर्मेतिमुमुक्षोर्विरक्तस्यकर्मनिंदापूर्वकंश्रवणपरत्वविधानाच्च आत्मन्यग्नीन्समारोप्यब्राह्मणःप्रव्रजे द्गृहादितिविविदिषोःसर्वकर्मसंन्यासस्मरणात्ततोविविदिषोरपिकर्मसंबंधासंभवेननिरुक्तविकल्पानामवकाशःसंभवति ततोगौणएवसंन्या सोगृहिनिष्ठःप्रश्नस्यविषयोनतुमुख्यइतिसिद्धं जिज्ञासितोगौणएवसंन्यासइत्यत्रप्रमाणंपूर्वोक्तगीतावचनान्येवेतिबोद्धव्यं ॥ ३ ॥ त्यागगु णेनमुख्यसंन्याससादृश्यसंभवाद्गृहिणःकाम्यकर्मत्यागएवसंन्यासइति सर्वकर्मफलत्यागएवसंन्यासइति दोषवत्कर्मत्यागएवसंन्यासइति काम्यनिषिद्धकर्मपरित्यागएवसंन्यासइति त्यागशब्दार्थसंन्यासंपंडिताःस्वस्वमतानुसारेणबहुधावर्णयंतीत्येवंमतभेदेनत्यागशब्दस्यार्थभेदं

निश्चयंशृणुमेतत्रत्यागेभरतसत्तम ॥ त्यागोहिपुरुषव्याघ्रत्रिविधःसंप्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

प्रतिपाद्य स्वाभिमतमर्थंवक्तुंस्वमतसिद्धस्यत्यागस्याधिकारिभेदेनत्रैविध्यमाह निश्चयमिति उक्तरीत्याचबहुधाविकल्पितेतत्रतस्मिन्त्वत्प श्नविषयभूतेत्यागेत्यागशब्दार्थेसंन्यासेमेनिश्चयंमयानिश्चितमर्थमत्तःशृणु श्रुतार्थप्रवृत्तिसिद्धयेश्रोतारंस्तौति हेभरतसत्तमहेपुरुषव्याघ्रेति हियस्मात्कारणात्त्यागंपंडिताअपिबहुधावर्णयंति तस्मात्त्यागोबुद्धिमतामपिदुर्विज्ञेयः सर्वकर्मफलत्यागंततःकुर्वित्यत्रनित्यानांनैमित्ति कानांचसर्वेषांकर्मणांफलमात्रपरित्यागएवयथाविवक्षितस्तथा मयिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्य योगसंन्यस्तकर्माणमित्यादावपिकर्मसंन्यासप दस्यकर्मफलत्यागएवार्थोविवक्षितोभवति नतुकर्मसंन्यासः कर्माधिकारेकर्मसंन्यासविधानायोगात् यउक्तलक्षणस्त्यागःसएवत्रिविधस्ता मसादिभेदेनत्रिप्रकारइतिमुनिभिःसंप्रकीर्तितोभवतितंमयोच्यमानंशृण्वित्यर्थः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

यत्प्रतिज्ञातंमेनिश्चयंशृण्वितितंस्वनिश्चयंप्रतिपादयति यज्ञेति द्वाभ्या यज्ञःश्रौतःस्मार्तश्चदानंपात्रेष्वर्थसमर्पणंतपःस्वाध्यायः त्रयोधर्मस्कंधाः यज्ञोध्ययनंदानमिति अध्ययनस्यधर्मस्कंधत्वेनगृहिधर्मत्वश्रवणात्तपोहिस्वाध्यायइतिस्वाध्यायस्यतपस्त्वश्रवणात्तपःशब्देनाध्ययनमुच्यते एवंयज्ञदानतपोलक्षणंत्रिविधंनित्यंवैदिकंकर्ममुमुक्षोर्गृहिणोविरक्तस्यनत्याज्यंनकदाचित्त्यक्तव्यंकिंतु नित्यत्वात्पुरुषार्थहेतुत्वादकरणेप्रत्यवायाच्च यज्ञोध्ययनंदानमिति अहरहःसंध्यामुपासीत उदितेसूर्येप्रातर्जुहोतीत्यादिश्रुत्युक्तंकर्म नित्यंमुमुक्षोःकार्यंश्रद्धाभक्तिभ्यांनियमेनकर्तव्यमित्यर्थः उक्तेकर्मणिप्रवृत्तिसिद्धयेफलमाह यज्ञइति मनीषिणामधीतविदितवेदवेदार्थानांसदसद्विवेकवतांमुमुक्षूणांपरमेश्वरार्पणबुद्ध्याकृतानियज्ञोदानंतपश्चकारोत्रयज्ञदानादीनामुक्तानामनुक्तानांश्रौतानांस्मार्तानांचकर्मणांसमुच्चयार्थःएवकारोयज्ञदानादेर्वैदिकस्यैवकर्मणोवर्णाश्रमिणांविहितस्यपावनत्वनिर्धारणार्थः यज्ञदानतपोलक्षणानिश्रौतानिस्मार्तान्येवकर्माणि पावनान्युपात्तसर्वदुरि

यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यंकार्यमेवतत् ॥ यज्ञोदानंतपश्चैवपावनानिमनीषिणाम् ॥ ५ ॥
एतान्यपितुकर्माणिसंगंत्यक्त्वाफलानिच ॥ कर्तव्यानीतिमेपार्थनिश्चितंमतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

तक्षयकराणिसत्वशोधकानितद्द्वाराज्ञानस्यतत्फलस्यचकारणानीत्यर्थः ॥ ५ ॥ यज्ञदानादिकर्मणांनित्यानांनियमेनावश्यकर्तव्यत्वंशोधकत्वंफलंचोक्तातेषामनुष्ठानप्रकारमाह एतानीति एतान्यपितुकर्माणिसंगंत्यक्त्वाकर्तव्यानीत्यत्र त्वंताथादिनपूर्वभागितिन्यायेनतुशब्दयोगादपिशब्दाच्चोक्तव्यतिरिक्तानि काम्यान्यपिकर्माण्यकामेनकर्तव्यान्येवान्यथात्वपिशब्दप्रयोगस्यव्यर्थतास्यादितिविद्वद्भिर्नमंतव्यं तथात्वे भगवद्वचनवैलक्षण्याभावप्रसंगात् सर्वकर्मफलत्यागंप्राहुस्त्यागंविचक्षणाइत्यत्रसर्वपदेनपूर्वोक्तकाम्यकर्माणिगृहीत्वा सर्वेषांकाम्यानामकाम्यानांचकर्मणांफलमात्रस्यपरित्यागंप्राहुरित्युक्तमतभेदएवात्राप्युपन्यस्तःस्यात् भगवतोपितन्मतानुसारित्वेस्वातंत्र्याभावप्रसंगात् निश्चयंशृणुमेतत्रेतिवचनव्याघातप्रसंगाद्यज्ञार्थात्कर्मणोन्यत्रेत्ययज्ञार्थस्यकाम्यस्यबंधकत्वविधानात्कृपणाःफलहेतवइतिकाम्यकर्मणोनिंदित्वाच्चनै

वात्रतेषांप्रसंजनमस्ति तर्ह्यपिशब्दतुशब्दयोर्व्यर्थतास्यादितिचेदुच्यते तुशब्दोनित्यानांकाम्यव्यतिरिक्तत्वबोधनार्थः अपिशब्दस्तुसंभावनार्थः एतच्छब्दःसन्निहितपरामर्शार्थस्ततएवैतानिपूर्वोक्तानियज्ञदानादीनितुनित्यानिनतुकाम्यानि तथापिकाम्यवत्फलाभिसंधियुक्तानिचेद्बंधायैवभवंतिनतुमुक्तये ततस्तान्येतानियज्ञदानादीनिनित्यानिसंगंसजतेनेनेतिसंगःकामस्तंसंगंफलानिचोक्तानिवक्ष्यमाणानिचानिष्टादीनित्यक्त्वा मुमुक्षुभिरीश्वरार्पणबुद्ध्याकर्तव्यानीतिनिश्चितंश्रुतियुक्तिभिर्निर्धारितं ममेश्वरस्यमतंसिद्धांतमुत्तमंचोक्तेभ्योमतेभ्यउत्कृष्टतमं प्रत्यवायरहितत्वेननरकाद्यनिष्टनिवृत्तिहेतुत्वात्स्वर्गगमागमक्लेशनिवर्तकत्वाच्चित्तशुद्धिद्वाराभीष्टमुक्तिहेतुत्वाच्चतेभ्यःश्रेष्ठतममित्यर्थः ॥ ६ ॥ निश्चयंशृणुमेतत्रेत्युपक्रांतंस्वसिद्धांतमुक्त्वाधुनामुमुक्षोरविरक्तस्यकर्मसंन्यासंनिषेधयन् त्रिविधःसंप्रकीर्तितइत्युक्तंत्यागस्यत्रै

नियतस्यतुसंन्यासःकर्मणोनोपपद्यते ॥ मोहात्तस्यपरित्यागस्तामसःपरिकीर्तितः ॥ ७ ॥

विध्यंप्रतिपादयति नियतस्येति नियतस्यश्रुतिस्मृतिविहितस्यसंध्योपासनाग्निहोत्रादेःकर्मणःसंन्यासः काम्यकर्मवत्परित्यागोमुमुक्षोरशुद्धचित्तस्यनोपपद्यतेनित्यस्यकर्मणःसत्वशोधकत्वादकरणेप्रत्यवायाच्चाज्ञस्यकर्मसंन्यासोनकर्तव्यइत्यर्थः कर्मणस्तत्त्वमविज्ञायापातदृष्ट्यादोषइतित्यागोऽविवेकेनकृतश्चेत्कथमित्यतआह मोहादिति कृत्याकृत्यज्ञानाभावोमोहोऽविवेकस्तस्मान्मोहात्तस्यनियतस्यस्वानुष्ठानजन्यचित्तशुद्धिद्वारामोक्षहेतुत्वेनोपादेयस्यनित्यस्यकर्मणःपरित्यागस्तामसस्तमोगुणकार्यत्वात्तामसइतिसद्भिःपरिकीर्तितः तमोगुणादेवमोहोवैचित्यमनिष्टादिकर्मफलाज्ञानं तस्मादेवोपादेयमपिनित्यंकर्मत्यजतित्यक्त्वाऽकारणदोषजंफलंनरकंचप्राप्नोतीत्यर्थः एतेनाज्ञस्यानिर्विण्णस्यचकर्मत्यागोनकर्तव्यइतिसूचितंभवति ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राजसत्यागस्यलक्षणंफलंचाह दुःखमिति यथोक्तनियमेनयन्नित्यंकर्तव्यंतत्कर्मश्रमसाध्यत्वाद्दुःखं दुःखात्मकमायाससाध्यमित्येवंनि
श्चित्यालसत्वदोषेण कर्मणःकर्तव्यत्वंविजानन्नपियःकायक्लेशभयाद्देहेंद्रियादिक्लेशोभवत्यस्यानुष्ठानेनेतिभयात्त्यजेत्त्यजति सपुरुषोदेहा
नुगतरागविशिष्टत्वाद्राजसंरजोदूषितबुद्धिदोषादागतंराजसंत्यागंकर्मसंन्यासंकृत्वापि त्यागफलंत्यागस्यकर्मसंन्यासस्यफलंचित्तशुद्धितज्ज
न्यज्ञानंतत्फलंमोक्षंचनलभेत्नलभते किंतु स्ववंचनात्मकस्यराजसत्यागस्यानुरूपंविहिताकरणप्रत्यवायतःप्राप्तंफलंनरकमेवप्रतिपद्यतइत्य
र्थः एतेननसुखाल्लभ्यतेसुखमितिन्यायेनस्वधर्मानुष्ठानक्लेशसहिष्णोरेवपुरुषार्थःसिध्यतीतिसूचितं ॥ ८ ॥ फलमग्रेविवक्षन्सात्विकत्यागमा
ह कार्यमिति विध्युल्लंघनभीत्यामुमुक्षयाचकार्यममेदमवश्यंकर्तव्यमित्येवकर्तव्यताबुद्धेर्विकल्पांतरनिषेधार्थएवकारः मयेदंकर्मेश्वरप्रीत्यैकर
णीयमेवेतिदृढनिश्चयवतामुमुक्षुणानियतंविध्युक्तंयन्नित्यंतत्कर्मसंगंकर्तृत्वाभिनिवेशंकामंवाफलंच चःसमुच्चयार्थः यद्यपिस्वर्गकामःपशु

दुःखमित्येवयत्कर्मकायक्लेशभयात्त्यजेत् ॥ सकृत्वाराजसंत्यागंनैवत्यागफलंलभेत् ॥ ८ ॥
कार्यमित्येवयत्कर्मनियतंक्रियतेर्जुन ॥ संगंत्यक्त्वाफलंचैवसत्यागःसात्विकोमतः ॥ ९ ॥

कामइतिवन्नित्यस्यकर्मणःफलंनश्रूयते तथापिफलाभावे अहरहःसंध्यामुपासीतेत्यादिकर्मविधेरुन्मत्तवाचइवानर्थक्यंस्यात्ततोयत्किंचित्फ
लंकल्पनीयमुपात्तदुरितक्षयलक्षणंतादृशफलंचफलकामनांचत्यक्त्वापरित्यज्येत्यर्थः ननुफलानपेक्षायांसत्यांपुंसःप्रवृत्तिरेवनस्यादितिचेन्न
साधोर्विध्युल्लंघननीत्यैवप्रवृत्तिसंभवात् श्रुतिस्मृतिभ्यांसुजनोनियम्यतइतिस्मृतेर्वैधेदंतधावनेकृतेमुखशुद्धिवद्विनाफलकामनयाकर्मणिकृ
तेकर्तुरापःशुंधंतुमैनसःपापेभ्योरक्षंतामित्यादिमंत्रक्रियाशक्तिबलेनसत्वशुद्धिलक्षणंफलमर्थात्स्वयमेवसिद्ध्यतितत्फलंमोक्षश्चातस्तत्रकामसं
कल्पादिनकर्तव्यं किंतु संगंफलंचत्यक्त्वैवंनित्यंयत्कर्मकुरुतेसत्यागःसात्विकःसत्वगुणनिष्पन्नत्वात्सात्विकइतिमतःसतामिष्टत्वेनाभिमतः
कर्मफलभ्रंशाभावात्प्रत्यवायकृतानर्थाभावाच्चपूर्वोक्तत्यागद्वयापेक्षयासात्विककर्मफलत्यागःश्रेष्ठइत्यर्थः ॥ ९ ॥ ॥ ॥

एवंतामसादित्यागत्रयस्वरूपंप्रतिपाद्य बहुजन्मस्वीश्वरार्पणबुद्ध्याफलाभिसंधिरहिततयासात्विकत्यागनिष्ठयासम्यगनुष्ठितैर्यज्ञदानादिक
र्मभिःसम्यक्संस्कृतत्वेनविशुद्धांतःकरणस्यशमदमादिसत्वगुणसंपन्नस्यसात्विकत्यागेनांतःकरणपरिपाकसिद्धेःफलमाह नद्वेष्टीति सात्वि
कत्यागनिष्ठयाभक्त्यानेकजन्मभिःसमाराधितपरमेश्वरप्रसादसंपन्नस्त्यागीसात्विकत्यागनिष्ठःपुरुषःसत्वसमाविष्टः सत्वंरजस्तमस्तत्कार्य
विनिर्मुक्तआत्मानात्मस्वरूपनिर्धारणसमर्थोंतःकरणपरिपाकविशेषस्तेनसमाविष्टःसम्यग्विशिष्टः सएवमेधावीब्रह्मविद्गुरोःसकृदुपदेशमात्रे
णब्रह्मैवाहमितिसंप्राप्तात्मतत्त्वविज्ञानस्ततएवछिन्नसंशयः छिन्नःस्वस्यकूटस्थासंगचिदात्मत्वविज्ञानेनविच्छिन्नःसंशयःसंचितागामिवर्तमा
नकर्मभिर्ममलेपोस्तिवानवा कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणःसंसारआत्मनोवाऽनात्मनोवा मोक्षकारणंयोगोवाप्युपास्तिर्वाकर्मवाज्ञानंवातन्निष्ठावा
मोक्षःसालोक्यादिर्वानिर्विशेषात्मनावस्थानलक्षणोवान्योवाइत्येवमादिर्यस्यसच्छिन्नसंशयः ततएवाकुशलंनलभ्यतेकुशलंनिःश्रेयसंयेनत

नद्वेष्ट्यकुशलंकर्मकुशलेनानुषज्जते ॥ त्यागीसत्वसमाविष्टोमेधावीछिन्नसंशयः ॥ १० ॥

दकुशलंशरीरारंभकत्वेनेदंसंसारलक्षणंबंधकमितिकाम्यंकर्मचनरकहेतुत्वेनेदंदुःखकारणमितिनिषिद्धमपिकिमनेनेतिनद्वेष्टिद्वेषोऽप्रीतिस्ता
मत्रनकरोति तमःकृतमोहाभावादिदंदुष्टंबंधकंनकर्तव्यमितिबुद्धिंनकरोतीत्यर्थः कुशलेकुशलसाधनेयज्ञदानादौकर्मणिनित्येमोक्षकारणमि
तिनानुषज्जते अनुषंगःप्रीतिस्तांनकरोतीतिमुक्तस्यमोक्षेच्छाऽसंभवेसाधनापेक्षाभावात्तत्रकर्तव्यत्वबुद्धिंनकरोति किंतु दोषबुद्ध्योभ
यातीतोनिषेधान्निवर्तते गुणबुद्ध्याचविहितंनकरोतियथार्भकःइतिन्यायेनकुशलमकुशलंचकर्मसर्वसंन्यस्यब्रह्मात्मनातिष्ठतीत्यर्थः एतेन
सर्वकर्मफलकामनात्यागपूर्वकमीश्वरार्पणबुद्ध्यासम्यगनुष्ठितैरेवयज्ञदानादिभिःसत्वशुद्धिः शुद्धसत्वस्यैवसम्यग्ज्ञानंब्रह्मात्मैकत्वविषयकम
प्रतिबद्धं सम्यग्ज्ञानवतएवसंशयादिविच्छित्तिःसर्वकर्मसंन्यासःसन्निष्ठाचसिध्यतीतिबोधितंभवति ततोज्ञानकर्मणोःसाध्यसाधनभावइति
सिद्धं यत्सर्वस्यापिगीताशास्त्रस्यसर्वस्यापिचवेदस्यतात्पर्यंतच्चाप्याविष्कृतंभवतीतिवेदितव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ ॥ ॥

इदानींनित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेष्वधिकृतोदेहात्मबुद्धिःपुरुषस्तस्याशेषकर्मपरित्यागस्याशक्यत्वात्कर्मफलत्यागेनकर्मानुष्ठानएवाधिकारो नतुकर्मत्यागइतिप्रतिपादयति नहीति हियस्मात्कारणाद्देहभृतादेहमयमेवाहमितिस्वात्मनाबिभर्तीतिदेहभृत्देहात्मबुद्धिरज्ञएवकर्माधिकारी नत्वात्मज्ञस्तस्यकूटस्थमेवात्मानंसर्वदृश्यविलक्षणंपश्यतोविदुषोदेहात्मत्वबुद्ध्यसंभवात्कर्माधिकारानुपपत्तेरहंकर्तेतिकर्तृत्वाभिमानिनएवं देहाद्यहंबुद्धेःकर्मण्यधिकारस्ततोदेहभृताऽनात्मज्ञेन अशेषतोऽशेषाणिनित्यनैमित्तिककाम्यप्रतिषिद्धान्यन्यान्यपिचकर्माणित्यक्तुंसंन्यसितुंन शक्यं तस्याकर्त्रात्मज्ञानाभावाद्यस्त्वकर्त्रात्मज्ञानवान्भवतितस्यैवाशेषकर्मसंन्यासउपपद्यतेनत्वन्यस्य तस्माद्यस्त्वनात्मज्ञःकर्मण्यधिकृतःसन् कर्मफलत्यागीभवतिसएवत्यागीसर्वकर्मसंन्यासीनिष्कामइत्यभिधीयतेसर्वेषामपिकर्मणांतत्फलानांचेश्वरार्पितत्वेसत्यकर्मिसादृश्यसंभवाद यंस्वयंनित्यकर्म्यप्यकर्मीतिस्तूयतेमुमुक्षूणामत्रैवसात्विकत्यागेप्रवृत्तिसिद्धये यद्वा सात्विकत्यागस्वरूपंसात्विकत्यागनिष्ठस्यतन्निष्ठासंजात

नहिदेहभृताशक्यंत्यक्तुंकर्माण्यशेषतः ॥ यस्तुकर्मफलत्यागीसत्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

सत्वशुद्धिं तत्संभावितज्ञानंतत्फलंनैष्कर्म्यसिद्धिंचप्रतिपाद्याथसदसद्विवेकशून्यानां पूर्वोक्तानांराजसतामसत्यागवतामाभासत्यागित्वंवस्तुतःकर्मित्वमनिष्टादिफलवत्त्वंचबोधयितुं यज्ञोध्ययनंदानमित्यादिश्रुत्युक्तानांनित्यनैमित्तिककर्मणामीश्वरार्पणबुद्ध्यासमनुष्ठितवतःसात्विकत्यागिनएवस्वधर्मानुष्ठानसमुत्पन्नचित्तशुद्ध्या संप्राप्तात्मयाथात्म्यविज्ञानस्यकुशलादिसर्वकर्मसंन्यासिनोकर्मित्वमनिष्टादिफलरहितत्वं चप्रतिपादयति नहीति द्वाभ्यां कैश्चित्पंडितैरेवबौद्धस्वभावैर्मोहात्मिकयातमोदूषितबुद्ध्याकिमनेनकर्मणेत्यश्रद्धयासर्वस्यापिचकर्मणस्त्यागोराजसोऽश्रुतस्तामसःक्रियतेतथापंडितैरेवकैश्चिदलसैर्देहसौख्येच्छुभिर्देहायाससाध्यंसर्वंकर्मदुःखमेवेतिरजोदोषदूषितबुद्ध्या सर्वस्यापि कर्मणस्त्यागोराजसोऽश्रुतएवक्रियते तेषांराजसतामसत्यागिनांकर्मत्यागआभासिकएवनतुक्रिययासिध्यति हियस्मात्कारणाद्देहभृतादेहं

स्वभावतएवक्रियावत्प्राणेंद्रियमनोबुद्ध्यादिकरणसंघातविशिष्टमयमेवाहमितिस्वस्वरूपत्वेनबिभर्तीतिदेहभृत्तेनदेहात्मबुद्धिनापुरुषेण कर्माणिकालेकालेकर्तव्यत्वेनाप्रयत्नतःप्राप्तानिपुण्यान्यपुण्यान्यन्यानिचाशेषतोशेषेणत्यक्तुंसंन्यसितुंनशक्यं कर्मत्यक्तमित्याभासमात्रमेवकर्मत्यागोनतुवस्तुतःसिध्यति कर्मकर्तृकारकव्यतिरिक्तात्मज्ञानाभावात् स्वतएवचेष्टावद्देहात्मबुद्धित्वाच्चबुद्धिपूर्वकमबुद्धिपूर्वकंवाप्यपुण्यपुण्याचरणमस्त्येव तस्मात्तेत्यागिनःसर्वकर्मसंन्यासिनोनभवंतीत्यर्थः तर्हिकःसंन्यासीत्यतआह यस्त्विति तुशब्दोस्यतामसादिवैलक्षण्यबोधनार्थः यस्तुकर्मफलत्यागीयज्ञदनादिकर्माणिकृत्वापूर्वोक्तरीत्यासर्वकर्मफलत्यागंकरोतिसएवत्यागीसंन्यासीत्यभिधीयते निष्कर्मत्वसिद्धिप्रकारज्ञैःपंडितैःसएवसर्वकर्मसंन्यासीत्युच्यते नत्वितरेतामसत्यागादयः आपातदृष्ट्यातेकर्मसंन्यासिनोपिसम्यग्विचार्यमाणेतुकर्मिण एवभवंति विहिताकरणप्रत्यवायत्वाद्भ्रमप्रमादादिषुपुण्यापुण्यकर्मवत्त्वाच्च नतेषामशेषकर्मसंन्यासःसंभवति यतएवंततःसर्वकर्माणिकृत्वातानितत्फलानिचेश्वरेत्यक्त्वा कामसंकल्पादिदोषशून्यत्वेनविशुद्धचित्ततयाविज्ञातकूटस्थात्मस्वभावःसन् सर्वकर्माणिमनसेत्युक्तप्रकारेण कुशलानिअकुशलानिचसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्यनिष्क्रियब्रह्मात्मनायस्तिष्ठति तस्यैवसर्वकर्मसंन्यासःसिध्यति कूटस्थासंगचिदात्मत्वविज्ञानवतःसर्वकर्मसंन्याससंभवाद्बहुजन्मसुसात्विककर्मानुष्ठानेनसत्वसमाविष्टस्य मेधाविनश्छिन्नसंशयस्यविदुषःकुशलाकुशलादिसर्वकर्मसंन्यासस्यप्रतिपादितत्वाच्च अतउपक्रांतस्यैवकर्मफलत्यागिनःस्वधर्मानुष्ठानसंभावितचित्तशुद्धिद्वारासंप्राप्तविज्ञानस्यसर्वकर्मसंन्यासित्वप्रतिपादनंयुक्तमितिभाति तथाप्रतिपादितेसत्यश्रद्धादुर्मेधाभ्यामीश्वरार्पणबुद्ध्यायेतुकर्मनकुर्वंतितेषांकल्पकोट्यापिचित्तशुद्धिर्ज्ञानंमोक्षश्चनसिद्ध्यति येत्वकामनयाश्रद्धाभक्तिभ्यामीश्वरप्रीत्यैवैदिकंकर्मकुर्वंतितेषांसत्वशुद्धिर्ज्ञानंनैष्कर्म्यंमोक्षश्चसिद्ध्यति अतोमोक्षैककामैर्विचक्षणैः सात्विकत्यागनिष्ठयास्वधर्मोनुष्ठातव्यइत्युपदेशःसेत्स्यतिनान्यथेत्येवभाति ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

एवंतामसादित्यागवतामापाततोऽकर्मिणामपिकर्मित्वंसात्विकत्यागिनस्त्वकर्मित्वंचप्रतिपाद्य कर्मिणांकर्मफलमकर्मिणांतदभावंचप्रतिपाद यति अनिष्टमिति अनिष्टंपापकर्मफलंनाकत्वंतिर्यक्त्वंवापुण्यकर्मफलमिष्टंदेवत्वंमिश्रमुभयमिश्रफलंमनुष्यत्वंच पुण्येनपुण्यलोकंनयतीत्या दिश्रुतिप्रसिद्धंत्रिविधंत्रिप्रकारकमपिकर्मफलमत्यागिनां कर्मतत्फलत्यागमकुर्वतांतामसादित्यागिनांप्रेत्यमरणादूर्ध्वंभवत्येव वाचात्यागेपि क्रिययाकर्मणांत्यागाभावात्कृतानांकर्मणांफलावश्यंभावित्वाच्च त्रिविधंकर्मफलमत्यागिनांभवत्येवनतुसंन्यासिनां कर्मफलत्यागसंजातसत्व शुद्धिसंभावितात्मज्ञानेनसंन्यस्ताकुशलादिसर्वकर्मणांयतीनां क्वचित्किंचिदपिसंचितस्यागामिनोवान्यस्यवापुण्यापुण्यलक्षणस्यकर्मणोज्ञा नाग्निनिर्दग्धस्वरूपस्यफलंनभवति सतिकुड्येचित्रकर्मेतिन्यायेनस्वस्यैवसत्त्वाभावेफलदानासंभवादकर्मिणांविदुषांविदेहमुक्तिरेवेतिसद्धं ॥ १२ ॥ ननुविदुषामपिसंन्यासिनामकर्मित्वंनसंभवति शिष्यादीनांतत्त्वोपदेशेनहितोपदेशेन वापुण्यक्रियासंभवात्तथाहारादिषुक्वचिद्दु

अनिष्टमिष्टंमिश्रंचत्रिविधंकर्मणःफलम् ॥ भवत्यत्यागिनांप्रेत्यनतुसंन्यासिनांक्वचित् ॥ १२ ॥
पंचैतानिमहाबाहोकारणानिनिबोधमे ॥ सांख्येकृतांतेप्रोक्तानिसिद्धयेसर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

ष्टान्नभक्षणेनवासंचारादिषुप्राणिपीडयावान्यथावापापक्रियासंभवाच्च तत्तत्क्रियाफलमिष्टानिष्टादिलक्षणंस्यादेवेतिचेत्सत्यं महांतोब्रह्मवि दोजीवन्मुक्ताःशिष्येभ्योन्येभ्यश्चवासाधुभ्योब्रह्मतत्त्वमुपदिशंतिहितंच तेषांक्वचिदाहारादिषुदुष्टान्नसेवाचसंभवतिभ्रमप्रमादादिनाक्वचि त्प्राणिपीडाच तथापिनिरंतरब्रह्मनिष्ठासंपन्नसम्यग्ज्ञानेननिष्कलंनिष्क्रियंनित्यकूटस्थासंगचिद्रूपमेवपरंब्रह्माहमिदमेवेतिस्वात्मनासाक्षात्कृ तवतां सदातदात्मनैवतिष्ठतामधिष्ठानादिभ्यःक्रियाकर्तृकारकादिभ्योभिन्नमेवात्मानमकर्तारमभोक्तारमाकाशवदक्रियंपरिपूर्णमेवसर्वदाप श्यतां परमहंसपरिव्राजकानांस्वतोभिन्नैरेवाधिष्ठानादिभिःक्रियमाणपुण्यपापादिक्रियालेशसंबंधासंभवात्तन्निमित्तकेष्टानिष्टफलंकल्पयितुंन शक्यतेइतिबोधयितुमादौकर्मनिष्पत्तेःकारणान्याह पंचैतानीति द्वाभ्यां सांख्येसम्यक्ख्यायतेनिरुच्यतेआत्मानात्मनोस्तत्त्वंप्रकाश्यतेनेने

तिसांख्यंवेदांतशास्त्रंतस्मिन्सांख्येकृतांते निष्कलंनिष्क्रियमिति उपशांतोयमात्मेति शिवंशांतमिति स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचेति नवद्वारेपुरेदेहीनैवकुर्वन्नकारयन्निति नित्यःसर्वगतःस्थाणुरिति प्रकृत्यैवचकर्माणीति प्रकृतेःक्रियमाणानीति स्वभावस्तुप्रवर्ततइत्येवंकृ तःस्पष्टीकृतआत्मानात्मनोरंतस्तत्त्वनिश्चयोयत्रतत्कृतांतं यद्वाक्रियतइतिकृतंविहितप्रतिषिद्धादि लक्षणंकर्मतस्यांतःसमाप्तिर्येन नतेषांधर्मा धर्मौ त्यजधर्ममधर्मंचेत्यादिशास्त्रेणतत्कृतांतं यद्वा कृतस्यकर्मणोवैदिकस्यनित्यनैमित्तिकादेः संन्यस्यश्रवणंकुर्यादित्यंतःसमाप्तिर्यच्छ्र वणनिमित्तंतत्कृतांतंतस्मिन्कृतांते सर्वकर्मसमाप्तिकारणेसांख्येवेदांते सर्वकर्मणांसिद्धयेयावंतिकर्माणिचलनात्मकानितेषांसर्वेषांकर्मणांनि ष्पत्तयेक्रियामात्रस्यसिद्ध्यैइत्यर्थः एतानिवक्ष्यमाणानिपंचकारणानिप्रोक्तानिक्रियासंभूतिप्रकारविद्भिःऋषिभिःकथितानिवक्ष्यामिमेममव चनान्निबोध अधिष्ठानादिस्वरूपंक्रियानिष्पत्तिप्रकारमात्मनोऽकर्तृत्वंचपंडितानामपिदुर्विज्ञेयंमयोच्यमानंनितरांबुद्ध्यस्व क्रियानिष्पत्तिका

अधिष्ठानंतथाकर्ताकरणंचपृथग्विधम् ॥ विविधाचपृथक्चेष्टादैवंचैवात्रपंचमम् ॥ १४ ॥

रणसामग्रीमवबुद्ध्यकर्मणस्तत्कृतत्वनिश्चयेनात्मनिकर्तृत्वभ्रमंपरित्यजेत्यर्थः ॥ १३ ॥ तानिकानीत्याकांक्षायामाह अधिष्ठानमिति अधिष्ठानंसुखदुःखभोगायतनंकरणानामाश्रयोवाशरीरं तथाशब्दश्चार्थः कर्ताचकर्ताभोक्ताहमितिसर्वत्राहंमानीसाभासाहंकारोविज्ञाना त्मा पृथग्विधंबाह्याभ्यंतरभेदेनद्विधाविभक्तंकरणंज्ञानेंद्रियाणिकर्मेंद्रियाणिमनोबुद्धिश्चेतिद्वादशविधंकरणंच पृथक्दशधाभिन्नाचोर्ध्वादिग तिभेदेनविविधानानाप्रकाराचेष्टावायुचेष्टाविशेषाःप्राणादयोनागादयश्चदश अत्रैतेषुक्रियानिष्पत्तिकारणत्वेनप्रोक्तेष्वधिष्ठानादिषुचतुर्षु चकारस्त्वर्थः एवकारोतिरिक्तव्यवच्छेदार्थः पंचमंतुदैवमेवश्रोत्रादींद्रियप्रवर्तकंदिग्वातार्कादिलक्षणंसर्वकर्मसिद्धिकारणंदैवमेवनान्यदस्ती त्यर्थः यद्यपिपंचैतानीतिपंचत्वसंख्ययैवकारणांतराभावःसिध्यति तथापिपुनरेवकारःपुरुषस्यमयेदंक्रियतइतिदुष्टेप्यदुष्टेपिचकर्मणिकर्तृ

त्वभ्रमापनोदनार्थःनन्वदृष्टेश्वरादीनामपिक्रियासिद्धिकारणत्वसंभवात्पंचैतानीतिपंचसंख्यावधारणाभ्यामतिरेकव्यवच्छेदोनुपपन्न एवेति चेत्सत्यं बलाद्दैवेननीयतेइति एषएवसाधुकर्मकारयतीतिश्रवणादस्त्येवादृष्टेश्वरादेरपिकारणत्वं तथापि योदिक्षुतिष्ठन्दिग्भ्योंतरइतीश्वरस्यदिगादीनामंतर्यामित्वश्रवणात्तदंतस्थतयातेष्वेवदिगाद्यधिदैवतेष्वंतर्भावः कर्त्राश्रयत्वाददृष्टस्यकर्तर्यंतर्भावस्ततोनकाचिदनुपपत्तिरतोधिष्ठानादीनामेवपंचानांसर्वकर्मनिष्पत्तिकारणत्वमितिसिद्धं ॥ १४ ॥ उक्तमेवार्थंविस्पष्टयति शरीरेतिनरोबाह्यदृष्ट्याकर्मकर्तापुरुषः शरीरवाङ्मनोभिःतत्कर्मणाकरोतीतिश्रवणादत्रशरीरपदेनवाग्व्यतिरिक्तानींद्रियाणिगृह्यंते शरीरेणेंद्रियैर्वाचामनसाचबुद्धिपूर्वकंन्याय्यंशास्त्रीयंवाविपरीतंप्रतिषिद्धंवायत्कर्मप्रारभतेकरोतितस्यकरणत्रयनिर्वर्त्यस्यकर्मणः विहितस्यनिषिद्धस्यवान्यस्यवासर्वस्याप्येतेअधिष्ठानादयःपंचहेतवःकारणानिभवंति ननुसर्वस्यापिकर्मणःकरणत्रयसाध्यत्वेसिद्धेसत्यधिष्ठानादीनांकारणत्वोक्तिर्व्यर्थैवेतिचेत्सत्यं विहितंप्रतिषि

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्मप्रारभतेनरः ॥ न्याय्यंवाविपरीतंवापंचैतेतस्यहेतवः ॥ १५ ॥
तत्रैवंसतिकर्तारमात्मानंकेवलंतुयः ॥ पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्नसपश्यतिदुर्मतिः ॥ १६ ॥

द्धंचयत्क्रियतेपुरुषेणतत्सर्वंकरणत्रयेणैवसिध्यति तथापि यद्धिमनसाध्यायतितद्वाचावदतितत्कर्मणाकरोतीतिन्यायेनबुद्धिपूर्वकस्यैवकर्मणःकरणत्रयसाध्यत्वं नत्वबुद्धिपूर्वकस्यक्षुतजृंभणादेस्तत्राप्युच्छ्वासनिःश्वासोन्मेषादेःस्वाभाविकक्रियात्वेनकरणत्रयसाध्यत्वासंभवात्कर्त्रेकसाध्यायाःफलानुभूतिक्रियायास्तत्साध्यत्वायोगाच्च करणत्रयस्यचेष्टामात्रकारणत्वंनसंभवति ततएवोच्यतेशरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्मप्रारभतेनरः तस्याप्येतेपंचहेतवइति तेनशरीरादीनांपृथक्करणत्वाभावात्तत्कृतकर्मणोप्येतान्येवकारणानीतिसूचितंभवति ततःपुरुषादृष्टानुरूपेणसर्वकर्मनिष्पादकत्वंपुण्यापुण्यकर्मफलानुभावकत्वमनुभवितृत्वंचाधिष्ठानादीनामेवेतिसिद्धं ॥ १५ ॥ प्रकृत्यैवचकर्माणीतिन्यायेनअधिष्ठानादिपंचकस्यैवप्राकृतस्यक्रियामात्रकारणत्वेसिद्धेफलितमाह तत्रैवमिति एवमधिष्ठानादीनामेवपंचानांसर्वकर्मनिर्वर्त

कत्वनिष्कृष्टौसत्या यःअकृतात्माऽऽत्मानात्मतत्त्वविचारशून्यःपुरुषस्तत्रप्राकृतैरेवाधिष्ठानादिभिःकृतेविहितेनिषिद्धेवाकर्मण्यहमेतस्यकर्मणःकर्तेत्यकर्तारमेवात्मानंकेवलंत्वेकमेकरसंनिष्कलंनिष्क्रियंनिर्विशेषंकर्तारंपश्यति मयास्नातंभुक्तमागतंगतमितिदुष्टमदुष्टंकर्मकृतमितिवाऽकृतश्रवणादिःसन्यआत्मानंतत्तत्कर्मणांकर्तारमेवपश्यतिमन्यतइत्यर्थः सएवंनिष्क्रियएवात्मन्यकर्तरिस्वेकूटस्थासंगचिद्रूपेकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यन्यधर्मारोपयितापुरुषः स्वयमकृतबुद्धिर्नित्यनिरंतरश्रवणमननादिसंस्कारैःसुसंस्कृतानिष्क्रियोनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोयमात्माहंपदार्थइत्येवमाकारेणसम्यग्विषयीकृतात्मतत्त्वाबुद्धिर्यस्यसकृतबुद्धिःप्रबुद्धात्मतत्त्वस्तद्विपरीतस्त्वकृतबुद्धिश्च तथाकृतश्रवणोपिसम्यङ्नापरोक्षीकृतात्मस्वरूपस्तस्यभावोऽकृतबुद्धित्वंतस्मादेवदुर्मतिरविद्याकार्यत्वेनदुष्टेदेहेंद्रियादावेवाहमितिमतिर्यस्यसदुर्मतिः यद्वा रजस्तमोवासनात्मिकयाऽविद्ययादूषितामतिर्यस्यसदुर्मतिः पशुवद्देहात्मबुद्धिरेवभवतियतोनात्मानमेवाधिष्ठानादिकंसक्रियमात्मानंपश्यत्यहंकर्ताभोक्तागच्छाम्यागच्छामिकुर्वेभुंजइति यथाम्रेषुधावत्स्वधावंतंचंद्रंधावंतंपश्यति यथानाविगच्छंत्यामगच्छंतंतरुंगच्छंतंपश्यतिमूढस्तरुमक्रियंबुध्वापिसक्रियमेवपश्यतियथा तथायमात्मानमकर्तारमेवश्रुत्वामत्वाचपुनरपिकर्तारंभोक्तारमेवपश्यत्यतःसआत्मतत्त्वंनिष्कलंनिष्क्रियंशांतमितिनित्यंशुद्धंबुद्धंमुक्तंसत्यंसूक्ष्मंपरिपूर्णमद्वयंसदानंदचिन्मात्रमिति नित्यःसर्वगतःस्थाणुरचलोयंसनातनइतिश्रुतिस्मृत्याचार्यबोधितंनपश्यतिनविजानातीत्यर्थः नन्वयंपुरुषआत्मानमकर्तारमेवकर्तारंपश्यतीतियदुक्तंतदनुपपन्नमेव सर्वप्रमाणविरोधादहंकरोमीत्यहंभावस्यकर्तृधर्मस्यप्रत्यक्षत्वान्नत्वयंदेहधर्मः मृतदेहस्याहंभावाभावाद्गमनादिक्रियाभावाच्च देहचेष्टासर्वाप्यात्मकर्तृकासत्यात्मन्युपलभ्यमानत्वात्सतिवायौवृक्षचेष्टावदितिसर्वस्यापिकर्मणआत्मकर्तृकत्वमेवानुमीयते सएवमायापरिमोहितात्माशरीरमास्थायकरोतिसर्वमितिश्रूयतेच ततःकर्तृत्वमात्मधर्मएवेतिचेत्सत्यं कर्तृत्वमात्मनःश्रूयतेमृतदेहस्यचतन्नदृश्यते तथापिश्रुतियुक्तिभिर्विचार्यमाणेनिरवयवस्यव्योमवदविक्रियस्यात्मनश्चलनक्रियाऽसंभवात्कर्तृत्वंनसिध्यति सुषुप्तावात्मनःकर्तृत्वाभावस्यसर्वप्रत्यक्षत्वात् ननुसुषुप्तावात्मोपलंभा

भावात्तदसत्त्वेतत्कर्तृत्वाभावोयुक्तएवेतिचेन्न सुखमहमस्वाप्संनकिंचिदवेदिषमितिसुषुप्तावात्मसद्भावस्यप्रत्यभिज्ञायमानत्वात्तदसत्त्वासि
द्धेः स्वप्नमहमद्राक्षमितिस्वस्यस्वप्नदर्शनवत्सुषुप्तिसुखस्यानुभूयमानत्वात्स्वप्नइवसुषुप्तावात्मास्त्येवाहंपदार्थस्तदसत्त्वेसुषुप्तितत्सुखज्ञानाभाव
प्रसंगात् सुषुप्तितत्सुखज्ञातुःस्वस्यसद्भावोभ्युपगंतव्यस्तत्रसत्यात्मसद्भावेप्यात्मनःकर्तृत्वंनदृश्यते ननुसुषुप्तावप्यात्मनःसुखमस्वाप्समिति
स्वापक्रियाकर्तृत्वमस्त्येवेतिचेन्न निरवयवस्यक्रियानुपपत्तौतिष्ठत्यास्तइत्यत्रयथातथास्वपितीतिव्यपदेशमात्रमेवनात्रपुरुषव्यापारःसंभवति
करणाभावान्निरवयवत्वाच्चात्मनः किंच स्वमपीतोभवतीतिश्रवणात्तत्रात्मास्वस्यनिरुपाधिकस्वरूपप्राप्तिंप्रकाशयत्यस्वाप्समितिनतुबुद्ध्या
दिवत्स्वपिति असुप्तःसुप्तानभिचाकशीति एषसुप्तेषुजगर्तीतिचश्रुतेः यतएवमतःकर्तृत्वमन्यधर्मएवनत्वात्मधर्मः निष्कलंनिष्क्रियमिति
नायंहंतिनहन्यतइति अनंतश्चात्माविश्वरूपोह्यकर्तेति वृक्षइवस्तब्धइति नित्यःसर्वगतःस्थाणुरित्यादिश्रुतिस्मृतिशतमात्मनःकर्तृत्वा
भावमेवबोधयति नकिंचिदात्माचेष्टतेनिरवयवत्वात्परिपूर्णत्वादित्यादियुक्तयश्चाक्रियत्वमेवसाधयंति तर्हिकस्यधर्मःकर्तृत्वमितिचेदुच्यते
पुनरपिसतांमुमुक्षूणामात्मनिकर्तृत्वभ्रमविच्छित्त्यै जाग्रत्स्वप्नयोर्देहेचान्यत्राहंममेत्यभिमानवतोविज्ञानात्मनएवसाभासस्यकर्तृत्वंभोक्तृ
त्वंच जाग्रत्स्वप्नयोःखल्वहंममेत्यभिमानीविज्ञानात्मासर्वाणिकर्माणिकरोति उभयत्रापितस्यैवकर्तृत्वंविद्वत्प्रत्यक्षं सुषुप्तौतदभावात्कर्तृत्व
धर्मप्रतीत्यभावस्ततोन्वयव्यतिरेकाभ्यांविज्ञानात्मनएवकर्तृत्वं यस्मादिदमहंकरोमीत्यभिमानेनसामान्यंविशेषंचकर्मकरोति तथाचश्रुतिः
विज्ञानंयज्ञंतनुतेकर्माणितनुतेपिचेति मंताबोद्धाकर्ताविज्ञानात्मापुरुषइतिसर्वप्रमाणैर्विज्ञानात्मनएवकर्तृत्वावधारणान्नत्वात्माकर्ताभोक्ते
तिसिद्धं शरीरमास्थायकरोतिसर्वमित्यत्र मायापरिमोहितात्मेतिलिंगान्माययाऽन्यदिव सएषआत्मेति ध्यायतीवलेलायतीवेतिच
श्रवणाद्गजारूढेराजनिराजायंगच्छतीतिगमनक्रियाकर्तृत्वंयथारोपितं तथामाययाऽविद्ययामूढैरात्मन्यारोपितंकर्मकरोतीवेत्यनुवदतिक
रोति सर्वमितिश्रुतिर्नतुसत्यमितिब्रूते तत्सत्यत्वेसंसारित्वादात्मनोमोक्षाभावप्रसंगात्स्ववचनव्याघातप्रसंगाच्च यतःस्वयमेवमोक्षंवक्ति

विमुक्तश्चविमुच्यतइतितस्मादात्मनोनकर्तृत्वमितिव्यवस्थितं ननुतत्रैवंसतिकर्तारमात्मानंकेवलंत्वितितुशब्दयोगात्केवलशब्दस्वारस्याच्चा
त्मनःकेवलस्यतुकर्तृत्वाभावेप्युपाधिविशिष्टस्यकर्तृत्वमस्त्येवेतिचेद्भवानत्रप्रष्टव्यः आत्मनउपाधिवैशिष्ट्यसिद्धेःसंबंधःसंयोगउच्यते उतसम
वायोवा आद्ये संयोगःसर्वतउच्यते किमेकदेशेनवा नद्वितीयः निरवयवस्यदेशकल्पनायोगात् नाद्यः परिच्छिन्नस्योपाधेःपूर्णेनसहसर्वतः
संयोगायोगान्निरवयवसावयवयोःसंयोगासंभवाच्च सत्यपिसर्वतःसंयोगसंबंधेत्वात्मनोपिजडत्वंजगदांध्यंचस्यात् नद्वितीयः समवायस
मवायिनोर्द्वयोःसंबंधसिद्धौसमवायांतरापेक्षायामनवस्थाप्रसंगात्तयोरयुतसिद्धत्वाभावाच्चनसमवायःसिध्यति कर्मानुगान्यनुक्रमेणदेहीत्या
त्मनोदेहित्वश्रवणादुभयोर्देहदेहिनोरवयवावयविभावसंभवादस्त्येवायुतसिद्धत्वमितिचेन्न यत्राऽवयवीतत्राऽवयवइतिवद्यत्रात्मातत्रदेहइ
तिव्याप्त्यभावादयुतसिद्धत्वाऽसिद्धेः तर्हिदेहीतिकथमितिचेदविद्यादशायामध्याससंबंधेनात्मनोदेहित्वसंभवाद्देहीत्युक्तिराध्यासिकीनतुवा
स्तवी संयोगसमवाययोरन्यतरसंबंधांगीकारेपिविशेषणनाशाद्विशिष्टस्यापिनाशइतिन्यायेनोपाधिनाशादात्मनोपिनाशप्रसंगादस्यनित्य
त्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधप्रसंगाच्च संसारित्वमोक्षरहितत्वाद्यनर्थप्रसंगाच्च नतदश्चातिकिंचन असंगोह्ययंपुरुषइतिश्रवणादसंगस्यनिरवयव
स्यात्मनोनिर्विशेषस्योपाधिनातद्धर्मेणतत्कर्मभिर्वासंबंधःकल्पयितुंकेनापिनशक्यते तस्मादात्मनःक्रियावाक्रियाश्रयत्वंवाक्रियाविषयत्वंवा
क्वचित्कदाचित्किंचिदपिनसंभवति ततएवोच्यतेभगवताऽविद्यांतत्कार्यंचमोचयित्वाभक्तान्रक्षितुमिच्छतासर्वज्ञेनात्मानंकेवलंत्विति तुश
ब्दआत्मनउपाधिभिन्नत्वदृढीकरणार्थः सावयवंसक्रियमुपाधिंकर्तारंभोक्तारंचपश्यतु नतुकेवलंनिष्कलंनिष्क्रियमात्मानंप्रमादेनापिकर्तारं
पश्येत्निरवयवस्यासंगस्यात्मनःक्रियाश्रयत्वादेरसंभवाद्यएवंलक्षणमात्मतत्त्वंसद्गुरोर्मुहुःश्रुत्वामत्वाचात्मानंपुण्यपापक्रियाकर्तारंभोक्तारंवा
पश्यतिसएवदुर्मतिरविवेकीनत्वजाविपालइत्यर्थः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवमनात्मकर्तृकेकर्मण्यकर्तारमेवात्मानंमयेदंकृतमितियःकर्तारंपश्यति सशतधाश्रुतश्रावितवेदांतोप्यविदितात्मस्वरूपत्वेनदुर्मतिरितिप्र
तिपाद्य यस्तुश्रुत्याचार्येश्वरप्रसादसंपन्नःसततश्रवणमनननिदिध्यासादिसमुत्पन्नज्ञानेनात्मयाथात्म्यदर्शीविद्याननात्मकर्तृकेदुष्टेशिष्टेवाक
र्मण्यात्मानमकर्तारमेवपश्यतिसएवसुमतिः पंडितोत्तमःशरीरयात्रादिलक्षणंवान्यद्वाकर्मदुष्टमदुष्टंकृत्वापिस्वयमकर्तैवभवतिनकिंचिदप्युपा
धिकृतेनकर्मणालिप्यतइत्याह यस्येति ब्रह्मविदाचार्यप्रसादपात्रीभूतस्यवैदिकैरेवकर्मभिःसात्विकैर्बहुजन्माराधितपरमेश्वरानुग्रहवतःशुद्धा
त्मनः श्रवणादिजन्यज्ञानेनक्षीरनीरवदात्मानात्मनोःस्वरूपंज्ञातृज्ञेयलक्षणंसम्यग्विभज्य तत्रात्मन्येवात्मभावमापद्यसदातदात्मनैवतिष्ठतोय
स्यमहात्मनोब्रह्मवित्तमस्याधिष्ठानादिभिरेवस्ववेद्यैरविद्याकार्यैर्विहितेप्रतिषिद्धेवान्यस्मिन्वाकर्मणिक्रियमाणेसति भावःभाव्यतेअहमितिगृ
ह्यतेनेनेतिभावोंतःकरणंब्रह्मैवाहमितिस्वस्वरूपेब्रह्मण्येवाहंभावमुपेत्यसदातदात्मनैववर्तमानोहमात्मकोबुद्धिविशेषो नाहंकृतः कर्मकर्तर्युपा

यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते ॥ हत्वापिसइमाँल्लोकान्नहंतिननिबध्यते ॥ १७ ॥

धावहंकरणमहंकृतंब्रह्माकारतामुत्सृज्यकर्त्राकारेणाहमित्यवस्थानंनविद्यतेयस्यभावस्यसनाहंकृतः अधिष्ठानादिलक्षणउपाधिरेवस्ववासनानु
रूपेणेदंकर्मकरोतीत्यहंतूपाधितत्कर्मणोरुभयोःसाक्षीतटस्थो निष्क्रियएवास्मीतिब्रह्मात्मनैवस्थितःसन् चिरकालंनित्यनिरंतरसमाध्यभ्यासब
लेनाहारादिकर्मकालेपिकर्तर्यहंभावरहितइत्यर्थः तथायस्योक्तलक्षणस्यब्रह्मविदोबुद्धिर्वृत्तिरूपानलिप्यते मयेदंसुष्टुदुष्टंचकर्मकृतमित्येवंभाव
नावतीनभवति धर्मशीलस्यबुद्धिर्मयायंधर्मःकृतोयमधर्मःकृतइतितेनकर्मणायथालिप्यतेधर्माधर्मसंस्कारवतीभवति तथामयेदंदुष्टमदुष्टंकृतमि
तिसामान्येनवाविशेषेणवातत्संस्कारवतीनभवति प्रतिच्छायावत्स्वभिन्नेनैवोपाधिनाकृतेकर्मण्यहंकरोमिमयेदंकृतमितिप्रत्ययोब्रह्मविद्बुद्धेर्नो
देतिकर्तृतत्कर्मतादात्म्यसंबंधाभावात् येनाहमिदंकरोमीतियत्कर्मक्रियतेतद्बुद्धेरेवमयेदंकृतमितिकृतत्वभावनालेपश्चसिध्यतिनान्यस्यबुद्धेः
यथास्नानमहंकरोमीतिस्नानंकृतवतोदेवदत्तस्यबुद्धेरेवमयास्नानंकृतमितिकृतत्वभावनातेनकर्मणालेपश्चनतुतटस्थयज्ञदत्तस्यबुद्धेरस्तितद्वत्

नन्वननुरूपदृष्टांतोपन्यासेनेदंविपरीतमुच्यतेब्रह्मविदःस्वदेहेतत्कृतेचकर्मण्यहमितिमयेदंकृतमितिचप्रत्ययोनजायतेइति विदुषोपिस्वदेहे
स्नातेसत्यहमितिमयास्नातमितिचप्रत्ययोजायतएव विद्वच्छरीरयोःपरस्परविभागाभावादितिचेन्न तयोर्ज्ञातृज्ञेयत्वलक्षणेनपरस्परभिन्नस्व
भावत्वादेकत्वानुपपत्तेः सत्येकत्वेतथाविधःप्रत्ययःप्रसज्जेत नहिदेहएवविद्वान्नापिविद्वानेवहिदेहोभवति तयोर्ज्ञातृज्ञेयत्वधर्मेणघटतज्ज्ञा
तृवद्भिन्नस्वभावत्वाद्विभक्तत्वमेवयुक्तंनत्वेकत्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधात्ततोधिष्ठानादिलक्षणोपाधौवासनयातत्कर्मणिप्रवृत्तेसतितत्राहंक
रोमीत्यहंप्रत्ययोनोदेति कर्तृतादात्म्याभावात्ततएवमयेदंकृतमितितद्बुद्धेःकृतत्वभावनाचतत्क्रियालेपश्चनसंभवति ततएवोच्यतेयस्यना
हंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यतइति यदुक्तमननुरूपदृष्टांतोपन्यासेनेतितन्न विद्वच्छरीरयोर्ज्ञातृज्ञेयत्वधर्मेणविलक्षणतयापरस्परभिन्नत्वेस
ति शरीरेतत्कृतेचकर्मणितद्भिन्नस्यविदुषस्त्वहमितिमयेदंकृतमितिप्रत्ययानुत्पत्तौयुक्तएवदृष्टांतः एवंब्रह्मविदःस्वस्योपाधितद्धर्मतत्कर्म
संबंधलेशाभावज्ञानमेवाप्रतिबद्धंनैष्कर्म्यसिद्धेःपरमकारणमितिसूचयित्वातादृशज्ञानसिद्धेःफलमाह हत्वापीति यएवमधिष्ठानादिभिरेवपं
चभिरनात्मकैर्दृश्यभूतैःक्रियमाणेकर्मणिचेष्टामात्रेवाहंकारममकारशून्योभवति सविद्वानिमान्त्रीन्लोकान्लोकस्थान्देवर्षिब्राह्मणादीन्
सर्वप्राणिनोहत्वापिस्वहस्तेनसर्वसंहारंकृत्वापिनहंति नकिंचिदपिहिनस्तिस्वयंतद्धननक्रियायाःकर्तानभवतीत्यर्थः नन्विदमतिविरुद्ध
मुच्यतेब्रह्मवित्स्वयंलोकत्रयंहत्वापिनहंतीतियेनयत्कर्मक्रियतेसतस्यकर्मणःकर्ताभवन्नेवदृश्यतेकुलालादिः कथंब्रह्मवित्स्वयंसर्वप्रपंचसंहारं
कृत्वाप्यकर्तैवभवतीति किमन्यंप्रयोजयतिवा स्वयमेवनकरोतिवानाद्यः अन्यप्रयोगेपिराज्ञइवैतस्यापिहननक्रियासंभवात् नद्वितीयः
हत्वापीत्युक्तिविरोधप्रसंगात्ततोस्त्येवहननक्रियाकर्तृत्वंविदुषइतिचेत्सत्यंयोयत्कर्मकरोतिकारयतिवासतस्यकर्मणःसाक्षात्क्रमेणवाकर्तैवभव
तिनतथायंविद्वान् स्वान्यत्करणजातंप्रयोजयतिनापिस्वयंचकरोति किंतुमेघस्थश्चंद्रोमेघकर्मणीवदेहस्थोविद्वान्देहेंद्रियादिभिःकृतेकर्मणि
कर्तेवदृश्यते सम्यग्बुद्ध्याविचार्यमाणेमेघानामेवधावनक्रियाकर्तृत्वंनतुचंद्रस्ययथा तथादेहेंद्रियाद्यभिमानिनएवविज्ञानात्मनोहननक्रि

याकर्तृत्वंनतुविदुषः नहिकूटस्थासंगचिद्रूपेणैवतिष्ठतोविदुषस्त्वधिष्ठानादिभिःसंयोगःसमवायोवासंभावयितुंशक्यते तदसंभवेतत्कर्तृकेक
र्मणिकर्तृत्वंचनसंभवति ततएवोच्यतेपरमेश्वरेणहत्वापिसइमाँल्लोकान्नहंतीति मूढदृष्ट्याचंद्रवद्बहिःक्रियावानिवप्रतीयमानोपिवस्तुतोब्रह्म
विद्ब्रह्मभावापन्नत्वात् क्रियामात्रस्यतुकर्तानभवतिततएवाकर्तुर्ब्रह्मविदस्तत्कर्मफलसंबंधंनिषेधति ननिबध्यतइति यस्मान्निष्क्रियब्रह्मभावा
पत्त्याब्रह्मवित्तमउपाधिसंबंधरहितत्वेनस्वयमुपाधिकृतस्यकर्मणःपुण्यस्यपापस्यान्यस्यवाकर्तानभवति तस्मादेवननिबध्यतेतत्कार्येणफलेन
दुष्टेनवाप्यदुष्टेनचनसंयुज्यतेकर्मणामन्यकर्तृकत्वात् नैवान्यकर्तृककर्मान्यस्यलेपायफलायचभवति नहिदेवदत्तकृतेनकर्मणायज्ञदत्तोलिप्य
ते बध्यतेवा तद्वन्मयेदंकृतमित्यात्मन्यविद्ययाध्यस्तंपूर्वमिदानींवानतदात्मनोविक्रियस्याकाशकल्पस्यलेपायफलायचभवति नहिनीलंनभ
इत्यज्ञैरारोपितेननीलिम्नानभोलिप्यतेननीलंचभवति नापिचेदंजलमित्यध्यस्तजलेनमरुर्जलवान्भवत्यार्द्रश्च तद्वदारोपितेनकर्मणादुष्टेना
प्यदुष्टेनवात्मानिरवयवःकूटस्थःक्रियावान्नभवति नापिचतत्फलवान्यस्मादेवं तस्मादात्मन्येवात्मतामापन्नआत्मविद्यतिःस्वस्याविक्रिया
त्मत्वदृष्ट्या मयाकूटस्थेनपूर्वंचाधुनाचनैवकिंचित्कृतमितिमुहुर्मुहुःस्वयाथात्म्यविषयीकरणसमुत्पन्नविज्ञानबलात्संचितादिभ्यःसर्वेभ्यःकर्म
भ्योविनिष्क्रम्य तत्फलेनजन्मादिनादुःखादिनाचनकिंचित्स्पृश्यतइत्यर्थः एतेनलोकत्रयस्थिताशेषप्राणिसंघातघातेकृतेसत्यपि ब्रह्मविद
स्तद्धननक्रियाचतत्कृतप्रत्यवायलेशश्चनसंभवतीत्येवंलक्षणोब्रह्मज्ञानस्यमहिमामहाद्भुततरः संसारबंधविच्छेदहेतुरितिज्ञानस्यमाहात्म्यंस्वा
भाविकमेवस्तूयते हत्वापिसइमाँल्लोकान्नहंतिननिबध्यतइति नतुनित्यनिरंतरसमाधिनिष्ठानिर्दग्धसर्ववासनाग्रंथेर्महात्मनःस्वात्मारामस्य
स्वानंदामृतरसपायिनोनित्यतृप्तस्यसर्वात्मदर्शिनोविदुषःप्रवृत्तिरस्तीतिसूच्यते प्रवृत्तिहेतोरविद्याकामादेःसमाधिनानिर्मूलितत्वात् किंतु प
रावरैकत्वविज्ञाननिर्दग्धद्वैतदर्शनस्यब्रह्मविद्यतेःक्वचिदाहारविहारादिलक्षणेनशरीरयात्रामात्रैकप्रयोजनेनकर्मणादुष्टेनवाप्यदुष्टेनश्लेषोना
स्तीत्युच्यते तथैवश्रूयते तंविदित्वानलिप्यतेकर्मणापापकेनेति, यथापुष्करपलाशआपोनश्लिष्यंतएवमेवंविदिपापंकर्मनश्लिष्यतइति ॥१७॥

एवंविहितप्रतिषिद्धादीनांकर्मणांसर्वेषामधिष्ठानादिपंचकैकनिर्वर्त्यत्वं तत्कृतेकर्मणिकर्तृत्वाभिमानिनोदुर्मतेःकर्मभिर्बद्धत्वं कृतबुद्धेर्विदुष
स्त्वकर्तुस्तद्रहितत्वंचप्रतिपाद्याथनिरुक्तलक्षणं निष्कर्मत्वज्ञानमेवाप्रतिबद्धंकैवल्यसिद्धेःपरमकारणमित्यारुरुक्षोर्मोक्षैककामस्यतादृशज्ञानसि
द्धेःकारणंसत्वशुद्धिस्तत्सिद्धेःकारणंतुकर्मैवसात्विकं तदेवकर्तव्यमितिबोधयितुं कर्मप्रवृत्तिहेतुंकर्माश्रयंचज्ञानकर्मकर्तृबुद्ध्यादीनांसात्विक
त्वराजसत्वादिभेदंचप्रतिपादयितुमुत्तरग्रंथआरभ्यते यद्यपिसप्तदशेआहारादीनांसात्विकादिभेदःप्रतिपादितस्तथापितत्रश्रद्धादीनामेवपं
चानांसात्विकादिभेदःप्रतिपादितोनतुज्ञानादीनां तेषांसात्विकादिभेदेविज्ञातेहेयांशंराजसंतामसंचत्यक्त्वासात्विकेज्ञानादौप्रवृत्तस्यसत्वंशु
द्ध्यति तेनज्ञानंतत्फलंचसिद्ध्यति तदर्थमत्रचोदनायाःकर्माश्रयस्यचस्वरूपज्ञानादीनांगुणभेदेनभेदंचप्रतिपादयतिद्वाविंशत्याज्ञानकर्मणोः
साध्यसाधनभावमेवसर्ववेदार्थगीतार्थंचदृढीकर्तुं ज्ञानमिति ज्ञानमिष्टानिष्टादिरूपंद्रव्यगुणकर्मादिपदार्थजातंज्ञायतेऽनेनेतिज्ञानंसाधारणः

ज्ञानंज्ञेयंपरिज्ञातात्रिविधाकर्मचोदना ॥ करणंकर्मकर्तेतित्रिविधःकर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

सर्वपदार्थविषयकोबोधः ज्ञातव्यंद्रव्यगुणादिपदार्थजातंसर्वंज्ञेयमित्युच्यते परिज्ञाताज्ञेयस्यज्ञानस्यचज्ञाताप्रमातासाभासोविज्ञानात्मा इत्ये
वंप्रकारेणचोदनाचोद्यतेप्रवर्ततेनेनेतिचोदनासामान्येनसर्वपदार्थानांहानोपादानाद्विक्रियाहेतुस्त्रिविधात्रिप्रकारा प्रमाणप्रमेयप्रमातृलक्ष
णस्ययस्यसन्निधिमात्रेणहानादिक्रियाजायतेसाचोदनात्रिविधेत्यर्थः एवंप्रवृत्तेःकारणस्यत्रैविध्यमुक्त्वाकर्माश्रयस्यापित्रैविध्यमाह करण
मिति क्रियतेनेनेतिकरणंबाह्यमाभ्यंतरंचश्रोत्रादिवागादिबुद्ध्यादिद्वादशविधं कर्मेप्सिततमं कर्तुराप्तिक्रियाविषयभूतंयद्वस्तुद्वितीयांतंत
त्कर्मेत्यर्थःकर्ताकरणानांप्रयोक्तानतुस्वयंतत्प्रयोज्यःस्वतंत्रःकर्ताविज्ञानात्मा एवंकर्मसंग्रहःकर्मसम्यग्गृह्यतेऽस्मिन्नितिकर्मसंग्रहःक्रियाश्रयः
करणादिस्त्रिविधस्त्रिप्रकारइत्यर्थः ननुसंप्रदानादेःक्रियाश्रयत्वसंभवेकथंक्रियाश्रयस्यत्रैविध्यमितिचेन्न संप्रदानादेःपरंपरयाविनासाक्षा
त्क्रियाश्रयत्वासंभवाद्यथाकर्मणःसाक्षात्क्रियाश्रयत्वंनतथासंप्रदानादेःसंभवतिततोयुक्तंक्रियाश्रयस्यत्रैविध्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ ॥

यद्विवक्षितंसत्वादिगुणभेदेनज्ञानादीनांत्रैविध्यंतदेवविशदयति ज्ञानमिति गुणसंख्यानेगुणाःसत्वादयस्तत्कार्याणिचसम्यक्ख्यायंतेप्रतिपाद्यंतेयत्रतद्गुणसंख्यानंसांख्यशास्त्रंतस्मिन्गुणसंख्यानेकापिलेशास्त्रे ज्ञानमुक्तलक्षणंपदार्थबोधःकर्मचश्रौतस्मार्तादिलक्षणंकर्ताकर्मनिर्वर्तकश्चेत्येतत्त्रयंगुणभेदतः सत्वादिगुणभेदेनत्रिधैवत्रिविधमेवभवति ज्ञानादीनांसत्वादिगुणकृतत्रैविध्यव्यतिरेकेणविधांतराभावनिर्धारणार्थ एवकारश्चकारौसमुच्चयार्थौ घटःपटइत्यादिज्ञानस्यतामसज्ञानएवांतर्भावात् ज्ञायतेनेनेतिज्ञानंसाधारणंसत्वादिगुणभेदात्सात्विकंराजसंतामसमितित्रिधैवभवति तथैवकर्मापिकर्तापित्रिधैवभवतीतिकपिलादिभिःप्रोच्यतइत्यर्थः यथावद्यथाशास्त्रंसांख्यशास्त्रेयथाप्रोक्तंतथागुणभेदेनभिन्नानिज्ञानादीन्यपिमयाचवक्ष्यमाणानिशृणुश्रुत्वासारग्रहणेऽतितत्परोभवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ तत्रज्ञानस्यत्रैविध्यंप्रतिपादयन्नादौबहुजन्मभिः

ज्ञानंकर्मचकर्ताचत्रिधैवगुणभेदतः ॥ प्रोच्यतेगुणसंख्यानेयथावच्छृणुतान्यपि ॥ १९ ॥
सर्वभूतेषुयेनैकंभावमव्ययमीक्षते ॥ अविभक्तंविभक्तेषुतज्ज्ञानंविद्धिसात्विकम् ॥ २० ॥

सत्ववृत्त्यासर्वकर्मफलपरित्यागपूर्वकमीश्वरार्पणबुद्ध्यासमनुष्ठितसात्विककर्मसमुत्पादितंयच्छुद्धसत्वं सकृच्छ्रवणमात्रेणतत्त्वावधारणशक्तंतस्मादुत्पन्नस्यात्मैकत्वदर्शनलक्षणस्यसात्विकज्ञानस्यलक्षणमाह सर्वभूतेष्विति विभक्तेषुनामरूपजातिगुणक्रियाविशेषैराविद्यकैःपरस्परभिन्नेषुसर्वभूतेषुसर्वेष्वव्यक्तादिस्थूलांतेषुभूतेषुशरीरेषुस्थावरेषुजंगमेषुचसर्वत्र घटमठादिष्वाकाशवदविभक्तंनिरवयवत्वान्निर्विशेषत्वाच्चविभागवर्जितमखंडात्मनासर्वतःपरिपूर्णमतएकमेकरूपं तदीयधर्मकर्मादिभिरस्पृष्टमत्यंतविशुद्धंचिदेकरसमव्ययंभूतेषुनश्यत्सुसत्सुस्वयमविनश्यंतं भूतानामाविर्भावतिरोभावागमनिर्गमादिषुस्वयमाविर्भावतिरोभावागमनिर्गमादिधर्मनिर्मुक्तमविक्रियात्मनैकरूपेणसर्वदातिष्ठंतंनित्यंशाश्वतमित्यर्थः एवंलक्षणंभावंनामरूपादिकंसर्वंभाव्यतेयत्रयेनवासभावःप्रत्यगात्मातं सच्चिदानंदैकरसमात्मानंस्वयेनशुद्धसत्वसंभावितेन

दिव्योह्यमूर्तःपुरुषइति अशरीरंशरीरेष्वित्यादिश्रुतिवाक्यार्थश्रवणमात्रात्समुत्पन्नेनज्ञानेनाखंडाकारवृत्त्याकृतबुद्धिर्विद्वानीक्षतेपश्यति सर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिस्वंचसर्वंचब्रह्मैवेतिपश्यति तज्ज्ञानमद्वैतात्मविषयकंद्वैतभ्रमविध्वंसकंसात्विकंबहुजन्मार्जितपुण्यपुंजपरिपाकसमुदितशुद्धसत्वसमुत्पन्नत्वात्सात्विकंविद्धि तदेवविदेहमुक्तिकारणमितिविजानीहीत्यर्थः ॥ २० ॥ येनात्मनामनेकत्वंपश्यतितद्राजसमित्याह पृथक्त्वेनेति तुशब्दःपूर्वस्मादस्यवैलक्षण्यबोधनार्थः नानाविधमलिनवासनयाविशिष्टःपुरुषःसर्वेषुभूतेषुदेवर्षिमनुष्यादिशरीरेषु पृथक्त्वेनप्रतिशरीरंभिन्नत्वेनस्वभावतएवनानाभावाननेकान्क्षेत्रज्ञान्पृथग्विधान्सुखदुःखादिभेदेनपरस्परविलक्षणान् अत्रज्ञानस्यकरणत्वमेवनतुकर्तृत्वंसंभवति ततःयद्येनज्ञानेनवेत्तिपश्यति घटमठादिषुस्थितानामाकाशानामनेकत्वंतदीयवक्रत्वादिधर्मैर्वक्रत्वादिमत्त्वंयथापश्यति तथादेवमनुष्यादिशरीरेषुस्वतएवजीवात्मनामनेकत्वंजन्ममरणादिविकारविशिष्टत्वंसुखादिभाक्त्वंचयेनविजानाति तज्ज्ञानमयथाग्रा

पृथक्त्वेनतुयज्ज्ञानंनानाभावान्पृथग्विधान् ॥ वेत्तिसर्वेषुभूतेषुतज्ज्ञानंविद्धिराजसम् ॥ २१ ॥
यत्तुकृत्स्नवदेकस्मिन्कार्येसक्तमहेतुकम् ॥ अतत्त्वार्थवदल्पंचतत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

हकत्वाद्राजसं यज्ञदानादिकर्मसंभावितरजोदोषविशिष्टांतःकरणवृत्तित्वाच्चराजसंबंधस्यैवकारणंनतुमुक्तेरित्यर्थः ॥ २१ ॥ तामसंज्ञानत्वलक्षणमाह यदिति तुशब्दोस्यज्ञानस्योभयविलक्षणत्वद्योतनार्थः एकस्मिन्कार्येभूतकार्येदेहेप्रतिमादौवाकृत्स्नवत्परिपूर्णवत्सक्तमात्मापरमेश्वरश्चस्वयंस्वरूपेणैतावान्देहपरिमाणकएवात्माप्रतिमापरिमाणएवेश्वरोनैतद्व्यतिरिक्तोस्तीतिनिश्चययुक्तं यद्वा कृत्स्नवत्एषघटएषपटइतिकृत्स्नपदार्थनिश्चयोयथा तथाकार्येदेहेप्रतिमादौवासक्तंएषदेहएवात्माहमितिएषपाषाणादिरेवेश्वरइतिनिश्चययुक्तमहेतुकं देहस्यैवात्मत्वनिश्चयेप्रतिमादेरेवेश्वरत्वनिर्धारणेचहेतुस्तदभावादहेतुकं ननुदेहएवात्माअहमर्थत्वादित्यादियुक्तिरस्त्येवेतिचेन्न स्वप्नमहमद्राक्षमित्यादौव्यभिचारदर्शनाद्देहदाहेत्वात्मदाहप्रसंगाच्च नदेहस्यात्मत्वसाधकोहेतुरस्तिनापिप्रतिमादेरीश्वरत्वसाधकोहेतुरस्ति ननुप्रतिमाद्याकारईश्व

रःकामान्प्रयच्छतिततएषप्रतिमादिरेवेश्वरःकामप्रदत्वादित्यादियुक्तिरस्त्येवेतिचेन्न अश्वत्थस्याप्यारोग्यप्रदत्वदर्शनात्तत्रातिव्याप्तिःस्यात् किंतु तत्रभक्त्याराधितःपरमेश्वरःसर्वगतस्तत्रस्थितःसन्कामान्प्रयच्छतिनतुप्रतिमादिस्तस्यनाशेईश्वरस्यापिनाशप्रसंगात्ततोदेहप्रतिमादेरात्मेश्वरत्वसाधकयुक्तिर्नास्ति अतएवातत्त्वार्थवदबाधितार्थस्तत्त्वार्थःसयस्यज्ञानस्यनास्तितदतत्त्वार्थवदयथार्थविषयकमतएवाल्पं अल्पविषयत्वेनाल्पफलत्वेनचाल्पंनिकृष्टमित्यर्थः यदेवंलक्षणंज्ञानंतत्तामसंबहुजन्मभिस्तामसयज्ञदानादिकर्मानुष्ठानसंप्राप्ततमोगुणकार्यत्वात्तामसमितिकपिलादिभिरुदाहृतमुच्यतइत्यर्थः जन्मानेकशतैःसमनुष्ठितसात्विकयज्ञदानादिसत्कर्मपरिपाकसमुत्पन्नंसात्विकंज्ञानंमोक्षायैव भवतिराजसंतुस्वर्गाद्यभ्युदयायनिरुक्तलक्षणं तामसंज्ञानंतुकेवलंमूढव्यवहारगोचरंजननमरणदुःखप्रवाहायैवभवति नतुस्वर्गायनाप्यप

नियतंसंगरहितमरागद्वेषतःकृतम् ॥ अफलप्रेप्सुनाकर्मयत्तत्सात्विकमुच्यते ॥ २३ ॥
यत्तुकामेप्सुनाकर्मसाहंकारेणवापुनः ॥ क्रियतेबहुलायासंतद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

वर्गायेतिसूचितंभवति ॥ २२ ॥ सत्वादिगुणभेदात्कर्मणस्त्रैविध्यंप्रतिपादयन्नादौमुमुक्षूणामनुष्ठेयंसात्विकंकर्माह नियतमिति नियतं श्रुतिस्मृतिभ्यामवश्यकर्तव्यत्वेनविहितंयज्ञतपोदानलक्षणंसंगरहितं संगःकर्तृत्वाभिनिवेशोहंकारस्तच्छून्यमनहंकारमरागद्वेषतः सुखसाध्यत्वेतत्फलसाधनत्वेवाकर्मणिरागःदुःखसाध्यत्वेदुःखफलसाधनत्वेवाकर्मणिद्वेषश्चजायते रागश्चद्वेषश्चरागद्वेषौनरागद्वेषौयस्येष्टानिष्टयोः कर्मणोःसमबुद्धेरसावरागद्वेषस्तृतीयार्थेतसिस्तेनारागद्वेषेणसात्विकेनाफलप्रेप्सुनानिष्कामेनकर्त्राकृतंयत्तत्कर्मसात्विकंसत्वशुद्धिकारणमितिमहर्षिभिःप्रोच्यते ॥ २३ ॥ राजसंकर्माह यत्त्विति तुशब्दोवैलक्षण्यार्थः वाचार्थः पुनरप्यर्थः कामेप्सुनाकाम्यतइतिकामःकर्मफलं तमाप्तुमिच्छताकामेप्सुनासाहंकारेणापिच अहमिदंकर्मकरोमिफलायेत्यभिनिवेशोहंकारस्तद्रहितःसात्विकःपूर्वोक्तस्वयंराजसस्तेनापिचयु

क्तत्वात्साहंकारोहमिदंकरोमीत्यभिमानाडंबरयुक्तस्तेनसाहंकारेणापिचकर्त्रा बहुलायासंबाहुभ्यांनदीतरणेयथातथाबहुलोमहानायासःश्रमो यस्मिन्कर्मण्याचमनादौभवतितद्बहुलायासं यत्तुकर्मक्रियतेतत्कर्मराजसंफलकामनयाचाहंकारेणापिरजःकार्येणयुक्तेनाधिकारिणाक्रियमाणत्वाद्राजसंतत्कर्मेतिमुनिभिरुदाहृतमित्यर्थः ॥२४॥ तामसंकर्माह अनुबंधमिति अनुबंधःउत्तरभाव्यनर्थस्तत्कर्मणःफलभूतस्तमनुबंधं पश्चाद्भाव्यनर्थक्षयंयस्मिन्कर्मणिक्रियमाणेधनक्षयोवाबलक्षयोवापुण्यक्षयोवाआयुःक्षयोवान्यस्यवाक्षयस्तंक्षयं हिंसांप्राणिपीडांकर्मनिर्वाहेस्वसामर्थ्यंचपौरुषमेवतत्सर्वमप्यनवेक्ष्यबुद्धिबलेनाविचार्य बालवन्मोहादविवेकाद्यत्कर्मारभ्यते तत्कर्मसंमोहोविवेकाभावस्तमोगुणस्तेनकार्यत इतितामसमित्युच्यतइत्यर्थः ॥ २५ ॥ गुणभेदेनकर्तृभेदंवदन्सात्विककर्तारमाह मुक्तसंगइति मुक्तसंगःमुक्तोमनसासंत्यक्तःसंगःफला

अनुबंधंक्षयंहिंसामनवेक्ष्यचपौरुषम् ॥ मोहादारभ्यतेकर्मयत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥ मुक्तसंगोनहंवादीधृत्युत्साहसमन्वितः ॥ सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारःकर्तासात्विकउच्यते ॥ २६ ॥ रागीकर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धोहिंसात्मकोऽशुचिः ॥ हर्षशोकान्वितःकर्ताराजसःपरिकीर्तितः ॥ २७ ॥

भिसंधिलक्षणःकामोयेनसमुक्तसंगःनिष्कामइत्यर्थः अनहंवादीसंकल्पेप्यहमिदंकरोमीतिवदनशीलोनभवतीत्यनहंवादी अनहंमानित्वेपीदमुपलक्षणं धृत्युत्साहसमन्वितःधृतिःअर्थव्ययदेहायासादौधैर्यमुत्साहश्चिकीर्षावेगस्ताभ्यांसम्यगन्वितः सिद्ध्यसिद्ध्योरारब्धस्यकर्मणःसिद्धावसिद्धौचनिर्विकारः सम्यगीश्वरार्पितनियंतृत्वादीश्वरेच्छेतिहर्षविषादशून्यइत्यर्थः एवंसत्वगुणसंपन्नोयःकर्ताकर्मणांससात्विकइतिऋषिभिरुच्यतइत्यर्थः एवंगुणविशिष्टत्वंसात्विकस्यलक्षणमितिसूचितंभवति ॥ २६ ॥ राजसकर्तारमाह रागीति रागीकर्मफलापेक्षत्वात्तत्साधनेषुकर्मसुरागोस्यास्तीतिरागी यद्वा रागोविषयभोगेच्छासोस्यास्तीतिरागीततएवकर्मफलप्रेप्सुःकर्मणांफलंपुत्रकलत्रधनादिसंपत्तिं

स्वर्गंचप्राप्तुमिच्छुः स्वेंद्रियतर्पणशीलत्वाल्लुब्धःपरस्वाभिलाषी देवपितृयज्ञादौधनत्यागासहिष्णुर्वालुब्धः हिंसात्मकःपरपीडनशीलोऽशुचिःशास्त्रोक्तशौचरहितः कर्मणःसिद्ध्यसिद्ध्योर्लाभालाभयोर्वाहर्षशोकान्वितोयःकर्मणांकर्तासराजसः उक्तलक्षणैरजोगुणैर्विशिष्टत्वाद्राजसइतिमुनिभिःपरिकीर्तितइत्यर्थः रागित्वादिराजसस्यलक्षणमितिसूचितंभवति ॥ २७ ॥ तामसकर्तारमाह अयुक्तइति अयुक्तोऽस्थिरचित्तश्चंचलइत्यर्थः प्राकृतःपामरःकार्याकार्यज्ञानविहीनइत्यर्थः स्तब्धोऽनम्रःमहत्सुविनयशून्यइत्यर्थः शठोगूढविप्रियकारीसर्ववंचकइत्यर्थः नैकृतिकःनिकृतिर्मनोवाक्कायैःपरतिरस्करणंतत्प्रवणोनैकृतिकःपरावमानीत्यर्थः अलसोमंदःकार्येष्ववश्यकर्तव्येष्वपिप्रवृत्तिरहितःश्रद्धाशून्यइत्यर्थः विषादीक्लिष्टचित्तःइष्टेवस्तुनिलब्धेपितृप्तिरहितत्वादीषदपिसंतोषरहितइत्यर्थः दीर्घसूत्रीचसद्यःकर्तव्यमपिकार्यंपक्षेणमासेन

अयुक्तःप्राकृतःस्तब्धःशठोनैकृतिकोऽलसः ॥ विषादीदीर्घसूत्रीचकर्तातामसउच्यते ॥ २८ ॥
बुद्धेर्भेदंधृतेश्चैवगुणतःस्त्रिविधंशृणु ॥ प्रोच्यमानमशेषेणपृथक्त्वेनधनंजय ॥ २९ ॥

वायःकरोतिसदीर्घसूत्रीचिरकारीत्यर्थः यएवंलक्षणःकर्मकर्तासतामसस्तमोदोषेणजडबुद्धित्वात्तामसइत्युच्यते अयुक्तत्वादिकंतामसस्यलक्षणमितिसूचितंभवति ॥ २८ ॥ कर्तृवत्करणस्यापित्रैविध्यंसूचयितुंबुद्ध्यादेस्त्रैविध्यंबोधयितुमाह बुद्धेरिति ययापदार्थतत्त्वमध्यवसायकार्येपुमान्प्रवर्ततेतस्याबुद्धेःअंतःकरणवृत्तिविशेषस्यधृतेश्चवृत्तिविशेषस्य चकारःसमुच्चयार्थः एवकारोन्यव्यवच्छेदार्थः पृथक्प्रत्येकंगुणतःसत्वादिगुणभेदेनत्रिविधंभेदमशेषेणसाकल्येनमयोच्यमानंशृणु यद्यपिपूर्वंज्ञानस्यत्रैविध्यंप्रतिपादितंतथापिज्ञानंवृत्तिसामान्यंबुद्धिस्तुवृत्तिविशेषःधृतिरपिवृत्तिविशेषएवततोनपुनरुक्तिप्रसंगः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सत्वबुद्धेर्लक्षणमाह प्रवृत्तिमिति प्रवृत्तिंचश्रुतिस्मृतिभ्यांविहितंधर्मंनिवृत्तिंताभ्यांनिषिद्धमधर्मंच कार्याकार्येकार्यंदेशकालादेरानुकूल्येकर्तव्यंप्रातिकूल्येत्यक्तव्यमकार्यं भयाभयेभयंभयकारणमनर्थंअभयंभयाभावकारणमनर्थाभावं बंधंबंधहेतुंमोक्षंमोक्षहेतुंचबुद्धेर्ज्ञानकर्तृत्वासंभवात्करणार्थता ययाबुद्ध्यापदार्थतत्त्वनिश्चयकारिण्याधर्माधर्मादिकंपुरुषोधिकारीविजानातिसाबुद्धिःसात्विकी यद्वा बंधंमोक्षंचेत्यत्रबंधमोक्षयोरेवप्रतिपाद्यत्वेनप्रवृत्त्यादिपदानांतद्विशेषणत्वेनान्वयोयुक्तः प्रवृत्तिंप्रवृत्तिःसत्वबुद्धेःकारणभूतःकर्ममार्गःयत्रप्रवृत्तःशुद्धात्मासन्मोक्षायकल्पतेतांप्रवृत्तिंच निवृत्तिंचनिवृत्तिर्निष्कर्मत्वमार्गःसंन्यासोयत्रप्रवृत्तःसंसारबंधान्मुक्तोभवतितांनिवृत्तिंच चत्रयंसमुच्चयार्थं कार्याकार्येकार्यमारुरुक्षोःकर्मणिविषयेकालेकालेयत्कर्तव्यंतत्कार्यं तथाऽकार्यमारूढस्ययदकर्तव्यंत्यक्तव्यंतदकार्यंतेचोभेकार्याकार्ये भयाभयेयस्माद्बिभेतितद्भयमज्ञानंसंसारकारणंयस्मादभयंभयाभावःसिध्यतितदभयंज्ञानंमोक्षकारणंतेचोभेभयाभये बंधमध्यासलक्षणमज्ञानकार्यंमोक्षमध्यासाभावलक्षणंज्ञानकार्यंच ययाबुद्ध्याशुद्धात्माविचक्षणएतत्सर्वंक्षीरनीरवद्विभज्यविजानाति अज्ञस्येदंसाधनंतज्ज्ञस्येदंसाधनमारुरुक्षोरिदंकर्तव्यमारूढस्येदंत्यक्तव्यमिदमज्ञानमिदंज्ञानमयंबंधोयंमोक्षइतिस्वाधिकारानुरूपेणसाध्यसाधनभेदंबंधंमोक्षंचसम्यग्ययावेत्तिपुरुषःसाबुद्धिःसात्विकीबहुजन्मसुकृतपरिपाकसमुत्पन्नशुद्धसत्वकार्यत्वात्सात्विकीतिबुधैरुच्यतेइत्यर्थः एतेनसात्विक्येवबुद्धिर्मुमुक्षोःप्रयत्नेनसंपादनीयेतिसूचितंभवति ॥ ३० ॥ राजसींबुद्धिमाह ययेति धर्मंविहितमधर्मंप्रतिषिद्धंचकार्यंचाकार्यंचदेशकालादेरानुकूल्येप्रातिकूल्येचकर्तव्याकर्तव्येकर्मणि चकारादर्थानर्थानेतान्सर्वानयथावदयथार्थवद्यावदर्थानिर्णयेनासाकल्येनसंदेहेनययाबुद्ध्याप्रजानातिपुरुषःसाबुद्धिः राजसीरजोगुणसंपन्नत्वाद्राजसीत्युच्यते ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचकार्याकार्येभयाभये ॥ बंधंमोक्षंचयावेत्तिबुद्धिःसापार्थसात्विकी ॥ ३० ॥
ययाधर्ममधर्मंचकार्यंचाकार्यमेवच ॥ अयथावत्प्रजानातिबुद्धिःसापार्थराजसी ॥ ३१ ॥

तामसींबुद्धिमाह अधर्ममिति धर्ममधर्मंकार्यमकार्यमर्थमनर्थंचययातमसातमोगुणेनावृतयाऽस्पष्टप्रकाशयाबुद्ध्यासर्वार्थान्वैपरीत्येनमन्य
तेगृह्णातिपुरुषःसातामसीबुद्धिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ धृतेरपित्रैविध्यंवदन्सात्विकींधृतिमाह धृत्येति योगेनब्रह्मणिचित्तैकाग्र्यलक्षणेनस
माधिनाअव्यभिचारिण्याअविनाभूतयाधृत्याधारणात्मिकयाधीवृत्त्याययाया मनःप्राणेंद्रियक्रियाःमनसःप्राणानामिंद्रियाणांचक्षुरादीनांच
क्रियाःयायाश्चेष्टाःबहिःप्रवृत्तिरूपास्ताःसर्वाधारयतेब्रह्मनिष्ठोधारयतिनियच्छति ब्रह्मणिचित्तैकाग्रतायांस्थिरायांसत्यांमनःप्राणेंद्रियक्रियाः
सर्वाःस्वयमेवस्थिराभवंति तेनैकाग्रताधारणाशक्तेर्योगाव्यभिचारित्वंमनःप्राणेंद्रियक्रियाधारकत्वंचसहैवसिध्यति अतएवोच्यतेयोगेना

अधर्मंधर्ममितियामन्यतेतमसावृता ॥ सर्वार्थान्विपरीतांश्चबुद्धिःसापार्थतामसी ॥ ३२ ॥
धृत्याययाधारयतेमनःप्राणेंद्रियक्रियाः ॥ योगेनाव्यभिचारिण्याधृतिःसापार्थसात्विकी ॥ ३३ ॥
ययातुधर्मकामार्थान्धृत्याधारयतेर्जुन ॥ प्रसंगेनफलाकांक्षीधृतिःसापार्थराजसी ॥ ३४ ॥

व्यभिचारिण्याययाधृत्यामनःप्राणेंद्रियक्रियाधारयतेसाधृतिर्धारणाशक्तिःसात्विकीशुद्धसत्वगुणसंभूतत्वात्सात्विकीत्युच्यतेमुनिभिरित्यर्थः
पुण्यकर्मपरिपाकवशात्संप्राप्तशुद्धसत्वस्यपुरुषस्यज्ञानंसात्विकंबुद्धिःसात्विकीधृतिरपिसात्विकीमनःप्राणेंद्रियवृत्तयोपिसात्विक्यएवभवंति
ज्ञानादीनांसात्विकत्वंनामबाह्यानालंबनमेव ततोमुमुक्षोःसत्वशुद्धिरेवसंपादनीयेतिसिद्धं ॥ ३३ ॥ राजसींधृतिमाह ययेति तुशब्दो
न्यव्यावृत्त्यर्थः ययातुधृत्यापुरुषोधर्मकामार्थान्धर्ममर्थंकामंचप्राधान्येनधारयतेधरतिनविमुंचतिप्रसंगेनधर्मादीनांप्रसक्तौसंपादनकालेफला
कांक्षीभवति साधर्मादीनांधात्रीधृतिःराजसी ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तामसींधृतिमाह ययेति दुष्टातमोदोषदूषितामेधाबुद्धिर्यस्यसदुर्मेधाःदुर्भगःपुरुषः ययाधृत्यास्वप्नंनिद्रांभयंशोकंविषादंचमदमेवसदाधार
यतेनतुक्वचिदपिमुंचति सानिद्रादीनांधात्रीधृतिस्तामसीत्युच्यते सर्वव्यवहारहेतोर्बुद्धेस्त्रैविध्येसिद्धेतद्द्वारभूतानांश्रोत्रादिकरणानामपिसा
त्विकत्वादिभेदसद्भावःसूचितः ॥ ३५ ॥ एवंगुणभेदेनकर्तॄणांकरणानांकर्मणांचत्रैविध्यमुक्त्वाकर्मफलस्यसुखस्यापित्रैविध्यंवदन्सात्विक
सुखस्यस्वरूपमाह द्वाभ्यां सुखंत्विति स्पष्टार्थः ॥ ३६ ॥ यदिति यद्ब्राह्मंसुखंनिरंतरंनित्यप्राप्तमप्यग्रेस्वसिद्धेःपूर्वंस्वसिद्धिसाधनस्यवि
षवत्स्वीकर्तुंदुष्करत्वात्स्वयमपिविषमिवप्राप्तुमनुभवितुंचाशक्यमेवभवति यतःस्वसाधनंसदसद्विवेकोदुर्लभोमुमुक्षुत्वंततोदुर्लभंवैराग्यंत
तोदुर्लभंशमादिसंपत्तिस्ततोदुर्लभासंन्यासस्ततोपिदुर्लभः श्रद्धैकमूलःश्रवणादिस्ततोदुर्लभःमुक्तेरसाधारणकारणंतज्जन्यंज्ञानमपरोक्षमतीव

ययास्वप्नंभयंशोकंविषादंमदमेवच ॥ नविमुंचतिदुर्मेधाधृतिःसापार्थतामसी ॥ ३५ ॥ सुखंत्वि
दानींत्रिविधंशृणुमेभरतर्षभ ॥ अभ्यासाद्रमतेयत्रदुःखांतंचनिगच्छति ॥ ३६ ॥ यत्तदग्रेवि
षमिवपरिणामेमृतोपमम् ॥ तत्सुखंसात्विकंप्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥

दुर्लभतरं तत्परिपाकहेतुःसमाधिर्दुर्लभतमस्ततएवस्वसिद्धिसाधनस्यसमाध्येकमूलस्यज्ञानस्यप्राच्योदीच्यांगैस्तीव्रमोक्षेच्छैककारणैःसहदु
ष्प्रापत्वात्स्वयमपितद्वद्दुष्प्रापंभोक्तुमशक्यंचभवतीत्यर्थः नन्वेवंसतियतीनांमोक्षसुखापेक्षावतांकागतिरित्याकांक्षायामाह परिणामेति
सद्गुरोश्चेश्वरस्यानुग्रहात्सिद्धस्यतत्प्राप्तिसाधनस्यज्ञानस्यनित्यनिरंतरंसमाधिनापरिणामेपरिपक्वत्वेसिद्धेसत्यमृतोपमंभवति यथाकालकूटा
पायेनप्राप्तममृतं देवानांजरामृत्युनिवर्तकंभवति तथाकरणदोषापायेनप्राप्तंतद्ब्राह्मंसुखमपियतीनांमहात्मनांजन्ममरणदुःखप्रवाहविध्वंसक
त्वादमृततुल्यंपरमानंदकरंचभवति ततोब्रह्मविद्भिःपरमहंसैर्मोक्षसुखानुभूतिकामैःसाधनशुद्धिसिद्धावेवप्रयत्नःकर्तव्योनतुसाध्यसिद्धये सा

धनेसिद्धेसाध्यंस्वयमेवसिध्यति यथाचक्षुःसौष्ठवेसिद्धेपूर्णचंद्रदर्शनाल्हादःसिध्यति तद्वद्यत्सुखमात्मबुद्धिप्रसादजंययाबुद्ध्याज्ञानेनात्मा
सच्चिदानंदैकलक्षणोयमहमस्मीतिसाक्षात्क्रियते तस्याएवबुद्धेःप्रसादश्चिरकालनित्यनिरंतरसविकल्पकनिर्विकल्पकसमाध्यभ्यासातिशये
न रजसोरजःकार्याणांचरागद्वेषलोभमोहदंभदर्पहर्षविषादासूयाहंकरादीनां तमसश्चतमःकार्याणांसंशयासंभावनाविपरीतभावनाजाड्या
लस्यप्रमादादीनांचसम्यग्भावप्रतिबंधकानांनिःशेषनिवृत्त्यासमुत्पन्नः शुद्धस्फटिकवद्दर्पणवदवभासमानोयःस्वच्छत्वगुणःशुद्धसत्वाभिधा
नस्तस्माज्जायते चक्षुषोदोषनिवृत्त्यापूर्णचंद्रिकावद्बुद्धिवृत्तेःस्वयमेवाविर्भवतीत्यात्मबुद्धिप्रसादजमित्युच्यते नतुविषयसुखवज्जायतेजन्यत्वेत्व
नित्यत्वपरिच्छिन्नत्वसातिशयत्वादिदोषप्रसंगान्मुमुक्षूणामनाशास्यत्वोपपत्तेश्च ततश्चक्षुषोनैर्मल्यापत्त्यारूपवद्बुद्धिवृत्तेःशुद्धसत्वापत्त्याऽप्र
यत्नेनस्वयमेवविषयीभवतिनित्यसिद्धत्वात्स्वरूपसुखस्य ननुब्रह्मविदांब्राह्मंसुखमतिक्लेशसाध्यंविषयसुखंत्वतिसुलभंसुखार्थिभिस्तदेवानुभो
क्तव्यमितिचेद्भवानत्रप्रष्टव्यः किंवैषयिकंसुखंविषयधर्मोवाकरणधर्मोवाकर्मधर्मोवाभोक्तृधर्मोवादेशधर्मोवाकालधर्मोवाप्यज्ञानधर्मोवाज्ञानध
र्मोवात्मधर्मोवास्वयंव्यापाराभावस्वरूपंवादुःखाभावस्वरूपंवेति नाद्यः विषयसन्निधानेपूर्वक्षणइवोत्तरक्षणेसुखादर्शनाद्व्यंजकाभावात्व्यंग्या
नुदयइतिचेन्न दूरदृष्टत्वेपूर्वक्षणेपिसुखानुदयप्रसंगात्तादृगिष्टविषयासिद्धेश्च नद्वितीयः विषयव्यवधानेसुखादर्शनात् नापितृतीयः सुख
स्यपुण्यकर्मकार्यत्वेनतद्धर्मत्वानुपपत्तेस्तथात्वेधर्म्युत्पत्त्युत्तरक्षणएवसुखोदयप्रसंगात् नचतुर्थः भोक्तुःसर्वदाविक्षेपदर्शनात् नापिपंचमः
सुखार्थिनःस्वर्गगमनाभावप्रसंगात्स्वर्गस्थानामपिदुःखश्रवणाच्च नापिषष्ठः शीतातपवत्सार्वत्रिकत्वप्रसंगात् नाप्यज्ञानधर्मः वस्तुनोभो
ग्यत्वाज्ञानेसुखादर्शनात् नापिज्ञानधर्मः वस्तुरम्यत्वज्ञानेपिविरक्तस्यसुखानुदयात् सुखंकरणव्यापाराभावस्वरूपंनभवतिस्वप्नेसुखादर्श
नात् करणव्यापारवतिभोजनादौसुखदर्शनाच्च नापिचदुःखाभावस्वरूपं दुःखाभाववतिमृत्पिंडेसुखादर्शनादचेतनत्वात्तत्रतदभिव्यक्त्यभा
वइतिचेन्नदुःखाभाववत्यांबुद्ध्यस्फूर्तौसुखादर्शनाद्यदुक्तंमूढतमेनदुःखाभावःसुखमितितन्न सुखस्यभावत्वेनाभावरूपत्वानुपपत्तेः नैवैतेनप

शुकल्पेनसौषुप्तिकसुखमनुभूतंनिर्विषयमतएवोक्तंदुःखाभावःसुखमिति तर्हिसुखमात्मनएवधर्मइतिचेन्न सुखमात्मनःस्वरूपंनतुधर्मःधर्मत्वे
धर्मनाशादात्मनोपिनाशप्रसंगात् ननुस्वरूपत्वेपिसुखस्यक्षणिकत्वात्स्वरूपभूतसुखनाशेत्वात्मनोपिनाशएवेतिचेन्न आकाशवत्सर्वगतश्च
नित्यइत्यात्मनोनित्यत्वश्रवणात्तत्स्वरूपभूतसुखस्यापिनित्यत्वसिद्धेः ननुसुखंयथात्मनःस्वरूपंतथादुःखमप्यात्मनएवस्वरूपंभवतुसुख्यहंदुः
ख्यहमितिसुखदुःखप्रत्यययोरेकविषयत्वदर्शनादितिचेन्न मृतोस्मीतिवत्दुःख्यहमितिप्रत्ययस्यसंमोहकार्यत्वेनमिथ्यात्वोपपत्तेः नहिपु
त्रेमृतेमृतोहमस्मीतिवक्तुर्मरणमस्तिमोहादारोपणंविना तद्वद्दुःख्यहमितिदुःखित्वप्रत्ययस्यात्मनिमोहादारोपितत्वान्मिथ्यात्वमेव दुःखस्या
त्मनःस्वरूपत्वेसुषुप्तावुपलभ्येतसुखमहमस्वाप्समितिसुखोपलब्धिवत्तदुपलंभाभावात् दुःखमात्मनःस्वरूपंनभवतिसुखमेवात्मस्वरूपंसुखस्यै
वात्मस्वरूपत्वेसुखमहमस्वाप्समितिप्रत्यक्षंप्रमाणं आत्मासुखस्वरूपःसुषुप्तौसुखमात्रोपलंभात्समाधिवदित्यनुमानंच सच्चिदानंदमात्रमेकरसं
बुद्धसुखस्वरूपआत्मा सद्घनोयंचिद्घनआनंदघनइतिश्रुतिश्च मुमुक्षुप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिप्रसूतार्थापत्तिरपिचप्रमाणं तर्हिदुःखंकस्यस्वरूप
मितिचेदनात्मनएवस्वरूपमितिब्रूमः अनृतजडदुःखात्मकत्वमनात्मनःसर्वप्रसिद्धेः अतोन्यदार्तमिति नाल्पेसुखमस्तीति तदेतज्जडंमोहा
त्मकं अंतवत्तुच्छमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धेश्च ननुसुखस्यात्मरूपत्वेसिद्धेविषयसुखमितिव्यपदेशःकथमितिचेदुच्यते पुण्यकर्मवशात्पुरुषस्येष्टप
दार्थसान्निध्येसत्यंतःकरणेसत्वमाविर्भवतितत्रानंदस्वरूपआत्माप्रतिबिंबतिप्रतिबिंबात्मानंदस्फूर्तिरेवविषयसान्निध्याद्विषयसुखमित्युच्यते
पुण्यतारतम्यात्सत्वतारतम्यंसत्वतारतम्यात्प्रतिबिंबस्फूर्तेश्चतारतम्यंतेनसुखस्यापितरतमभावस्ततएवश्रूयते एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानि
मात्रामुपजीवंतीति ततोविषयसुखमाभासिकंमहांतोब्रह्मविदोनापेक्षंतेपूर्णानंदामृतरसपायिनः नन्वात्मनआनंदस्वरूपत्वात्परिपूर्णत्वाच्चस
दासर्वत्रसर्वेषामयत्नतःसुखानुभूतिःस्वयमेवस्यादितिचेन्न वृत्तिशुद्धिसापेक्षत्वादात्मस्वरूपोपलब्धेः यद्वद्राकाचंद्रचंद्रिकायाःपरिपूर्णत्वेपित
दर्शनाह्लादश्चक्षुःसौष्ठवमपेक्षते तद्वदात्मानंदानुभूतिरपिबुद्धिप्रसादमपेक्षतेततएवोच्यतेभगवताप्यात्मबुद्धिप्रसादजमिति एवमात्मबुद्धि
प्रसादजंनित्यंनिरंतरंनिरपेक्षंनिरतिशयंनिरवधिकंयद्ब्राह्मंसुखंतत्सात्विकंसत्वाविर्भूत्याआविर्भूतत्वात्सात्विकमितिमहर्षयोवदंतीत्यर्थः ३७

राजसंसुखमाह विषयेति विषयेंद्रियसंयोगाद्विषयाणामिंद्रियाणांचसंसर्गाज्जायमानंयद्वैषयिकंसुखमग्रेपूर्वंस्वानुभूतिकाले स्वानुषेविनः पुरुषस्यामृतोपमंसुधाकल्पंसद्भूयोभूयोविवर्धतइतिन्यायेनस्वविषयकाण्येवाविद्याकामकर्माणिप्रवर्धयति परिणामेस्वकार्यफलकालेस्वानुषक्तंपुरुषंविषमिवहंतिस्वकार्येणयोजयित्वा सकामभिर्जायतेतत्रतत्रेतिन्यायेननानायोनिषुपातयित्वामुहुर्मुहुर्मृत्युंगमयतीत्यर्थः यदेवंलक्षणंवैषयिकंसुखंतद्राजसंरजोगुणेनकामेनसंभावितत्वाद्राजसमितिमुनिभिःस्मृतमुक्तमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ तामसंसुखमाह यदग्रइति अग्रेस्वोत्पत्तिकालेचानुबंधेचपरिणामकालेऽवसानेप्यात्मनःसदसद्विवेकहेतोर्बुद्धेर्मोहनंमोहकारकंविवेकशक्तितिरोधायकं निद्रालस्यप्रमादोत्थंनि

विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेमृतोपमम् ॥ परिणामेविषमिवतत्सुखंराजसंस्मृतम् ॥ ३८ ॥ यदग्रेचानुबंधेचसुखंमोहनमात्मनः ॥ निद्रालस्यप्रमादोत्थंतत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥ नतदस्तिपृथिव्यांवादिविदेवेषुवापुनः ॥ सत्वंप्रकृतिजैर्मुक्तंयदेभिःस्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

द्राप्रसिद्धाआलस्यंबुद्धिजाड्यंप्रमादोबुद्धिपारवश्यमेतेभ्यःसमुत्पन्नंयत्सुखंतत्तामसंतमोगुणनिष्पन्नत्वात्तामसमितिऋषिभिरुदाहृतमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ क्रियाकारकफलानांविभज्यत्रिगुणात्मकत्वंप्रतिपाद्याविभागेनसर्वंत्रिगुणात्मकमेवेत्याह नतदिति पृथिव्यांभूलोकेवाशब्दात्पातालेदिविस्वर्गेवादेवेषुब्रह्मादिषुवापुनःशब्दोवार्थः प्रकृतिजैःप्रकृतिसमुत्पन्नैरेभिरुक्तलक्षणैस्त्रिभिस्त्रिविधैर्गुणैःसत्वादिभिर्मुक्तं परित्यक्तमस्पृष्टंयत्स्याद्यद्भवेत्तत्सत्वंद्रव्यंप्राणिवात्रिलोक्यांनास्ति त्रिगुणात्मकमायाकार्यत्वाज्जगत्सर्वमपित्रिगुणात्मकमेवेत्यर्थः ॥ ४० ॥ ॥

एवंसर्वस्यापिजगतोगुणत्रयात्मकत्वेसिद्धेगुणत्रयातिक्रमणंकृतवतएवमुक्तिरिति गुणानत्येतुमिच्छोर्मुमुक्षोस्तदतिक्रमसिद्धेःपरमकारणंज्ञानंतत्सिद्धेःकारणंसत्वशुद्धिस्तत्कारणंतुकर्मैवतदेवावश्यंकर्तव्यमिति वैदिकानांकर्मणांसर्वेषांकर्तव्यतायांप्राप्तायांब्राह्मणादीनांमुमुक्षूणांयेषांयेषांस्वस्वगुणानुरूपेणयानियानिकर्माणिविभक्तानिभवंतितैस्तैस्तानितान्येवकर्तव्यानिनत्वितराणीतिनियमंदर्शयति ब्राह्मणेति ब्राह्मणाश्चक्षत्रियाश्चविशश्चतेषांब्राह्मणक्षत्रियविशामित्यत्रजात्याविषमत्वेपि उपनयनाध्ययनयजनादिकर्मभिराश्रमेणचसमत्वाद्धर्मतःसमानानांसमासकरणमविरुद्धं शूद्राणांचेतिपृथक्करणंजात्याधर्मेणक्रिययाचविषमत्वान्नविरुद्धमेवंतेषांब्राह्मणादीनांशूद्राणांचनियमेनकर्तव्यानिकर्माणि स्वभावप्रभवैःस्वभावःप्रकृतिस्तत्प्रभवैर्गुणैःसत्वादिभिःप्रविभक्तानिप्रकर्षेणविभक्तानि गुणवतांगुणभेदेनकर्माण्यपिभिन्नानिगुणैरसंकीर्णत्वे

ब्राह्मणक्षत्रियविशांशूद्राणांचपरंतप ॥ कर्माणिप्रविभक्तानिस्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

नव्यवस्थापितानिभवंतीत्यर्थः यद्वा स्वभावप्रभवैःब्राह्मणस्वभावःकेवलसत्वगुणप्रभवः क्षत्रियस्वभावःसत्वमिश्रितरजःप्रभवः वैश्यस्वभावःरजोमिश्रिततमःप्रभवः शूद्रस्वभावःकेवलतमःप्रभवः एवंसत्वादिगुणभेदेनतत्तद्गुणवतांब्राह्मणादीनांशूद्राणांचकर्तव्यानिकर्माण्यपिभिद्यंतइत्यर्थः यद्वा ब्राह्मणोस्यमुखमासीदितिश्रुत्युक्तप्रकारेणचत्वारोवर्णाःब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रास्तेषांपूर्वःपूर्वोजन्मतःश्रेयानितिन्यायेनचभवएवभावोजननंस्वःस्वकीयोभावःस्वभावः यद्वा स्वेषांभावःस्वभावःमुखबाह्वादिभ्योजननंप्रभवःकारणंयेषांतैःस्वभावप्रभवैःस्वजन्मनिमित्तकैर्गुणैरुत्तमत्वमध्यमत्वनिकृष्टत्वातिनिकृष्टत्वैरुपलक्षितानांब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां नियमेनकर्तव्यानियानिकर्माणितानिजन्मतउत्कृष्टत्वादिभेदेनविभक्तानिशास्त्रेणविभज्यविहितानीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तेषांजातिनियमेनविभक्तानितानिकर्माणिकानीत्यतआह शमइति शमश्चित्तस्योपरमःदृष्टादृष्टविषयेसर्वत्रनिःशेषभोगाशानिवृत्तिः द
मइंद्रियाणामुपरमःनिषिद्धार्थेष्वप्रवृत्तिः तपःसप्तदशेप्रोक्तंशारीरादित्रिविधंतपः शौचंबाह्याभ्यंतराचशुद्धिः अनृतस्यपरान्नस्यचत्यागेन
वक्त्रस्यजिह्वायाश्चशुद्धिः प्रतिग्रहत्यागेनपाणिशुद्धिर्विहितब्रह्मचर्येणकच्छशुद्धिः रागद्वेषादिदोषत्यागेनमनःशुद्धिः विहिताचरणेन
क्रियाशुद्धिरितिषोढाशौचं क्षांतिःक्षमानिंदाक्रोशताडनादिप्रसक्तावपिचित्तविकारानुदयः आर्जवंसर्वदाकरणत्रयस्यैकरूपत्वं ज्ञानंसम्य
गधीतवेदशास्त्राणांपदवाक्यार्थज्ञानं विज्ञानंत्वनुष्ठानानुष्ठापनक्षमंनिरंकुशंशास्त्रार्थतत्त्वनिश्चयः आस्तिक्यमास्तिकत्वमिदमवश्यंकर्तव्यम
नेनेश्वरःप्रीयतइतिकर्मणिकर्मफलेचश्रद्धा चकारोनुक्तयोराचार्यवेदेश्वरेषुभयभक्त्योःसमुच्चयार्थः एवकारएतदेवब्राह्मणस्यमुमुक्षोःकर्तव्यं

शमोदमस्तपःशौचंक्षांतिरार्जवमेवच ॥ ज्ञानंविज्ञानमास्तिक्यंब्राह्मंकर्मस्वभावजम् ॥ ४२ ॥
शौर्यंतेजोधृतिर्दाक्ष्यंयुद्धेचाप्यपलायनम् ॥ दानमीश्वरभावश्चक्षात्रंकर्मस्वभावजम् ॥ ४३ ॥

कर्मेत्यवधारणार्थः स्वभावजंकेवलसत्वप्रकृतितोमुखादुत्पत्तितोवाप्राप्तंब्राह्मंब्राह्मणजातेरर्हंकर्तव्यंकर्मेदंशास्त्रेणविहितमित्यर्थः यद्यपित्रैव
र्णिकानांमुमुक्षूणांसर्वेषांशमाद्यास्तिक्यांतंकर्ममोक्षसाधनत्वेनसममेवभवति तथापिकेवलंसत्वप्रभवानांब्राह्मणानांगुडस्यमाधुर्यवन्निरुक्तं
कर्मस्वाभाविकंनियतंचभवतितदितरेषांतुयत्नसाध्यमितिबोधयितुंब्राह्मंकर्मेत्युक्तं तेनब्राह्मणानामेवसत्वाधिक्याच्छमादिसंपत्तिस्तदेकसा
ध्येज्ञानेतत्फलेमोक्षेचाधिकारोनत्वितरेषामितिसूचितंभवति ततोमोक्षस्यसन्निकृष्टंब्राह्मणजन्मप्राप्तवद्भिःपंडितैःक्षिप्रंमोक्षाययतितव्यमिति
सिद्धं ॥ ४२ ॥ एवंब्राह्मंकर्मोक्त्वाक्षात्रंकर्माह शौर्यमिति शूरस्यभावःशौर्यंपराक्रमोवीराणामपिसंहरणसामर्थ्यंतेजःप्रागल्भ्यंबलवताम
पिदुर्धर्षत्वं धृतिर्विपदिचित्तस्यवैकल्यराहित्यंधैर्यं दाक्ष्यंदक्षस्यभावोदाक्ष्यंप्रातिकूल्यशतेपिस्वकार्यनिर्वाहसामर्थ्यंच युद्धेत्वपलायनंप्राणां

मतःपरंवक्तव्यमस्तिममनिश्चयंशृण्वित्याह यत्रेति यो[illegible]
तत्त्वविदितिकृत्[illegible]षामीश्वरः यदा विद्याविद्[illegible]स्तमोन्यइतिश्र[illegible]
यकर्तव्यशेषस्तर्हिज्यत्येवमाधीमहे[illegible]
वनंतवेत्येवमप्ति[illegible]
ज्ञस्याप्यर्जुन सि[illegible]
नुपयुक्तमेवे[illegible]
मुक्तानामप्याधि[illegible]
पिसंपश्यन्कर्तुम[illegible]

संज[illegible]
कारिकत्वं [illegible]
तित्वाचाजु [illegible]
संधेहीत्येतर्जुनस्य[illegible]
परमसिद्धांतनेत्रा[illegible]
विद्यातत्कार्यश्र[illegible]
ग्रहंस्वतृप्तिंचा[illegible]
परमेश्वरस्तस्यव[illegible]

[illegible]त्वंच[illegible]
[illegible]पसश्रव[illegible]
[illegible]द्याराज्यंजयंधनधान्यपुत्रपौत्राद्य[illegible]
[illegible]द्याविद्येईशितुंशीलमस्यास्तीति[illegible]
[illegible]याश्चतेषांप्रदानेशक्तईश्वरोये[illegible]
[illegible]तंलक्षणःप[illegible]
[illegible]द जी इत्यनेन मुंबय्यां [illegible]
शकाब्द[illegible]

॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीताटीकायामष्टादशाध्यायःसमाप्तः ॥

श्री [illegible] आश्रम

त्यात्मयाथात्म्यावधारणं तेनब्रह्मप्राप्तिश्चप्रतिपादित ततःसर्वस्याअपिगीतायाःप्रतिपाद्यंप्रत्यगभिन्नंपरंब्रह्मैवतज्ज्ञानमेवमोक्षसाधनं
पर्यवसितं तथैवसर्वस्याअपिगीतायाःश्रवणंकृतवतोर्जुनस्योक्तिरप्यनुभवारूढा नष्टोमोहःस्मृतिर्लब्धेतिज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तितत्फलब्र
ह्मलाभंचबोधयत्यतःसिद्धंज्ञानमेवमोक्षस्यपरमकारणमिति तथाचश्रुतिः ज्ञानादेवतुकैवल्यं तमेवविदित्वातिमृत्युमेतिनान्यःपंथाविद्य
नायेति एषातेभिहितासांख्येइतिज्ञानयोगमुपदिश्यस्वेनोपदिष्टज्ञानसंपादनेपुरुषस्यप्रज्ञामांद्यमालक्ष्य बुद्धियोगेत्विमांश्रृण्वितिकर्म
मुपक्रम्य बुद्धौशरणमन्विच्छ योगःकर्मसुकौशलमितिज्ञानयोगंचपुनःप्रस्तुत्य ज्ञानयोगेनसांख्यानांकर्मयोगेनयोगिनामितितयो
यभेदव्यवस्थांकृत्वा राजसतामसत्यागनिंदापूर्वकंसात्विकत्यागस्यैवश्रेष्ठत्वमुक्त्वा तच्चापिपरमेश्वरप्रीत्यैकर्तव्यमितिनिश्चित्यकर्मनिष्ठयाप
शुद्धचित्तस्यज्ञानंप्राप्तवतोज्ञाननिष्ठाविहिता ततःकर्मयोगोज्ञानयोगस्यसाधनमेवभवतिनतुसाक्षान्मोक्षकारणमित्येवसिद्धांतितंभवति
त्रगीतायांज्ञानकर्मयोगयोरेवद्वयोरुपक्रमोपसंहारदर्शनाद्योगांतरस्यनप्राधान्यंप्रतीयते अमानित्वाद्वेष्टृत्वशुद्धबुद्धित्वादयोयथाज्ञानतत्फ
लसिद्धिसाधनानितथामुमुक्षुत्वनिष्ठावत्त्वसात्विकश्रद्धाभक्तिमत्त्वादयःकर्मफलसिद्धिसाधनानीतिसिद्धंसर्वमनवद्यं ॥ ७८ ॥ कालकूट
मोदोषोयस्यकंठेलवायते गुणोपिवाकलामात्रोयस्यभूषायतेसतः तमहंपुरुषंवंदेऽविद्यादोषहरंपरं ॥ १ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजका
र्यश्रीमदानंदात्मसरस्वतीभगवत्पादपूज्यशिष्यश्रीशंकरानंदसरस्वतीकृतौगीतातात्पर्यबोधिन्यामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ छ

इदं पुस्तकं विद्वद्द्वारा संशोधय्य लो॰ ति चावजी दा यसन्निकृष्टब्राह्मणजन्मप्राप्त "निर्णयसागरा" ख्यमुद्रणयंत्रालये

सिद्धं ॥ ४२ ॥ एवंब्रा क्षात्रंकर्माह मुद्रति शूरतम वःशौर्यपराक्रमोवीराणामपि
पिदुर्धर्षत्वं धृतिर्विपदिचित्तस्यवैकल्यराहित्यंधैर्यं दाक्ष्यंदक्षस्यभावोदाक्ष्यंप्रातिकूल्यशतेपिस्वकार्यनि

मतःपरंवक्तव्यमस्तिममनिश्चयंश्रृण्वित्याह यत्रेति योगेश्वरःकृष्णादयः पसश्चव त्वंभ॰ द्याराज्यंजयधनधान्यपुत्रपौत्राद्यभ्युदयानांघटना
तत्त्वविदितिकृत्वा तपामीश्वरः यद्वा विद्याविद्येईशतेयस्तुसोन्यइतिश्रवणाद्ब्रह्म विद्याविद्येईशितुंशीलमस्यास्तीतियोगेश्वरः यद्वा
यकर्तव्यशेषस्तद्विज्ञेयतेसमाधीयतेचित्तमेतेष्वितियोगाःऐहिकामुष्मिकसुखसाधनानि उपास्तिसाध्याश्चतेषांप्रदानेशक्तईश्वरोयोगेश्वरः यद्वा यो
वनंतवेत्येवमणिज्ञानयोगःकर्मयोगोवातयोःफलसिद्धेरीश्वराधीनत्वाद्योसारमोक्षस्थितिबंधहेतुरितिश्रुतेः एवंलक्षणःपरमात्माश्रीकृष्णोयत्रय
ज्ञस्याप्यर्जुन स्मिन्पक्षेतिष्ठतिधनुर्धरोधनुर्विद्यापारगोतिरथोगांडीवधन्वास्मिन्पक्षेतिष्ठति तत्रतस्मिन्पक्षएवध्रुवाअव्यभिचारिणीनीतिःशास्त्र
नुपयुक्तमेवे दृष्टामर्यादातिष्ठतिधर्मस्तत्रैवतिष्ठतीत्यर्थः यतोधर्मस्ततोजायेनविजयोपितत्रैवतिष्ठतीत्यर्थः श्रीर्ध्रुवानिश्चलाराज्यलक्ष्मीस्तत्रैव
मुक्तानामप्याधि
पिसंपश्यन्कर्तुम

यत्रयोगेश्वरःकृष्णोयत्रपार्थोधनुर्धरः ॥श्रीर्विजयोभूतिर्ध्रुवानीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥
इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेमोक्षसंन्यासयोगोना
माऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

संज

कारिकत्वं तिष्ठतिभूतिर्गजतुरगधनधान्यादिसंपत्तिस्तत्रतस्मिन्नेवपक्षेध्रुवानिलातिष्ठतीतिममममतिर्निश्चयस्त्वमतःपुत्राणांजयाशांपरित्यजेत्यर्थः गु
तित्वाच्चाजु रुभ्रात्रादिहिंसालक्षणंघोरंकर्माहंकृत्वापापीस्यांतेननरकंयास्यामीत्यात्मकर्तृकेकर्मण्यकर्तारमेवात्मानंकर्तारंभोक्तारंमत्वा मोहेनशोचतोऽ
संधेहीत्येतर्जुनस्यमोहसागरेनिमग्नस्योद्धरणमात्मयाथात्म्यविज्ञानेनविज्ञानान्येसिध्यत्यात्मयाथात्म्यविज्ञानंचतत्त्वंपदार्थयोःशोधितयोरेकत्वप्रतिपा
परमसिद्धांतेनेनविनानसिध्यत्यतस्तयोःशोधनंकर्तव्यमिति नत्वेवाहंजातुनासमित्यारभ्यप्रथमषट्केणत्वंपदार्थंशोधयित्वाद्वितीयेनतत्पदार्थंचशोध
विद्यातत्कार्यंतृतीयेनतयोरेकत्वंप्रतिपाद्यकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यविद्यातत्कार्यस बंधरहितं सर्वसंसारधर्मनिर्मुक्तमात्मतत्त्वंबोधयित्वा तस्यैवबोधस्याप्र
ग्रहंस्वतृप्तिंचाप्यसिद्धयेज्ञाननिष्ठामुपदिश्य तत्परिपक्वज्ञानेनभक्त्यामामभि जानातियावान्यश्चास्मितत्त्वः ततोमांतत्त्वतोज्ञात्वाविशतेतदनंतरमि
परमेश्वरस्तस्यव

रोमहर्षणमश्रुतपूर्वत्वेनातिगंभीरत्वेनामेयार्थत्वेनातिलोकत्वे नाद्भुतरसत्वेनचरोमांचावहंतयोःसंवादमहमश्रौषंश्रुतवानस्मि ॥ ७४ ॥
मश्रौषीरित्याकांक्षायांस्वगुरोःप्रसादादित्याह व्यासेति व्यासप्रसादाद्वेदानांशास्त्राणांपुराणनांचविस्तरकरणाद्व्यासस्तस्यमद्गुरोःश्री
कृष्णद्वैपायनस्यप्रसादादनुग्रहात्तज्जनितज्ञानशक्तेरेवैतदेतच्छ्रुतस्यविषयप्राधान्येनलिंगनिर्देशः एतदेवंमोक्षैकसाधनत्वात्परमत्यंतंगुह्यं
गोपनीयंरहस्यमित्यर्थः योगंज्ञानयोगमहंश्रुतवानस्मि कस्यमुखाच्छ्रुतमित्याकांक्षायांयोगेश्वरादितियोगानांहठादीनांतत्फलसिद्धेश्चका
रणत्वाद्योगेश्वरः यद्वा योगोमायायोगःसृष्ट्यादिस्तत्कर्तृत्वाद्योगेश्वरः यद्वा योगोज्ञानयोगःआत्यंतिकसंसारदुःखनिवृत्तिकारणंतत्सि
द्धिर्यस्यप्रसादात्सयोगेश्वरस्तस्माद्योगेश्वरात्साक्षाच्छ्रीकृष्णादेव स्वयंस्वमुखेनैवकथयतएतंज्ञानयोगमहंश्रुतवानस्म्यहोममभाग्यमहोपुरुष

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहंपरम् ॥ योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतःस्वयम् ॥ ७५ ॥
राजन्संस्मृत्यसंस्मृत्यसंवादमिममद्भुतम् । केशवार्जुनयोःपुण्यंहृष्यामिचमुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥
तच्चसंस्मृत्यसंस्मृत्यरूपमत्यद्भुतंहरेः । विस्मयोमेमहान्राजन्हृष्यामिचपुनःपुनः ॥ ७७ ॥

सादइतिस्वतृप्तिमाविष्कृतवानित्यर्थः ॥ ७५ ॥ श्रुत्वाकिंसीत्याकांक्षायांसंतुष्यामीत्याह राजन्निति पुण्यंपुण्यकरंपावनंश्रवणपठना
भ्यांज्ञानाज्ञानकृतसर्वपापविध्वंसकं केशवार्जुनयोःसंवादरूपमिमंगीताख्यंग्रंथंश्रुतंमुहुर्मुहुश्चस्मृत्वास्मृत्वाहृष्यामि किंमयाजन्मां
तरशतेषुपुण्यंकृतंकिंतपःकिंदत्तंकिंहुतंकिंदृष्टंवानजानेसंवादलक्षणंगीताशास्त्रंमयाश्रुतमित्यर्थः ॥ ७६ ॥ विश्वरूपसंदर्शनजां
संवर्णयति तच्चेति हरेःस्वसाक्षात्कारमात्रेणाविद्यातिस्वमिव तिरोभावयतीतिहरिः सच्चिदानंदस्वरूपःपरमेश्वरस्तस्यानं
तबाहुशशिसूर्यनेत्रमित्युक्तलक्षणंतच्चरूपंविश्वरूपमाहाश्चर्यद्भुतभावयोः संस्मृत्यसंस्मृत्यस्मृत्वास्मृत्वाहृष्यामिधन्योहंधन्योहं
पितृत्योहमितिसंतोषसागरेमज्जामीत्यर्थः ॥ ७७ ॥

तत्त्वविदितिकृत्यशेषवतोऽज्ञत्वस्मरणाच्च तत्ज्ञानित्वंकर्तव्यशेषस्तर्हिज्ञत्वमेवनसंभवति ननुनष्टोमोहःस्मृतिर्लब्धा परमेश्वरःसप्तश्रकरणेनास्येवज्ञत्वमितिचेन्न करि
ष्यनंतवेत्येवमपिकंठरवेणैवोक्तत्वादज्ञत्वमपिसंभवति नन्विष्टोरपि ब्रह्मणबुद्ध्यादययाचमद्याजीभवेतिभगवतोक्तहितवचनकर
ज्ञस्याप्यर्जुनस्ययुक्तमेवेतिचेन्न तदारुरुक्षुविषयत्वादारूढस्यास्यानुपयुक्तमाह मद्यजनमारुरुक्षोःकर्तव्यमित्युक्तकर्माचरणमर्जुनस्यारूढ
स्यानुपयुक्तमेवेतिचेत्त्वयोक्तंसत्यं ब्रह्मविदआरूढस्यकर्मानुपयुक्तमेवतथाप्याधिकारिकत्वादर्जुनस्यतदुपपद्यते यथाजनकाश्वपतिप्रभृतीनां
मुक्तानामप्याधिकारिणांलोकसंग्रहचिकीर्षयाकर्माचरणंतद्वदर्जुनस्याप्याधिकारिकस्यलोकहितायकर्माचरणमविरुद्धमेव लोकसंग्रहमेवा
पिसंपश्यन्कर्तुमर्हसि यद्यदाचरतिश्रेष्ठइतिभगवतापूर्वंयदुक्तंतन्मनसिनिधायोच्यतेकरिष्येवचनंतवेति इंद्रांशत्वादर्जुनस्येंद्रादिवदाधि

संजयउवाच ॥ इत्यहंवासुदेवस्यपार्थस्यचमहात्मनः ॥ संवादमिमश्रौषमद्भुतंरोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

कारिकत्वंतज्ज्ञत्वंलोकहितार्थंकर्मित्वंचाविरुद्धंततोयुक्तमेवोक्तंकरिष्येवचनंतवेति यद्वा भगवत्प्रसादान्निःशेषविनष्टमोहत्वाल्लब्धात्मस्मृ
तित्वाच्चार्जुनःप्राप्तारूढभावःसन् स्वोत्पन्नज्ञानस्यपरिपाकसिद्ध्यैसमाधिंकर्तुमिच्छयाभगवदुक्तंबाह्यंसर्वंपरित्यज्य मांपरंब्रह्मैवाजस्रमनु
संधेहीत्येतदर्थावबोधकंसर्वधर्मान्परित्यज्यमामेकंशरणंव्रजेतिचरमवचनंहृदिस्थमनुवदतिकरिष्येवचनंतवेति सन्निहितत्वादस्योपदेशस्य
परमसिद्धांतत्वाद्विद्वत्कृत्यत्वाच्चविदुषःस्वस्याग्रेकर्तव्यंवदतिकरिष्येवचनंतवेत्यतोनकश्चिदत्रविरोधइतिसिद्धं ॥ ७३ ॥ एवमर्जुनस्या
विद्यातत्कार्यभ्रममार्जनायोपकांतस्यज्ञानशास्त्रस्यतदर्थस्यचपरिसमाप्तिंज्ञात्वा तच्छ्रवणतदर्थानुभवसंजातात्मानंदरसातिरेकेणस्वगुरोरनु
ग्रहंस्वतृप्तिंचाविष्कर्तुंकथासंदर्भमवतारयितुंचसंजयउवाच इतीति सर्वभूताधिवासंयद्भूतेषुचवसत्यपीतिश्रुतलक्षणलक्षितत्वाद्वासुदेवःसर्वज्ञः
परमेश्वरस्तस्यवासुदेवस्य महात्मनोमहानुभावस्यपार्थस्यचार्जुनस्यइत्युक्तप्रकारकंसंवादंप्रश्नप्रतिवचनरूपमिमंगीताग्रंथमद्भुतमत्यंतविस्म

एवंपृष्टवंतंभगवंतं प्रतिकार्यकथनेनकारणसिद्धिरुक्तप्रायेतिमत्वाभगवदुपदेशजन्यज्ञानफलंवक्तुमर्जुनउवाच नष्टइति जन्मजरामरणदुःख
प्रवाहकारणंसर्वानर्थहेतुर्दुरंतोमोहःस्वाज्ञानसंभवःशार्वरवत्सर्वोपि हेअच्युतकूटस्थभगवन् त्वत्प्रसादात्त्वदुपदेशजन्यज्ञानान्नष्टःस्वरूपेणाद
र्शनंगतइत्यर्थः एवंभगवदुपदिष्टवाक्यजातस्यतदर्थस्यचग्रहणंकार्यप्रकाशनेनैवज्ञापयित्वातत्प्रसादसिद्धायाःस्वाज्ञानतत्कार्यनिवृत्तेःफल
माह स्मृतिरिति अविद्याकृतकर्तृत्वभोक्तृत्वादिसर्वसंसारनिर्मुक्तोनित्यकूटस्थोऽसंगचिद्रूपोनिष्कलोनिष्क्रियःशांतोयआत्मासर्ववेदांतप्रसि
द्धः सएवाहमस्मीतिस्वात्मतत्त्वविषयास्मृतिर्लब्धायथाप्रमादाद्विस्मृतार्थस्याप्तवाक्येनस्मृतिस्तथात्वत्प्रसादान्मयालब्धाभवति सर्वहृदय
ग्रंथीनांनिर्मूलनकारणंयतस्ततोगतसंदेहःगतोऽभावंगतः संदेहःस्वजनवधोदोषःकर्तुंशक्यतेवानवामत्कृतेनकर्मणालेपोस्तिवानवाकर्तृत्व
मात्मनोस्तिवानवेत्येवमादिद्विकोटिकःस्वतत्त्वनिर्धारणविषयेयस्यसोहंगतसंदेहः गतसंदेहइत्यनेनविपरीतभावस्यतत्कारणस्यचनिःशेषनि

॥ अर्जुनउवाच ॥ नष्टोमोहःस्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादान्मया
च्युत ॥ स्थितोस्मिगतसंदेहःकरिष्येवचनंतव ॥ ७३ ॥

त्तिःसूचिता सतिविपरीतभावेतत्कारणसद्भावेचसंदेहनिवृत्त्यसंभवादतःसंदेहनाशात्सर्वविकल्पनाशःसिद्धोभवति एवंत्वदुपदेशजनित
ज्ञानेनसर्वानर्थबीजेमोहेसकारणेविनष्टेसति संप्राप्तात्मयाथात्म्यविज्ञानोद्गतसंदेहःसन्नक्षोभ्यस्वभावेनस्थितोस्म्यविद्यातत्कार्यतद्धर्मत
तदवस्थानिर्मुक्ताविक्रियात्मस्वरूपएव इतःपरंममनकिंचिज्ज्ञातव्यंप्रा[illegible]पीषदस्तितथापिमद्गुरोरीश्वरस्यतववचनंकरिष्ये नन्ववि
बंधनिर्मुक्तेनार्जुनेनकरिष्येवचनंतवेतियदुक्तंतदयुक्तमेव मुक्तस्य[illegible]पदाक्ष्यान्ममेदमीश्वरस्यवचनंकर्तव्यमितिकरणमज्ञधर्मोनतुत
र्मः तज्ज्ञस्यायमीश्वरोहंतद्वचनंकरिष्यइतिभेदज्ञानासंभवा[illegible]र्वमात्मा[illegible]दिदुषस्त्वयमीश्वरइतितस्ये
नमहंकरिष्यइतिभेदज्ञानंसंभावयितुंशक्यते कार्यशेषोवा[illegible]रैवारि[illegible]र्तव्यमस्मि

त्यंनियमेनपठिष्यतीत्यर्थः तेनार्थज्ञानपूर्वकंगीताप्रवृ[illegible]रमेश्वरःसर्व[illegible]ज्ञानयज्ञेनज्ञानमात्मैकत्वविषयंज्ञानमेवयज्ञोज्ञानय
ज्ञस्तेनज्ञानयज्ञेनइष्टःआराधितःस्यांभवेयं गीतापठनस्यार्थज्ञानपूर्व[illegible]द्ब्रह्मणएवतदर्थत्वात्तदनुसंधानेनयत्फलंकैवल्यलक्षणंतत्क्रमेणगी
ताध्येताप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७० ॥ प्रवक्तुरध्येतुश्चफलमुक्त्वाश्रोतुरिदानींफलमाह श्रद्धावानिति विचाराध्ययनयोरनधिकारीयोपियश्चनरोनर
मात्राकारवान्मूढोवावृद्धोवास्त्रीजनोवान्वहंश्रद्धावान् वक्तरिगीतायामपिपरमेश्वरेचश्रद्धाभक्तिसंपन्नस्तथानसूयुरसूयादिदोषरहितोभूत्वा
नित्यमिदंगीताशास्त्रंशृणुयात्सोपिश्रोतापिज्ञानाज्ञानकृतेभ्यःपापेभ्योमुक्तःसन्पुण्यकर्मणामश्वमेधादियागकर्तॄणांयेलोकास्तान्शुभान् अ
त्यंतसुखकरान्प्राप्नुयान्नित्यंगीतश्रवणमात्रेणसत्यादिपुण्यलोकान्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥ शास्त्रार्थेसम्यग्ज्ञातेशिष्यःकृतार्थएवस्यादज्ञातेतुप्र

श्रद्धावाननसूयश्चशृणुयादपियोनरः ॥ सोपिमुक्तःशुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१ ॥
कच्चिदेतच्छ्रुतंपार्थत्वयैकाग्रेणचेतसा ॥ कच्चिदज्ञानसंमोहःप्रनष्टस्तेधनंजय ॥ ७२ ॥ ॥

कारांतरेणबोधयित्वातदज्ञानविपरीतग्रहणादिदोषमपास्य तस्यकृतार्थतासंपादनीयाऽयमाचार्यस्यधर्मइत्युपदेष्टॄणांसूचयितुमर्जुनस्यस्वबोधि
तार्थग्रहणंतदग्रहणंचविज्ञातुमिच्छयापृच्छतिश्रीभगवान् कच्चिदिति हेपार्थतत्त्वजिज्ञासुनात्वयाएतन्मयोपदिष्टामात्मतत्त्वप्रकाशकवाक्य
जातमेकाग्रेणसावधानेनचेतसाश्रुतं कच्चित्किंमयोक्तंसर्वंसावधानेनगृहीतंनगृहीतंवावक्तव्यमित्यर्थः एवमुपदेशंपृष्ट्वातत्कार्यंपृच्छति क
च्चिदिति तेतवाज्ञानसंमोहःअज्ञानमात्मतत्त्वावरकंतिमिरवदावरणलक्षणंतन्निमित्तकःसंमोहोविपरीतग्रहः नष्टोनाशंगतःकच्चिन्मयोक्तवच
नजन्यज्ञानेनतवबुद्धिभ्रमोनष्टःकिंनवेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ ॥ ॥ ॥

रिनृत्यवशंगतापिमौलिस्थकुंभपरिरक्षणधीर्नटीवेतिन्यायेन परोपदेशेप्रवृत्तोपिसिद्धोयतिर्मयिसर्वात्मन्यद्वितीयेपरेब्रह्मण्यारोपितंसर्वंदृश्यं
चिरकालनित्यनिरंतरसमाध्यभ्यासबलेनसन्मात्रतयागृह्णातीतिपराप्रकृष्टातामुत्तमांभक्तिंसर्वत्र सन्मात्रग्राहिणींप्रत्यग्दृष्टिंकृत्वा सदा सर्व
त्रसर्वंब्रह्मैवपश्यन् निःशेषविनष्टद्वैतभावोविद्वान्मामेवाद्वितीयंनिर्विशेषंपरंब्रह्मैष्यतिप्राप्स्यति नतूत्क्रमणंनापिलोकांतरंनापिदेशांतरंनैव
चदेहांतरंयास्यति अत्रसंशयोनकर्तव्यःब्रह्मविदोयतेःसिद्धस्यक्वचित्परोपदेशेप्रवृत्तस्यब्रह्मप्राप्तौशंकामेवकारेणैवनिरस्यतस्यापिदार्ढ्यार्थमसं
शयइत्युक्तं तेनसिद्धंब्रह्मविद्यतिःसिद्धःक्वचित्परोपदेशेप्रवृत्तोपिस्वयंसर्वत्रब्रह्मदृष्टिममुंचानोब्रह्मभावमेवगच्छतिनास्त्यत्रसंशयइति ॥६८॥ए
वंकरुणयैवमुमुक्षुभ्योगीताशास्त्रंतदर्थंचोपदिशंतंस्तौति नचेति योब्रह्मविद्यतिर्मुमुक्षुभ्योनिरुक्तविशेषणवद्भ्योगीतांतदर्थंचोपदिशतितस्मा
द्गीताशास्त्रोपदेष्टुर्यतेरन्यःप्रियकृत्तमःमेप्रियमिष्टंमत्प्राप्तेरंतरंगसाधनंश्रवणमननध्यानादिकंनित्यंप्रयत्नेनयेकुर्वंतितेप्रियकृतस्तेभ्यःसर्वेभ्यो

नचतस्मान्मनुष्येषुकश्चिन्मेप्रियकृत्तमः ॥ भवितानचमेतस्मादन्यःप्रियतरोभुवि ॥ ६९ ॥
अध्येष्यतेचयइमंधर्म्यंसंवादमावयोः ॥ ज्ञानयज्ञेनतेनाहमिष्टःस्यामितिमेमतिः ॥ ७० ॥

प्युत्तमःप्रियकृत्प्रियकृत्तमः मनुष्येषुस्तोत्रमंत्रजपपूजादिबहिरंगसाधनपरेषुकश्चिन्नास्ति बहिरंगसाधनपरेभ्योंतरंगसाधनपराःममप्रियास्ते
भ्यःसर्वेभ्यःप्रियोगीतार्थोपदेष्टा यतःस्वयंतीर्णःपरेषामपितारणायप्रवृत्तस्तेतुस्वतरणएवप्रवृत्तास्तस्मादयमेवप्रियकृत्तमोनान्यःकश्चिदिदानी
मित्यर्थः इतःपरमपिमेममतस्मान्ममभक्तेभ्योगीताशास्त्रोपदेष्टुरन्यःप्रियतरःप्रियकृत्तरोभुविभूलोकेनभविताचनभविष्यति संसारदुःखसाग
रनिमग्नान्मद्भक्तान्मुमुक्षून्दययैवज्ञानशास्त्रार्थोपदेशेनयोब्रह्मविद्यतिःसमुद्धरति सएवकालत्रयेपिममपरमेश्वरस्यप्रियकृत्तमइतितात्पर्या
र्थः॥ ६९ ॥ श्रद्धयाभक्त्याचनित्यंयोमुमुक्षुर्गीतापारायणंकरोतितस्यप[illegible]माह अध्येष्यतइति तवचममच[illegible]वयोःसंवादंसँल्लापरूपंधर्म्यंधर्मस्य
मोक्षैककारणस्यज्ञानस्यसिद्धिहेतुत्वाद्धर्मादनपेतंधर्म्यमिमं[illegible]लुक्ति[illegible] [illegible]यश्चमुमुक्षुर्ब्राह्मणादिःश्रद्धयाभक्त्याचार्थज्ञानपूर्वकमध्येष्यतेनि
ज्ञानासंभवा[illegible]
[illegible]र्यशेषोवा

॥३२॥ ॥३४॥ ॥३५॥

क्तास्तेषुतपस्विनेभक्तायेतिपूर्वमुक्तामद्भक्तेष्वितिपुनर्भक्तिंग्रह[illegible] [illegible]बुद्धिप्रकाशंमुमुक्षुर्वैशरणमहंप्रपद्यइति अमृतस्यैषसेतुरितिशि
वप्रसादेनविनानसिद्धिरितिमोक्षस्येश्वरप्रसादैकलभ्यत्वश्रवणब्रह्मान[illegible]क्षूणामीश्वरैकशरणत्वेनभवितव्यं परमेश्वरैकशरणैरेवकृतंश्रवणादिकं
फलत्यतस्तत्रैवदृढाभक्तिःकर्तव्येतिज्ञापनार्थं मद्भक्तेषुमदेकशरण[illegible]पूर्वोक्तविशेषणवत्सुचात्रवि[illegible]तमीमद्भक्तानात्मतत्त्वजिज्ञासूनुद्दिश्येत्य
र्थः परमंपरमपुरुषार्थसाधनंगुह्यंगोप्यमयोग्येष्वप्रयोक्तव्यमि[illegible]गीताख्यंज्ञानमयंशास्त्रमभिधास्यति परमकरुणयैवोपदेक्ष्यतिनतुशुश्रूषाद्यपे
क्ष्यग्रंथंतदर्थंचयथागृह्णीयुस्तथाव्याख्यास्यतीत्यर्थः ननुब्रह्मनिष्ठस्यविदेहकैवल्यार्थिनःशिष्येभ्योगीताशास्त्रोपदेशोनोपयुज्यतेज्ञाननिष्ठात
त्फलप्रतिबंधकत्वात् ब्रह्मसंस्थोमृतत्वमेति प्रमादंवैमृत्युमहंब्रवीमीतिश्रुत्यास्मृत्याचब्रह्मविदोबहिर्मुखत्वंमुक्तिप्रतिबंधकंनिषिध्यतइतिचेद्ध
वानत्रप्रष्टव्यः तत्त्वोपदेष्टासाधकोवासिद्धोवासंसिद्धोवेति नाद्यः साधकस्यात्मयाथात्म्यविज्ञानाभावाद्वाक्यार्थोपदेशमात्रंविनानिर्विचि
कित्संतत्त्वोपदेशानुपपत्तेः यथाशास्त्रेणलक्षणेनस्वरूपेणचवज्रमणिंविज्ञातवतएवमणितत्त्वोपदेशउपपद्यतेनतुशास्त्रमात्राध्येतुर्नापिलक्षणं
श्रुतवतोनापिचापातदर्शनवतःसिध्यतितद्वत् नापितृतीयः सप्तमींभूमिकामधिरुह्यप्रपंचंविस्मृत्यपरप्रयत्नाच्छारीरंकर्मकुर्वतउपदेशायो
गात्पारिशेष्यात्सिद्धस्यैवोपदेशयोग्यत्वं ननुसिद्धस्यापिबहिःप्रवृत्त्याज्ञानंप्रतिबध्येतेतिचेन्न मुमुक्षुभ्यःशिष्येभ्यस्तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थोप
देशेनात्मज्ञानंदृढमेवभवतिततःशिष्येभ्योमुमुक्षुभ्यःसिद्धेनोपदेष्टव्यं अन्यथात्वाचार्याभावप्रसंगाच्छास्त्रानर्थक्यप्रसंगान्मुमुक्षूणामगतित्व
प्रसंगाच्च ततःस्वयंतीर्णःपरान्तारयतीतिन्यायेनसिद्धःस्वयंमुक्तोऽन्यान्शरणागतान्मुमुक्षून्बंधान्मोचयतितदेवफलमैहिकज्ञानसंपत्तेर्वि
दुषः ननुतदेतत्सत्यंतथापिमूढानामुपदेशप्रवृत्त्याद्वैतवासनाप्रवर्धतेतयाविपरीतप्रत्ययवृद्धिस्तयासर्वात्मत्वज्ञानंप्रतिबध्यतेतेनमोक्षश्चकथ
मात्महानिंविद्वानंगीकृत्योपदेक्ष्यतीत्यतआह भक्तिमिति पुंखानुपुंखविषयेषुचतत्परोपिब्रह्मावलोकनेनिरूढमनाहियोगी संगीततालप

१ धियं न जहाति.

टी०अ० ॥१८॥

श्री [illegible] आश्रम

एवमारुरुक्षोरारूढस्यचोभयोरात्यंतिकसंसारदुःखोपशांतयेनियमेनकर्तव्यांशंविभज्यदर्शयित्वा तत्फलमप्युपपाद्य ज्ञानकर्मणोर्मोक्षसाधन
त्वावधारणेनसर्वेषामपिवेदानांसकलायाअपिगीतायाश्चनिर्विशेषब्रह्मपरत्वमेवसूचयित्वाइतितेज्ञानमित्युपक्रांतंशास्त्रमुपसंहृत्याधुनाशास्त्र
प्रवर्तकानामस्यमोक्षशास्त्रस्यसंप्रदायप्रवर्तनेनियममाह इदमिति इदंमोक्षशास्त्रंतेत्वयाअतपस्काय ऋतंतपःसत्यंतपइत्यादिश्रुत्युक्तंतपो
नयस्यास्तिसोतपस्कस्तस्मैअतपस्कायवेदोक्तकर्मानुष्ठानविहीनायनवाच्यंकदाचननोपदेष्टव्यमित्यर्थः स्वधर्मनिष्ठायाप्यभक्ताय यस्यदेवे
पराभक्तिरितिन्यायेनगुरौदेवेभक्तिरहितस्वभक्तस्तस्माअभक्तायकदाचननवाच्यं तपस्विनेभक्तिमतेप्यशुश्रूषवेगुरुशुश्रूषामकुर्वतेकदाचनन
वाच्यंकिंतुविशेषणद्वयवतेगुरोःशुश्रूषांकुर्वतएववाच्यं चकारान्मेधाविनेग्रंथतदर्थधारणशक्तिमतएववाच्यंनतुपूर्वोक्तविशेषणवतेपिमेधाशू
न्यायकदाचनवाच्यं तथाचतुर्विशेषणवतेपियोमांवासुदेवंप्राकृतंमनुष्यंमत्वाभ्यसूयतिनिंदतितस्मैतुनकदाचनवाच्यं यद्वा मांनिर्विशेषं

इदंतेनातपस्कायनाभक्तायकदाचन ॥ नचाशुश्रूषवेवाच्यंनचमांयोभ्यसूयति ॥ ६७ ॥ यइदं
परमंगुह्यंमद्भक्तेष्वभिधास्यति ॥ भक्तिंमयिपरांकृत्वामामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥

परंब्रह्माभ्यसूयतिब्रह्मणोनिर्विशेषत्वंकेवलत्वंसजातीयादिभेदरहितत्वमद्वितीयत्वंचायुक्तमितिविदेहकैवल्यमपिलोकशास्त्रविरुद्धमित्यत्रैव
ब्रह्मप्राप्तिश्चायुक्तेत्यद्वैतमद्वैतशास्त्रंविदेहकैवल्यंचासहमानोयोनिंदति तस्मैचतुर्वेदिनेपिशतक्रतवेपिचसगुणभक्तिमतेपिचाद्वैतद्वेषिणेकथंचि
दपिनोपदेष्टव्यं उपदेष्टव्यस्याद्वैतशास्त्रत्वादद्वैतेप्रीतिमतएवोपदेष्टव्यंनतुज्ञानशास्त्रतदर्थासहिष्णवइत्यर्थः चकारान्मुमुक्षवेयथारोग्यकामि
नएवदिव्यौषधंतथामोक्षेच्छावतएवज्ञानशास्त्रमुपदेष्टव्यंनान्यस्मा[illegible]तिसिद्धं ॥ ६७ ॥ तपस्वित्वंभक्तिमत्त्वंशुश्रूषत्वमद्वैतेप्रीतिमत्त्वंमुमुक्षुत्वं
चाधिकारिणःशुद्धात्मत्वेज्ञानशास्त्रोपदेशयोग्यत्वेचलिंगमित्यधिकारिलक्षणमुक्त[illegible] निरुक्तलक्षणलक्षितेभ्यएवाधिकारिभ्योज्ञानशास्त्रमुप
देष्टुःफलमाह यइति यःश्रोत्रियोब्रह्मनिष्ठोयतिर्मद्भक्तेषुमामेवपरमे[illegible]संसारमोक्षस्थितिबंधहेतुंमोक्षेच्छयास्वकर्मभिराराधयंतोयेभजंतितेमद्भ

संभव।

वा

॥१७॥

वगुह्यतमत्वकथमुपदेशउपयुज्य[illegible]दृष्टइति

लक्षणंदृढंफलाद्यर्थः नतुसर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिप्रत्यग्दृष्ट्यास्वंचसर्व[illegible]मरूप[illegible]ग्रहणपूर्वकंब्रह्मैवपश्यतोब्रह्मवित्तमस्यातोगच्छन्तिष्ठन्नुप
तमंभुञ्जन्शयानोवान्यथावास्थितःसन्सर्वदासर्वत्रमामेकमेवप[illegible]ब्रह्मानुसंधेहि एवं[illegible]स्पृष्टंश्रुतंमतंविज्ञातंचसर्वंसर्वदाब्रह्मैवपश्यंतंत्वामहंपरमा

॥३२॥ ॥३४॥

त्मास्वात्मत्वेनसम्यग्विज्ञातश्चक्षुषोरूपवद्वृत्तेर्बहिरंतश्चसर्वत्रोपलभ्यमानःसन् सर्वपापेभ्यः अत्रपापशब्देनपुण्यपापात्मकानिकर्माणिगृह्यंते
तेभ्यःपापेभ्यःपापकार्येभ्योजन्मजरामृत्युबंधेभ्योमोक्षयिष्यामिजन्मादिबंधनिर्मुक्तंकरिष्यामीत्यर्थः यद्वा पापानिकर्माणिपापपदेनतत्कारण
भूताश्चाविद्याकामाश्चगृह्यंतेसर्वेभ्यःपापेभ्योऽविद्याकामकर्मभ्यःसंततजराजन्ममृत्युदुःखप्रवाहहेतुभ्यःसम्यङ्मोचयिष्यामि नित्यःकूटस्थो
ऽसंगचिद्रूपःपरिपूर्णएवाहमितिनित्यकूटस्थासंगचिन्मात्रस्वरूपस्यस्वात्मनोयाथात्म्यप्रकाशनेनारोपितदेहेंद्रियादिसर्वदृश्यतद्धर्मतत्कर्मत
दवस्थासंबंधरहितमेवात्मानमाकाशवदसंगमविक्रियंपरिपूर्णमेकरसमेवसदासर्वत्रग्राहयित्वा सर्वत्रस्वमात्रग्रहणेनाविद्यांवासनात्मिकांमि
कामांश्चकर्माण्यपिसर्वाणिनिर्मूल्य विपरीतभावंनिःशेषंविध्वस्य पूर्णश्चिदानन्दएकएवाहमस्मीतिवृत्तिमप्रतिबद्धांकारयित्वा सर्वदामुक्तोह
तिमुक्तमेवात्मानंभावयिष्याम्येवमात्मानमविद्यातत्कार्यबंधनिर्मुक्तंनिर्विशेषब्रह्मात्मनास्थितंसाक्षादपरोक्षीकृत्यजीवन्नेवमुक्तस्त्वंमाशुचः तत्र
कोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतइतिस्वात्मैकत्वंपश्यतोविदुषःशोकाभावश्रवणात्सर्वमात्मानमेवपश्यन्मुक्तस्त्वंशोकंमाकार्षीः स्वातिरिक्त
मनर्थकारणमर्थांतरंपश्यतएवमूढतमस्यशोको नत्वहमेवेदंसर्वमितिस्वमेवसर्वंपश्यतोविदुषःशोककारणंसंभवतितदभावात्त्वंमाशुचइत्यर्थः
यद्वा अशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्युपक्रांतंशोकापनोदनमुपसंहरतिभगवान्माशुचस्त्वमिति अद्वैतंपश्यतश्चात्मनोऽकर्तृत्वंचपश्यतस्तवशो
कोनयुक्तइत्युपक्रांतशोकापनोदनमेवानूद्यतेनतुविदुषःशोकंसंभाव्यतस्यापनोदःक्रियते तत्रकोमोहःकःशोकइत्यादिश्रुतिविरोधप्रसंगान्न
शोचतिनकांक्षतीत्युक्तस्ववचनव्याघातप्रसंगाच्चोपसंहारार्थकमेवेदंवचनमितियुक्तं एवंनिर्विशेषमेवपरंब्रह्मस्वात्मनासमधिगतमनुसंदधतो
विदुषस्तदनुसंधानफलंसम्यग्ज्ञानंतत्फलंविदेहकैवल्यंचज्ञात्वाविशतेतदनंतरमितिपूर्वमेवनिरूपितंनपुनरत्रनिरूपितव्यंभवति यस्माज्ज्ञान
कर्मणोःसाध्यसाधनभावएवात्रसम्यङ्निरूपितःसर्वज्ञेनेश्वरेणतस्मात्सिद्धंकर्मकांडस्यब्रह्मकांडस्यचमोक्षकारणत्व

॥

टी०अ०
॥१८॥

॥३४॥

नृतेसुखदुःखेवेदानिमंलोकममुंचपरित्यज्यात्मानमन्विच्छेदिति स्वाध्यायंचसर्वकर्माणिसंन्यस्येतिविदुषःसर्वकर्मपरित्यागश्रवणात् ननु
कर्मणेश्वरःप्रीयतेतत्प्रीत्यैकर्मकर्तव्यमेवेतिचेन्न ब्रह्मनिष्ठयापरमेश्वरस्यततोधिकतरप्रीत्युत्पत्तेः जीवेशावाभासेनकरोतीतिश्रवणान्ममाभा
सिकंमायिकमसत्यस्वरूपंपरित्यज्य मायातत्कार्यसंबंधरहितंनित्यंनिरंतरंनिराभासंनिष्कलंनिष्क्रियंशांतमनंतमनाद्यंतंसच्चिदानंदैकरसंप्रमा
णांतराबाध्यंपरिपूर्णमद्वैतंपरंब्रह्ममामेकमेवायमुपास्तइति यथार्थदर्शिनिसत्यवादिनिसत्यनिष्ठेब्रह्मविदिपरमेश्वरस्याधिकतरप्रीतिसंभवान्मम
वैभवमयंनिर्वहतीति यथाराज्ञःशूरतमेतद्वतप्रियोहिज्ञानिनोत्यर्थमहंसचममप्रियइत्युक्तत्वात्ब्रह्मविदिपरमाप्रीतिःपरमेश्वरस्ययुक्ता पितुःपुत्रा
दौगुणाधिक्येप्रीत्याधिक्यंदृश्यतेतद्वत्ततःसिद्धंपरमेश्वरस्यनिर्गुणंनित्यममायिकंस्वरूपंप्राप्तुमिच्छयाश्रवणमनननिदिध्यासनाद्यावेवश्रद्धया
नियमेनप्रवृत्तेषुसत्यनिष्ठेषुसत्सुमुमुक्षुषुपरमाप्रीतिरिति + ननुसर्वधर्मान्परित्यज्येतिधर्मस्यैवपरित्यागोविधीयतेनत्वधर्मस्यातस्तत्रप्रवृत्तिः
प्रसज्जतएवेतिचेन्न नकलंजंभक्षयेदितिपूर्वमेवपरित्यक्तस्यकलंजभक्षणादेरधर्मस्योत्तरकालेप्रसक्त्यसंभवाद्ब्रह्मचर्यएवपरित्यक्तस्यपर्युषितान्न
भोजनस्यगार्हस्थ्येयथाप्रवृत्तिर्नप्रसज्यतेतद्वत्तथापि त्यजधर्ममधर्मंचेति नतेषांधर्माधर्मावितिवचनात्सर्वधर्मपदेनाधर्मोपिगृह्यतेततोधर्ममध
र्मंचपरित्यज यद्यपि अर्जुनस्यसंन्यासोनुपयुक्तस्तथापिमुमुक्षुंब्राह्मणंविषयीकृत्योच्यतेसर्वधर्मान्परित्यज्येतिज्ञानकर्मणोस्तमस्तेजसोरिवपर
स्परप्रतियोगित्वेनैकाश्रयत्वानुपपत्तिंनिधा[illegible]ता ततःसर्वधर्मान्परित्यज्यविधिनासंन्यस्य मामेकमयमात्माब्रह्मतत्त्वमसीत्यादिश्रुतिभि
र्ब्रह्मात्मनोरेकत्वप्रतिपादनात् अस्थूलमनण्वह्रस्वमिति सर्वंह्येतद्ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभिरारोपितस्यजगतोपवादपूर्वकंसर्वस्यब्रह्ममात्रत्वनिरूप
णात् एकमेवाद्वितीयंब्रह्म एकएवहिभूतात्मा एकएवरुद्रोनद्वितीयायतस्थुरित्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणएकत्वावधारणादेकंसजातीयविजातीय
[illegible]तभेदरहितं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमपूर्वमनपरमनं[illegible]मबाह्यमखंडचिदेकरसमद्वितीयंमांपरंब्रह्मशरणंव्रज सर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिप्र
देष्टुःफलमाह [illegible]मंधेदि साधकस्यैवाभ्यासदशायांबुद्ध्याविशुद्ध[illegible]त्मानंनियम्यच शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वेत्यादिदेशकालदृष्टिस्था
[illegible]रमो[illegible]
[illegible]वा

[illegible]वगुह्यतमत्वकथमुपदेशउपयुज्यत[illegible]
लक्षणंदृढंफलार्व्या [illegible]
॥३२॥ तमंभाग्यतंचन्न संबंधानुपपत्तिभ्यांलक्षणेतिन्यायेनाऽत्रार्थानुपपत्त्यभावाल्लक्षणाऽप्रसक्तेः मुख्यस्यगत्यंतराभावेखलुलक्षणागत्यंतरा[illegible]भावाल्ल
क्षणानात्रप्रसज्यते कथंगत्यंतरमितिचेदुच्यते लोकेस्मिन्द्विविधानिष्ठापुराप्रोक्तामयानघ ज्ञानयोगेनसांख्यानांकर्मयोगेनयोगिनामिति
॥३३॥ योगिनामारुरुक्षूणांकर्मिणांकर्मयोगेननिष्ठासांख्यानामारूढानांसंन्यासिनांब्रह्मविदांज्ञानयोगेननिष्ठेतिनिष्ठाद्वयमुपक्रम्य नियतंकुरुकर्मत्व
मितिकर्मयोगमारभ्य प्रतिजानेप्रियोसिमेइत्यंतेनग्रंथेनारुरुक्षोर्नियमेनकर्तव्यतयाकर्मयोगंसांगंसफलंचनिर्धार्याथसांख्यानांब्रह्मविदांसर्वक
र्मसंन्यासिनामारूढानां यस्त्वात्मरतिरेवस्यादित्यारभ्य सर्वकर्माणिमनसेति योगारूढस्यतस्यैवेति योगीयुंजीतसततमात्मानंरहसिस्थित
इति ध्यानयोगपरोनित्यमिति ब्रह्मभूयायकल्पतइति ततोमांतत्त्वतोज्ञात्वाविशतेतदनंतरमित्यंतेनग्रंथेनसर्वकर्मसंन्यासपूर्वकंनियमेन
कर्तव्यतयाज्ञाननिष्ठांसफलांनिर्धार्यांते तामेवनिष्ठामुक्तलक्षणांसांगांसफलामुपसंहरति सर्वधर्मेति यतस्ततोनास्यवचनस्यकर्मप्रकरणांतः
पातित्वंकर्मिपरत्वंचसिध्यति नन्वारूढस्यापियतेःसर्वकर्मसंन्यासोनयुक्तःकिंतुयत्किंचित्स्मार्तेनकर्मणाभवितव्यमेवेतिनशंकनीयं तृती
याध्यायेश्रीभाष्यकृद्भिरेवैषाशंकापरिहृतातत्रद्रष्टव्याग्रंथविस्तरभयान्नात्रमीमांस्यते जन्मांतरानेकशतेषुश्रद्धाभक्तिभ्यांसमनुष्ठितैरीश्वरप्रसा
दैकप्रयोजनैःश्रौतस्मार्तकर्मभिर्निःशेषनिर्धूताशेषपापौघ [illegible]विशुद्धांतःकरणस्वंसम्यग्विज्ञातात्मरूपोभूत्वोत्पन्नज्ञानस्याप्रतिबद्धत्वसिद्धये
ज्ञाननिष्ठांकर्तुकामःसन्नादौ प्रयोजनरहितानसद्विषयान्निष्ठाप्रतिबंधकत्वेनदुष्टांश्चसर्वधर्मान्सर्वेचतेधर्माश्चतान्श्रौतानिस्मार्तानिचसर्वाण्य
पिचकर्माणिससाधनानिपरित्यज्य ननुकर्मणांशास्त्रोक्तानामसद्विषयत्वमप्रयोजनवत्त्वंचानुपपन्नं ब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेनदानेनेतियज्ञदा
नादीनांफलवत्ताश्रवणात् स्वकर्मणातमभ्यर्च्येतिकर्मणामीश्वराराधनात्मकत्वादस्त्येवसद्विषयत्वंफलत्वंचेतिचेत्सत्यमस्त्येवकर्मणामीश्वरारा
धनात्मकत्वंचित्तशुद्ध्येकप्रयोजनत्वंच तथापितदज्ञविषयंकर्तृत्वादिकारकभेदबुद्धिनिबंधनत्वान्नात्मैकत्वदर्शिनोविदुषःकर्मोपयुज्यते ज्ञान
कर्मणोःपरस्परविरोधिनोःसहभावायोगाच्चित्तशुद्धितत्फलंज्ञानंचप्राप्तवतस्तैःप्रयोजनमपश्यतोब्रह्मविदस्तत्परित्यागोयुक्तएवभवति सत्या

टी०अ० ॥१८॥

॥३३॥

देहःकर्तव्यस्ते तवाहमस्मिन्नर्थेप्रतिजानेप्रमाणंकरोमि यस्मान्मेममत्वमुत्तमभक्त्याप्रियोसितस्मात्तवमद्भावापत्तौसंशयोनास्तीतिप्रतिज्ञांक
रोमीत्यर्थः श्रद्धाभक्तिभ्यांस्वकर्मभिर्मदाराधनमेवकुर्वाणोनिरुक्तसाधनसंपन्नोमुमुक्षुःसत्वशुद्धिसंभावितात्मविज्ञानेनमद्भावंयाति नास्त्य
त्रसंशयइतिभगवतिप्रतिज्ञांकृतवतिसति कस्यब्राह्मणस्यप्रामाणिकस्ययोनिबीजशुद्धिमतोविश्वासोनस्यादतआरुरुक्षोर्मोक्षैककामस्याका
मनयेश्वरप्रीत्यैकर्मैवावश्यंकर्तव्यमितिसिद्धं ॥ ६५ ॥ एवमारुरुक्षोर्मोक्षार्थमीश्वरैकशरणत्वेनकर्तव्यःकर्मयोगएवेतिनिर्धार्य त्वारूढस्या
विर्भूतात्मविज्ञानस्याप्रतिबद्धत्वसिद्धयेसर्वकर्मसंन्यासपूर्वकंज्ञाननिष्ठैवकर्तव्येतिनिर्धारयितुमाह सर्वधर्मानिति नन्वस्यवचनस्यकर्मप्रकर
णांतःपातित्वात्कर्मिपरत्वमेवनत्वकर्मिपरत्वमितिचेन्न सर्वधर्मानितिसर्वकर्मसंन्यासश्रवणान्नह्यारुरुक्षोर्मुमुक्षोर्गृहिणःसर्वकर्मसंन्यासउपयु
ज्यते येत्वेतदभ्यसूयंतोनानुतिष्ठंतिमेमतं सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धिनष्टानचेतसइति सर्वकर्मबहिष्कृतइति तद्विहीनःपतत्येवह्यालंबर

सर्वधर्मान्परित्यज्यमामेकंशरणंव्रज ॥ अहंत्वासर्वपापेभ्योमोक्षयिष्यामिमाशुचः ॥ ६६ ॥

हितांधवदितिस्मरणात्सर्वकर्मपरित्यागेदुर्ब्राह्मणत्वपतितत्वादिदोषापत्तेः ननुमामेकंशरणंव्रजेतीश्वरभजनात्मकस्यकर्मणोविहितस्यात्यक्त
त्वादुक्तदोषानसंभवंतीतिचेन्न स्वकर्मणातमभ्यर्च्येतिस्मरणान्नामकीर्त्यादिलक्षणस्यकर्मणःश्रुतिस्मृत्यविहितत्वात्स्वधर्मत्वानुपपत्तेर्विहित
त्यागाविहितकरणदोषौचप्रसज्येयातां श्रेयान्स्वधर्मोविगुणइतिविगुणस्यापिस्वधर्मस्यश्रेष्ठत्वस्मरणात् नियतंकुरुकर्मत्वंकर्मज्यायोह्यकर्मणइ
ति कर्मण्येवाधिकारस्तइति नकर्मणामनारंभादिति नहिसंन्यसनादेवसिद्धिंसमधिगच्छतीति तस्मादसक्तःसततंकार्यंकर्मसमाचरेति मत्क
र्मकृन्मत्परमइति यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यंकार्यमेवतदिति उपनयनंवेदाध्ययनंफलवंतिचकर्माणीति दारंकृत्वाग्नीनाधायकर्माण्यारभंतइति
पाणिग्रहणादिगृह्यंपरिचरेदिति उदितेसूर्येप्रातर्जुहोति यावज्जीवमग्निमहोत्रंजुहोतीत्यादिश्रुतिस्मृतिकोटिभिर्ब्राह्मणादेर्वैदिकस्यैवकर्मणःस्वध
र्मत्वेनकर्तव्यत्वविधानात् ननुसर्वधर्मान्परित्यज्येत्यत्रलक्षणयासर्वकर्मफलत्यागएवोच्यतेनतुकर्मपरित्यागस्ततःकर्मप्रकरणांगत्वमेवास्यवच

वगुह्यतमत्वकथमुपदेशउपयुज्यतइत्यतआह इष्टइति ...पतुःपुत्रवत्त्वंमदंशत्वान्मेममेष्टःप्रियोसिततस्तस्मादेवहेतोस्तेतवइत्येवंवक्ष्यमाण
लक्षणंदृढंफलाव्यभिचारिपूर्वोक्तमपिदृढंयथातथाहितंहि...साधनंवक्ष्याम्युपदेक्ष्यामिशृण्वित्यर्थः ॥ ६४ ॥ वक्ष्यामीतियत्प्रतिज्ञातंतमेवगुह्य
तमंभागवतंकर्मयोगंसांगमुपदिशति मन्मनाइति मद्याजीमद्यजनशीलोभवमन्मनाःमय्येवमनोयस्यसमन्मनामच्चित्तोभव मद्भक्तःमा
मेवभजतीतिमद्भक्तोमद्भजनोभवमांनमस्कुरुनमस्कारमपिमह्यमेवकुरु यद्वा मद्याजीवेदोक्तैरेवस्वकर्मभिरौपासनाद्यश्वमेधांतैर्मामेवपरमेश्वरं
यष्टुमाराधयितुंशीलमस्यास्तीतिमद्याजीभव स्वकर्मभिर्मामेवयज मत्प्रीतयेसर्वाणिकर्माणिकुर्वित्यर्थः पुत्रादिकामनयैवपरमेश्वरस्याराधनंकृत
वतःपरमपुरुषार्थासंभवात्कामराहित्येनभवितव्यमित्याशयेनाह मन्मनाइति मयिमोक्षस्वरूपएवमनोयस्यसमन्मनामोक्षैककामोभवनतुपु
त्रकामःपशुकामोराष्ट्रकामःस्वर्गकामोमल्लोककामश्चभवेत्यर्थः स्वकर्मभिःपरमेश्वरमेवाराधयतःक्रतुष्वग्नयेस्वाहेत्यग्न्यादिषुदेवतांतरत्वबुद्धौ

मन्मनाभवद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु ॥ मामेवैष्यसिसत्यंतेप्रतिजानेप्रियोसिमे ॥ ६५ ॥

सत्यांपरमेश्वरभक्तिर्विच्छिद्यतेततःसर्वत्रमद्बुद्धिःकर्तव्येत्याशयेनाह मद्भक्तइति ब्रह्मानारायणःशिवश्चनारायणइति तदेवाग्निस्तद्वायुस्त
त्सूर्यस्तदुचंद्रमाइतिपरमेश्वरस्यैवसर्वदेवतात्मकत्वश्रवणात्सर्वदेवतात्मकंमामेकमेवभजतीतिमद्भक्तोभव वह्न्यादिषुसर्वत्रमद्बुद्ध्यासर्वात्मकं
मामेकमेवभजेत्यर्थः फलेषुकामत्यागेनाग्न्यादिष्वीश्वरत्वबुद्ध्याचरागद्वेषादिदोषानसंभवंति तथाप्यहंब्राह्मणोयाजीपंडितइत्याद्यभिमाना
लक्षणंकालुष्यंचित्तप्रसत्तिप्रतिबंधकंत्वस्तितन्निवर्तयितुमाह मामिति ईश्वरोजीवकलयाप्रविष्टोभगवानिति वासुदेवःसर्वमितिन्यायेनदेह
भिमाननिवृत्तयेसर्वभूतात्मकंमांसर्वत्रनमस्कुरु नतुकेवलदारुपाषाणादिरूपमित्यर्थः एवंसाधनसंपत्त्यास्वकर्मणामदाराधनतत्परत्वंमत्प्रसा
दाच्चित्तशुद्धिंप्राप्यसंप्राप्तात्मतत्त्वविज्ञानःसन् मामेवत्रिविधपरिच्छेदशून्यंसच्चिदानंदैकरसंपरंब्रह्मैष्यसिमद्भावंप्राप्स्यसिसत्यंब्रवीमिनात्रसं

* निर्मलता.

स्वकर्मणातमभ्यर्च्यसिद्धिंविंदतिमानवइत्यारभ्य सिद्धिंप्राप्तोयथाब्रह्मतथाप्नोतिनिबोधमेइत्यंतेनकर्मभिःसमाराधितेश्वरप्रसादाच्चित्तशुद्धि
स्ततोज्ञानंततोमोक्षइत्युक्तमेवार्थंदृढीकर्तुं पुनःसंक्षेपेणोपन्यस्येदानीमुपक्रांतंशास्त्रमुपसंहरति इतीति नत्वेवाहंजातुनासमित्यारभ्यस्थानं
प्राप्स्यसिशाश्वतमित्येतदंतंज्ञानंब्रह्मात्मैकत्वज्ञानोत्पत्तिकारणमेतद्गीताशास्त्रं गुह्याद्गोपनीयान्मणिमंत्रादेरणिमादिसिद्धिहेतोरपिप्रयत्नेनसंव
रणीयत्वाद्गुह्यतरंपरमरहस्यंज्ञानशास्त्रं मुमुक्षवेशुद्धात्मनेशरणंगतायतेतुभ्यंमयासर्वज्ञेनपरमकारुणिकेनावाप्तसर्वकामेनेश्वरेणाख्यातं ज्ञानत
त्सिद्धिसाधनप्रकाशकंमोक्षशास्त्रंसमग्रमुपदिष्टं ज्ञानस्यतत्साधनसंपत्तेश्चबोधकमेतद्गीताशास्त्रंपदवाक्यप्रमाणनिपुणस्त्वमशेषेणसर्वमवमृश्य
साधनंतत्सिद्धिप्रकारंसाध्यंतत्सिद्धिप्रकारंस्वाधिकारंचसम्यगालोच्य सत्वशुद्धेरभावेसाधनेकर्मणितत्सद्भावेसत्यात्मविज्ञाननिष्ठायांचस्व
स्ययोग्यत्वंनिश्चित्य यथेच्छसियथाकर्तुमिच्छसितथाकुरुतथावर्तस्व स्वतृप्तिवत्स्वाधिकारस्यस्वज्ञेयत्वात्परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वाच्चस्वाधिकारंस्व

इतितेज्ञानमाख्यातंगुह्याद्गुह्यतरंमया ॥ विमृश्यैतदशेषेणयथेच्छसितथाकुरु ॥ ६३ ॥
सर्वगुह्यतमंभूयःशृणुमेपरमंवचः ॥ इष्टोसिमेदृढमितिततोवक्ष्यामितेहितम् ॥ ६४ ॥

यमेवनिश्चित्यकर्मणिज्ञानेवायत्राधिकारस्तत्रतिष्ठेत्यर्थः ॥ ६३ ॥ एवमारुरुक्षोरारूढस्यचकर्तव्यांशंनिर्धार्यज्ञानतत्फलसिद्धेश्चित्तशुद्धिरेवा
साधारणकारणंचित्तशुद्धौसिद्धायांज्ञानसिद्धिःसुलभतरा तदभावेज्ञानंज्ञाननिष्ठासंन्यासश्चनफलतिसाधनदार्ढ्येनैवभवितव्यमतश्चित्तशु
द्ध्यैकर्मैवारुरुक्षोरीश्वरार्पणबुद्ध्यासम्यक्कर्तव्यमितिदृढतरमुपदेष्टुमुपदेष्टव्यंस्तौति मुमुक्षोःश्रद्धयात्रैवप्रवृत्तिसिद्धये सर्वेति सर्वाणिया
निगुह्यानिगोप्यान्यणिमादिसिद्धिसाधनानिमंत्रौषधादीनितेभ्योमोक्षसुखैकसाधनत्वेनगुह्यतरं ज्ञानतत्सिद्धेःकारणत्वादीश्वरैकशरणत्वेन
कर्माचरणंगुह्यतममत्यंतरहस्यं तद्बोधकंममवचनमपिदेवगुह्यतममेव किंच परमंपरमपुरुषार्थसाधनत्वात्परममुत्कृष्टंमेममवचोवचनं म
कर्मपरमेश्वरेति मत्कर्मकृन्मत्परमइतितत्रतत्रोक्तमिति याथात्म्यनरपिदार्ढ्यायोच्यमानंशृणु श्रद्धयाश्रुत्वातत्परोभवेत्यर्थः नन्वस्यवचनस्यस
[illegible]कर्तव्यत्वा[illegible]धर्म[illegible]त्रलक्षणया[illegible]

[illegible]षनान्यदस्तीति तत्त्वतःपरमार्थस्वरूपेणचिन्मा
[illegible]तंदर्शनेनयत्सर्पात्मनाभातंतद्रज्जुरेवकेवलेतिकर
[illegible]र्वंप्रसृतंब्रह्मैवेदंविश्वमिदंवरिष्ठमित्येवंदृष्ट्याज्ञाननि
[illegible]स्वस्यचब्रह्ममात्रत्वंसम्यगनुभूयेत्यर्थः ज्ञानादेवतु
[illegible]ह ततइति तदनंतरंयदैवंविज्ञानंवस्तुतत्त्वनिश्चया
[illegible]रालाभावात्सम्यग्ज्ञानोत्तरक्षणएव ब्रह्मनिष्ठोयति
[illegible]देकरसेपरेब्रह्मण्यानंदात्मन्येतदेवाहमस्मीत्यहंबुद्धिंप्र
[illegible]यथाकरोति तथास्वाज्ञानेनविपरीतभावंगतोविद्वा
[illegible]तुदेवदत्तोयहइवब्रह्मणिप्रविशति ब्रह्मणःपरिपूर्णत्वा
[illegible]तस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमलीयंते ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्ये
[illegible]नावस्थितस्येहैवब्रह्मप्राप्तेःश्रूयमाणत्वाद्गंतृत्वगंतव्यगम
[illegible]तिश्रवणादद्दश्यत्वादिलक्षणलक्षितेप्रत्यस्तमिताशेषवि
[illegible]अपयति श्रुत्याचार्येश्वरात्मप्रसादसंपत्त्याकृतार्थो
॥ ॥ ॥

[illegible]

:समाराधितेश्वरप्रसादाच्चित्तशुद्धि
तत्वेवाहंजातुनासमित्यारभ्यस्थानं
रणिमादिसिद्धिहेतोरपिप्रयत्नेनसंव
कनावाप्तसर्वकामेनेश्वरेणाख्यातं ज्ञानत
वाक्यप्रमाणनिपुणस्वमशेषेणसर्वमवमृश्य
र्माणितत्सद्भावेसत्यात्मविज्ञाननिष्ठायांचस्व
ज्ञेयत्वात्परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वाच्चस्वाधिकारंस्व

सितथाकुरु ॥ ६३ ॥
मितेहितम् ॥ ६४ ॥

ांशंनिर्धार्यज्ञानतत्फलसिद्धेश्चित्तशुद्धिरेवा
फलतिसाधनदार्ढ्येनैवभवितव्यमतश्चित्तशु
द्ध्यैत्रैवप्रवृत्तिसिद्धये सर्वेति सर्वाणिया
ज्ञानतत्सिद्धेःकारणत्वादीश्वरैकशरणत्वेन
र्यसाधनत्वात्परममुत्कृष्टंमेममवचोवचनं म
गाश्रुत्वातत्परोभवेत्यर्थः नन्वस्यवचनस्यस

षंपरंब्रह्मैवेतिसामान्यविशेषाभ्यांसविकल्पकनिर्विकल्पसुक्षोरीश्वरार्पणबु
त्रकेणमांपरंब्रह्मैवंप्रत्यग्दृष्ट्यासर्वतःसम्यग्विषयीकृतंसदेकरसंकर्मणि
गृहीतायारज्जोःकैवल्यमिव ब्रह्मैवेदममृतंपुरस्ताद्ब्रह्मपश्चाद्ब्रह्मदक्षिणतश्चोत्तरेणअधश्चोर्ध्वंप्रसृतंब्रह्मैवेदंविश्वमिदंवरिष्ठमित्येवंदृष्ट्याज्ञाननि
ष्ठापरिपक्वयासर्वंब्रह्मैवकेवलमितिब्रह्मणःकैवल्यंनिश्चित्य सर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिसर्वस्यचस्वस्यचब्रह्ममात्रत्वंसम्यगनुभूयेत्यर्थः ज्ञानादेवतु
कैवल्यं नान्यःपंथाविद्यतेयनायेत्युक्तरीत्याज्ञानादेवमुक्तिर्नान्यथेतिश्रुत्यनुगतंस्वनिश्चयमाह ततइति तदनंतरंयदैवंविज्ञानंवस्तुतत्त्वनिश्चया
त्मकंनिरूढमप्रतिबद्धंजायतेतदनंतरमेव प्रबोधस्थूलदेहप्राप्त्योरिवब्रह्मवेदनतत्प्राप्त्योरंतरालाभावात्सम्यग्ज्ञानोत्तरक्षणएव ब्रह्मनिष्ठोयति
स्ततस्तेनैवब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनविशते अहंब्रह्मास्मीतिस्वात्मनासाक्षात्कृतेनिर्विशेषेचिदेकरसेपरेब्रह्मण्यानंदात्मन्येतदेवाहमस्मीत्यहंबुद्धिंप्र
वेशयति स्थूलेस्वस्वरूपेनिद्रयान्यथाभावंगतःपुरुषःप्रबोधेनतन्निवृत्तौसत्यांतत्राहंबुद्धिंयथाकरोति तथास्वाज्ञानेनविपरीतभावंगतोविद्वा
न्विवेकविज्ञानेनतन्निवृत्तौसत्यांस्वात्मन्येवब्रह्मणि एतदेवाहमितितत्राहंबुद्धिंकरोतिनतुदेवदत्तोगृहइवब्रह्मणिप्रविशति ब्रह्मणःपरिपूर्णत्वा
न्निरवयवत्वेनसंकोचव्याकोचशून्यत्वादाप्तुःस्वरूपत्वान्नित्याप्तत्वाच्चप्रवेश्यत्वायोगात् नतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमलीयंते ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्ये
ति ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति तमेवंविद्वानमृतइहभवतीतिविदुषउत्क्रमणराहित्येनब्रह्मात्मनावस्थितस्येहैवब्रह्मप्राप्तेःश्रूयमाणत्वाद्गंतृत्वगंतव्यगम
नक्रियानसंभवंति किंतु एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येनिरुक्तेनिलयनेऽभयंप्रतिष्ठांविंदतइतिश्रवणादृदृश्यत्वादिलक्षणलक्षितेप्रत्यस्तमिताशेषवि
शेषे अजरेमृतेऽभयेऽपूर्वेनपरेनंतरेऽबाह्येनित्यानंदाखंडैकरसेऽद्वितीयेपरेब्रह्मण्यहंबुद्धिंप्रतिष्ठापयति श्रुत्याचार्येश्वरात्मप्रसादसंपत्त्याकृतार्थो
ब्रह्मवित्तमोयतिःसविशेषंपरित्यज्यनिर्विशेषब्रह्मात्मनासुखंतिष्ठतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ॥ ॥ ॥

पाधितोब्रह्माविष्णुरीश्वरइत्यवांतरवृत्तिभिर्देवास्तिर्यंचोमनुष्याइत्युपाधिभेदैर्यादृग्रूपःप्रतीतोस्मीत्यर्थः स्वयमविकृतमेवसदधिष्ठानमारोपित
नामरूपाण्यनुकरोति यथारज्जुरविकारिण्येवारोपितसर्पशिरःपुच्छाद्याकारेणभातिग्रहीतुर्ग्रहणदोषेण मरुरेवारोपितजलप्रवाहतरंगादिरूपेण
प्रतीयते तथाधिष्ठानभूतमविक्रियमेवपरंब्रह्माप्यारोपितनामरूपाण्यनुकुर्वन्नानेवप्रतीयते तथैवश्रूयतेस्मर्यतेच इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईय
ते एकःसन्बहुधाविचचार एकएवहिभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः सएकधाभवतित्रिधाभवतिपंचधासप्तधाभवतिनवधाचैवपुनश्चैका
दशःस्मृतइति बहुरूपइवाभातिमाययाबहुरूपया नित्यःसर्वगतोप्यात्माकूटस्थोदोषवर्जितः एकःसन्भिद्यतेभ्रांत्यामाययानतुतत्त्वतइतियए
वंमायापरिकल्पितोपाधिविशेषैःपरिच्छिन्नइवधर्मीवकर्मीवगुणीवप्रतीतः सएवाहंश्रुत्यनुगतयुक्त्यासमाहितबुद्ध्याचपरिशील्यमानउपाधित
द्धर्मतत्कर्मतद्गुणतद्विकाररहितोपरिच्छिन्नोनित्योनिर्विशेषोमुक्तोपसृप्यएकएवाविक्रियोस्मीत्याह यश्चास्मितत्त्वतइति अथातआदेशो
नेतिनेति यत्रनान्यत्पश्यति यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादिश्रुत्यनुकूलैर्नेतिनेतिवाक्यैरा
रोपितनामरूपादेरपवादेक्रियमाणे तन्निषेधावधिभूतंयुक्तिशतैरप्यनपोह्यमपवदितुरात्मभूतमहेयमनुपादेयं निर्विशेषंनिराभासंनिराधारं
निराकारंनिरवद्यंनिरंजनंनिष्कलंनिष्क्रियंशांतमनंतमनाद्यंतं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमखंडानंदैकरसंपरंतत्त्वंयदस्ति ततःपारमार्थिक
स्वरूपेणकालत्रयेपिप्रमाणांतराबाधितसत्तावत्तयास्थितोनित्यःशाश्वतोयोहमेकएवाद्वितीयोस्मिसच्चिदानंदैकलक्षणस्तंमांपरंब्रह्माभिजाना
तिसर्वात्मायंहिसर्वंनैवोतोऽद्वयोह्ययमात्मैकलएव नह्ययमोतोनानुज्ञाताऽसंगत्वादविकारित्वादसत्त्वादन्यस्य एकमेवाद्वितीयंब्रह्म नेहना
नास्तिकिंचन सर्वंयदयमात्मा भोक्ताभोग्यंप्रेरितारंचमत्वासर्वंप्रोक्तंविविधंब्रह्ममेतत् ज्ञानंविशुद्धंविमलंविशोकमशेषतोभातिनिरस्तसं
गमिति इदंसर्वंब्रह्ममात्रंब्रह्मण्यारोपितत्वाच्छुक्तिरजतवदित्यादिश्रुतिस्मृतियुक्तिभिःसमाहितबुद्ध्याचसम्यक्परिशील्य भ्रमकृतंविकल्पं
परित्यज्यसर्वमिदमहंचब्रह्मैवेत्यभिजानातिविनिश्चिनोतीत्यर्थः श्रुतियुक्तिगुरूक्तिस्वानुभवैः पूर्वंयदनेकधाभातंतत्केवलमविक्रियंनिर्विशे

स्ययतेःसर्वकामाप्तिश्रवणादवाप्तसर्वकामस्यकामयितृत्वासंभवात्कामंक्रोधमितिकामस्यपरित्यक्तत्वाच्चब्रह्मवित्कदाचित्क्वचित्किंचिदपिन
कांक्षतीत्यर्थः ज्ञानस्यसम्यक्त्वसिद्धयेविशुद्धबुद्धित्वादिसाधनसंपत्त्याज्ञाननिष्ठांकुर्वतोऽतत्त्यागपूर्विकाब्रह्मप्राप्तिरेवसूचिता नतुनिष्ठयासंप्रा
प्तज्ञानस्वरूपंतेनवस्तुतत्त्वनिर्धारणप्रकारोनिर्धारितवस्तुप्राप्तिश्चजिज्ञासुर्विज्ञातव्यंतदेतत्सर्वंसंक्षेपेणप्रतिपादयतिसार्धेन समइति विशुद्धबु
द्धित्वादिभिस्तद्बुद्धित्वादिभिश्चज्ञाननिष्ठासहकारिसाधनैःसम्यक्संपन्नःसमदर्शनपरःसम्यग्ज्ञानसिद्ध्यैज्ञाननिष्ठायांप्रवृत्तोब्रह्मविद्यतिः अ
शरीरंशरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितमिति सर्वभूतेषुयेनैकमित्युक्तप्रकारेणभूतेष्वाकाशादिस्थूलांतेषुभूतकार्येषुचब्रह्मादिस्तंबांतशरीरेषुसर्वेषुस
र्वत्रपरांज्ञाननिष्ठापरिपाकजन्यत्वात्संशयविपर्ययादिदोषनिर्मुक्तत्वादप्रतिबद्धत्वात्परमार्थबोधकत्वाच्चपराप्रकृष्टतांपरां मद्भक्तिंविषयाकारं
भजतीतिभक्तिर्ज्ञाननिष्ठापरिपाकजंममसर्वभूतात्मभूतस्यनिर्विशेषस्यापरिच्छिन्नस्यसर्वोपाधिविनिर्मुक्तस्यचिदेकरसस्यपरस्यब्रह्मणोभक्ति

भक्त्यामामभिजानातियावान्यश्चास्मितत्त्वतः ॥ ततोमांतत्त्वतोज्ञात्वाविशतेतदनंतरम् ॥ ५५ ॥

र्मद्भक्तिस्तांलभतेनित्यनिरंतरसमाधिनिष्ठयांतःकरणस्यशुद्धसत्त्वभावापत्तौसर्वत्रमत्स्वरूपमात्रग्राहकमद्वैतविषयंज्ञानंब्रह्मवित्प्राप्नोतीत्यर्थः॥
॥५४॥ एवंचिरकालंनित्यनिरंतरसमभ्यस्तज्ञानयोगेनविपरीतप्रत्ययहेतूनामनाद्यविद्यावासनानांतत्कार्याणांचविपरीतप्रत्ययानांनिःशेषसं
क्षयेसति विकल्पंसर्वंपरित्यज्य सर्वत्रसमदर्शनलक्षणंज्ञानंप्राप्तवतोब्रह्मविद्यतेस्तज्ज्ञानोत्पन्नंवस्तुतत्त्वनिश्चयंप्रतिपादयंस्तादृङ्निश्चयवतोब्रह्म
प्राप्तिंदर्शयति भक्त्येतिभक्त्याबहिरंतःसर्वत्रवस्तुमात्रावगाहिन्यानिर्विकल्पयाप्रत्यग्दृष्ट्या सम्यगधिष्ठानसंदर्शनजन्यज्ञानेनब्रह्मविद्यतिमां
परंब्रह्माभिजानात्यभितःसर्वतआभिमुख्येनविकल्परहित्यंयथातथासाक्षात्कृतस्यवस्तुनस्तत्त्वंविनिश्चिनोति सामान्यतोविशेषतश्चाधिगत
स्यवस्तुनस्तत्त्वनिर्धारणंकरोतीत्यर्थः निर्धारणप्रकारमेवाह यावानिति अव्यक्तमहदादितत्कार्योपाधियोगादहंयावान्मायाकल्पितोपायिभे
देरहंयादृशोस्मि समष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिभिर्विराड्हिरण्यगर्भईश्वरइति व्यष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिभिर्विश्वस्तैजसःप्राज्ञइति गुणत्रयो

एवंविशुद्धबुद्धित्वादिसहकारिसाधनसंपत्त्यासमनुष्ठितध्यानयोगनिष्ठासमुत्पन्नसम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मभावंगतवतोमहात्मनोजीवन्मुक्तस्यकृता
र्थस्ययतेःस्थितिमाह श्लोकार्धेन ब्रह्मभूतइति निरुक्तसाधनसंपत्त्यासमनुष्ठितसमाधिनिष्ठाविध्वस्तरजस्तमस्तत्कार्यरागद्वेषाद्यहंकारममकारा
द्यशेषमलतया प्रसन्नःकेवलशुद्धसत्वभावापन्नःसर्वत्रब्रह्ममात्रग्रहणेनप्रशांतोविपरीतप्रत्ययनिर्मुक्तआत्मांतःकरणंयस्यसप्रसन्नात्मा समाधि
निष्ठापरिपक्वविज्ञानस्ततएवदृश्यसंबंधंपरित्यज्यब्रह्मभूतःसद्घनंचिद्घनमानंदघनंयत्परंब्रह्मएतदेवाहमितितद्भावंगतोजीवन्मुक्तोब्रह्मवित्त
मो नशोचतिशोकंनकरोतिशोकहेतोरनर्थस्याभावाल्लोकेयंकंचनानर्थमात्मनोदृष्ट्वामूढःशोचतितदभावान्नायंशोचति नहिसर्वंस्वमेवपश्यतो
विदुषःसंभवत्यर्थांतरमनर्थाययद्दृष्ट्वाऽयंशोचेत् द्वितीयाद्वैभयंभवतीतिद्वैतस्यैवभयहेतुत्वंश्रूयतेदृश्यतेचस्वव्यतिरिक्तस्यैवभयकारणत्वंदुःखका
रणत्वंचततःस्वयमेवसर्वत्रचिदेकरसंप्रशांतंवृद्धिक्षयादिवर्जितमानंदघनमद्वितीयंचपश्यतोऽनर्थहेतोरन्यस्यादर्शनाद्ब्रह्मवित्तमःशोकनिमि

ब्रह्मभूतःप्रसन्नात्मानशोचतिनकांक्षति ॥ समःसर्वेषुभूतेषुमद्भक्तिंलभतेपराम् ॥ ५४ ॥

त्ताभावान्नशोचतीत्यर्थः नन्वाभासरूपेणविदुषोप्युपाधिरस्त्येवतद्वैकल्यवैगुण्ययोःशोकनिमित्तयोःसंभवात्कथंविद्वान्नशोचतीतिचेन्न देहेम
मताभावस्यप्रतिपादितत्वाद्देहेह्यहंममेत्यभिमानवतएवतद्वैकल्यवैगुण्ययोःशोकःसंभवति किंतु ब्रह्मैवाहंनतुदेहइतिनिरभिमानस्यसर्वात्मन्ये
वतयोरविषयेब्रह्मण्यात्मभावापत्त्यातदात्मनानिरूढवृत्तेर्विदुषःप्रतिच्छायावदुपाधेरसत्त्वात्तन्निमित्तकःशोकोनसंभवति तथाचश्रुतिः किमि
च्छन्कस्यकामायेति मत्वाधीरोहर्षशोकौजहातीति कःशोकएकत्वमनुपश्यतइतिच नकांक्षतिचनिरुक्तलक्षणोब्रह्मविद्यतिर्नकिंचिदर्थांतरंका
मयतेसर्वोह्यप्राप्तमर्थंकामयते नतथास्यब्रह्मविदःप्राप्तव्यमर्थांतरमस्तियत्कामयेतममेदंभूयादिति अहमन्नमहमन्नमहमन्नमहमन्नादोऽहमन्नादो
हमन्नादइति अहंमनुरभवंसूर्यश्चेतिन्यायेनस्वस्यैवभोक्तृभोग्यात्मनावस्थितत्वात्स्वव्यतिरिक्तवस्त्वंतराभावाच्च अहमेवेदंसर्वमितिसर्वात्मभा
वापत्त्यासर्वस्यापिवस्तुनःस्वात्मत्वेनप्राप्तत्वाच्चकामनैवनसंभवतिततएवनकांक्षति सोश्नुतेसर्वान्कामान्सहब्रह्मणाविपश्चितेतिब्रह्मभावापन्न

स्वकर्मणातमभ्यर्च्येत्यारभ्यविशतेतदनंतरमित्यंतेनग्रंथेनमुमुक्षोरीश्वरार्पणबुद्ध्यासमनुष्ठितकर्मभिरेवसत्वशुद्धिः शुद्धात्मनएवज्ञानंज्ञानवत
एवमोक्षइतिज्ञानकर्मणोःसाध्यसाधनभावंसर्वशास्त्रप्रसिद्धंनिर्धारयितुं कर्मभिश्चित्तशुद्धिंशुद्धात्मनोज्ञानंतस्यफलंमोक्षंचक्रमेणप्रतिपाद्याधु
नात्वारुरुक्षोर्गृहिणश्चारूढस्यचयतेश्चोभयोर्मोक्षैककामनयोर्नित्यंनियमेनकर्तव्यार्थनिर्णयायोत्तरग्रंथआरभ्यते तत्रादौज्ञानंमोक्षफलंकंचित्त
शुद्धिंविनानसिद्ध्यतिचित्तशुद्धिश्चस्वकर्मभिरेवेश्वरार्पणबुद्ध्याकृतैर्नतुकामनया आरुरुक्षोरीश्वरप्रीत्यैकर्मैवावश्यंकर्तव्यमितिबोधयितुं म
त्प्रीत्यैकर्माणिकुर्वाणोमत्प्रसादान्मुक्तिंप्राप्नोतीत्याह सर्वेति मद्व्यपाश्रयःयोहंअग्निर्मूर्धाचक्षुषीचंद्रसूर्यावित्युक्तलक्षणःसर्वभूतात्मभूतःसर्वा
त्मकःपरमेश्वरःसएवव्यपाश्रयोभवमुक्त्यैस्वकर्मभिराराधनीयोयस्यसमद्व्यपाश्रयः स्वाराध्येषुदेवेष्वग्न्यादिषुयोगेयागीयेषुचरुपुरोडाशस्रुगा

सर्वकर्माण्यपिसदाकुर्वाणोमद्व्यपाश्रयः ॥ मत्प्रसादादवाप्नोतिशाश्वतंपदमव्ययम् ॥ ५६ ॥
चेतसासर्वकर्माणिमयिसंन्यस्यमत्परः ॥ बुद्धियोगमुपाश्रित्यमच्चित्तःसततंभव ॥ ५७ ॥

दिषुचसर्वत्रमद्भावनायुक्तोभूत्वा मुमुक्षुःसर्वकर्माणिसर्वाणिश्रौतानिस्मार्तानिचनित्यानिनैमित्तिकानिचकर्माणिविध्युक्तानिमत्प्रीत्यैश्रद्धया
भक्त्याचकुर्वाणःसन् मत्प्रसादान्ममभक्त्यानेकजन्मसुसमनुष्ठितकर्मभिःसंतोषितस्यपरमेश्वरस्यप्रसादोनुग्रहस्तस्मात्सत्वशुद्धिंज्ञानंचलब्ध्वा
अव्ययंवृद्धिक्षयवर्जितंन्यूनाधिकभाववर्जितंसदैकरूपंशाश्वतंनित्यंपदंमोक्षाख्यंप्राप्नोतिकर्मभिःसंतुष्टेश्वरानुग्रहान्मुक्तिंविंदतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥
तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजंतमः नाशयाम्यात्मभावस्थोज्ञानदीपेनभास्वतेत्युक्तोबुद्धेरात्मतत्त्वप्रकाशनलक्षणोयोमत्प्रसादस्तेनैकलभ्योमो
क्षोयस्मात्तस्मात् मत्परोभवेत्याह चेतसेति कर्मणासंतुष्टेश्वरानुग्रहादेवमुक्तिरितिज्ञानंचेतस्तेनचेतसाविवेकबुद्ध्यात्वंमत्परः अहमेवपरः
परमपुरुषार्थःप्राप्यंवस्त्वितिबुद्धिर्यस्यसमत्परस्तीव्रमुमुक्षुःसन्नित्यर्थः मत्प्रसादसिद्धयेकर्ताभोक्ताजनार्दनइतिन्यायेनसर्वकर्माणिश्रौतानि

स्मार्तानिचसर्वाणिकर्माणिकृतानिमयिपरमेश्वरेसंन्यस्यकर्माणिकर्मफलानिचमह्यंसमर्प्येत्यर्थः बुद्धियोगंबुद्धेर्मय्येवयोगःस्थितिस्तमुपाश्रि त्यसततंमद्भजनपरोभूत्वेत्यर्थः यद्वा भूतानिविष्णुर्भुवनानिविष्णुरितिन्यायेनसर्वत्रपरमेश्वरत्वबुद्धिर्बुद्धियोगस्तंसततमाश्रित्य यद्वा न्याया र्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोतिथिप्रियइतिगृहिणोपिवेदांतविचारस्यकर्तव्यत्वस्मरणात्कर्माणिकुर्वन्सन् बुद्धियोगःज्ञानसिद्धिहेतुःश्रवणमनना दिस्तंबुद्धियोगमुपाश्रित्यसर्वदावेदांतार्थविचारपरोभूत्वासततंमच्चित्तःमय्येवसर्वमयेपरमात्मनिचित्तंयस्यसमच्चित्तःज्ञानसिद्ध्यैतत्फलसिद्ध्यै चसर्वदामच्छरणोभवेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ वेदांतार्थविचारपरत्वस्यत्वदेकशरणत्वस्यकिंफलमितिचेदुच्यतेशृणु मच्चित्तइति मच्चित्तःसर्वदाध्ये यत्वेनसर्वत्रविषयत्वेनवाहमेवपरमात्माचित्तेयस्यसः यद्वा सर्वात्मनिमय्येवचित्तंयस्यसमच्चित्तःसदामदेकचित्तःसन्त्वंमत्प्रसादान्मदनुग्रहप्रा प्तात्मविज्ञानात्सर्वदुर्गाणिसर्वाणिदुर्गाणिदुःखेनातिगंतुमशक्यानिदुर्गाणिदुस्तराण्यविद्याकामकर्माणि यद्वा सत्वरजस्तमांसिसकार्याणिज

मच्चित्तःसर्वदुर्गाणिमत्प्रसादात्तरिष्यसि ॥ अथचेत्त्वमहंकारान्नश्रोष्यसिविनंक्ष्यसि ॥ ५८ ॥

न्मजरामृत्युदुःखप्रवाहकारणानितरिष्यसितानितीर्त्वाविदेहमुक्तिसुखंप्राप्स्यसीत्यर्थः एतेनेश्वरार्थंकर्मकुर्वाणएवतरतिनत्वकुर्वाणइतिसूचि तंभवति ननुकर्मणांद्रव्यसाध्यत्वेनहिंसाप्रधानत्वात्साधूनांहिंसाप्रधानकंकर्मकर्तुंनशक्यते तत्रापिस्वजनवधलक्षणंयुद्धंतुसुतरांकर्तुंनशक्य तएवेतिसांख्यमतमनुस्मृत्याहंकारेणस्वधर्मवैमुख्यंनकर्तव्यमितिमुमुक्षोःस्वधर्मप्रवृत्तिमेवदृढीकर्तुमाक्षेपपूर्वकंस्वधर्मनिष्ठामेवार्जुनमंगीकारय तिसार्धद्वयेन अथेति अथशब्दःपक्षांतरारंभार्थः त्वमहंकाराच्छास्त्रांतरज्ञानकृताभिनिवेशाच्चेतसासर्वकर्माणीत्युक्तंमद्वचनंनश्रोष्यसिचेद्धि धिमुल्लंघ्ययदिकर्मनकरिष्यसीत्यर्थः ततोविनंक्ष्यसिविनाशमेष्यसि अकृत्वावैदिकंकर्मद्विजःपतनमृच्छतीतिन्यायेनस्वधर्मत्यागात्पाति त्यंप्राप्स्यसि विध्युल्लंघनमेकोदोषःस्वधर्मत्यागोद्वितीयःपरधर्माश्रयस्तृतीयःपुरुषार्थभ्रंशश्चतुर्थः एवमनर्थपरंपरास्यादित्यर्थः ॥ ५८ ॥

तथापिनाहंयोत्स्यइतिचेन्नतवसंकल्पोव्यर्थएवभविष्यतिस्वभावादपिकर्मकर्तव्यमेवस्यादितिस्वयमपिसांख्यमतावष्टंभेनकर्मणोवश्यकर्तव्य तांप्रतिपादयति यदिति दोषवत्कर्मनकर्तव्यमेवेत्यहंकारमविवेककृतंपांडित्याभिमानमाश्रित्य येयुध्यंतेप्रधनेष्वितिवेदोक्तंधर्ममविज्ञाया वैदिकमताश्रयेणनयोत्स्यइतियदिमन्यसे सएषतेतवव्यवसायोनिश्चयःशास्त्रविरुद्धोमिथ्याकाशगमनेच्छावन्निरर्थकएवभवति कथंमेसंक ल्पोनिरर्थकइत्यतआह प्रकृतिरिति तेजःशौर्यधैर्यदक्षत्वाभिमानादिगुणोत्पत्तिहेतुःक्षत्रत्वयोनिःरजोगुणमयीप्रकृतिःक्षत्रियस्वभावस्त्वाम स्वतंत्रमस्वाधीनंनियोक्ष्यत्यधिक्षेपासहिष्णुत्वलक्षणंगुणमुत्पाद्ययुद्धंकारयिष्यतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ अहंकरोमिनाहंकरोमीतिचाभिमानीबद्ध एवभवतिनतुमुक्तः अमुक्तस्याशेषकर्मत्यागासंभवादतःस्वाभाविकेनकर्मणानिबद्धस्यतवकर्मत्यागःकर्तुंनशक्यते यदविवेकात्त्यक्तुमिच्छ

यदहंकारमाश्रित्यनयोत्स्यइतिमन्यसे ॥ मिथ्यैषव्यवसायस्तेप्रकृतिस्त्वांनियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥
स्वभावजेनकौंतेयनिबद्धःस्वेनकर्मणा ॥ कर्तुंनेच्छसियन्मोहात्करिष्यस्यवशोपितत् ॥ ६० ॥

सितदेवप्रकृतिवशोभूत्वाकरिष्यसिततःप्रकृतिबद्धस्यप्राप्तंकर्मकर्तव्यमेवेत्याशयेनाह स्वभावेति जन्मांतरीयपुण्यापुण्यकर्मसंस्कारोवर्तमान जन्मनिप्रवृत्तिनिवृत्तिसुखदुःखादिसिद्धिहेतुःस्वभावइत्युच्यते प्रकृतिगुणविशेषस्तस्माज्जायतइतिस्वभावजंतेनस्वाभाविकेनस्वेनस्वकीयेन क्षात्रेण शौर्यतेजोधृतिरित्युक्तेनकर्मणानिबद्धःसंसृष्टस्त्वंमोहाद्युद्धादेःस्वधर्मत्वाज्ञानाद्यत्स्वजातितःप्राप्तंकर्मकर्तुंनेच्छसि ममेदंनकर्तव्यमि तित्यक्तुमिच्छसि तदेवकर्मअवशःस्वप्रकृतेर्वशोभूत्वाकरिष्यस्येवास्वतंत्रत्वात्प्रकृत्याबलात्कारेणचोदितःसन्करोष्येव नतुत्यक्तुंशक्नोषिततःक र्तव्यत्वेनप्राप्तंस्वीयंशास्त्रीयंकर्मविदुषावश्यंकर्तव्यमित्यर्थः ॥ ६० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रकृत्यधीनस्यस्वातंत्र्याभावात्स्वाभाविकंकर्मत्यक्तुंनशक्यते किंतुकर्तव्यमेवेत्युक्त्वाऽधुनेश्वराधीनस्यकर्मत्यक्तुंनशक्यंतत्प्रेरणयाप्राप्तंकर्मकर्तव्यमेवेतिकर्मणोवश्यंकर्तव्यत्वंबोधयितुमाह ईश्वरइति ईश्वरःईशनशीलःसर्वलोकनियंतापरमेश्वरःसूत्रधारीयंत्रारूढानिदारुमयप्रतिमायथातथासर्वभूतानिब्रह्मादिस्तंबांतानिवासनात्मिकयामाययाविक्षेपशक्त्याभ्रामयन्स्वस्वकर्मसुप्रवर्तयन् हृद्देशेहृदयेबुद्धिगुहायांतिष्ठति यद्वा एषएवसाधुकर्मकारयतियमिति यःसर्वेषुभूतेषुतिष्ठन्सर्वेभ्योभूतेभ्योंतरोयंसर्वाणिभूतानिनविदुर्यस्यसर्वाणिभूतानिशरीरंयःसर्वाणिभूतान्यंतरोयमयतीतिश्रवणाद्यंत्रारूढानि यंत्राणिशरीराणितेष्वात्मत्वाभिमानेनाधिष्ठितानिभूतानिप्राणिनोभ्रामयन् तत्तत्कर्मसुप्रवर्तयन् ईश्वरःसर्वभूतानांहृद्देशेतिष्ठति अतस्तत्प्रेरणयाप्राप्तंकर्मतत्परतंत्रस्यत्यक्तुंनशक्यतेततो यथानियुक्तोस्मितथाकरोमीतिमुमुक्षोःकर्तव्यतयाप्राप्तंकर्मावश्यंकरणीयमित्यर्थः ॥ ६१ ॥ आरुरुक्षोश्चित्तशुद्ध्यैकर्मैवकर्तव्यमितिनिर्धारयितुमेवंनयेनभयेनचकर्मणःकर्तव्यत्वमेवसंपा

ईश्वरःसर्वभूतानांहृद्देशेऽर्जुनतिष्ठति ॥ भ्रामयन्सर्वभूतानियंत्रारूढानिमायया ॥ ६१ ॥
तमेवशरणंगच्छसर्वभावेनभारत ॥ तत्प्रसादात्परांशांतिंस्थानंप्राप्स्यसिशाश्वतम् ॥ ६२ ॥

द्याधुना तस्यैवमोक्षैककामस्यतदेकशरणतयास्वकर्मणातदाराधनंकुर्वतस्तत्प्रसादाज्ज्ञानंमोक्षश्चसिध्यत्यतस्तत्प्रीत्यैकर्मकुर्वन्तमेवशरणंयाहीत्याह तमेवेति हेभारतस्वकर्मणातदाराधनपरोभूत्वात्वंसर्वभावेन नारायणएवेदंसर्वमितिसर्वत्रात्मभावःसर्वभावस्तेनसर्वभावेनसर्वत्रपरमेश्वरत्वबुद्ध्यासर्वात्मानंतमेवपरमेश्वरंशरणंगच्छ संसारसागरेमग्नंमामुद्धरजगत्प्रभोइति संसारदुःखनिवृत्त्यैतमेवाश्रयतदेकशरणोभूत्वातत्प्रसादात्तस्यैवेश्वरस्यप्रसादादनुग्रहात्समुत्पन्नात्मविज्ञानात्परां दृश्यालंबनरहितत्वात्प्रकृष्टांपरमानंदानुभूतिहेतुत्वाद्वापरांशांतिंवृत्त्युपरतिंसर्वत्रसमदृष्टिंवाप्राप्स्यसि शाश्वतंनित्यंसर्वदाचिदानंदैकरसरूपेणाविक्रियात्मनातिष्ठतीतिस्थानंस्वस्वरूपंकूटस्थासंगचिदात्मकंपरंब्रह्मप्राप्स्यसिविदेहमुक्तिसुखंगमिष्यसीत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तिद्वाभ्यां विषयान्शब्दादीन्ध्यायतस्तेषुरम्यत्वमरम्यत्वंचइदंभोग्यमितिवाचिंतयतःपुंसः संगस्तेषुरम्यत्वाकारेणवाभोग्यत्वाकारेणवाभावितेषुभोगेषुप्रीतिःप्राक्तनसंस्कारादासक्तिरुपजायतेसद्यउत्पद्यते संगात्प्रीत्यातत्रममामुनाभवितव्यमितिकामोभोगेच्छावेगःसम्यक्जायते ग्रस्तोयेनाऽभोग्यमपिकलंजादिस्त्रैणोभगिन्यादिवाभोग्यत्वबुद्ध्याभोक्तुंत्वरयतेपुरुषः कामाद्येनकेनापिप्रतिबंधेनहतात्क्रोधोऽभिजायते परवशीकृतात्मनःपरापकारकरणहेतुबुद्धिविशेषःक्रोधः ॥६२॥ क्रोधादिति क्रोधात्संमोहोवैचित्यंकार्याकार्यविवेकशून्यताजायते क्रोधाविष्टःखलुसंमोहेनमहतामप्यपचरति गुरुमपिधिक्करोति संमोहादुक्तलक्षणात्स्मृतिविभ्रमोजायते वेदांतश्रवणजन्यज्ञानेनब्रह्मैवाहमितिपुनःपुनःकृतस्वानुभवसंस्कारजस्तदाकारपरिणामिबुद्धिवृत्तिविशेषःस्मृतिरित्युच्यते तस्याविभ्रमोभ्रंशःस्मृतिहेतुषुसत्स्वपिस्मृतेरनुदयः तस्मात्

क्रोधाद्भवतिसंमोहःसंमोहात्स्मृतिविभ्रमः ॥ स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशोबुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥
रागद्वेषवियुक्तैस्तुविषयानिंद्रियैश्चरन् ॥ आत्मवश्यैर्विधेयात्माप्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशः बुद्धिर्ब्रह्ममयीवृत्तिस्तस्याःस्वविषयकस्मृतिविनाशान्नाशोभवति यथापुरोवर्तिन्येवपुरुषेपुत्रइतिस्मृतिरस्तिचेन्ममाऽयंपुत्रइतिपुत्राकारेणबुद्धिर्जायते भ्रांतस्यतुस्मृत्यसंभवात्पुत्राकाराबुद्धिर्नजायते तथाब्रह्मण्यपरोक्षेपिविषयव्यामोहाक्रांतचित्तस्यविदुषःस्वविषयकस्मृत्यभावादिदमहंचब्रह्मैवेतिदृश्याकारतामुत्सृज्यजगतःस्वस्यचब्रह्माकारत्वावगाहिन्यखंडात्मिकाचिन्मयीवृत्तिर्नजायते किंतुभोक्तृभोग्याकारवृत्तिभिःस्वयंतिरोहिताभूत्वानष्टाभवति एवंस्वविज्ञानविनाशाद्विद्वान्स्वयमपिप्रणश्यतिप्रकर्षेणनश्यतिप्रणश्यति संसारकारागारेपतितत्वात्कदाचिदपिमुक्तिंनप्राप्नोति विषंपिबतोऽमरत्वमिवअसन्मार्गेप्रविष्टस्यसद्गतिर्नसंभवत्यतोविषयाणामवकाशमदत्वासर्वेंद्रियनिग्रहपूर्वकंसमाधिंकुर्वतएवसम्यक्ज्ञानंतत्फलंचसिध्यतीतिसिद्धम्॥६३॥ नन्विंद्रियैर्विषयग्रहणाभावेविदुषःकथंशरीरयात्रासेत्स्यतीत्याशंकायां

सूचयितुमाह यततइति हियस्मात्कारणाद्यततः समाधिनाज्ञानस्याऽप्रतिबंधत्वसिद्धयेप्रयत्नंकुर्वतः समाधौतिष्ठतोपीत्यर्थः विपश्चितःविषय
जातंमायिकमसत्तुच्छमितिविषयप्रवृत्तिर्बंधायभवतीतिचविजानतोपिपुरुषस्यमुमुक्षोर्मनः मनुतेब्रह्मानेनेतिमनः सर्वत्रसदवलोकनकारणं
इंद्रियाणिप्रमाथीनिप्रमथितुंविषयदर्शनमात्रेणव्याकुलीकर्तुंशीलंयेषांतानिप्रमाथीनींद्रियाणिरागादिदोषग्रस्तानि प्रसभंबलात्कारेणास्यपश्य
तःसतोविवेकयुक्तमपिमनःहरंतिगृहीत्वाविषयेषुपातयंति स्वरूपाच्चयावयंतीत्येतदिंद्रियनिग्रहमकुर्वतःस्वरूपभ्रंशएवविदुषोमहाननर्थः ॥
॥ ६० ॥ यस्मादेवंतस्मादिंद्रियसंयमवतएवस्थितप्रज्ञत्वमाह तानीति विषयेषुपुनःपुनर्दोषदर्शनेनबंधकत्वभयेनचरागद्वेषाभ्यांवियोजिता
नितानींद्रियाणिसर्वाणिसंयम्यतेषुप्रवृत्तिंनिरुध्यतत्तद्गोलकेषुस्थापयित्वा ब्रह्मविद्यतिर्युक्तोयोगेनयुक्तःसमाहितचित्तः वृत्तेर्ब्रह्माकारतामापा

तानिसर्वाणिसंयम्ययुक्तआसीतमत्परः ॥ वशेहियस्येंद्रियाणितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥
ध्यायतोविषयान्पुंसःसंगस्तेषूपजायते ॥ संगात्संजायतेकामःकामात्क्रोधोभिजायते ॥ ६२ ॥

द्येत्यर्थः मत्परःअहमेवपरःपरमात्मेतिपरस्मिन्नेवब्रह्मण्यहंधीर्यस्यसमत्परःसर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिसर्वंस्वंचब्रह्मैवपश्यन्नासीत प्रत्यग्दृष्ट्यासर्वदा
तिष्ठेदित्यर्थः एवंनित्यंनिरंतरंपश्यतोयस्ययतेरिंद्रियाणिविषयग्रहानवकाशतयानीरागाणिभूत्वावशेवश्यानिभवंति तस्यहिखलुप्रज्ञाप्रतिष्ठि
तानिश्चलाभवतिमोक्षश्चसिध्यति नैवेतरस्येत्यर्थः ॥ ६१ ॥ नन्विंद्रियैरंतःकरणंविषयेषुपातितंचेदनेनास्यविदुषः कोवाऽनर्थइतिचेद्विषया
भिध्यानमेवसर्वानर्थबीजं तेनानर्थहेतुपरंपराऽऽपतति तयापरावरैकत्वविज्ञानंविनश्यति तन्नाशाज्जननमरणतरंगमालिनिसंसाराब्धौपति
त्वास्वयंचविद्वान्विनश्यतीति विदुषोपिबहिर्मुखत्वस्यजन्मादिदुःखप्रवाहपातानपायित्वमेवफलं नतुमुक्तिः कारणाभावात् रागद्वेषाभ्यां
विषयेषुप्रविष्टस्यविदुषोपिविषयाभिध्यानमेवप्रसज्यते नतुब्रह्मध्यानमिति सर्वानर्थमूलंविषयाभिध्यानंतत्कार्यंचप्रतिपादयति ध्यायतइ

no: 136
18.6.61

प्रसक्तिभयात्समाधिविघ्नभयाच्चवागादीनिचक्षुरादीनिचसर्वशःसर्वाणियदास्वयंस्वस्मिन्नुपसंहरते समाधिस्थैर्यायतत्तत्प्रवृत्तिंवारयतितदात
स्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिताभवतीत्यर्थः॥५८॥नन्विंद्रियाणांविषयेभ्योवैमुख्यकरणंप्रज्ञास्थैर्यकारणमित्येतदयुक्तं यत्किंचित्कार्यमुद्दिश्यसर्वेंद्रियनिग्रहंकृ
त्वातिष्ठतिपुरुषेइंद्रियनिग्रहोदृश्यतेनतुप्रज्ञास्थैर्यमितिचेन्नतस्यरागवत्त्वेनब्रह्मज्ञानंतन्निष्ठाचनसंभवतीतिसूचयितुमाह विषयाइति आन्हियंते
विषयायैस्तेआहाराइंद्रियाणिनियमार्थंतेभ्योनिर्गतोयःसनिराहारइंद्रियनिग्रहवानतापसस्तस्यदेहिः देहएवाहमित्यहंबुद्धेरालंबनत्वेनास्या
स्तीतिदेहीदेहाद्यभिमानीतस्य इंद्रियाणांनिगृहीतत्वाद्विषयाः शब्दादयःसर्वेविनिवर्ततेविशिष्यनिवृत्ताभवंति रसवर्जंरागंविना रसोरागेगुणेद्र
व्यइत्यभिधानाद्रसोरागोनगच्छति रागोलिंगमबोधस्येतिनियमात्सर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिसर्वस्यस्वस्यचब्रह्ममात्रत्वज्ञानंरागश्चनैतत्द्वयमेकत्र

विषयाविनिवर्ततेनिराहारस्यदेहिनः ॥ रसवर्जंरसोप्यस्यपरंदृष्ट्वानिवर्तते ॥ ५९ ॥
यततोह्यपिकौंतेयपुरुषस्यविपश्चितः ॥ इंद्रियाणिप्रमाथीनिहरंतिप्रसभंमनः ॥ ६० ॥

स्थातुंशक्नोत्यतोरागवत्त्वादेवास्यबोधाभावस्ततएवरुद्धेंद्रियत्वेपिनप्रज्ञास्थैर्यप्रसक्तिरित्यर्थः तर्हिकथंतस्यरागनिवृत्तिःप्रज्ञाचसिध्यतीत्याकांक्षा
यामाह रसोपीति अस्यमौनेनेंद्रियनिग्रहेणव्रतादिनाचित्तशुद्धौसत्यांश्रवणादिजन्यज्ञानेनपरंब्रह्माद्वितीयंदृष्ट्वाइदमेवाहमस्मीतिस्वात्मना
साक्षात्कृतवतोरसोनिवर्ततेनिर्गच्छति विषयेषुभोग्यत्वभावनानिवृत्त्यारागनिवृत्तिःभोग्यत्वभावनातुब्रह्मदृष्ट्यानिवर्तते सर्वस्यस्वस्यचब्रह्म
मात्रत्वावगमाग्निनाभोक्तृभोग्यत्वादिभेदवनेनिर्दग्धेसतितदाश्रितत्वात्तेनसहैवस्वयंचदग्धोभवतीत्यर्थः अपिशब्दात्प्रज्ञास्थैर्यंचसिध्यतीति
सूचितं भवति ॥ ५९ ॥ यतएवमतःसिद्धंमुमुक्षोर्यतेःसर्वस्यब्रह्ममात्रत्वज्ञानंसंपादनीयं रागद्वेषादिनिःशेषनिवृत्तयेनिष्प्रवृत्तयेविदेहमुक्तये
चेतिविदेहकैवल्यसिद्धेःकारणभूतब्रह्मज्ञानस्यसम्यक्सिद्धयेसमाधौप्रवृत्तस्ययतेरिंद्रियनिग्रहएवआदाववश्यंकर्तव्यस्तदभावेमहाननर्थइति

नोयस्यसोऽनुद्विग्नमनाःसमाधिनिष्ठयातैरक्षोभितचित्तइत्यर्थः तथासुखेषुसुखप्रापकेषुमिष्टान्नरसादिषुस्वयंप्राप्तेषुविगतस्पृहःविगताविशिष्य
निर्गतास्पृहारसनादींद्रियलौल्यंयस्यसविगतस्पृहःस्वानंदरसास्वादासक्त्यातेष्वादररहितइत्यर्थः वीतरागभयक्रोधःउपकारिणिरागःप्रीतिर
त्यंताऽपकारिणिक्रोधोऽप्रीतिरासन्नेमरणहेतौभयंचैतत्त्रितयंस्वात्मनिष्ठयावीतंनप्राप्तंयेनसवीतरागभयक्रोधः प्रीत्यप्रीतिभयहेतूनांप्रीत्यादीनां
तत्कार्याणांचाविषयीभूतइत्यर्थः दुःखादिषुविषादाद्यनुदयेहेतुमाह मुनिरिति श्रुतंदृष्टंस्पृष्टंचसर्वंप्रत्यक्दृष्ट्याब्रह्मैवमनुतेपश्यतिजानातिनतुत
त्तदाकारेणेतिमुनिर्ब्रह्मनिष्ठःएवंलक्षणोयःसस्थितधीःस्थितप्रज्ञःसिद्धइत्युच्यतइत्यर्थः एतेनदुःखादिबाह्याऽनालंबिनएवसद्ब्रह्मनिष्ठावतएवस
म्यग्ज्ञानंसम्यक्ज्ञानिनएवविदेहमुक्तिरितिसूचितंभवति संसिद्धोब्रह्मविद्यतिरापत्सुसंपत्सुनकिंचिद्ददति किंतुतूष्णीमेवस्वात्मनातिष्ठती

यःसर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्यशुभाशुभम् ॥ नाभिनंदतिनद्वेष्टितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥
यदासंहरतेचायंकूर्मोंगानीवसर्वशः ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

तिकिंप्रभाषेतेत्यस्यप्रश्नस्योत्तरंदत्तम् ॥ ५६ ॥ श्रवणादिनाविज्ञातात्मतत्त्वोविदेहकैवल्यार्थीसन्ज्ञानपरिपाकायसमाधौप्रवृत्तःसाधकोयएवं
वर्ततेतस्यैवज्ञाननिष्ठासिध्यतीत्याह यइति यःसमाधौप्रवृत्तोयतिःसर्वत्रकंथाकौपीनादिपरिग्रहेदेहजीवनेप्यनभिस्नेहःअत्यंतासक्तिरहितोभव
ति प्रारब्धवशादागतंयच्छुभमनुकूलंतन्नाभिनंदतियदऽशुभंप्रतिकूलंतत्नद्वेष्टि हर्षविषादरहितोभूत्वासर्वत्रसमबुद्धिःसन्समाधावेवतिष्ठति
तस्यैवप्रज्ञाप्रतिष्ठितास्याज्ज्ञाननिष्ठासिध्यतिनेतरस्येत्यर्थः ॥५७॥ यद्यपिज्ञाननिष्ठासिद्धेर्महद्वैराग्यंतीव्रमोक्षेच्छातत्परत्वंचैतत्त्रितयमेवकारणं
तथापींद्रियनिग्रहाभावेवैराग्यादिज्ञाननिष्ठाचनसिध्यतीत्यतःसाधकस्ययतेर्यत्नतइंद्रियजयःसंपाद्यःप्रज्ञासिद्ध्याइत्याह यदेति योयंज्ञाननिष्ठा
यांप्रवृत्तोयतिर्यथाकूर्मःस्वांगानिपरेभ्योभयात्सर्वशःसर्वाणितत्तत्कालेस्वस्मिन्नेवोपसंहरते तद्वदिंद्रियार्थेभ्यस्तत्तद्विषयेभ्योभयाद्रागादिदेषा

विषयभोगेच्छास्तान्सर्वान्यदायस्मिन्कालेसमाधिसिद्धिदशायांप्रजहातिनिःशेषंपरित्यजति विषयाशानांनिःशेषपरित्यागेहेतुमाह आत्मनी
ति स्वतःसिद्धेनित्यकूटस्थासंगचिद्रूपेचक्षुषोरूपवत्सर्वत्रोपलभ्यमानआनंदैकरसआत्मनिस्वस्वरूपेक्रीडन्रममाणोब्रह्मविदात्मनास्वस्वरूपेणै
वोक्तलक्षणेनतुष्टः स्वात्मानंदरसानुभूत्यैवसंतोषंतृप्तिंच प्राप्यामृतरसपायीलवणांबुवत्तुच्छंविषयसुखंनापेक्षते ततएवतद्विषयान्कामान्सर्वान्
प्रजहातियदैवंलक्षणोभवतितदास्थितप्रज्ञोयमितिपंडितैरुच्यतइत्यर्थः यदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेस्येतिश्रुतेरर्थोऽनेनप्रतिपादितोभवति ननुविष
येषुकामोदयकारणेषुसत्सुदृष्टेषुचविदुषोपितदनुभूतौकामोजायतएवननिःशेषेणकामपरित्यागःसंभवतीतिचेद्भवानत्रप्रष्टव्यः विषयेषुकामोद
योविषयस्वभावोवा किंपुरुषस्वभावोवा नाद्यः दृष्टेतृणपर्णादौभोक्तुंपुंसःकामानुदयात् नद्वितीयः कांतासन्निधौबालस्यकामादर्शनात् तर्हिकथं
कामोदयइतिचेदुच्यते कामजानामितेमूलंसंकल्पात्किलजायसेइतिस्मरणात्कामःसंकल्पमूलकःसंकल्पोवासनामूलकः नहिवासनयाविना

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाःसुखेषुविगतस्पृहः ॥ वीतरागभयक्रोधःस्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

वस्तुनिसमीचीनत्वबुद्धिरुदेतिसमीचीनत्वबुद्धिंविनाकामोपिनघटते ततःकामोत्पत्तेःकारणंविषयेषुभोग्यत्ववासनैव वासनानामभोगजन्य
संस्कारःभोग्यत्ववासनाबलादेवविषयेषुकामःप्रवृत्तिश्चजंतूनांतदिदंलोकशास्त्रप्रसिद्धं विदुषस्तुनित्यंनिरंतरंसमाधिनिष्ठायामेवतिष्ठतःसदास
र्वत्रब्रह्मैवपश्यतोविषयग्रहणंनसंभवति मृदात्मनापश्यतोघटाग्रहणंयथातथासर्वंब्रह्मात्मनापश्यतस्तदभावेविषयवासनाःस्वयमेवक्षीयंतेतासां
क्षयेकामाःस्वयमेवनश्यंति स्वयमेवविनश्यतांकामानांनाशोविदुषिद्युपचर्यते प्रजहातियदेति प्रभयानश्यतस्तमसोनाशनंसूर्यःकरोतीतिव
द्यतएवंततस्तत्सिद्धंनिर्वासनत्वंविदुषोलक्षणमिति तदिदंनिर्वासनत्वंसमाधिनासाधकस्यसंपादनीयमित्यवसितंच ॥५५॥ इदंमुमुक्षोरवश्यं
साधनीयंसाधनमितिसूचयितुंसिद्धस्यलक्षणांतरमाह दुःखेष्विति दुःखेषुदुःखप्रापकेषुज्वरशूलशिरोवेदनादिष्वाध्यात्मिकेषु चौराऽहिव्याघ्रा
दिष्वाधिभौतिकेषु, वर्षवातातपादिष्वाधिदैविकेषूपद्रवेषुप्राप्तेषुसत्सु स्वयमनुद्विग्नमनाःअनुद्विग्नंकिंकरोमिक्वगच्छामीतिविक्षेपव्यथाविधुरम

सद्धीदंसर्वं चिद्धीदंसर्वं तत्त्वमसि अयमात्माब्रह्म तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यं ब्रह्मैवेदंसर्वमित्यादिश्रुतिभिः सर्वस्यब्रह्ममात्रत्वप्रतिपत्ति
जनकाभिर्विशेषप्रतिपत्तिमतीयासाश्रुतिविप्रतिपन्ना सर्वंब्रह्मैवेतिश्रुतिभिः संभावितविशिष्टज्ञानवतीत्यर्थः ततएवनिश्चलाविक्षेपनिर्मुक्ता न
हिपरमाप्तवाक्यश्रवणेनवाप्यधिष्ठानसंदर्शनेनवासद्बुद्धेर्विप्रतिपत्तिर्विक्षेपोवासंभवत्यतएवंसम्यक्श्रवणेनमननेनचसंपन्नातेबुद्धिःसमाधाव
संप्रज्ञाताख्येअचलानिर्वातस्थदीपवन्निश्चलानिष्कंपाभूत्वायदायस्मिन्कालेचित्तपरिपाकावस्थायांस्थास्यतिस्थिताभविष्यति तदात्वंयोगंज्ञा
नयोगमप्रतिबद्धंप्राप्स्यसि योगारूढोभविष्यसीत्यर्थः॥५३॥ श्रवणमननाभ्यांविज्ञातात्मतत्त्वस्यविदुषःसमाधिनाप्रज्ञास्थैर्यसिद्धिंश्रुत्वास्थित
प्रज्ञस्यलक्षणंविज्ञातुकामोर्जुनः पृच्छतिस्थितप्रज्ञस्येति स्थितप्रज्ञस्यस्थिताब्रह्माकारेणनिश्चलाबाह्याऽनवगाहिनीप्रज्ञाबुद्धिर्यस्यसस्थितप्रज्ञआ

॥ अर्जुनउवाच ॥ स्थितप्रज्ञस्यकाभाषासमाधिस्थस्यकेशव ॥ स्थितधीःकिंप्रभाषेतकिमासी
तव्रजेतकिम् ॥ ५४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रजहातियदाकामान्सर्वान्पार्थमनोगतान् ॥ आत्म
न्येवात्मनातुष्टःस्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥ ॥ ॥ ॥

रूढस्तस्यभाषाभाषणंकाकदासिद्ध्यति समाधिस्थस्यनित्यंनिरंतरंनियमेनसमाधिंकुर्वाणस्यसमाधिनिष्ठानिरतोविद्वान्पंडितैरयंस्थितप्रज्ञइति
कदाभाष्यतइत्यर्थः स्थितधीःस्थितप्रज्ञःस्वयंकिंप्रभाषेतकिमासीतकिंव्रजेतकथंतिष्ठतिकथंचरतिकिंवदतीत्यर्थः॥५४॥सिद्धस्यलक्षणानियानि
तान्येवसाधकस्यसाधनानिप्रयत्नेनसंपाद्यानि येषुसिद्धेषुसत्स्वेवविदुषःप्रज्ञास्थैर्यंविदेहकैवल्यंचसिध्यत्यतस्तानिमुमुक्षोर्यत्नेनसाधनीयानी
तिसूचयितुमाध्यायपरिसमाप्तेस्तान्येवप्रतिपाद्यंते तत्रादौप्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह श्रीभगवान् प्रजहातीति श्रवणादिनासम्यग्विज्ञातात्मतत्त्वो
मुमुक्षुःसमाधौवर्तमानोमनोगतान् मनसैवानुद्रष्टव्यमितिश्रवणादात्मस्वरूपप्रकाशनैककारणेमनस्येवस्थितान्विषयान्कामयंतीतिकामाः

ति सदसद्विवेकशून्यतयांतःकरणमसत्स्वेवविषयेषुरम्यमरम्यमिष्टमनिष्टंग्राह्यमग्राह्यमितियेनरागद्वेषग्रस्तंसत्सर्वदाप्रवर्ततेतदेवमोहकलिलं
मोहोविचित्तताविषयजातमेतत्सर्वमसन्मायिकंतुच्छमितिविवेकाभावःपदार्थाऽपरिज्ञानंतदेवकलिलंकालुष्यं दर्पणस्यधूलिपटलवद्विवेकबु
द्धेरावरणमेवंलक्षणंमोहकलिलंतेबुद्धिर्यदाव्यतितरिष्यति यदिदंमनसावाचाचक्षुर्भ्यांश्रवणादिभिः नश्वरंगृह्यमाणंचविद्धि मायामनोमयंइ
त्यादिवचनार्थस्यसम्यग्ग्रहणजन्येनशिवप्रसादमूलकेनदृश्यमानंसर्वंमिथ्यैवेतिनिश्चयेनयदात्यक्ष्यति तदाश्रोतव्यस्यश्रुतस्यचद्रष्टव्यस्यदृष्ट
स्यचज्ञातव्यस्यज्ञातस्यचगृहीतस्यग्राह्यस्यचवस्तुनोमिथ्यात्वमेवविज्ञाय निर्वेदंवैराग्यंसर्वत्रालंबुद्धिलक्षणंगंतासिप्राप्स्यसि व्यवहार्यस्यमि
थ्यात्वाद्व्यवहारस्यमिथ्यार्थगोचरत्वान्निष्फलेनानेनममकिमितिसर्वस्माद्व्यवहार्याद्व्यवहाराच्चोपरतोभविष्यसीत्यर्थः॥ ५२ ॥ एवंमुमुक्षोर्ज्ञान
योगसिद्धेरसाधारणकारणंबाह्योपरमणंनिरूप्याथज्ञानयोगसिद्धिप्रकारमाह श्रुतीति ऋगादिभिःश्रुतिभिःकुत्रचित्कर्मविशेषास्तत्फलविशेषा

श्रुतिविप्रतिपन्नातेयदास्थास्यतिनिश्चला ॥ समाधावचलाबुद्धिस्तदायोगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

स्तन्महत्त्वविशेषाःप्रतिपाद्यंते कुत्रचिदुपास्तिविशेषास्तत्फलविशेषास्तन्महत्त्वविशेषाःप्रतिपाद्यंते कुत्रचिद्ब्रह्मसगुणंतन्माहात्म्यंतत्फलस्यऔ
त्कृष्टयंचप्रतिपाद्यते कुत्रचिन्निर्गुणंब्रह्मतज्ज्ञानंतन्माहात्म्यंतत्फलप्राशस्त्यंचप्रतिपाद्यते एतत्सर्वंश्रुतवतोविप्रतिपत्तिः किंसर्वेषांप्राधान्यंवाउ
तसगुणस्यवाउतनिर्गुणस्यवाउतोभयेषांवेत्येवंश्रुतिवाक्यैर्विप्रतिपन्ना संशयाविष्टाबहुविक्षेपवतीतेबुद्धिः प्रज्ञयाशास्त्रंसर्वमवलोड्यश्रुतिस्मृति
युक्तिबलेनगुरूपदेशेनच सर्वेवेदायत्पदमामनंतीतिन्यायेनसर्वस्यापिशास्त्रस्यमहत्तात्पर्यंनिर्विशेषेएवब्रह्मणिपर्यवसितमितिपरिज्ञाय विप्रति
पत्तीःसर्वाःपरित्यज्यनिश्चलानिर्विशेषाभूत्वा समाधौसमाधीयतेचित्तमस्मिन्नितिसमाधिःपरंब्रह्मतस्मिन्तदाकारेणैवाचलाचलनहेतूनांबाह्य
वासनानांनाशादविक्रियानिश्चलासतीयदास्थास्यति तदायोगंप्रज्ञास्थैर्यलक्षणमवाप्स्यसि यद्वा सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म सर्वंब्रह्मैतदात्म्यमिदं सर्वं

वनिवृत्तिर्नतुपुण्यस्यशतकोटिजन्महेतोः नहिपुण्यस्यनिवर्तकमस्तिमहत्साधनंविनात्मज्ञानं तदाविद्वान्पुण्यपापेविधूयेति सयएवंविद्वानेते आत्मानस्पृणुतेइति स्मृतावत्रैवास्ति उभेसुकृतदुष्कृतइत्यतःपापपुण्योभयात्मकेषुकर्मसुनिवर्तितव्येषुसत्सुयोगोज्ञानयोगएवकौशलंकुशलमेवकौशलंनिपुणं ज्ञानकुशलैर्दृष्टंपरमंसाधनंतस्माद्योगाययुज्यस्वेतिपूर्वेणान्वयः जहातीहेत्यत्रासंधिरार्षः ॥५०॥ फलानपेक्षयासमबुद्ध्याचसम्यगनुष्ठितनित्यनैमित्तिककर्मपरिपाकसंजातचित्तशुद्धेःफलभूतायाःश्रवणादिजनिताऽविक्रियाऽत्मतत्त्वविज्ञानसिद्धेःफलमाह कर्मजमिति बुद्धियुक्ताःबुद्धिःसांख्यबुद्धिर्ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानंतयायुक्तास्तन्निष्ठासंपन्नाहिज्ञानयोगनिष्ठाःखलुमनीषिणोविद्वांसः कर्मजंकर्मभ्यः संचितादिभ्योजातंनानायोनिसहस्रप्रापकंफलंजन्मादिलक्षणंत्यक्त्वा निमित्तापायेनैमित्तिकस्याप्यपायइतिन्यायेन ज्ञानाग्निनासर्वेषामपिकर्म

कर्मजंबुद्धियुक्ताहिफलंत्यक्त्वामनीषिणः ॥ जन्मबंधविनिर्मुक्ताःपदंगच्छंत्यनामयम् ॥ ५१ ॥
यदातेमोहकलिलंबुद्धिर्व्यतितरिष्यति ॥ तदागंतासिनिर्वेदंश्रोतव्यस्यश्रुतस्यच ॥ ५२ ॥

णांदाहेसतितत्फलानांचजन्मादीनांदाहसंभवात्तेनत्यक्तकर्मफलाभवंति आत्मनःकूटस्थत्वासंगत्वविज्ञानशक्तिबलेनविद्वांसःस्वयंकर्मफलाऽविषयाभूत्वेत्यर्थः जन्मबंधविनिर्मुक्ताःजन्मनाबंधःसंबंधोयस्यसजन्मबंधोदेहउत्तरकालभावीवर्तमानश्चतेनविनिर्मुक्ताः कारणाभावाद्धाविदेहसंबंधरहितास्तादात्म्याभावाद्वर्तमानदेहसंबंधरहिताश्चसंतः स्वयमिहजीवंतएवाऽनामयमाध्यात्मिकादिसर्वोपद्रवरहितं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमखंडानंदैकरसंपदंपद्यतेज्ञानेनप्राप्यतइतिपदंपरंब्रह्मगच्छंति अविद्याकृतंवासनाकृतमप्यन्यभावंपरित्यज्यतद्भावमेवप्राप्नुवंतीत्यर्थः हिर्विद्वदनुभवद्योतनार्थः ॥५१॥चित्तशुद्धिजन्यंसर्वत्रालंबुद्धिलक्षणंवैराग्यं प्रज्ञास्थैर्यलक्षणं योगंचकदाकेनवाप्राप्स्यामीत्यभिप्रायमर्जुनस्यालक्ष्य यदातवबुद्धिकालुष्यनिवृत्तिर्यदावाप्रज्ञानिर्विकल्पाभविष्यतितदावैराग्यंयोगंचप्राप्स्यसीत्येतद्द्वयंश्लोकद्वयेनक्रमेणप्रतिपादयति यदे

त्यतआह कृपणाइति कर्मजन्यफलस्यस्वर्गस्यसुखस्यवाप्यैहिकस्यहेतवःकर्मफलहेतवःकर्मफलप्रार्थिनः कामिनोयेतएवकृपणाअधमानीचाः योवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैतिसकृपणइतिश्रुतिर्विशिष्टजन्मकर्मशीलगुणवतोप्यजानतएवब्रह्मतत्त्वंकर्मिणोऽधमत्वंब्रवीति एतच्छ्रेयोयेभिनंदंतिमूढाजरामृत्युंतेपुनरेवापियंति यत्कर्मिणोनप्रवेदयंतिरागात्तेनातुराःक्षीणलोकाश्च्यवंतेइति कर्मिणांकर्मफलमोहितानांब्रवीतिश्रुतिरनर्थमेव अतोधीराअमृतत्त्वंविदित्वाध्रुवमध्रुवेष्विहनप्रार्थयंतइति एतद्योवेदनिहितंगुहायांसोऽविद्याग्रंथिंविकिरतीहसोम्य ज्ञानादेवतुकैवल्यं ययाचिरात्सर्वपापंव्यपोह्यपरात्परंपुरुषमुपैतिविद्वानित्यादिश्रुतिभिर्विवेकवतांभोग्येष्वप्रार्थ्यत्वंमोक्षस्यैवप्रार्थ्यत्वंविद्यैकगम्यत्वंचप्रतिपाद्यतेयस्मात्तस्माद्धनंजय बुद्धौसांख्यबुद्धौचित्तप्रसादासादितज्ञानयोगएवशरणंवासंमनसोऽन्विच्छतत्रैवमनःस्थापय तवचित्तंयदाप्रसीदतितदारभ्यज्ञानयोगएवतिष्ठ अवरत्वादसाधनत्वादनात्मन्यात्मताधीहेतुत्वाच्चनकचित्कर्मणिति

बुद्धियुक्तोजहातीहउभेसुकृतदुष्कृते ॥ तस्माद्योगाययुज्यस्वयोगःकर्मसुकौशलम् ॥ ५० ॥

ष्ठेत्यर्थः एतेनयावच्चित्तप्रसादस्तावदेवकर्मसाधनंमुमुक्षोरतःपरंज्ञानयोगएवेतिसूचितं तेनयावज्जीवमग्निहोत्रमपक्वबुद्धेरेवेतिसिद्धम् ॥ ४९ ॥ मुमुक्षोर्जन्मादिहेतूनांसर्वेषामपिकर्मणांनिःशेषनिवृत्तिर्ज्ञानयोगबलेनैवसिध्यतिनान्येनातस्त्वंतत्रैवनिष्ठांकुर्वितिबोधयति बुद्धियुक्तइति बुद्धिःसांख्यविषयानिरुक्तातयायुक्तःज्ञानयोगेनयुक्तोब्रह्मविदारूढः स्वस्यकूटस्थासंगचिदात्मत्वविज्ञानबलेनैव इहलोकेजन्मांतरशतसहस्रेष्वधुनाज्ञानोत्पत्तेःप्रागूर्ध्वंचकृतेनानायोनिसहस्रप्रापकेउभेसुकृतदुष्कृतेजहाति ज्ञानाग्निनानिर्मूल्यात्रजीवन्नेवमुक्तोभवतियस्मात्तस्मात्त्वंयोगायज्ञानयोगाययुज्यस्वयतस्व ननुकृच्छ्रचांद्रायणादिप्रायश्चित्तैस्त्रिसुपर्णादिजपैरश्वमेधादियागैर्गंगादिमहानदीस्नानदानैश्चसर्वपापक्षयेसतिकिमर्थंज्ञानयोगाभ्यासक्लेशइतिचेत् न तैर्निःशेषनिवृत्त्यसंभवादुक्ताःप्रायश्चित्तादयोयदुद्देशेनक्रियंतेतैस्तदेवनिवर्त्यतेनेतरदन्यथाप्रायश्चित्तभेदविध्यानर्थक्यप्रसंगात् तरतिब्रह्महत्यांयोश्वमेधेनयजतइति ब्रह्महत्याव्यतिरिक्तपापतरणाश्रवणात्कृतेपिप्रायश्चित्तादौपापस्यै

क्षावान्माभवेत्यर्थः ननुफलशून्यंतत्रापिक्लेशप्रधानंकर्मकर्तुंनशक्यतेतदपेक्षयातत्त्यागःसुखावहइत्याकाक्षायामारुरुक्षोःकर्मत्यागोनयुक्तइ
त्याशयेनाह मातइति अकर्मकर्मव्यतिरेकःक्रियात्यागइतियावत्तस्मिन्नकर्मणितेसंगोमनःसक्तिर्मास्तु अकरणेप्रत्यवायस्तेननरकोदुर्योनि
श्चस्यादतोमुमुक्षोःकर्मसंन्यासोनयुक्तइत्यर्थः एतेनकर्मफलानपेक्षयाश्रद्धयाचेश्वरप्रीत्यर्थंभक्त्याकर्मकुर्वतएवमोक्षोनान्यथेतिसूचितंभवति
॥ ४७ ॥ जन्मादिदुःखनिःशेषनिवृत्त्यपेक्षैवतवास्तिचेत्तर्हित्वंकर्मैवकुर्वित्युपदिशति योगस्थइति निर्दोषंहिसमंब्रह्मेतिवक्ष्यमाणंब्रह्मा
त्रसमशब्देनोच्यते समस्यभावःसमत्वं तदेवज्ञानेनयुज्यतेप्राप्यतइतियोगइत्युच्यते तस्मिन्योगेब्रह्मणिस्वस्यतद्भावापत्त्यैतदेकापेक्षयातिष्ठ
तीतियोगस्थोमोक्षैककामःसन् त्वंसंगंएतैर्ममदुरितक्षयोस्त्वितिप्रतिबंधनिवृत्तिरस्त्वितिवाप्रसीदत्वीश्वरोमह्यमितिवाकर्मजन्यंफलंमेभूयादि
तिवासंगःकामस्तंकर्मसुत्यक्त्वा प्रारब्धस्यकर्मणःसांगतासिद्धिस्तदभावोऽसिद्धिः ईश्वरप्रसादप्राप्तिःसिद्धिस्तदप्राप्तिरसिद्धिः चित्तप्रसक्तिःसि

योगस्थःकुरुकर्माणिसंगंत्यक्त्वाधनंजय ॥ सिद्ध्यसिद्ध्योःसमोभूत्वासमत्वंयोगउच्यते ॥ ४८ ॥
दूरेणह्यवरंकर्मबुद्धियोगाद्धनंजय ॥ बुद्धौशरणमन्विच्छकृपणाःफलहेतवः ॥ ४९ ॥

द्धिस्तदभावोऽसिद्धिरित्यादिसिद्ध्यसिद्ध्योःसमोहर्षविषादशून्योभूत्वाकर्माणिक्लेशात्मकान्यपिविहितानीतिबुद्ध्याकुर्वित्यर्थः ॥ ४८ ॥ मो
क्षेच्छयैवफलानपेक्षयासमबुद्ध्याचकर्माणिनित्यानिनैमित्तिकानिचकुर्वतश्चित्तशुद्धिर्यदाजायतेकर्मभिस्तत्फलैश्चभोग्यैर्नकिमप्यस्तितुच्छैरि
त्यलंबुद्धिलक्षणातदानिकृष्टफलदेकर्मण्यनास्थयाज्ञानयोगएवादर्तव्यइतिबोधयति दूरेणेति बहुसाधनसाध्यत्वात्क्लेशभूयिष्ठत्वादसांगत्वेफल
वैगुण्यात्सांगत्वेचजन्मादिदुःखबीजत्वादकरणेप्रत्यवायजनकतयानिरयहेतुत्वाच्च अवरंनिकृष्टंकर्मनित्यनिरतिशयमोक्षसुखहेतोर्बुद्धियोगा
ज्ज्ञानयोगाद्दूरेणवर्तते दूरमेतेविपरीतेविषूची अविद्यायाचविद्येतिश्रवणाद्विपरीतभावहेतुतयामोक्षहेतोर्ज्ञानयोगस्यदूरमेवभवति अ
ष्टादशोक्तमवरंयेषुकर्मेतिश्रुत्योक्तमवरत्वंकर्मणोहिशब्दोद्योतयत्यतःकर्मनास्थेयमितिभावः ननुबहवःकर्मयोगमेवानुतिष्ठंतिकथंकर्मावरमि

ततोब्रह्मविन्नित्यानंदएवभवति समोदतेमोदनीयंहिलब्ध्वेतिश्रुतेः यद्वा उदपानेभूमौसर्वत्रविद्यमानवापीकूपतटाकनदनद्यादौजलप्र
देशेविद्यमानोजलरूपोर्थोयावान्तिष्ठति तावान्सजलरूपोर्थःसर्वतःसंप्लुतोदकेसमुद्रेएककोणस्थितजलस्यांशांशोभवतियथा तथावेदेषु
शब्दादिविषयजातंविदंतिजानंतीतिवेदाः विदधातोःकर्तर्यच् ब्रह्मादिपिपीलिकांताः सर्वेप्राणिनस्तेषुवेदेषुसर्वेषुप्राणिषुपुण्यकर्मपरिपाक
वशादिष्टार्थसान्निध्येप्रतीयमानआनंदरूपोर्थःयावान् तावान्आनंदरूपोर्थःसर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीयेब्रह्मणिस्थितानंदस्यलेशांशोभवति ए
तस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः एवंस्वप्रतिबिंबलेशांशमात्रेणब्रह्मादिपिपीलिकांतप्राणिजातस्यतत्तत्पुण्यविशेषतार
तम्येनसुखतारतम्यप्रदं सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीयमद्वितीयंसत्यज्ञानानंदघनंपरंब्रह्मविजानतः एतदेवाहमितिस्वस्वरूपत्वेनसाक्षात्कृतव
तोब्राह्मणस्यब्रह्मविदोऽखंडाकारवृत्त्यासर्वदाऽनुभूयमानोनंतोबिंबानंदएवंलक्षणएतावानितिवक्तुंनकेनापिशक्यतइत्यर्थः ॥ ४६ ॥ यद्य

कर्मण्येवाधिकारस्तेमाफलेषुकदाचन ॥ माकर्मफलहेतुर्भूर्मातेसंगोस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

प्येवंलक्षणसंपन्नस्यैवब्रह्मवित्तमस्यसर्वकर्मसंन्यासेऽधिकारस्तथापिशोकमोहाविष्टत्वादिधर्मैर्विचार्यमाणेनैतल्लक्षणंत्वयिदृश्यते ततस्तवकर्म
ण्येवाधिकारोनतुज्ञानेनापिचसंन्यासेइतिवदन् शतधाकृतश्रवणानामप्यनुदितात्मज्ञानानांमुमुक्षूणांस्वधर्मानुष्ठानमवश्यंकर्तव्यंनक्वचिद
पित्यक्तव्यमितिनिष्कर्षमाह कर्मणीति मुमुक्षोस्तवश्रुतिस्मृतिभ्यांविहितेकाम्यवर्जितेनित्येनैमित्तिकेचकर्मण्येवाधिकारोयोग्यता नान्य
त्रज्ञाननिष्ठायांसंन्यासेवेत्यन्ययोगव्यवच्छेदार्थएवकारस्तत्रापिकर्मफलेषु यज्ञोदानंतपश्चैवपावनानीति धर्मेणपापमपनुदतीति नित्याना
मपिफलश्रवणात्तत्फलेषुमातेअधिकारःनास्तियोग्यता कदाचिदपिकर्मफलेष्वपेक्षानकर्तव्येत्यर्थः कर्मफलेष्वपेक्षितेषुसत्सुबीजेसत्यंकुरव
त्पुनर्जन्मादयोदुःखभूमयःस्वयमेवस्युस्तस्मान्माकर्मफलहेतुर्भूः यथास्वर्गकामीस्वर्गफलहेतुस्तथात्वमेतत्कर्मफलहेतुर्माभूः कर्मफलेष्वपे

णंमाकुर्वित्यर्थः निद्राकुर्वतोनामरूपग्रहणंनसंभवत्यतःप्राप्तांतांविदुषोनिषेद्धुमाह नित्यसत्त्वस्थइति सतोभावःसत्त्वंब्रह्मस्वरूपंनित्यंतस्मिन्नेव तिष्ठतीतिनित्यसत्त्वस्थोभव सर्वदाब्रह्मैवानुसंधेहीत्यर्थः ब्रह्मविदःशरीरयात्रापिब्रह्मदृष्ट्यैवकर्तव्यानतुबाह्यदृष्ट्येतिसूचयितुमाह निर्योगक्षेम इति स्थितस्यैवदेहस्याहिकंटकादिभ्यस्तात्पर्येणपालनंक्षेमः तस्यानुकूलद्रव्यसंपादनंयोगस्तदुभयस्यापिप्रारब्धाधीनत्वात्स्वदृष्ट्यादेहाभा वाच्चअधिष्ठानज्ञानबलेनतयोर्निर्गमंकृत्वानिर्योगक्षेमोभव ब्रह्मनिष्ठायांप्रमादःक्वचिदपिमाभूदित्याह आत्मवान्आत्माब्रह्माकारबुद्धिःसदा सैवास्यास्तीत्यात्मवान् यद्वाहंबुद्धेर्विषयआत्मैवसदास्तुनक्वचित्प्रमादेनाप्यनात्मेतिमत्वाह आत्मवान्भवेति अनात्मानमहंबुद्धेःक्वचित्क दाचिदपिविषयंमाकुर्वित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ननुब्रह्मविदःश्रुत्युक्तसर्वकर्मसंन्यासेसाधनाभावेसाध्याभावइतिन्यायेनतत्तत्कर्मविशेषलभ्याःसुख विशेषानसंभवंति तर्ह्युन्मत्तस्येवनिष्फलैवास्यप्रवृत्तिरित्याशंकायां न सर्वपदंहस्तिपदेनिमग्नमितिन्यायेनसत्क्रियालभ्याःसार्वभौमादिब्रह्मां

यावानर्थउदपानेसर्वतःसंप्लुतोदके ॥ तावान्सर्वेषुवेदेषुब्राह्मणस्यविजानतः ॥ ४६ ॥ ॥

ताआनंदाःसर्वेब्रह्मानुभूतौतिष्ठतोस्यारूढस्यसंभवंतीतिसदृष्टांतमुपपादयति यावानिति उदमुदकंपिबंत्यस्मिन्नित्युदपानंजलाशयः जा तावेकवचनं तस्मिन्नुदपानेभूमौसवर्त्रविद्यमानवापीकूपतटाकपुष्करिणीनदनद्यादौपुण्यतीर्थे स्नानदानार्चनादिक्रिययासाध्यमानोर्थःपुण्य लक्षणोयावान्यावत्परिमाणकःसिध्यति सर्वतःसंप्लुतोदके सर्वत्रसंप्लुतंपरिपूर्णमुदकंयस्यससर्वतःसंप्लुतोदकःसमुद्रस्तस्मिन्नेवस्नानदाना र्चनादिक्रिययालभ्यमानःपुण्यरूपोर्थस्तावानेव गंगादिपुण्यतीर्थेषुतत्रतत्रपृथक्पृथक्क्रियमाणस्नानदानादिक्रियालभ्यमानपुण्यविशेषैःस मानपरिमाणएवसिध्यतिनततोन्यूनायते शतेपंचाशन्न्यायेनपरिच्छिन्नजलानांगंगादीनांसमुद्रेंऽतर्भावात् एवमेवसर्वेषुवेदेषुऋगादिषुप्रसि द्धैःकर्मभिर्यागयज्ञदानाध्ययनव्रततपोयोगादिभिरन्यैश्चपुण्यविशेषैःसंपाद्यमानः श्रुत्युक्तआनंदःसार्वभौमादिब्रह्मांतःपुनःपुनःशतगुणितो यावान्भवतितावानानंदोविजानतःसर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिजगत्सर्वंस्वंचसच्चिदानंदंब्रह्मैवपश्यतोब्राह्मणस्यब्रह्मविद्यतेर्ब्रह्मानुभूत्यासिध्यति

दाः संसारवृद्धेर्वेदोक्तकर्माधीनत्वेनवेदास्त्रैगुण्यविषयाइत्युच्यंते त्रैगुण्यस्यवेदविषयत्वेनसर्वेषामुपादेयत्वेसत्यपिनतन्मुमुक्षुभिरादर्तव्य मित्याह निस्त्रैगुण्यइति यतस्त्वंमोक्षेच्छयायोगबुद्धियुक्तःस्वधर्मेप्रवृत्तस्ततोनिस्त्रैगुण्योभवप्ररोचनश्रुतिभ्योरागद्वेषादिभ्यस्तत्प्रधानकर्मभ्य स्तत्फलेभ्यश्चनिष्क्रांतोभव निर्द्वंद्वश्चइष्टानिष्टपदार्थौद्वौद्वंद्वशब्दवाच्यौरागद्वेषादिदोषजनकौ तत्रसमबुद्ध्याताभ्यांनिष्क्रांतोभव मोक्षस्य तत्साधनस्यचशमदमक्षांत्यादेःसत्त्वगुणैकलभ्यत्वान्निस्त्रैगुण्यत्वेऽपिमुमुक्षोःसत्त्वेनभवितव्यमित्याशयेनाह नित्यसत्त्वस्थइति नित्यंसत्त्वगुण एवतिष्ठतीतिनित्यसत्त्वस्थोभव विवेकवैराग्यशमदमादिष्वेवतिष्ठेत्यर्थः योगक्षेमपरस्यरागद्वेषादिःप्रसज्यतेतेनशमादयःपलायंतेततःसा धनविच्छित्तिस्तयामोक्षासिद्धिस्ततोमुमुक्षोस्ताभ्यांनिर्गमःकर्तव्यइत्याशयेनाह निर्योगक्षेमोभवेति अविद्यमानस्यसंपादनंयोगः विद्यमा नस्यपालनंक्षेमः प्रारब्धाधीनोभूत्वात्वंताभ्यांनिष्क्रांतोभव मनसोविषयांतरपारवश्येस्वधर्मोनसिध्यत्यतस्तदभावेनभवितव्यमित्याह आ त्मवानिति विहितेकर्मणिश्रवणध्यानकीर्तनादिष्वेवस्थितआत्मामनोस्यास्तीत्यात्मवान् निश्चलचित्तोभवेत्यर्थः यद्वा नजायतेम्रियतेवाक दाचिदिति वेदाविनाशिनमित्यादिवाक्यैःप्रतिपादितासांख्यविषयाबुद्धिर्यदितवास्तिदृढा तदात्वयैवंस्थातव्यमितिज्ञानिनःकर्तव्यंसूच्य ते त्रयोगुणाःसत्त्वादयोयस्यसंतितत्त्रिगुणंजगद्बीजमव्याकृतंतस्मादुत्पन्नंजगत्त्रैगुण्यंतदेवप्रतिपाद्यत्वेनविषयोयेषांतेत्रैगुण्यविषयाः साध्य साधनसाधकफलदेवतात्मकजगत्प्रकाशनपराः सर्वेवेदाइत्यर्थः वेदतदुक्तकर्मतत्फलेषुप्रवृत्तस्यद्वैतज्ञानबाधंविनानाद्वैतज्ञानंतन्निष्ठातत्फल मपिनसिद्ध्यति अतस्तन्निष्क्रमोविदुषाकर्तव्यइत्याह निस्त्रैगुण्योभवेति वेदानिमंलोकममुंचपरित्यज्यात्मानमन्विच्छेदितिस्मरणाद्वेदेभ्यस्त दुक्तकर्मभ्यस्त्रैगुण्याज्जगतश्चसर्वस्मान्निष्क्रांतोभव सर्वसंन्यासंकुर्वित्यर्थः कृतेपिसर्वसंन्यासेबहिर्मुखस्यद्वैतावलंबिनोब्रह्मनिष्ठायोगात्तदयोगे ज्ञानभ्रंशस्तेनमोक्षोनसिध्यत्यतोज्ञानिनाद्वैतालंबनंत्यक्तव्यमित्याह निर्द्वंद्वइति द्वंद्वेनामरूपे सर्वत्रतयोर्ग्रहणान्निर्गतोभव नामरूपयोर्ग्रह

न्मकर्मफलप्रदांजन्मपदेनमृत्युजरारोगास्तद्दुःखानिचलक्ष्यंते जन्मादयएवस्वप्रतिपादितकर्मणाफलानिजन्मकर्मफलान्यनुष्ठातृभ्यःप्रददाती
तिजन्मकर्मफलप्रदा नानायोनिषुजन्मानिकर्मफलानिसुखादीनिचस्वप्रकाशितकर्मकर्तृभ्योयच्छतीतिवाताजन्मकर्मफलप्रदांवाचंप्रवदंती
तिपूर्वेणान्वयः॥४३॥यतएवंलक्षणास्ततस्तेषांयोगबुद्धिस्तत्फलंचनसिध्यतीत्याह भोगेति अर्थवादबहुलयातयाकर्मकांडलक्षणयावाचाऽपहृ
तचेतसां अपहृतंतिरोभावितंचेतःकार्याकार्यविवेकविज्ञानंयेषांतेअपहृतचेतसःविषयाशाभ्रामितबुद्धयस्तेषामतएवभोगैश्वर्यप्रसक्तानां भु
ज्यंतइतिभोगाभोग्यपदार्थाऐश्वर्यंतेषामीश्वरत्वंतयोरेवप्रसक्तानांतेषां समाधौसमाधीयतेपुरुषोविषयेष्वनेनेतिसमाधिःवासनात्मनाजगत्सर्वं
समाधीयतेपुरुषेणास्मिन्निति वासमाधिरंतःकरणंतस्मिन्व्यवसायात्मिकाबुद्धिर्योगबुद्धिर्नविधीयतेनप्रवेश्यते कामैरंतरालाभावान्नप्रविशति य

भोगैश्वर्यप्रसक्तानांतयापहृतचेतसाम् ॥ व्यवसायात्मिकाबुद्धिःसमाधौनविधीयते ॥ ४४ ॥
त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभवार्जुन ॥ निर्द्वंद्वोनित्यसत्त्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान् ॥४५॥

तस्ततःकारणाभावेकार्याभावइतिन्यायेनयोगबुद्ध्यभावेतत्कार्यभूतोमोक्षएतेषांकदापिनसंभवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ एवंश्रुतिवाक्यानामुपक्रमो
पसंहारादिष्वेवावांतरतात्पर्यमहत्तात्पर्यंचाविजानतामर्थवादैर्मोहितानांकामिनांयोगबुद्ध्यभावादीश्वरप्रसादाभावस्तेनैवसंसारोपरमाभावइ
तिप्रतिपाद्यइदानींकेवलमुमुक्षूणांयोगबुद्धिमतामीश्वरप्रीत्यैकर्मकुर्वतांप्ररोचनवाक्यैर्नमोहितव्यमिष्टानिष्टप्राप्तौसमबुद्ध्याश्रद्धाभक्तिभ्यामी
श्वराराधनात्मकंकर्मवैदिकंकर्तव्यमितिसूचयितुमाह त्रैगुण्येति राजसास्तामसाःसात्त्विकाश्चेतित्रिविधागुणास्त्रिगुणारागद्वेषलोभमोहादय
स्तेषांतत्कार्याणांतत्फलानांचसमाहारस्त्रैगुण्यंसंसारः सएवविषयःकर्मतत्साधनादिप्रकाशनद्वारावर्धनीयत्वेनगोचरोयेषांतेत्रैगुण्यविषयाःवे

बहुप्रकाराः आशास्तेयंयजमानोसावित्युक्तप्रकारेणबह्वर्थविषयत्वाद्बहुधाभिद्यंते अतएवानंताःकाम्यानामनंतत्वात्एवंबुद्धीनामनंतत्वेतद्व
तांसंसारोप्यनंतएवभवतिनकदाप्युपशाम्यतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ नन्वव्यवसायिनामपियोगबुद्धिरस्त्वित्याकाक्षायां कामपराणांतेषामेषानांतः
करणमारोहतीतिबोधयितुंतेषांस्वभावंवर्णयतित्रिभिः यामिमामिति वेदवादरताउच्यंतइतिवादावाक्यानिवेदस्यवादाःवेदवादास्तेषु वाय
व्यंश्वेतमालभेतभूतिकामइत्यादिषु कर्मतत्फलतत्साधनप्रकाशकेष्वर्थवादादिवेदवाक्येषु रताःनिरतास्तत्रैवतात्पर्यवंतोतएवनान्यदस्तीति
वादिनः कर्मतत्फलेभ्यःसाधनसाध्येभ्योन्यदपीश्वरोवामोक्षोवाकिंचिन्नास्तीतिप्रष्टृभ्योवक्तारोवदनशीलाः यतोऽविपश्चितःवेदानामुपक्रमोप
संहारादिषुतात्पर्यानभिज्ञाबहिर्मुखामीमांसकाः पुष्पितांपुष्पैर्मल्लिकालतावत् अपामसोममिति दक्षिणावंतोअमृतंभजंतइति पश्यतिपुत्रं

यामिमांपुष्पितांवाचंप्रवदंत्यविपश्चितः ॥ वेदवादरताःपार्थनान्यदस्तीतिवादिनः ॥ ४२ ॥
कामात्मानःस्वर्गपराजन्मकर्मफलप्रदाम् ॥ क्रियाविशेषबहुलांभोगैश्वर्यगतिंप्रति ॥ ४३ ॥

पश्यतिपौत्रमिति अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवतीत्याद्यर्थवादलक्षणैःफलशून्यैःपुष्पैरंजयंतीमिमां जन्मकर्मफलप्रदामित्यादिना
वक्ष्यमाणलक्षणांयांवाचं अग्निमीळेपुरोहितं इषेत्वोर्जेत्वा ब्रह्मसंधत्तंतन्मेजिन्वतमित्यादिवाक्यरूपां प्रवदंतिकर्मकांडमेवप्राशस्त्येनवदंतिन
तूपासनाकांडंनापिब्रह्मकांडमित्यर्थः ॥४२॥ योगबुद्ध्यनर्हत्वेतेषांस्वभावोदुष्टइतिसूचयितुंतद्गुणानेववर्णयतिकृष्णः कामात्मानइति स्वर्गप
राःस्वर्गएवपरोनिरतिशयःपुरुषार्थइतिनिश्चयोयेषांतेस्वर्गपरास्ततएवभोगैश्वर्यगतिंप्रति भुज्यंतइतिभोगाःदिव्याःस्रक्चंदनवनितादयस्तेषां
समग्रभोगायैश्वर्यमीश्वरत्वंस्वामित्वंतस्यगतिःप्राप्तिस्तांप्रत्येवकामइच्छावेगआत्मनिबुद्धौयेषांतेकामात्मानः विषयभोगलंपटामीमांसकाःका
मिनः क्रियाविशेषबहुलांक्रियाविशेषाअग्निष्टोमातिरात्रादयःफलविशेषहेतवोबहुलाबहवोययाप्रतिपाद्यंतेसाक्रियाविशेषबहुला तां ततएवज

द्धयैकर्मकर्तव्यमितिकर्मविधिपरत्वमेवगतिरितिब्रूमस्ततोऽविक्रियात्मविज्ञानादेवकर्मबंधनिवृत्तिरितिसिद्धम् ॥ ३९ ॥ उक्तमेवकर्मयोगंमुमु
क्षुप्रवृत्त्यैस्तौति नेहेति इहमोक्षैकप्रयोजनेउक्तकर्मयोगेनाभिक्रमनाशोस्तिअभिक्रमउपक्रमःकर्मणआरंभस्तस्यनाशोनास्ति कृषिवाणिज्या
दावारब्धेसतिक्वचित्फलतिक्वचिन्नफलतिनतथेदंकिंतुनियतफलवदेवभवतिभुक्तिवत् अत्रप्रत्यवायोनविद्यतेज्ञानाज्ञानकृतकर्मनियमादिलो
पकृतोदोषः राजाज्ञावन्नानर्थायकल्पते अस्यभक्त्याक्रियमाणस्येश्वराराधनात्मकस्यवेदोक्तस्यधर्मस्यसंबंधिस्वल्पमपि केवलाग्निहोत्रंवाश्रौत
मौपासनंवास्मार्तंश्रद्धयाकृतंकर्मचित्तशुद्धिजननद्वाराज्ञानहेतुत्वात् कर्तारंमहतोभयाज्जननमरणदुःखात्त्रायतेरक्षत्यतोमुमुक्षोःश्रौतंस्मार्तं
चोभयंवा श्रद्धाभक्तिभ्यामकामनयेश्वरप्रीत्यैयथाशक्त्यवश्यंकर्तव्यमीश्वरप्रीत्यर्थमेवकृतेनकर्मणापुमान्तरतिनान्यथेतिसूचितंभवति॥ ४०॥

नेहाभिक्रमनाशोस्तिप्रत्यवायोनविद्यते ॥ स्वल्पमप्यस्यधर्मस्यत्रायतेमहतोभयात् ॥ ४० ॥
व्यवसायात्मिकाबुद्धिरेकेहकुरुनंदन ॥ बहुशाखाह्यनंताश्चबुद्धयोव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

योगविषयिण्याबुद्ध्याविशिष्टःपुमान्तरतीत्युक्तंयोगविषयिणीबुद्धिःकेत्याकांक्षायां तस्याःस्वरूपंवदन्तदितरबुद्धिविशिष्टानांनकदाचित्तर
णमस्तीतिसूचयति व्यवसायात्मिकेति मनोहिद्विविधंप्रोक्तंशुद्धंचाशुद्धमेवच अशुद्धंकामसंकल्पंशुद्धंकामविवर्जितमितिश्रवणात्कामसंक
ल्पादिकषायरहिततयाशुद्धत्वेनेश्वरएवास्माकंपरागतिरितिव्यवस्थितोव्यवसायोनिश्चयोयस्यांसाव्यवसायात्मिका वस्तुतत्त्वनिश्चयवतीश्व
राश्रयाबुद्धिरिहमोक्षैकप्रयोजनेकर्मयोगेप्रवृत्तस्यव्यवसायिनोमुमुक्षोरेकैवबहिरंतःसदैकरूपैवभवति योवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वास्मिन्लोके
जुहोतियजतेतपस्तप्यतेअंतवदेवास्यतद्भवतीतिव्यतिरेकमुखेनविदित्वाजुह्वतोयजतस्तप्यतश्चसर्वंकर्मवैदिकमनंतवदेवभवतीतिवदच्छ्रुति
प्रमाणजनितत्वादेकरूपेणैवतिष्ठतिनकदाचिद्भिद्यते अव्यवसायिनांविवेकबुद्धिरहितानांव्यवस्थाशून्यानामेवकामिनांबुद्धयोबहुशाखा

ह्मणिविषये याबुद्धिरभिहिता नजायतेम्रियतइत्यादिनापरंब्रह्मविषयीकृत्यपूर्वंयज्ज्ञानंतेतुभ्यमुपदिष्टं सैषाबुद्धिःतज्ज्ञानमारूढस्यैवाश्रयणीयं
नत्वारुरुक्षोः आरुरुक्षोस्तवचित्तशुद्ध्यैश्रद्धयेश्वरार्पणबुद्ध्यानिरभिमानेनाकामनयाचसुखदुःखादिषुसमबुद्ध्याचकर्मयोगएवकर्तव्यः नतुज्ञान
योगस्तवैवंकर्तव्येयोगेकर्मयोगेत्विमांवक्ष्यमाणलक्षणांबुद्धिंज्ञानंशृणु हेपार्थययाबुद्ध्यायुक्तःसमन्वितोवक्ष्यमाणोपदेशप्रकारेणकर्मयोगेवर्त
मानःसन् त्वंकर्मबंधंजन्ममृत्युजरादिभिःपुनःपुनःपुरुषंबध्नातियोजयतीतिबंधःकर्मैवबंधःकर्मबंधस्तंप्रहास्यसि बंधकेभ्यःसर्वेभ्यःकर्मभ्योवै
दिककर्मानुष्ठानसंभावितचित्तशुद्ध्युत्पन्नाऽकर्त्राऽऽत्मविज्ञानबलेननिष्क्रांतोभविष्यसीत्यर्थः नन्वीश्वरएवकर्ताकारयिताकर्मणांफलभोक्ताचे
त्यध्यवसायात्मिकयैवबुद्ध्याकर्मबंधप्रहाणेसति किमकर्त्रात्मज्ञानेनकर्मबंधान्मुक्तोभविष्यसीतिमध्येकर्मबंधस्यात्मज्ञाननिवर्त्यत्वकल्पनयेति
चेद्भवानत्रप्रष्टव्यः किंकर्मणामीश्वरार्पणमात्रेणकर्मबंधनिवृत्तिरुच्यते उतेश्वरएवकर्ताकारयितेत्युक्तिमात्रेणवाकर्मबंधनिवृत्तिरिति नाद्यः ताव
न्मात्रेणनैष्कर्म्यासंभवात् नादत्तेकस्यचित्पापंनचैवसुकृतंविभुरितिपरमेश्वरस्यभक्तैर्दत्तसुकृतदुष्कृतादेरनादानस्मरणादंगीकृतेप्यस्मिन्पक्षेश
तकोटिब्रह्मकल्पेषुकृतानामनर्पितानांसुकृतादिकर्मणांनिवृत्त्यसंभवाच्च भक्तेरिदानींतनत्वात्तेषांतत्समर्पणायोगाद्यदाजन्मारब्धंतदारभ्यास्त्ये
वभक्तिरितिचेन्न तथात्वेजन्मांतरएवतवमुक्तिप्रसंगात् लोकत्रयाधिपतिमप्रतिमप्रभावमीषत्प्रणम्यशिरसाप्रभविष्णुमीशं जन्मांतरप्रलयकल्प
सहस्रजातमाशुप्रणाशमुपयातिनरस्यपापमिति सकृत्प्रणतेःसंसारमहासागरतारकमित्यादिभक्तवाक्यानामप्रामाण्यप्रसंगाच्च तत्रापिचपाप
स्यैवनाशोनतुपुण्यस्य न द्वितीयः अयुद्धेनहतोवालीतस्येदंकर्मणःफलमितिस्वकृतकर्मणएवापरिहार्यत्वेईश्वरस्यपरकृतकर्मपरिहारायोगात्त
तोऽविक्रियात्मविज्ञानादेवपुरुषस्यसर्वकर्मनिवृत्तिर्वक्तव्या तथाचश्रुतिः सर्वपाप्मानंतरति क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरइत्यादि तर्हि
बुद्ध्यायुक्तोययापार्थेतिवचनस्यकागतिरितिचेत्तस्यफलाभिसंधिराहित्येनकृतंकर्मबंधायनभवतीतिकर्मस्तुत्यामुमुक्षुभिर्निष्कामत्वेनचित्तशु

ननु हतोवाप्राप्स्यसिस्वर्गमितिवाक्येनयुद्धस्यऐहिकामुष्मिकसुखसाधनत्वमेवप्रतीयते नतुधर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोन्यदित्युक्तन्यायेनश्रेयःसाध
नताविद्यते ततइंद्रियारामाणामेवकर्तव्यंयुद्धंयतःस्वर्गादिसुखहेतुत्वंयुद्धस्यदृश्यतेततोबंधकत्वान्नपरमार्थापेक्षावतामित्याशंकायां न भावना
भेदादत्रतत्फलभेदोप्यस्ति यथाज्योतिष्टोमःस्वर्गकामनयाकृतःस्वर्गहेतुरकामनयाचित्तशुद्धिहेतुः तद्वद्युद्धंप्रजापरिपालनंदानंचकामाऽकामा
भ्यांस्वर्गादिफलायचित्तशुद्धयेचभवतिश्रेयस्कामश्चेत्त्वंयुद्धमकामनयैवकुर्वित्याह सुखदुःखेइति लाभालाभौजयाजयौचतत्फलभूतेसुखदुः
खेचसमेकृत्वा समबुद्धिर्भूत्वालाभादीनांसिद्ध्यसिद्ध्योर्हर्षविषादावकृत्वेत्यर्थः मद्भक्त्याविधिविधेयोभूत्वाततोविध्युक्तायुद्धायस्वधर्मानुष्ठा
नायुज्यस्वयतस्व एवंविध्युक्तंयत्तदीश्वरार्पणबुद्ध्याकरिष्यामीत्येवंनिश्चयेनयुद्धंकुर्वन्पापंनावाप्स्यसि ब्रह्मणेब्राह्मणमालभेतइतिश्रुत्युक्तेन

सुखदुःखेसमेकृत्वालाभालाभौजयाजयौ ॥ ततोयुद्धाययुज्यस्वनैवंपापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥
एषातेऽभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमांशृणु ॥ बुद्ध्यायुक्तोययापार्थकर्मबंधंप्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

रमेधेब्राह्मणमालभ्यकर्तायथापापंनाप्नोति तथा येयुध्यंतेप्रधनेष्वितिश्रुत्युक्तेस्वधर्मेयुद्धेगुर्वादीन्हत्वागुर्वादिवधजंपापंनरमेधिवन्नावाप्स्यसी
त्यर्थः ॥ ३८ ॥ ननु वेदाविनाशिनंनित्यमित्यादिनाब्रह्मविदोनकिंचित्कर्तव्यमस्तीत्युपपाद्येदानींस्वधर्ममपिचेत्यादिनाकर्मकर्तव्यमितित्वया
पुनःकर्मविधीयतेदुःखभूयिष्ठस्यकर्मणःकरणापेक्षयाकर्ताकरणंकार्यंचसर्वंमिथ्यैवेतिकर्मसर्वंसंन्यस्य तूष्णीमवस्थानमेवसुखमितिचेत्सत्यमेवं
विधज्ञानमेवाहंममेत्यादिसंसारभ्रमविध्वंसकंभवति तथापितदारूढविषयंनत्वारुरुक्षुविषयमिति मुमुक्षूणांकर्मततसंन्यासमार्गपरिज्ञानायक
र्मसंन्यासकर्मयोगयोर्विषयविभागंसूचयितुंकर्मानुष्ठानप्रकारंचबोधयितुमिदमाह एषेति सांख्ये ययातदक्षरमधिगम्यतइतिब्रह्मविद्भिःऋषि
भिःसम्यगुख्यायतेपठ्यतइतिसंख्यापरविद्यातयासंख्यया यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमित्यादिनाप्रतिपाद्यतइतिसांख्यंनिर्विशेषंपरंब्रह्मतस्मिन्सांख्येब्र

अकीर्तिमात्रमेवनभवतिशूरास्त्वांलघूकरिष्यंतीत्याह भयादिति महारथाःबाह्लीकभगदत्तसौमदत्तिद्रुपदादयःशूराः एवंदययोपरतंत्वांभी
ष्मेणद्रोणेनकर्णेनचान्यैर्वीरैर्योद्धुमशक्ततयातद्भयेनरणादुपरतोऽर्जुनोनतुदययेतिमंस्यंतेनिश्चेष्यंति पूर्वंयेषांत्वंबहुमतःशौर्यधैर्ययुद्धचातुर्या
दिगुणैरुत्कृष्टइतिबहुमानंगमितः सत्वमिदानींतेभ्यएवलाघवंरणभयात्पलायतइतिलघुत्वमवमतिंयास्यसि अकीर्तिःपारोक्षिकीतिरस्कृतिर
वमतिर्लघुकृतिःअपारोक्षिकीतितयोर्भेदः ॥ ३५ ॥ विद्याकुलशीलधर्मकर्मभिःप्रतिष्ठांगतस्याकीर्तिर्दुःखंततोप्यधिकंदुःखमवमतिस्ततोप्य
धिकतरंदुःखंप्रत्यक्षदूषणमिदमित्याह अवाच्यवादानिति अहिताःशत्रवोदुर्योधनकर्णविकर्णादयस्तवसामर्थ्यमत्राहृश्यमानंपौरुषंपराक्र
मंचनिंदंतःरणात्पलायितवतस्तवशौर्यंकिमितिकुत्सयंतःसंतश्चावाच्यवादान्वक्तुमनर्हानवाच्यान्वादान्धिक्शब्दपूर्वकान्दूषणशब्दाननेक

भयाद्रणादुपरतंमंस्यंतेत्वांमहारथाः ॥ येषांचत्वंबहुमतोभूत्वायास्यसिलाघवम् ॥ ३५ ॥
अवाच्यवादांश्चबहून्वदिष्यंतितवाहिताः ॥ निंदंतस्तवसामर्थ्यंततोदुःखतरंनुकिम् ॥ ३६ ॥
हतोवाप्राप्स्यसिस्वर्गंजित्वावाभोक्ष्यसेमहीम् ॥ तस्मादुत्तिष्ठकौंतेययुद्धायकृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

धाइतोवदिष्यंति ततःकर्णकठोरेभ्योमर्मघातिभ्योदूषणवचनेभ्योदुःखतरंक्षत्रियस्याभिमानिनःशूरस्यकिंनुकिमस्तिनततोन्यदुःखतरमस्ती
त्यर्थः ॥ ३६ ॥ ननुयुद्धेकृतेगुर्वादिवधवशाच्छिष्टनिंदास्यादकृतेशत्रुनिंदास्यादुभयथापिनिंदादुःखमेवफलायभवति नततोन्यदस्तीत्याशं
काया न कृतेयुद्धेयागवद्युद्धस्यस्वधर्मत्वाद्गुर्वादिहिंसायाःपशुहिंसावत्तदंतःपातित्वान्नशिष्टनिंदानापिचशत्रुनिंदास्ति जयेप्यजयेचयुद्धेनइ
ष्टफलमस्तीत्याह हतोवेति युद्धेकर्णादिभिर्हतोवानिहतश्चत्वंस्वर्गंप्राप्स्यसे रिपून्जित्वावाजितवांश्चेन्निष्कंटकांमहींभोक्ष्यसे यस्माद्युद्धमु
भयथाफलायैवभवतिनतुविफलाय तस्माद्युद्धायैवकृतनिश्चयःसन् हेकौंतेयोत्तिष्ठसन्नद्धोभवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥

मुमुक्षोर्मोक्षसाधनेविध्युक्तेस्वधर्मेप्रमादोमास्खितिज्ञापयितुं स्वधर्मतयाकर्तव्यत्वेनप्राप्तस्ययुद्धस्याकरणेप्रत्यवायाऽकीर्त्याद्यनर्थपरंपराऽऽया
स्यतीतिनयभयाभ्यामर्जुनंस्वधर्मेप्रवर्तयतिपंचभिः तत्राद्येनहिंसारूपत्वाद्दोषायभवतीतिवातेषुस्वीयत्वभ्रमेणवास्वधर्मंयुद्धंत्यक्ष्यसिचेत्प्रत्य
वायःकीर्तिनाशश्चोभाभ्यामिहपरलोकभ्रंशःस्यादित्याह अथचेदिति अथयुद्धसन्नाहसमनंतरंत्वमिमंधर्म्यंधर्मत्वेनदृष्टंविध्युक्तंसंग्रामं नक
रिष्यसिचेत्ततस्तदकरणेनकीर्तिमीश्वरादिभिःसहयुद्धंकृतवानितिअर्जुनःस्वधर्मनिष्ठइतिवाकीर्तिंलोकप्रसिद्धां स्वधर्मस्वस्यधर्मंचधर्मावबोध
कं शास्त्रंवेदादिलक्षणंवास्वधर्मंत्यक्तवानसि वेदोक्तकर्मत्यागेनवेदोपित्यक्तएवभवति एवंस्वधर्मंकीर्तिंचहित्वावेदवेदोक्तकर्मत्यागलक्षणंपापम
वाप्स्यसिनतुसंन्यासफलमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ एतावन्मात्रमेवनभवतिकिंतु अकीर्तिमिति भूतानिअत्रचान्यत्रचविद्यमानाजनाःसर्वे स्वधर्म

अथचेत्त्वमिमंधर्म्यंसंग्रामंनकरिष्यसि ॥ ततःस्वधर्मंकीर्तिंचहित्वापापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥
अकीर्तिंचापिभूतानिकथयिष्यंतितेऽव्ययाम् ॥ संभावितस्यचाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

त्यागजनितामव्ययांचिरकालस्थायिनीमकीर्तिंचतेतवकथयिष्यंति सभासुपापिष्ठःस्वधर्मंत्यक्तवानिति ननुस्वजनवधादागतनिंदापेक्षयायु
द्धोपरतिकृतनिंदासोढुंशक्यतइतिचेदुच्यते ब्रह्मणेब्राह्मणमालभेतइतिब्राह्मणालंभोविहितत्वाद्दोषायनभवतियथा तथायुद्धस्यशास्त्रीयत्वा
द्युद्धेस्वजनवधोदोषायनभवतियुद्धादुपरतेस्वशास्त्रीयत्वात्तदुपरत्याऽऽगतेयमकीर्तिर्दुष्कीर्तिःसंभावितस्यतु चस्वर्थः धर्मात्मासत्यसंधःशूरत
मोर्जुनइतिसर्वत्रसर्वैरीडितस्यसत्कीर्तेस्तवपुण्यपुरुषस्यमरणादतिरिच्यतेअधिकाभवति लोकेमरणदुःखंक्षणकालिकंदुष्कीर्तिदुःखंतुसतामा
पातभावित्वान्मरणदुःखान्महत्तरमतोदुष्कीर्तेर्वरंमरणमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वेदाविनाशिनमित्यत्रायमर्थःस्फुटंनिरूपितःसर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिसर्वस्यब्रह्ममात्रत्वविज्ञानमात्मप्रसादजंयस्यतस्यनकिंचित्कर्तव्यमस्ति त
दन्यस्याहंममेत्याद्यभिमानवतोमुमुक्षोः ब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेनदानेनेत्यादिश्रुतिबलाच्चित्तशुद्ध्यर्थंविधिदृष्टःस्वधर्मःपूर्वोक्तज्ञानसिद्ध्यर्थं
कर्तव्यएवेतिबोधयितुमिदंप्रकरणमारभ्यते तत्रादावर्जुनस्यात्मज्ञानाभावमालक्ष्यतंस्वभक्तंमुमुक्षुंकर्तव्येस्वधर्मेप्रवर्तयितुमिदमाहश्रीभगवा
न् स्वधर्ममिति यदाकर्ताकरणंकार्यंचसर्वंब्रह्मैवेतिविज्ञातंतदानकिंचित्कर्तव्यमेवोपपद्यते यद्येतेमदीयामयाहन्यंतइतिभेदज्ञानंतदापिचस्व
र्थः युद्धंस्वधर्मोनृपतेःप्रजानांपरिपालनमित्यादिशास्त्रोक्तं स्वधर्मंक्षत्रियस्यकर्तव्येनविहितमवेक्ष्यस्वबुद्ध्याविचार्य त्वंविकंपितुंस्वधर्माच्चलि
तुंनार्हसिस्वधर्मंत्यक्तुंनार्हसीत्यनेनस्वधर्मतयाकर्तव्यत्वेनप्राप्तेयुद्धेयागइवशोकमोहौहिंसादिदोषविचारश्चनकर्तव्योविदुषेतिसूचितं धर्मशा

स्वधर्ममपिचावेक्ष्यनविकंपितुमर्हसि ॥ धर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यते ॥ ३१ ॥
यदृच्छयाचोपपन्नंस्वर्गद्वारमपावृतम् ॥ सुखिनःक्षत्रियाःपार्थलभंतेयुद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥

स्त्रादागतंधर्म्यंकर्तव्यत्वेनविहितंतस्माद्युद्धादन्यदपरंश्रेयःश्रेयःसाधनंक्षत्रियस्यनविद्यतेनास्ति जयलब्धधनैकसाध्यैर्यागैर्दानैर्व्रतादिभिश्चि
त्तशुद्धिस्तयाज्ञानंतेनमोक्षइतियुद्धस्यश्रेयःसाधनतायुक्ताततोयुद्धंकर्तव्यमेवेतिसिद्धं येयुध्यंतेप्रधनेषुशूरासइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिद्योतनार्थो
हिशब्दः ॥३१॥ ननुजयश्चेद्युद्धस्यश्रेयःसाधनतास्यान्मृतिश्चेन्नकिमप्यस्तीत्यतआह यदृच्छयेति हेपार्थपृथापुत्र यदृच्छयैवोपपन्नंअयत्नप्राप्त
मपावृतंचोद्घाटितकपाटंस्वर्गद्वारंस्वर्गप्राप्तिद्वारभूतंयुद्धमीदृशं सुखिनःस्वर्गसुखार्थिनःधन्याःक्षत्रियाःपुण्येनलभंते भाग्यवतामेवेदृशंयुद्धम
भ्यागच्छतीत्यर्थः युद्धेमृतस्याप्यस्तिस्वर्गसुखमित्यतउभयथापिफलहेतुत्वादवश्यंयुद्धंकर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥

ति ब्राह्मणःपांडित्यंनिर्विद्यबाल्येनतिष्ठासेद्बाल्यंचपांडित्यंचनिर्विद्याथमुनिरमौनंचमौनंचनिर्विद्याथब्राह्मणइतिश्रुत्युक्तब्राह्मणत्वसिद्धिहेतो
रतिदुःसाध्यत्वादुक्तलक्षणोब्रह्मवित्तत्त्वोपदेष्टातिदुर्लभइत्यर्थः एवंपरमार्थेच्छोः श्रोतुस्तत्त्वोपदेष्टुश्चातिदुर्लभत्वंप्रतिपाद्य इदानीमुक्तसाध
नसंपद्धिधुरस्यमद्धिमुखस्यात्माबोद्धुंनशक्यइत्याह श्रुत्वाप्येनमिति श्रुत्याचार्यमत्प्रसादरहितोऽमानित्वादिदैवसंपद्धिधुरोयःकश्चिदात्मत
त्त्वावगत्यैश्रवणादिकरोति सउक्तसाधनवैधुर्याच्छतधासहस्रधावाश्रुत्वाश्रवणंकृत्वा अपिशब्दान्मननंचकृत्वाप्येनंप्रकृतमात्मानंनैवजानाति
ज्ञातुंज्ञानफलंचप्राप्तुंनशक्नोतीत्यर्थः एतेनसर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिसर्वस्यब्रह्ममात्रत्वविज्ञानंदुर्लभतरमितिसूचितंभवति ॥ २९ ॥ पूर्वमव्यक्ता
दीनिभूतानीतिभीष्मादिशब्दवाच्यार्थस्याशोच्यत्वमुपसंहृत्य इदानीमात्मनोलक्ष्यार्थस्याशोच्यत्वमुपसंहरति देहीति हेभारतात्मज्ञानसं

देहीनित्यमवध्योयंदेहेसर्वस्यभारत ॥ तस्मात्सर्वाणिभूतानिनत्वंशोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

पन्न सर्वदेहाउपलब्धिस्थानत्वेनास्यसंतीतिदेहीसर्वदेहोपाधिमानयमात्मा सर्वस्यब्रह्मादिस्तंबांतस्यप्राणिजातस्यदेहेवध्यमानेपिनित्यंस्वय
मवध्यएवभवति अविक्रियत्वादात्माघटेषुनष्टेषुतत्स्थाकाशवत्स्वयंतुननश्यतियस्मात्तस्मादात्मनोऽनश्वरत्वविज्ञानात् तइमेवस्थितायुद्धेप्रा
णांस्त्यक्त्वाधनानिचेत्युक्तरीत्या भीष्मादिसर्वभूतानिशरीराण्येतेम्रियंतेमदीयाइतिनत्वंशोचितुमर्हसि एतेषुहन्यमानेष्वात्माननश्यतीत्यात्म
नोनित्यत्वविज्ञातात्वमात्मानमुद्दिश्यशोकंमोहंचकर्तुंनार्हसीत्यर्थः अत्रदेहोनश्यतीतिममायमितिचयस्यदेहविषयौशोकमोहौनस्तस्या
ऽप्रतिबद्धाऽपरोक्षविज्ञानवतोविदुषः दैवाधीनेशरीरेस्मिन्गुणभाव्येनकर्मणेतिन्यायेनशरीरस्यप्रारब्धाधीनत्वाच्छरीरयात्रार्थमपिनकिंचि
त्कर्मकर्तव्यंकिमुतापरमिति सिद्धस्यब्रह्मविदःसर्वकर्मसंन्यासएवाधिकारइतिभूतानिनत्वंशोचितुमर्हसीतिपदेनसूचितंभवति ॥ ३० ॥ ॥

ननुबहुभिःपंडितैरात्मतत्त्वंश्राव्यतेश्रूयतेमन्यतेचतथाप्येतादृशंज्ञानंनकुत्रचिद्दृश्यतइत्याशंकायां ममेश्वरस्यश्रुत्याचार्यात्मनांचप्रसादेनविना
लब्धुमशक्यमितिसूचयितुं जिज्ञासुश्रोतृवक्तॄणांचातिदुर्लभत्वंवदन्नात्मनोदुर्बोधत्वंप्रतिपादयति आश्चर्यवदिति मनुष्येषुशतकोटिसंख्या
केषुयःकश्चिन्मत्प्रसादपात्रीभूतएनंकूटस्थासंगचिद्रूपमात्मानमद्वयमखंडानंदैकरसंपश्यतिसाक्षात्कर्तुमिच्छतिसआश्चर्यवदेवभवति लोकैः
कर्तुमशक्यस्यकर्मणःकरणमाश्चर्यंतत्करणार्हएवभवति यथाहनुमतःसमुद्रलंघनं तद्वदत्रसर्वविषयाशापाशंनिर्दह्यमोक्षेच्छाकरणमाश्चर्यं मो
क्षेच्छायाअतिदुर्लभत्वाद्बहुजन्मलभ्यत्वाद्बहुपुण्यपरिपाकसाध्यत्वाच्चित्तप्रसादैकमूलत्वाच्च संतीर्णाशेषविषयाशासिंधुःशुद्धात्मामोक्षैकका
मोमुमुक्षुरतिदुर्लभइत्यर्थः किंच एनमुक्तलक्षणमात्मानमन्यःपूर्वोक्ताद्दिदृक्षोर्भिन्नःयःकश्चिच्छृणोतिसोप्याश्चर्यवदेवभवति आकाशगामीपु

आश्चर्यवत्पश्यतिकश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदतितथैवचान्यः ॥ आश्चर्यवच्चैनमन्यःशृणोतिश्रुत्वाप्ये नंवेदनचैवकश्चित् ॥ २९ ॥

रुषोयथा तद्वत्प्राणात्ययेपिदुस्त्यजेषुभोग्येषुवैराग्यमतिदुर्लभं सत्येतस्मिन्ससाधनस्यकर्मणःसंन्यासोदुष्करः कृतेपिचतस्मिन्नमानित्वाद्यक्रोध
त्वादिब्रह्मचर्यादिर्दैवीसाधनसंपद्दुर्लभा तस्यामपिलब्धायां अनन्यप्रोक्तेगतिरत्रनास्ति आचार्यवान्पुरुषोवेदेतिश्रवणाद्ब्रह्मविदाचार्योदुर्ल
भः सिद्धेप्युक्तसाधनेगुरौचमत्प्रसादैकलभ्याश्रवणादिनिष्ठात्वतिदुर्लभा मदनुग्रहवत्कर्तृकश्रवणादेरेवसम्यग्ज्ञानजनकत्वेनमोक्षफलकत्वान्नि
रुक्तसाधनसंपन्नआत्मनिविषयेश्रोतादुर्लभइत्यर्थः तथैवनिरुक्तसर्वसाधनसंपन्नश्राद्धेष्टृत्वादिस्वधर्मयुक्तोमत्प्रसादपात्रीभूतोयःकश्चिदुक्ताद
न्यः श्रवणादिनिष्ठयाविज्ञातात्मतत्त्वोब्रह्मनिष्ठएव एनमुक्तलक्षणमात्मानंवदतिउपसन्नायसच्छिष्यायात्मतत्त्वमुपदिशतिसोप्याश्चर्यवदेवभव

इमेभीष्मादिशब्दवाच्याःसर्वेदेहामायाकार्यत्वेनाऽसत्त्वादेतेमदीयाइतिनकदापिशोचनीयमितिसूचयति अव्यक्तादीनीति नामरूपगुणा
दिभिर्नव्यज्यतइत्यव्यक्तंमायातस्याःसकाशादादिर्जन्मयेषांतान्यव्यक्तादीनि भूतानिभवंतीतिभूतानिशरीराणि भावेक्तः व्यक्तंव्यक्ततामध्ये
येषांतानिव्यक्तमध्यानिदेवस्तिर्यङ्मनुष्योब्राह्मणइत्याभासतोमध्येलब्धस्वरूपाणि पुनरव्यक्तनिधनानिअव्यक्तेमायायामेवनिधनंलयोयेषांता
न्यव्यक्तनिधनानि ऐंद्रजालिकवद्दृष्टनष्टस्वरूपाण्यतएवशरीराणिमायाकार्याणि यथास्वप्नप्रपंचोयंमयिमायाविजृंभितः तथाजाग्रत्प्रपंचोयंम
यिमायाविजृंभितइतिवचनादिदंसर्वंस्वप्नार्थवन्मायिकमेवेतिसर्वस्यमायाकार्यत्वमेवविदितवतःपुरुषस्य तत्रमायाकार्येममायंहन्यतेम्रियते
नश्यतीतिकापरिदेवनामिथ्याभूतार्थेकःपरितापइतिविदांपरितापमाक्षिपतिश्रीभगवान् यद्वा प्रमाणैःसर्वैर्नव्यज्यतेव्यक्तीकर्तुंनशक्यतइत्य
व्यक्तंपरंब्रह्म तदग्रहणादादिर्जन्मयेषांतान्यव्यक्तादीनिभूतानि शुक्त्यग्रहणाद्रजतवदात्माऽग्रहणाल्लब्धजन्मानि तथाव्यक्तमध्यानिसर्वंव्यंजय

अव्यक्तादीनिभूतानिव्यक्तमध्यानिभारत ॥ अव्यक्तनिधनान्येवतत्रकापरिदेवना ॥ २८ ॥

तीतिव्यक्तमंतःकरणंमध्येस्थितिकालेयेषांतानिव्यक्तमध्यानि देवतिर्यङ्मनुष्यादिभेदंस्त्रीपुंसादिभेदंपितृपुत्रादिभेदंअहंममायमित्यादिसंबंधं
चकल्पयित्वातःकरणमेवप्रपंचनिर्वाहंकरोतितेनव्यक्तमध्यानि यावदधिष्ठानादर्शनंतावत्तेषांसत्तास्फूर्त्यादीनिसवासनांतःकरणबलादेवतस्मा
द्व्यक्तमध्यानीत्युच्यंतेभूतानि मनोवृत्तिमयंद्वैतमद्वैतंपरमार्थइतिवचनात्सत्यधिष्ठानेदृष्टे तदापुनरव्यक्तनिधनानिअव्यक्तेस्वाधिष्ठानेब्रह्मणिनि
धनमेषांतथोक्तानि अधिष्ठानाग्रहणादुत्पन्नानियावदधिष्ठानंनज्ञायतेतावत्स्वतःस्वरूपवंतीवभूतानिमरीचिजलवद्भांति अधिष्ठानेदृष्टेसत्यधि
ष्ठानमात्राण्येवभवंतिनततोव्यतिरिच्यंते तत्रमरीचिजलवत्प्रतिभासमात्रेअधिष्ठानाज्ञानविजृंभितेदेहादिप्रपंचे अधिष्ठानसंदर्शनेनसर्वंब्रह्मै
वेतिपश्यतोविदुषः कापरिदेवना परिदेवनायाअवकाशःकुतइत्यर्थः ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विषयत्वेनाऽविकार्यःअविकार्यइत्यनुत्पाद्यत्वादीनामात्मधर्माणामुपलक्षणं पुरस्तात्सिद्धंहिब्रह्मेतिश्रवणादनादिसिद्धत्वादात्मायमनुत्पा
द्यः नान्योऽतोस्तिविज्ञातेतिश्रवणात्ज्ञातुःस्वरूपत्वादनाप्यःशुद्धोऽबाध्यस्वरूपोबुद्धःसुखस्वरूपइतिश्रवणान्नित्यशुद्धत्वादात्माऽयंनसंस्का
र्यः अद्वयएवायमात्मासन्मात्रोनित्यःशुद्धोबुद्धःसत्योमुक्तोनिरंजनोविभुरद्वयआनंदःपरःप्रत्यगेकरसःप्रमाणैरेतैरवगतइतिश्रुत्यायस्मादुच्य
तेतस्मात्त्वमेवंयथोक्तलक्षणमेतमात्मानमस्थूलमव्यक्तमचिंत्यंनिष्कलंनिष्क्रियंकूटस्थासंगचिद्रूपमहमेवंलक्षणइतिस्वंविज्ञायनानुशोचितुमर्ह
सि अहमेतेषांहंतामयैतेहन्यंतइतिपूर्ववच्छोकंकर्तुंभवान्नार्हतीत्यर्थः एतेनब्रह्मविदामद्वैतदर्शिनांनकिंचिच्छोच्यमस्तीतिसूचितंभवति ॥२५॥
एवंसंसारभ्रमविध्वंसकमात्मयाथात्म्यविज्ञानमुपदिश्य श्रीभगवानेतादृशविज्ञानस्यात्मप्रसादेनविनालब्धुमशक्यत्वादर्जुनेतदनुदयमाल

अथचैनंनित्यजातंनित्यंवामन्यसेमृतम् ॥ तथापित्वंमहाबाहोनैवंशोचितुमर्हसि ॥२६॥
जातस्यहिध्रुवोमृत्युर्ध्रुवंजन्ममृतस्यच ॥ तस्मादपरिहार्येऽर्थेनत्वंशोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

क्ष्यप्रकारांतरेणतच्छोकमपाकर्तुमिदमाह अथचेति महाबाहोइतिसाभिप्रायंसंबोधनं चशब्दोयद्यर्थः अथवाएनमुक्तमात्मानंनित्यजातंयदा
यदादेहोत्पत्तिस्तदातदादेहेनसहजातमुत्पन्नं देहेमृतेदेहेनसहैनंनित्यंमृतंचमूढलोकवत्त्वंयदिमन्यसे तथापितस्मिन्पक्षेप्येवंनार्हावयंहंतुंधार्त
राष्ट्रान्स्वबांधवानित्युक्तरीत्याशोचितुंनार्हसि ॥ २६ ॥ अस्मिन्पक्षेपिशोकस्याकर्तव्यत्वेहेतुमाह जातस्येति हियस्मात्कारणाज्जातस्यजन्म
वतोमृत्युर्मरणंध्रुवोऽनपायी तथामृतस्यचजन्मपुनर्जननंध्रुवंनियतमेवंजन्ममरणयोर्मरणजन्मनोश्चाहोरात्रयोरिवाव्यभिचार्ययंनियमोऽपरि
हार्यस्तस्मादपरिहार्येब्रह्मणापिपरिहर्तुमशक्येऽर्थे अयंदेवदत्तोमदीयोम्रियतइतित्वंशोचितुंनार्हसीत्यर्थः ॥ २७ ॥ ॥ ॥

नशंकनीयं नित्यत्वादिधर्मवत्याकाशेतददर्शनादतएवस्थाणुःस्थिरस्वभावःस्थिरत्वादेवाचलःअयमयमित्यपरोक्षेणनिर्देशआत्मनोविद्वत्प्र
त्यक्षविषयत्वज्ञापनार्थं सनातनत्वान्नित्यत्वात्स्थिरत्वादचलत्वाच्चायमात्मास्वयमच्छेद्यः छेत्तुमशक्यः अदाह्योदग्धुमशक्यः अक्लेद्यःक्लेदयि
तुमशक्यः अशोष्यश्चशोषयितुमशक्यएवभवतिशस्त्रादीनामित्यर्थः सनातनत्वविशेषणेननिर्विकारत्वं नित्यत्वविशेषणेनप्रमाणांतराबाध्यत्वं
स्थिरत्वाचलत्वविशेषणाभ्यांक्रियायाअनाश्रयत्वमविषयत्वं पूर्णत्वविशेषणेनाऽद्वितीयत्वंनित्यशुद्धत्वमानंदैकरसत्वंचात्मनःसूचितंभवति
॥ २४ ॥ तरतिशोकमात्मविदितिश्रवणादात्मनिविज्ञातेशोकनिवृत्तिरात्मविज्ञानंत्वात्मानात्मशोधनंविनानसिध्यतीतितच्छोधनमुपक्रम्य
वासांसीतिस्थूलशरीरभिन्नत्वमात्मनःप्रतिपाद्य नैनंछिंदंतिशस्त्राणीतिछेदादेरविषयत्वेप्रतिपादितेसूक्ष्मकारणयोःशस्त्रादेरविषयत्वसंभवात्त

अव्यक्तोयमचिंत्योयमविकार्योयमुच्यते ॥ तस्मादेवंविदित्वैनंनानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

त्रात्मत्वबुद्धिःस्यात्सामाभूदिति अव्यक्ताचिंत्यपदाभ्यांतद्भिन्नत्वंप्रतिपादयन्नविकार्यत्वंचवदन्नेतल्लक्षणमात्मानंविदितवतस्तवनपुनःशो
कोयुक्तइत्युपक्रांतमुपसंहरति अव्यक्तइति अहंकारममकारादिभिर्व्यज्यतइतिव्यक्तंलिंगशरीरंतद्धर्मतदवस्थासाक्षित्वेनततोभिन्नत्वादात्माय
मव्यक्तोव्यक्ताद्भिन्नः ममेदंदुःखंप्राप्तमितिदुःखानुभवितृयेनज्ञायतेसतस्माद्भिन्नएवनात्रसंशयः तथैवाचिंत्यश्चअदृष्टादिवत्कार्येणशोकमोहा
दिनाचिंत्यतेऽनुमीयतइतिचिंत्यमव्याकृतमज्ञानंकारणशरीरंयेनयत्ज्ञायतेसततोभिन्नोदृष्टः मामहंनजानामीतिअहमज्ञइत्यज्ञत्वमज्ञानंयतोऽ
नुभूयतेततःस्वविषयकाज्ञानसाक्षित्वादात्मायमज्ञानाच्चिंत्याद्भिन्नत्वेनाचिंत्यश्चिंत्याद्भिन्नएवभवतीत्यविकार्यश्च निरवयवत्वादात्मायं विकृतेर

ननुघटजलनाशात्तत्रस्थप्रतिबिंबस्येवशस्त्रादिनादेहविनाशेसत्यात्मनोपितत्रोपलभ्यमानस्यचरमविकारःस्यादेवातोऽविक्रियत्वमसिद्धमि
त्यतआह नैनमिति शस्यंतेपदार्थाएभिरितिशस्त्राण्यसिगदादयःपृथिवीविकारादेहवदेनंप्रकृतमात्मानंनछिंदंत्यवयवविश्लेषंनकुर्वंति निरव
यवत्वादाकाशवत्तेषांशसनक्रियाविषयोनभवत्यात्मेत्यर्थः आपोपिनैनमात्मानंदेहवत्क्लेदयंतिआर्द्रतामापाद्यसावयवस्येवनिरवयवस्यात्म
नःशैथिल्यंसंपादयितुंनशक्नुवंति पावकोग्निरपिदेहवन्नैनंदहतिदहनक्रियायाःअविषयत्वात्भस्मीकर्तुंनशक्नोति स्नेहशोषणेनदेहंयथाशोषय
तितथामारुतोप्येनंनशोषयतिशोषणक्रियायाअगोचरत्वादेनंशुष्कीकर्तुंनशक्नोति यथाघटंजलंक्लेदयतिशस्त्राणिताडनीयानिताडयंतिवायुः
शोषयतिवह्निर्दहतितथातत्रस्थमाकाशंनिरवयवंनक्लेदयतिनताडयंतिनशोषयतिनदहति तद्वदात्मानंदेहस्थमितिभावस्ततोऽविक्रियत्वमा

नैनंछिंदंतिशस्त्राणिनैनंदहतिपावकः ॥ नचैनंक्लेदयंत्यापोनशोषयतिमारुतः ॥ २३ ॥ अच्छे
द्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्यएवच ॥ नित्यःसर्वगतःस्थाणुरचलोयंसनातनः ॥ २४ ॥

त्मनःसिद्धं एतेनजरारोगादयोभौतिकादैविकाश्चोपद्रवाःसर्वेशरीरस्यैवनात्मनोऽहमर्थस्येतिदेहादिभिन्नत्वेनात्मनोदेहंविषयीकृत्यप्राप्तानर्था
गोचरत्वमुक्तं ततस्तेषुप्राप्तेष्वपिस्थिरप्रज्ञतयाब्रह्मविद्भिःस्थातव्यमितिसूचितंभवति ॥ २३ ॥ वासांसिजीर्णानीतियतोदेहव्यतिरिक्तत्वमा
त्मनःप्रतिपादितं ततोदेहस्यैवछेदादयोदृश्यविषयकाः नत्वात्मनोनिरवयवस्येतिछेदक्लेददहनशोषणानिभूतचतुष्टयकार्याणिनप्रसरंत्यात्म
नीतिस्फुटमाह अच्छेद्यइति सनातनोऽनादिः नतस्यकश्चिज्जनितानचाधिपइतिश्रवणादात्मायंनिरवयवत्वेनकुतश्चित्कारणादुत्पन्नोनभव
तीतिसनातनः जन्मादिविकाररहितस्ततएवनित्यः नित्यत्वादेवसर्वगतः परिपूर्णः नित्यत्वेसर्वगतत्वेप्यात्मनःक्रियाशक्त्याश्रयत्वमस्त्विति

विज्ञानाऽसंभवात् यःस्वप्नमद्राक्षंयःसुखमस्वाप्संसोहंजागर्मीत्यवस्थात्रितयज्ञातुर्विश्वादिभ्योभिन्नत्वमेवावगम्यते नित्यत्वमविकारित्वंचातः पारिशेष्यादात्मैवज्ञाता नान्योऽतोस्तिविज्ञातेतिश्रुतेः ननुनिरवयवस्यात्मनोबुद्धितद्वृत्तींद्रियैरिंद्रियार्थैःसंबंधासंभवात्कथंज्ञातृत्वमितिचे द्बुद्ध्यादिभिराध्यासिकसंबंधस्यसंभवादविक्रियस्याप्यात्मनोज्ञातृत्वंसिध्यति यतएवंततोविज्ञातुरात्मनएवाहमर्थत्वं अहंविजानामिविवि क्तरूपइतिश्रुतेः ततआत्मैवविद्वान्निरुक्तविज्ञानस्यविदुषःसंभवादेवंविद्वदात्मनोरभिन्नत्वे अयमात्माब्रह्मेत्यात्मनोब्रह्माभिन्नत्वश्रवणादवि क्रियोऽहमितिविदुषःस्वस्याविक्रियत्वाऽद्वितीयत्वज्ञानसिद्धेर्निरंकुशत्वादविक्रियब्रह्मात्मत्वज्ञानबलेनसर्वकर्मसंन्यासउपपद्यतएवेतिसिद्धम् ॥२१॥ नन्वात्मनःस्वतोविक्रियावत्त्वाभावेपिपूर्वापरदेहपरिग्रहपरित्यागयोर्विक्रियावत्त्वमौपाधिकंसंभवति पूर्वापरगिरियोगाद्धानोरिवतेना

वासांसिजीर्णानियथाविहायनवानिगृह्णातिनरोपराणि ॥ तथाशरीराणिविहायजीर्णान्यन्या निसंयातिनवानिदेही ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विक्रियत्वमसिद्धमित्याशंक्य वासांसिगृह्णतोजहतश्चपुरुषस्ययथाऽविक्रियत्वं तथैवात्मनोपिदेहोपादानविसर्गयोरित्यात्मनस्त्वविक्रियत्वंदे हादिभिन्नत्वंतद्धर्मतत्कर्मतदवस्थाराहित्यंचसूचयितुमाह वासांसीति नरःपुरुषोजीर्णानिवासांसिविहायापराणिनामरूपलक्षणैःपूर्वविपरी तानिनवानिवासांसिस्वयमविक्रियःसन्नेवयथागृह्णातितथादेहीदेहेहमित्युपलभ्यमानआत्मास्वयमविकारात्मनास्थितःसन्नेवजीर्णानिकाल कर्मवशात्त्याज्यतांप्राप्तानिशरीराणिविहाय अन्यानिनामरूपजातिगुणविशेषैःपूर्वविलक्षणानिसंयातिप्राप्नोतिनतुस्वयंविक्रियते यथावस्त्रा णामेवागमनिर्गमौनामरूपवैचित्र्यंशैथिल्यंचनतुपुरुषस्य तथाशरीराणामेवागमापायाववांतरविकारश्चनत्वात्मनोनिरवयवस्येतिदेहेंद्रिया दिभ्योभिन्नत्वमविक्रियत्वंनित्यत्वंचात्मनःसूचितंभवति ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तद्वत्स्वस्यविकारित्वेनविदुषस्त्वक्रियोहमित्यविक्रियात्मत्वज्ञानासंभवात्कर्मसंन्यासोऽनुपपन्नएवेतिचेद्भवानत्रप्रष्टव्यः इदमहंजानामीतीद मर्थस्यज्ञाताहंप्रत्ययार्थो देहोवा प्राणोवा इंद्रियाणिवा मनोवाऽहंकारोवा विश्वोवा तैजसोवा प्राज्ञोवा उतआत्मावेति आद्ये स्वप्नदेहोवा जाग्र द्देहोवा उतोभयंवा नाद्यः जागरे अहंप्रत्ययानुदयःस्यात्स्वप्नदेहनाशातज्ज्ञातुरहमर्थस्यापिनाशप्रसंगात्तदिष्टापत्तिरेवेतिचेन्न जाग्रतिनाहम स्मीतितवाभावप्रसंगात्प्रत्यक्षविरोधाच्च नद्वितीयः नयस्यकस्यापिस्वप्नेअहमस्मीत्यहंप्रत्ययोदयःस्यात् अहंव्रजामीत्युक्तादेहएवव्रजत्यतोदेह एवाहंशब्दार्थइतिचेन्न देवानिष्ट्वाहंस्वर्गंव्रजामीत्यादौव्यभिचारान्मृतेदेहेविद्यमानेप्यहंप्रत्ययादर्शनाच्च नतृतीयः द्वयोःसामानाधिकरण्यासं भवात्तदादिमोद्वितीयःपक्षः स्वभावजडत्वान्नहिजाग्रतिस्वप्नेवास्वंवान्यंवाप्राणोजानातितदभावान्नाहमर्थत्वसिद्धिः तृतीये एकस्यवाइंद्रिय स्यसर्वेषांवाहमर्थत्वं नाद्यः शब्दादिष्वेकस्यैवार्थस्योपलब्धिप्रसंगाच्छब्दादेःसर्वस्यसर्वत्रोपलब्धिप्रदर्शनात्प्रत्यक्षविरोधश्चस्यात् नद्वितीयः अहंब्राह्मणइत्यत्रश्रोत्रादीनांप्रत्येकंब्राह्मणशब्दार्थत्वेब्राह्मणानेकत्वसिद्धावयमेकोब्राह्मणइतिप्रत्यक्षसिद्धब्राह्मणैकत्वव्यवहारविरोधप्रसंगात् योहंचक्षुषाघटमद्राक्षंसोहंपाणिनास्पृशामीतिदृगादिभ्योभिन्नस्याहमर्थत्वसिद्धाविंद्रियाणांतदनुपपत्तेः नापिचतुर्थः चक्षुरादिवत्करणत्वाऽवि शेषान्मनसाह्येवपश्यतीतिश्रुतेः नापिचपंचमः विकारित्वात्ज्ञातृत्वानुपपत्तावहमर्थत्वानुपपत्तेः नन्वहंजानामीत्यहंकारस्यापिज्ञातृत्वंप्रती यतइतिचेन्न स्वतोजडत्वात्ज्ञातृत्वानुपपत्तेः यथाऽहंमनुष्यइत्यन्यधर्माध्यासस्तथाज्ञाताहमित्यन्यधर्माध्यासएव स्वतोजडत्वेनज्ञातृत्वमस्यन संभवति ज्ञातृत्वस्यचेतनधर्मत्वाद्वह्नेर्दग्धृत्ववत्शैशवेमयाद्राक्षाभुक्तेतितेनतेनसहैवविकारेणविनश्यतोहंकारस्यविकारिणः शैशवभुक्तद्राक्षा नुभूतिश्चिरकालिकावृद्धत्वेनोपपद्यते तदनुपपत्तावहमर्थत्वंनसंभवति ममायमहंकारोदुष्टइतिस्वातिरिक्तस्यज्ञेयत्वेनज्ञातृत्वानुपपत्तावहमर्थ त्वासिद्धेः नापिषष्ठोनापिचसप्तमोनाप्यष्टमश्च विश्वादीनांज्ञातृव्यतिरिक्तत्वेनाऽहमर्थत्वाऽयोगात्तेषामेकैकावस्थाभिमानित्वेनव्यवस्थातद्धर्म

एवमात्मनोऽहमर्थस्यनिर्विकारत्वंनित्यकूटस्थासंगचिद्रूपतातदेतत्पारमार्थिकंतत्त्वमितिप्रतिपाद्य ईदृशमात्मतत्त्वंविदितवतोविदुषःसर्वकर्मसं
न्यासएवाधिकारोनान्यत्रेतिसूचयितुमाह वेदेति ब्रह्मचर्याहिंसादिविवेकवैराग्यशमदमादिश्रुत्याचार्येश्वरप्रसादादिलक्षणयानियतयाश्रुत्या
दिसाधनसंपत्त्यायुक्तोमोक्षैकप्रयोजनोक्तमुमुक्षुरधिकारी ब्रह्मविद्गुरुसन्निधौश्रद्धाभक्तिभ्यामजस्रंकृतश्रवणादिजन्यज्ञानेनानुभूयमानमेनंप्र
त्यग्रूपमात्मानमहमर्थमजंजन्मादिसर्वविकारशून्यमतएवाव्ययंयेनकेनापिप्रकारेणनव्येतीत्यव्ययं अविनाशिनंविनाशःप्रमाणेनरज्जुसर्पादे
रिवसत्ताबाधःद्रव्यगुणादिभिःपरिच्छेदःतदभावोस्यास्तीत्यविनाशीपरिपूर्णस्तमतएवनित्यमेकरसमद्वितीयमात्मतत्त्वमिदमेवाहमस्मीतिसा
क्षाद्योवेद सपुरुषःसर्वात्मभावंगतोविद्वान् कथंकेनप्रकारेणकंहंतिकंविषयीकृत्यहननक्रियांकरोति कंघातयतिकंहननक्रियायांप्रवर्तयति स
र्वत्रकिंशब्द आक्षेपार्थकएवभवतिनतुप्रश्नार्थकः प्रत्युत्तरादर्शनात् कथमितिसाधनमाक्षिप्यकमितिविषयाक्षेपः कंघातयतीतिप्रयोज्याक्षेपः

वेदाविनाशिनंनित्यंयएनमजमव्ययम् ॥ कथंसपुरुषःपार्थकंघातयतिहंतिकम् ॥ २१ ॥

एवंक्रियातत्साधनाद्यसंभवेनिर्विकारब्रह्मात्मदर्शिनःसर्वकर्मसंन्यासएवाधिकारइतिसिद्धं ननु निर्विकारब्रह्मदर्शिनःकथंहंतिकंहंतिकंघात
यतीतिसाधनाद्याक्षेपेणहननक्रियायाएवनिवृत्तिरत्रसूच्यतेनतुसर्वेषांकर्मणामितिचेन्न क्रियामात्रहेतोस्तुल्यत्वाद्यत्रयत्रत्वविक्रियात्मज्ञानंत
त्रतत्रनप्रवृत्तिरिति निर्विकारात्मज्ञानस्यप्रवृत्तिमात्रंप्रतिनिवृत्तिहेतुत्वान्नहननक्रियामात्रंप्रतिहेतुत्वंनियंतुंशक्यमतोनिर्विकाराद्वितीयब्रह्मा
त्मज्ञानिनोनकर्तव्यंनकारयितव्यंचकिंचिदस्तीतिसिद्धं ननु नजायतेम्रियतेइतिजन्मादिसर्वविक्रियाशून्यत्वंब्रह्मणउक्तमतोनिर्विकारंज्ञेयंब्र
ह्म ज्ञातातुविद्वान्विकारीत्युभयोर्निर्विकारत्वसविकारत्वधर्माभ्यांपरस्परभिन्नत्वाद्विकारिणोविदुषस्त्वविक्रियत्वज्ञानाऽसंभवात्संन्यासोनोप
पद्यते अविक्रियंब्रह्मेतिज्ञानमस्त्येवसंन्यासकारणमितिचेन्न तस्यज्ञेयविषयत्वेनासाधनत्वान्नह्यचलःपर्वतइतिज्ञानंक्रियानिवृत्तिकारणंभवति

तर्ह्यात्मतत्त्वंकथंभूतमित्याकांक्षायांयास्कपठितजन्मादिषड्भावविकाररहिततयाकूटस्थासंगचिद्रूपत्वमेवात्मनः स्वाभाविकंतत्त्वमित्यात्मत
त्त्वनिर्धारणायद्वितीयंमंत्रंपठति नजायतइति अत्रकदाचिच्छब्दः कदाचिन्नजायतेकदाचिन्नम्रियतइतिसर्वत्रसंबध्यते वाशब्दौचार्थौभवतः
अत्राजइत्यजत्वेनैवसर्वविकारासंभवेप्राप्तेपिस्वयंश्रुतिःकंठरवेणप्रत्येकंतान्निषेधति आत्मनोनिर्विकारत्वज्ञानस्यनिर्विचिकित्सत्वाय अजः
यत्साक्षात्काराद्विद्वान्पुनर्नजायतेसोजःस्वयंजननरहितोवाऽजोयमात्माकदाचिन्नजायते निरवयवत्वान्नोत्पद्यते निष्कलंनिष्क्रियमिति न
चास्यकश्चिज्जनितानचाधिपइति निरवयवत्वनिष्कारणत्वश्रवणादात्मनोजनिक्रियानोपपद्यतइतिभावविकारःप्रथमोनिरस्तः नम्रियतेचते
नैवहेतुनाऽयमात्मानाशक्रियांनप्राप्नोतीतिषष्ठोविकारोनिरस्तः अयमात्माभूत्वाजनिक्रियांप्राप्यभूयःपुनर्भवितावास्तित्वमान्नभवति घटव

**नजायतेम्रियतेवाकदाचिन्नायंभूत्वाभवितावानभूयः ॥ अजोनित्यःशाश्वतोयंपुराणोनहन्यते
हन्यमानेशरीरे ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥**

जन्मानंतरभाव्यस्तित्वंनप्राप्नोतिकिंतुभूदिवजन्यनपेक्षितप्राक्तनसत्तावानेवभवतीतिद्वितीयोविकारोनिरस्तः निरवयवत्वादात्मानित्यएक
रूपइतिविपरिणामलक्षणश्चतुर्थोविकारोनिरस्तः एकरूपयैवसत्तयाशश्वद्भवतीतिशाश्वतइत्यपक्षयलक्षणःपंचमोविकारोनिरस्तः निरवयवत्वे
नायंपुराप्यधुनाचसर्वदानवत्वात्पुराणइतिवृद्धिलक्षणस्तृतीयोविकारोनिरस्तः एवंषड्भिर्भावविकारैर्वर्जितत्वेप्रतिपादितेसत्यात्मनोनित्यकू
टस्थासंगचिद्रूपत्वमाद्यंतशून्यत्वमद्वितीयत्वंचसूचितंभवति तथाप्यस्यश्रोतुर्देहनाशादात्मनाशभ्रमोननष्टइतिमत्वायत्रभ्रमस्तत्रैवपुमान्स
म्यग्बोधनीयइतितस्यभ्रमंछेत्तुमाह नहन्यतइति अस्मिन्शरीरेखड्गादिनाहन्यमानेछिद्यमानेसत्यप्यात्मानिर्विकारत्वात्स्वयंघटेभिद्यमाने
घटाकाशवन्नहन्यतेहननक्रियायाविषयोनभवति घटेनष्टेघटाकाशवद्देहेनष्टेसत्यात्मास्वयंस्वरूपेणैवतिष्ठति तथाचश्रुतिः अविनाशीवाअरे
यमात्माऽनुच्छित्तिधर्मेति ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वत्योत्स्यंतंयुध्यस्वेत्यनुमतिमात्रंभगवतोवचनस्यतात्पर्यं यद्वा एतंवैतमात्मानंविदित्वाब्राह्मणाव्युत्थायाथभिक्षाचर्यंचरंतीति ब्रह्मविदांब्राह्मणानांसर्वेषणाभ्योव्युत्थितवतांशरीरयात्रार्थंभिक्षाविधिःश्रूयते ज्ञानिनामप्यवश्यंशरीरयात्रायांवर्तितव्यमिति तद्वदत्रापिब्रह्मविदांप्राणत्राणमवश्यंकर्तव्यमितिसूचयितुं ज्ञानप्रकरणेआत्मज्ञानिनोर्जुनस्यक्षत्रियत्वेनयुवत्वेनचसंन्यासवनस्थत्वयोरनुपपत्तौ राज्ञोस्यराज्येनैवशरीरयात्राभवितव्याराज्यस्यपराक्रांतत्वेनतज्जयाययतस्वेतिशरीरयात्रात्रभगवताविधीयते शरीरयात्रापिचतेनप्रसिध्येदकर्मणइत्यग्रेउच्यतेच यतस्ततोनकश्चिदत्रकर्मविधिरितिमंतव्यं ॥ १८ ॥ यत्तुपापमेवाश्रयेदस्मादिति संकरोनरकायैवकुलघ्नानामिति कथंभीष्ममहंसंख्येइत्यात्मनः पापक्रियाविषयत्वंतत्फलभोक्तृत्वंतत्क्रियाकर्तृत्वंचमन्यसे तदात्मस्वरूपाज्ञानकृतमेवभवति सत्यात्मतत्त्वेपरिज्ञातेनकस्यापिविकल्पस्यावकाशोस्तीत्यात्मयाथात्म्यमवगमयितुं तत्प्रकाशनपरौमंत्रावर्थतःपठति तत्राद्येनात्मनःक्रियाश्रयत्वंतद्विषयत्वंचयोमन्यतेसश्रुतवेदांतो

यएनंवेत्तिहंतारंयश्चैनंमन्यतेहतम् ॥ उभौतौनविजानीतोनायंहंतिनहन्यते ॥ १९ ॥

पिमूढएवेत्याह यएनमिति यस्त्वहमिमंहन्मीत्यहंप्रत्ययार्थमेनंप्रकृतमात्मानंहंतारंहननक्रियायाःकर्तारंमन्यते योहमनेनहतोस्मीत्येनमात्मानंपरेणहतंतद्धननक्रियायाविषयभूतंचमन्यते एवमात्मानंहननक्रियायाआश्रयंविषयंचमन्यमानौतौउभौपुरुषावात्मानंनविजानीतः यथाभूतमात्मतत्त्वंसाक्षान्नविदितवंतौ यतोयमात्मानस्वयंयंचकंचनहंतियेनकेनापिनहन्यते देहेंद्रियादिषुव्यापृतेषुसत्स्वयमात्माचलितेपिचवृक्षेतदंतस्थआकाशइवकूटस्थासंगचिद्रूपेणसर्वत्रोदासीनतयातूष्णीमास्तइत्यर्थः नतदश्नातिकिंचननतदश्नातिकश्चनेतिश्रुतेः आत्मानिष्क्रियएवभवतिनिरवयवत्वादाकाशवदित्यादियुक्तिभिः निष्कलंनिष्क्रियंशांतमिति साक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेत्यादिश्रुतिभिश्चात्मानिष्क्रियएवेतिश्रुत्वामत्वाच स्वंकर्तारंभोक्तारंसुखिनंचदुःखिनंचयोमनुतेनासावात्मतत्त्वंविजानाति अपितुतस्यश्रवणादिक्रियामृतप्रस्वाः प्रसवक्रियावच्छ्रमैकफलैवेतिसूचितंभवति ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

र्थः आत्मनोनिरवयवत्वेनद्रव्यगुणक्रियादिभिःसंयोगादिसंबंधस्यनिरूपयितुमशक्यत्वात्तद्विश्लेषप्रयुक्तनाशासंभूतेः नापिचपंचमः नचास्यकश्चिज्जनितेतिब्रह्मणःकारणाभावश्रवणात्तन्निमित्तकनाशायोगात् नैवचषष्ठः नतस्यकार्यंकरणंचविद्यतइतिकार्याभावश्रवणात्कार्यनाशनिमित्तकनाशासंभवान्नकेनापिप्रकारेणेदंसद्ब्रह्मव्येतीत्यव्ययंतस्यैतस्याव्ययस्यनित्यसिद्धसत्ताकस्यब्रह्मणो विनाशमभावंकर्तुंवक्तुंचकोपिवादिविशेषोनार्हति तथात्वेस्वस्यैवनाहमस्मीत्यभावप्रसंगः बहुश्रुतिविरोधःप्रत्यक्षादिविरोधश्चप्रसज्यतइतिभावः ॥१७॥ अशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यत्रत्वंपदवाच्यार्थोदेहादिर्जन्मादिमत्त्वेनानित्यत्वादशोच्यएव त्वंपदलक्ष्यार्थोऽप्यात्मास्वयमजत्वेनजन्मादिशून्यतयानित्यत्वादशोच्यएवेत्युभयोरप्यशोच्यत्वे यत्कारणत्वेनसूचितंतयोरनित्यत्वनित्यत्वाज्ञानंतदिदानींमुखतोविस्पष्टयन् तेननिवृत्तशोकमर्जुनमालक्ष्यसयस्मिन्नर्थेस्वयमेवपूर्वंप्रवृत्तस्तत्रैवतंप्रोत्साहयतिश्रीभगवान् अंतवंतइति अप्रमेयस्यप्रत्यक्षादिप्रमाणैःप्रमापयितुमशक्यस्य नह्यस्तिप्रत्यक्षादेर्विषय

अंतवंतइमेदेहानित्यस्योक्ताःशरीरिणः ॥ अनाशिनोऽप्रमेयस्यतस्माद्युध्यस्वभारत ॥ १८ ॥

तात्मनःप्रमापयितुं तथाहि नात्माप्रत्यक्षविषयःशब्दादिरहितत्वात् अशब्दमस्पर्शमितिश्रुतेः नानुमानविषयः लिंगाभावात् नैवचतस्यलिंगमितिश्रुतेः नाप्युपमानविषयः सादृश्याभावात् हेतुदृष्टांतवर्जितमितिश्रुतेः नशब्दस्यापिविषयः नामरूपजात्याद्यभावात् यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमितिश्रुतेः ननुतंत्वौपनिषदमितिश्रूयतेकथंशब्दागम्यत्वमितिचेत्सत्यं यद्यपिश्रूयतेतथापिशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभावान्नतत्रशब्दःप्रवर्तते यतोवाचोनिवर्तंतइतिश्रुतेः तर्हिश्रुतेरप्रामाण्यमितिचेन्न निर्विशेषाधिगमकत्वात्प्रामाण्योपपत्तेः श्रुतिरात्मन्यध्यस्ताशेषविशेषंनिरस्याऽधिष्ठानभूतंसन्मात्रंनिर्विशेषमात्मानमधिगमयतितेनप्रामाण्यमुपपद्यते आत्मनःसविशेषत्वेनज्ञातत्वेपिनिर्विशेषत्वस्याऽज्ञातत्वादज्ञातज्ञापकत्वेनश्रुतेःप्रमाणलक्षणसंभवात् तथापीदंतयासाक्षान्निर्देष्टुमशक्यत्वादात्माश्रुतेरविषयएव किंच आत्मनिविषयेत्वन्यथानुपपत्ते

रभावान्नाप्यर्थापत्तेर्विषयः भावत्वादनुपलब्धेरप्यविषयः वागविषयत्वादैतिह्यस्याप्यविषयः इत्यात्मनस्वप्रमेयत्वंसिद्धं सर्वेषांप्रमाणानांप्रमे
यानांचयतःप्रामाण्यसिद्धिस्तंकिंप्रमापयेत् विज्ञातारमरेकेनविजानीयादितिश्रुतेः स्वस्मिन्नध्यस्तसर्वप्रमाणप्रमेयसद्भावासद्भावप्रकाशकत्वा
त्स्वप्रकाशत्वाच्चआत्मनःस्वतएवप्रामाण्यं नतुक्वचिच्चपरतस्ततएवाप्रमेयस्तस्याविनाशिनोविनाशःसत्ताऽदर्शनंपरिच्छित्तिस्तदभावोस्यास्ती
त्यविनाशीअनंतः सत्यंज्ञानमनंतमितिश्रुतेस्तस्याविनाशिनोऽपरिच्छिन्नस्यपरिपूर्णस्याऽतएवनित्यस्य ननुपरिच्छिन्नस्यापिपरमाणोरस्ति
नित्यत्वमितिचेन्न तन्नित्यत्वेप्रमाणाभावात् सर्वगतश्चनित्यइति योवैभूमातदमृतमितिश्रवणादपरिच्छिन्नस्यैवभूम्नोनित्यत्वंनतुपरिच्छिन्न
स्य यदल्पंतन्मर्त्यमितिश्रुतेः शरीरिणःब्रह्मादिस्तंबकांतानिशरीराण्युपलब्धिस्थानत्वेनास्यसंतीति शरीरीसर्वप्राणिशरीरोपाधिकस्तस्य
आत्मात्वेकएवेत्यात्मैकत्वेइदंभगवद्वचनंप्रमाणंयतःशरीरिणइत्यात्मैकत्वमिमेदेहाइतीदमानिर्दिश्यमानानांदेहानामनेकत्वंचवक्ति शरीरि
णःसर्वशरीरेष्वहमित्युपलभ्यमानस्यनित्यस्यात्मनः इमेउभयत्रसेनयोर्दृश्यमानाभीष्मादिशब्दवाच्याउक्ताआचार्याःपितरःपुत्राइत्यादिना
त्वयोक्तादेहाःसर्वेअंतवंतःअंतोऽवसानमदर्शनंतद्वंतःजन्मादिमत्त्वेनप्रतीतिमात्रत्वेनचानियतसत्ताकाइतियावत् नहिशुक्तिरजतवदधि
ष्ठानभ्रमकल्पितानांदेहादीनांसत्तासंभवतिप्रमाणतोगृह्यमाणे यतोऽसतःसत्ताभावःप्रदर्शितःनासतोविद्यतेभावइतिततस्त्वमेवंदेहादीनामंत
वत्त्वंदेहिनस्त्वात्मनोनित्यत्वंच सम्यक्अविज्ञायपूर्वंमदीयाएतेम्रियंतइतिशोचितवानसि इदानींश्रुतियुक्त्यनुभवैर्विचार्यमाणेआत्मनोदेहा
नांचाऽशोच्यत्वंसिद्धमनुभूतंचत्वया यस्मात्तस्मात् हेभारत विवेकविज्ञानसंपन्न युध्यस्वयुद्धाययतस्वेतिपूर्वमेवयुद्धायप्रवृत्तमर्जुनंभ्रांत्या
शोचंतंतच्छोकमूलमपनीयस्वकार्यंकुर्वित्यनुजानीतेभगवान् बुभुक्षुंशंकितंशंकामपास्यभुंक्ष्वेतिवत्नतुयुद्धंकुर्वितिनियुंक्ते ज्ञानकांडेकर्मविधे
रनुपयुक्तत्वान्नहिकर्मणिकर्मारंभइतिकर्मणिकर्मांतरस्यैवानुपयुक्तत्वेकिंवक्तव्यंस्वप्रतिपक्षेज्ञानप्रकरणेकर्मविधेरनुपयुक्तत्वं प्रयास्यंतंप्रयाहीति

दिव्यवहाराऽसिद्धेःभवतोपिजडत्वेनज्ञानानुत्पत्तौमोक्षाभावप्रसंगात् तरतिशोकमात्मविदित्यादिश्रुतिवैयर्थ्यापत्तेः ब्रह्मानंदप्राप्तिकामानां
सतांमुक्तौप्रवृत्तिविच्छेदप्रसंगात् यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमिति अजोनित्यःशाश्वतइत्यादिश्रुतिविरोधप्रसंगाच्च तर्हितृतीयएवपक्षोस्त्विति चेन्न भि
न्नाभिन्नत्वयोरन्योन्यविरुद्धत्वेनैकाश्रयत्वासंभवात् एवंजगतोब्रह्मकार्यत्वानुपपत्तौश्रुतिप्रमाणकत्वंचनसिध्यति नन्वेवंसति यतोवाइत्यादि
श्रुतेर्मृषावादित्वेनाप्रामाण्यापातइतिचेन्न तस्याब्रह्मणोऽद्वितीयत्वप्रतिपादनपरतयाप्रामाण्याभ्युपगमात्केचिज्जगत्कारणंपरमाणवइतिवदं
ति प्रकृतिरित्यपरे तदुररीकृत्यकार्यकारणाभ्यांसर्वश्रुतिप्रसिद्धमद्वितीयत्वं ब्रह्मणोव्येति तदऽसहमानयानयाश्रुत्याजगदुपादानत्वंब्रह्मणः
प्रतिपाद्यते ननूक्तरीत्याजगद्ब्रह्मणोःकार्यकारणभावानुपपत्तौकथमुपादानंब्रह्मेतिचेद्विवर्तोपादानंब्रह्मेतिब्रूमः विवर्तत्वंनामाधिष्ठानस्यान्य
थाभानमात्रं तच्चग्रहीतुर्ग्रहणदोषकृतं शुक्तेर्यथारजताकारेणप्रतीतिः शुक्तियाथात्म्यसंदर्शनेनरजताभासस्यशुक्तिमात्रत्ववदधिष्ठानब्रह्मस्वरू
पसाक्षात्कारेणजगतोपिप्रतीतिमात्रस्य तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइति वाचारंभणंविकारोनामधेयमित्यादिश्रुतिप्रामाण्याद्ब्रह्ममात्रत्वसि
द्धौ ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वेऽव्याहतेसत्यत्रैवंपूर्वोक्तदोषानवकाशः कार्यस्यनाममात्रत्वावशेषाद्यतएवंततोर्थतःशब्दादिप्रपंचसद्भावेनश्रुतिःप्रमाणं
नापिप्रत्यक्षमनुमानंच तस्मादप्रामाणिकत्वाज्जगतःस्वतःसत्तानास्तीतिसिद्धं एवमसतःशब्दादेःसत्ताभावंप्रतिपाद्य इदानींब्रह्मणःस्वस्वरू
पस्यसद्भावंप्रतिपादयति नाभावोविद्यतेसतइति सामान्यविशेषभावशून्यमखंडचिदेकरसंसर्वविक्रियारहितं सदेवेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमपूर्व
मनपरमनंतरमबाह्यंयत्सत्तस्यसतस्वभावोनास्तिताक्वचित्कदाचिन्नविद्यते जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिषुसद्भावदर्शनादात्मनःसदासत्त्वेप्रत्यक्षंप्रमा
णं आत्मानित्यसत्ताकोभवतिअवस्थात्रयसाक्षित्वाद्यन्नैवंन्नैवंतयथादेहादिरित्याद्यनुमानंच अयमात्मासन्मात्रोनित्यःशुद्धोबुद्धइतिअजो
नित्यःशाश्वतइति तथाऽरसंनित्यमगंधवच्चेत्यादिश्रुतिश्चप्रमाणं एवंसर्वप्रमाणैर्निर्धारितनित्यसत्ताकस्यसतःप्रत्यगभिन्नस्यब्रह्मणस्वभावःक

दाचिन्नास्तीति तत्त्वदर्शिभिस्तत्त्वंसर्वाधिष्ठानभूतस्यब्रह्मणोयाथात्म्यमबाधितस्वरूपंसत्यज्ञानानंदात्मकंयत्तदेवसदासर्वत्रद्रष्टुंशीलंयेषांतेत त्त्वदर्शिनस्तैर्ब्रह्मविद्भिरेवमुभयोःसदसतोरंतोनिश्चयः सदासर्वत्रब्रह्मैकमेवास्तिनततोन्यदितिनिष्कर्षोदृष्टःकृतइत्यर्थः एतेनत्वमप्यात्मनस्त्व नित्यत्वभ्रममुत्सृज्यनिःशोकोभूत्वा सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिश्रुत्यर्थमवष्टभ्य सर्वत्रब्रह्मदर्शनपरोभवेतिसूचितंभवति॥१६॥ननुसदितिसामान्यं वा उतस्वरूपंवा सामान्यत्वेतस्यविशेषापेक्षत्वेनप्रलयदशायामशेषविशेषविनाशेविनाशःस्याद्विशेषाणामपिकार्यत्वेनतत्रविनाशःस्यात् सामान्यस्यापितद्धर्मत्वेनविनाशोपपत्तेःस्वरूपत्वेतस्यव्यावृत्तत्वेकल्पितत्वाद्विनाशित्वमुपात्तं अनुवृत्तत्वेतस्यैवसामान्यत्वेनोक्तदोषप्रसक्ति रित्याशंकायां न तस्यसामान्यविशेषभावशून्यत्वात्सतोनकथंचिदपिविनाशउपपद्यतइत्याह अविनाशित्विति इदंपरिदृश्यमानमविद्याकार्य

अविनाशितुतद्विद्धियेनसर्वमिदंततम् ॥ विनाशमव्ययस्यास्यनकश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

मसज्जगत्सर्वं येनातिसूक्ष्मेणविभुनासदात्मकेनमरीच्याजलप्रवाहवत्ततंअंतर्बहिश्चव्याप्तंभवति तत्सच्छब्दितंवस्तुअविनाशियथाअसत्तथा विनष्टुंविनाशनविक्रियायाविषयतांप्राप्तुमनर्हंशीलंस्वभावःसत्तायस्यतदविनाशि अतिसूक्ष्मत्वादतिमहत्त्वाच्चस्वयंविनाशनक्रियातिगंस न्नित्यमेवभवतीत्यर्थः आत्मानित्यः परिपूर्णत्वाद्गगनवदितिनित्यत्वेअनुमानंप्रमाणं नष्टेप्येकस्मिन्देहेपदार्थाःसर्वत्रसर्वेषामुपलभ्यंते सत्येवा त्मनिरविवत्सर्वप्रकाशकेपदार्थोपलब्धिरन्यथानुपपत्तिरितितत्प्रसूतार्थापत्तिश्चप्रमाणं अत्रात्मनोनाशंवदन्वादीप्रष्टव्यः किमात्मनोनाशः स्वतोवा किंपरतोवा किमाश्रयनाशाद्वा किंसंबंधिनाशाद्वा उतकारणनाशाद्वा अथकार्यनाशाद्वेति नाद्यः निरवयवत्वाद्यथासावयवस्यस्वा वयवापचयान्नाशस्तथानिरवयवस्यात्मनःस्वतोनाशानुपपत्तेः नद्वितीयः तस्याप्यात्मत्वेनस्वंप्रतिस्वस्यकर्तृकर्मत्वायोगात्ततोपिनाशासंभ वात् नतृतीयः कस्मिन्भगवःप्रतिष्ठितइतिस्वेमहिम्नीत्यात्मनःस्वातिरिक्ताश्रयाभावश्रवणादाश्रयनाशनिमित्तकनाशानुपपत्तेः नापिचतु

तृतीयः गोसदृशोगवयइतिवत्तत्सदृशंजगदितिसादृश्यासंभवादस्त्येवसादृश्यंस्वप्नइति चेत्तथात्वेमिथ्यात्वेऽपितत्सादृश्यापत्तेः नैवचतुर्थः विकल्पोनहिवस्तु नह्यस्तिद्वैतसिद्धिः असत्त्वादन्यस्येति जगतोऽसत्त्वश्रुतिंविनाश्रुतिभ्यस्तत्सद्भावाश्रवणात् नन्वात्मनआकाशः संभूतइति यतोवाइमानिभूतानिजायंतइति ब्रह्मणःसकाशाज्जगदुत्पत्तिःश्रूयते ब्रह्मकार्यत्वेनजगतोऽस्तित्वेश्रुतिरस्त्येवप्रमाणमितिचेत्त्वम त्रप्रष्टव्यः ब्रह्मकार्यंयज्जगदस्तितद्ब्रह्मणोभिन्नं किमभिन्नंवा उतभिन्नाभिन्नंवा भिन्नत्वपक्षेकार्यं सद्वाकिमसद्वा उतसदसद्वा आद्ये कार्यस्यकारणसत्तावा किमुकार्यसत्तावा नाद्यः कार्यकारणयोःसत्तैकत्वेस्वतःसत्ताभावात्कार्यस्यासत्त्वापत्तेः द्वितीये कार्यसत्ता स द्रूपावा किमसद्रूपेति आद्ये सद्रूपकार्यसत्ताकारणसत्तायाःभिन्नावा किमभिन्नावा नाद्यः ब्रह्मणःपूर्णत्वेननिरंतरत्वात्कार्यस्यतत्सत्ताव्य तिरिक्तसत्तासंभवादसत्त्वमेवस्यात्नद्वितीयः सत्तयोरुभयोःसद्रूपेणैकत्वावगमात्कार्यस्यकारणभिन्नत्वाऽसंभवादसत्त्वाऽव्याहतेः असद्रूपे णभिन्नायाःकार्यसत्तायाःस्वतःस्वरूपाभावात्कार्यस्यशून्यत्वापत्तेः कार्यस्यासत्त्वपक्षेजगतःशशविषाणवत्स्वरूपशून्यत्वाद्ब्रह्मकार्यत्वानुपप त्तेः नन्वसतोपिगजतःप्रध्वंसाभाववत्कार्यत्वमुपपद्यतएवेतिचेन्न प्रध्वंसाभावस्यापिकारणसंबंधासंभवात्कार्यत्वानुपपत्तेः कर्तृकरणादि कारकसंबंधेसतिखलुजनिक्रियायांघटादेःकार्यत्वंदृष्टं तथैवकारकसंबंधवत्त्वेप्रध्वंसस्यभावत्वापत्तावभावइतिनिर्देशायोगात्कारकसंबंधःसत एवसावयवस्यघटतेनेतरस्य नहिघटनाशनसामग्रीसंबंधःप्रध्वंसस्यात्यंताऽसतउपयुज्यते तदभावादेवप्रध्वंसाभावस्यनकार्यत्वं तथैवजग तोप्यसतोनकार्यत्वंसिध्यति सदसत्त्वपक्षेपि सत्त्वासत्त्वयोर्भावाभावधर्मत्वेनान्योन्यविरुद्धत्वादेकाधिकरणत्वासंभवात्तादृग्धर्मवैशिष्ट्या नुपपत्तौ सुतरांजगतोब्रह्मकार्यत्वानुपपत्तेः तर्हिकार्यकारणाभिन्नमेवेतिचेन्न बहुनर्थागमप्रसंगात्कार्यस्यजगतोजडात्मनोब्रह्माभिन्न त्वेब्रह्मणोपिदृश्यत्वानित्यत्वाप्रकाशत्वदुःखरूपत्वसावयवत्वादिदोषपरंपराप्रसंगात्तदिष्टापत्तिरेवेतिचेत्तवजगदांध्यप्रसक्त्याऽहंममेदमित्या

नद्वारामोक्षफलदंभवतीत्याह यंहीति सर्वदुःखसहनपूर्वकंनिरंतरब्रह्मनिष्ठयायःकैवल्यंसंपादयतिसएवपुरुषोत्तमइतिसूचयितुमिदंसंबोधनं हेपुरुषर्षभार्जुन धीरंविषयग्रहणेभ्योधियंरातिनिगृह्णातीतिधीरःसदात्मनिष्ठस्तमतएवसमदुःखसुखं समेदुःखसुखेयस्यतंसुखदुःखयोःप्राप्तयोर विकारात्मनातिष्ठंतं यद्वा समेसमभावंब्रह्मभावंगमितेदुःखसुखेयस्यतं यं पुरुषंब्रह्मविदमेतेशीतोष्णादयोनव्यथयंतिनबाधंतेनिष्ठातोनचाल यंति सएवामृतत्वाययदज्ञानात्मृतंमरणंजन्मचपुंसस्तदमृतंब्रह्मएतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेतिश्रवणात्तद्भावायामृतत्वायकल्पते मुक्तोभवतीत्य र्थः शांतोदांतउपरतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्यतिसर्वमात्मानंपश्यतिअभयंवैब्रह्म अभयंहिवैब्रह्मभवतीत्येतत् श्रुतिप्रसि द्धिद्योतनार्थोहिशब्दः ॥ १५ ॥ ननुसर्वत्रविद्यमानानांशब्दादीनामनुसंधिंसुतरांत्यक्त्वा सदाब्रह्मैवानुसंधातुंनशक्यतइत्याकांक्षायां ब्रह्माति

नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः ॥ उभयोरपिदृष्टोंऽतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

रिक्तस्यवस्तुनोऽभावाद्ब्रह्मणएवपूर्णत्वान्नित्यत्वान्निरंतरत्वाच्चमुमुक्षोःसदातदेवानुसंधातव्यमितिसूचयितुं ब्रह्मणएवसत्तांतदन्यस्यत्वसत्तां चप्रतिपादयति नासतइति सदित्यस्तितामात्रंवस्तुसर्वगतंसूक्ष्ममेकमेकरसंनित्यंनिरवयवंनिरंजनंविज्ञानंयदवगम्यतेसर्ववेदांतेभ्यः एतद्वि लक्षणमसच्छब्दादिलक्षणंजगत्तस्यैतस्यभावःसत्तानविद्यतेनास्ति सतिस्वरूपेणवस्तुनिसत्तासंपद्येत तदभावात्सत्ताभावः असदात्मनोज गतःसत्त्वेप्रमाणाभावात् नन्वस्त्येवप्रत्यक्षादिप्रमाणमितिचेत्त्वमत्रप्रष्टव्यः तत्सत्त्वेप्रमाणंकिंप्रत्यक्षमनुमानंवा किमुपमानंवा उतशब्दोवा नाद्यः इदंरजतंप्रादेशमात्रश्चंद्रइत्यादौव्यभिचारदर्शनात् तत्रप्रमाणप्रमेययोः सम्यक्संसर्गाभावाद्व्यभिचारस्तदन्यत्रप्रमाणमेवेतिचेन्न दारुणिगजइति मृदिघटइति विपरीतग्रहदर्शनाद्व्यभिचारानुच्छित्तेः नद्वितीयः त्वत्पक्षेप्रपंचस्यप्रत्यक्षत्वात्तत्रानुमानानुपयुक्तेः नापि

नशक्यतइत्याशयवंतमर्जुनमालक्ष्य ब्रह्मविद्भिरनात्मविषयकसुखदुःखानुसंधानंनकर्तव्यं किंतुशरीरांतरानुसत्तयाप्रारब्धवशात्प्राप्तमप्याध्या त्मिकादित्रिविधदुःखंयत्तत्सोढ्वा तीव्रमुमुक्षयासदाब्रह्मानुसंधानमेवकर्तव्यमितिसूचयितुमाह मात्रास्पर्शाइति चक्षुरादिज्ञानेंद्रियैःसामान्ये नमीयंतइतिमात्राः वागाद्युभयेंद्रियैःस्पृश्यंतेगृह्यंतइतिस्पर्शाः शब्दादयो भोग्यपदार्थाःस्वयंशीतोष्णसुखदुःखदाःशीतोष्णवत्सुखदुःखदाः शीतोष्णावनुकूलौप्रतिकूलौचसंतौयथासुखंदुःखंचददाते तथैवशब्दादयोप्यनुकूलाःप्रतिकूलाश्चसंतःसुखंदुःखंचददतइत्यर्थः यद्वा शब्दादयः प्रतिकूलमनुकूलंवाशीतमुष्णंवाप्यध्यात्ममुत्पाद्य तद्द्वारासाक्षाद्वासुखंदुःखंचददतीतिशीतोष्णसुखदुःखदाः ननुविषयेंद्रियसंयोगस्यनित्यत्वा त्तन्निमित्तकसुखदुःखयोरपिनित्यत्वेसत्यात्मविदस्तदनुसंधानंविनाब्रह्मानुसंधिःकथंसिध्यतीत्यतआह आगमेति आगमउत्पत्तिरपायोविना

यंहिनव्यथयंत्येतेपुरुषंपुरुषर्षभ ॥ समदुःखसुखंधीरंसोमृतत्वायकल्पते ॥ १५ ॥

शस्तद्वंतोविषयास्तज्जन्यसुखदुःखादयश्चतडिद्वदनित्यास्तान्क्षणकालावस्थायिनोविषयान्तत्संयोगवियोगांश्चतितिक्षस्व भारत भाब्रह्मविद्या तस्यामेवरमतइतिभारत हेकौंतेय मुमुक्षोर्नित्यसुखार्थिनःप्रारब्धादागतानांसुखदुःखादीनांसहनमवश्यंकर्तव्यं तत्सहनंकुर्वतएवश्रवणादित जन्यंज्ञानं तत्फलंचापिसिध्यत्यतस्त्वमेतेषांसमागमसुखवद्वियोगदुःखंचसहस्व प्रतिक्रियाचिंताविषादराहित्येनप्राप्तदुःखसहनंमुमुक्षोरुत्तमो धर्मः तथाचश्रुतिः वृक्षइवतिष्ठासेच्छिद्यमानोनकुप्येतनकंप्येत उपलइवतिष्ठासेच्छिद्यमानोनकुप्येतनकंप्येतेतिदेहेंद्रियादयःशब्दादयश्चानि त्याः आगमापायित्वाद्यन्नैवंतन्नैवंयथात्मेति आत्मानित्यःतदागमापायसाक्षित्वाद्यन्नैवंतन्नैवंयथादेहइत्याद्यनुमानेनदेहेंद्रियादीनामनित्य त्वंतत्साक्षिणआत्मनोनित्यत्वंचात्रापिसूचितंभवति ॥ १४ ॥ तितिक्षुत्वमेवविवेकवैराग्यशमदमसंन्याससहितंश्रवणादिसाधनंसत्तज्जन्यज्ञा

श्रोतुर्मुमुक्षोर्मंदप्रज्ञस्ययावदप्रतिबद्धाऽपरोक्षंतावदावृत्तिरसकृदुपदेशादितिन्यायेन पुनःपुनस्त्वंपदार्थशोधनमेवसम्यक्कर्तव्यमितिसूचयितु मुत्तरग्रंथमारभते तत्रपूर्वंत्वंपदार्थस्यात्मनःकालत्रयेपिसद्भावेप्रतिपादितेसत्यप्येतद्देहनाशानंतरंसत्तानदृश्यते कथंतत्रसद्भावइतिशंकावं तमर्जुनमालक्ष्यात्मनोदेहांतरेऽपिसत्तांसदृष्टांतंप्रत्यक्षानुमानाभ्यामवगमयितुमाह देहिनइति अस्मिन्देहेत्वविक्रियात्मनैवैकरूपेणाहमह मितिसर्वदातिष्ठतएवदेहिनःदेहएवात्मोपलंभादात्मादेहीत्युच्यते तस्यदेहिनोदेहोपाधिमतआत्मनः कौमारंकुमारस्येदंकौमारं वपुरि तिशेषः यूनइदंयौवनंवपुः जराजरोपलक्षितंजीर्णवपुश्च यथायेनप्रकारेणायाति कौमारंजहतःसतएवयौवनंयौवनंजहतःसतएवजरठं वपुरन्वागच्छति तथैवएतत्स्थूलंजहतःसतएवदेहांतरमन्योदेहश्चायात्यविनश्यतएवात्मनः जीवापेतंवावकिलेदंम्रियतेनजीवोम्रियतइ

मात्रास्पर्शास्तुकौंतेयशीतोष्णसुखदुःखदाः ॥ आगमापायिनोनित्यास्तांस्तितिक्षस्वभारत ॥ १४ ॥

तिश्रवणात् किंच जाग्रत्स्वप्नदेहयोःसुषुप्तौनाशेसत्यात्मसद्भावोनज्ञायते तथापि सुषुप्तोत्थितःस्वयंयःस्वप्नमद्राक्षयंःसुखमस्वाप्संसोहमि दानींजागर्मीतिस्वप्रत्यभिज्ञाबलेन जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिष्वात्मनःसत्त्वंनित्यत्वंचयथाजानाति तथाएतद्देहनाशानंतरमप्यात्मनःसत्वंनित्यत्वं चविज्ञाय धीरोविद्वान् आत्मतत्त्वज्ञःअतस्तत्रात्मनोनित्यत्वविषयेनमुह्यति गतजन्मन्यन्नाद्याहारवान्भवितुमर्हति इदानींस्वयमुपदेशमं तरेणैवस्तन्याहारप्रवृत्तत्वाद्यन्नैवंतन्नैवंयथाप्रतिमादिः आत्मादेहांतरेष्वागच्छत्सुसत्सुतिष्ठति नित्यत्वाद्यथात्रकौमारादिदेहेषुप्राप्तेषुसत्सुतिष्ठ तितथेत्युक्तप्रत्यक्षश्रुत्यनुमानैरात्मनोजन्मांतरेषुसद्भावंविज्ञाय तेननित्यत्वमेवनिश्चित्यात्मास्तिवानवेतिपंडितोनभ्रमतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ यद्यपि प्रत्यक्षानुमानश्रुतिस्मृतिभिस्त्वंपदलक्ष्यार्थआत्मानित्यएवेतिविजानामि तथापिभीष्मादिशब्दवाच्यार्थानांम्रियमाणानांवियोगजंदुःखंसोढुं

एवंव्यवहारसिद्धावन्यथानुपपत्त्यसंभवान्नार्थापत्तिश्चप्रमाणं यत्त्वसत्यात्मभेदेसुखदुःखादिव्यवस्थानसिध्यतीतितन्न तस्याः कर्मैकनिबंधनत्वा देकस्मिन्नेवदेहेकर्मभेदेनसुखदुःखादिवैचित्र्यदर्शनात्सुखदुःखयोःपुण्यपापकार्यत्वेनतद्भेदाद्भोक्तृभेदाच्चसुखदुःखादिव्यवस्थोपपत्तेःयत्कर्मकु रुतेतदभिसंपद्यतइति यथाकारीयथाचारीतथाभवतीतिश्रवणात्ततोनात्मैकत्वेसुखादिसांकर्यसिद्धिः नान्योतोस्तिविज्ञातेतिश्रवणात्फलभो क्तॄणामनेकत्वाच्च सत्यप्यात्मैकत्वेतदाभासानामनेकत्वोपपत्तेः यद्यप्यात्मैवसदासर्वत्रजानातितथापितत्तद्देहेतत्तद्बुद्धिमुपादायस्वयंजाना ति देहभेदाद्बुद्धिभेदस्यनियतत्वात्प्रतिदेहंज्ञानंतुभिद्यते ज्ञायतेवस्त्वनेनेतिज्ञानंनामबुद्धिवृत्तिः साचपरिच्छिन्ना चक्षुरिवस्वसंपृक्तवस्तुमात्रप्र काशिनीवृत्तेःपरिच्छिन्नत्वात्पदार्थैःसर्वैःसंबंधोनघटते यदिसर्वपदार्थैःसंबंधःस्यात्तदासर्वेसर्वज्ञाभवेयुस्तद्भावान्नसर्वेषांसार्वज्ञंसिध्यति यथा विभोरपिमहाकाशस्यशब्दसंभूतिहेतोःसर्वत्रभेरीपणवादिभिःसंयोगेसत्यपि यत्रभेर्यादिस्ताड्यतेतत्रैवशब्दोत्पत्तिर्नतुसर्वत्र तथैवैकस्यात्मनः परिपूर्णस्यापियत्रबुद्धिवृत्तेरर्थसंबंधस्तत्रैवज्ञानोदयोनान्यत्र ततोबुद्धिवृत्तीनामनेकत्वादव्यापकत्वाच्चसर्वेषांसार्वज्ञंनोपपद्यतइतिसिद्धं ततः किंचिज्ज्ञान्प्रतिप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वाद्विधिनिषेधशास्त्राणांसार्थक्यमेवोपपन्नंभवति प्राणिनांसर्वज्ञत्वाभावस्यप्रतिपादितत्वाद्वेदांतश्रवणजन्य ज्ञानेनप्रत्यगभिन्नंपरब्रह्मस्वात्मनायोविजानातितस्यैवमुक्तिर्नेतरस्य तथाचश्रुतिः तद्योयोदेवानांप्रत्यबुध्यतसएवतदभवत्तथर्षीणांतथा मनुष्याणामिति ततआत्मैकत्वेऽपिमुक्तिरात्मज्ञानादेवसिध्यति ज्ञानादेवतुकैवल्यमितिनियमश्रवणात्ततआत्मैकत्वेनैवोक्तदोषाणामवका शः + आत्मनामनेकत्वंपूर्णत्वंचाभ्युपगतवतस्तवपक्षएवामीदोषाःसंप्रसज्यंते तदुच्यते आत्मनामनेकत्वेविभुत्वेचाभ्युपगतेसत्यन्योन्येषा मन्योन्यमनोबुद्ध्यादिभिःसंयोगःसंभवति तेनोक्तरीत्यासुखदुःखबंधमोक्षादीनांसांकर्यंचप्रसज्यते नैकएषएवाऽनर्थः अपितुविभुत्वाद्य सिद्धिश्च तथाहि यद्यद्वस्तुस्वेतरभेदवत्तत्तत्परिच्छिन्नमित्यात्मनामनेकत्वेसत्यन्योन्यसत्ताभिरन्योन्यभेदवत्त्वेनपरिच्छिन्नत्वात्पूर्णत्वंनसि

ध्यति पूर्णत्वेंऽगीक्रियमाणेत्वनेकत्वंचनसिध्यति पूर्णत्वानेकत्वयोःपरस्परविरोधादात्मनांपूर्णत्वमनेकत्वंचब्रह्मणापिनिर्वोढुंनशक्यते ततोभवताप्यात्मैकत्वमेवाभ्युपगंतव्यं किंच परिच्छिन्नाश्चिद्रूपाश्चानेकेचाऽत्मानइतियःपक्षःसोऽपिनसिध्यति बहुश्रुतिस्मृतियुक्तिविरोधात् आकाशवत्सर्वगतश्चनित्यः एकस्तथासर्वभूतांतरात्मा एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढः एकःसन्बहुधाविचचार एकएवहिभूतात्मा निरपेक्षएकएवसाक्षीएकस्तेनेदंपूर्णंपुरुषेणसर्वं अशरीरंशरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितं महांतंविभुमात्मानमित्यादिश्रुतिभिः नित्यःसर्वगतःस्थाणुः नित्यःसर्वगतोप्यात्माकूटस्थोदोषवर्जितः एकःसन्भिद्यतेभ्रांत्यामाययानस्वरूपतइत्यादिस्मृतिभिः आत्मासर्वशरीरेष्वेकएवभवितुमर्हति पूर्णत्वाद्घटादिष्वाकाशवत् आत्माएकएवभवति निष्कलत्वात्सर्वप्रकाशकत्वात्सर्वसाक्षित्वात्सर्वत्राहंप्रत्ययार्थत्वाच्चेत्येवमादियुक्तिभिश्चा

देहिनोस्मिन्यथादेहेकौमारंयौवनंजरा ॥ तथादेहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्रनमुह्यति ॥ १३ ॥

त्मनःपूर्णतैवावधियते निरुक्तश्रुतिस्मृतियुक्तिप्रामाण्यादेकएवात्मेतिसिद्धांतः यतोऽहंत्वंचेमेजनाधिपाश्चपूर्वोक्तरीत्याभूतभविष्यद्वर्तमानकालेषुक्वचिदपिनभविष्यामइतिन किंतुभविष्यामएव त्रिष्वपिकालेषुसत्तावंतएवस्मस्ततोऽहंत्वंचेमेचसर्वेवयंपरंब्रह्मैव प्रपंचतदभिमान्यादिसर्वदृश्यकल्पनाधिष्ठानभूतं निष्कलंनिष्क्रियंशांतमनंतंनित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यज्ञानानंदाद्वयंब्रह्मैवस्मः भोक्ताभोज्यंप्रेरितारंचमत्वासर्वंप्रोक्तंत्रिविधंब्रह्ममेतत् ब्रह्मैवेदंसर्वमितिचश्रवणात्त्वांचमांचैतांश्चसर्वान्परंब्रह्मैवेतिजानीहीत्यर्थः ॥ १२ ॥ एवंतत्त्वंपदार्थयोः श्रुतियुक्तिभिःशोधितयोर्द्वयोरेकत्वेप्रतिपादितेसत्यपि त्वंपदार्थस्यात्मनोऽविद्यातत्कार्यकोटिभिस्तिरोहितत्वादतिसूक्ष्मत्वात्दुर्विज्ञेयत्वाच्च

घतदागमस्थित्यादीनामाधारतयास्थितस्याऽकाशस्येव प्रपंचतदुत्पत्त्यादीनामधिष्ठानतयास्थितस्यतत्पदार्थस्य स्वस्वरूपतोनिष्कलत्वेननिष्क्रियत्वेनच प्रपंचतद्धर्मतत्कर्मलेशसंबंधरहितत्वंतद्भिन्नत्वंनित्यत्वंचसूचितंभवति ननुपरमेश्वरस्यस्वतंत्रस्यकालत्रयेपितवसद्भावोस्तु मम कथंमर्त्यस्यनित्यत्वंसिध्यतीत्यतआह नत्वमिति त्वं त्वंपदलक्ष्यार्थश्च जातुकदाचिन्नासीरितिन किंत्वासीरेव अतीतानागतदेहोत्पत्त्यादिषुजाग्रदादिष्विवत्वमस्येवयथाजाग्रतितिष्ठतएवतवस्वप्नसंबंधः स्वप्नेतिष्ठतएवसुषुप्तिसंबंधः सुषुप्तौतिष्ठतएवजाग्रत्संबंधस्तथागतदेहेतिष्ठतएवैतद्देहसंबंधएतद्देहेतिष्ठतएवभाविदेहसंबंधोंगीकर्तव्यस्त्वन्यथासुखदुःखादिवैचित्र्यासंभवात्कर्मवैचित्र्यादेवतवसुखादिवैचित्र्यं ततस्तादृग्विधकर्मकर्तुस्तवास्त्येवदेहांतरेषुसद्भावस्त्वन्यथाकृतहानाऽकृताभ्यागमप्रसंगात् जन्मांतरकृतंकर्मभुंजतेजंतवोधुनेति यत्कर्मकुरुतेतदभिसंपद्यते इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधप्रसंगाच्च पूर्वकृतस्याधुनाअधुनाकृतस्यकर्मणःफलंभाविजन्मन्यनुभुज्यतेतथैवश्रूयते प्राप्यांतं कर्मणस्तस्ययत्किंचेहकरोत्ययं तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मैलोकायकर्मणइतियतस्ततोजाग्रदाद्यवस्थास्विवगतदेहेषुभाविदेहेष्वपिइदानीमिवतवत्रिष्वपिकालेषुसद्भावोस्त्येवेत्यर्थः एतेनत्वंपदार्थस्यात्मनोदेहेंद्रियादिभ्योभिन्नत्वंनित्यत्वंचसूचितंभवति इमेजनाधिपाश्चनासन्नितिन किंतुत्वंपदार्थत्वाऽविशेषात्त्रिषुकालेष्वासन्नेव यथाहंतथैवैतेपिनित्यसिद्धसत्स्वभावाइत्यर्थः जनाधिपाइत्यविद्यावृत्तिभेदेनबहुवचनं नत्वात्मभेदेन तद्भेदेप्रमाणाभावात् नन्वात्मभेदेप्रमाणाभावइतियदुक्तंतदतिसाहसं आत्मतत्त्वेविचार्यमाणेत्वात्मैकत्वंनघटते प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधात् तथाहि यत्रयत्रअहंप्रत्ययभेदस्तत्रतत्रात्मभेदइतिप्रतिदेहमहंप्रत्ययभेदस्यप्रत्यक्षेणोपलभ्यमानत्वादेकत्वेतुत्वमहमयमित्यादिव्यवहारलोपप्रसंगात्ततआत्मभेदेप्रत्यक्षंप्रमाणं आत्मभेदाभावेव्यवहारोनसिध्यतीतिव्यवहारसिद्धेरन्यथानुपपत्त्याऽर्थापत्तिश्चप्रमाणं आत्माप्रतिव्यक्तिभिन्नोभवतिव्यक्तीनांभिन्नत्वाद्गवादिवदात्माभिन्नएवभवतिप्रतिव्यक्त्यहंप्रत्ययभेदात्व्यक्तिप्रत्ययभेदात्घटादिवदित्याद्यनुमानंच प्रमाणं अदितिर्देवागंधर्वामनुष्याःपितरोऽसुराइतिदेवादिभेदप्रतिपादकश्रुतिश्चप्रमाणं देवदानवगंधर्वायक्षराक्षसकिन्नराःइत्यादिपुराणवचनंचप्रमाणं यद्यात्मैकत्वमे

वाभ्युपगम्यतेतर्हितवसुखदुःखादिव्यवस्थाचनसिद्ध्येत् एकस्मिन्दुःखिनिसुखिनिचसर्वेऽपिदुःखिनःसुखिनश्चस्युः देवादिसर्वदेहेष्वात्मै
कत्वेसर्वेसर्वज्ञाश्चभवेयुः तेनविधिनिषेधशास्त्राणामानर्थक्यंचस्यात् एकस्मिन्बद्धेबंधोमुक्तेमोक्षश्चसर्वेषांप्रसज्येत तस्मातप्रमाणसिद्धमात्मा
ऽनेकत्वंत्वयाप्यंगीकर्तव्यमितिचेन्नव्याप्तिव्यभिचारात्प्रत्यक्षासिद्धेः यत्रयत्राहंप्रत्ययभेदस्तत्रतत्रात्मभेदइतिव्याप्तिर्व्यभिचरति शिशुःकु
मारोयुवावृद्धोहमितिशैशवादिदशाभेदेनाहंप्रत्ययोभिद्यतेतत्तदवस्थानांभेदात् नहिकौमारेशिशुरहमितिप्रत्ययोऽस्ति तदुत्पादकशैशवाभा
वादेवंयुवत्वेवृद्धत्वेचअहंप्रत्ययोभिद्यते तथापिशैशवाद्यवस्थावतोहंप्रत्ययार्थस्यात्मनोभेदादर्शनान्नप्रत्यक्षंप्रमाणं ननुविशेषणभेदाद्विशिष्ट
स्यापिभेदइतिन्यायेनावस्थाभेदादवस्थावतोऽपिभेदः स्यादितिचेत्तस्यशिशुत्वाद्यभिमानिन्यहंकारएवचरितार्थत्वान्नित्यात्मविषयत्वानुपप
त्तेः अन्यथाबाल्यमारभ्यदेहेंद्रियकृतकार्यस्मरणासंभवात् स्मर्यतेच मयाबाल्ये कृतंकंदुकखेलनमिति नह्यात्मानेकत्वेएतत्स्मरणंघट
ते अन्यकृतेकर्मण्यन्यस्यस्मृत्यदर्शनाद्यतोबाल्यमारभ्यवृद्धत्वावसानकंकृतंकार्यंस्मर्यते ततःप्रत्ययभेदेनप्रत्ययार्थस्यभेदइतिप्रत्यक्षमसिद्धं व्य
क्तिभेदादात्मनोऽपिभेदइत्यनुमानंचनसिध्यति स्थूलसूक्ष्मकारणदेहानांजाग्रत्स्वप्नदेहयोश्चभेदेसत्यपिअहंप्रत्ययार्थस्यात्मनोभेदाभावान्ना
नुमानसिद्धिः श्रुतिस्त्वदितिर्देवागंधर्वाइत्यात्मोपाधिभेदान्वदति नत्वात्मभेदं सर्वत्रचैतन्यस्यैकरूपत्वान्नात्मभेदोपपत्तिस्ततोदेवगंधर्वमनु
ष्यादिदेहाःसर्वेजाग्रत्स्वप्नादिदेहवदात्मनोभोगायतनान्येव नत्वात्मभेदद्योतकाः यथास्थूलादिदेहैरेकस्यैवात्मनोभोगोभिद्यते तथैवदे
वादिदेहैरप्यतोदेवादिदेहाभोगायतनान्येवभवंति यतस्तेषुरूपतेजःस्वभावादीनामेवभेदोदृश्यते नतुचेतनस्य ततएवात्मविषयकोऽहमस्मी
त्यहंप्रत्ययःसदैकरूपोभवति तेनव्यक्तिभेदप्रतिपादनपरैवश्रुतिर्नत्वात्मभेदप्रतिपादनपरेतिसिद्धं तथैवपुराणवचनंच यथैकस्मिन्नेवदेहेऽवय
वभेदमुपाश्रित्यशिरःकरःपादइत्यादिव्यवहारस्तथाऽऽत्मैकत्वेऽपिव्यक्तिभेदमुपाश्रित्यत्वमहमयमित्यादिव्यवहारःसिध्यति नात्मभेदस्त्वपेक्ष्यते

विद्याकार्यत्वेनस्वप्नार्थवदसत्त्वादुभयत्रब्रह्मैवपश्यंति तएवहिपंडितायेत्वसत्यत्वासदेवगृह्णंतिसदासर्वत्रब्रह्मदर्शनंहिपांडित्यं ब्राह्मणःपांडित्यं
निर्विद्येतिश्रुतेः अतउक्तलक्षणाभावात्त्वंमूढएवनतुपंडितइत्यर्थः ॥ ११ ॥ अशोच्यानन्वशोचस्त्वमिति भीष्मादीनामशोच्यत्वेप्रतिपादितेभी
ष्मादिपदलक्ष्यार्थस्यात्मनोदेहेंद्रियादिभ्योभिन्नत्वंनित्यत्वंचसूचितंभवति तमिममर्थमजानंतमर्जुनमालक्ष्य श्रीभगवान्लक्ष्यार्थस्यात्मनो
नित्यत्वेत्वजत्वंहेतुरित्यजत्वहेतुनाशशविषाणस्यापिनित्यत्वेप्राप्ते भावत्वेसत्यजत्वंनित्यत्वप्रयोजकं यस्यकालत्रयेसत्तानव्यभिचरतिसभा
वोनित्यश्च यस्यव्यभिचरतिनासौभावोनित्यश्चेत्यात्मनःकालत्रयेपिसत्ताप्रतिपादनद्वारा देहेंद्रियादिभ्योभिन्नत्वंनित्यत्वंचसूचयितुंपुन
स्तत्त्वंपदार्थयोःशोधनंशोधितयोरेकत्वंचप्रतिपादयति त्वंपदार्थस्यनिःशेषसंसारदुःखनिवृत्त्यानित्यनिरतिशयाखंडानंदावाप्तये तत्पदार्थ
स्यापिपरोक्षत्वपरिच्छिन्नत्वानर्थनिवृत्त्याऽद्वितीयत्वाखंडैकरसत्वसिद्धयेच नत्वेवाहमिति अहंतत्पदार्थःपरमात्मासर्वज्ञःसर्वशक्तिःसर्वतंत्रः

नत्वेवाहंजातुनासंनत्वंनेमेजनाधिपाः ॥ नचैवनभविष्यामःसर्वेवयमतःपरम् ॥ १२ ॥

स्वतंत्रःपरमेश्वरः जातुकदाचिन्नासमिति न किंतुसर्वदाआसमेव मदसंभवेजगत्सृष्ट्याद्यसंभवात्तथाहि जन्माद्यस्ययतः यतोवाइमानिभू
तानिजायंते यतोजातानिभुवनानिविश्वा सईक्षतलोकान्नुसृजाइति सइमाँल्लोकानसृजतेत्यादिश्रुतिभिर्मत्तएवजगदुत्पत्तिःश्राव्यते म
त्तएवजगतःस्थितिश्च येनजातानिजीवंति व्यक्ताव्यक्तंभरतेविश्वमीशः सदाधारपृथिवींद्यामुतेमां भीषास्माद्वातःपवते इतरेणतुजीवं
तियस्मिन्नेतावुपाश्रितौ तस्मिंल्लोकाःश्रिताः सर्वेइत्यादिश्रुतिभिःप्रतिपाद्यते यत्प्रयंत्यभिसंविशंति तथाक्षराद्विविधाःसोम्यभावाःप्रजायं
तेतत्रचैवापियंति यस्मिन्क्षेत्रेसंहरत्येषदेवइत्यादिश्रुतिभिर्मत्तएवजगल्लयोपिश्राव्यते यतोमदेककर्तृकत्वंजगत्सृष्ट्यादिक्रियायास्ततोज
गदुत्पत्तिस्थितिलयादिष्वागच्छत्सुसत्सु तदधिष्ठातृतयासदाहमासमेवेतिनिरुक्तश्रुतिबलात्त्रिष्वपिकालेषुमत्सद्भावोनिश्चेतव्यइत्यर्थः एतेनमे

कत्वमनुपश्यत इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धब्रह्मात्मैकत्वज्ञानेनविना नायंद्वैतभ्रमप्रवर्तकेनभेदशास्त्रेणबोध्यमानःशोकसागरंभ्रममूलकंतर्तुंशक्नोतीति मत्वा पदार्थद्वयशोधनपूर्वकंतज्ज्ञानमुपदिदिक्षुःसन्नादौत्वंपदार्थशोधनमवतारयितुं तदीयवृत्तंभवान्पडितइतिममबुद्धिरेवंवातवपांडित्यमि तिप्रहसन्निववचनमिदमुवाच ॥ १० ॥ अशोच्यानिति नशोच्याअशोच्याःशोचितुमनर्हाभीष्मद्रोणादयस्तानेतानशोच्यानेवत्वमन्वशोच एतानुद्दिश्यशोकंकृतवानसि ननुस्वजनमरणेसर्वेषांशोकोजायतएवकथमुच्यतएतानन्वशोचस्वमिति कुतोवाम्रियमाणानामेतेषामशोच्य त्वमितिचेत्त्वमत्रप्रष्टव्यः किंभीष्मद्रोणादिशब्दवाच्यार्थमुद्दिश्यशोच्यते उतलक्ष्यार्थमिति आद्ये भीष्मादिशब्दवाच्यार्थस्यासद्वृत्तत्वमवेक्ष्यशो च्यते किंवातन्नाशमुद्दिश्यशोच्यतेइति नाद्यःमहानुभावाइतित्वयैवतन्महत्त्वप्रतिपादनात् नद्वितीयः तदसंभवात् मघवन्मर्त्यंवाइदंशरीरमा त्तंमृत्युनेतिशरीरस्यमृत्युग्रस्तत्वश्रवणात् दुर्लभोमानुषोदेहोदेहिनांक्षणभंगुरइतिदेहस्यनश्वरत्वश्रवणात् सर्वदाम्रियमाणप्राणिसंदर्शनाच्च प्रत्य क्षादिप्रमाणैरेवध्रुवमृत्युकस्यदेहादेःशोच्यत्वंनसंभवति नप्रथमेद्वितीयः आत्माऽजत्वान्नजायतेजननाभावान्नम्रियतेमरणाभावान्नित्यःअजो

अशोच्यानन्वशोचस्त्वंप्रज्ञावादांश्चभाषसे ॥ गतासूनगतासूंश्चनानुशोचंतिपंडिताः ॥ ११ ॥

नित्यःशाश्वतइति नित्योनित्यानामिति लक्ष्यार्थस्यात्मनोनित्यत्वश्रवणान्नित्यस्यसदाप्तस्यात्मनःशोच्यत्वानुपपत्तेर्नहिबुद्धिमतांनित्यःपदा र्थः शोच्योभवति नाप्यनित्यश्च यतएवंवाच्यार्थस्यलक्ष्यार्थस्यचोभयोरशोच्यत्वेसिद्धे त्वमशोच्यानेवशोच्यत्वबुद्ध्यामूढवदनुशोचसि नैताव न्मात्रमेवकरोषि अपितु प्रज्ञावादांश्चभाषसे सदसत्पदार्थस्वरूपंविविच्ययेप्रकर्षेणजानंतितेप्रज्ञाःपंडितास्तेषांशास्त्रमभिव्याप्ताःवादाआवादा स्तान्प्रज्ञावादान्-कुलक्षयेप्रणश्यंतिकुलधर्माइति उत्सन्नकुलधर्माणामिति कथंभीष्ममहंसंख्येइत्यादीनि प्रौढवचनान्यपिभाषसे यदशोच्यशो चनं यच्चशास्त्रार्थप्रकटनपांडित्यंतदेतद्वयं तेजस्तिमिरवत्परस्परविरुद्धंनैकत्रस्थातुमर्हत्यतोभवान्मूढएवभवतिनतुपंडितः तर्ह्येवंसमयेपंडिताः कथंवर्ततइत्याह गतासूनिति केवलंमूढाममैतेपुत्रादयोमृताइतिगतासूनेवानुशोचंतिनत्वगतासून् शास्त्रज्ञास्तुममैते पुत्रादयोमूढादुर्भ गादुर्वृत्ताजाताइत्यगतासूनेवानुशोचंतिनतुगतासून् पंडितास्तुगतासूनगतासूंश्चपुत्रादीन्नानुशोचंति गतासूनामगतासूनामप्युभयेषाम

कइतिहिस्तदज्ञानप्रसिद्धिद्योतनार्थः शत्रून्जित्वाराज्यंप्राप्यशोकस्त्यक्तुंशक्यतेविशिष्टपदार्थभोगेनेत्यतआह अवाप्येति भूमावसपत्नंनिः शात्रवं मृद्धंसमग्रंराज्यंसार्वभौमत्वमवाप्यप्राप्यवा सुराणामाधिपत्यमिंद्रत्वंब्रह्मत्वंवाथप्राप्याहंशोकंत्यक्तुंनशक्नुयां सार्वभौमत्वेंद्रत्वब्रह्मत्वादी नांजन्यत्वेनध्वंसप्रतियोगित्वात्तद्धतःशोकनिवृत्तिर्नसंभवति प्रकृतेपिस्वजनध्वंसहेतुकत्वाच्छोकस्याऽतोविवेकवतोविषयप्राप्तिस्तद्भोगश्चन शोकनिवर्तकोभवति यतःशोकंनिःशेषंत्यक्ष्यामितंधर्मंममोपदिशेतिसर्वभोगबिरक्त्यातीव्रमुमुक्षयाचभगवंतंप्रार्थितवानर्जुनः शाधिमामिति एतेनात्यंतिकसंसारदुःखनिवृत्तिकारणंनभवतिब्रह्मविष्ण्वादिपदलाभःकिंतुदुःखायैवविनैवब्रह्मज्ञानं तच्चगुरूपदेशंविनानसिध्यति आचार्यवा न्पुरुषोवेदेतिश्रवणादतस्तदर्थिना गुरूपसत्तिःकर्तव्येतिसूचितं शिष्यस्तेऽहंशाधिमांत्वांप्रपन्नमितिएवमर्जुनस्यवृत्तं धृतराष्ट्रंप्रति ॥८॥संजयउ

संजयउवाच ॥ एवमुक्त्वाहृषीकेशंगुडाकेशःपरंतपः ॥ नयोत्स्यइतिगोविंदमुक्त्वातूष्णींबभूवह ॥ ९ ॥ तमुवाचहृषीकेशःप्रहसन्निवभारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्येविषीदंतमिदंवचः ॥ १० ॥

वाच एवमिति परंतपःशत्रुतापनोपिगुडाकेशःनामैकदेशेनामग्रहणं गुडोलगुडोदंडस्तद्वद्दीर्घाआसमंतात्समाश्चकेशाः शिरोजायस्यसगुडाके शोजुर्नःगोविंदंगोभिर्वेदांतवाक्यैरेवविंद्यतेलभ्यतइतिगोविंदस्तंहृषीकेशं स्वजनहिंसायाअत्यंतशोकहेतुत्वान्नाहंयोत्स्येइत्येवमुक्त्वा तूष्णींबभू वहपुनर्नकिंचिद्भाषइत्यर्थः॥९॥यच्छ्रेयःस्यान्निश्चितंब्रूहितन्मइतिपृष्टः श्रीभगवान् शोचंतंतंदृष्ट्वाकिमुक्तवानित्याकांक्षायामाह तमिति हेभा रतसेनयोरुभयोर्मध्येविषीदंतंमदीयाएतेम्रियंतइतिशोचंतं एतान्हत्वातद्दोषेणाहंनिरयंयास्यामीत्यात्मनिनिष्क्रियेनिर्विकारेकर्तृत्वादिधर्म शून्यएवानाद्यविद्ययाऽनात्मतद्धर्मानध्यस्याहंकर्ताभोक्तेतिविपरीतभावेनमुह्यंतंतमर्जुनंदृष्ट्वा परमकृपालुःश्रीभगवान् तत्रकोमोहःकःशोकए

कथंभवान्पंडितःसन्नधर्मंधर्ममिवाधर्ममिवधर्मंचमन्यतेमूढवदित्याकांक्षायामहमेतत्द्वयंसूक्ष्मार्थंनिर्णेतुंनशक्नोमि यत्कर्तव्यंतत्त्वमेवोपदिशे त्याह कार्पण्येति अविद्याकृतदेहेंद्रियाद्यनात्मनः स्वरूपमिदमेवाहमितिव्यवहरतीतिकृपणस्वतत्त्वज्ञः योवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वास्मा ल्लोकात्प्रैतिसकृपणइति कृपणोयोऽजितेंद्रियइति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धेः तस्यभावः कार्पण्यमज्ञत्वमज्ञानं तमःप्रधानत्वाद्वस्तुस्वरूपंदूषयतीति तदेवदोषस्तेनोपहतस्तिरोहितः स्वस्याविक्रियस्यप्रत्यगात्मनोभावःसत्तायस्यसकार्पण्यदोषोपहतस्वभावोऽविद्यातिरस्कृतात्मस्वरूपोयस्मा द्धर्मसंमूढचेताः अविद्ययासंसारेपात्यमानःपुमान्धार्यतेऽनेनेतिधर्मस्तस्मिन्स्वरूपप्रकाशकेज्ञानात्मकेधर्मेसंमूढमप्रविष्टंचेतोयस्यतथोक्तए

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावःपृच्छामित्वांधर्मसंमूढचेताः ॥ यच्छ्रेयःस्यान्निश्चितंब्रूहितन्मेशिष्य स्तेऽहंशाधिमांत्वांप्रपन्नम् ॥ ७ ॥ नहिप्रपश्यामिममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रियाणाम् ॥ अवाप्यभूमावसपत्नमृद्धंराज्यंसुराणामपिचाधिपत्यम् ॥ ८ ॥ ॥ ॥

वंलक्षणसंपन्नोहंत्वांपरमेश्वरंपृच्छामि श्रुतिस्मृतिभिर्महर्षिभिश्चयन्निश्चितंनिर्णीतंनियतफलंश्रेयःसाधनंशोकविध्वंसकंतन्मेब्रूहि ननु नापुत्रा याशिष्यायवैपुनरितिश्रवणात्पुत्रशिष्यव्यतिरिक्तायाऽतिरहस्यंनवक्तव्यमित्यतआह शिष्यइति धर्मज्ञानार्थितयाऽहंतेशिष्यःशिष्यभावंगतो स्मि त्वांजगद्गुरुंपरमेश्वरंप्रपन्नंशरणंगतंमुमुक्षुंमांशाध्यनुगृहाण शोकस्यनिःशेषनिवृत्तिर्यथाभवेत्तथामांबोधयेत्यर्थः ॥७॥ मयातेकिंवक्तव्यंभ वान्पंडितःखलु सूक्ष्मबुद्ध्यायुक्त्याचयच्छ्रेयःसाधनंतत्त्वयैवज्ञातव्यमित्यतआह नहीति इंद्रियाणां देहेंद्रियमनोबुद्धीनामुच्छोषणमत्यंतसंता पकंममशोकंयदपनुद्याद्द्रव्यगुणकर्मणांमध्येविशिष्टंयत्प्राप्तंसन्मामकंदुःखंनिवर्तयेत्तदहंनप्रपश्यामितादृशंनकिंचिज्जानामि ज्ञातंचेत्कुतोयंशो

क्षत्रियाणांयुद्धंश्रेयस्करंकथंत्यक्तुंशक्यतइत्यतआह गुरूनिति महाननर्गलोनुभावोधर्मब्रह्मविषयकोबोधोयेषांतान् महानुभावान् गुरून्भीष्म द्रोणकृपादीनहत्वा इहलोकेभैक्ष्यंभिक्षान्नंनःश्रेयःयुद्धवच्छ्रेयस्करंभवति तदेवभोक्तुंयुक्तं गुर्वादिस्वजनहिंसारहितंभिक्षाशनमस्माकंश्रेयस्कर मित्यर्थः अकृत्वापरसंतापमगत्वाखलमंदिरं अक्लेशयित्वाचात्मानंयदल्पमपितद्बहु इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धिद्योतनार्थोहिशब्दः किमनाथवद्भिक्षा शनंशूराणां शत्रून्जित्वाराज्यभोगःकर्तव्यइत्यतआह हत्वेति कामिर्ज्ञानार्थः अर्थान्धर्मादिपुरुषार्थान्शिष्येभ्यःकामयंतिबोधयंतीत्यर्थकामा स्तान्धर्मोपदेष्टॄन्गुरून्हत्वाऽहमिहैवलोकेरुधिरप्रदिग्धान्रक्तधाराप्रसिक्तान्रुधिरमयान्भोगान् भुज्यंतइतिभोगाः विषयास्तान्नारकीयान् भुं जीयाऽनुभवेयं नतुनारकीयाएवकिंतुगुर्वादिवधेनजुगुप्स्योनरकभोगोऽत्रैवभविष्यत्यतोगुर्वादिहिंसाशून्यंभिक्षाशनंश्रेयस्करंमन्यइत्यर्थः ॥५॥

गुरूनहत्वाहिमहानुभावाञ्छ्रेयोभोक्तुंभैक्ष्यमपीहलोके ॥ हत्वार्थकामांस्तुगुरूनिहैवभुंजीयभो गान्रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥ नचैतद्विद्मःकतरन्नोगरीयोयद्वाजयेमयदिवानोजयेयुः ॥ या नेवहत्वानजिजीविषामस्तेऽवस्थिताःप्रमुखेधार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

येयुध्यंतेप्रधनेषुशूरासोयेतनुत्यजइतिश्रवणात् क्षत्रियाणांयुद्धमेवश्रेयस्करं नतुभिक्षाशनमित्यतआह नचैतदि तिभिक्षाशनयुद्धयोर्मध्येनोस्मा कंधर्मपराणांगरीयः श्रेष्ठंकतरत्किन्नुवा गुरुहिंसादुष्कीर्त्यादिदोषशून्यत्वात्किंभैक्ष्याशनमेवश्रेष्ठं उतस्वधर्मत्वाद्युद्धमेवश्रेष्ठमाहोस्विदुभयम पिसमंवा चस्त्वर्थः तदेतद्वयंतुनविद्मोनविजानीमः जयेराज्यसुखहेतुत्वादपजयेस्वर्गप्रापकत्वात्स्वधर्मत्वाच्चेतितत्रसंशयोनकर्तव्यइतिचेत्तथा पिसंप्राप्तोविजयोस्माकंदुःखायैवभवतिनतुकिंचिदपिभवतिसुखायेत्याह यानेवेति प्राणेभ्योपिप्रेयसोयानेवभ्रातृपुत्रादीन्युधिहत्वानजिजी विषामोजीवितुंनशक्नुमस्तएवधार्तराष्ट्राःप्रमुखेरणमुखे अवस्थिताम्रियामहइतितिष्ठंत्यतोऽनर्थहेतोर्युद्धाद्भैक्ष्याशनमेवनःश्रेयस्करमित्यर्थः॥६॥

गुणैर्भवितव्यमित्यनेनज्ञापितंभवति ॥१॥ श्रीभगवानुवाच कुतइतिद्वाभ्यां हे अर्जुन शुद्धस्वभाव विषमेसंकटेशत्रुभिःशस्त्रैर्हंतुंप्रवृत्तसमये इदं कश्मलं एतान्नहंतुमिच्छामि यदिमामप्रतीकारमित्याद्युक्तलक्षणश्चित्तव्यामोहः कुतः कस्माद्धेतोस्त्वात्वांसमुपस्थितंप्राप्तं कालदोषात्कर्मदोषा द्वाकस्मादयंभ्रमः शुद्धस्वभावस्यविवेकिनस्तवप्राप्तइत्यर्थः हेपार्थ अनार्यजुष्टमनार्यैरार्यशिक्षावर्जितैःपामरैर्जुष्टंसेवितमस्वर्ग्यंस्वर्गाप्रापकं दु र्गतिकारणमिहलोकेप्यकीर्तिकरमिदंक्लैब्यंक्लीबभावंकातर्यंशूराणामनर्हंत्वंमास्मगमःमाभजस्व राजधर्मज्ञेरणपंडितेत्वयिनैतदुपपद्यते वीरतम

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुतस्त्वाकश्मलमिदंविषमेसमुपस्थितम् ॥ अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरम र्जुन ॥ २ ॥ क्लैब्यंमास्मगमःपार्थनैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ क्षुद्रंहृदयदौर्बल्यंत्यक्त्वोत्तिष्ठपरंतप ॥ ३ ॥ अर्जुनउवाच ॥ कथंभीष्ममहंसंख्येद्रोणंचमधुसूदन ॥ इषुभिःप्रतियोत्स्यामिपूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

स्तुत्यस्यतवनैतद्युक्तमित्यर्थः हेपरंतप शत्रुकर्शन क्षुद्रंक्षुद्रत्वकारणंनिकृष्टत्वापादकंहृदयदौर्बल्यमधैर्यमनःकालुष्यमेतत्त्यक्त्वोत्तिष्ठ युद्धायस न्नद्धोभवेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ भगवद्वचनमेतच्छ्रुत्वापिगुर्वादिस्वजनहिंसादोषदुःखमसहमानःसन् उक्तमेवार्थंविशेषयितुमर्जुनउवाच कथमि ति कुलवृद्धंगुणवृद्धंचभीष्मंविद्यागुरुंद्रोणंचसंख्येयुद्धेइषुभिःकथंप्रतियोत्स्यामिप्रतिपक्षीभूययुद्धंकरिष्यामि किंतौशौर्याधिकाविति भीत्याता भ्यांयोद्धुंनशक्नोषीत्यतआह पूजेति अरीन्कामादीन्भक्तानांसूदयतीत्यरिसूदनः हे अरिसूदन भीष्मद्रोणौत्वहेपितृवत्पुष्पादिभिःपूजार्हौ नतुवाचापियुद्धार्हौ किमुतबाणैर्मर्मघातिभिर्नयुद्धार्हाविति शरैस्तयोर्मर्मच्छेदंकथंकरिष्यामीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

गी०शं० ॥ १ ॥

श्रीसच्चिदानंदायनमः ॥ ॐ सदसद्विवेकेन तज्जनिततीव्रवैराग्येणमुमुक्षयाचसंन्यस्तसर्वकर्मणो मोक्षैककामस्यब्राह्मणस्यसदसद्विवेकवैरा ग्यादिसाधनसंपत्सिद्धेर्ब्राह्मणत्वसिद्धेश्चसाफल्याय अथातोब्रह्मजिज्ञासेति आत्मावाअरेद्रष्टव्यः श्रोतव्यइति तद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छे दित्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेण सद्गुरुंश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमुपसद्य ब्रह्मविचारःकर्तव्यइतीममर्थंसूचयितुं सदसद्विवेकिनोर्जुनस्य परमार्थापेक्षिणः शिष्य स्तेऽहंशाधिमांत्वांप्रपन्नमितीश्वरप्रतिपत्तिं तस्मैईश्वरेणकृतमात्मानात्मज्ञानोपदेशप्रकारंच प्रतिपादयितुंद्वितीयोऽध्यायआरभ्यते तत्रादौ सो हंभगवः शोचामि तंमाभगवाञ्शोकस्यपारंतारयत्विति श्रवणात्संसारदुःखेनशोचंतं स्वशरणंगतंमुमुक्षुमभयवचनपूर्वकमभिमुखीकृत्य गुरु स्तत्त्वंबोधयेदितिसूचयितुं तथाशोचंतमर्जुनंविवेकवचनैर्भगवान्बोधयामासेतिवक्तुं धृतराष्ट्रंप्रति संजयउवाच तमिति तथोक्तरीत्यामदीयाए

॥ संजयउवाच ॥ तंतथाकृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ॥ विषीदंतमिदंवाक्यमुवाचमधुसूदनः ॥ १ ॥

तेभ्रातृपुत्रादयोयुधिम्रियंतइतिमरिष्यमाणस्वजनेषुकृपयाविष्टमतएवविषीदंतमतएवाश्रुपूर्णाकुलेक्षणं तमर्जुनंदृष्ट्वा मधुसूदनःमध्वाख्यमसुरं सूदयतीतिमधुसूदनः यद्वासर्वेषांदेहेमधुवदिष्टत्वान्मधुरहंकारस्तमात्मप्रकाशनेनसूदयतीतिमधुसूदनः यद्वाइयंपृथिवीसर्वेषांभूतानांमध्वि तिश्रवणान्मधुः स्वरूपानंदस्तंस्वापरोक्षवतांसूदयतिस्फोरयतीतिमधुसूदनःश्रीकृष्ण इदंवक्ष्यमाणलक्षणंवाक्यमुवाच अत्रकृपयाविष्टमित्यु क्तिर्मुमुक्षोः कृपादिभिरष्टभिरात्मगुणैर्भवितव्यमितिसूचनार्थं कृपापदंक्षांत्यादीनामुपलक्षणार्थं, दयासर्वभूतेषुक्षांतिरनसूयाशुचिरनायासोमां गल्यमकार्पण्यमस्पृहाचेत्यष्टावात्मगुणाइतिगौतमोक्तैरष्टभिरात्मगुणैर्विशिष्टस्यैवसम्यक्ज्ञानंजायते सोहंभगवःशोचामीति श्रवणात्कथंसंसा रसागरंतरिष्यामीतिशोचतःपरितपतएवगुरुरीश्वरश्चप्रसीदतीतिसूचयितुंविषीदंतमश्रुपूर्णाकुलेक्षणमित्युक्तं मुमुक्षोर्गुरुमुपसिषीदिषोरेतैरुक्त

टी०अ ॥ २ ॥

॥ १ ॥

॥ अथश्रीमद्भगवद्गीताटीकायातात्पर्यबोधिन्यांद्वितीयाध्यायप्रारंभः ॥

॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीताटीकायांप्रथमोऽध्यायःसमाप्तः ॥

परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणोनिर्वेदमायान्नास्त्यकृतःकृतेन तद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिःश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमित्यादिश्रुत्युक्त रीत्या मुमुक्षुर्ब्राह्मणोविद्वान् कर्मणांकर्मफलानांतद्दातॄणांचक्लेशकरत्वानित्यत्वसंसारित्वादिदोषवत्त्वं कर्मकर्तॄणांचजननमरणप्रवाहपाता नपायित्वं निरंतरसंसारदुःखभाक्त्वाद्यनर्थपरंपरांच श्रुतिस्मृतियुक्तिभिर्निश्चित्य मोक्षैककामनयास्वयमसतोविरज्यसहसाधनंकर्मसंन्यस्य मु क्त्यैसद्गुरुमुपसीदेदितीममर्थंसूचयितुमर्जुनस्य सदसद्विचारमसत्प्रवृत्तौपरितापमधर्मप्राप्तेराज्येतत्सुखादौदोषदर्शनंवैराग्यंचप्रतिपाद्येदानीं हिंसासाधनभूतशस्त्रसंन्यासंयुद्धक्रियानिवृत्तिंचप्रतिपादयन्नध्यायमुपसंहरति एवमिति अर्जुनःसंख्येसत्येवंधार्तराष्ट्रारणेहन्युस्तन्मेक्षेमतरं

॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्त्वार्जुनःसंख्येरथोपस्थउपाविशत् ॥ विसृज्यसशरंचापंशोकसंविग्न मानसः ॥ ४७ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेअ र्जुनविषादोनामप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भवेदित्येवंप्रकारकंवचनमुक्त्वा शोकसंविग्नमानसःस्वजनविनाशंनिमित्तीकृत्यसमुत्पन्नेनशोकेनसंविग्नंमानसंयस्यसतथोक्तःसन्सशरंचापंवि सृज्य नाहंयोद्धुंशक्ष्यामीतिरथोपस्थेरथस्योपर्युपाविशदुपविष्टवानित्यर्थः एतेनसदसद्विवेकवतःपरमार्थापेक्षिणोमुमुक्षोरनित्यात्स्वर्गादिसु खादसतःसकाशाद्विरज्य तत्साधनंसर्वंसंन्यस्तव्यमितिसूचितंभवति तथाचश्रुतिः परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणोनिर्वेदमायादिति यदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेदिति ॥ ४७ ॥ ॥ इतिश्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानंदात्मसरस्वतीशिष्यश्रीशंकरानंदसरस्वतीकृतौ गीतातात्पर्यबोधिन्यांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कुलक्षयेकृतेकोवानर्थइत्युक्तेनैकएवानर्थः किंतुकुलतद्धर्मक्षयाद्यनर्थपरंपरैवापतति तदागमप्रकारमेवाह कुलक्षयइत्यादिपंचभिः अत्रकुलपदेन कुलसंबंधिनःपुरुषालक्ष्यंते कुलक्षयेकुलधर्मप्रवर्तकपुरुषक्षयेसति सनातनावंशपारंपर्येणागताःकुलधर्माःकुलानुरूपेणजात्यनुरूपेणचकर्तव्या आचारविशेषाःप्रणश्यंति प्रवर्तकाभावात्प्रकर्षेणनश्यंति धर्मेकुलाचारेजात्याचारेचनष्टेस्वरूपेणादर्शनंगतेसति कृत्स्नंकुलमधर्मस्वनाचारोप्य भिभवति शिक्षकाभावादभितःकुलेत्वनाचारएवाभिवर्धते ॥ ४० ॥ अधर्माभिभवादिति अधर्माभिभवादनाचारवृद्धेःकुलस्त्रियःप्रकर्षेणदुष्यं तिकुवृत्त्यादूषिताभवंति स्त्रीषुसतीषुदुष्टासुवर्णसंकरःआनुलोम्येनप्रातिलोम्येनचब्राह्मणादिवर्णानांसंकीर्णताजायते व्यवस्थांत्यक्त्वावर्णाःसं कीर्णाभवंतीत्यर्थः ॥४१॥ नैतावानेवानर्थः किंतुविशेषोऽस्तीत्याह संकरइति कुलधर्मव्यवस्थापकपुरुषनाशकाःकुलघ्नास्तेषांचकुलस्यचसंकरो

कुलक्षयेप्रणश्यंतिकुलधर्माःसनातनाः ॥ धर्मेनष्टेकुलंकृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥
अधर्माभिभवात्कृष्णप्रदुष्यंतिकुलस्त्रियः ॥ स्त्रीषुदुष्टासुवार्ष्णेयजायतेवर्णसंकरः ॥ ४१ ॥
संकरोनरकायैवकुलघ्नानांकुलस्यच ॥ पतंतिपितरोह्येषांलुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥
दोषैरेतैःकुलघ्नानांवर्णसंकरकारकैः ॥ उत्साद्यंतेजातिधर्माःकुलधर्माश्चशाश्वताः ॥ ४३ ॥

नरकायैवभवति कुलहंतारःसांकर्यसंपादकाःसंकीर्णाःसांकर्यसमुत्पन्नाश्चसर्वेनरकेपतंतीत्यर्थः आस्तामेषोऽनर्थइतोप्यधिकतरोस्तीत्याह पतं तीति हिश्चार्थेप्रसिद्ध्यर्थोवा एषांकुलघ्नानांकुलस्यच संकीर्णकानांच येपितरःस्वर्गस्थास्तेपिलुप्तपिंडोदकक्रियाःसंतस्तेषामेवदोषेणस्वयंचनरके पतंतिसंकीर्णकानांपितरश्चयवंतेनात्रसंशयइतिप्रसिद्धेः ॥४२॥ इतोपिकुलघ्नानामेवानर्थंप्रतिपादयति दोषैरिति कृत्याकृत्यविचारमुत्सृज्य का मक्रोधलोभादिभिःकुलधर्मप्रवर्तकान्येतुघ्नंति तेकुलघ्नास्तेषामेववर्णसंकरकारकैरेतैरुक्तैरेवदोषैःशाश्वताःश्रुतिमूलकाः स्वर्गापवर्गप्रदाःकुल धर्माजातिधर्माश्चकारादाश्रमधर्माश्चउत्साद्यंतेउत्सारिताभवंतियतः ॥ ४३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उत्सन्नेति ततउत्सन्नाविध्वंसिताः कुलजात्यादिधर्मायैस्तेउत्सन्नकुलधर्मास्तेषामुत्सन्नकुलधर्माणांमनुष्याणां नरकेरौरवादावनियतंयुगमन्वंत राद्यवधिराहित्यंयथातथावासःस्थितिर्भवतीत्यनुशुश्रुम महर्षीणांवचनेभ्यःश्रुतवंतोवयमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ पश्यतिपुत्रंपश्यतिपौत्रं अपामसो ममृताअभूम अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनः सुकृतंभवति दक्षिणावंतोअमृतंभजंतइत्यादिप्ररोचनश्रुतिभिर्विषयसुखाशावशोभूत्वा श्रौता दिकर्मणिप्रवृत्तोयस्तस्यजननमरणप्रवाहसंपातएवनिरंतरोभवतीतिमुमुक्षुणासंतप्तव्यमितिसूचयितुमर्जुनस्यकुलक्षयकृतदोषप्राप्तोऽनर्थएवं लक्षणःकुलघ्नानांमहत्तरइतिनिश्चित्य तज्जन्यसंतापेनोच्यमानमार्तवचनप्रकारमाह अहोबतेतिद्वाभ्यां अहोइत्याश्चर्येबतेतिखेदे महत्महत्तरंवा चावक्तुमशक्यंपापंकर्तुंविवेकिनोपिवयंव्यवसिताःप्रयतामहे अहोमहदाश्चर्यंबतहंत किंतन्महत्पापमित्यतआह यदिति राज्यसुखलोभेनरा

उत्सन्नकुलधर्माणांमनुष्याणांजनार्दन ॥ नरकेऽनियतंवासोभवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥
अहोबतमहत्पापंकर्तुंव्यवसितावयम् ॥ यद्राज्यसुखलोभेनहंतुंस्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥
यदिमामप्रतीकारमशस्त्रंशस्त्रपाणयः ॥ धार्तराष्ट्रारणेहन्युस्तन्मेक्षेमतरंभवेत् ॥ ४६ ॥

ज्यलब्ध्याप्राप्तंयत्सुखंराजाहंतत्रयोलोभोलांपव्यंतेनदोषेण स्वजनंपितृभ्रातृपुत्रादिकंशस्त्रैर्हंतुमुद्यताउद्युक्तावयमिति यदेतदेवमहत्पापमि त्यर्थः ॥ ४५ ॥ पापभीत्यायुद्धादुपरतंत्वांतएवबलाद्धनिष्यंतीत्यतआह यदिमामिति अप्रतीकारंकृतस्यप्रतिक्रियाप्रतीकारस्ताडयंतंप्रतिता डनं पापभीत्यादययाचानुरक्त्याचतमकुर्वंतमतएवाशस्त्रंपरित्यक्तायुधंमांधार्तराष्ट्राः स्वयंशस्त्रपाणयःसंतोरणेयदिहन्युर्निर्दाक्षिण्येनधर्मंत्यक्त्वा मांहिंस्युश्चेत्तद्धननं ममस्वधर्मनिष्ठस्यक्षेमतरमेवभवेत्क्षेमायैवभवति अप्राप्तप्रापणंयोगःक्षेमस्तुस्थितरक्षणमितिन्यायेन स्थितस्यपरिपालनंक्षे मस्तस्मादधिकः क्षेमतरः कुलनाशनदोषतद्धेतुकनरकपातदुष्कीर्त्याद्यनर्थराहित्येनप्राकृतपुण्यपुंजस्यक्षत्यभावएवक्षेमतरशब्दार्थस्तस्मादे वभवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

केतेइत्याकांक्षायामाह आचार्याइति अत्रास्माकंकेचिदाचार्याः केचित्पितरः केचित्पुत्रास्तथैवकेचित्पितामहाश्चकारात्केचित्मातामहाः के चिन्मातुलाःकेचिच्छ्वशुराःकेचित्पौत्राःकेचित्श्यालाः केचित्संबंधिन एवंसर्वेस्वजनाएवनान्यइत्यर्थः॥३४॥ स्वजनाएवसर्वेतेभवंतुत्वमिदा नींकिंकर्तुमिच्छसीत्यतआह एतानिति खड्गैर्मांघ्नतोपिहिंसतोप्येतानाचार्यादीन्हंतुंनेच्छामि त्रैलोक्यराज्यस्यहेतोरपिनिमित्तायवा एतेषांह ननेनेंद्रत्वंवाप्यागच्छतुतथाप्येतान्हंतुंनेच्छामि किंनुमहीकृतेकिंवक्तव्यंराज्यार्थमेतान्हंतुंनेच्छामीति अनेनस्वर्गसुखमपिमास्त्वित्युक्तंभवति ॥ ३५ ॥ एतैर्युष्माकंलाक्षागृहदाहादिभिर्बहुपकृतमपकारिणांहननंसंतोषायधर्मायचभवतीत्यतआह निहत्येति धार्तराष्ट्रान्दुर्योधनादीनस्म

आचार्याःपितरःपुत्रास्तथैवचपितामहाः ॥ मातुलाःश्वशुराःपौत्राःश्यालाःसंबंधिनस्तथा ॥३४॥
एतान्नहंतुमिच्छामिघ्नतोपिमधुसूदन ॥ अपित्रैलोक्यराज्यस्यहेतोःकिंनुमहीकृते ॥ ३५ ॥ नि
हत्यधार्तराष्ट्रान्नःकाप्रीतिःस्याज्जनार्दन ॥ पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

द्भ्रातृन्सबांधवान्हत्वा तद्धननेनास्माकंकाप्रीतिःस्यादपराधिनःपुत्रस्यशिशोर्हननेनपितुःप्रीतिश्चेदस्माकमेतेषांवधेनप्रीतिःसंभवेद्यथापुत्रह ननेनपितुःशिशुहत्या तथास्माकमपिभ्रातृहत्यास्यात् ननुअग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारापहर्ताचषडेतेह्याततायिनः आतता यिनमायांतंहन्यादेवाविचारयन् नाततायिवधेदोषोहंतुर्भवतिकश्चनेतिवचनादुक्तसर्वदोषविशिष्टानामेतेषांवधे नकश्चिद्दोषइत्यत आह पा पमेवेति आततायाउक्ताःषड्विधादोषाएषांसंतितेआततायिनस्तानुक्तदोषवतोप्येतान्हत्वा तद्धननेनकर्मणास्मान्पापमेवाश्रयेदन्याभावव्य वच्छेदएवकारार्थः यद्यप्यस्त्याततायिवधोनदोषाय तथापि सएवपापिष्ठतमोयःकुर्यात्कुलनाशनमिति अर्थशास्त्रात्तुबलवद्धर्मशास्त्रमिति

स्थितरितिन्यायेनअर्थशास्त्राद्बलवत्त्वाद्धर्मशास्त्रस्यातआततायित्वदोषादपिकुलनाशकत्वदोषोऽनर्हःसोयमस्माकंस्यादितिभावः ॥ ३६ ॥ तर्हित्वयाकिंनिश्चितमित्यतआह तस्मादिति यस्माद्धार्तराष्ट्राणांवधेन कुलनाशनदोषएवप्रसज्यते तस्मात्स्वबांधवान्धार्तराष्ट्रान्हंतुंवयं नार्हानयोग्यानेच्छामइत्यर्थः स्वसुखार्थमेतेषांवधःकर्तव्यएवेत्यतआह स्वजनमिति स्वजनसुखार्थंखलुपुंसःप्रवृत्तिःवयंतुस्वजनंहत्वाकथंनुसुखिनःस्याम ॥३७॥ उभयसाधारणःखल्वयंविचारःकथंत्वयैवक्रियतइत्यतआह यद्यपीति एतेदुर्योधनादयोलोभोपहतचेतसः स्थितद्रव्यत्यागा

तस्मान्नार्हावयंहंतुंधार्तराष्ट्रान्स्वबांधवान् ॥ स्वजनंहिकथंहत्वासुखिनःस्याममाधव ॥ ३७ ॥
यद्यप्येतेनपश्यंतिलोभोपहतचेतसः ॥ कुलक्षयकृतंदोषंमित्रद्रोहेचपातकम् ॥ ३८ ॥ कथंनज्ञेयमस्माभिःपापादस्मान्निवर्तितुं ॥ कुलक्षयकृतंदोषंप्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥

सहिष्णुत्वंलोभस्तेनहतंग्रस्तंचेतोयेषांतेलोभोपहतचेतसःसंतःकुलक्षयकरणेनप्राप्तंकुलक्षयकृतंदोषंमित्रद्रोहेविश्वासघातं तज्जन्यंपातकंच यद्यपिनपश्यंतिनविचारयंति ॥ ३८ ॥ कथमिति तथापि धर्मस्वरूपज्ञैःकुलक्षयकृतंदोषंप्रपश्यद्भिर्विजानद्भिः पंडितैरस्माभिरस्मात्कुलक्षयकृतात्पापान्निवर्तितुंकथंनज्ञेयमिति काकुः कथंनविचारितव्यंविचारितव्यमेव किमकार्यंदुरात्मनामितिन्यायेनैतेराज्यलोभेनकुलक्षयंमित्रद्रोहंच कुर्वंतियथातथावयंकर्तुंनशक्नुमइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मुमुक्षोर्विदुषोयष्टव्यदेवतापरिशीलनमेवकर्तव्यमितिसूचयितुमर्जुनस्यसैनिकपरिशीलनप्रकारमाह द्वाभ्यां तत्रेति अथभगवदुक्तेरनंतरं पार्थःपृथाकुंतीतदपत्यंपार्थोर्जुनोयत्ररथःस्थापितस्तत्रस्थित्वा सेनयोरुभयोरपिस्थितान्पितॄन्पितृव्यान्सखीन्सवयस्काः सखायस्तान्श्वशुरान् सुहृदोमित्राणिचैवंसर्वानपिस्वीयानेवापश्यत् नतुतदतिरिक्तानित्यर्थः एवंतान्दृष्टवतोर्जुनस्यतद्दर्शनकार्यमाह तानिति सदर्शनंकर्मणिप्रवृत्तःकौंतेयःकुंत्याअपत्यंकौंतेयोर्जुनः बंधून्बंधुत्वधर्मविशिष्टानेवतानवस्थितान् युद्धसन्नद्धान्सर्वान्समीक्ष्यग्रीवामुन्नम्यसम्यग्दृष्ट्वेतिद्वयोरर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ कृपयेति तेषुपरयाकृपयाविष्टोभूत्वाविषीदन्निदंवक्ष्यमाणलक्षणंवचनमब्रवीत् तस्माच्चदेवाबहुधासंप्रसूताइति मुखादिंद्र

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थःपितॄनथपितामहान् ॥ आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ २६ ॥ श्वशुरान्सुहृदश्चैवसेनयोरुभयोरपि ॥ तान्समीक्ष्यसकौंतेयःसर्वान्बंधूनवस्थितान् ॥ २७ ॥ कृपयापरयाविष्टोविषीदन्निदमब्रवीत् ॥ दृष्ट्वेमंस्वजनंकृष्णयुयुत्सुंसमुपस्थितम् ॥ २८ ॥ सीदंतिममगात्राणिमुखंचपरिशुष्यति ॥ वेपथुश्चशरीरेमेरोमहर्षश्चजायते ॥ २९ ॥

श्चाग्निश्चेत्यादिश्रुतिभ्यो देवतानांजनिश्रवणाज्जनिमतांतेषामनित्यत्वमागंतुकैश्वर्यत्वंसंसारित्वंफलदानेनबंधकत्वंचविज्ञाय मुमुक्षुणानित्यसुखार्थिना तद्यजने किमनेनदुःखांतेनकर्मणेतिपरितापःकर्तव्यइतिसूचयितुमर्जुनस्यस्वकर्तृकबंधुजनवधनिमित्तकपरितापप्रकारमाहाध्यायसमाप्तेः दृष्ट्वेति युयुत्सुं सेनांसन्नह्ययुयुत्सयासमुपस्थितमिमंपुरःस्थं स्वजनंपितृपुत्रादिकंदृष्ट्वामदीयाइतिज्ञात्वा ॥२८॥ सीदंतीति हंतुंममगात्राणिकरचरणादयःसीदंति शिथिलायंते मुखंचपरिशुष्यतिशुष्कीभवति शरीरेवेपथुःकंपोरोमहर्षोभयसंतापाभ्यांरोमोद्गमश्चजायते॥२९॥

गांडीवमिति हस्ताद्गांडीवंधनुःस्रंसतेगलति त्वक्कर्मचपरितापेनदह्यते मेमनोपिचभ्रमतिपरवशंगच्छति अतएवरथेस्थातुंचनशक्नोमि ॥३०॥ निमित्तानीति युद्धप्रवृत्तेरनर्थत्वसूचकानिविपरीतान्येवनिमित्तानिचपश्यामिनत्वनुकूलानि हेकेशव इदानीमेवमस्तुतथापिपश्चात्तुश्रेयोभविष्यतीत्यतआह नचेति इमंपितृपितामहादिकंस्वजनमाहवेयुद्धेहत्वाअनुपश्चाद्युद्धानंतरभाविनकिमपिश्रेयश्चपश्यामि एतेषांवधेननकमपिपुरुषार्थमेष्यंतंविजानइत्यर्थः ॥३१॥ अस्त्येवैतेषांवधेनजयादिलक्षणंश्रेयइत्यतआह नकांक्षइति स्वजनहिंसयाप्राप्तोयोजयस्तमहंनकांक्षे तेनप्राप्तंराज्यंचतन्मूलकानिविषयसुखान्यपिनाहंकांक्षइत्यर्थः एतेनाधर्मप्राप्तमैहिकसुखमस्माकंमास्त्वित्युक्तंभवति एतैर्यथाराज्याद्यपेक्षयायुध्यते

गांडीवंस्रंसतेहस्तात्त्वक्चैवपरिदह्यते ॥ नचशक्नोम्यवस्थातुंभ्रमतीवचमेमनः ॥ ३० ॥ निमित्तानिचपश्यामिविपरीतानिकेशव ॥ नचश्रेयोनुपश्यामिहत्वास्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥ नकांक्षेविजयंकृष्णनचराज्यंसुखानिच ॥ किंनोराज्येनगोविंदकिंभोगैर्जीवितेनवा ॥ ३२ ॥ येषामर्थेकांक्षितंनोराज्यंभोगाःसुखानिच ॥ तइमेऽवस्थितायुद्धेप्राणांस्त्यक्त्वाधनानिच ॥ ३३ ॥

तथाभवद्भिरपियुध्यतामित्यतआह किमिति धर्माधर्मविवेकवतांनोस्माकंस्वजनहिंसयाप्राप्तेनराज्येनकिंफलं तन्मूलकैर्भोगैर्वाकिं तदर्थकेन जीवितेनवाकिं अधर्ममूलकंदोषावहमेतत्सर्वंसतांनाशास्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ अप्यकार्यशतंकृत्वाभर्तव्यामनुरब्रवीदितिवचनात्पित्रादिभरणार्थंकृतोप्यधर्मोनदोषायेत्यतआह येषामिति अकार्यशतेनापिपोषणीयानांयेषांपितृपुत्रादीनामर्थेनिमित्ते राज्यंभोगाःसुखानिचकांक्षितंनोस्माभिःकांक्षितानिभवंतिनइतितृतीयार्थेषष्ठी तएवपित्रादय इमेप्राणान्धनानिचत्यक्त्वा युद्धेयुद्धनिमित्तमवस्थिताः जीविताशांत्यक्त्वायुद्धेमर्तुमागत्यतिष्ठंतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तद्यथेहकर्मचितोलोकःक्षीयते सस्यमिवमर्त्यःपच्यतेसस्यमिवाजायतेपुनः अष्टादशोक्तमवरंयेषुकर्म एतच्छ्रेयोयेभिनंदंतिमूढाजरामृत्युंतेपुनरेवापियंति श्वोभावामर्त्यस्ययदंतकैतत् पराचःकामाननुयंतिबालाइति कर्मणापितृलोको विद्ययादेवलोकइति अंधंतमःप्रविशंतियेऽविद्यामुपासते ततोभूयइवतेतमोयउविद्यायाᳬरताइत्यादिश्रुतिभिः जातस्यहिध्रुवोमृत्युर्ध्रुवंजन्ममृतस्यच मोघाशामोघकर्माणः क्षीणेपुण्येमर्त्यलोकंविशंति इत्यादिस्मृतिभिश्च जन्यत्वदृश्यत्वादियुक्तिभिश्चापि पंडितस्यमोक्षैककामिनः स्वेनयष्टव्यदेवानां तदुद्देशेनक्रियमाणकर्मणांतत्फलानांचविचारः सम्यक्कर्तव्यइतिसूचयितुमर्जुनस्यपरमार्थिनः कर्तव्यंयोद्धव्यंयोद्धॄणांयुद्धक्रियायास्तत्फलस्यचविचारंतदुदितवैराग्यं

अथव्यवस्थितान्दृष्ट्वाधार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ॥ प्रवृत्तेशस्त्रसंपातेधनुरुद्यम्यपांडवः ॥ २० ॥ हृषीकेशंतदावाक्यमिदमाहमहीपते ॥ अर्जुनउवाच ॥ सेनयोरुभयोर्मध्येरथंस्थापयमेऽच्युत ॥२१॥ यावदेतान्निरीक्षेऽहंयोद्धुकामानवस्थितान् ॥ कैर्मयासहयोद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

चप्रतिपादयितुमिदंप्रकरणमारभ्यते अथेति अथोभयसेनयोःयुद्धसन्नाहसमनंतरं पंडोरपत्यंपांडवः कपिध्वजोर्जुनःव्यवस्थितान्युद्धायसमुपस्थितान्धार्तराष्ट्रान्दृष्ट्वास्वयमपिधनुरुद्यम्य शस्त्राणांसंपातेप्रयोगकालेप्राप्ते ॥२०॥ हृषीकेशमिति तदाहृषीकेशमिदंवक्ष्यमाणंवाक्यमाह सेनयोरिति योद्धुकामान्युयुत्सून् अतएवावस्थितान्सेनांसन्नह्ययुद्धायोद्युक्तानेतान्योधान्सर्वान् यावत्यावतिदेशेस्थित्वाऽहंनिरीक्षेसम्यक्पश्यामि हेअच्युत तावंतंदेशंमेरथंनीत्वासेनयोरुभयोर्मध्येस्थापय किमिहसेनांद्रष्टुमागतोसिवात्वमित्यतआह कैरिति अस्मिन्रणसमुद्यमे युद्धव्यापारेकैःसहमयायोद्धव्यंयुद्धंकर्तव्यंभवतीतिद्वयोरर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥

दित्यर्थः ॥ १३ ॥ एवंदुर्योधनसेनापति

योत्स्यमानानिति दुर्बुद्धेरधर्मनिष्ठस्यधार्तराष्ट्रस्यधृतराष्ट्रापत्यस्यदुर्योधनस्य युद्धेप्रियचिकीर्षवः युद्धेनेष्टमर्थंसंपादयितुकामाःसंतोऽत्रकुरुक्षेत्रेयेवाएतेसमागतास्तान्योत्स्यमानान्सर्वानहमवेक्ष्ये नामरूपंकुलंचसंबंधंयथाज्ञास्येतथारथंस्थापयेत्यर्थः ॥२३॥ एवमिति गुडाकेशः अंगुष्ठतर्जनीयोगोगुडानाम्नीतुमुद्रिकेतिवचनादंगुष्ठतर्जनीयोगोगुडेत्युच्यते तत्परिमाणाअग्रकेशायस्यसगुडाकेशः यद्वा गुडोगोलेक्षुपाकयोरित्यभिधानाद्गुडोगोलः ब्रह्मांडगोलस्तंतप्रायःपिंडमग्निरिवांतर्बहिश्चाकतिव्याप्नोतीतिगुडाकःशिवः विश्वस्यैकंपरिवेष्टितारंज्ञात्वाशिवमितिश्रुतेः यद्वा गुडवन्मधुरःसन्भक्तानकतिप्राप्नोतीतिगुडाकः शिवः स्वादुष्किलायंमधुमानुतायमितिश्रुतेः सशिवईशोयस्यसगुडाकेशोर्जुनस्तेनहृषीके

योत्स्यमानानवेक्ष्येऽहंयएतेऽत्रसमागताः॥धार्तराष्ट्रस्यदुर्बुद्धेर्युद्धेप्रियचिकीर्षवः॥२३॥संजयउवाच ॥ एवमुक्तोहृषीकेशोगुडाकेशेनभारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्येस्थापयित्वारथोत्तमम् ॥२४॥ भीष्मद्रोणप्रमुखतःसर्वेषांचमहीक्षिताम् ॥ उवाचपार्थपश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ २५ ॥

शःहृषीकाणामिंद्रियाणामीशोहृषीकेशःश्रीकृष्णएवमुक्तःसन् रथोत्तमंरथिकसारथिभ्यामश्वविशेषैर्ध्वजप्रभावेनचोत्कृष्टत्वेनतद्रथस्योत्तमत्वं तंरथोत्तमंसेनयोरुभयोर्मध्येस्थापयित्वा ॥ २४ ॥ भीष्मेति भीष्मद्रोणप्रमुखतः षष्ठीबहुवचनांतस्तसिः भीष्मद्रोणौप्रमुखमादिर्येषांतेभीष्मद्रोणप्रमुखाःमहीक्षितः छत्रिन्यायेनात्रभीष्मस्यैवमहीक्षित्त्वं तेषांभीष्मद्रोणप्रमुखानांमहीक्षिताभूभुजांसर्वेषांशृण्वतामितिशेषः हेपार्थसमवेतान्समवायंप्राप्तानेतान्कुरून्पश्येत्युवाच ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तथैवास्तुनामकिमिदानींकर्तव्यमित्यतआह अयनेष्विति हियस्माद्भीष्माधीनोममजयस्तस्माद्भवंतोयोद्धारएवनिरुक्ताःसर्वे अयनेषुचक्रादिव्यूहमार्गेषु यथाभागंविभक्तंस्वंस्वंस्थानंयथातथास्थिताःसंतो भीष्ममेवाभिरक्षंतु सेनामुखेयुद्ध्यंतंभीष्ममभितोरक्षंतु भीष्मस्यपरेभ्यउपद्रवोयथानस्यात्तथापरिवेष्ट्यरक्षणंकुर्वंतःसंतएवयूयंयुद्धंकुरुतेत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवमुक्तवतिराज्ञिकिमभवदितिधृतराष्ट्रप्रश्नेसंजयआह तस्येतिप्रतापवान्कुरुवृद्धः पितामहोभीष्मः तथैवजयंसंपादयिष्यामीतिसूचयन्निव तस्यदुर्योधनस्यहर्षंसंपादयन् सिंहनादंविनद्यकृत्वास्वमुच्चैरुदा

अयनेषुचसर्वेषुयथाभागमवस्थिताः ॥ भीष्ममेवाभिरक्षंतुभवंतःसर्वएवहि ॥ ११ ॥ तस्यसंजनयन्हर्षंकुरुवृद्धःपितामहः ॥ सिंहनादंविनद्योच्चैःशंखंदध्मौप्रतापवान् ॥ १२ ॥ ततःशंखाश्चभेर्यश्चपणवानकगोमुखाः ॥ सहसैवाभ्यहन्यंतसशब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥ ततःश्वेतैर्हयैर्युक्तेमहतिस्यंदनेस्थितौ ॥ माधवःपांडवश्चैवदिव्यौशंखौप्रदध्मतुः ॥ १४ ॥ ॥ ॥

त्तंशंखंदध्मौपूरयामास ॥ १२ ॥ ततइति ततःभीष्मशंखनिनादेनोत्पन्नरणोत्साहैर्द्रोणादिसर्वसैनिकैः स्वस्वशंखाश्चसेनाचरैर्भेर्यश्च पणवानकगोमुखाःपणवाद्यावाद्यविशेषाश्च सहसातित्वरयैवअभ्यहन्यंत शंखभेर्यादिहननसमुत्पन्नोयःशब्दोध्वनिः सतुमुलःसंकीर्णःसन्महानभूदित्यर्थः ॥ १३ ॥ एवंदुर्योधनसेनाप्रवृत्तिमुक्त्वापांडवसेनाप्रवृत्तिमाह ततइति ततोभीष्मादिशंखोद्घोषानंतरमेव श्वेतैर्हयैर्युक्तेमहतिपूज्येस्यंदनेरथेस्थितौमाधवःपांडवोर्जुनश्चदिविभवौदिव्यौशंखौप्रदध्मतुः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उक्तमेवावस्पष्टयति पांचजन्यमिति पंचजनादुत्पन्नंपांचजन्यंहृषीकेशोदध्मौ देवैर्दत्तंदेवदत्तंशंखंधनंजयोदध्मौ लोकभयंकराणिकर्माण्यस्य ति भीमकर्मा वृकवदुदरंयस्यसवृकोदरो भीमःपौंड्रंनाममहाशंखंदध्मौ ॥१५॥ अनंतविजयमिति राजायुधिस्थिरत्वाद्युधिष्ठिरोधर्मपुत्रः अनंत विजयंअनंतोनाशरहितोविजयोयस्मात्तमनंतविजयंनामशंखंदध्मौ सुघोषमणिपुष्पकनामानौशंखौनकुलःसहदेवश्चदध्मतुरितिशेषः॥१६॥ किंच काश्यइति परमोमहानिष्वासोयस्यसकाश्यः काशीपतिश्च शिखंडंश्मश्रुशून्यतेत्यभिधानात्तदस्यास्तीतिशिखंडीपांचालः महारथोधृष्ट द्युम्नःधृष्टंपरधर्षकंद्युम्नंबलंयस्य सधृष्टद्युम्नःसेनापतिः विराटश्चनपराजितोरिपुभिरपराजितः सत्यकस्यापत्यंपुमान्सात्यकिः ॥१७॥ द्रुपदइति

पांचजन्यंहृषीकेशोदेवदत्तंधनंजयः ॥ पौंड्रंदध्मौमहाशंखंभीमकर्मावृकोदरः ॥ १५ ॥ अनंत विजयंराजाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ नकुलःसहदेवश्चसुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥ काश्यश्चपरमे ष्वासःशिखंडीचमहारथः ॥ धृष्टद्युम्नोविराटश्चसात्यकिश्चापराजितः ॥ १७॥ द्रुपदोद्रौपदेया श्चसर्वशःपृथिवीपते ॥ सौभद्रश्चमहाबाहुःशंखान्दध्मुःपृथक्पृथक् ॥ १८ ॥ सघोषोधार्तराष्ट्रा णांहृदयानिव्यदारयत् ॥ नभश्चपृथिवींचैवतुमुलोव्यनुनादयन् ॥ १९ ॥ ॥ ॥

द्रुपदोद्रौपदेयाश्चमहाबाहुराजानुबाहुः सौभद्रश्चनिरुक्तायोधाः । सर्वशःपृथक्पृथक्शंखान्दध्मुः प्रत्येकंपूरयामासुरित्यर्थः ॥ १८ ॥ किंच स इति पांचजन्यदेवदत्तपौंड्रादिमहाशंखेभ्यः समुत्पन्नोयोघोषोमहाध्वनिः ससर्वशंखनिनादैस्तुमुलःसंकीर्णोभूत्वा नभआकाशंचकाराद्दिशः सर्वाः पृथिवींचकारात्पर्वतबिलानिव्यनुनादयन् स्वस्वनादानुरूपंप्रतिध्वनयन् तद्ध्वनिनासंभूयस्वयंधार्तराष्ट्राणां अत्रसंबंधार्थोणप्रत्ययः धृतरा ष्ट्रस्य पुत्राः पौत्राः सैनिकाश्चसर्वेधार्तराष्ट्राः तेषांहृदयानिहृदयस्थकालखंडान्व्यदारयद्विदलितवान् तेननादेनभग्नहृदयाजाताइत्यर्थः॥१९॥

योद्धृतेजोबलपौरुषसन्नाहमेवप्रकटयति त्रिभिः अत्रेति अत्रपांडवसेनायांयेयोद्धारस्तेसर्वेशूराः विक्रांतानपिशृणंतीतिशूराः महेष्वासाः इष वोस्यंतेक्षिप्यंतेएभिरितीष्वासाः कोदंडाः महांतोयेषांतेमहेष्वासा युधिभीमार्जुनसमाः बलेनपराक्रमेणचभीमार्जुनाभ्यांसमाःसर्वेतुल्याइत्य र्थः । केतेइत्याकांक्षायांतानेवनाम्नानिर्दिशति युयुधानइत्यादिना अतिशयेनयुद्ध्यतीतियुयुधानःसात्यकिः शत्रून्विशेषेणरटयतीतिविराटः द्रुर्वृक्षः पदंध्वजेचिह्नंयस्यसद्रुपदो महारथः एकोदशसहस्राणियोधयेद्यस्तुधन्विनां । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्चमहारथइतिस्मृत इतिवचनात्द्रुपदो महारथः ॥ ४ ॥ धृष्टकेतुरिति धृष्टः परभयंकरः केतुरस्येति धृष्टकेतुः राजविशेषः चिकितानस्यापत्यंचेकितानोवीर्यवान्राजविशेषः युद्धेपुरू

अत्रशूरामहेष्वासाभीमार्जुनसमायुधि ॥ युयुधानोविराटश्चद्रुपदश्चमहारथः ॥ ४ ॥ धृष्टकेतु श्चेकितानःकाशिराजश्चवीर्यवान् ॥ पुरुजित्कुंतिभोजश्चशैब्यश्चनरपुंगवः ॥ ५ ॥ युधामन्युश्च विक्रांतउत्तमौजाश्चवीर्यवान् ॥ सौभद्रोद्रौपदेयाश्चसर्वएवंमहारथाः ॥ ६ ॥ ॥ ॥

न्बहून्जयतीतिपुरुजित्कुंतिभोजःकुंतीपिता शिबेर्गोत्रापत्यंशैब्योराजविशेषःसएवनरपुंगवः ॥ ५ ॥ युधामन्युरिति युधायांयुद्धेमन्युः कोपवेगोयस्यसयुधामन्युः पांचालः उत्तममोजोबलंयस्यसउत्तमौजाः पांचालः वीर्यवान् सौभद्रःसुभद्रापुत्रः तेजोबलविक्रांतानपि शत्रून्विविधमीरयतिपलाययतीतिवीरस्तस्यकर्मवीर्यंतदस्यास्तीतिवीर्यवान् द्रौपद्याःपुत्राद्रौपदेयाःप्रतिविंध्यादयश्चोक्ताःसर्वेमहारथाः आ त्मानंसारथिंचाश्वान्रक्षन्नक्षतमायुधैः । योयुध्यत्ययुतैर्वीरःसमहारथउच्यते इत्युक्तलक्षणलक्षितत्वात्सर्वेषांमहारथत्वंसिद्धं ॥ ६ ॥ ॥

एवंपांडवसेनानेतृन्निर्दिश्याथस्वसेनानेतृन्निर्देष्टुमिदमाह अस्माकंत्विति अस्माकंयेतुविशिष्टा विद्याबलपौरुषपराक्रमकुलशीलादिभिः प्रसिद्धाः सैन्यस्यनायका नेतारस्तान्तेसंज्ञार्थं ममपरमाप्तत्वेनपरिज्ञानार्थंब्रवीमि त्वंनिबोधबुद्ध्यस्वद्विजोत्तम ॥ ७ ॥ केतेइत्यतआह द्वाभ्यां भवानिति भवान्भीष्मःकर्णः कृपःकृपाचार्यः समितिंवीराणामपियुद्धक्रियांजयतीतिसमितिंजयोयुद्धेदुर्जयोऽश्वत्थामा विकर्णश्चसौमदत्तिः सोमदत्तस्यापत्यंभूरिश्रवाः ॥ ८ ॥ अन्यइति अन्येअवशिष्टाबाह्लीकभगदत्तादयश्चबहवः शूराः शौर्यशालिनः नानाशस्त्रप्रहरणाः नानाविधानिशस्त्राणिशूलचक्रगदाखड्गपरिघादीनिप्रहरणसाधनानियेषांतेनानाशस्त्रप्रहरणास्ततएवयुद्धविशारदाः सकलयुद्धेषुनिपुणाश्चेति सर्वे

अस्माकंतुविशिष्टायेतान्निबोधद्विजोत्तम ॥ नायकाममसैन्यस्यसंज्ञार्थंतान्ब्रवीमिते ॥ ७ ॥ भवान्भीष्मश्चकर्णश्चकृपश्चसमितिंजयः ॥ अश्वत्थामाविकर्णश्चसौमदत्तिस्तथैवच ॥ ८ ॥ अन्येचबहवःशूरामदर्थेत्यक्तजीविताः ॥ नानाशस्त्रप्रहरणाःसर्वेयुद्धविशारदाः ॥ ९ ॥ अपर्याप्तंतदस्माकंबलंभीष्माभिरक्षितं ॥ पर्याप्तंत्विदमेतेषांबलंभीमाभिरक्षितं ॥ १० ॥

मदर्थेमद्विजयसिद्ध्यैत्यक्तजीविताः प्राणत्यागेनापिजयंसंपादयिष्यामइतिनिश्चयेनतिष्ठंतीत्यर्थः ॥९॥ किंच अपर्याप्तमिति अपर्याप्तं युद्धायदनलमस्माकंनिरुक्तेभ्यो भिन्नं तद्भीष्माभिरक्षितं भीष्मेणाभितः शरीरवाक्शस्त्रास्त्रबलेनरक्षितंसत् ममजयसंपादनायपर्याप्तमेवभवति महापुरुषाश्रयबलात् तेषांपांडवानांतु इदंपुरोदृश्यमानंबलंपर्याप्तमपि भीमेनाभिरक्षितंसदपर्याप्तमेवभवति हीनपुरुषाश्रयादितिभावः इतोन्यथाव्याख्यानेसंधिःप्रसज्यते तददर्शनादेवमेवयुक्तमितिभाति ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीसरस्वत्यैनमः ॥ श्रीदक्षिणामूर्तिगुरवेनमः ॥ ॐसत्यंज्ञानमनंतंयन्निष्कलंनिष्क्रियंपरं ॥ अद्वितीयंनिर्विशेषंब्रह्मतत्समुपास्महे ॥ १ ॥ अधस्तान्मानवंदिव्यमुपरिष्टाद्गजाकृति ॥ परस्तात्तमसस्तेजःपुरस्तादस्तुनःसदा ॥ २ ॥ पंचाशद्वर्णरूपेणययाव्याप्तमिदंजगत् ॥ शब्दब्रह्ममयींवाणींभजेतांपरदेवतां ॥ ३ ॥ असंस्पृश्यैवप्रकृतिंविकृतिंचगुणैःसह ॥ यःसदाभातिमेंतस्थस्तंसेवेकृष्णमीश्वरं ॥ ४ ॥ सनंदनंश्रीसनकंसनातनंसनत्कुमारंचसनत्सुजातं ॥ श्रीवामदेवंचशुकंमहांतंनमामिभक्त्यानिजबोधसिद्ध्यै ॥ ५ ॥ भक्त्याश्रीशंकराचार्यंतच्छास्त्रंसद्गुरुंमुहुः ॥ नमामिशिरसानित्यंसम्यग्ज्ञानोपपत्तये ॥ ६ ॥ भक्त्याप्रणम्यस्वगुरुमानंदात्मसरस्वतीं ॥ क्रियतेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यबोधिनी ॥ ७ ॥ इह खलु भगवानमिततपोबलतेजःशक्तिसंपन्नः सर्वविद्यानिधिः सर्वज्ञचूडामणिः साक्षादपरः श्रीमन्नारायणः श्रीकृष्णद्वैपायनः परमकारुणिकाग्रगण्यः स्वयमतिकृपया भविष्यद्विद्वज्जनानामनतिप्रज्ञामाज्ञाय वर्णाश्रमिणांसकलपुरुषार्थसिद्धये तत्सिद्धिसाधनप्रकाशकमनंतवेदराशिं ऋगादिभेदेनचतुर्धाविभज्य एकैकांशाखां पैलवैशंपायनादिशिष्यप्रशिष्योपशिष्यपरंपराद्वारासंवर्धयामास तत्रापि वेदार्थस्य परमसूक्ष्मत्वादतिगूढत्वाद्दुर्विज्ञेयत्वाच्च तदर्थाधिगमाशक्तानांसत्पुरुषाणां धर्मादिसर्वपुरुषार्थसिद्धये भारतंपंचमोवेदइति पंचमवेदत्वेनप्रसिद्धां धर्मादिसर्वपुरुषार्थतत्साधनप्रकाशनपरां भारतीं शतसाहस्रींसंहितां प्रवर्तयांचकार तस्याएतस्याएवसंहितायामध्ये केवलंमुमुक्षूणामनाद्यविद्यातत्कार्यनिवृत्तिद्वाराविदेहकैवल्यफलसिद्धये ब्रह्मात्मैकत्वप्रतिपादनपरां कृष्णार्जुनसंवादरूपामद्वैतामृतवर्षिणींगीतोपनिषन्नाम्नींब्रह्मविद्यां श्लोकानांसप्तशत्यां अंतरेचनक्षत्रमालायाश्चंद्रमंडलमिव स्थापयामास तस्याएतस्याध्ययने तदर्थग्रहणे तच्छ्रुतिजन्यज्ञाने तत्फलावाप्तौचाधिकारी सदसद्विवेक्यधर्मभीरुश्चैहिकामुष्मिकसुखविमुखः शमादिषट्कसंपन्नो मुमुक्षुरेवेतिनिर्धारयितुं ब्रह्मविद्याश्रोतर्यर्जुने सदसद्विवेचनमधर्मभीरुत्वमैहिकामुष्मिकसुखवैमुख्यं शमदमादिसंपत्तिंचप्रदर्शयितुं प्रथमाध्यायआरभ्यते तत्रादौपांडवानांधार्तराष्ट्राणांच युद्धायसन्नद्धानां प्रवृत्तिंश्रोतुकामोधृतराष्ट्रउवाच धर्मक्षेत्रइति धर्मप्रधानत्वाद्धर्मप्रदत्वाद्वाधर्मक्षयात्त्रायतइतिवाधर्मक्षेत्रं

तस्मिन्धर्मक्षेत्रे वासमात्रेणधर्मतत्फलप्रदेकुरुक्षेत्रे युयुत्सवो युद्धंचिकीर्षवोऽतएवसमवेताः समवायंप्राप्ताःसन्नद्धाः मामकाः दुर्योधनादयःपांडवाश्च किमकुर्वतकिंकार्यंकृतवंतः संजयतद्ब्रूहीत्यर्थः। नन्वत्रयुयुत्सवइतिविशेषणबलेन समवेतानांतेषांकर्तव्यंकार्ययुद्धमेवेति युद्धस्यैवकर्तव्यत्वेप्रतीयमाने कथंयुद्धंप्रवृत्तमितिप्रश्नमुत्सृज्य किमकुर्वतसंजयेतिधृतराष्ट्रप्रश्नोऽनुपपन्नइतिनशंकनीयं धर्मक्षेत्रइत्युक्तत्वात्तत्क्षेत्रमहिम्नास्वयमेवधर्मपरोभूत्वादुर्योधनस्तत्पित्र्यंधर्म्यमर्धराज्यंतेषांदत्तवान्वा उततस्यैवमहिम्नाप्रवृद्धधर्मासन्धर्मपुत्रः स्वजनवधोनरकायेतिनरकभयाद्युद्धादुपरतोवा सर्वेयुद्धमेवकृतवंतोवा यत्तत्रप्रवृत्तंतद्वदेत्युपपन्नतरःप्रश्नइत्यर्थः ॥ १ ॥ पक्षस्तृतीयएवसिद्धइति संजयउवाच दृष्ट्वातुपांडवा

॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ धर्मक्षेत्रेकुरुक्षेत्रेसमवेतायुयुत्सवः ॥ मामकाःपांडवाश्चैवकिमकुर्वतसंजय ॥ १ ॥
॥ संजयउवाच ॥ दृष्ट्वातुपांडवानीकंव्यूढंदुर्योधनस्तदा ॥ आचार्यमुपसंगम्यराजावचनमब्रवीत्
॥ २ ॥ पश्यैतांपांडुपुत्राणामाचार्यमहतींचमूं ॥ व्यूढांद्रुपदपुत्रेणतवशिष्येणधीमता ॥ ३ ॥

नीकमिति राजादुर्योधनस्तदायुद्धसन्नाहकाले व्यूढंव्यूहाकारतामापन्नंपांडवानामनीकंबलंदृष्ट्वा धनुर्विद्याचार्यं द्रोणमुपसंगम्य पांडवबलोत्कर्षवर्णनेनस्वबलस्यशौर्यबलपौरुषोत्साहोद्रेकंसंपादयितुमिच्छयेदंवचनमब्रवीत् ॥२॥ उवाचमधुसूदनइत्यत्र श्रीभगवानुवाचेतियथा तथात्रापिदुर्योधनउवाचेतिनिवेशनीयं परंतथापाठोनदृश्यते तत् प्रामादिकं पश्यैतामिति हेआचार्य धीमतासूक्ष्मबुद्धिनातवशिष्येणेतिगूढाभिसंधीदंवचनं द्रुपदपुत्रेणधृष्टद्युम्नेनव्यूढांशकटपद्माद्याकारेणसंभावितामतएवमहतींद्रष्टॄणांस्तोत्रार्हांपांडुपुत्राणांचमूंसेनामेतामदूरवर्तिनींपश्ययोद्धृतेजोबलपौरुषसन्नाहसमुज्जृंभितांविलोकयेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

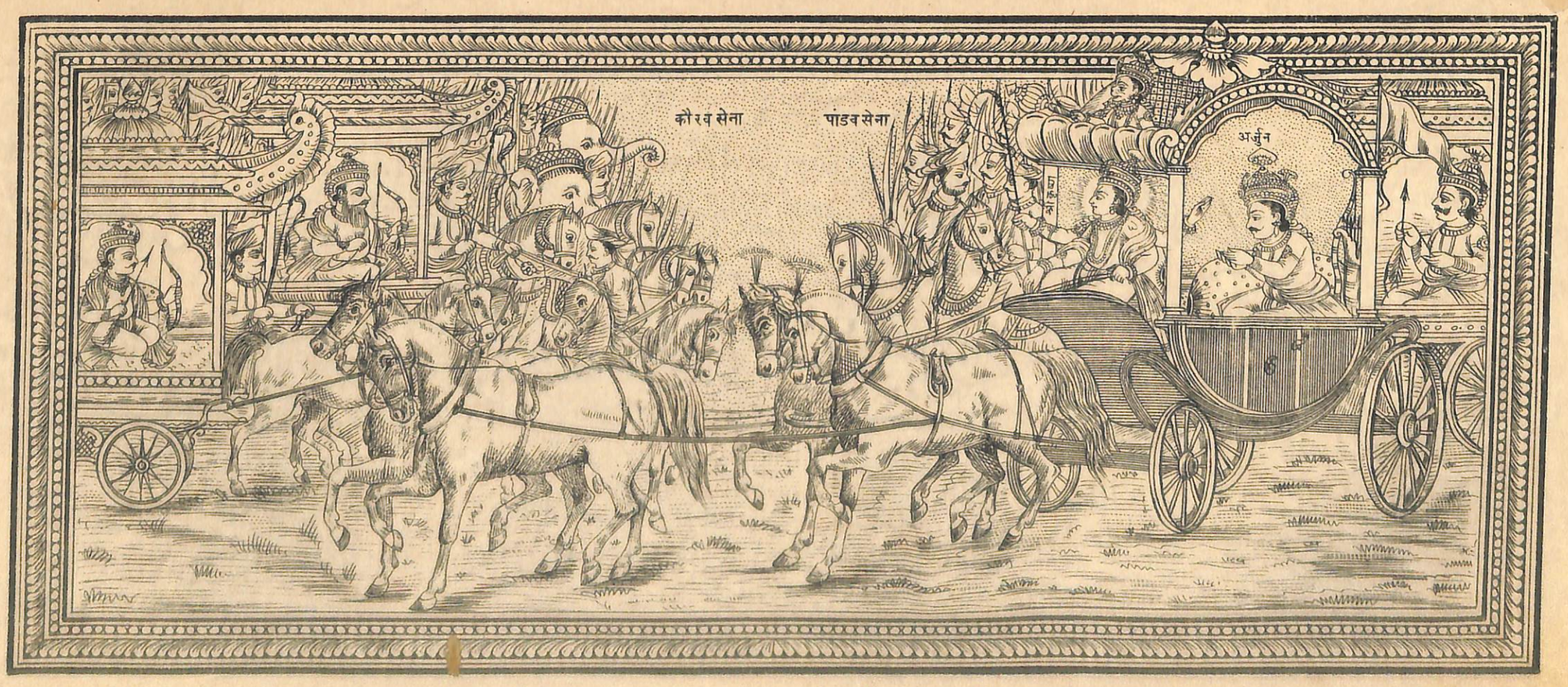

भाजः संबभूवुरित्येतद्विषये सर्वेपि प्रायो वयमनभिज्ञाः स्मः किमतःपरं खेदास्पदमस्ति ॥ तथापि श्रीविद्यारण्याः शालिवाहनशाकस्याऽग्नींदुमिते शते संजातास्ते च श्रीमच्छंकराचार्यशिष्यपरंपरायां दशमपुरुषा आसन्नित्येकस्माद्ग्रंथादुपलभ्यते ततस्तद्गुरूणां श्रीशंकरानंदयतीनामप्यवस्थितिकालो यथाकथंचित् परिज्ञातुं शक्यते तदपि यत्किंचित्संतोषमापादयत्येव । अस्मिंश्च विषये अस्मद्देशीयविदुषां तादृशमहात्मजनजन्मचरित्रलेखनप्रमाद एव महांतमुपालंभमर्हति । अलमनयातीतचिंतया बहूनि निदर्शनानि निवेदयंत्येव तेषामप्रतिमविद्वत्त्वं महात्मतमत्वं च । एतैश्च श्रीशंकरानंदैर्जनानां सुखबोधाय शांकरानंदीत्यपरपर्याया तात्पर्यबोधिन्याख्या श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्या प्रणीताऽस्ति । सा च संपूर्णज्ञानवैराग्यादिनिर्णयवत्त्वेन सरलत्वेन मनोहरत्वेन च बहुजनोपकारक्षमाप्यद्यावधि मुद्रणाभावादस्मद्देशीयविदुषां निसर्गसिद्धात् प्रायः परेभ्यः पुस्तकार्पणाऽप्रणयित्वात् प्राप्तेऽपि पुस्तके लिखनलेखनाऽशक्तत्वाच्चातिविरलप्रचाराऽतिदुर्लभा च संबभूव । तद्वीक्ष्य नेयं सहृदयहृदयाह्लादिनी कष्टामिमां दशामुपगंतुमुचितेतिविचार्य सुदामपुरवासा वेदांतविद्यानिवासा व्यासावटंकाः शांतदांतस्वांतवृत्तयः सौजन्यसौशील्यसारल्यशेवधयः श्रीमज्जीवनरामतनुजन्मानो जयकृष्णसंज्ञा गुरवो मे स्वकीयचरणसरोजदासं मां तन्मुद्रापणायाज्ञापयामासुः । तदाज्ञावशंवदेन च मया परमकृपालूनां तेषामेवैकं पुस्तकं द्वितीयं च तेषामेव महता प्रयत्नेनाविमुक्तपुर्याः संपादितं । एवंप्राप्तैतत्पुस्तकद्वयेन च मयाऽखिलापि शिलाक्षरैरियं मुद्रापिता । एतस्याः परिशोधने च सदा वेदांतसुधासरःसेवनशांततृष्णैरपि प्रतिदिनं तादृशप्रबंधप्रकाशनप्रबद्धतृष्णैर्गुरुवरैर्जयकृष्णैर्नवीनपुरनिवासिभिरतिहृद्यविद्यैर्गोविंदभट्टतनूजन्मभिः कालिदासशास्त्रिभिश्च महान् श्रमः स्वीकृतोऽस्ति तत्तेषां गुरुवराणां शास्त्रिणां चोपकारं नायं जनः कदाचिदपि विस्मरिष्यति एतद्ग्रंथाऽवलोकने च सकलवेदांतशास्त्रप्रणयिविद्वज्जनचरणदासोऽयं स्मर्तव्य इति मोदज्ञातेस्त्रिविक्रमतनूजस्य नारायणाख्यस्य सप्रणामसहस्रार्पणा विज्ञप्तिः ॥ इति प्रथमावृत्तिप्रस्तावना ॥ ॥

विशेषसूचनम्.

एतत्पुस्तकं पूर्वं नारायणजी त्रिकमजी महादेव गोपाळशास्त्री अमरापुरकर इत्येताभ्यां मया चेति त्रिभिर्मुद्रितमासीत् । समाप्तानि च संप्रति तदानींतनसमयांकितानि पुस्तकानि । पूर्वमुद्रणकाले मत्सन्नियोगशिष्टयोरुभयोस्तु भ्रमिमत्कालचक्रवेगाकलितत्वेन नाममात्रावशिष्टत्वाद्दूयमानांतःकरणेनापि मया लोकेष्वस्य पुस्तकस्यातीवावश्यकत्वादस्य तृतीयं संस्करणमकारि । एतस्यामप्यावृत्तावुदारा विद्वांसः स्वाश्रयदानेन स्वौदार्यं प्रकटयंत्विति तेषु मदीया विज्ञप्तयः

जावजी दादाजी,

निर्णयसागराख्यमुद्रालयाधिपतिः.

प्रथमावृत्तिप्रस्तावना.

श्रीगणेशायनमः ॥ अयि वसुंधरावलयविभूषणायमानसद्गुणा विद्वन्मणयः । सुप्रसिद्धमेवेदं यत्सनातनकालत एवाऽस्मदीयधर्मग्रंथैः प्रबलप्रमाणार्पणपूर्वकमात्यंतिकनिःश्रेयसाधिगममूलत्वेन निरूप्यमाणोऽप्यद्वैतसिद्धांत इदानींतनसमयादेकोनत्रिंशदधिकपंचविंशतिशतसमाभ्यः प्रागुत्पन्नेन शाक्यमुन्यपरनाम्ना गौतमबुद्धेन प्रवर्तितस्याऽथ च तत्र बहूनां धरापतीनां प्रवेशादतिमहदुज्जृंभणमाप्तस्य बौद्धमतस्य तच्छाखांतरीभूतस्य जैनमतस्य च प्रसरणेनातितनिमानमवाप्य रोगार्तदशामन्वभूत् सच मलबारेतिप्रसिद्धकेरलदेशांतर्गतकालपीग्रामेजनिमवाप्तवद्भिः श्रीशंकराचार्यैः (एषां जन्मकालनिर्णये विप्रतिपत्तयः संति तथापि शोधकलोकानां बहुमतानुसारेण पंचचत्वारिंशदधिकाष्टशततमे संवदिति प्रसिद्धे वैक्रमार्कवर्षेऽजनिषतेति बुध्यते) पुनररोगभावमापाद्य युवेव संपादितो बौद्धजैनमते च वैदिकप्रमाणप्रबलयुक्तिभिः संचूर्णिते नैतावदेव कृतं किंत्वद्वैतविरुद्धास्तर्कपातंजलादिभागा अपि सप्रमाणाभिः प्रौढाभिश्च रीतिभिर्दुर्बलभावं निन्यिरे अमुष्य सिद्धांतस्य मुख्या विषया इमे संति । जीवब्रह्मणोरैक्यं ब्रह्मण एव सत्यत्वं नामरूपाणां मिथ्यात्वं सर्वदेशकालवस्त्वपरिच्छिन्नसत्ताकत्वमेव सत्त्वं मिथ्यारूपस्य जगत आत्मनि कल्पितत्वं कल्पनाप्यज्ञानेन वस्तुतो ब्रह्मव्यतिरिक्तसत्ताकं जगन्नास्त्येवेति च । इमे च विषया यद्यप्यपक्वविचाराणां मनसि न यथावन्निवेष्टारः प्रत्युताऽकर्णनसमय एव तेषामभिप्राया ननेकविधशंकासमूहैः प्रतिकूलयितार एव संति तथापि यथार्थं तत्त्वावबोधगोचरा भवंति । येषां विचारशक्तिर्विद्यानां महति प्रदेशे चंक्रमणेन तत्तद्विषयाणां तलस्पर्शेन च नैर्मल्यमाप्ता ते सर्वे तत्त्वज्ञानिनो न केवलमेतद्देशीयाः किंतु यूरोपवर्षीया अप्येतान् विषयान्

गंभीरानुभवेनोररीकुर्वंति । एतेषु विषयेषु ये चित्सुख्यऽद्वैतसिद्धिभेदधिक्कारादयः प्रौढग्रंथा निष्पन्नाः संति तत्रत्याः सर्वा युक्तयो येषां मनस्युपतिष्ठेरंस्तेहि मध्येवेदवचनानां प्रतिभूत्वमनाश्रित्याप्यानुभविकप्रमाणैरेव महतोप्यदुराग्रहान् वादिनस्तूष्णीं भावयितुं स्वमनसि च ब्रह्मानंदमाविर्भावयितुं शक्नुयुः श्रीमच्छंकराचार्यैः प्रथमत उपनिषद्भाष्यब्रह्मसूत्रभाष्यगीताभाष्यात्मकप्रस्थानत्रयोपनिबंधनेन कर्मोपासनादीनि सकलशुभसाधनानि ब्रह्मप्राप्तावुपयुज्यंत इत्यादि व्यवस्थामुपदिश्याऽद्वैतसिद्धांतः सयुक्तिकं सप्रमाणं च दृढतरं स्थापितः । अद्याप्यजीर्णयशःशरीराणां तेषां पवित्रेषु चरित्रेषु न प्रायेण कश्चिदनभिज्ञो जन इति तद्विषय एतावतैव विरम्यते । तेषु च मर्त्याऽमर्त्यकीर्तनीयसत्कीर्तिषु श्रीमदाचार्यचरणेषु स्वल्पेनैव कालेन कैवल्यसाम्राज्यमारूढेषु पुनरपि कलिकालकरालकल्मषस्वांतान् निष्कंटकं निर्भयं निस्तापं च निगमोपदिष्टं सन्मार्गं परित्यज्य सकंटकं सभयं सतापं च मार्गमाश्रितान् सद्बोधनेत्रविहीनान् दीनान्मानवानुद्धर्तुमधमाधमोद्धारैकबद्धपरिकराः समुदयमानदया भगवंतस्त एवाऽवतीर्णाः किमिति लोकानां मनस्याशंकां जनयंतो द्राविडाऽन्वयजाताः श्रीशंकरानंदसंज्ञा यतिशिरोमणयो दक्षिणां दिशं विद्वद्रत्नवतीं चक्रुः । येषां च सकलविद्वज्जनश्लाघनीयं विद्वत्त्वं तद्रचितोपनिषद्दीपिका सूत्रदीपिकाख्या ब्रह्मसूत्रविवृतिः पुराणरत्नं चात्मपुराणं निवेदयंति । प्रबलप्रतापानलप्रणाशितवादिमतारण्याः सद्विद्याशरण्या भगवंतः श्रीविद्यारण्या अपि श्रीशंकरानंदगुरुवरकरुणाऽवलोकात् संपादितसद्विद्या आसन्निति " नमः श्रीशंकरानंदगुरुपादांबुजन्मने ॥ सविलासमहामोहग्राहग्रासैककर्मणे " इति श्रीमद्विद्यारण्यप्रणीतपंचदशीग्रंथप्रारंभमंगले लिखितमतिहृद्यं पद्यं निवेदयति । एतदेव तेषां विद्यातिशयद्योतनाय न न्यूनमस्ति साधनं । परमेतादृशाः सकललोकोपकारका विद्वांसः श्रीशंकरानंदाः कदाऽवतेरुः कुत्र निवासं चक्रुः कानि कानि सुखानि दुःखानि वानुबभूवुः कियद्वयस्काश्च कैवल्य-

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
तामसज्ञानस्यलक्षणं.	१४	२२
सात्विककर्मणोनिरूपणं.	१४	२३
राजसकर्मणोनिरूपणं.	१४	२४
तामसकर्मणोनिरूपणं.	१४	२५
सात्विककर्तुर्निरूपणं.	१४	२६
राजसकर्तुर्निरूपणं.	१४	२७
तामसकर्तुर्निरूपणं.	१४	२८
बुद्ध्यादेस्त्रैविध्यनिरूपणेप्रतिज्ञा.	१४	२९
सत्वबुद्धेर्लक्षणनिरूपणं.	१५	३०
राजसबुद्धेर्लक्षणनिरूपणं.	१५	३१
तामसबुद्धेर्लक्षणनिरूपणं.	१५	३२
सत्वधृतेर्निरूपणं.	१५	३३
राजसधृतेर्निरूपणं.	१५	३४
तामसधृतेर्निरूपणं.	१६	३५
सुखस्यत्रैविध्यनिरूपणेप्रतिज्ञा.	१६	३६
सात्विकसुखस्यनिरूपणं.	१६	३७
राजससुखस्यनिरूपणं.	१७	३८
तामससुखस्यनिरूपणं.	१७	३९
सर्वविश्वंत्रिगुणात्मकमेवेतिनिरूपणं.	१७	४०
ब्राह्मणक्षत्रियादीनांभिन्नानिकर्माणीतिनिरूपणं.	१८	४१
ब्राह्मणकर्मनिरूपणं.	१८	४२
क्षत्रियकर्मनिरूपणं.	१८	४३
वैश्यशूद्रकर्मणोर्निरूपणं.	१९	४४
स्वस्वकर्मणांतःकरणशुद्धिप्रकारनिरूपणंश्लोकद्वयेन.	१९	४५
परधर्मात्स्वधर्मस्यश्रेष्ठत्वनिरूपणं.	२०	४७
स्वधर्मोवश्यमनुष्ठेयइतिनिरूपणं.	२०	४८
ज्ञानलक्षणसंन्यासेनब्रह्मप्राप्तिनिरूपणं.	२१	४९
ज्ञाननिष्ठायाज्ञानफलस्यचनिरूपणं.	२२	५०
विशुद्धबुद्धित्वादिसाधनपूर्वकंब्रह्मनिष्ठांकुर्वतोब्रह्मप्राप्तिनिरूपणं-श्लोकत्रयेण.	२६	५१
कृतार्थस्यविदुषोलक्षणनिरूपणं.	२८	५४
ब्रह्मविदुषोब्रह्मप्राप्तिनिरूपणं.	२८	५५
ईश्वरानुग्रहान्मुक्तिरितिनिरूपणं.	३०	५६
ईश्वराश्रयःकर्तव्यइतिनिरूपणं.	३०	५७
ईश्वराश्रयस्यफलं.	३०	५८
प्रकृतिःकर्मकारयत्येवेतिनिरूपणंश्लोकद्वयेन.	३१	५९
अंतर्यामिणोनिरूपणं.	३१	६१
ईश्वरानुग्रहाच्छाश्वतपदप्राप्तिनिरूपणं.	३१	६२
मुमुक्षुणास्वाधिकारानुरूपाज्ञानेकर्मणिवाप्रवृत्तिःकार्येतिनिरूपणं.	३२	६३
आरुरुक्षुणाकर्मैवकर्तव्यमितिनिरूपणंश्लोकद्वयेन.	३२	६४

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
आरूढेनज्ञाननिष्ठैवकर्तव्येतिनिरूपणं....	३२	६५
गीताशास्त्रमनधिकारिणेनोपदेष्टव्यमितिनिरूपणं....	३३	६६
मुमुक्षवेज्ञानशास्त्रोपदेष्टुःफलनिरूपणं....	३५	६८
ज्ञानशास्त्रोपदेष्टाभगवत्प्रियोभवतीतिनिरूपणं....	३६	६९
गीताध्ययनफलनिरूपणं....	३६	७०
गीताश्रवणकर्तुःफलनिरूपणं....	३६	७१
अर्जुनस्यमोहोनष्टोनवेतिजिज्ञासार्थभगवत्प्रश्नः	३६	७२
ममसोहोनष्टइत्यर्जुनवाक्यं.	३७	७३
कृष्णार्जुनसंवादस्यश्रेष्ठत्वनिरूपणं.	३७	७४
व्यासप्रसादात्संजयस्यगीताश्रवणमितिनिरूपणं.	३८	७५
गीताश्रवणजन्यसंजयहर्षस्यनिरूपणं....	३८	७६
विश्वरूपदर्शनजन्यसंजयहर्षस्यनिरूपणं.	३८	७७
यत्रकृष्णार्जुनौतत्रैवविजयादिकमितिनिरूपणं.	३८	७८

इतिअष्टादशाध्यायस्यानुक्रमणिका.

॥ इति शंकरानंदीटीकासहितायाः श्रीमद्भगवद्गीताया अनुक्रमणिका समाप्ता ॥

अथषोडशाध्यायस्यानुक्रमणिका.

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
षोडशाध्यायेप्रतिपाद्यनिरूपणं.	१	०
दैवीसंपद्गुणानांनिरूपणंश्लोकत्रयेण.	१	१
आसुरीसंपद्गुणानांनिरूपणं.	२	४
दैवासुरसंपदोःकार्यनिरूपणं.	२	५
आसुरीसंपन्निरूपणप्रतिज्ञा.	२	६
आसुराणांस्वभावनिरूपणं.	३	७
आसुराणांनिश्चयनिरूपणं.	३	८
आसुराजगन्नाशायप्रवर्ततइतिनिरूपणं.	३	९
आसुरायद्रीत्याजगन्नाशायप्रवर्ततेतन्निरूपणं.	३	१०
आसुराणांचिंतादेर्निरूपणंश्लोकद्वयेन.	३	११
आसुराणामनंतमनोरथानांनिरूपणंश्लोकत्रयेण.	४	१३
आसुरमनोरथानांफलनिरूपणं.	४	१६
आसुराणांदंभयज्ञप्रकारनिरूपणं.	४	१७
आसुराआत्मज्ञानद्वेषिणइतिनिरूपणं.	४	१८
आसुराणांश्वानशूकरादियोनिप्राप्तिनिरूपणं.	५	१९
आसुराणांपुनःपुनरधमगतिरेवेतिनिरूपणं.	५	२०
कामक्रोधलोभानांनरकहेतुतेतिनिरूपणं.	५	२१
कामादिरहितआत्मज्ञानेनमुक्तिमाप्नोतीतिनिरूपणं.	६	२२
अशास्त्रीयकर्मकर्तुरसद्गतिरेवेतिनिरूपणं.	६	२३
कार्याकार्येशास्त्रमेवप्रमाणमितिनिरूपणं.	६	२४

इतिषोडशाध्यायानुक्रमणिका.

अथसप्तदशाध्यायस्यानुक्रमणिका.

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
सप्तदशाध्यायेप्रतिपाद्यनिरूपणं.	१	०
शास्त्रविधिमविज्ञायश्रद्धयायजतांकासंपदित्यर्जुनप्रश्नस्यनिरूपणं.	१	१
प्रश्नोत्तरार्थश्रद्धायास्त्रैविध्यनिरूपणं.	२	२
सत्वादिगुणानुरूपाश्रद्धाभवतीतिनिरूपणं.	२	३
गुणानुरूपंदेवादीनांयजनमितिनिरूपणं.	२	४
अशास्त्रीयशरीरशोषणादिषुप्रवृत्तानामासुरत्वनिरूपणंश्लोकद्वयेन.	२	५
आहारयज्ञादीनांसात्विकादिभेदेनत्रैविध्यमितिनिरूपणं.	३	७
सात्विकाहारस्यनिरूपणं.	३	८
राजसाहारस्यनिरूपणं....	३	९
तामसाहारस्यनिरूपणं....	३	१०
सात्विकयज्ञस्यलक्षणं....	३	११
राजसयज्ञस्यलक्षणं....	३	१२
तामसयज्ञस्यलक्षणं....	३	१३
शारीरतपसोनिरूपणं....	३	१४

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
वाङ्मयतपसोनिरूपणं....	४	१५
मानसतपसोनिरूपणं....	४	१६
सात्विकतपसोनिरूपणं....	४	१७
राजसतपसोनिरूपणं.....	४	१८
तामसतपसोनिरूपणं.	४	१९
सात्विकदानस्यनिरूपणं.	४	२०
राजसदानस्यनिरूपणं.	४	२१
तामसदानस्यनिरूपणं.	५	२२
ॐतत्सदितिब्रह्मणोनाम्नस्तन्महत्त्वस्यचनिरूपणं.	५	२३
ॐकारविनियोगनिरूपणं.	५	२४
तत्पदस्यविनियोगनिरूपणं.	५	२५
सच्छब्दस्यविनियोगनिरूपणंश्लोकद्वयेन.	५	२६
श्रद्धारहितसर्वकर्मणोनिष्फलत्वनिरूपणं.	६	२८

इतिसप्तदशाध्यायस्यानुक्रमणिका.

अथाष्टादशाध्यायस्यानुक्रमणिका.

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
अष्टादशाध्यायेप्रतिपाद्यनिरूपणं.	१	०
संन्यासत्यागशब्दयोःकोर्थइतिप्रश्नस्यनिरूपणं.	१	१
संन्यासत्यागशब्दयोर्मतभेदेनार्थभेदस्यनिरूपणं.	२	२
निषिद्धकर्मणांत्याज्यत्वनिरूपणपूर्वकंयज्ञदानादीनांकर्तव्यत्वनि०.	२	३
स्वाभिप्रायकथनेभगवतःप्रतिज्ञा....	४	४
यज्ञदानादीनांकर्तव्यत्वनिरूपणपूर्वकंतेषांपावनत्वनिरूपणं.	४	५
यज्ञादिकर्मणामनुष्ठानप्रकारनिरूपणं....	४	६
तामसत्यागस्यलक्षणं....	५	७
राजसत्यागस्यलक्षणं....	५	८
सात्विकत्यागस्यलक्षणं.	५	९
सात्विकत्यागेनशुद्धांतःकरणस्यज्ञानिनोलक्षणानि.	६	१०
देहाभिमानिनांसर्वकर्मत्यागस्याशक्यत्वात्कर्मफलमेवत्यक्तव्यमिति-निरूपणं....	६	११
कर्मिणांसंसारकथनपूर्वकंविदुषांमुक्तिरेवेतिनिरूपणं....	७	१२
सर्वकर्मनिष्पत्तयेपंचकारणनिरूपणप्रतिज्ञा.	७	१३
अधिष्ठानादिपंचकारणानांनामानि.	८	१४
शारीरादित्रिविधसर्वकर्मणामधिष्ठानादिपंचैवहेतवइतिनिरूपणं.	८	१५
अधिष्ठानादिकृतकर्मस्वात्मानंकर्तारंजानन्मूढएवेतिनिरूपणं.	८	१६
देहाभिमानरहितस्यनलेपइतिज्ञानमाहात्म्यस्यनिरूपणं....	१०	१७
ज्ञात्रादेर्निरूपणं....	१२	१८
ज्ञानकर्मादीनांसात्विकादिभेदनिरूपणेप्रतिज्ञा....	१२	१९
सात्विकज्ञानस्यलक्षणं.	१२	२०
राजसज्ञानस्यलक्षणं.	१३	२१

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
रजस्तमसोर्वृद्ध्यामृतस्यगतेर्निरूपणं.	५	१५
सात्विकादिकर्मणांफलनिरूपणं.	५	१६
सत्वादिगुणानांकार्यांतरनिरूपणं.	५	१७
सत्वादिगुणस्थितानांगतेर्निरूपणं.	६	१८
गुणव्यतिरिक्तात्मज्ञानीमुक्तिंगच्छतीतिनिरूपणं.	६	१९
गुणत्रयातिक्रमणेनमुक्तोभवतीतिनिरूपणं.	६	२०
गुणातीतस्यकिंलक्षणमित्यर्जुनस्यप्रश्नत्रयं.	७	२१
गुणातीतस्यस्वसंवेद्यलक्षणनिरूपणं	७	२२
गुणातीतस्यकिमाचारइतिप्रश्नस्योत्तरं.	७	२३
गुणातीतस्यपरसंवेद्यलक्षणनिरूपणंश्लोकद्वयेन.	८	२४
कथंगुणानतिवर्ततइतितृतीयप्रश्नस्योत्तरं.	९	२६
ब्रह्मात्मनोरेकत्वनिरूपणं.	१०	२७

इतिचतुर्दशाध्यायस्यानुक्रमणिका.

अथपंचदशाध्यायस्यानुक्रमणिका.

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
पंचदशाध्यायेप्रतिपाद्यनिरूपणं.	१	०
संसारवृक्षस्यमूलशाखादेर्वर्णनं.	१	१
संसारवृक्षस्यशाखाप्रसृतेःप्रवालादेश्चवर्णनं.	२	२
संसारवृक्षंवैराग्यखड्गेनछित्वाब्रह्मपदलाभायप्रयत्नःकर्तव्यइतिनि० रूपणंश्लोकद्वयेन.	३	३
निर्मानमोहत्वादिलक्षणलक्षितामुक्तिंगच्छंतीतिनिरूपणं.	४	५
सूर्याद्यप्रकाश्यस्वयंज्योतिर्ब्रह्मप्राप्तानांपुनरावृत्तिर्नास्तीतिनिरूपणं.	५	६
ब्रह्मणएवाविद्योपाधिनाजीवत्वमितिनिरूपणं.	६	७
इंद्रियादीन्गृहीत्वाजीवस्यशरीरांतरेगमनं....	६	८
आत्मनोविषयदर्शनेइंद्रियाणांकरणत्वनिरूपणेनात्मनइंद्रियादि-भ्योभिन्नत्वनिरूपणं.	६	९
ज्ञानचक्षुषाज्ञेयमात्मानंमूढानजानंतीतिनिरूपणं	७	१०
बहिर्मुखानामात्मज्ञानंनजायतइतिनिरूपणं.	७	११
सूर्यादिषुसर्वत्रपरमेश्वरबुद्धिःकर्तव्येतिनिरूपणं.	७	१२
पृथ्वीचंद्रादिषुपरमेश्वरबुद्धिःकर्तव्येतिनिरूपणं.	८	१३
देहेजठराग्निरूपेणपरमेश्वरएवचतुर्विधान्नपाचनंकरोतीतिनिरूपणं.	८	१४
ईश्वरानुग्रहाननुग्रहादेवज्ञानाज्ञानादीतिनिरूपणं.	८	१५
कार्यकारणरूपयोःक्षराक्षरपुरुषयोर्निरूपणं.	९	१६
उत्तमपुरुषरूपस्यप्रत्यगात्मनोनिरूपणं.	९	१७
पुरुषोत्तमशब्दस्यव्याख्यानं.	११	१८
परमात्मज्ञानस्यफलनिरूपणं....	१२	१९
पंचदशाध्यायेप्रतिपाद्यार्थज्ञाताकृतकृत्योभवतीतिनिरूपणं.	१२	२०

इतिपंचदशाध्यायस्यानुक्रमणिका.

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
परमात्मनिक्षेत्रज्ञलक्षणसंपत्तिनिरूपणं.	११	१४
सर्वंजगद्ब्रह्ममात्रमेवेतिनिरूपणं.	१२	१५
विभक्तेषुप्राणिषुब्रह्माविभक्तमेवेतिनिरूपणं.	१२	१६
ब्रह्मणःस्वरूपस्यतत्प्राप्तिसाधनस्यतदुपलब्धिस्थानस्यचनिरूपणं.	१३	१७
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्याथात्म्यज्ञानेनब्रह्मप्राप्तिनिरूपणं.	१४	१८
प्रकृतिपुरुषयोरनादित्वनिरूपणं.	१४	१९
प्रकृतिपुरुषयोःसंसारकारणत्वनिरूपणं.	१५	२०
सदसद्योनिषुजन्मकारणंगुणसंगएवेतिनिरूपणं.	१६	२१
ब्रह्मात्मनोरेकत्वज्ञानार्थमुपद्रष्टृत्वादिविशेषणषट्कानांनिरूपणं.	१६	२२
उपद्रष्टृत्वादिलक्षणात्मज्ञानात्कैवल्यंयातीतिनिरूपणं.	१७	२३
उत्तममध्यमकनिष्ठाधिकारिणांब्रह्मप्राप्तयेपृथक्पृथक्साधनानांनि०	१८	२४
कर्मस्वनधिकारिणांमुक्तिसाधननिरूपणं.	१९	२५
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःकल्पितसंयोगादेवसर्वेषांजननमितिनिरूपणं.	१९	२६
नश्यत्सुदेहादिष्वविनाशादिलक्षणमात्मानंजानन्मुक्तोभवतीतिनि०	२०	२७
सर्वत्रपरिपूर्णस्वात्मज्ञानेनात्मानमहिंसन्मुक्तोभवतीतिनिरूपणं.	२०	२८
अकर्तात्मज्ञान्येवपरमात्मज्ञानवानितिनिरूपणं.	२१	२९
आत्मैकत्वज्ञानसमयएवब्रह्मभावंगच्छतीतिनिरूपणं.	२१	३०
अनादित्वादिविशेषणविशिष्टस्यात्मनःकर्तृत्वलेपवत्त्वाभावनिरू०.	२२	३१
सर्वदेहेषुस्थितस्याप्यात्मनआकाशदृष्टांतेननिर्लेपत्वनिरूपणं.	२२	३२
रविदृष्टांतेनक्षेत्रज्ञातुःक्षेत्राद्वैलक्षण्यनिरूपणं.	२३	३३
क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागज्ञानेनाज्ञानतत्कार्यनिवृत्त्यापरप्राप्तिनिरूपणं.	२३	३४

इतित्रयोदशाध्यायस्यानुक्रमणिका.

अथचतुर्दशाध्यायस्यानुक्रमणिका.

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
चतुर्दशाध्यायेप्रतिपाद्यनिरूपणं.	१	०
गुणतत्कार्यज्ञानस्यश्रेयस्करत्वनिरूपणं.	१	१
भगवद्भावंगतानांजन्मादिदुःखंनेतिनिरूपणं.	२	२
चैतन्यशक्त्याप्रकृतेर्जगदुत्पादकत्वं.	२	३
प्रकृतेर्मातृत्वंपरमात्मनःपितृत्वंच.	३	४
गुणानांबंधकत्वनिरूपणं.	३	५
सत्वगुणस्यस्वरूपकार्ययोर्निरूपणं.	३	६
रजसःस्वरूपकार्ययोर्निरूपणं.	४	७
तमसःस्वरूपकार्ययोर्निरूपणं.	४	८
त्रयाणांगुणानांकार्यनिरूपणं.	४	९
गुणानांपरस्पराभिभावकत्वं.	४	१०
विवृद्धसत्वगुणस्यलक्षणं.	५	११
विवृद्धरजोगुणस्यलक्षणं.	५	१२
विवृद्धतमोगुणस्यलक्षणं.	५	१३
सत्ववृद्ध्यामृतस्यगतेर्निरूपणं.	५	१४

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
ब्रह्मज्ञानद्वारामुक्त्यर्थंभगवदुपासनंकर्तव्यमितिनिरूपणं.	३	८
विश्वरूपोपासनेऽशक्तस्यसाधनांतरोपदेशनिरूपणं.	४	९
अभ्यासेऽशक्तस्यकर्मकर्तव्यमितिनिरूपणं.	४	१०
अत्यंतमंदबुद्धिःकर्मफलत्यागंकुर्यादितिनिरूपणं.	४	११
श्रेयोहिज्ञानमभ्यासादित्यत्रकर्मफलत्यागस्यमोक्षफलप्रदत्वनिरू०.	४	१२
कर्मफलत्यागशब्दार्थस्यप्रकारांतरेणनिरूपणं.	५	१२
अद्वेष्टृत्वादिलक्षणलक्षितोब्रह्मविद्भगवत्प्रियइतिनिरूपणंश्लोकद्वयेन.	५	१३
यस्मान्नोद्विजतेलोकइत्यादिभगवत्प्रियस्यलक्षणं.	६	१५
अनपेक्षइत्यादिभगवद्भक्तस्यलक्षणांतरं.	६	१६
रागद्वेषादिराहित्यंविदुषोलक्षणांतरं.	७	१७
शत्रुमित्रादिषुसमत्वेनावस्थानादिलक्षणलक्षितोभगवत्प्रियोभवती-तिनिरूपणंश्लोकद्वयेन.	७	१८
अद्वेष्टृत्वादिसाधनसंपन्नाभगवत्प्रियाभवंतीतिनिरूपणं.	८	२०

इतिद्वादशाध्यायस्यानुक्रमणिका.

अथत्रयोदशाध्यायस्यानुक्रमणिका.

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
त्रयोदशाध्यायेप्रतिपाद्यनिरूपणं.	१	०
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःस्वरूपविवेचनं.	१	१
देहेंद्रियादिव्यतिरिक्तःक्षेत्रज्ञआत्मानेतिशंकायानिरूपणं.	२	१
अनेकविकल्पयुक्तिप्रमाणैर्देहादिसंघातव्यतिरिक्तत्वेनक्षेत्रज्ञस्यनिरू-पणं.	२	१
क्षेत्रज्ञपरमात्मनोरेकत्वनिरूपणं.	३	२
क्षेत्रस्यापिब्रह्मणिकल्पितत्वेननिरूपणं.	३	२
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विभागनिरूपणप्रयोजनं.	३	२
जीवेश्वरयोरेकत्वंनसंभवतीतिशंकायानिरूपणं.	४	२
श्रुतिस्मृत्याद्यनेकप्रमाणैर्जीवेश्वरयोर्भेदोनास्तीतिनिरूपणं.	४	२
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः पुनर्निरूपणेभगवतःप्रतिज्ञा.	५	३
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्याथात्म्यंश्रुत्यादिभिर्निरूपितमितिकथनं.	६	४
श्लोकद्वयेनक्षेत्रस्वरूपनिरूपणं.	६	५
आत्मज्ञानार्थममानित्वादिसाधनानांनिरूपणं.	७	७
जन्ममरणादिषुदुःखदोषादिनिरूपणं.	७	८
पुत्रदारगृहादिष्वभिष्वंगोनकर्तव्यइत्यादिसाधनानांनिरूपणंश्लोक-त्रयेण.	७	९
ज्ञेयस्यक्षेत्रज्ञस्यतज्ज्ञानफलस्यचनिरूपणं.	९	१२
क्षेत्रज्ञंत्यक्त्वाब्रह्मनिरूपणंकथमितिशंकायानिरूपणं.	९	१२
क्षेत्रज्ञब्रह्मशब्दयोरर्थएकएवेतिनिरूपणं.	१०	१२
सदसल्लक्षणात्कार्यकारणाद्विलक्षणत्वेनब्रह्मणोनिरूपणं.	१०	१२
क्षेत्रज्ञरूपस्यपरमात्मनःसर्वतःपाणिपादादिमत्वनिरूपणं.	१०	१३

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
विश्वरूपस्योग्रत्वादेःकथनं.	४	२०
विश्वरूपेदेवादीनांप्रवेशादेर्निरूपणं.	४	२१
विश्वरूपदर्शनेनदेवादीनांविस्मयोजातइत्यर्जुनस्यदर्शनं.	४	२२
भयानकरूपदर्शनेनाऽर्जुनस्यभयभीतत्वादेर्निरूपणंश्लोकत्रयेण.	५	२३
दुर्योधनादीनांस्वनाशायभगवद्वक्त्रेप्रवेशादेःश्लोकचतुष्टयेननिरूप०.	५	२६
विष्णोर्भयानकरूपस्यवर्णनं.	५	३०
उग्ररूपस्त्वंकइत्याद्यर्जुनस्यप्रार्थना.	६	३१
कालोस्मीत्यादिभगवदुत्तरं.	६	३२
अर्जुनस्यशत्रुजयेनिमित्तमात्रत्वमितिनिरूपणंश्लोकद्वयेन.	६	३३
धृतराष्ट्रंप्रतिसंजयवाक्यं.	७	३५
भगवतोमहत्वनिरूपणं.	७	३६
भगवतःसर्वदेवनमस्कार्यत्वादिनिरूपणं.	७	३७
सविशेषनिर्विशेषाभ्यांभगवतोनिरूपणं.	८	३८
वाय्वग्न्यादिदेवरूपेणभगवतोनिरूपणं.	८	३९
भगवतःसर्वतोनमस्कार्यत्वनिरूपणं.	८	४०
स्वापराधनिवृत्तयेश्लोकद्वयेनार्जुनकृतप्रार्थना.	८	४१
भगवतःसर्वतोगरीयस्त्वादिनिरूपणं.	९	४३
अपराधक्षमापनेउदाहरणानि	९	४४
भयकारकरूपोपसंहारप्रार्थना.	९	४५
शांतंरूपंदर्शयेत्यर्जुनस्यपुनःप्रार्थना.	९	४६

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
भगवत्प्रसादाद्विश्वरूपदर्शनंभवतीतिनिरूपणं.	१०	४७
विश्वरूपदर्शनस्यदुर्लभत्वनिरूपणं.	१०	४८
भयंत्यक्त्वामेशांतंरूपंपश्येत्यर्जुनंप्रतिभगवदुक्तेर्निरूपणं.	१०	४९
सौम्यंरूपंदर्शयित्वार्जुनमभयंचकारभगवानितिसंजयोक्तेर्निरूपणं.	१०	५०
सौम्यरूपदर्शनेनार्जुनस्यस्वास्थ्यमितिनिरूपणं.	१०	५१
विश्वरूपदर्शनस्यश्रेष्ठत्वनिरूपणं.	१०	५२
भगवत्साक्षात्कारेकर्मणामसाधनत्वनिरूपणं.	११	५३
भगवत्साक्षात्कारार्थंभक्तेर्निरूपणं.	११	५४
भगवत्प्राप्त्यर्थंसाधनपंचकनिरूपणं.	११	५५

इतिएकादशाध्यायानुक्रमणिका.

अथद्वादशाध्यायस्यानुक्रमणिका.

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
द्वादशाध्यायेप्रतिपाद्यनिरूपणं.	१	०
सगुणनिर्गुणोपासकानांतारतम्यज्ञानायार्जुनकृतप्रश्ननिरूपणं.	१	१
सर्वेब्रह्मैवेतिसगुणोपासकाःश्रेष्ठाइतिनिरूपणं.	२	२
निर्गुणोपासकानांश्रेष्ठतमत्वनिरूपणंश्लोकद्वयेन.	२	३
अपक्वचित्तानांनिर्गुणोपासनेक्लेशाधिक्यनिरूपणं.	२	५
सगुणोपास्त्याशुद्धचित्तानांब्रह्मज्ञानद्वारावंधनिवृत्तिरितिनिरूपणं-श्लोकद्वयेन.	३	६

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढइत्यादिश्रुतिप्रतिपादितप्रकारेणसर्वभूतेषुस्थितंपरमात्मानमजानंतोमूढादेहाध्यासेनतंतिरस्कुर्वंतीतिनि०.	६	११
मूढानांस्वभावकथनपूर्वकमासुरयोनिप्राप्तिनिरूपणं	६	१२
दैवीसंपत्तिमंतोमहात्मानःपरमात्मानंज्ञात्वाभजंतीतिनिरूपणं.	७	१३
मुमुक्षूणांपरमेश्वरोपास्तिप्रकारनिरूपणं	७	१४
ज्ञानिनामज्ञानिनांचपरमेश्वरोपास्तिभेदनिरूपणं.	८	१५
अहंक्रतुरित्यादिनासदसच्चाहमर्जुनेत्यंतेनश्लोकचतुष्टयेनभगवतःसर्वात्मत्वनिरूपणं.	८	१६
सकामकर्मिणांस्वर्गसुखप्राप्तिनिरूपणं.	९	२०
स्वर्गगतानांपुनरावृत्तिनिरूपणं.	९	२१
ब्रह्मनिष्ठानांयोगक्षेमंपरमात्मैवकरोतीतिनिरूपणं.	१०	२२
सर्वात्मकंपरमेश्वरमज्ञात्वाऽन्यदेवोपासनंश्रेयोहेतुर्नेतिनिरूपणं	१०	२३
तत्त्वज्ञानशून्यानांमोक्षाभावनिरूपणं.	१०	२४
इंद्रादिदेवाद्युपासकानामुपासनानुरूपंफलंभवतीतिनिरूपणं.	१०	२५
भक्त्यासमर्पितंपत्रपुष्पादिकमपीश्वरोगृह्णातीतिनिरूपणं.	११	२६
ईश्वरार्पणबुद्ध्यैवसर्वंकर्मकर्तव्यमितिनिरूपणं.	११	२७
निष्कामकर्मकर्तुर्ज्ञानद्वारामुक्तिर्भवतीतिनिरूपणं.	११	२८
परमात्मासर्वभूतेषुसमएवेतिनिरूपणं.	१२	२९
दुराचारवतोप्यनन्यवृत्त्याब्रह्मानुसंधानेनसर्वदोषनिवृत्त्यासाधुत्वंभवतीतिनिरूपणं.	१२	३०
ब्रह्मानुसंधानेनसद्यएवधर्मात्मासन्मुक्तिंगच्छतीतिनिरूपणं.	१३	३१
स्त्रीशूद्रादीनामपिमुक्तिर्भवतीतिनिरूपणं.	१४	३२
यदास्त्रीशूद्राणांमुक्तिस्तदाब्राह्मणादीनांमुक्तिर्भवतीत्यत्रकिमुवक्तव्यमितिकैमुतिकन्यायेनज्ञानस्यसुलभत्वनिरूपणं.	१४	३३
ईश्वरभजनप्रकारकथनं.	१५	३४

इतिनवमाध्यायस्यानुक्रमणिका.

अथदशमाध्यायस्यानुक्रमणिका.

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
दशमेप्रतिपाद्यनिरूपणं.	१	०
श्रद्धावतएवज्ञानमुपदेष्टव्यमितिकथनं.	१	१
अर्वाचीनादेवादयःपरमेश्वरप्रभावंनजानंतीतिनिरूपणं.	१	२
परमात्मज्ञानेनदोषाणांदोषकार्याणांचनिवृत्तिरितिनिरूपणं.	२	३
ईश्वरानुग्रहाननुग्रहाभ्यांज्ञानाज्ञानादिसदसद्गुणानामुत्पत्तिर्भवतीतिनिरूपणंश्लोकद्वयेन	२	४
सामान्येनभगवद्विभूतेर्वर्णनं.	३	६
विभूतेर्याथार्थ्यज्ञानस्यफलकथनं.	३	७
बुधाःपरमेश्वरंभजंतइतिनिरूपणं.	३	८
परमेश्वरोपास्तिप्रकारनिरूपणं.	३	९
वेदांतश्रवणादिनाभजतांपरमेश्वरोज्ञानयोगंददातीतिनिरूपणं.	३	१०

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
एतांविभूतिमित्यादियेनमामुपयांतितेइत्यंतानांश्लोकानांप्रकरांतरेण-व्याख्यानं.	४	१०
परमात्मैवज्ञानदीपेनाज्ञानंनाशयतीतिनिरूपणं.	५	११
परंब्रह्मपरंधामेत्यादिश्लोकचतुष्टयेनभगवतोमाहात्म्यस्यार्जुनेननि०.	५	१२
विभूतिज्ञानार्थंभगवंतंप्रत्यर्जुनस्यप्रश्नः.	६	१६
त्वांकथंजानीयामित्याद्यर्जुनस्यपुनःप्रश्नः	६	१७
तवैश्वर्यंविभूतिंचविस्तरेणनिरूपयेतिभगवंतंप्रत्यर्जुनस्यपुनःप्रश्नः....	६	१८
भगवताविभूतिनिरूपणप्रतिज्ञाकृतेतिनिरूपणं.	७	१९
उत्तममध्यमाधिकारिणामुपास्यनिरूपणं	७	२०
आदित्यानामहंविष्णुरित्यादिनाज्ञानंज्ञानवतामहमित्यंतेनाऽष्टादश-श्लोकसमूहेनमूढानामुपासनार्थंविभूतिविशेषाणांविस्तरेणनि-रूपणं.	७	२१
सर्वंविश्वंपरमात्मैवेतिनिरूपणं.	९	३९
परमेश्वरविभूतीनामियत्तानास्तीतिनिरूपणं.	९	४०
सामान्येनविभूतिदिक्प्रदर्शनं.	९	४१
विभूतिविशेषोपासनस्याकिंचित्करत्वेनविश्वरूपोपासनार्थंविश्वात्म नापरमेश्वरएवस्थितइतिनिरूपणं.	१०	४२

इतिदशमाध्यायानुक्रमणिका.

अथैकादशाध्यायस्यानुक्रमणिका.

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
एकादशाध्यायेप्रतिपाद्यकथनं.	१	०
अर्जुनेनभगवत्कृपयास्वस्यमोहरहितत्वंनिरूपितं.	१	१
भगवतोमाहात्म्यमर्जुनेननिरूपितं.	१	२
भगवदैश्वर्यदर्शनेच्छार्जुनस्य.	२	३
विश्वरूपंदर्शयेतिभगवंतंप्रत्यर्जुनस्यप्रार्थना.	२	४
मेवहूनिरूपाणिपश्येत्याद्यर्जुनंप्रतिभगवतोक्तंश्लोकद्वयेन.	२	५
विश्वात्मकेमद्देहेसर्वंजगत्पश्येतिभगवदुक्तिः	२	७
भगवतार्जुनायदिव्यंचक्षुर्दत्तमितिनिरूपणं....	२	८
भगवताविश्वरूपंदर्शितमितिसंजयवाक्यं.	२	९
श्लोकद्वयेनविश्वरूपवर्णनं.	३	१०
विश्वरूपप्रकाशस्योपमायाअभावनिरूपणं.	३	१२
भगवद्देहेऽर्जुनः सर्वंजगदपश्यदितिनिरूपणं.	३	१३
विश्वरूपदर्शनेनार्जुनस्यविस्मयादेर्निरूपणं.	३	१४
विश्वरूपेदेवादीनांदर्शनं.	३	१५
विश्वरूपेअनंतबाहूदरादेर्दर्शनं	३	१६
विश्वरूपेतेजःपुंजादेर्दर्शनं.	३	१७
विश्वरूपस्याक्षरत्वादिनानिरूपणं.	३	१८
विश्वरूपेऽनंतवीर्यादेर्दर्शनं....	४	१९

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
सप्तमप्रश्नोत्तरत्वेनब्रह्मविदोप्यंतकालेब्रह्मात्मनैवस्थातव्यमितिनि०	२	५
सर्वेषामंतकालेभावनारूपैवगतिरितिनिरूपणं	३	६
सर्वदाब्रह्मानुसंधिंकुर्वतएवब्रह्मप्राप्तिर्भवतीतिनिरूपणं.	३	७
ब्रह्मध्यानेनब्रह्मैवयातीतिनिरूपणं....	४	८
उपासकस्यप्राप्तव्यपरतत्त्वनिरूपणं....	४	९
उपासकस्यपरब्रह्मप्राप्तयेसाधनानांनिरूपणं....	५	१०
ब्रह्मविन्निरूपिततत्त्वप्राप्त्यर्थंब्रह्मचर्यंचरंतीत्यादिनिरूपणं.	५	११
उपासकस्ययोगिनःक्लेशेनक्रममुक्तिकथनंश्लोकद्वयेन.	५	१२
ब्रह्मविदोब्रह्मप्राप्तिःसुलभेतिनिरूपणं....	६	१४
मुक्तिंगताब्रह्मनिष्ठाःपुनर्जन्मादिदुःखंनैवलभंतइतिनिरूपणं.	६	१५
ब्रह्मलोकादिगतानांपुनरावृत्तिकथनपूर्वकंब्रह्मविदांपुनरावृत्तिर्ना-स्तीतिनिरूपणं....	६	१६
ब्रह्मणअहोरात्रयोर्वर्णनं....	७	१७
प्रजापतेरहोरात्रिषुप्राणिनांजन्ममरणदुःखमितिनिरूपणं.	७	१८
जीवानांनित्यत्वनिरूपणपूर्वकमज्ञानेनतेषांघटीयंत्रवत्पुनःपुनर्जन्म-मरणादिदुःखमितिनिरूपणं....	७	१९
सर्वभूतनाशेपिपरमात्मनोऽविनाशित्वं....	८	२०
यंप्राप्यनपुनःशरीरधारणंतत्परमात्मनःस्वरूपमितिनिरूपणं.	८	२१
परमात्मप्राप्तौज्ञानरूपाभक्तिःपरमसाधनमितिनिरूपणं....	८	२२
यस्मिन्कालेमृतानामनावृत्त्यावृत्तीभवतस्तत्कालनिरूपणप्रतिज्ञा.	९	२३
उत्तरायणकालेमृतानांक्रममुक्तिर्भवतीतिनिरूपणं....	१०	२४
दक्षिणायनकालेमृतानांपुनरावृत्तिर्भवतीतिनिरूपणं.	१०	२५
उत्तरायणदक्षिणायनरूपयोःशुक्लकृष्णगत्योरनादित्वनिरूपणं.	१०	२६
द्वयोर्गत्योःफलंजानतामोक्षमार्गेप्रमादोनकर्तव्यइतिनिरूपणं.	११	२७
सगुणब्रह्मोपासकस्यप्राप्यसुखनिरूपणं....	११	२८

इतिअष्टमाध्यायस्यानुक्रमणिका.

अथनवमाध्यायस्यानुक्रमणिका.

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
नवमाध्यायेप्रतिपाद्यनिरूपणं....	१	०
विज्ञानसहितज्ञानस्यगुह्यतमत्वनिरूपणं....	१	१
राजविद्येत्यादिनाज्ञानस्यात्युत्कृष्टत्वनिरूपणं....	२	२
ज्ञानमार्गेश्रद्धाशून्यानांजन्ममरणाद्यनर्थप्राप्तिनिरूपणं.	२	३
ब्रह्मणो १ ज्ञानस्य २ विज्ञानस्यच ३ स्वरूपनिरूपणपूर्वकंसर्वा-धारस्यब्रह्मणोभूतेष्वप्रवेशनादिनिरूपणंश्लोकद्वयेन.	३	४
आकाशेवायुवत्सर्वभूतानांब्रह्मणिस्थितिरितिनिरूपणं....	४	६
सर्वभूतानांपरमात्मन्येवोत्पत्तिप्रलयौ....	५	७
परमात्मैवमाययाभूतजातंसृजतीतिनिरूपणं....	५	८
उदासीनस्यासंगस्येश्वरस्यसृष्ट्यादिकर्मणानलेपोस्तीतिनिरूपणं.	५	९
भगवत्सान्निध्यात्प्रकृतिरेवजगत्सृष्ट्यादिकर्मकरोतीतिनिरूपणं.	५	१०

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
अविद्वत्कर्तृकसंन्यासापेक्षयाकर्मयोगस्यश्रेष्ठत्वंभगवतानिरूपितं	२	२
कर्मयोगिनःस्तुतिर्निरूपिता.	३	३
संन्यासकर्मयोगयोःफलमेकमेवेतिनिरूपणं	३	४
संन्यासकर्मयोगयोःफलतएकत्वदर्शिनःस्तुतिः.	३	५
अपक्वांतःकरणस्यमुख्यसंन्यासोनसिध्यतीतिनिरूपणं.	४	६
ज्ञानवान्शरीरयात्रार्थंकर्मकुर्वन्नपिनलिप्यतइतिनिरूपणं	४	७
तत्त्वज्ञानिनादर्शनादींद्रियादिव्यापारेषुनाहंकर्तेतिधियास्थेयमिति-निरूपणंश्लोकद्वयेन.	५	८
निष्कामकर्मणालेपोनास्तीतिनिरूपणं.	५	१०
मुमुक्षवश्चित्तशुद्ध्येकर्मकुर्वंतीतिनिरूपणं.	५	११
अकामनयाकामनयाचकर्मकर्तृणांफलं.	५	१२
विद्वान्सर्वाणिकर्माणित्यक्त्वानवद्वारेपुरेब्रह्मात्मनासुखंतिष्ठतीतिनि०	६	१३
परमात्मनःकारयितृत्वादिकंनास्तीतिनिरूपणं.	७	१४
परमात्माकस्यचित्पापंपुण्यंचनादत्तइतिनिरूपणं.	८	१५
ज्ञानेनाज्ञाननाशेज्ञानंप्रकाशतइतिनिरूपणं.	८	१६
ब्रह्मनिष्ठानांपुनरावृत्तिर्नास्तीतिनिरूपणं.	८	१७
समदर्शित्वंपंडितानांधर्मइतिनिरूपणं.	९	१८
सर्वत्रसमब्रह्मदर्शनेनेहैवमुक्तिरितिनिरूपणं.	९	१९
ब्रह्मविदोलक्षणानि.....	१०	२०
ब्रह्मनिष्ठायांतिष्ठतोऽक्षयसुखप्राप्तिनिरूपणं.	१०	२१
विषयेषुविद्वान्नप्रवर्ततइतिनिरूपणं.	११	२२
कामक्रोधवेगजयिनएवसुखमितिनिरूपणं.	११	२३
विदेहमुक्तिंगच्छतोयोगिनोलक्षणं.	१२	२४
संशयादिशून्याविदेहमुक्तिंगच्छंतीतिनिरूपणं.	१२	२५
कामक्रोधरहितानामेवजीवन्मुक्त्यादिसुखंसिध्यतीतिनिरूपणं.	१२	२६
निदिध्यासकर्तुःषट्साधनानिसंपाद्यानीतिनिरूपणंश्लोकद्वयेन.	१३	२७
ब्रह्मज्ञानेनैवमुक्तिंगच्छतीतिनिरूपणं.	१३	२९

इतिपंचमाध्यायस्यानुक्रमणिका.

अथषष्ठाध्यायस्यानुक्रमणिका.

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
कर्मयोगस्यस्तुत्यर्थंनिष्कामकर्मयोगिनएवसंन्यासित्वमितिनि० ...	१	१
कर्मणःस्तुत्यर्थंसंन्यासकर्मयोगयोरभिन्नतानिरूपणं.	२	२
आरुरुक्षोःकर्मकर्तव्यमारूढस्यतुसंन्यासएवकर्तव्यइतिनिरूपणं	२	३
योगारूढस्यलक्षणनिरूपणं.	३	४
आत्मैवह्यात्मनोबंधूरिपुश्चेतिनिरूपणं.	४	५
ययारीत्यास्वंप्रतिस्वस्यबंधुत्वंरिपुत्वंचतन्निरूपणं.	५	६
योगारूढस्यश्लोकद्वयेनलक्षणानि.	६	७
सुहृन्मित्रादिषुसमबुद्धेर्जीवन्मुक्तस्यश्रेष्ठत्वं.	७	०
समाधिंकुर्वतस्तदंगानांसूचनं.		

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
अधर्मन्यक्कारपूर्वकंधर्मसंस्थापनार्थमेवप्रतियुगंभगवदवतारइतिनि०	३	८
भगवतोजन्मादिकंब्रह्मैवेतिजानन्मुक्तिंगच्छतीतिप्रतिपादनं....	३	९
ज्ञानयोगस्यप्राचीनत्वमितिनिरूपणं....	४	१०
भगवदुपासनानुरूपेणैवफलंभवतीतिनिरूपणं.	४	११
कर्मभिरेवांतःकरणशुद्धिःसंभवतीतिनिरूपणं.	४	१२
गुणकर्मविभागेनवर्णचतुष्टयस्रष्टुरीश्वरस्याकर्तृत्वनिरूपणं.	५	१३
आत्मनोऽकर्तृत्वज्ञानेनकर्मणामबंधकत्वनिरूपणं.	५	१४
लोकहितार्थंकर्मकर्तव्यमितिनिरूपणं....	५	१५
कर्माकर्मस्वरूपज्ञानेविदुषामपिमोहइतिनिरूपणं....	६	१६
कर्माकर्मविकर्मणांस्वरूपंज्ञातव्यमितिनिरूपणं....	६	१७
कर्मण्यकर्मदर्श्यकर्मणिचकर्मदर्शीविद्वान्सर्वकर्मकृदितिनिरूपणं.	६	१८
कर्मणोह्यपिबोद्धव्यमित्यादेःसयुक्तःकृत्स्नकर्मकृदित्यंतस्यश्लोकत्रय-स्यप्रकारांतरेणव्याख्यानं....	८	१८
ज्ञान्येवपंडितइतिनिरूपणं....	९	१९
ज्ञानीकर्मणिप्रवृत्तोप्यकर्मैवेतिनिरूपणं....	९	२०
ज्ञानीशारीरंकर्मकुर्वनदोषंनाप्नोतीतिनिरूपणं.	९	२१
अजगरवृत्तेर्विदुषोलक्षणनिरूपणं	१०	२२
ज्ञानिनःसर्वकर्मलीयतइतिनिरूपणं.	१०	२३
विदुषावैदिककर्मोपकरणेषुचमसादिषुब्रह्मदृष्टिरेवकर्तव्येतिनिरूप०	११	२४
दैवयज्ञस्यज्ञानयज्ञस्यचनिरूपणं	११	२५
श्रोत्रादीनीत्यादिश्लोकत्रयेणानेकयज्ञानांनिरूपणं.	१२	२६
प्राणायामस्ययज्ञत्वनिरूपणंसार्धेन....	१२	२९
सर्वयज्ञानांफलनिरूपणंसार्धेन....	१३	३०
सर्वयज्ञानांवेदैकमूलत्वं....	१३	३२
सर्वयज्ञाज्ज्ञानयज्ञस्यश्रेष्ठत्वं.	१३	३३
तत्त्वज्ञानार्थंब्रह्मनिष्ठमेवगुरुमाश्रयेदितिनिरूपणं.	१४	३४
सद्गुरूपदेशेनलब्धज्ञानस्यफलनिरूपणं.	१४	३५
ज्ञानप्लवेनैवसर्वपापार्णवतरणमितिनिरूपणं.	१४	३६
अग्निःकाष्ठानीवज्ञानाग्निःसर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतइतिनिरूपणं.	१६	३७
ज्ञानसदृशमन्यत्पवित्रंनास्तीतिनिरूपणं.	१६	३८
श्रद्धादिसाधनैरेवज्ञानप्राप्तिर्भवतीतिनिरूपणं.	१६	३९
अज्ञत्वेनश्रद्धाशून्यःसंशयात्मानश्यतीतिनिरूपणं.	१७	४०
ज्ञानवान्कर्मभिर्नबध्यतइतिनिरूपणं.	१७	४१
ज्ञानासिनासंशयश्छेत्तव्यइतिनिरूपणं.	१८	४२

इतिचतुर्थाध्यायस्यानुक्रमणिका.

अथपंचमाध्यायस्यानुक्रमणिका.

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
पंचमाध्यायेप्रतिपाद्यनिरूपणं.	१	०
संन्यासकर्मयोगयोर्यच्छ्रेयःसाधनंतद्ब्रूहीत्यर्जुनस्यप्रश्नः.	२	१

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
समाधिंकुर्वतआसनलक्षणं.	८	११
आसनेस्थित्वाकर्तव्यनिरूपणं.	८	१२
कायशिरआदीनांसमत्वेनधारणा.	८	१३
समाधेरसाधारणसाधनानि.	८	१४
समाधिंकुर्वतोब्रह्मविदोजीवन्मुक्तिरूपंफलं.	९	१५
आहारादिनियमरहितस्ययोगोनसिद्ध्यतीतिनिरूपणं.	९	१६
युक्ताहारादिषुवर्तमानस्ययोगोमुक्तिफलदोभवतीतिनिरूपणं.	१०	१७
पुनरपियोगारूढस्यलक्षणं.	१०	१८
यतचित्तस्ययोगिनःउपमायानिरूपणं.	१०	१९
योगीस्वात्मानंजानन्तुष्यतीतिनिरूपणं.	१०	२०
योगीस्वात्मानंदमनुभवन्स्वरूपान्नचलतीतिनिरूपणं.	११	२१
ब्रह्मविन्महतादुःखेनापिनविचाल्यतइतिनिरूपणं.	११	२२
प्रयत्नेनयोगःकर्तव्यइतिनिरूपणं.	११	२३
समाधेःकर्तव्यप्रकारनिरूपणं.	१२	२४
शनैःशनैरंतःकरणमुपरतंकुर्यादितिनिरूपणं.	१२	२५
मनोविषयेभ्योनिवर्त्यस्वस्वरूपएवस्थापनीयमितिनिरूपणं.	१३	२६
प्रशांतमनसोब्राह्मंसुखमाविर्भवतीतिनिरूपणं.	१३	२७
योगीह्यक्षयंसुखमाप्नोतीतिनिरूपणं.	१३	२८
योगयुक्तःसर्वमात्मैवेतिपश्यति.	१३	२९
सर्वात्मदर्शनस्यफलकथनं.	१४	३०
प्रारब्धानुरूपेणवर्तमानोपिविद्वान्मुक्तिमाप्नोतीतिनिरूपणं.	१४	३१
ज्ञानीसर्वत्रात्मबुद्ध्याकस्यापिविक्षेपंनकरोतीतिनिरूपणं.	१५	३२
ब्रह्मण्यंतःकरणस्थिरीभावस्यसाधनमहंनजानामीत्यर्जुनस्यप्रश्नः	१५	३३
चांचल्यादिगुणयुक्तस्यमनसोदुर्निग्रहत्वनिरूपणं.	१५	३४
मनसोनिग्रहायभगवतासाधनमुपदिष्टं.	१६	३५
असंयतमनसोज्ञानयोगस्यदुष्प्रापत्वं.	१६	३६
योगभ्रष्टस्यकागतिरित्यर्जुनस्यप्रश्नः	१६	३७
योगभ्रष्टःकिंवानाशंप्राप्नोतीत्यर्जुनस्यसंशयः	१८	३८
मत्संशयंत्वमेवच्छिंधीतिभगवंतंप्रत्यर्जुनस्यप्रार्थना.	१८	३९
योगभ्रष्टस्यनाशोनास्तीतिभगवदुक्तिः.	१८	४०
योगभ्रष्टस्यस्वर्गादिप्राप्त्यनंतरंश्रीमतांगेहेजनननिरूपणं.	१९	४१
विरक्तयोगभ्रष्टस्यज्ञानिनामेवकुलेजनननिरूपणं.	२०	४२
गृहस्थानांज्ञानिनांकुलेजन्मनोदुर्लभत्वनिरूपणं.	२०	४२
ज्ञानिकुलेजातोयोगीज्ञानाययततइतिनिरूपणं.	२०	४३
पूर्वाभ्यासोबलात्कारेणज्ञाननिष्ठायांप्रवर्तयतीतिनिरूपणं.	२१	४४
ज्ञानार्थंप्रयत्नवतःफलनिरूपणं.	२१	४५
इतरसाधनानुष्ठातृभ्योब्रह्मविदःश्रेष्ठत्वं.	२१	४६
युक्ततमस्यलक्षणं.	२२	४७

इतिषष्ठाध्यायस्यानुक्रमणिका.

॥ ४ ॥

अथसप्तमाध्यायस्यानुक्रमणिका.

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
ईश्वराश्रयेणैवज्ञानंसंपाद्यमितिनिरूपणं.	१	१
सविज्ञानज्ञाननिरूपणप्रतिज्ञा.	२	२
अपरिमितेषुमोक्षार्थंयतमानेषुकश्चिदेवपरमात्मानंवेत्तीतिनिरूपणं.	२	३
अपरायाःप्रकृतेर्निरूपणं.	२	४
परायाःप्रकृतेर्निरूपणं.	३	५
प्रकृतिद्वयस्यकार्यनिरूपणं.	३	६
सूत्रेमणिगणदृष्टांतेनभगवतःसर्वजगदाधारत्वमितिनिरूपणं.	३	७
अबादिपुरसादिकारणरूपेणभगवतोऽवस्थानमितिश्लोकचतुष्टयेन निरूपणं.	४	८
सात्विकादिभेदभिन्नंसर्वंजगद्ब्रह्मैवेतिब्रह्मणिजगन्नास्तीतिचनि०.	५	१२
गुणमयैःपदार्थैर्मोहितंजगद्गुणकार्यव्यतिरिक्तंपरमात्मानमपरोक्षम- पिनजानातीतिनिरूपणं.	७	१३
निर्गुणवस्त्वाश्रयणेनैवगुणमयमायातिक्रमणमितिनिरूपणं.	७	१४
आसुरस्वभावास्तार्किकादयःपरमेश्वरंनाश्रयंतइतिनिरूपणं.	८	१५
चतुर्विधाःपुरुषाःपरमेश्वरंभजंतइतिनिरूपणं.	८	१६
चतुर्षुज्ञानीश्रेष्ठोभगवत्प्रियश्चेतिनिरूपणं.	८	१७
ज्ञानीभगवद्रूपएवेतिनिरूपणं.	९	१८
सर्वत्रवासुदेवंपश्यतोदुर्लभत्वनिरूपणं.	९	१९
विवेकशून्याअन्यदेवानाश्रयंतइतिनिरूपणं.	१०	२०
देवाराधनेषुश्रद्धामंतर्याम्येवदधातीतिनिरूपणं.	१०	२१
देवाराधनेनकाम्यप्राप्तिरपीश्वरादेवभवतीतिनिरूपणं.	११	२२
देवोपासकानांनाशिफलनिरूपणपूर्वकमीश्वरज्ञानवतांमुक्तिरिति निरूपणं....	११	२३
सदसद्विवेकविकलाःपंडिताअपिप्रत्यग्रूपंपरमात्मानंदेहरूपंमन्यंतइ- तिनिरूपणं....	१२	२४
मूढःपरमात्मानंनजानातीतिनिरूपणं.	१२	२५
परमात्मासर्ववेत्तिपरंतुतंनकश्चिज्जानातीतिनिरूपणं.	१२	२६
द्वंद्वमोहितानांज्ञानंनोदेतीतिनिरूपणं.	१३	२७
पुण्येनक्षालितपापाःपरमेश्वरंभजंतइतिनिरूपणं....	१३	२८
मंदबुद्धीनांसर्वत्रब्रह्मबुद्धिकरणलक्षणंसगुणोपासनमुक्तंश्लोकद्वयेन.	१३	२९

इतिसप्तमाध्यायस्यानुक्रमणिका.

अथाष्टमाध्यायस्यानुक्रमणिका.

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
अष्टमाध्यायेप्रतिपाद्यनिरूपणं....	१	०
किंब्रह्मकिमध्यात्ममित्यर्जुनकृतसप्तप्रश्नानांनिरूपणंश्लोकद्वयेन.	१	२
प्रश्नोत्तरत्वेनब्रह्मणोऽध्यात्मस्यचकर्मस्यचनिरूपणं....	२	३
प्रश्नोत्तरत्वेनअधिभूतस्याधिदैवतस्याधियज्ञस्यचनिरूपणं	२	

उ[illegible]णिका.

[illegible]पाद्यानिरूपणं.	१	०
[illegible]यासकर्मयोगयोर्यच्छ्रेयःसाधनंतद्ब्रूहीत्यर्जुनस्यप्रश्नः.	२	१

॥ ३ ॥

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
सप्तमप्रश्नोत्तरत्वेनब्रह्मविदोप्यंतकालेब्रह्मात्मनैवस्थातव्यमितिनि०	२	५
सर्वेषामंतकालेभावनारूपैवगतिरितिनिरूपणं	३	६
सर्वदाब्रह्मानुसंधिंकुर्वतएवब्रह्मप्राप्तिर्भवतीतिनिरूपणं.	३	७
ब्रह्मध्यानेनब्रह्मैवयातीतिनिरूपणं....	४	८
उपासकस्यप्राप्तव्यपरतत्त्वनिरूपणं....	४	९
उपासकस्यपरब्रह्मप्राप्तयेसाधनानांनिरूपणं....	५	१०
ब्रह्मविन्निरूपिततत्त्वप्राप्त्यर्थंब्रह्मचर्यंचरंतीत्यादिनिरूपणं.	५	११
उपासकस्ययोगिनःक्लेशेनक्रममुक्तिकथनंश्लोकद्वयेन.	५	१२
ब्रह्मविदोब्रह्मप्राप्तिःसुलभेतिनिरूपणं....	६	१४
मुक्तिंगताब्रह्मनिष्ठाःपुनर्जन्मादिदुःखंनैवलभंतइतिनिरूपणं.	६	१५
ब्रह्मलोकादिगतानांपुनरावृत्तिकथनपूर्वकंब्रह्मविदांपुनरावृत्तिर्नास्तीतिनिरूपणं....	६	१६
ब्रह्मणअहोरात्रयोर्वर्णनं....	७	१७
प्रजापतेरहोरात्रिषुप्राणिनांजन्ममरणदुःखमितिनिरूपणं.	७	१८
जीवानांनित्यत्वनिरूपणपूर्वकमज्ञानेनतेषांघटीयंत्रवत्पुनःपुनर्जन्ममरणादिदुःखमितिनिरूपणं....	७	१९
सर्वभूतनाशेपिपरमात्मनोऽविनाशित्वं....	८	२०
यंप्राप्यनपुनःशरीरधारणंतत्परमात्मनःस्वरूपमितिनिरूपणं.	८	२१
परमात्मप्राप्तौज्ञानरूपाभक्तिःपरमसाधनमितिनिरूपणं....	८	२२
यस्मिन्कालेमृतानामनावृत्त्यावृत्तीभवतस्तत्कालनिरूपणप्रतिज्ञा.	९	२३
उत्तरायणकालेमृतानांक्रममुक्तिर्भवतीतिनिरूपणं....	१०	२४
दक्षिणायनकालेमृतानांपुनरावृत्तिर्भवतीतिनिरूपणं.	१०	२५
उत्तरायणदक्षिणायनरूपयोःशुक्लकृष्णगत्योरनादित्वनिरूपणं.	१०	२६
द्वयोर्गत्योःफलंजानतामोक्षमार्गेप्रमादोनकर्तव्यइतिनिरूपणं.	११	२७
सगुणब्रह्मोपासकस्यप्राप्यसुखनिरूपणं....	११	२८

इतिअष्टमाध्यायस्यानुक्रमणिका.

अथनवमाध्यायस्यानुक्रमणिका.

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
नवमाध्यायेप्रतिपाद्यनिरूपणं....	१	०
विज्ञानसहितज्ञानस्यगुह्यतमत्वनिरूपणं....	१	१
राजविद्येत्यादिनाज्ञानस्यात्युत्कृष्टत्वनिरूपणं....	२	२
ज्ञानमार्गेश्रद्धाशून्यानांजन्ममरणाद्यनर्थप्राप्तिनिरूपणं.	२	३
ब्रह्मणो १ ज्ञानस्य २ विज्ञानस्यच ३ स्वरूपनिरूपणपूर्वकंसर्वाधारस्यब्रह्मणोभूतेष्वप्रवेशनादिनिरूपणंश्लोकद्वयेन.	३	४
आकाशेवायुवत्सर्वभूतानांब्रह्मणिस्थितिरितिनिरूपणं....	४	६
सर्वभूतानांपरमात्मन्येवोत्पत्तिप्रलयौ....	५	७
परमात्मैवमाययाभूतजातंसृजतीतिनिरूपणं....	५	८
उदासीनस्यासंगस्येश्वरस्यसृष्ट्यादिकर्मणानलेपोस्तीतिनिरूपणं....	५	९
भगवत्सान्निध्यात्प्रकृतिरेवजगत्सृष्ट्यादिकर्मकरोतीतिनिरूपणं.	५	१०

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
अधर्मन्यक्कारपूर्वकंधर्मसंस्थापनार्थमेवप्रतियुगंभगवदवतारइतिनि०	३	८
भगवतोजन्मादिकंब्रह्मैवेतिजानन्मुक्तिंगच्छतीतिप्रतिपादनं....	३	९
ज्ञानयोगस्यप्राचीनत्वमितिनिरूपणं....	४	१०
भगवदुपासनानुरूपेणैवफलंभवतीतिनिरूपणं.	४	११
कर्मभिरेवांतःकरणशुद्धिःसंभवतीतिनिरूपणं.	४	१२
गुणकर्मविभागेनवर्णचतुष्टयस्रष्टुरीश्वरस्याकर्तृत्वनिरूपणं.	५	१३
आत्मनोऽकर्तृत्वज्ञानेनकर्मणामबंधकत्वनिरूपणं.	५	१४
लोकहितार्थकर्मकर्तव्यमितिनिरूपणं....	५	१५
कर्माकर्मस्वरूपज्ञानेविदुषामपिमोहइतिनिरूपणं....	६	१६
कर्माकर्मविकर्मणांस्वरूपंज्ञातव्यमितिनिरूपणं....	६	१७
कर्मण्यकर्मदर्श्यकर्मणिचकर्मदर्शीविद्वान्सर्वकर्मकृदितिनिरूपणं.	६	१८
कर्मणोह्यपिबोद्धव्यमित्यादेःसयुक्तःकृत्स्नकर्मकृदित्यंतस्यश्लोकत्रयस्यप्रकारांतरेणव्याख्यानं....	८	१८
ज्ञान्येवपंडितइतिनिरूपणं....	९	१९
ज्ञानीकर्मणिप्रवृत्तोप्यकर्मैवेतिनिरूपणं....	९	२०
ज्ञानीशारीरंकर्मकुर्वनदोषंनाप्नोतीतिनिरूपणं.	९	२१
अजगरवृत्तेर्विदुषोलक्षणनिरूपणं	१०	२२
ज्ञानिनःसर्वकर्मलीयतइतिनिरूपणं.	१०	२३
विदुषावैदिककर्मोपकरणेषुचमसादिषुब्रह्मदृष्टिरेवकर्तव्येतिनिरूप०	११	२४
दैवयज्ञस्यज्ञानयज्ञस्यचनिरूपणं	११	२५
श्रोत्रादीनीत्यादिश्लोकत्रयेणानेकयज्ञानांनिरूपणं.	१२	२६
प्राणायामस्ययज्ञत्वनिरूपणंसार्धेन....	१२	२९
सर्वयज्ञानांफलनिरूपणंसार्धेन....	१३	३०
सर्वयज्ञानांवेदैकमूलत्वं....	१३	३२
सर्वयज्ञाज्ज्ञानयज्ञस्यश्रेष्ठत्वं.	१३	३३
तत्त्वज्ञानार्थंब्रह्मनिष्ठमेवगुरुमाश्रयेदितिनिरूपणं.	१४	३४
सद्गुरूपदेशेनलब्धज्ञानस्यफलनिरूपणं.	१४	३५
ज्ञानप्लवेनैवसर्वपापार्णवतरणमितिनिरूपणं.	१४	३६
अग्निःकाष्ठानीवज्ञानाग्निःसर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतइतिनिरूपणं.	१६	३७
ज्ञानसदृशमन्यत्पवित्रंनास्तीतिनिरूपणं.	१६	३८
श्रद्धादिसाधनैरेवज्ञानप्राप्तिर्भवतीतिनिरूपणं.	१६	३९
अज्ञत्वेनश्रद्धाशून्यःसंशयात्मानश्यतीतिनिरूपणं.	१७	४०
ज्ञानवान्कर्मभिर्नबध्यतइतिनिरूपणं.	१७	४१
ज्ञानासिनासंशयश्छेत्तव्यइतिनिरूपणं.	१८	४२

इतिचतुर्थाध्यायस्यानुक्रमणिका.

अथपंचमाध्यायस्यानुक्रमणिका.

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
पंचमाध्यायेप्रतिपाद्यनिरूपणं.	१	०
संन्यासकर्मयोगयोर्यच्छ्रेयःसाधनंतद्ब्रूहीत्यर्जुनस्यप्रश्नः.	२	१

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
वेदबोधितकर्मणोजगत्स्थितिहेतुत्वनिरूपणंश्लोकद्वयेन.	६	१४
ईश्वरप्रवर्तितचक्राऽननुवर्तिनोव्यर्थजीवित्वं.	६	१६
ब्रह्मनिष्ठस्यविदुषोऽनेकविकल्पैःकर्तव्याभावप्रतिपादनं.	६	१७
ब्रह्मविदःकृतेनाकृतेनार्थानर्थौनस्तइतिनिरूपणं.	९	१८
मुमुक्षुणाकर्मकर्तव्यमेवेतिनिरूपणं.	९	१९
मुक्तेनापिलोकसंग्रहार्थंकर्मकर्तव्यमितिनिरूपणं.	१०	२०
मूढलोकःश्रेष्ठानुसारीभवतीतिनिरूपणं.	१०	२१
लोकसंग्रहार्थंभगवतःकर्मणिप्रवृत्तिरितिनिरूपणंश्लोकद्वयेन	१०	२२
श्रेष्ठैरधिकारिभिःकर्मणित्यक्तेलोकानांनाशःसंकरताचस्यादितिनि०	११	२४
लोकसंग्रहार्थंविद्वानसक्तःकर्मकुर्यादितिकथनं.	११	२५
अज्ञानांबुद्धिभेदंनकुर्यादितिनिरूपणं.	११	२६
अविदुषोलक्षणनिरूपणं	११	२७
विदुषोलक्षणनिरूपणं.	१२	२८
अशुद्धहृदयान्कर्मिणोब्रह्मविन्नविचालयेदितिनिरूपणं.	१२	२९
निःशोकःसन्स्वधर्मंकुर्वित्यर्जुनंप्रतिभगवदुपदेशः	१२	३०
भगवन्मतानुयायिनोमुक्ताभवंतीतिनिरूपणं.	१२	३१
भगवन्मतानुसूयिनोनष्टाभवंतीतिनिरूपणं.	१३	३२
ज्ञानिनोपिप्रकृतेरनिवार्यत्वमितिनिरूपणं	१३	३३
विषयेषुरागद्वेषयोर्बंधकत्वमितिनिरूपणं.	१३	३४
परधर्मात्स्वधर्मस्यश्रेष्ठत्वनिरूपणं.	१४	३५
केनप्रेरितःपुमान्पापमाचरतीत्यर्जुनस्यप्रश्नः.	१४	३६
प्रश्नोत्तरत्वेनकामक्रोधयोरेवसर्वानर्थहेतुत्वमितिनिरूपणं.	१४	३७
कामेनवैरिणाज्ञानमावृतमितिदृष्टांतैर्निरूपणंश्लोकद्वयेन.	१५	३८
कामस्याधिष्ठाननिरूपणं.	१५	४०
मुमुक्षुणाकामस्यनिःशेषंविध्वंसनंकर्तव्यमितिनिरूपणं.	१५	४१
इंद्रियमनोबुद्धिभ्यआत्मनोभिन्नत्वेननिरूपणं.	१५	४२
आत्मज्ञानेनकामशत्रोर्नाशःकर्तव्यइतिनिरूपणं.	१६	४३

इतितृतीयाध्यायस्यानुक्रमणिका.

अथचतुर्थाध्यायस्यानुक्रमणिका.

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
श्रुतिप्रमाणसिद्धस्यापिज्ञानयोगस्यसिद्धपरंपराप्राप्तत्वेनापिप्रामाण्यमितिनिदर्शनं.	१	१
नष्टसंप्रदायोज्ञानयोगोऽर्जुनंनिमित्तीकृत्यलोकोद्धारायभगवतापुनःप्रवर्तितइतिनिरूपणंश्लोकद्वयेन....	२	२
अधुनाजातस्यतवपूर्वंविवस्वंतंप्रत्युपदेशःकथंघटतइतिकृष्णंप्रत्यर्जुनप्रश्नः....	३	[illegible]
अजस्येश्वरस्यापिममममायया[illegible]बहूनिजन्मानीतिभगवतोत्तरितंश्लोकद्वयेन....	[illegible]	[illegible]
यदाधर्मस्यविच्छेदोऽधर्मस्यचोत्थानंतदाभगवतोदेहोत्पादनमितिनि०	[illegible]	[illegible]

[illegible]रिरयुक्तिर्मनुष्यलोकएवचातु
[illegible]र्गमनुवर्ततइतियदुक्तं

गी०शं०

॥ २ ॥

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
संशयरहितायाबुद्धेरात्मस्थितौसत्यांयोगारूढत्वंसिध्यतीतिनि०.....	२३	५३
स्थितप्रज्ञस्यलक्षणाद्यवगत्यर्थमर्जुनस्यप्रश्नः	२४	५४
स्थितप्रज्ञस्यलक्षणनिरूपणं.	२४	५५
स्थितप्रज्ञःकिंप्रभाषतइतिप्रश्नस्योत्तरनिरूपणं.	२४	५६
रागद्वेषराहित्यंस्थितप्रज्ञस्यलक्षणांतरं.	२५	५७
इंद्रियनिग्रहनिरूपणंदृष्टांतेन.	२५	५८
परमात्मज्ञानेनरागनिवृत्तिनिरूपणं.	२५	५९
इंद्रियनिग्रहाभावेमहाननर्थइतिनिरूपणं.	२५	६०
इंद्रियसंयमवतएवस्थितप्रज्ञत्वनिरूपणं.	२६	६१
विषयध्यानादेःसंगाद्यनर्थकारित्वनिरूपणंश्लोकद्वयेन	२६	६२
रागद्वेषशून्यस्यचित्तनिर्मलतानिरूपणं.	२६	६४
चित्तप्रसादेसतिस्थितप्रज्ञत्वमितिनिरूपणं.	२७	६५
समाधिरहितस्यानर्थप्राप्तिनिरूपणं.	२७	६६
बहिःप्रवृत्तस्यबुद्धेर्नाशोभवतीतिदृष्टांतेननिरूपणं.	२७	६७
इंद्रियनिग्रहादेवप्रज्ञास्थैर्यमितिनिरूपणं	२८	६८
ब्रह्मविदद्वयबोधेजागर्तिद्वैतबोधेशेतइतिनिरूपणंतद्विपरीतत्वमज्ञानिनामितिचनिरूपणं.	२८	६९
स्थितप्रज्ञःकिमासीतेतिप्रश्नस्योत्तरत्वेनपतिव्रतायथापत्यालंबनातिष्ठतितथाब्रह्मविद्ब्रह्मालंबनस्तिष्ठतीतिनिरूपणं.	२९	७०
स्थितप्रज्ञःव्रजेतकिमितिप्रश्नस्योत्तरं.	३०	७१
अंतकालेपिब्रह्मनिष्ठांप्राप्यमुक्तिंगच्छतीतिनिरूपणं.	३	७२

॥ इतिद्वितीयाध्यायस्यानुक्रमणिका ॥

अथतृतीयाध्यायस्यानुक्रमणिका.

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
संन्यासाधिकारनिरूपणपूर्वकंतृतीयाध्यायेप्रतिपाद्यनिरूपणं.	१	०
ज्ञानंश्रेष्ठंचेद्घोरेकर्मणिमांकथंप्रेरयसीत्यर्जुनवाक्यं.	२	१
व्यामिश्रवाक्येनमोहितबुद्धेर्मेयच्छ्रेयःसाधनंतदेवब्रूहीत्यर्जुनस्यप्रश्नः.	२	२
ज्ञानकर्मयोगयोरुभयोरपिक्रमेणश्रेयस्साधनतेतिनिरूपणं.	२	३
नित्यकर्माकरणान्मुक्तिरितिनियमोनतथासंन्यासादेवमुक्तिरित्यपिनियमोनेतिनिरूपणं	३	४
कर्मत्यक्त्वानकेनाप्यज्ञेनस्थातुंशक्यतइतिनिरूपणं.	३	५
दंभाचारस्यनिरूपणं.	४	६
दांभिकसंन्यासापेक्षयाकर्मयोगस्यश्रेष्ठत्वनिरूपणं.	४	७
मूढतमकृतसंन्यासापेक्षयाकर्मनिष्ठस्यश्रेष्ठत्वनिरूपणं	४	७
मुमुक्षुणाऽवश्यंकर्मकर्तव्यमि[illegible]रूपणं.	४	८
काम्यकर्मणएवबंधकत्वं.	५	९
ब्रह्मप्रोक्तयज्ञैर्देवानामाराधनंकार्यमितिनिरूपणंश्लोकद्वयेन.	५	१०
यज्ञाद्यकरणेप्रत्यवायीभवतीतिनिरूपणं.	५	१२
पंचमहायज्ञकरणात्पंचसूनानिवृत्तिस्तदभावेपापाशित्वमितिनिरूपणं.	५	१३

अनुक्र०

॥ २ ॥

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
जगतोऽसत्त्वनिरूपणमात्मनश्चसत्यत्वनिरूपणं.	८	१६
जगत्सत्त्वेप्रमाणाभावनिरूपणेनानेकविकल्पैर्जगदभावनिरूपणपूर्वकमात्मनोनित्यत्वनिरूपणं.	८	१६
आत्मनोनाशोनभवतीत्यनेकविकल्पैर्निरूपणं.	९	१७
आत्मानात्मनोर्नित्यत्वानित्यत्वज्ञानेननिवृत्तशोकमर्जुनंप्रतिस्वधर्मोपदेशः.	१०	१८
प्रत्यक्षादिसर्वप्रमाणैरात्मनोऽविषयत्वनिरूपणं.	१०	१८
आत्माहंताहतश्चेतियोमनुतेसमूढएवेतिनिरूपणं.	११	१९
नजायतइतिवाक्येनात्मनःषड्भावविकारराहित्यनिरूपणं....	११	२०
आत्मज्ञानिनःसर्वक्रियानिवृत्तिनिरूपणं.	१२	२१
देहादेरहंप्रत्ययार्थत्वनिराकरणेनविद्वदात्मनोरभेदनिरूपणं.	१२	२१
जीवोजीर्णशरीराणित्यक्त्वानवीनानिधारयतीतिदृष्टांतेननिरूपणं.	१३	२२
शस्त्राग्न्यादिभिरात्मनोऽच्छेद्यत्वादिनिरूपणं श्लोकद्वयेन— ...	१३	२३
सूक्ष्मकारणदेहाभ्यांविलक्षणात्मज्ञानिनांनकिंचिच्छोच्यमस्तीतिनिरूपणं.	१४	२५
प्रकारांतरेणापिशोकाभावनिरूपणं.	१४	२६
जन्यपदार्थस्यमृतेरावश्यकत्वनिरूपणं.	१४	२७
त्रिष्वपिकालेषुमिथ्याभूतशरीरेषुविदांपरितापाभावनिरूपणं.	१५	२८
आत्मस्वरूपस्यजिज्ञासुश्रोतृवक्तॄणामतिदुर्लभत्वनिरूपणं.	१५	२९
आत्मानमुद्दिश्यशोकाभावनिरूप[illegible]	१६	३०
मुमुक्षुभिःस्वधर्मेस्थातव्यमितिनिरूपणार्थंक्षत्रियाणांधर्मयुद्धंश्रेयस्करमितिनिरूपणं.	१६	३१
भाग्यवतांधर्मयुद्धमभ्यागच्छतीतिनिरूपणं.	१६	३२
युद्धस्याकरणेप्रत्यवायाकीर्त्याद्यनर्थपरंपरापततीतिनिरूपणंश्लोकचतुष्टयेन.	१७	३३
जयेप्यजयेपियुद्धादिष्टफलमस्तीतिनिरूपणं.	१७	३७
समबुद्ध्यायुद्धेकृतेपापाभावकथनं.	१८	३८
ज्ञानयोगनिरूपणानंतरंकर्मयोगनिरूपणप्रतिज्ञा.	१८	३९
ज्ञानंविनाकर्मबंधनिवृत्तिर्नास्तीतिनिरूपणं.	१८	३९
निष्कामकर्मणःश्रेष्ठत्वनिरूपणं.	१९	४०
विवेकिनांबुद्धिरेकैवाविवेकिनामनंताश्चेतिनिरूपणं.	१९	४१
कामात्मनांत्रिभिःश्लोकैःस्वभावनिरूपणं.	१९	४२
वेदानांत्रैगुण्यविषयत्वनिरूपणपूर्वकंनिस्त्रैगुण्यस्यस्वरूपकथनं.	२०	४५
विजानतोब्राह्मणस्यदृष्टांतेनसार्वभौमादिसर्वानंदावाप्तिनिरूपणं.	२१	४६
शोकमोहाक्रांतस्यनिष्कामकर्मण्येवाधिकारइतिनिरूपणं.	२१	४७
ज्ञानेच्छुनासमबुद्ध्याकर्माणिकर्तव्यानीतिनिरूपणं.	२२	४८
ज्ञानयोगस्यश्रेष्ठत्वनिरूपणपूर्वकंकर्मयोगस्यनिकृष्टत्वनिरूपणं.	२२	४९
ज्ञानयोगादेवशुभाशुभकर्मणांनिवृत्तिरितिनिरूपणं.	२२	५०
निष्कामकर्मणाज्ञानंप्राप्यजन्मबंधविनिर्मुक्ताभवंतीतिनिरूपणं.	२३	५१
मोहनिवृत्त्यैववैराग्यप्राप्तिर्भवतीतिनिरूपणं.	२३	५२

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
स्वजनवधेनसुखंनस्यादेवेतिनिरूपणं.	६	३७
लोभोपहतानांकुलक्षयाद्यनर्थेप्रवृत्तौसत्यामपिविवेकिनांतत्रप्रवृत्तिर्नोपयुक्तेतिप्रतिपादनं श्लोकद्वयेन.	६	३८
कुलक्षयेकुलधर्मनाशनिरूपणं.	७	४०
कुलधर्मनाशेपरंपरयावर्णसंकरतानिरूपणं.	७	४१
संकरतादोषेणपितॄणांनरकपातनिरूपणं.	७	४२
कुलघ्नानामर्थएवेतिनिरूपणं.	७	४३
धर्मशून्यानांनरकवासनिरूपणं	७	४४
मुमुक्षूणांलक्षणसूचनार्थमर्जुनस्यपापाद्भीतेर्निरूपणंश्लोकद्वयेन.	७	४५
मुमुक्षुणासर्वकर्मसंन्यासःकर्तव्यइतिसूचनार्थमर्जुनस्यशस्त्रसंन्यासनि०	८	४७

इतिप्रथमाध्यायस्यानुक्रमणिका.

अथद्वितीयाध्यायस्यानुक्रमणिका.

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
द्वितीय[illegible]तिपाद्यनिरूपणं.	१	०
दर्[illegible] परस्यब्रह्म[illegible]मदनउवाचेतिसंजयवाक्यं.	१	१
नास्ति त[illegible]	१	१
[illegible]नि.	१	
[illegible]युद्धायोत्तिष्ठेत्यर्जुन[illegible]		
भीष्मद्रोणौपूजार्हौनयुद्धार्हावित्यर्जुनवाक्यं.	२	४
गुर्वादिहिंसापेक्षयाभिक्षाशनंश्रेयस्करमितिनिरूपणं.	२	५
कर्तव्ययुद्धेऽर्जुनस्यसंशयबाहुल्यं.	२	६
अहंमूढःश्रेयः साधनंत्वमेवब्रूहीतिभगवंतंप्रत्यर्जुनस्यप्रार्थना.	३	७
ब्रह्मज्ञानंविनैहिकामुष्मिकभोगलाभाच्छोकनिवृत्तिर्नास्त्येवेतिनि०.	३	८
संजयेनार्जुनस्यतूष्णींभावनिरूपणं.	३	९
मोहाक्रांतमर्जुनंभगवान्बोधयामासेतिनिरूपणं.	३	१०
अनेकविकल्पैर्भीष्मादीनामशोच्यत्वनिरूपणं.	४	११
शोकरहिताज्ञानिनएवपंडिताइतिनिरूपणं....	४	११
तत्पदार्थस्यश्रुतियुक्तिभिःसद्भावनिरूपणं.	४	१२
त्वंपदार्थस्यश्रुतियुक्तिभिर्नित्यत्वनिरूपणं.	५	१२
वादिनाऽनेकप्रमाणयुक्तिभिरात्मानेकत्वनिरूपणं.	५	१२
आत्मानेकत्ववादिनोक्तप्रमाणानांयुक्तेश्चसिद्धांतिनाऽनेकप्रमाणैर्युक्तिभिश्चातिशयेनखंडनं.	५	
आत्मानेकत्ववादिपक्षएवदोषनिरूपणं .... [illegible]गत्सृष्ट्यादिकर्मभिःश्लेषोयथा		
श्रुतियुक्तिभिरात्मैकत्वनिरूपणं. .... [illegible]नापरमात्मानं श्रवणमननादिसंजात		
तत्त्वंप[illegible]त्वनिरूपणेन[illegible]वेतिनिरूप[illegible]		

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
जगतोऽसत्त्वनिरूपणमात्मनश्चसत्यत्वनिरूपणं.	८	१६
जगत्सत्त्वेप्रमाणाभावनिरूपणेनानेकविकल्पैर्जगदभावनिरूपणपूर्वकमात्मनोनित्यत्वनिरूपणं.	८	१६
आत्मनोनाशोनभवतीत्यनेकविकल्पैर्निरूपणं.	९	१७
आत्मानात्मनोर्नित्यत्वानित्यत्वज्ञानेननिवृत्तशोकमर्जुनंप्रतिस्वधर्मोपदेशः.	१०	१८
प्रत्यक्षादिसर्वप्रमाणैरात्मनोऽविषयत्वनिरूपणं.	१०	१८
आत्माहंताहतश्चेतियोमन्नुतेसमूढएवेतिनिरूपणं.	११	१९
नजायतइतिवाक्येनात्मनःषड्भावविकारराहित्यनिरूपणं.....	११	२०
आत्मज्ञानिनःसर्वक्रियानिवृत्तिनिरूपणं.	१२	२१
देहादेरहंप्रत्ययार्थत्वनिराकरणेनविद्वदात्मनोरभेदनिरूपणं.	१२	२१
जीवोजीर्णशरीराणित्यक्त्वानवीनानिधारयतीतिदृष्टांतेननिरूपणं.	१३	२२
शस्त्राग्न्यादिभिरात्मनोऽच्छेद्यत्वादिनिरूपणं श्लोकद्वयेन— ...	१३	२३
सूक्ष्मकारणदेहाभ्यांविलक्षणात्मज्ञानिनांनकिंचिच्छोच्यमस्तीतिनिरूपणं.	१४	२५
प्रकारांतरेणापिशोकाभावनिरूपणं.	१४	२६
जन्यपदार्थस्यमृतेरावश्यकत्वनिरूपणं.	१४	२७
त्रिष्वपिकालेषुमिथ्याभूतशरीरेषुविदांपरितापाभावनिरूपणं.	१५	२८
आत्मस्वरूपस्यजिज्ञासुश्रोतृवक्तॄणामतिदुर्लभत्वनिरूपणं.	१५	२९
आत्मानमुद्दिश्यशोकाभावनिरूपणोपसंहारः.	१६	३०

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
मुमुक्षुभिःस्वधर्मेस्थातव्यमितिनिरूपणार्थंक्षत्रियाणांधर्मयुद्धंश्रेयस्करमितिनिरूपणं.	१६	३१
भाग्यवतांधर्मयुद्धमभ्यागच्छतीतिनिरूपणं.	१६	३२
युद्धस्याकरणेप्रत्यवायाकीर्त्याद्यनर्थपरंपरापततीतिनिरूपणंश्लोकचतुष्टयेन.	१७	३३
जयेप्यजयेपियुद्धादिष्टफलमस्तीतिनिरूपणं.	१७	३७
समबुद्ध्यायुद्धेकृतेपापाभावकथनं.	१८	३८
ज्ञानयोगनिरूपणानंतरंकर्मयोगनिरूपणप्रतिज्ञा.	१८	३९
ज्ञानंविनाकर्मबंधनिवृत्तिर्नास्तीतिनिरूपणं.	१८	३९
निष्कामकर्मणःश्रेष्ठत्वनिरूपणं.	१९	४०
विवेकिनांबुद्धिरेकैवाविवेकिनामनंताश्चेतिनिरूपणं.	१९	४१
कामात्मनांत्रिभिःश्लोकैःस्वभावनिरूपणं.	१९	४२
वेदानांत्रैगुण्यविषयत्वनिरूपणपूर्वकंनिस्त्रैगुण्यस्यस्वरूपकथनं.	२०	४५
विजानतोब्राह्मणस्यदृष्टांतेनसार्वभौमादिसर्वानंदावाप्तिनिरूपणं.	२१	४६
शोकमोहाक्रांतस्यनिष्कामकर्मण्येवाधिकारइतिनिरूपणं.	२१	४७
ज्ञानेच्छुनासमबुद्ध्याकर्माणिकर्तव्यानीतिनिरूपणं.	२२	४८
ज्ञानयोगस्यश्रेष्ठत्वनिरूपणपूर्वकंकर्मयोगस्यनिकृष्टत्वनिरूपणं.	२२	४९
ज्ञानयोगादेवशुभाशुभकर्मणांनिवृत्तिरितिनिरूपणं.	२२	५०
निष्कामकर्मणाज्ञानंप्राप्यजन्मबंधविनिर्मुक्ताभवंतीतिनिरूपणं.	२३	५१
मोहनिवृत्त्यैववैराग्यप्राप्तिर्भवतीतिनिरूपणं.	२३	५२

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
स्वजनवधेनसुखंनस्यादेवेतिनिरूपणं.	६	३७
लोभोपहतानांकुलक्षयाद्यनर्थेप्रवृत्तौसत्यामपिविवेकिनांतत्रप्रवृत्तिर्नोपयुक्तेतिप्रतिपादनं श्लोकद्वयेन.	६	३८
कुलक्षयेकुलधर्मनाशनिरूपणं.	७	४०
कुलधर्मनाशेपरंपरयावर्णसंकरतानिरूपणं.	७	४१
संकरतादोषेणपितॄणांनरकपातनिरूपणं.	७	४२
कुलघ्नानामर्थएवेतिनिरूपणं.	७	४३
धर्मशून्यानांनरकवासनिरूपणं	७	४४
मुमुक्षूणांलक्षणसूचनार्थमर्जुनस्यपापाद्भीतेर्निरूपणंश्लोकद्वयेन.	७	४५
मुमुक्षुणासर्वकर्मसंन्यासःकर्तव्यइतिसूचनार्थमर्जुनस्यशस्त्रसंन्यासनि०	८	४७

इतिप्रथमाध्यायस्यानुक्रमणिका.

अथद्वितीयाध्यायस्यानुक्रमणिका.

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
द्वितीय[illegible]तिपाद्यनिरूपणं.	१	०
दर्[illegible] परस्यब्रह्म[illegible]मदनउवाचेतिसंजयवाक्यं.	१	१
नास्ति त[illegible]	१	१
[illegible]युद्धायोत्तिष्ठेत्यर्जुन[illegible]		

विषयाः.	पत्रां०.	श्लो०.
भीष्मद्रोणौपूजार्हौनयुद्धार्हावित्यर्जुनवाक्यं.	२	४
गुर्वादिहिंसापेक्षयाभिक्षाशनंश्रेयस्करमितिनिरूपणं.	२	५
कर्तव्ययुद्धेऽर्जुनस्यसंशयबाहुल्यं.	२	६
अहंमूढःश्रेयः साधनंत्वमेवब्रूहीतिभगवंतंप्रत्यर्जुनस्यप्रार्थना.	३	७
ब्रह्मज्ञानंविनैहिकामुष्मिकभोगलाभाच्छोकनिवृत्तिर्नास्त्येवेतिनि०.	३	८
संजयेनार्जुनस्यतूष्णींभावनिरूपणं.	३	९
मोहाक्रांतमर्जुनंभगवान्बोधयामासेतिनिरूपणं.	३	१०
अनेकविकल्पैर्भीष्मादीनामशोच्यत्वनिरूपणं.	४	११
शोकरहिताज्ञानिनएवपंडिताइतिनिरूपणं.	४	११
तत्पदार्थस्यश्रुतियुक्तिभिःसद्भावनिरूपणं.	४	१२
त्वंपदार्थस्यश्रुतियुक्तिभिर्नित्यत्वनिरूपणं.	५	१२
वादिनाऽनेकप्रमाणयुक्तिभिरात्मानेकत्वनिरूपणं.	५	१२
आत्मानेकत्ववादिनोक्तप्रमाणानांयुक्तेश्चसिद्धांतिनाऽनेकप्रमाणैर्युक्तिभिश्चातिशयेनखंडनं.	५	
आत्मानेकत्ववादिपक्षएवदोषनिरूपणं .... [illegible]गत्सृष्ट्यादिकर्मभिःश्लेषोयथा		
श्रुतियुक्तिभिरात्मैकत्वनिरूपणं. .... [illegible]परमात्मानं श्रवणमननादिसंजात		
तत्त्वंप[illegible]त्वनिरूपणेन[illegible]वेतिनिरूप[illegible]		

...यप्रथमाध्यायस्यानुक्रमणिका.

...सत्त्वनिरूपणमात्म... ...प्राणाभाव... विषयाः.	पत्रांकाः.	श्लोकाः.
टीकाकारकृतमंगलाचरणश्लोकाः.	१	०
अवतरणिकायांभारतस्यगीतायाश्चश्रेष्ठत्वनिरूपणपूर्वकंप्रथमाध्यायेप्रतिपाद्यनिरूपणं.	१	०
युद्धविषयेधृतराष्ट्रप्रश्नः.	१	१
धृतराष्ट्रंप्रतिसंजयोक्तिः.	१	२
द्रोणाचार्यंप्रतिपांडवसेनादर्शनेसाभिप्रायादुर्योधनस्यप्रेरणा.	१	३
पांडवसेनायांमहारथानांनामानिश्लोकत्रयेण.	२	४
आचार्यंप्रतिदुर्योधनेनस्वसेनानायकानांनामकथनंश्रेष्ठत्वकथनंचश्लोकत्रयेण.	२	७
दुर्योधनेनस्ववलस्यपूर्णत्वकथनं पांडववलस्यापूर्णत्वकथनंच.	२	१०
भीष्मरक्षणेद्रोणादीन्प्रतिदुर्योधनस्यप्रेरणा.	३	११
दुर्योधनहर्षार्थंभीष्मेणशंखवादनं.	३	१२
ततःसेनायांशंखादिवादनं.	३	१३
ततःकृष्णार्जुनयोःशंखनिनादः.	३	१४
शंखानांनिनादकर्तॄणांचनामानिश्लोकचतुष्टयेन	३	१५

...विषयाः.	पत्रांकाः.	श्लोकाः.
शंखनादेनधार्तराष्ट्राणांहृदयाविदारणं.	३	३०
वैराग्यार्थमैहिकामुष्मिकभोगानांकर्मजन्यानामनित्यत्वप्रतिपादकमर्जुनस्यधनुरुद्यमनं.	४	३१
कृष्णंप्रत्यर्जुनवाक्यं.	४	२०
अत्रयुद्धार्थंकेकेआगताःकैःसहमयायोद्धव्यंचेत्यर्जुनस्यजिज्ञासायावर्णनंश्लोकद्वयेन.	४	२१
भगवतासेनयोर्मध्येरथंस्थापयित्वाऽर्जुनायसमवेतानांयोद्धॄणांदर्शनंकारितमितिनिरूपणंश्लोकद्वयेन.	४	२२
उभयसेनयोःस्थितान्बंधून्दृष्ट्वाऽर्जुनस्यविषादोजातइतिनिरूपणंश्लोकत्रयेण.	४	२४
अर्जुनस्यविषादचिह्नसूचकानांवाक्यानांनिरूपणंश्लोकत्रयेण.	५	२६
अर्जुनस्याधर्मप्राप्तैहिकसुखेभ्योविमुखत्ववर्णनंश्लोकद्वयेन.	५	२९
गुर्वादिहंतुमनिच्छयाऽर्जुनस्यस्वर्गादिसुखेभ्योविमुखत्ववर्णनंश्लोकद्वयेन.	५	३२
कुटुंबवधेनपापमेवभवेदितिनिरूपणेनार्थशास्त्रात्धर्मशास्त्रस्यबलवत्ताप्रतिपादनं.	६	३४
...क्तिर्मनुष्यलोकएवचातु...	६	३६

स्रष्टृ...
स्येति ...
त्वादिधर्म...
परस्यब्रह्म...
नास्ति त...

...त्सृष्ट्यादिकर्मभिःश्लेषोयथा
...त्वादिधर्मशून्यमपरमात्मानं श्रवणमननादिसंजात

	पत्रां०	श्लो०
.... पुस्क-		
....यत्वप्रा..	३०	३१
....	४	२०
....	४	२१

॥ अथ शंकरानंदकृतटीकासहिता श्रीमद्भगवद्गीता प्रारभ्यते ॥

no: 136
18.6.61

शुद्धिलक्ष... ...नांप्रसा... ...त्यर्थः ...ष्वेलोकेसिद्धिरित्युक्तिर्मनुष्यलोकएवचातु
वर्ण... ...तरा... ...भव... ...कर्ममार्गमनुवर्ततइतियदुक्तं
त... ...नस्यब्राह्मणस्यशम
द... ...निकर्माणि
रज... ...सृ
ष्ट...

...णात्
...ह त
...तःकर्त
...विछि... ...यः ॥१३॥
परस्यब्रह्मणोममोपाधिद्वयंम... ...तत्कार्यंचस्वस्यकूटस्थासंगाचद्रूपत्वेनम... ...मःश्लेषोयथा
नास्ति तथाप्रत्ययूपस्यममासंगत्वेनदेहेंद्रियादिकृतकर्मभिरपिश्लेषोनास्त्येवंकर्तृत्व... ...शून्यमापरमात्मान... ...ननादिसंजात

पत्रां०. श्लो०.
....
यत्रप्रा... ३१
.... ४ २०
२१

शुद्धिलक्षणाक्षिप्रंशीघ्रमेवभवति यज्ञैराराधितानांदेवानांप्रसादाच्छीघ्रमेवमनःप्रसीदतीत्यर्थः मानुषेलोकेसिद्धिरित्युक्तिर्मनुष्यलोकएवचातुर्वर्ण्यंचातुराश्रम्यंकर्मविधिश्चनास्त्यन्यत्रलोकइतिसूचितंभवति ॥ १२ ॥ ममवर्त्मानुवर्तंतइत्यत्रमत्कृतेर्विषयभूतंकर्ममार्गमनुवर्तंतइतियदुक्तं तद्विस्पष्टयति चातुर्वर्ण्यमिति गुणकर्मविभागशःगुणानांसत्वादीनांकर्मणांशमादीनांचविभागेनरजउपसर्जनसत्वप्रधानस्यब्राह्मणस्यशमदमादयःकर्माणि सत्वोपसर्जनरजःप्रधानस्यक्षत्रियस्यशौर्यतेजोधृत्यादयःकर्माणि तमउपसर्जनरजःप्रधानस्यवैश्यस्यकृष्यादीनिकर्माणि रजउपसर्जनतमःप्रधानस्यशूद्रस्यपरिचर्यात्मकंकर्म एवंगुणकर्मविभागशश्चातुर्वर्ण्यंचत्वारोवर्णाएवचातुर्वर्ण्यंचातुराश्रम्यंच सर्गादौमयासृष्टमतएवममवर्त्मानुवर्तंतेमनुष्याइतियदुक्तंतत्सिद्धंयत्क्रतुर्भवतितत्कर्मकुरुतेयत्कर्मकुरुतेतदभिसंपद्यतइति श्रवणात्तवापितर्हिचातुर्वर्ण्यसृष्टि

चातुर्वर्ण्यंमयासृष्टंगुणकर्मविभागशः ॥ तस्यकर्तारमपिमांविद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

कर्मकर्तुस्तत्फलेनजन्मादिनासंबंधसंभवान्ननित्यत्वेश्वरत्वादिःसिध्यतीत्याशंकायां न विकल्पोनहिवस्तु मायामात्रमिदंद्वैतमितिश्रवणात् स्रष्टृस्रष्टव्यादेर्मायिकत्वेनमिथ्यात्वान्निष्कलस्यनिष्क्रियस्याविक्रियस्यममसर्जनादिक्रियाऽयोगाद्वस्तुतोमामकर्तारमेवविजानीहीत्याह तस्येति तस्यचातुर्वर्ण्यस्यप्रपंचस्यचमाययाकर्तारमपिमायामोहितचित्तानांकर्तृत्वेनप्रतीयमानंमांपरमात्मानमकर्तारंनिर्गुणत्वाद्वस्तुतःकर्तृत्वादिधर्मशून्यमेवविद्धि तदभावेकर्माऽसंभूतौतत्फलजन्माद्यसंभवादव्ययंनाशरहितंनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमेवविजानीहीत्यर्थः ॥१३॥ परस्यब्रह्मणोममोपाधिद्वयंमायातत्कार्यंचस्वस्यकूटस्थासंगचिद्रूपत्वेनमायातत्कार्यसंबंधासंभवान्मायाकर्तृकैर्जगत्सृष्ट्यादिकर्मभिःश्लेषोयथा नास्ति तथाप्रत्यग्रूपस्यममासंगत्वेनदेहेंद्रियादिकृतकर्मभिरपिश्लेषोनास्त्येवंकर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मशून्यंमांपरमात्मानं श्रवणमननादिसंजात

विज्ञानबलेनयःस्वात्मत्वेनविज्ञाय कर्मणिप्रवर्ततेसकर्मभिर्नबध्यतइत्याहनमामिति कूटस्थासंगचिद्रूपत्वेनबुद्ध्यादिसंबंधशून्यस्यमेप्रत्यगात्मनः कर्मफलेकर्मसुतज्जन्यफलेषुचनस्पृहास्ति स्पृहायाबुद्धिधर्मत्वाद्बुद्ध्यादिसाक्षिणोऽविकारिणोममतद्धर्मायोगान्नकर्मफलेच्छासंभवत्यतएवनमांकर्माणिलिंपंतिसयथाकामोभवतितत्क्रतुर्भवतियत्क्रतुर्भवतितत्कर्मकुरुतइतिकामिनएवकर्मसंकल्पतदारंभश्रवणात्कर्मफलेच्छुनैवविज्ञात्मनाकर्माणिक्रियंतेनत्वकामिनाअक्रियेणमया अतोनबुद्ध्यादिभिःकृतानिकर्माणिमामकर्तारंकर्मतत्कर्तृसाक्षिणंलिंपंतिस्पृशंति येनयत्कर्मक्रियतेफलेच्छुनासतेनकर्मणालिप्यतेतैलवन्नान्यस्ततोबुद्ध्यादेःकर्मकर्तुरन्यस्यबुद्ध्यादिकृतकर्माणिलेपायनभवंति इत्येवंकर्मफलेच्छारहितंकर्मणामकर्तारमभोक्तारंचाकाशवत्सर्वगतमसंगमविक्रियंबुद्धितद्धर्मतत्कर्मतदवस्थासाक्षिणंमांपरमात्मानंस्वतत्त्वंयोभिजानाति सम्य

नमांकर्माणिलिंपंतिनमेकर्मफलेस्पृहा ॥ इतिमांयोभिजानातिकर्मभिर्नसबध्यते ॥ १४ ॥
एवंज्ञात्वाकृतंकर्मपूर्वैरपिमुमुक्षुभिः ॥ कुरुकर्मैवतस्मात्त्वंपूर्वैःपूर्वतरंकृतम् ॥ १५ ॥

गाभिमुख्येनअयमेवाहमस्मीतिसाक्षात्स्वात्मनायोवेत्ति सविद्वानाधिकारिकोलोकसंग्रहार्थंकृतैःकर्मभिर्नबध्यते कृतानिकर्माण्यमुष्यदेहारंभकाणिनभवंतीत्यर्थः ॥१४॥ विदुषउपाधिकृतानांकर्मणामबंधकत्वज्ञानेमवपरार्थप्रवृत्तौबलवत्साधनमितिसूचयित्वा प्रांचोप्यबंधकत्वज्ञानेनैवपरार्थंप्रवृत्ताइतिशिष्टाचारंप्रमाणय्य त्वयाप्येवमेवप्रवर्तितव्यमित्याह एवमिति एवंज्ञात्वाअहंबुद्ध्यादिसाक्षीप्रत्यगेवास्मिदेहेंद्रियादिभ्योभिन्नःसन्देहेंद्रियकृतैः कर्मभिर्नबद्धइत्यात्मनोदेहेंद्रियादिभ्योभिन्नत्वंदेहादिकृतकर्मणामबंधकत्वंचैवमुक्तरीत्याविज्ञाय मुमुक्षुभिर्मुक्तैर्मुमोचयिषुभिरितीदंगर्भितणिजंतंरूपं अविद्याबंधेभ्योमोचयितुमिच्छद्भिर्मुमुक्षुभिःपूर्वैरपिजनकादिभिर्लोकहितार्थंकर्मकृतंभवतियस्मात्तस्मात्त्वंपूर्वैःकृतंज्ञानवृद्धैःसद्भिरनुष्ठितं पूर्वतरमनादिकालप्रवृत्तंकर्मैवलोकहितार्थंकुरुनतुसंन्यासमित्यर्थः ॥ १५ ॥ ॥ ॥

ननुकर्मणांबंधकत्वमेवसिद्ध्यति कर्मणाबध्यतेजंतुरितिकर्मणांबंधकत्वस्मरणादितिचेन्न तत्स्मृतेरविद्वत्कर्तृककर्मविषयत्वात् तंविदित्वानलिप्यतेकर्मणापापकेनेतिविदुषःकर्मालेपश्रवणात्कर्माकर्मणोस्तत्त्वंसम्यक्ज्ञात्वाविदुषाक्रियमाणंकर्माऽकर्मैवततन्नबंधायभवति अविदुषाकृतमकर्मैवकर्मतदेवबंधायभवति तर्हिकर्माकर्मणोर्लक्षणंकिमित्याकांक्षायामाह किंकर्मेति श्रुतिस्मृतिभ्यांयद्विहितंतत्कर्मयदविहितंतदकर्मेतिकेचित्पंडिताजगुः वैदिकंश्रौतंस्मार्तंचयत्तत्सर्वंकर्मतत्संन्यासोऽकर्मेत्यपरे चलनात्मकंकर्मत्वचलनंतूष्णीमासनमकर्मेत्यन्ये केचित्तुकिंकर्मकिमकर्मेतिकिंवाकर्मशब्दवाच्यमकर्मशब्दवाच्यंवाकिमिति कवयःसर्वशास्त्रज्ञाअप्यत्रकर्माकर्मतत्त्वनिर्णयेमोहितामूढभावंगतास्तत्तत्त्वंनिर्णेतुमसमर्थाजाताइत्यर्थः यतएवंततःकर्माकर्मस्वरूपमजानतेतेतुभ्यंकर्मचाकर्मचप्रवक्ष्यामि तयोर्लक्षणमुपदेक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाययोस्तत्त्वंविज्ञाया

किंकर्मकिमकर्मेतिकवयोप्यत्रमोहिताः ॥ तत्तेकर्मप्रवक्ष्यामियज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६ ॥
कर्मणोह्यपिबोद्धव्यंबोद्धव्यंचविकर्मणः ॥ अकर्मणश्चबोद्धव्यंगहनाकर्मणोगतिः ॥ १७ ॥

ऽशुभात्संसारान्मोक्ष्यसे कर्माकर्मणोस्तत्त्वंसम्यक्ज्ञात्वामुक्तोभविष्यसीत्यर्थः ॥१६॥ननुकर्माकर्मणोरुभयोस्तत्त्वमारुरुक्षोर्ज्ञातव्यंवाकिमारूढस्यैवेत्याकांक्षायामारुरुक्षोःकर्माकर्मविकर्मणामेवतत्त्वंसम्यक्ज्ञातव्यं तद्बोधस्यैवतस्यदुरवगाहत्वात्तान्येवबोद्धव्यानिप्रयत्नेनास्यात्रैवाधिकारोनान्यत्रेत्याशयेनाह कर्मणइति मुमुक्षोरारोढुमिच्छतःकर्मणोवर्णाश्रमादेरनुष्ठेयस्यबोद्धव्यमस्ति ज्ञातेसतिहिकर्मस्वरूपेयथाशास्त्रंकर्मकर्तुंशक्यतेनाज्ञाते शास्त्राणामनेकत्वाच्छास्त्रप्रवर्तकानांबहुविधत्वाच्चदेशकालयुगाधिकारिवर्णाश्रमवयोवस्थादिभेदेनसंकोचव्याकोचाभ्यांकर्मविधेरनेकरूपत्वाच्च कर्तव्यस्यकर्मणस्तत्त्वंसम्यग्बोद्धव्यमित्यर्थः विकर्मणोऽनंतसंबंधवताविधिनाविहितविपरीततयाविधीयमानत्वाद्विकर्म

प्रतिषिद्धंनिंदितंकर्मतस्यविकर्मणोपिबोद्धव्यमस्ति ज्ञातेहिनिषिद्धांशेयन्निषिद्धंतत्परिहर्तुंशक्यते ततोनिरुक्तदेशकालादिभेदेननिषिद्धस्या
पिबहुविधत्वाद्बोद्धव्यमस्तीत्यर्थः तथैवाकर्मणोपिनकर्माकर्मकर्माभावःयस्मात्कर्मनसंभवतितदकर्मेतिवाकर्मसंन्यासस्तस्यापिबोद्धव्यमस्ति
काम्यकर्मत्यागोनिषिद्धत्यागः कर्मफलत्यागःसर्वकर्मपरित्यागःकर्ममात्रपरित्यागइत्यादिभेदेनसंन्यासोपिबहुधाभिद्यतेततस्तस्यापिबोद्धव्य
मस्तीत्यर्थः हियस्मात्कारणात्कर्मणःकर्मणइतिविकर्माकर्मणोरप्युपलक्षणं कर्माकर्मविकर्मणांत्रयाणामपिगतिरेवंकर्तव्यमितिकर्तव्यतानिश्चि
तिर्गहना विदुषामपिदुर्ज्ञेयाभवत्यतआरुरुक्षोःकर्माकर्मविकर्मणांस्वरूपंशास्त्रतआचार्यतश्चसलक्षणंसरहस्यंचसम्यक्ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ १७॥
नैवैतान्यारूढस्यतुबोद्धव्यानि किंतु आरुरुक्षोःकर्माकर्मणोरेवतत्त्वंबोद्धव्यमशुभमोक्षायेतिपूर्वंवक्ष्यामीतियत्प्रतिज्ञातंतदिदानीमुपदिशति

कर्मण्यकर्मयःपश्येदकर्मणिचकर्मयः ॥ सबुद्धिमान्मनुष्येषुसयुक्तःकृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

कर्मणीति क्रियतेदेहेंद्रियैरेवनिर्वर्त्यतइतिकर्मलौकिकोवैदिकश्चसर्वोपिव्यापारस्तस्मिन्कर्मणिचेष्टामात्रेऔपाधिके आत्मयाथात्म्यज्ञोविद्वा
न्अकर्मकर्माभावंयःपश्येत् तथैवाकर्मणिदेहेंद्रियव्यापारोपरमलक्षणेतूष्णीमवस्थायांकर्मक्रियामेवयःपश्येत् ननुकर्मण्यकर्मदर्शनंचाकर्मणिक
र्मदर्शनंचोभयमपिनसंभवति प्रत्यक्षविरोधान्नहिकर्माकर्मभवितुमर्हतिव्यापारस्यदृश्यमानत्वान्नाप्यकर्मचकर्मभवति स्थाणुवत्तूष्णींभावस्यो
पलभ्यमानत्वाद्भावेचाऽभावदर्शनमभावेचभावदर्शनमतिविरुद्धप्रामाणिकंच भावाभावयोरभावत्वभावत्वाऽसंभवादितिचेन्न सद्बुद्ध्याविचार्य
माणेदर्शनद्वयोपपत्तेस्तत्कथमितिचेदुच्यते स्वयमकर्मासन्नेवपुमानन्यकर्मणाकर्मीभवति यथामेघक्रिययाचंद्रःक्रियावान् यथाचालनक्रिय
याऽऽतपःक्रियावान् तथादेहादितादात्म्येनदेहादिक्रिययास्वयमक्रियोपिक्रियावान्भवत्यखिलोजंतुस्तथापिब्रह्मवेत्ताब्रह्मैवाहमितिब्रह्मण्ये

वात्मत्वविज्ञानेनस्वस्यदेहादिसंबंधाभावात्तत्कर्तृकंकर्माकर्मैवपश्यति तत्राहंममेतिस्वत्वाभावात् नह्यन्यकर्तृकेकर्मण्यन्यस्यस्वत्वमुपपद्यतेत
दभावाद्देहादिकर्तृकंकर्मास्याकर्मैवभवत्यबंधकत्वेनाकर्मतुल्यत्वात्तस्मात्तदकर्मैवपश्यतीत्यर्थः नतुस्वगतंकर्माऽकर्मपश्यतिस्वस्यनिरवयवत्वे
नक्रियासमवायानुपपत्तेः यथावृक्षेचलतिसतितत्स्थमाकाशंनिष्क्रियंपश्यतियथामेघेषुधावत्सुसत्सुचंद्रंनिष्क्रियंपश्यति तथादेहेंद्रियादिषुस्व
च्छंदंविषयेषुप्रवृत्तेषुसत्सुस्वंनिष्क्रियमेवपश्यतिविद्वान् ततोनिष्कलंनिष्क्रियमित्यादिश्रुतिप्रामाण्यात्कूटस्थासंगचिद्रूपमात्मानमेवात्मत्वेन
विजानतोविदुषो देहादिकर्तृकेकर्मण्यकर्मदर्शनमुपपद्यतएव तस्यैतस्यदर्शनस्यविद्वत्प्रत्यक्षत्वादकर्तारंसपश्यतीत्यादिस्मृतिसिद्धत्वाच्चप्रा
माण्योपपत्तेः किंच मूढःस्वस्मिन्देहाद्यध्यस्यतद्व्यापारोपरमेचाहमासेतूष्णींसुखंनकिंचित्करोमिदुःखकरंकर्मेत्यसुखेदेहेंद्रियनिरोधेसुखबुद्ध्या
तदक्रिययास्वमक्रियमेवपश्यति यथाऽश्वारूढोऽश्वस्थित्यास्वंस्थितंपश्यति यथागच्छंतमेवसूर्यमगच्छंतंपश्यतिनतथाविद्वान् किंतुतस्मिन्दे
हादिव्यापारोपरमेप्यकर्मणिकर्मैवपश्यति यथानिगूढांगुलिमुष्टौबहिःक्रियाभावेप्यंतरंगुलीनां मुकुलीभावसिद्धेःकारणभूतांगुलिनिरोधनक्रि
याविद्यते यथानिमीलितेचक्षुषिबहिर्दर्शनक्रियाऽभावेपिपक्ष्मनिरोधनक्रियाविद्यते तथानाहंकिंचित्करोमीतितूष्णीमवस्थायामपिबहिर्देहेंद्रि
यादिचलनक्रियाऽभावेप्यंतर्नाहंकिंचित्करोमीतिकर्तुराग्रहरूपामानसीक्रियाविद्यतएव अंतराग्रहक्रियाभावेबहिःपाण्यादिनिरोधायोगान्म
नोव्यापारैकमूलत्वात्सर्वार्थसिद्धयेइंद्रियक्रियासंभवाच्च ऐंद्रियनिग्रहक्रिययैवदेहोनिश्चलस्तिष्ठति तदभावेदेहचलनंवेंद्रियचलनंवास्यात्ततोमू
ढदृष्ट्यात्वकर्मणितूष्णीमवस्थानेपिकर्मदर्शनस्यन्यायदृष्टांतानुभवसिद्धत्वादकर्मणिकर्मदर्शनमविरुद्धंप्रामाणिकंच भावेचाभावदर्शनमभावे
चभावदर्शनमयुक्तमितियत्तन्नदेहचेष्टायाभावत्वेप्यबंधकत्वेनाभावतुल्यत्वात्तत्रकर्माभावदर्शनस्योपयुक्तत्वाद्भावेचाभावदर्शनमुपपद्यते तू
ष्णीमवस्थायामकर्मण्यप्युक्तरीत्याकर्मदर्शनादकर्मणिकर्मदर्शनंचोपपन्नतरमेवातोनकोपिविरोधः ननुविदुषःकर्मण्यकर्मदर्शनमतीतानाग

तवर्तमानसर्वकर्मनिर्मोकहेतुत्वेनजन्मादिबंधनिवर्तकत्वात्कर्तव्यमेवभवति अकर्मणिकर्मदर्शनस्यतुप्रयोजनाभावादकर्मणिचकर्मयःपश्येदि तिविधिर्निरर्थकएवेतिचेन्न तस्याप्यकर्मास्पष्टात्मदर्शनसाधनत्वेनसफलत्वोपपत्तेः निष्क्रियंशांतमितिनिष्क्रियत्वशांतत्वयोर्ब्रह्मलक्षणत्वश्र वणादत्रापिनिष्क्रियत्वशांतत्वधर्मवतिदेहेंद्रियव्यापारोपरमेतूष्णीमवस्थानेस्वरूपभ्रमःस्यात्तन्माभूदित्युपदिशत्यकर्मणिचकर्मयःइति कर्मव दकर्मणोप्यौपाधिकत्वात्पुरुषतंत्रत्वात्दृश्यत्वाद्विचार्यमाणेसक्रियत्वाच्चस्वयमनात्मैवभवति तद्द्रष्टायःसएवात्मेतिबोद्धव्यमितिसूचयितुमु पदिश्यतेअकर्मणिचकर्मयइति किंचाकर्मणोपिकर्मवत्कर्मत्वज्ञानेनकर्माकर्मणोरुभयोरप्यनात्मत्वेसिद्धे विदुषस्तूष्णीमवस्थायामकर्मणोनि ष्फलत्वात्तदपेक्षयालोकोपकारकत्वात्कर्मणिप्रवृत्तिःसफलेत्यपिसूचयति अकर्मणिचकर्मयइत्यतोविधेःसर्वथासाफल्यमस्ति ननुकर्मण्यकर्मद र्शनमकर्मणिकर्मदर्शनंचैककर्तृकंनसंभवति परस्परविरुद्धत्वेनतयोरेकाश्रयत्वायोगात् विकल्पोनहिवस्तितिद्वैतंसर्वंमिथ्यैवपश्यतोविदुषो देहेंद्रियादेर्मिथ्यात्वात्तदाश्रितकर्मणोपिमिथ्यात्वदर्शनंयुक्तं नत्वकर्मणिकर्मदर्शनंयुक्तं तस्यदेहादिसत्यत्वज्ञानैकसाध्यत्वाद्देहादेःसत्यत्वेख लुतदाश्रितस्याऽकर्मणःसत्यत्वंकर्मत्वंचसिध्यति तत्सिद्धौतुकर्मण्यकर्मदर्शनंनसिध्यति तस्यमिथ्यात्वज्ञाननिबंधनत्वादेवंपरस्परविरुद्धयो स्तयोरेकपुरुषाधिकरणत्वंनसंभवति कर्मण्यकर्मयःपश्येदकर्मणिचकर्मयइतियच्छब्दद्वयश्रवणाच्च ततस्तयोर्भिन्नपुरुषाश्रयत्वमेवेतिचेन्न विदुषउभयत्रमिथ्यात्वदर्शनस्यैवविवक्षितत्वाद्यथादेहेंद्रियादेस्तत्कर्मणोपिचमिथ्यात्वंद्रष्टव्यं तथातद्व्यापारोपरमस्यापिमिथ्यात्वमेवद्रष्टव्यं उभयोरप्यविद्याकार्यभूतदेहाश्रयत्वेनाऽवस्तुत्वाऽविशेषादन्यथाभेददृष्टेरशुभमोक्षासंभवात् यःकर्माकर्मणोरुभयोस्तदाश्रयस्यापिमिथ्यात्व मेवविनिश्चित्य तदधिष्ठानंपरंब्रह्मनिष्कलंनिष्क्रियंशांतमनंतमखंडानंदैकरसमिदमेवाहमितिस्वात्मनाविज्ञायतदात्मनातिष्ठतिसएवाऽशुभा न्मुक्तोभवत्यतोऽन्यथात्मानंपश्यतोनमुक्तिरस्तितस्मात्तयोरेकपुरुषाश्रयत्वमेवनत्वनेकपुरुषाश्रयत्वं यच्छब्दद्वयंतु यतोवाइमानिभूतानिजा

यंतेइत्यत्रयथा तथाबोधसौकर्यार्थमेवनतुग्रहीतृभेदसिद्ध्यर्थं सबुद्धिमानित्येकेनैवतच्छब्देनोपसंहारादेवंकर्मण्यकर्मदर्शनमकर्मणिकर्मदर्शनं चयःकरोतिशास्त्रतआचार्यतोयुक्तितश्चानुभूतितश्च सएवमनुष्येष्वधिकृतःसर्वशास्त्रेषुबुद्धिमानात्मतत्त्वज्ञःसएवयुक्तोयोगीच सएवकृत्स्नकर्म कृत्सर्वेषांश्रौतानांस्मार्तानामितरेषांचपुण्यकर्मणांकर्ताचभवति यथाकृतायविजितायाधरेयाःसंयंत्येवमेनꣳसर्व्वंतदभिसमेतियत्किंचप्रजाः साधुकुर्वंतियस्तद्वेदयत्सवेदेतिश्रवणात्सर्वाणिसर्वलोकैःकृतानिपुण्यकर्माण्यनेनकृतानिभवंतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ यद्वा किंकर्मकिमकर्मेतिश्लो कव्याख्यानपुच्छमत्रलिख्यते अशुभात्संसारान्मोक्ष्यसेकर्माकर्मणोस्तत्त्वंसम्यक्ज्ञात्वामुक्तोभविष्यसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ ननु तमेवविदित्वा तिमृत्युमेतीत्यात्मतत्त्वज्ञानादेवमुक्तिःश्रूयतेनतुकर्माकर्मणोस्तत्त्वज्ञानादितिचेत्सत्यमात्मज्ञानादेवमुक्तिस्तथापि तदाविद्वान्पुण्यपापेवि धूयेतिपुण्यपापविध्वंसनंकृतवतएवविदुषोमुक्तिःश्रूयते ततोमुमुक्षोःकर्मादितत्त्वज्ञानेनजन्मादिहेतुभ्यःकर्मादिभ्योमोक्तव्यंतदर्थंकर्मादी नांतत्त्वंज्ञातव्यमित्याह कर्मणोह्यपीति कर्मणोपिकर्तव्यत्वेनशास्त्रेणोक्तस्यस्वर्गादिहेतोस्तत्त्वंमुमुक्षोर्बोद्धव्यंतद्विपरीतस्यदुर्गतिहेतोर्विकर्म णोनिषिद्धस्यापितत्त्वंबोद्धव्यंतथैवानर्थहेतोरकर्मणोप्यश्रद्धयाविहिताकरणलक्षणस्यतत्त्वंबोद्धव्यंसद्गुरोः ननुचलनात्मकंकर्मेतिचलनमेव कर्मणःस्वरूपंकिंतस्यबोद्धव्यमस्तीत्याशंकायां न कर्माकर्मविकर्मणांतत्त्वंमूढैर्ज्ञातुंनशक्यमित्याहगहनेति हियस्मात्कारणात्कर्मणःकर्मण इतीतरयोरप्युपलक्षणं कर्मणोविकर्मणोप्यकर्मणश्चगतिस्तत्वावगतिर्याथात्म्यवेदनंसद्गुरूपदेशेनविनाज्ञातुंगहनादुर्घटादुर्लभेत्यर्थः ॥ १७ ॥ तर्हितेषांतत्त्वंत्वयैवोपदेष्टव्यंजगद्गुरुणेत्याकांक्षायांकर्माकर्मविकर्मणांचाकाशादिप्रपंचस्यसर्वस्यापितत्त्वं ब्रह्मैवतस्मिन्विदितेसर्वस्यापितत्त्वं विदितंभवतीति सर्वभूतस्थमात्मानंसर्वभूतानिचात्मनिसंपश्यन्ब्रह्मपरममित्येतच्छ्रुतिप्रमाणकंपरावरैकत्वदर्शनंनिःशेषसंसारभ्रमविध्वंस कमुपदिशति कर्मण्यकर्मयइति क्रियतेसृज्यतइतिकर्मब्रह्मकार्यंमहदादिस्थूलांतंजगत्तस्मिन्कर्मणिसर्वत्रजगत्यकर्मनविद्यतेयत्रकर्मतद

कर्मनिष्कलंनिष्क्रियमितिश्रवणान्निष्क्रियंपरंब्रह्मयःपश्येत् प्रतीतंप्रपंचंसर्वंब्रह्मैवयःपश्यतीत्यर्थः ननुसविशेषंजगन्निर्विशेषंपरंब्रह्मगवाश्वव
देतद्द्वयंपरस्परं विलक्षणंभवति गामश्वमिवब्रह्मविलक्षणंविश्वंकथंब्रह्मपश्यतिविद्वानितिचेन्न तयोःकार्यकारणभावापन्नत्वाद्वैलक्षण्यानुपपत्तेः
गवाश्वयोस्तुकार्यकारणभावाभावाज्जातिभेदाच्चवैलक्षण्यंसंभवतिनतथाजगद्ब्रह्मणोः ननुनामतोरूपतोगुणतोजातितश्चजगद्विद्यतेनिरुक्त
भेदस्यप्रत्यक्षत्वादेवंभेदभिन्नंजगत्कथंब्रह्मपश्यतीतिचेन्न नामरूपादेरधिष्ठानाज्ञानकल्पितत्वाद्यथैकस्मिन्तोयेतरंगफेनबुद्बुदादिभेदकल्प
ना यथैकस्यामेवभूम्यांगृहक्षेत्रादिभेदकल्पना तथैवैकस्मिन्ब्रह्मणिनामरूपादिभेदकल्पनाभ्रममूलानतुवास्तवी यथाद्रवत्वशीतत्वशुक्लत्वम
धुरत्वादीनांतोयधर्माणांतरंगादिषुबहिरंतरनुस्यूतत्वाज्जलसत्ताव्यतिरेकेणपृथक्सत्ताभावाच्चतरंगादिसर्वंजलमात्रमेवभवति तथाजगत्यपिब
हिरंतःसर्वत्राविच्छेदेनसत्वचित्त्वादीनांब्रह्मधर्माणामनुगमदर्शनाद्ब्रह्मसत्ताव्यतिरेकेणपृथक्सत्ताऽभावाच्च चिद्धीदंसर्वंसद्धीदंसर्वं सर्वंखल्वि
दंब्रह्म ब्रह्मैवेदंसर्वमित्यादिश्रुतिभिरिदंसर्वंब्रह्मैवब्रह्मकार्यत्वात्मृत्कार्यभूतोघटोमृद्यथा इदंसर्वंब्रह्मैवब्रह्मण्यारोपितत्वाच्छुक्तिरजतवदित्या
दियुक्तिभिर्मृदादिदृष्टांतैश्च सम्यग्विचार्यमाणेजगत्सर्वंब्रह्मैवभवत्यतएवशुद्धात्माब्रह्मवित्सर्वंजगद्ब्रह्मैवपश्यतीत्यर्थः यद्यपिश्रुतियुक्तिदृष्टां
तानुभवैर्जगतोब्रह्ममात्रत्वेसिद्धेजगतःकार्यत्वंनिवृत्तं तन्निवृत्त्याब्रह्मणोपिनिमित्तापायेनैमित्तिकस्याप्यपायइतिन्यायेनकारणत्वंनिवृत्तमेव
भवति कार्यत्वसापेक्षत्वात्कारणत्वस्यतन्निवृत्त्यातन्निवृत्तिरेवमुभयनिवृत्त्यातुकार्यकारणभावविकलमेकमेवाद्वितीयंब्रह्मेतिब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं
सिद्धं तथाप्यधुनाविचारादद्वितीयत्वंब्रह्मणःसिद्धं पूर्वंतुजगदितिब्रह्मेतिद्वैतमस्त्येवेत्याशंकायां न पूर्वमपियथारज्जुरेवसर्पतच्छिरःपुच्छा
दिरूपेणाभात् यथामरुरेवजलतत्तरंगफेनादिरूपेणाभात्तथाब्रह्मैवभ्रांत्याद्रव्यगुणकर्मादिभेदभिन्नजगदात्मनाभातं नतुवस्तुतोजगदस्तीति
मुमुक्षुणाब्रह्मणःकालत्रयेप्यद्वितीयत्वसिद्धयेब्रह्मणितद्विवर्तत्वेनजगत्स्थितमितिद्रष्टव्यमितिव्यतिहारमुखेनोक्तमेवदर्शनंपुनर्द्रढयति जग
तोब्रह्ममात्रत्वेनिर्विचिकित्सत्वाय अकर्मणिचकर्मयइति अकर्मण्युक्तलक्षणेब्रह्मणिकर्मचोक्तलक्षणंजगद्यःपश्येद्ब्रह्मविवर्तत्वेनस्वतःसत्ताभा

वाद्रजतंशुक्तिमिवसलिलंमरुमिवजगत्सर्वंब्रह्मैवयःपश्यतीत्यर्थः सर्वंतंपरादाद्योन्यत्रात्मनःसर्ववेदेतिश्रुतिर्ब्रह्मणःपृथक्सत्तावत्त्वेननामरू
पादिभेदभिन्नंजगत्पश्यतोविदुषोनर्थंब्रवीतियतस्ततोनामरूपादिद्वैतदर्शनंभ्रमकल्पितमुत्सृज्य निःश्रेयसार्थिनानिःशेषविनष्टविपर्ययं
यथातथानामरूपंगुणंकर्मचसर्वंब्रह्मैवेतिद्रष्टव्यमितिसिद्धं एवमसंदिग्धमविपर्यस्तंसर्वंप्रत्यग्दृष्ट्याब्रह्मैवयःपश्यतिसएवबुद्धिमान्ब्रह्मवेत्ता
सएवयुक्तोब्रह्मनिष्ठः सएवकृत्स्नकर्मकृत्कृत्स्नानिसर्वाण्यनेककल्पार्जितानिसंचितान्याधुनिकजन्मकृतान्यप्रवृत्तफलानिकर्माणिनानायोनि
प्रापकाणिस्वयाथात्म्यविज्ञानखड्गेनकृंततिछिनत्तीतिकृत्स्नकर्मकृत् सर्वपाप्मानंतरतीतिश्रवणादेवंद्रष्टायःसोशुभान्मुक्तोभवतीत्यर्थः ॥ १८॥

यस्यसर्वेसमारंभाःकामसंकल्पवर्जिताः ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणंतमाहुःपंडितंबुधाः ॥ १९ ॥

यथापुष्करपलाशआपोनश्लिष्यंतइत्येतच्छ्रुत्युक्तरीत्याकर्मण्यकर्मत्वदर्शनेनशरीरयात्रोपयुक्तानिज्ञानसमकालानिसर्वाणिकर्माणियोविश्लेष
यतिसएवपंडितइत्याह यस्येति समारंभाःसम्यग्देहेंद्रियादिभिरेवारभ्यंतेक्रियंतइतिसमारंभाःप्राणत्राणोपयोगिनोदेहेंद्रियव्यापाराःस
र्वेयस्यब्रह्मविदःकामसंकल्पवर्जिताःकामोनेनभवितव्यमितीच्छावेगःसंकल्पस्तद्धेतुःसम्यक्त्वबुद्धिस्ताभ्यांवर्जिताःक्षुदादिवत्तात्कालिकाभ
वंति तंज्ञानाग्निदग्धकर्माणंकूटस्थासंगचिद्रूपएवाहंनतुकर्ताभोक्ताश्रोताद्रष्टावक्तेत्यात्मन्येवात्मभावापत्त्यादेहतद्धर्मतत्कर्मसुखस्यासंगत्वद
र्शनंतदेवाग्निस्तेनदग्धानिनिर्मूलितानिसर्वाणिविहिताविहितादिरूपाणिकर्माण्यौपाधिकानियस्यतमेवजीवन्मुक्तंमहापुरुषं बुधाःशास्त्र
ज्ञाःपंडितंप्राहुः पंडाकल्याणीसर्वत्रब्रह्ममात्रावगाहिन्यखंडात्मिकावृत्तिरस्यसंजातेतिपंडितस्तमेवपंडितंवदंतिनान्यमित्यर्थः अत्रकाम

संकल्प

र्जिताइत्यनेन यद्यद्धिकुरुतेजंतुस्तत्तत्कामस्यचेष्टितमितिन्यायात्कर्मसुप्रवृत्तेःकारणंकामस्तत्कारणंसंकल्पएवारंभाणांतद्विवर्जितत्वेस्वार्थं परार्थंवाविदुषःप्रवृत्तिरनुपपन्नासती शरीरयात्रामात्रावशिष्टा सापितात्कालिकी तत्रापिकामाद्यभावाद्वेगवर्जिताज्ञानाग्निनिर्दग्धाचभ वतीतिसूचितंभवति ॥ १९ ॥ सर्वंब्रह्मैवपश्यतोविदुषः स्वार्थापरार्थावाप्रवृत्तिर्नसंभवति क्वचिद्वासनयाआहारादौकर्मणिप्रवृत्तोपि स्वयमकर्मैवभवतीत्याह त्यक्तेति ब्रह्मवित्स्वयंनित्यतृप्तःनित्येनानंदैकरसेनस्वात्मनासाक्षात्कृतेनब्रह्मणैवतृप्तस्तृप्तिंगतः स्वरूपसुखसंपन्नस्त तएवनिराश्रयः येनससाधनंकर्मपुमानाश्रयतिसआश्रयःकामस्तस्मान्निर्गतोयःसनिराश्रयोनिष्कामस्ततएवकर्मसुनप्रवर्तते काममूलत्वा त्प्रवृत्तेस्तदभावात्तदभावोयुक्तः यदिवासनयाभिक्षाटनादौक्वचित्प्रवर्ततेतदाकर्मफलासंगं कर्माणिफलंतियत्रेतिवाकर्माणिफलतीतिवास्व

त्यक्त्वाकर्मफलासंगंनित्यतृप्तोनिराश्रयः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोपिनैवकिंचित्करोतिसः ॥ २० ॥
निराशीर्यतचित्तात्मात्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥ शारीरंकेवलंकर्मकुर्वन्नाप्नोतिकिल्बिषम् ॥ २१ ॥

यंकर्मणाफलत्वाद्वाकर्मफलोदेहस्तत्रासंगंकर्ताभोक्तावक्ताश्रोताद्रष्टाहमितितत्तादात्म्यंत्यक्त्वा कर्मणिस्वोचितेभिप्रवृत्तोपिसविद्वान्परदृष्ट्या कुर्वन्नपि स्वदृष्ट्यातुकिंचिन्नकरोत्येव कर्मण्यकर्मत्वदर्शनेनकर्मभिरुपाधिकृतैर्नलिप्यतइत्यर्थः ॥ २० ॥ यस्तुविवेकवैराग्यशमदमादिसाधन संपत्त्यासर्वाणिकर्माणिसंन्यस्यश्रवणमननाभ्यांविज्ञातात्मतत्त्वोयतिर्निदिध्यासनपरोभवति सतुशरीरयात्रामात्रात्मकंकर्मकृत्वाब्रह्मनिष्ठया निर्मूलितबंधःसन्मुक्तोभवतीत्याह निराशीरिति निःशेषंनिर्गताआशिषोवैषयिक्यःकामनायस्मात्सनिराशीर्विनष्टसर्वकामइत्यर्थः ततएव त्यक्तसर्वपरिग्रहःत्यक्ताकौपीनकंथातिरिक्ताःसर्वेपरिग्रहायेनसत्यक्तसर्वपरिग्रहोयोगनिष्ठापरोयतिः स्वयंयतचित्तात्माआत्मादेहःयतोनिरु द्धोचित्तात्मानौयेनसयतचित्तात्मा यद्वा यतंसंस्थापितंचित्तमात्मन्येवनक्वचिदनात्मनियेनसयतचित्तात्मासन् शारीरंशरीरस्थितिकारणं

शारीरंप्राणत्राणैकप्रयोजनं तत्रापिकेवलंयतित्वज्ञानित्वकर्तृत्वाभिमाननिर्मुक्तंशारीरंकर्मकुर्वन्किल्बिषंनाप्नोति ननु व्युत्थायाथभिक्षाचर्यं चरंतीतिप्राणत्राणहेतोर्भिक्षायायतेर्विहितत्वाद्विहितानुष्ठित्याकिल्बिषासंभवादप्राप्तकिल्बिषप्राप्त्यभावप्रतिपादनमयुक्तमितिचेन्न क्वचित्कि ल्बिषप्राप्तिप्रसंगाद्यतचित्तात्मेत्युक्त्यावाचोपिनिरुद्धत्वान्मौनिनोयतेःक्वचिदभिशस्तादिभ्योपिभिक्षाग्रहप्रसंगादभिशस्तपतितवर्जमित्यादि श्रुतिप्रतिषिद्धाननुष्ठित्यास्यादेवकिल्बिषंसम्यग्ज्ञानप्रतिबंधकंयत्तदेवकर्मण्यकर्मत्वदर्शनाग्निनानिर्दह्यमुक्तिंप्राप्नोतीत्याशयेनोच्यते कुर्वन्ना प्नोतिकिल्बिषमिति यद्वा मधुमांसंचमद्यंचतांबूलंतैलमौषधं त्याज्यान्यष्टौयतेर्दूरात्तथाकांताचकांचनमित्यतिनिषिद्धमपिशारीरंशरीरस्थिति कारणं यदभावेशरीरंनिर्गच्छतिश्रवणादिनसिध्यतितच्छारीरं सर्पदंशननेत्ररोगोदरशूलादिमहोपद्रवेऔषधसेवालक्षणमौषधवदशनमाचरे दितिश्रवणाच्छारीरंकर्मकेवलमयत्नसिद्धंकुर्वन्यतिःश्रवणादिशीलःकिल्बिषंनप्राप्नोति यद्वा निराशीर्नित्यानित्यविवेकवैराग्यतीव्रमोक्षेच्छा भिराशीर्भ्यऐहिकामुष्मिकसुखाशाभ्यस्तुच्छविषयाभ्योनिर्गतोयःसनिराशीस्ततएव त्यक्तसर्वपरिग्रहः धर्मप्रजासंपत्त्यर्थंपरिगृह्यतइतिपरिग्र होदारादिः सर्वोपिमोक्षेच्छयापरित्यक्तोयेनसत्यक्तसर्वपरिग्रहः संन्यस्तसर्वकर्मतत्साधनोयतिः स्वयंयतचित्तात्मायतौबाह्यप्रवृत्तेर्निवर्तितौ चित्तमात्माकार्यकारणसंघातश्चद्धौयेनसयतचित्तात्मासन् शारीरंशरीरोपाधिकत्वादात्माशारीरस्तत्प्रापकंकर्मापिश्रवणादिकंशारीरमेव भवति बाह्यंजपादिकर्मसर्वंपरित्यज्यांतरंकेवलंशारीरमेवश्रवणादिलक्षणंकर्मकुर्वन्किल्बिषंदुःखप्रदंसंसारबंधनंनप्राप्नोति कुर्वन्नाप्नोतिकि ल्बिषमितिवदताभगवताजपादिकर्मणासहश्रवणादिकुर्वन्वाश्रवणादित्यक्त्वायतिस्तद्व्यतिरिक्तंकर्मैवकुर्वन्किल्बिषमेवप्राप्नोतीतिसूचितंभ वति तेनयतेःश्रवणाद्येवसर्वदाकर्तव्यंनान्यत्स्तोत्रमंत्रजपादिकमितिसिद्धंभवति तथाचस्मृतिः यमानभीक्ष्णंसेवेतनियमान्मत्परस्त्यजेत् जिज्ञासायांसंप्रवृत्तोनाद्रियेत्कर्मचोदनामिति संन्यस्यश्रवणंकुर्यान्नान्यत्कुर्याद्यतिःक्वचिदितिच ॥ २१ ॥ ॥ ॥

परावरैकत्वविज्ञानाग्निनिर्दग्धाविद्यातत्कार्यग्रंथेर्जीवन्मुक्तस्यविदुषःशरीरयात्रातिरिक्तंकर्तव्यंकर्मनास्तीतिप्रतिपाद्य निदिध्यासोर्यतेर्मौनि नस्वन्नतद्दातृविचारमंतरेणशरीरयात्रांकुर्वतोपिविमुक्तिर्नप्रतिबध्यतइत्युक्त्वा जीवन्मुक्तस्याऽजगरवृत्तेर्यदृच्छाप्राप्तेनजीवनंकुर्वतोपियतेर्या वृत्तिःसामुक्तिप्रतिबंधकीनभवतीतीदानींप्रतिपादयति श्रीभगवान् यदृच्छेति द्वंद्वातीतः द्वंद्वानित्वमहमितिइदमदइतिइष्टमनिष्टमितिशु द्धमशुद्धमितिद्वैतमद्वैतमित्यादीनिविपरीतज्ञानान्यतीतः सर्वत्रब्रह्मदृष्ट्याविनष्टविपरीतदर्शनस्ततएवविमत्सरः अहमेवेदंसर्वमितिसर्व स्यस्वात्मत्वेनाधिगतत्वादुत्कृष्टत्वाऽपकृष्टत्वभावनानुपपत्तौसर्वत्रात्मबुद्धिरतएवयदृच्छालाभसंतुष्टः अयत्नप्राप्तोलाभोयदृच्छालाभःप्रारब्ध वशात्स्वतएवप्राप्तःसाधुनावाऽसाधुनावादत्तःशुद्धोऽशुद्धोवाल्पोऽनल्पोवान्नादिस्तेनैवसंतुष्टःपरितृप्तिंप्राप्तःसन्नाहारस्यसिद्धावसिद्धौचसमो

यदृच्छालाभसंतुष्टोद्वंद्वातीतोविमत्सरः ॥ समःसिद्धावसिद्धौचकृत्वापिननिबध्यते ॥ २२ ॥
गतसंगस्यमुक्तस्यज्ञानावस्थितचेतसः ॥ यज्ञायाचरतःकर्मसमग्रंप्रविलीयते ॥ २३ ॥

ब्रह्मानंदानुभूत्यास्वयंहर्षविषादवैवर्ण्यादिरहितोभूत्वैवंशरीरयात्रांकृत्वाप्याजगरोब्रह्मविद्यतिर्ननिबध्यतेमुक्तेःप्रतिबंधनंनप्राप्नोति लोकदृष्ट्या त्वाहारादिवैषम्येणप्रतिबंधकवद्दोषेणप्रतीयमानोपिविद्वान् सर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिभोक्तृभोग्यदातृदेयादेःसर्वदृश्यस्यब्रह्ममात्रत्वेनप्रविलापि तत्वात्परेब्रह्मण्यद्वितीयेप्रतिबंधहेतोरन्यस्यासंभवात्पतितेस्मिन्विद्वद्देहेविदेहमुक्तिंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ ननुसर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिसर्वस्या पिस्वस्यचब्रह्मत्वमेवप्रत्यक्दृष्ट्यासर्वदापश्यतांब्रह्मविदांजीवन्मुक्तानांशरीरयात्रात्मकंकर्मब्रह्मदृष्ट्याप्रविलापितत्वेननिःसत्ताकतयातेषांमुक्ति प्रतिबंधकंमास्तु लोकानुग्रहकाम्ययाकर्मणिप्रवृत्तस्याधिकारिकस्यान्यस्यवाविदुषोहंकर्तानेनेदंकर्तव्यमितिक्रियाकारकभेददृष्टिमवष्टभ्य

क्रियमाणेनकर्मणामुक्तिःप्रतिबध्यतएव नाभुक्तंक्षीयतेकर्मकल्पकोटिशतैरपीत्यादिस्मृतिनियमादित्याशंकायां न ब्रह्मविद्भिर्महापुरुषैः क्रियमाणंक्रियाकारकादिभेदभिन्नमपिकर्मलौकिकंवैदिकंचसर्वंब्रह्मैवेतिसर्वत्रब्रह्मबुद्ध्यैवक्रियतेनतुमयेदंक्रियतइतिभेददृष्ट्या ततस्तैःक्रिय माणंकर्माकर्मैवसत्स्वयंमुक्तिंतेषांप्रतिप्रंधुंनशक्नोतीत्याशयेनाह गतसंगस्येति मुक्तस्यब्रह्मण्येवात्मभावापत्त्याऽहंममाभिनिवेशेनविमुक्तस्य निरहंकृतेरतएवगतसंगस्य सज्ज्यतेपुमाननेनकर्मस्वितिसंगःकामःसगतोयस्यतस्यगतसंगस्यनिष्कामस्यातएवज्ञानावस्थितचेतसः ज्ञा नंसर्वत्रब्रह्मदर्शनलक्षणंतत्रैवावस्थितंचेतोयस्यतस्यज्ञानावस्थितचेतसः दृश्यावगाहिन्यावृत्तेःसदाब्रह्माकारतामेवापादयतो यज्ञायविष्णवे यद्वा श्रौतैःस्मार्तैश्चकर्मभिर्देवान्यजंतीतियज्ञाःब्राह्मणादयस्तेभ्यः जातावेकवचनंयज्ञायलोकहितायैवाचरतःकर्माणिकुर्वतःआधिकारि

ब्रह्मार्पणंब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौब्रह्मणाहुतम् ॥ ब्रह्मैवतेनगंतव्यंब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

कस्य नित्यमनुष्ठीयमानंकर्मसमग्रंकरणत्रयनिर्वर्तितंसर्वंकर्माकर्मादिलक्षणंवासर्वंप्रविलीयते ब्रह्मबुद्ध्याप्रविलापितंसत्समूलंविनश्यतिनज न्मादिफलायकल्पतइत्यर्थः ॥ २३ ॥ प्रविलापनप्रकारमेवाह ब्रह्मार्पणमिति ब्रह्मार्पणंहविरर्प्यतेनेनेत्यर्पणंचमसस्रुक्स्रुवादिकंसर्वंब्रह्मैवेति प्रत्यग्दृष्ट्याब्रह्मवित्पश्यति मूढदृष्ट्यायद्रजतंतदेवविवेकिदृष्ट्याशुक्तिर्यथातथाऽज्ञदृष्ट्यायच्चमसादियज्ञसाधनंतदेवब्रह्मविद्दृष्ट्याब्रह्मैवभवतीत्य र्थः ब्रह्महविर्यज्ञियंयद्धविश्चरुपुरोडाशादिकंहोम्यद्रव्यंतत्सर्वंब्रह्मैवपश्यति ब्रह्मणाहोमकर्त्राकर्तापिब्रह्मैवेतियजमानंस्वंब्रह्मविद्ब्रह्मैवपश्यति ब्रह्माग्नौब्रह्मैवाग्निस्तंहोमाधिकरणंब्रह्मैवेतिपश्यति तस्मिन्ब्रह्माग्नौयद्धुतंहवनक्रियातदपिब्रह्मैवपश्यति ब्रह्मकर्मसमाधिनासर्वस्यब्रह्ममात्रत्व दर्शनंयत्तद्ब्रह्मकर्मतस्मिन्ब्रह्मकर्मणिसमाधिश्चित्तस्यस्थापनंयस्यतेनब्रह्मकर्मसमाधिना सर्वंब्रह्मैवपश्यताब्रह्मविदायद्गंतव्यमेवंदर्शनस्यफल

त्वेनप्राप्तव्यमिदमेवाहमस्मीतितद्ब्रह्मैवभवति इत्थंलोकहितार्थंप्रवृत्तस्याधिकारिकस्यब्रह्मविदोपिससाधनंसर्वंकर्मब्रह्मवृत्त्याब्रह्ममात्रत्वेनप्रविलापितत्वात्स्वयंनिःसत्त्वेनाकर्मैवसद्भवंधायनभवतीतिसिद्धं एतेनचलनात्मिकायाःप्रवृत्तेर्निरोधस्यदुष्करत्वात्सर्वदाविदुषोपिप्रवर्तितव्यत्वेप्राप्ते विवेकिनोव्यर्थव्यावृत्त्यपेक्षयावैदिकीप्रवृत्तिर्भूषणायमनोहर्षायलोकहितायचांततोप्यबंधायचभवत्यतस्तयैवदृष्ट्यासद्भिर्ब्रह्मविद्भिःप्रवर्तितव्यमितिसूचितंभवति ॥ २४ ॥ पूर्वंब्रह्मार्पणंब्रह्महविरितिमंत्रेणचमसादीनांब्रह्ममात्रत्वदर्शनलक्षणंज्ञानंयज्ञरूपत्वेनवर्णयित्वा तस्यैवज्ञानयज्ञस्यसाक्षान्मोक्षैकसाधनत्वेनदैवादियज्ञापेक्षयासर्वोत्तमत्वंप्रतिपादयितुं मोक्षस्यव्यवहितसाधनानांदैवादियज्ञानांमुमुक्षुभिःस्वाधिकारानुरूपेणचित्तशुद्ध्यर्थमनुष्ठेयत्वंसूचयितुंचदैवादियज्ञान्निरूपयति दैवमिति देवानिंद्रादीनुद्दिश्यप्रवृत्तोयज्ञोदैवस्तं दैवमेवयज्ञंश्रौतंस्मार्तंचापरेमोक्षकामायोगिनः कर्मयोगिनोगृहिणश्चित्तशुद्ध्यर्थंपर्युपासतेऽनुतिष्ठंतीतिदैवएववैदिकोयज्ञोगृहिणांकर्तव्यइतिसूचयित्वाब्रह्मवि

दैवमेवापरेयज्ञंयोगिनःपर्युपासते ॥ ब्रह्माग्नावपरेयज्ञंयज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥

दांयतीनांत्वयमेवयज्ञःकर्तव्योमुक्त्यर्थमित्युक्तमेवज्ञानयज्ञंप्रकारांतरेणवर्णयति ब्रह्माग्नाविति अपरेगृहिभ्योभिन्नायतयःश्रवणादिभिर्विज्ञातात्मतत्त्वाः स्वयंब्रह्माग्नौ सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म आनंदोब्रह्म तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धं निरस्ताशेषविशेषंसच्चिदानंदघनंयत्परंब्रह्मतदेवाग्निरविद्यातत्कार्यदावदाहकत्वात्सोपाधिकात्माहुतिप्रक्षेपस्याधिकरणत्वाच्चपरंब्रह्माग्निरित्युच्यते तस्मिन्ब्रह्माग्नौ यज्ञंपामरैरहंभोक्तेतिविषयोपभोगैरिज्यतइतियज्ञआत्मासोपाधिकस्तंयज्ञं वस्तुतोनिर्विशेषमप्यध्यासतोबुद्ध्याद्युपाधियुक्तमात्मानमाहुतिनिक्षेपणकालेयज्ञेनात्मनानिर्विशेषस्वरूपेणैवब्रह्मणिजुह्वति अहंब्रह्मास्मीत्यहमित्यहंपदार्थंसोपाधिकवत्प्रतीयमानंविवेकवृत्त्यानिर्विशेषंभावयित्वाब्रह्माभिन्नमनुभवंतीत्यर्थः यद्वा यज्ञमात्मानंसोपाधिकंयज्ञेन यज्ञोवैविष्णुरितिश्रवणात्सोपाधिकेनेश्वरेणसहैवजुह्वति सोपाधिकमीश्वरंसोपाधिकमा

त्मानंचोभौतत्तदुपाधिमपोह्यचोभयोरधिष्ठानभूतेनतुरीयेणनिर्विशेषेणब्रह्मणाऽभिन्नौपश्यंति यथातरंगबुद्बुदौतन्नामरूपापोहेनतदाधारभूतसमुद्रेणाऽभिन्नौपश्यंतितद्वदित्यर्थः ॥ २५ ॥ एवंब्रह्मविदांकर्तव्यंज्ञानयज्ञंविधायाथाऽब्रह्मविदांकर्तव्यानियज्ञांतराण्याह श्रोत्रादीनीति उक्तेभ्योऽन्येत्वब्रह्मविदोमुमुक्षवोनैष्ठिकब्रह्मचार्यादयइंद्रियाणिश्रोत्रादीनिवागादीनिचसंयमाग्निषुसंयमोनामतत्तदिंद्रियस्यतत्तद्विषयाद्विनिवर्त्यतत्तत्स्थानिनिग्रहः इंद्रियाणांबहुत्वात्संयमाबहवस्तएवाग्नयस्तेषुसंयमाग्निषुचक्षुरादींद्रियाहुतीर्जुह्वतिइंद्रियनिग्रहरूपंयज्ञंकुर्वंतीत्यर्थः एतदन्येगृहिणोमुमुक्षवःस्वधर्मनिष्ठाःशब्दादिविषयाननिषिद्धान् योग्यकालएवेंद्रियाग्निषुतन्निक्षेपणाधिकरणत्वादिंद्रियाण्येवाग्नयस्तेषुजुह्वतिविषयानु

श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्येसंयमाग्निषुजुह्वति ॥ शब्दादीन्विषयानन्यइंद्रियाग्निषुजुह्वति ॥ २६ ॥
सर्वाणींद्रियकर्माणिप्राणकर्माणिचापरे ॥ आत्मसंयमयोगाग्नौजुह्वतिज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥
द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञायोगयज्ञास्तथापरे ॥ स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्चयतयःसंशितव्रताः ॥ २८ ॥

भवनियमएवतेषांयज्ञइत्यर्थः ॥ २६ ॥ किंच सर्वाणीति उक्तेभ्योऽपरेकेचनयतयोध्याननिष्ठाइंद्रियकर्माणिज्ञानेंद्रियाणांकर्मेंद्रियाणांचकर्माणिश्रवणदर्शनादीनिवचनादानादीनिचसर्वाणि प्राणकर्माणिचप्राणस्यापानव्यानादिभेदभिन्नस्यकर्माण्युच्छ्वासनिश्वासनिमेषोन्मेषजृंभणोद्गारादीनिकर्माणिसर्वाण्यपि ज्ञानदीपितेज्ञानेनात्मविषयकेणदीपितेसम्यगवगमिते आत्मसंयमयोगाग्नौस्वस्वरूपेआत्मनिसंयमयोगोमनोनिरोधःसमाधिःसएवाग्निस्तस्मिन् प्राणकर्माणींद्रियकर्माणिचजुह्वति प्राणेंद्रियव्यापारंनिरुद्ध्यसदात्मानमेवानुभवंतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ एतान्यपिमुमुक्षुभिःकर्तव्यानीतिसूचयितुंपुनरपियज्ञांतराण्याह द्रव्येति उक्तेभ्योऽपरेकेचनमुमुक्षवोद्रव्ययज्ञाःसत्पात्रेषुनियमेनश्रद्धयाद्रव्यनिक्षे

पणमयमेवास्माकंयज्ञइतियेकुर्वंतितेद्रव्ययज्ञाः केचनतपोयज्ञाःतपश्चांद्रायणप्राजापत्याद्युपवासादिरूपंवाइदमेवास्माकंयज्ञइतियेकुर्वंतितेतपो
यज्ञाः केचनयोगयज्ञाःयोगआसनप्राणायामादिभिःस्वांगैर्युक्तोलक्ष्येचित्तस्थैर्यलक्षणएवयज्ञोयेषांतेयोगयज्ञाः तथाकेचनस्वाध्यायज्ञानयज्ञा
अंतेश्रूयमाणोयज्ञशब्दःप्रत्येकंसंबध्यते तेनस्वाध्याययज्ञाःज्ञानयज्ञाइतिरूपद्वयं तस्यवाएतस्ययज्ञस्यद्वावनध्यायौयदात्माऽशुचिर्यद्देशइति
श्रुत्युक्तानध्यायद्वयंत्यक्त्वा सर्वदावेदपारायणमेवास्माकंयज्ञइत्यध्ययनविधिंनियमेनयेकुर्वंति तेस्वाध्याययज्ञास्तथाकेचनज्ञानयज्ञाः ज्ञानंज्ञा
नशास्त्रपरिशीलनमिदंनोयज्ञइतिसदायेकुर्वंतितेज्ञानयज्ञा एवंमोक्षार्थंयतयोयत्नशीलाःसंशितव्रतास्तत्रतत्रस्वस्वनिष्ठायांसंशितमतितीक्ष्णंव्र
तंनियमोयेषांतेसंशितव्रताःबहवःसंतीतिद्रव्यत्यागस्यतपसोयोगस्यस्वाध्यायावृत्तेःशास्त्रपरिशीलनस्यचयज्ञत्वंसूचितंभवति ॥ २८ ॥ प्राणा

अपानेजुह्वतिप्राणंप्राणेऽपानंतथापरे ॥ प्राणापानगतीरुद्ध्वाप्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

यामोपिमुमुक्षोःपापक्षयार्थिनोयज्ञएवसकर्तव्यइतिसूचयितुमाह अपानइति केचनमुमुक्षवःअपानेअपानवृत्तौवायुप्रवेशनाड्यांप्राणंप्राणवृ
त्तिंजुह्वति नासिकाद्वयेतत्तत्कालंज्ञात्वापूरकाख्यंप्राणायामंकुर्वंतीत्यर्थः तथाकेचनप्राणेप्राणवृत्तौवायुनिर्गमनाड्यामपानमपानवृत्तिंजुह्वति
रेचकमेवप्रणायामंकुर्वंतीत्यर्थः केचनप्राणापानगतीरुद्ध्वा मुखनासिकाभ्यांबहिर्वायोर्गमनंप्राणस्यगतिस्ताभ्यांवायोरंतःप्रवेशोऽपानगतिरेते
प्राणापानगतीरुद्ध्वा प्राणायामनिरताःकेवलंकुंभकाख्यंप्राणायामंकुर्वंतीत्यर्थः यद्वा अपरेकेचनप्राणायामपरायणाःमुमुक्षवःप्राणापानयोर्ग
तीमुखनासिकाभ्यांवायोर्निर्गमप्रवेशौत्रिकूटेनिरुध्य ततोहृदयेप्राणेऽपानंतथाऽपानेप्राणंचजुह्वतिप्राणेनापानमपानेनप्राणंचयोजयंत्येकीकु
र्वंतितेनसर्वनाडीषुस्थितंपापंसर्वंभस्मीभवतीत्यर्थः प्राणेऽपानंजुह्वतिपूरकंकुर्वंतिततःप्राणापानगतीरुद्ध्वाकुंभकंकृत्वातथाऽपानेप्राणंजुह्वतिरे
चकंकुर्वंतीतिवायोजना ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

किंच अपरइति अपरेकेचनमुमुक्षवःनियताहाराःस्वल्पाहाराःक्षीराद्यल्पाहारेणांतर्वायूनावशत्वसंपादनायप्राणानंतर्वायून्प्राणेषुतेषुवायुभे
देषुजुह्वति बस्तिधौत्यादिक्रिययांऽतःशोधनंकुर्वंतीत्यर्थः एवंदैवादियज्ञान्नियमेनकुर्वतांतत्तद्यज्ञानुष्ठानस्यफलमाह सर्वेपीति यज्ञविदःयज्ञान्
विदंत्यनुतिष्ठंतीतियज्ञविदोदैवादियज्ञानुष्ठायिनएतेनिरुक्ताःसर्वेपियज्ञशिष्टामृतभुजः यज्ञानुष्ठानानंतरभावित्वादेतेषामन्नंयज्ञशिष्टंयज्ञशिष्ट
त्वादेवामृतंतद्भुंजतइतियज्ञशिष्टमृतभुजः यद्वा यज्ञानुष्ठानेनशिष्टोयज्ञशिष्टःनित्यत्वादमृतःकालःभोजनसंबद्धत्वादमृतशब्देनकालउच्यते
यज्ञशिष्टोयोऽमृतःकालस्तस्मिन्भुंजतइतियज्ञशिष्टामृतभुजःसंतो यज्ञक्षपितकल्मषाःयज्ञैर्नियमेनानुष्ठितैःक्षपितोनाशितःकल्मषोयेषांतेयज्ञक्ष

अपरेनियताहाराःप्राणान्प्राणेषुजुह्वति ॥ सर्वेप्येतेयज्ञविदोयज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥
यज्ञशिष्टामृतभुजोयांतिब्रह्मसनातनम् ॥ नायंलोकोस्त्ययज्ञस्यकुतोन्यःकुरुसत्तम ॥ ३१ ॥
एवंबहुविधायज्ञावितताब्राह्मणोमुखे ॥ कर्मजान्विद्धितान्सर्वानेवंज्ञात्वाविमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

पितकल्मषाः यज्ञानुष्ठाननिःशेषविनष्टज्ञानप्रतिबंधकाभूत्वा सकृदुपदेशेनैवसद्गुरोरात्मज्ञानंप्राप्य सनातनंनित्यंब्रह्मसच्चिदानंदैकरसंयांतिज्ञा
नानुत्पत्तौक्रमान्मुक्ताभवंतीत्यभिप्रायः उक्तेषुयज्ञेष्वन्यतरंयज्ञमकुर्वतोदुःशीलस्यदुर्भगस्यानुष्ठानफलमाह नायमिति अयज्ञस्ययस्यनविद्य
तेयज्ञेषूक्तेष्वेकोपियज्ञोमोक्षसाधनः सोयमयज्ञस्तस्यमोक्षधर्मशून्यस्यदुर्बुद्धेरयंलोकःलोक्यतइतिलोकोदेहोमुक्तिसंपादनयोग्योमानवएवना
स्ति इतोन्योदैवोवाब्राह्मोवाशैवोवाकुतःकस्माद्धेतोरधर्मनिष्ठस्यासाधारणकारणसाध्यःसिध्यतीतिद्वयोरर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ त्वत्कल्पिताए
वेतेयज्ञानतुशास्त्रीयाइत्याशंकायां न तेवेदैकमूलाइत्याह एवमिति दैवमेवापरेयज्ञमित्येवमाद्याबहुविधाबहुप्रकारानिरुक्तायज्ञाःसर्वे ब्रह्मणो

वेदस्यमुखेमुखेनैववितताविस्तृताःप्रतिपादिताइत्यर्थः ननुयज्ञविदोयांतिब्रह्मसनातनमितियज्ञानामपिसाक्षान्मोक्षसाधनत्वंप्रतीयतेकिंज्ञानप्रयासेनेत्याशंकायां न तेषामपिकर्मत्वेन नकर्मणानप्रजयेत्यादिबहुश्रुतिविरोधान्ननित्यफलदातृत्वंकिंत्वनित्यफलदत्वमितिसूचयितुमाह कर्मजानिति क्रियांकुर्वद्भिकारकमितिस्मरणात्कर्मभ्यःकर्मकारकेभ्योजाताःकर्मजावांगादींद्रियसंभवास्तान्कर्मजान्कर्माण्येवतान्सर्वान्यज्ञान्विद्धि नन्वपूर्वाःखलुयज्ञावागादींद्रियव्यापारजाएवेतिचेदपूर्वत्वेपूर्वत्वेवातेषांकर्मत्वंनव्यभिचरत्यतएवानित्यफलदत्वमेवंज्ञात्वानित्यफलदंज्ञानंप्राप्यसंसारान्मोक्ष्यसेनत्वनित्यफलदान्यज्ञानित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ततएवज्ञानयज्ञंब्रह्मार्पणमित्यनेनमंत्रेणवर्णितंदैवादिभ्योयज्ञेभ्योव्यवहितसाधनेभ्यःसाक्षान्मोक्षैकसाधनत्वादुत्कर्षयति श्रेयानिति द्रव्यमयात्द्रव्यमंत्रतंत्रक्रियाश्रमसाध्यादनित्याल्पस्वर्गादिफलहेतोर्यज्ञादुक्ता

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञःपरंतप ॥ सर्वंकर्माखिलंपार्थज्ञानेपरिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

त्सर्वयज्ञजातान्नित्यनिरंतरानंदरूपमोक्षैकफलदोज्ञानयज्ञः श्रेयान्श्रेष्ठतरसंप्राप्तिः यत्रज्ञानेपुंसःकर्तव्यंश्रौतंस्मार्तंलौकिकंयच्चयावच्चतत्सर्वंकर्माखिलंखिलःशेषःसनविद्यतेयत्रतदखिलंनिःशेषंपरिसमाप्यतेसमापितंभवति वेलांप्राप्तस्ययथागंतव्यंनास्तितथाज्ञानंप्राप्तवतःकर्तव्यंकिंचिन्नास्तीत्यर्थः यद्वा यत्रज्ञानेसंप्राप्तेकर्मब्रह्मकल्पशतार्जितंसंचितमागामिचप्रवृत्तमप्रवृत्तंचसर्वमखिलंनिरवशेषंपरिसमाप्यतेज्ञानशक्त्यासूर्यप्रभयातमइवकर्मसर्वंनिर्मूल्यतइत्यर्थः यद्वा यथाकृतायविजितायाधरेयाःसंयंतीत्येतच्छ्रुत्युक्तरीत्यालोकेसर्वत्रपुण्यशरीरिभिर्यज्ञदानतपोव्रतादिरूपंयद्यत्पुण्यंक्रियतेतत्सर्वंयस्मिन्ज्ञानेसंप्राप्तेविदुषापरिसमाप्यतेसंप्राप्तंभवतियत्प्राप्त्यासर्वकर्मणामनुष्ठाताविद्वान्भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

एवंविशेषणविशिष्टंज्ञानंकथंमेसिध्येदित्याकांक्षायामाह तद्विद्धीति यत्तुद्रव्ययज्ञादिभ्योविशिष्टतरंसाक्षान्मोक्षैकफलप्रदंतज्ज्ञानंगुरुभ्योविद्धिगुरून्प्रसाद्यतेभ्योविजानीहीत्यर्थः केनप्रसन्नाभूत्वागुरवोत्यंतरहस्यमिदंज्ञानंमह्यमुपदेक्ष्यंतीत्याकांक्षायामाह प्रणिपातेनेति प्रणिपातेनप्रणिपातःसाष्टांगनमस्कारस्तेन सेवयाकालेकालेश्रद्धाभक्तिभ्यांक्रियमाणशुश्रूषयाच समयेविनयेनोपसंगम्यक्रियमाणपरिप्रश्नेन कथंबंधःकथंमोक्षोविद्याविद्येउभेचकेकआत्माकःपरात्माचतयोरैक्यंकथंवदेत्यादिविवेकप्रश्नेनचैवंप्रणिपातशुश्रूषाविवेकप्रश्नैस्त्वयिश्रद्धांभक्तिंपांडित्यमुपदेशयोग्यतांचदृष्ट्वा प्रसन्नाभूत्वाज्ञानिनःशास्त्रजन्यज्ञानसंपत्तिमंतस्तत्त्वदर्शिनःसाक्षात्कारजन्यवस्तुयाथात्म्यवेदनवंतश्चोक्तविशेषणद्वयविशिष्टैरुपदिष्टंज्ञानं संसारनिवर्तकंभवत्यतोविशेषणद्वयेनभवितव्यंगुरोरेवंलक्षणसंपन्नागुरवस्तेतुभ्यंशमदमादिसाधनवते ज्ञानंब्र

तद्विद्धिप्रणिपातेनपरिप्रश्नेनसेवया ॥ उपदेक्ष्यंतितेज्ञानंज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥
यज्ज्ञात्वानपुनर्मोहमेवंयास्यसिपांडव ॥ येनभूतान्यशेषेणद्रक्ष्यस्यात्मन्यथोमयि ॥ ३५ ॥

ह्यात्मैकत्वावगमकंनिःशेषसंसारभ्रमापनोदकमुपदेक्ष्यंति दययाऽनुगृहीष्यंतीत्यर्थः श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमितिश्रवणाज्ज्ञानिनइतितत्त्वबोधनेगुरूणांसर्वशास्त्रार्थपरिज्ञानसंपत्तिंतत्त्वदर्शिनइतिवस्तुविषयकाऽप्रतिबद्धानुभवसंपत्तिमपेक्ष्यविशेषणद्वयोपन्यासः बहुवचनंतु बहुभ्यःश्रोतव्यंबहुधेतिन्यायमनुसृत्यचसत्सुबहुषुगुरुष्वत्रकश्चिदेकोब्रह्मवित्तमोलभ्यते ततःसंसारभ्रमापनोदकंसम्यग्ज्ञानंसलक्षणंसेत्स्यतीत्यभिप्रायेणचोक्तंनतुबहुभ्योज्ञानंसंपादनीयमितिश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमित्येकवचनश्रवणात् उपसीदेदेकमेवसद्गुरुंब्रह्मवित्तममितिवचनाच्चतस्माच्छास्त्रज्ञंतत्त्वज्ञंचगुरुमाश्रयेदितिसिद्धम् ॥ ३४ ॥ सद्गुरूपदेशेनलब्धज्ञानस्यफलमाह यज्ज्ञात्वेति प्रसन्नैर्ब्रह्मविद्भिरुपदिष्टंयज्ज्ञानंज्ञात्वातदेकनिष्ठया

प्राप्यत्वमेवमिदानींयथातथापुनर्मोहमहमेतेमदीयाइत्यात्मन्यद्वितीयेत्वनेकत्वभ्रमंनयास्यसित्वमहमिदमदइत्यादिमिथ्याज्ञानंत्यक्ष्यसीत्य
र्थः ननुसतिद्वैतज्ञानहेतौभूतजातेकथमात्मनोऽद्वितीयत्वमित्यतआह येनेति आत्मैवेदंसर्वमितिसर्वस्यभूतजातस्यात्ममात्रत्वग्राहकेणयेन
सूक्ष्मबुद्ध्यासमधिगतेनज्ञानेनभूतानिब्रह्मादिस्तंबपर्यंतान्यशेषेणाशेषाणिसाक्षाद्दहमेवेदंसर्वमितिस्वाभिन्नानिद्रक्ष्यसि घटकलशशरावादिस
र्वंबुद्धिसौक्ष्म्येणमृण्मात्रं चित्रंभित्तिमात्रं तरंगफेनबुद्बुदादिजलमात्रंयथा तथाभूतजातंसर्वंस्वमात्रमेवद्रष्टासीत्यर्थः ननुतथापिब्रह्मात्माचेति
भेदोऽस्त्येवकथमद्वैतसिद्धिरित्यतआह अथोमयीति तानिभूतानिमयिनिर्विशेषेपरेब्रह्मण्यप्यथोसमनंतरमेवद्रक्ष्यसिचैवंतवचममचसर्वात्मक
त्वंदृष्ट्वाद्वयोरप्येकत्वंद्रक्ष्यसीत्यर्थः। तत्त्वमसितिश्रुतेः यद्वा सर्वभूतात्मकमात्मानंदृष्ट्वातमात्मानंनिर्विशेषंमयिसर्वाधिष्ठानेपरेब्रह्मणिद्रक्ष्यसिब्र

अपिचेदसिपापेभ्यःसर्वेभ्यःपापकृत्तमः ॥ सर्वंज्ञानप्लवेनैववृजिनंसंतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

ह्माभिन्नमात्मानंद्रक्ष्यसीत्यर्थः॥ ३५॥ एवंविधंज्ञानंप्राप्यापिभीष्मद्रोणादियुरुस्वजनवधजनितात्पापान्मुक्तोनस्यामेवेत्याशंकावंतमर्जुनमाल
क्ष्याह अपिचेदिति महापातकोपपातकतत्समपापसंकरीकरणमलिनिकरणादीनीपापान्युक्तान्यनुक्तानिचसर्वाणिसमस्तानिव्यस्तानिचयेकु
र्वंतितेपापाःपापकारिणस्त्रिलोकस्थाभूतभविष्यद्वर्तमानकालीनाएतेभ्यःसर्वेभ्यःपापेभ्यःपापकारिभ्योपियदित्वंपापकृत्तमस्तैःसर्वैःकृतंपापं
त्वयैकेनैवयदाकृतंभवतितदात्वंपापकृत्तमोभवितासि एवंपापकृत्तमोप्यसिचेत्तत्सर्वंवृजिनार्णवंज्ञानप्लवेन स्वस्यकूटस्थासंगचिद्रूपत्वेनविक्रि
यासंभवान्नाहंकर्मणांकर्तासदानिष्क्रियएवास्मीतियदविक्रियत्वज्ञानंतदेवप्लवस्तरणिस्तेनैवसंतरिष्यसिकिमुवक्तव्यंभीष्मादिवधजंपापंतरि
ष्यसीति ॥३६॥ महामेरुंलंघयतोवाल्लुकाकणलंघनवदपारपापार्णवंतरतस्तवभीष्मादिवधजपापपल्वलतरणमविचार्यमेवातोधर्माधर्मतत्कार्य

महार्णवंतर्तुमिच्छतोज्ञानमेवसंपादनीयं तेनैवविद्वाञ्छतकोटिकल्पार्जितंसर्वपापंतरति तथाचश्रुतिः नैनंपाप्मातरतिसर्वंपाप्मानंतरतीति
समुद्रतरणेनौकावज्ज्ञानंपापनिबर्हणेबहुकालंनापेक्षतेकिंतुक्षणेनैवसर्वंपापंविध्वंसयतीतिसदृष्टांतमुपपादयति यथेति समिद्धःक्षुद्रकाष्ठैःप्रज्व
लनेनप्रवृद्धोऽग्निरेधांसिकाष्ठानिक्षणेनभस्मसात्कुरुतेयथा तथासमिद्धोनिरंतरध्यानसमाधिभिःप्रवर्तितोज्ञानाग्निर्ज्ञानमुक्तलक्षणं तदेवाग्निर्ज्ञा
नाग्निःसर्वकर्माणिसर्वाणिपुण्यपापमिश्ररूपाणिकर्माणि यद्वा प्रारब्धकर्मणोभोगैकनाश्यत्वात्तद्विनाज्ञानोत्पत्तेःपूर्वभावीनिपश्चाद्भावीनिच
बहुजन्मसंचितानिचेत्येवंरूपाणिसर्वाणिकर्माणिभस्मसात्करोतिक्षणाद्भस्मीकरोति यथास्थाणुज्ञानंतत्स्वरूपावरकाज्ञाननिवर्तनेनसहचौरभू
तादिभ्रमंविध्वंस्यभ्रमकार्यंचविध्वंसयति तथानिष्क्रियब्रह्मात्मत्वज्ञानमपितदावरकाज्ञाननिवर्तनेनसहैवविदुषस्तदुद्भावितकर्तृत्वभ्रमंविध्वं
स्यतत्संभावितानिसर्वाणिकर्माणिचसद्योनिर्मूलयति सर्वदानिष्क्रियएवास्मीत्येवंविज्ञानवंतंविद्वांसंकरोतिनिष्क्रियब्रह्मात्मत्वविज्ञानमित्य

यथैधांसिसमिद्धोग्निर्भस्मसात्कुरुतेर्जुन ॥ ज्ञानाग्निःसर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेतथा ॥ ३७ ॥

र्थः ननु ज्ञानस्यज्ञाननिवृत्तिरेवकार्यमितिचेन्न भ्रमादिनिवृत्तेरपितत्कार्यत्वपर्यवसानादेकस्याःक्रियायाअनेककार्यकारित्वदर्शनात् यथाब्र
ह्मास्त्रपातस्यरावणवक्षश्छेदःप्राणनिर्गमोदेहपातश्चकार्यंभवतितद्वत् ननुकर्ममात्रस्याप्यज्ञानकार्यत्वेसिद्धेकारणनाशात्प्रारब्धस्यापिसंचिता
दिवन्निवृत्तिःस्यादेवेतिचेन्न प्रवृत्तफलत्वात्तस्यनिवृत्त्यनुपपत्तेःयथाभुक्तेःपूर्वभाविनःपश्चाद्भाविनोप्यन्नस्यत्यागउपपद्यतेनतथाभुक्तान्नस्यप्रवृ
त्तफलत्वात्तथैवारब्धकर्मणोपि ननुकार्यस्यसद्भावेकारणस्यापिसद्भावोंगीकर्तव्यइतिचेन्न कारणाभावेपिकार्याभासदर्शनात्तन्नियमाऽव्यवस्थि
तेः जलबुद्धौनष्टायामपिमरौपुनर्जलाभासप्रतीतेः सत्यत्वबुद्ध्यभावेपिप्रतिच्छायादौव्यवहारदर्शनात्तथादेहाद्यात्मत्वसत्यत्वममत्वबुद्ध्यभावे
पिविदुषः कर्मतत्फलाभासोपपत्तेरतोयुक्तंनिष्क्रियब्रह्मात्मविज्ञानस्यसमाधिनाऽप्रतिबद्धतांप्रापितस्याविद्यानिःशेषनिर्मूलकत्वं अन्यथात्वयं
घटइत्युक्तिमात्रेब्रह्मावरकाज्ञानसद्भावप्रसंगस्तस्मात्सर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिविज्ञानमज्ञानंसर्वंनिर्मूलयत्येवसकार्यमितिसिद्धम् ॥ ३७ ॥

ननुराजसूयाश्वमेधादिक्रतुभिर्दानैःकन्यादिभिःकृच्छ्रचांद्रायणादितपोभिश्च सर्वपापनिवृत्तिसंभवात्किंसर्वपरिग्रहत्यागमूलकशमदमादिसा
धनपूर्वकसंन्यासाश्रमंसंपाद्यात्मज्ञानेनेत्याशंकायां न औषधवद्यदुद्देशेनक्रियंतेउक्ताराजसूयादयस्तस्यैवोद्दिष्टस्यपापस्यनिवर्तकाभवंतिनतु
सर्वेषांपापानांसंचितागामिवर्तमानानामनेकेषामनेकरूपाणां तत्रापिपापस्यैवनिवर्तकानतुबहुजन्मसंपादकपुण्यकर्मणामिदंतुपापानांपु
ण्यानांमिश्राणांचकर्मणांसंचितादीनांचसर्वेषांविध्वंसनेपरमकारणं पवित्रतमंज्ञानमेवनैवैतादृशमन्यदस्तिमुमुक्षोःप्रयत्नेनसंपादनीयमिति
सूचयितुमाह नहीति हियस्मात्कारणान्नानायोनिषुनानाविधजन्ममरणादिमहादुःखपरंपराप्रापकानिपुण्यपापमिश्रात्मकान्यनेककल्पशत
समार्जितान्यशेषाणिकर्माणिसमूलमुन्मूलयत्यविक्रियात्मज्ञानं तस्माज्ज्ञानेनसदृशमुक्तधर्मैस्तुल्यमत्यंतशुद्धिकरंपरमपुरुषार्थसाधनतममिह

नहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमिहविद्यते ॥ तत्स्वयंयोगसंसिद्धःकालेनात्मनिविंदति ॥ ३८ ॥
श्रद्धावान्लभतेज्ञानंतत्परःसंयतेंद्रियः ॥ ज्ञानंलब्ध्वापरांशांतिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

लोकेशास्त्रेचनविद्यतेनास्ति एतादृशंशुद्धिकारणंमुक्तिकारणमस्मिन्लोकेलोकांतरेचनसंभवतीत्यर्थः एतादृशंज्ञानमनाद्यविद्यातत्कार्यवि
ध्वंसकमधिकारीकृतश्रवणादिर्यतिः कालेनमहतादीर्घेणयोगसंसिद्धःयोगेनज्ञानयोगेननित्यनिरंतरसमाधिनिष्ठयातात्पर्येणकृतयासंसिद्धः
निःशेषविनष्टसर्वबाह्यवासनतासंसिद्धिस्तांप्राप्तःसंसिद्धःसम्यङ्निर्मूलितसर्वप्रतिबंधः सन्स्वयमात्मनिस्वांतःकरणएवविंदतिसर्वमिदमहंचब्र
ह्मैवेत्यप्रतिबद्धाब्रह्ममयीवृत्तिर्बुद्धावेवोदेतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ एवंज्ञानमाहात्म्यंतत्सिद्धिप्रकारंचप्रतिपाद्यज्ञानयोगसिद्धेरंतरंगसाधनान्याह
श्रद्धावानिति श्रद्धावान् तत्त्वमसीतिश्रुत्याब्रह्मात्मैकत्वमुच्यतेतदेवगुरुणोपदिश्यते तत्रश्रुतिवाक्येगुरूक्तौचसत्यत्वबुद्धिःश्रद्धा अस्ती

त्येवोपलब्धव्यइतिश्रवणात्तादृश्यऽव्यभिचारिणीश्रद्धायस्यास्तिसश्रद्धावान्मुमुक्षोरवश्यंश्रद्धावत्त्वेनभवितव्यंतदभावेनकिंचिदस्यतःश्र
द्धाप्रयत्नेनसंपादनीयेत्यर्थः श्रद्धावत्त्वेपिबहिर्मुखस्यज्ञानंनसिद्ध्यत्यतस्तद्राहित्येनभवितव्यमित्याह संयतेंद्रियइति संयतानितत्तद्विष
येष्वप्रवर्तितान्युभयेंद्रियाणियेनसःसंयतेंद्रियत्वंयतेर्धर्मत्वेनसदाभवितव्यंबहिःप्रवृत्तिशून्यस्यैवज्ञानंसिद्ध्यतिसिद्धंचतेनैवरक्षितव्यंभवतिना
न्यथातिष्ठतीत्यर्थः एवंश्रद्धावत्त्वसंयतेंद्रियत्वयोः सिद्धयोःसतोरप्यंतर्विषयान्ध्यायतोयतेर्ज्ञानंनसिद्ध्यत्यतस्तद्राहित्येनभवितव्यमित्याह त
त्परइति सर्वदातस्मिन्नेववृत्तेरंतर्बहिर्ब्रह्माकारत्वापादनएवपरआसक्तचित्तस्तत्परः ब्रह्माकारवृत्तिपरत्वमेवाऽसाधारणकारणंतेनैवविपरीतप्रत्य
याःसर्वेनश्यंत्यनात्मवासनाश्चसर्वाः ज्ञानस्याप्रतिबद्धताचसिद्ध्यत्यतस्तदेवसंपादनीयंमोक्षैकार्थिनइत्येवंनियतविशेषणत्रयसंपन्नोयोयतिः
सएवब्रह्मैवाहमस्मीत्यप्रतिबद्धंज्ञानंलभतेनान्यःशतधाश्रुतश्रावितवेदांतोपिविद्वानित्यर्थः एवंश्रद्धावत्त्वसंयतेंद्रियत्वतत्परत्वादिसाधनसंप

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्चसंशयात्माविनश्यति ॥ नायंलोकोस्तिनपरोनसुखंसंशयात्मनः ॥ ४० ॥

त्यादैर्घकालिक्या नित्यनिरंतरंब्रह्मनिष्ठयानिष्पन्नंजगतश्चस्वस्यचब्रह्मात्मनैवोपलभ्यमानत्वापादकंज्ञानंलब्ध्वा ब्रह्मविद्यतिरचिरेणैवोत्तर
क्षणएवपरां संशयविपरीतभावनादिनिर्मुक्तज्ञानावभासितत्वाद्वस्तुस्वाभाव्याच्चाविद्यातत्कार्याभासशून्यां निरतिशयसुखात्मिकांब्रह्मात्म
नावस्थानलक्षणांशांतिंमुक्तिंविदेहात्मिकांगच्छतिप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ब्रह्मविदाप्नोतिपरं ज्ञात्वादेवंमुच्यतेसर्वपाशैः ज्ञात्वाशिवंशांतिम
त्यंतमिति तमेवविदित्वातिमृत्युमेति यएतद्विदुरमृतास्तेभवंति येविदुर्यांतितेपरं ततोमांतत्त्वतोज्ञात्वा विशतेतदनंतरमिति ब्रह्मविन्मुक्तो
भवतिज्ञानवत्त्वाद्वामदेवादिवदित्यादिश्रुतिस्मृतियुक्तिशतप्रसिद्धेः सम्यक्ज्ञानान्मोक्षइत्येतस्मिन्नर्थेब्राह्मणेनमोक्षैककामेन अश्रद्धावासंशयो
वाप्यात्मज्ञानसंपादनेप्रयत्नाभावोवानकर्तव्यःकृतश्चेन्मोक्षोनलभ्यतइत्याहअज्ञश्चेति यस्तुसर्वाणिकर्माणिमोक्षार्थंसंन्यस्यमोक्षकारणेश्रवणादौ

तत्कारणेगुरुशुश्रूषाशमदमतितिक्षातत्परत्वादौचप्रयत्नमकृत्वात्मज्ञानंनसंपादयति सएवात्रमोक्षशास्त्रेअज्ञइत्युच्यते सच यस्यतुसंन्यासेवेदां तश्रवणादौगुरौचमोक्षेचज्ञानान्मोक्षइत्यस्मिन्नर्थेचाविश्वासोभवतिसोऽश्रद्दधानः श्रद्धाशून्यश्चसंशयात्माच अपामसोमममृताअभूम दक्षिणा वंतोअमृतंभजंतइत्यादिवाक्यैःकर्मणोमुक्तिहेतुत्वंप्रतिपाद्यते तरतिशोकमात्मवित् ज्ञानादेवतुकैवल्यं कर्मणाबध्यतेजंतुर्विद्ययातुविमुच्यतइ त्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्यैर्ज्ञानेनमुक्तिरितिप्रतिपाद्यते ततःकर्मणावाज्ञानेनवामुक्तिरितिसंशयआत्मनिचित्तेयस्यससंशयात्मा सम्यगधीत शास्त्रोपियःसंशयग्रहग्रस्तःसचापिविनश्यतिज्ञानफलाद्भ्रश्यतिनकदापिमुक्तिंप्राप्नोतीत्यर्थः एवंत्रयाणामपिज्ञानशून्यानांमुक्त्यभावंप्रतिपा द्यतत्रदोषाधिक्यात्संशयालुंविशेषयति नायमिति संशयात्मनः पापिष्ठस्यमुक्तिरेवनास्तीतिन किंतु भाविजन्मन्ययंलोकोमानुषोपिनास्ति नपरःस्वर्गोपिचनास्ति पुंसःसंशयएवमहापापसमुद्भवःसर्वानर्थस्यचबीजं ततइदमवश्यंकर्तव्यमनेनतरिष्यामीतिकर्मणिवैदिकेसर्वत्रचश्र

योगसंन्यस्तकर्माणंज्ञानसंछिन्नसंशयम् ॥ आत्मवंतंनकर्माणिनिबध्नंतिधनंजय ॥ ४१ ॥

द्धाऽसंभवात् श्रद्धावैधुर्येणकृतानांकर्मणांस्वफलदानसामर्थ्यासंभवात्तत्तल्लोकप्राप्त्यभावोपपत्तेः नचविषयसुखमप्यस्तितादृशस्यत्वाहारादा वपिसंशयसंभवात्ततः संशयात्मानरलोकपरलोकयोस्तत्सुखस्यचदूरीभवतीत्यर्थः एतेनमुमुक्षोर्यतेःप्रयत्नेनात्मज्ञत्वंसंन्यासगुरुवेदांतश्रवणा दिषुश्रद्धावत्त्वंसर्वत्रनिःसंशयवत्त्वंचसंपादनीयमितिसूचितंभवति ॥ ४० ॥ तर्ह्येवमनर्थहेतोःसंशयस्यनिःशेषनिवृत्तिःकथंसिद्ध्यतीत्याकांक्षा यां श्रुतियुक्तिसमुत्पन्नब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनैवतस्यविच्छित्तिर्नान्यथेतिसूचयितुं परावरैकत्वविज्ञानविच्छिन्नसर्वसंशयत्वादेवब्रह्मवित्कर्मभि र्ननिबध्यतइतिप्रतिपादयति योगेति ज्ञानसंछिन्नसंशयंज्ञानंपरावरयोरखंडैकरसत्वसंदर्शनलक्षणंतेनज्ञानेननिरंतरसमाधिनिष्पन्नाऽप्रतिबद्ध

भावेनसंछिन्नानिःशेषं निर्मूलिताःसंशयाः मोक्षःकर्मणावाज्ञानेनवाज्ञानंचपरोक्षंवाऽपरोक्षंवामोक्षोज्ञानेनसिद्ध्यतिवानवेत्येवमादयःसर्वेयस्य तंज्ञानसंछिन्नसंशयमतएवयोगसंन्यस्तकर्माणं सर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिसर्वस्यजगतःस्वस्यचब्रह्ममात्रत्वदर्शनंयोगस्तेनसंन्यस्तानिविश्लेषिता निसम्यङ्नितरामस्तानि ब्रह्मणिब्रह्मात्मनालयंगतानीतिवाकर्माणिसंचितान्यागामीनिचसर्वाणियस्यतं योगसंन्यस्तकर्माणमात्मवंतमप्रमत्तं यद्वात्मैवबहिरंतःसर्वत्रवृत्तेर्विषयत्वेनास्यास्तिनान्यदित्यात्मवान्तमात्मवंतंब्रह्मविदं कर्माणिस्वप्नवदाभासरूपाणिशरीरयात्रामात्रैकप्रयोज नानिदेहचेष्टारूपाणि योगाग्निनिर्दग्धत्वान्निर्वीर्याणिननिबध्नंतिबंधायनकल्पंते शुक्तिदृष्ट्यारजतप्रत्ययवद्ब्रह्मदृष्ट्याविनश्यंतीत्यर्थः एतेनब्र ह्मविदांयतीनांयोगेनैवसर्वकर्मसंन्यासःकर्तव्यःकर्मणामबंधकत्वायेतिसूचितंभवति ॥ ४१ ॥ यथाब्रह्मवित्तमोज्ञानसंछिन्नसंशयत्वाद्योगसं

तस्मादज्ञानसंभूतंहृत्स्थंज्ञानासिनात्मनः ॥ छित्त्वैनंसंशयंयोगमातिष्ठोत्तिष्ठभारत ॥ ४२ ॥
इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

न्यस्तसर्वकर्मासन्कर्मबंधनिर्मुक्तस्तथात्वमपिज्ञानसंछिन्नसंशयोभूत्वायोगसंन्यस्तकर्मासन्कर्मनिष्ठोभवेत्याह तस्मादिति यस्मात्संशयवा न्तद्दोषेणैवकर्मज्ञानयोगयोरन्यतरप्रवृत्त्यनुपपत्त्यास्वयमुभयभ्रष्टोभवति तस्मात् हेभारत त्वमज्ञानसंभूतंस्वस्याविक्रियब्रह्मात्मत्वाऽदर्शन लक्षणंयदज्ञानंतस्मादेवसंभूतमात्मनःस्वस्यहृत्स्थंचित्तगतंसंशयं मोक्षसाधनंज्ञानंवाऽन्यद्वाज्ञानंचपरोक्षंवाऽपरोक्षंवाज्ञानेनाविद्यातत्कार्याणां निःशेषनिवृत्तिरस्तिवानवेत्यादिलक्षणंसंदेहं ज्ञानासिनाज्ञानंब्रह्मैवाहमितिस्वस्यनिर्विकारेऽद्वितीयेपरेब्रह्मण्येवात्मप्रत्ययोऽप्रतिबद्धस्तदेवा सिस्तेनैनंनिरुक्तलक्षणंसंशयमात्मनाशकं छित्वोत्तिष्ठव्युत्थाययोगंकर्मयोगमातिष्ठसमाचरयुध्यस्वेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्रा जकाचार्यश्रीमदानंदात्मसरस्वतीशिष्यश्रीशंकरानंदसरस्वतीकृतौगीतातात्पर्यबोधिन्यांचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ॥

॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीताटीकायांचतुर्थोऽध्यायःसमाप्तः ॥

॥ अथश्रीमद्भगवद्गीताटीकायांतात्पर्यबोधिन्यांपंचमाऽध्यायःप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ कर्मण्यकर्मयःपश्येदित्यारभ्यकर्मसंन्यासमुपक्रम्य ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं शारीरंकेवलंकर्म यदृच्छालाभसंतुष्टः सर्वकर्मा
खिलंपार्थ ज्ञानाग्निःसर्वकर्माणि योगसंन्यस्तकर्माणमित्येतैर्वाक्यैर्ब्रह्मविदोब्रह्मनिष्ठस्यकर्तव्यःकर्मसंन्यासएवेतिप्रतिपाद्येदानींकर्मसंन्यास
कर्मयोगयोरेकदैकपुरुषाऽननुष्ठेयत्वमुभयोरव्यवहितव्यवहितसाधनभावेनैकार्थोपयोगित्वं फलैकत्वेपितयोःसाध्यसाधनभावेनपूर्वापरभा
वित्वं कर्मसाधनसाध्येज्ञानेसंप्राप्तेब्रह्मविदःकर्तव्यःसर्वकर्मसंन्यासएवेत्याद्यर्थनिरूपणायपंचमाध्यायआरभ्यते तत्रादौ लोकसंग्रहमेवापीति
विदुषोलोकहितार्थंकर्मकर्तव्यमितिकर्मयोगमुपक्रम्योपक्रांते वर्तएवचकर्मणीति तत्रस्वदृष्टांतंविधाय गुणागुणेषुवर्ततइतिन्यायेनानुष्ठातव्य
मित्यनुष्ठानप्रक्रियांसूचयित्वा एवंपूर्वैःपूर्वतरंकृतमितितस्यशिष्टाभ्युपगतत्वंदर्शयित्वा तस्मिन्नेवकर्मयोगे कुरुकर्मैवतस्मात्त्वमिति योगमा
तिष्ठोत्तिष्ठेतिसंन्यासेनसहोपदिष्टेसति कर्मसंन्यासकर्मानुष्ठानयोरुभयोर्युगपत्कर्तव्यत्वेनप्राप्तयोश्चक्षुरुन्मीलननिमीलनवदन्योन्यविरोधादे
केनैकदाकर्तुमशक्यत्वात् द्वयोरन्यतरस्यकर्तव्यत्वेप्राप्ते तयोर्यच्छ्रेष्ठतरंपुमर्थसाधकंतज्ज्ञात्वैकंकर्तुंशक्यतइतितदन्यतरश्रेष्ठत्वजिज्ञासयार्जुन
उवाच नन्वत्रएतयोःकर्मसंन्यासकर्मयोगयोर्यच्छ्रेष्ठतरंतन्मेब्रूहीत्यर्जुनस्यप्रश्नः किंविद्वत्कर्तृककर्मसंन्यासकर्मयोगयोर्वा किमविद्वत्कर्तृकक
र्मसंन्यासकर्मयोगयोर्वा उतविद्वदविद्वत्कर्तृकसंन्यासकर्मयोगयोर्वेतिचेदुच्यते नाद्यः निरंतरसमाधिसमुत्पन्नसम्यग्ज्ञानेनब्रह्मैवाहमिति
निष्क्रियेपरेब्रह्मण्येवात्मभावमुपेत्य सदातदात्मनैवतिष्ठतोब्रह्मविदस्तद्विपरीतात्माज्ञानमूलकानात्मतादात्म्यासंभवादहंकारैककारणकःकर्म
योगोनकथंचनसिध्यति स्वविरोधिनिसम्यग्ज्ञानेविजृंभमाणेसत्यर्केतमसइवाज्ञानस्यास्थित्यनुपपत्तौ विदुषोऽनात्मतादात्म्यंनसंभवत्येव त
दसंभवेतत्कारणकाहंकारासंभवात्तदेकनिबंधनःकर्मयोगःस्वप्नेपिसंभावयितुंनशक्यते नहिजाग्रतःस्वप्नार्थसंबंधवद्ब्रह्मविद्यायामेवजाग्रतोब्रह्म
विदोऽनात्मतादात्म्यतत्कार्यसंबंधःसंभवति तत्सत्त्वेकृतकृत्यताऽभावप्रसंगात्तद्ब्रह्माहमस्मीतिकृतकृत्योभवति नैवास्तिकिंचित्कर्तव्यमि

त्यादिश्रुतिस्मृत्यप्रामाण्यप्रसंगात्प्रत्यक्षविरोधाच्च वक्रकोटरत्वादिधर्मसंदर्शिनःस्थाणौपुनश्चोरत्वबुद्धिःपलायनंचनसंभवतियथा तथा
ब्रह्मैवात्मानंविजानतस्तदानंदमनुभवतःसर्वंब्रह्मैवपश्यतोब्रह्मविदोऽनात्मतादात्म्यापत्तिःकर्तृत्वबुद्धिःकामनाचकर्मणिप्रवृत्तिश्चनसंभवत्ये
वाऽतोविद्वत्कर्तृककर्मसंन्यासकर्मयोगविषयोनभवति नापितृतीयः विद्वत्ताविद्वत्तयोःपरस्परविरोधिन्योरेकाधिकरणत्वानुपपत्तौप्रश्नासंभ
वात् परिशेषादविद्वत्कर्तृकयोरेवकर्मसंन्यासकर्मयोगयोर्द्वयोरेकदैवकर्तव्यत्वप्रसक्तावप्युभयोःपरस्परविरुद्धत्वेनसहप्रयोगायोगात्तयोरन्यत
रस्यप्रशस्यतरत्वेसिद्धे तत्रैकोमुमुक्षुणाकर्तुंशक्यतइतितयोरेकस्यश्रेष्ठत्वजिज्ञासुरर्जुनःपृच्छति संन्यासमिति सदानंदरूपत्वात्परमात्माकृ
ष्णइत्युच्यतेतस्यसंबुद्धिर्हेकृष्ण पूर्वोक्तैर्वचनैःसंन्यासंविध्युक्तानामवश्यमनुष्ठेयानांकर्मणांत्यागंशंससिकथयसि पुनर्भूयोपि कुरुकर्मैवतस्मात्त्व

॥ अर्जुनउवाच ॥ संन्यासंकर्मणांकृष्णपुनर्योगंचशंससि ॥ यच्छ्रेयएतयो
रेकंतन्मेब्रूहिसुनिश्चितम् ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ संन्यासःकर्मयोगश्च
निःश्रेयसकरावुभौ ॥ तयोस्तुकर्मसंन्यासात्कर्मयोगोविशिष्यते ॥ २ ॥

मिति योगमातिष्ठेतिचकर्मयोगमपिशंससिक्रियायाप्यधिकारितःसाधनसंपत्त्याचाश्रमेणचपरस्परविरुद्धौसंन्यासकर्मयोगावेकेनैकदाकर्तुम
शक्यौ मह्यंतत्कर्तव्यत्वेनविधत्सेममात्रसंशयः कर्तव्यःकर्मयोगोवासंन्यासोवेतिद्वयोरप्याश्रमादिभेदेनविरुद्धत्वादेकेनैकदाकर्तुमशक्यत्वा
त्तयोर्यच्छ्रेयःसाधनंभवतितदेवकर्तव्यंनतुद्वयमितिभात्यतएतयोर्यदेकंप्रशस्यतरंमोक्षसाधनत्वेनभवतासुनिश्चितंतदेवमेब्रूहीत्यर्थः ॥ १ ॥ एवं
कर्मसंन्यासकर्मयोगयोरेकेनैकदाऽननुष्ठेयत्वेसिद्धेतयोरन्यतरस्यज्यायस्त्वनिर्णयाय देशकालवयोवस्थाबुद्धिशक्त्यनुरूपतःधर्मोपदेशोभैषज्यं
वक्तव्यंधर्मपारगैरितिन्यायेनाधिकार्यनुरूपमुत्तरं श्रीभगवानुवाच संन्यासइति ब्रह्मणिनितरामासःसंन्यासःबाह्यप्रवणताराहित्येनचित्तस्य

ब्रह्मणिब्रह्मात्मनावस्थानलक्षणोनिर्विकल्पकसमाधिःप्रत्यग्दृष्ट्याऽनात्मप्रत्ययनिरासःसंन्यासःसविकल्पकसमाधिः द्वावप्येतौसंन्यासौप्रधा
नौएतयोःश्रवणमननयोश्चांगभूतस्तत्प्रतिकूलानांसर्वेषांचकर्मणांपरित्यागलक्षणःसंन्यासइत्येवंसंन्यासशब्दार्थस्त्रेधाभिद्यते अत्रप्रधानभूतौ
संन्यासौनविवक्षितौ किंत्वंगभूतएवसर्वकर्मसंन्यासःश्रवणादिजन्यज्ञानद्वारामोक्षहेतुर्यस्त्वविद्वत्कर्तृकः सचस्वानुष्ठानप्राप्तचित्तशुद्धिजन्यज्ञा
नद्वारामोक्षहेतुः यस्त्वविद्वत्कर्तृकःकर्मयोगःसचतावुभावपिनिःश्रेयसकरौ यद्यपिमोक्षस्यसाधनेएवभवतस्तथाप्यविदुषःसमकालेकर्तव्यत्वेन
प्राप्तयोस्तयोस्तुगुणदोषविचारेक्रियमाणे सदसद्विवेकजन्यतीव्रवैराग्यतीव्रमोक्षेच्छायमनियमशमदमाद्यंतरंगसाधनपौष्कल्यशून्यात्केवलप्रै
षमात्रोच्चारणरूपात्संन्यासात् कर्मयोगःश्रद्धयासमनुष्ठीयमानोविशिष्यतेस्वानुष्ठानभवैर्गुणैर्विशेषत्वायकल्पते श्रौतस्मार्तादिलक्षणंकर्मैवपर
मेश्वरप्रीत्यैश्रद्धयासमनुतिष्ठतोऽविदुष ऋणत्रयनिवृत्तिस्तज्जन्यइंद्रादिदेवताप्रसादईश्वरप्रसादइंद्रियप्रसादश्चित्तशुद्धिरेवमादिज्ञानसाधनसं
पत्तिःसिध्यत्यस्माद्धेतोः कर्मयोगउक्तलक्षणात्संन्यासाद्विशिष्टतरोभवत्यतःसाधनशून्येनाऽविदुषासहसासंन्यासोनकर्तव्यः कर्मैवेश्वरार्पणबु
द्ध्यासम्यक्कर्तव्यमितिसिद्धं ननु न्यासमेषांतपसामतिरिक्तमाहुरितिसंन्यासस्यैवोत्कृष्टत्वंश्रूयतेततोभगवतःसंन्यासन्यक्कारपूर्वकंकर्मयोगस्यो
त्कृष्टत्ववर्णनमयुक्तमितिचेन्न सर्वलोकानुग्रहहेतुत्वाद्भगवत्प्रवृत्तेः पूर्वं नजायतेम्रियतेवेत्यादिवाक्यैरमूढानामात्मतत्त्वंतत्साधनंसर्वकर्मसंन्या
संचोपदिश्य इदानींस्वीयांविद्यांप्रज्ञांप्रकृतिंचपरपारगमनशक्तिंचाऽविज्ञायाऽज्ञानात्कुतश्चिन्निमित्तात्सहसासंन्यस्यमूढाःपतिष्यंतीतितानु
द्धर्तुमत्राऽप्रकृतमपिप्रकृत्यकर्मयोगंतेषांकर्मण्येवप्रवृत्तिसिद्धयेकर्मयोगंस्तौति कर्मयोगोविशिष्यतइतिनतुसंन्यासंनिराकरोति संन्यासस्यस्व
रूपत्वात्सर्वोत्तमत्वाच्च न्यासइतिब्रह्माब्रह्माहिपरइतिन्यासएवात्यरेचयदितिसंन्यासस्यैवब्रह्मत्वसर्वश्रेष्ठतमत्वश्रवणात्ततःकर्मयोगस्तुतिपरमे
वैतद्वचनमितिनिश्चेतव्यम् ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ततएवकर्मयोगिनंस्तौति ज्ञेयइति यस्त्वकुशलंकर्मनद्वेष्टितत्राऽप्रीतिंनकरोतिकिंतुकुशलमकुशलमपिकर्मैवेतिबुद्ध्याकरोति यद्वा
नद्वेष्टिद्वेषोऽप्रीतिस्तांयस्मैकस्मैचिदपिप्राणिनेनकरोतिनकांक्षतियत्किंचिदपिकर्मजंफलंनकांक्षतियद्वा प्राप्तस्यानर्थस्यनिवृत्तिमप्राप्तस्यार्थ
स्यप्राप्तिंनकांक्षति निर्द्वंद्वःद्वंद्वानिशीतोष्णसुखदुःखलाभालाभादीनितेभ्यःसमबुद्ध्यानिर्गतोनिर्द्वंद्वोयएवंलक्षणःसएवनित्यसंन्यासीनत्यं
संन्यासोऽस्यैवेतिपंडितैर्ज्ञेयोज्ञातव्यो हियस्माद्रागादिदोषरहितःपरिपक्वचित्तःसमबुद्ध्यादिगुणयुक्तस्तस्मादयंगृहीकर्मनिष्ठोपिसुखंपरिग्रह
त्यागशीतवाताद्युपद्रवभिक्षाटनादिदुःखराहित्यंयथा तथाऽनायासेनबंधात्संसारात्प्रमुच्यते यथोक्तकर्मानुष्ठानेनचित्तशुद्धिंज्ञानंचप्राप्यकालां
तरेमुक्तोभवतिनत्वपक्वचित्तोयतिरपीत्यर्थः एतेनकर्मोपासनाभ्यांपरिपक्वचित्तस्यैवसंन्यासाधिकारइतिसूचितंभवति ॥ ३ ॥ ननुकर्मणापितृ
लोकइति कर्मिणांपितृलोकप्राप्तिःश्रूयते कथंकर्मिणःसुखंबंधात्प्रमुच्यतइतिकर्मफलंभवबंधमोक्षणंशास्त्रविरुद्धमुच्यतइत्याशंकायांन कामिना

ज्ञेयःसनित्यसंन्यासीयोनद्वेष्टिनकांक्षति ॥ निर्द्वंद्वोहिमहाबाहोसुखंबंधात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥
सांख्ययोगौपृथग्बालाःप्रवदंतिनपंडिताः ॥ एकमप्यास्थितःसम्यगुभयोर्विंदतेफलम् ॥ ४ ॥

मेवकर्मफलंपित्रादिलोकोनतुनिष्कामानामितिविरुद्धफलवादिमतन्यक्कारपूर्वकं संन्यासकर्मयोगयोःफलमेकमेवेतिनिश्चित्य तयोरेकस्याश्र
यणेनोभयोर्यत्फलंतदाप्नोतीत्याह सांख्ययोगाविति बालाःवेदांतशास्त्रार्थरहस्याऽवेदिनःकेचिद्विद्वांसः सांख्ययोगौसांख्यंसर्ववेदांतैःसम्यक्त
त्परत्वेनख्यायतेप्रतिपाद्यतइतिसांख्यंपरंब्रह्मतत्प्राप्तेः परमकारणत्वात्सांख्यंज्ञाननिष्ठांगभूतःसंन्यासःयोगः कर्मयोगस्तावुभौसांख्ययोगौकि
ययाधिकारितआश्रमेणचपृथग्यथाभिन्नौतथाफलेनापिभिन्नाविति साधनतःफलतश्चभेदंवदंति कर्मणापितृलोकः स्वर्गवाएतेलोकंयंतीत्या
दिवाक्यैः संन्यासयोगाद्यतयःशुद्धसत्त्वाः नैष्कर्म्यसिद्धिंपरमांसंन्यासेनाधिगच्छतीत्यादिवाक्यैश्चसंन्यासकर्मयोगयोःसाधनभेदंफलभेदंच
प्रतिपादयंतीत्यर्थः श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यात्तयोःफलपार्थक्यंयुक्तमेवेत्यतआह नेति पंडितावेदांतशास्त्रपारगास्तद्रहस्यवेदिनोब्रह्मविदस्तुतयोः

फलमेकमेववदंतितत्कथमितिचेदुच्यते तत्त्वमस्यादिवाक्यानिपुंसश्चित्तशुद्ध्यभावेब्रह्मतत्त्वंबोधयितुंनशक्नुवंति चित्तशुद्धिश्चकर्मोपासनाभ्यां विनानसिद्ध्यति कर्मोपासनयोःप्रवृत्तिश्चकर्मेश्वरयोर्महत्त्वस्तुतिंविनानसिध्यत्यतःश्रुतैरेवार्थवादवाक्यैः पश्यतिपुत्रमित्यादिभिरेषसर्वेश्वरएष सर्वज्ञइत्यादिवाक्यैश्चकर्मेश्वरयोर्महत्त्वेप्रतिपाद्यमानेफलानुषक्त्याकर्मण्युपास्तौचप्रवृत्तस्यताभ्यांशुद्धात्मनएवोपदिष्टंतत्त्वज्ञानंफलत्यतोज्ञान सिद्धेःकारणंचित्तशुद्धिस्तत्कारणंकर्मैवेत्यतःकर्मणोमोक्षएवफलंज्ञानसाधनत्वात्संन्यासस्यापि विद्यांचाविद्यांचयस्तद्वेदोभयꣳसह अविद्य यामृत्युंतीर्त्वाविद्ययामृतमश्नुतइतिश्रवणादविद्ययामृत्युंज्ञानप्रतिबंधमतीत्य ज्ञानेनामृतंमोक्षमश्नुतइतिज्ञानकर्मयोगयोगयोर्ज्ञानसंन्यासयो श्चसाध्यसाधनभावावगमात्ज्ञानफलंतत्फलमेवेतिसांख्ययोगयोरेकमेवफलंमोक्षइतिपंडितामन्यंते तस्मात्कारकादेरेवभेदोनतुतयोःफलतोभे

यत्सांख्यैःप्राप्यतेस्थानंतद्योगैरपिगम्यते ॥ एकंसांख्यंचयोगंचयःपश्यतिसपश्यति ॥ ५ ॥

दइतिसिद्धंयतस्ततःसांख्यायोगयोरेकमप्यपिशब्दोवार्थःउभयोर्मध्येसांख्यंवाकर्मयोगंवासम्यगास्थितःसमनुतिष्ठन्मुमुक्षुरुभयोरपिफलंमो क्षाख्यंविंदतेप्राप्नोतीतिसांख्यकर्मयोगयोर्मोक्षंप्रत्यंतरंगबहिरंगभावेनकालतोप्यल्पत्वाऽनल्पत्वाभ्यांचसाध्यसाधानभावेनाप्युभयोस्तरतम भावेविद्यमानेपिगजाश्वयोरिवतयोःसमत्वप्रतिपादनमनधिकारिणःकर्मैवकर्तव्यंनतुसंन्यासइतिसूचनार्थम् ॥४॥ यदुक्तंसांख्ययोगयोरेकफ लत्वंपुनस्तदेवविस्पष्टयन्तदेकत्वदर्शिनंस्तौति यदिति सांख्यंपरंब्रह्मतदात्मत्वेनयेविदुस्तेसांख्यास्तैःसांख्यैर्ब्रह्मनिष्ठैर्यतिभिर्यत्स्थानं सदै करूपेणैवतिष्ठतिनकचित्किंचिदपिविकरोतीतिस्थानंस्वरूपंकेवलभावात्मकंप्राप्यतेस्वात्मनावगम्यते योगैःफलाभिसंधिवर्जितमीश्वरप्रीत्यै क्रियमाणंवैदिकंकर्ममोक्षोपायत्वाद्योगइत्युच्यतेसयोगोयेषामस्तितेयोगाः मतुबर्थेच्प्रत्ययोत्रद्रष्टव्यस्तैर्योगैःकर्मनिष्ठैरपितदेवस्थानंमोक्षाख्यं

गम्यते निरंतरं श्रद्धयासमनुष्ठीयमानकर्मसंभावितचित्तशुद्धिजन्यज्ञानतद्योगप्राप्यातैरपिस्वात्मत्वेनावगंतुंशक्यतइत्यर्थः एषपंथाएतत्कर्मैत द्ब्रह्मेतिश्रवणाद्यतःसांख्ययोगयोःफलैकत्वंप्रमाणसिद्धं ततःसांख्यंज्ञानयोगंयोगंकर्मयोगंचैकंयःपश्यति द्वयोरप्येकस्यैवमोक्षस्यफलत्वान्मो क्षसाधनयोस्तयोरप्येकत्वमेकार्थकत्वंयःपश्यतिसपश्यतिसएवसम्यग्दर्शीनत्वन्यइत्यर्थः ॥ ५ ॥ यस्मात्संन्यासकर्मयोगयोर्मोक्षैकफलकत्वं प्रदर्शितन्यायेनसिद्धं तस्मादपक्वांतःकरणेनमोक्षार्थिनाकर्मैवकर्तव्यंनतुसंन्यासः अपक्वांतरात्मनःसंन्यासोदुर्घटइत्युपदिशन्कर्मणामृदितक षायस्यतुकर्तव्यत्वेनसंन्यासमुपदिशति संन्यासइति अयोगतस्त्वयोगेकर्मयोगानुष्ठानजन्यचित्तशुद्ध्यभावेसंन्यासोज्ञाननिष्ठालक्षणआप्तुम धिगंतुंदुःखंदुर्घटं चित्तशुद्ध्येकसाध्यत्वात्ज्ञाननिष्ठालक्षणसंन्यासस्यकारणाभावेकार्याभावइतिन्यायेनकर्मसंभावितचित्तशुद्ध्यभावेसंन्यासो नसिध्यतीत्यर्थः एवंसंन्यासस्यकर्मयोगानुष्ठानसंभावितचित्तप्रसादैकलभ्यत्वंनिश्चित्य इदानींकर्मयोगेनसुपक्वांतःकरणस्यतुमुमुक्षोःसंन्या

संन्यासस्तुमहाबाहोदुःखमाप्तुमयोगतः ॥ योगयुक्तोमुनिर्ब्रह्मनचिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

सःकर्तव्यइत्याशयेनाह योगेति योगयुक्तःयोगेनयोगानुष्ठानसंभूतचित्तप्रसादेनयुक्तःसंयुक्तःस्वयंमुनिर्गृही ब्रह्मब्रह्मशब्देनात्रसंन्यासउ च्यतेन्यासइतिब्रह्माब्रह्माहिपरइतिश्रवणाद्ब्रह्मस्वरूपेणावस्थानलक्षणंप्रधानसंन्यासंपरिपक्वांतःकरणत्वान्मुमुक्षुरधिकारीनचिरेणशीघ्रमेवा धिगच्छतिप्राप्नोतीत्यर्थः यद्वा योगयुक्तःयोगसंभावितचित्तशुद्धियुक्तःस्वयंमुमुक्षुश्चित्तप्रसादमहिम्नैवमुनिःसंन्यासीनिरुक्तलक्षणसंन्यास वान्भूत्वा तन्निष्ठयानचिरेणक्षिप्रमेवब्रह्माधिगच्छतिब्रह्मैवाहमित्यप्रतिबद्धवृत्त्यास्वंब्रह्मैवविजानातीत्यर्थः एतेनाऽपक्वांतःकरणस्यकृतेपिक र्मसंन्यासेमुख्यसंन्यासोनसिध्यति परिपक्वांतःकरणस्यतुबाह्योप्यबाह्यश्चसंन्यासःसिध्यतितत्फलमपिसिध्यतिसर्वात्मतापत्तिरितिसूचितं भवति ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यःकर्मानुष्ठानसंप्राप्तचित्तशुद्धिर्जितेंद्रियःसर्वात्मभावापन्नोब्रह्मवित्तमःसशारीरंकर्मयत्किंचित्कुर्वन्नपिनलिप्यतेइत्याह योगयुक्तइति योगयुक्तःयोगेनकर्मयोगेनयुक्तश्चिरमनुष्ठितकर्मयोगइत्यर्थः यद्वा मुनिर्ब्रह्माधिगच्छतीतिमुख्यसंन्यासाधिगमस्योक्तत्वाद्योगयुक्तःयोगेनसंन्यासयोगेनब्रह्मनिष्ठालक्षणेनयुक्तश्चिरमनुष्ठितसमाधियोगइत्यर्थः ततएवविशुद्धात्माजितेंद्रियश्चविशुद्धःरागद्वेषादिदोषैर्निःशेषवियुक्तआत्मामनोयस्यसविशुद्धात्मा ततएवजितेंद्रियःजितानिविषयग्रहणवैमुख्यंप्रापितान्युभयेंद्रियाणियेनसजितेंद्रियः विशुद्धात्मत्वंजितेंद्रियत्वंचचिरकालसमनुष्ठितसमाध्येकलभ्यमतएवविजितात्मा आत्मायत्नधृतिस्वांतस्वभावपरमात्मस्वित्यभिधानाद्विजितोनिर्जितोनिर्यापितआत्मास्वभावोबाह्यवासनालक्षणोयेनसविजितात्मा समाधिनिर्मूलिताऽनात्मवासनइत्यर्थः ततएवसर्वभूतात्मभूतात्मासर्वेषांब्रह्मादिस्तंबांतानां

योगयुक्तोविशुद्धात्माविजितात्माजितेंद्रियः ॥ सर्वभूतात्मभूतात्माकुर्वन्नपिनलिप्यते ॥ ७ ॥

भूतानांप्राणिनामात्मभूतःस्वरूपभूतआत्माप्रत्यग्लक्षणःस्वात्मायस्यससर्वभूतात्मभूतात्मा प्राणोह्येषसर्वभूतैर्विभाति अहमेवेदंसर्वमित्यादिश्रुत्यर्थानुभूत्यास्वानुभूत्याचसर्वात्मतामापन्नोयोब्रह्मवित्तमःसशरीरयात्रार्थंयत्किंचिद्वैधमवैधंवाकर्मकुर्वन्नपितेनकर्मणापुण्येनापुण्येनवानलिप्यते कर्मण्यकर्मत्वदृष्ट्यानश्लिष्यतइत्यर्थः ननु लोकसंग्रहमित्यादिशास्त्रेणकर्तव्यतयाप्राप्तानांशास्त्रीयाणामेवकर्मणाममुष्यकर्तव्यत्वेशरीरयात्रार्थंकर्मेतिशास्त्रविरुद्धमुच्यतइतिचेन्न ब्रह्मविदःकर्मानुपपत्तेःब्रह्मैवाहमितिस्वस्याविक्रियब्रह्मात्मत्वविज्ञानेननिःशेषविनष्टमिथ्याज्ञानत्वात् तद्विपरीतज्ञानैकनिबंधनस्यकर्मयोगस्यासंभवात्सम्यग्ज्ञानस्यमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधात् नह्यधिष्ठानज्ञानेसतितद्विपर्ययज्ञानंतत्कार्यंचसंभावयितुंशक्यं स्थाणुज्ञानेचोरज्ञानतत्कार्यादर्शनात्कूटस्थासंगचिद्रूपमेवात्मानमप्रतिहतवृत्त्यापश्यतोविदुषस्त्वनात्मतादात्म्यानुप

पत्तौ तदात्मत्वाभिनिवेशनिष्पाद्यःकर्मयोगःस्वप्नेपिनसंभवतिविधिविधानादेःसर्वस्यदृश्यस्यमिथ्यात्वमेवपश्यतोविधेयत्वासंभवाच्च योगयुक्तोमुनिर्ब्रह्माधिगच्छतीतिसर्वकर्मसंन्यासावगमाच्च पश्यन्शृण्वन्नित्यत्रचत्रयोदशधाकर्मक्रियाश्रूयतेनवैदिकक्रियायास्त्रयोदशधाकरणत्वंसंभवति विदुषस्त्वाहारादौदेहेंद्रियचेष्टायास्तथाविधत्वसंभवात्सर्वथाब्रह्मविदोजीवन्मुक्तस्यवैधःकर्मलेशोनसंभावयितुंशक्यते ततएवोच्यतेतस्यकार्यंनविद्यतइतिततोनकश्चिच्छास्त्रविरोधः ॥७॥ योगयुक्तत्वादिविद्वल्लक्षणपंचकविशिष्टस्यब्रह्मविदआहारादौप्रवृत्तस्यदर्शनादींद्रियव्यापारेषुनाहंकर्तास्मीत्येवंबुद्ध्यास्थातव्यमित्याह नैवेतिद्वाभ्यां तत्त्वविदात्मयाथात्म्यज्ञोब्रह्मविद्यतिर्युक्तःस्वस्यकूटस्थत्वासंगत्वांतर्बहिःपूर्णत्वदर्शनलक्षणयाप्रज्ञयायुक्तःसन् स्वयंबहिःपश्यन्अश्नन्भक्षणंकुर्वन्स्वप्ननिद्रांकुर्वन्श्वसन्नुच्छ्वासंनिःश्वासंचकुर्वन्नुन्मिषन्निमिषन्निमेषोन्मेषौ

नैवकिंचित्करोमीतियुक्तोमन्येततत्त्ववित् ॥ पश्यन्शृण्वन्स्पृशन्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन् ॥ ८ ॥ प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेषुवर्ततइतिधारयन् ॥९॥
ब्रह्मण्याधायकर्माणिसंगंत्यक्त्वाकारोतियः ॥ लिप्यतेनसपापेनपद्मपत्रमिवांभसा ॥ १० ॥

चकुर्वन्नपि इंद्रियार्थेषुशब्दादिविषयेष्विंद्रियाण्येववर्ततेनाहंद्रष्टाश्रोतास्पृष्टाघ्राताभोक्तागंतेत्येवंलक्षणामेववृत्तिंसर्वदाधारयन् तानितानिकर्मांणींद्रियाण्येवकुर्वंत्यहंत्वविक्रियत्वान्नैवकिंचित्करोमि किंतुतत्तत्क्रियासाक्षित्वेननिष्क्रियात्मनातूष्णीमेवासइत्येवंमन्येतस्वंतत्रतत्रनिष्क्रियमेववीक्षेत देहेंद्रियव्यापारेष्वहंममेतिभावनांत्यक्त्वाविदुषातूष्णींस्थातव्यमेवंस्वंब्रह्मैवपश्यतोब्रह्मविदोदुष्टादुष्टान्नस्वीकृत्याप्राप्तपापपुण्यलेपोनास्तीतिसिद्धमितिद्वयोरर्थः ॥८॥९॥ ननुस्वमविक्रियमेवपरंब्रह्मविजानतोब्रह्मविदोमहात्मनःकर्मलेपोमास्तुकर्मसुप्रवृत्तस्यमुमुक्षोरविदुषस्तुस्यादेवकर्मलेपस्तस्यकावागतिरित्याकांक्षायां तस्यापिचनिष्कामस्यमद्भक्तस्यमय्यर्पितसर्वकर्मणःकर्मलेपोनास्तीत्याह ब्रह्मणीति यस्तुमुमुक्षुरनात्मज्ञःसंगंसंगःफलकामस्तंत्यक्त्वाकर्मफलेयत्रकुत्रापिकाममकृत्वासंप्राप्तदुःखस्यापिनिवृत्तिमकामयमानःसन् ब्रह्मणिसगुणेमयिपरमेश्व

रेसर्वाणिकर्माण्याधायकर्तृत्वंकारयितृत्वंभोक्तृत्वंभोजयितृत्वंचस्थापयित्वा मदर्पणबुद्ध्याश्रद्धयाभक्त्याचनित्यंनैमित्तिकंचकर्मकरोतिसोपिम द्भक्तःपापेनबंधकेनयथापापंजन्मादिबंधकारणंतथापुण्यमपिजन्मादिबंधकारणमेवभवत्यतोवैदिकंकर्मजन्मादिबंधहेतुत्वात्पापमित्युच्यते ते ननलिप्यतेपद्मपत्रमंभसायथातथामद्भक्तःकर्मणानलिप्यतेइत्यर्थः ॥ १० ॥ नन्वऽकामनयाकर्माणिकुर्वतांकिंफलमित्याकांक्षायामात्यंतिकसं सारदुःखविध्वंसकविज्ञानजनयित्रीचित्तशुद्धिरेवफलमितिज्ञापयितुंमुमुक्षवश्चित्तशुद्ध्यर्थमेवकर्मकुर्वंतीत्याह कायेनेति योगिनःकर्मयोगि नोमुमुक्षवःसंगंसज्जतेपुमाननेनकर्मफलेष्वितिसंगःकामःफलविषयकस्तंत्यक्त्वाफलापेक्षांसुतरांपरित्यज्य परमेश्वरप्रीतयएवकायेनमनसाबु द्ध्याकेवलैरिंद्रियैरपिचात्मशुद्धयेसत्वशोधनायैवकर्मवैदिकंनियमेनकुर्वंति यद्वा यत्किंचित्कर्तव्यंमनसासंकल्प्यतदेवबुद्ध्यानिश्चित्यतदेवेंद्रि यैःकेवलैरागद्वेषविवर्जितैःकायेनापिकर्मकुर्वंति यद्वा कायेनेंद्रियैश्चवैदिकंकर्मबुद्ध्यानिश्चितस्यविष्ण्वादेर्मनसाध्यानं श्रोत्रेणकेवलेनकथा

कायेनमनसाबुद्ध्याकेवलैरिंद्रियैरपि ॥ योगिनःकर्मकुर्वंतिसंगंत्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११ ॥
युक्तःकर्मफलंत्यक्त्वाशांतिमाप्नोतिनैष्ठिकीम् ॥ अयुक्तःकामकारेणफलेसक्तोनिबध्यते ॥ १२ ॥

श्रवणंकेवलेनचक्षुषामहद्दर्शनं वाचाकेवलयास्वाध्यायादिपद्ध्यांतीर्थाटनादिकमीश्वरप्रीत्यैकुर्वंतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ श्रद्धयाभक्त्याचेश्वरप्रीतय एवाऽकामनयाकर्मकुर्वतामन्यथाकुर्वतांचफलमाह युक्तइति यस्तुसदसद्विवेकीमोक्षेच्छयाकर्मफलंत्यक्त्वास्वेनानुष्ठीयमानानांकर्मणांफलम नपेक्ष्ययुक्तोभवति लाभालाभयोःसिद्ध्यसिद्ध्योश्चसमोभूत्वापरमेश्वरप्रीतयएवयःकर्मकरोतिसएवनैष्ठिकींकर्मनिष्ठाजन्यांशांतिंचित्तशुद्धिंप्रा प्नोति यद्वा नैष्ठिकींकर्मनिष्ठासमुत्पन्नचित्तशुद्धिसंभावितज्ञानप्रकाशितांशांतिंमुक्तिंप्राप्नोति यस्त्वविवेकीकामकारेणकामनयाफलेकर्म फलेसक्तआसक्तःसन्नयुक्तउक्तलक्षणकर्मानुष्ठानपरोनभवतिसनिबध्यते ज्ञानानुत्पत्त्याजन्मादिबंधवान्भवतिततस्त्वमुक्तलक्षणयोगयुक्तोभ वेत्यर्थः एतेननिष्कामेनकृतंकर्ममोक्षायभवतिसकामेनकृतंकर्मबंधायभवतीतिसूचितम् ॥ १२ ॥ ॥ ॥

नन्वकामस्यकर्मयोगेनैवमुक्तिश्चेत्तर्हिसर्वैरप्यकामनयाकर्मैवकर्तव्यंनतुसंन्यासइत्याशंकाया न नित्यनैमित्तिकैरेवेतिन्यायेनअकामनया कृतकर्मणांफलंचित्तशुद्धिस्तस्याःफलंज्ञानंज्ञानस्यसर्वकर्मसंन्यासः नित्यनैमित्तिकैरेवकुर्वाणोदुरितक्षयं ज्ञानंचविमलीकुर्वन्नभ्यासेनचवा सयेत् अभ्यासात्पक्वविज्ञानःकैवल्यंलभतेनरइतिसदात्मनावस्थानंचफलमतोबहुजन्मकृतसुकृतपरिपाकात्संप्राप्तचित्तशुद्धेस्तयैवसमुत्पन्न परावरैकत्वविज्ञानस्यसर्वात्मदर्शिनोब्रह्मविदःकर्मैषदपिनसंभवति कारणाभावात्किंतुब्रह्मविद्यर्यःसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्यस्वयमविक्रियब्रह्मा त्मनातूष्णींतिष्ठतीत्याह सर्वेति नित्यनिरंतरसमाधिनिष्ठानिर्मूलितसर्ववासनापटलत्वेनसुप्रसन्नबाह्याभ्यंतरकरणत्वाद्वशीवशीकृतसर्वेंद्रिय ग्रामःशुद्धात्माब्रह्मवित् सर्वकर्माणिनित्यनैमित्तिककाम्यप्रतिषिद्धलक्षणानिशास्त्रीयाण्यशास्त्रीयाणिचसर्वाणिकर्माणि मनसाऽधिष्ठानया थात्म्यसंदर्शनसंजातारोपितसर्वदृश्यवस्तुमिथ्यात्वप्रत्ययवता संन्यस्यकर्मतत्कर्तातत्साधनंतत्फलंचसर्वमसदेवेतिविज्ञानेनसंत्यज्येत्यर्थः न

सर्वकर्माणिमनसासंन्यस्यास्तेसुखंवशी ॥ नवद्वारेपुरेदेहेनैवकुर्वन्नकारयन् ॥ १३ ॥

नुमनसेतिवचनात्सर्वेषांकर्मणांमनसैवत्यागोनतुबहिःक्रिययाविहितानांत्यागायोगादितिचेन्न विकल्पोनहिवस्तु मायामात्रमिदंद्वैतमिति सर्वमिथ्यात्वदर्शिनोविदुषोविध्यनुपपत्तेः विधेरपिदृश्यांतःपातित्वाद्यथामरुस्वरूपदर्शिनोजलपानविधिवचनंजलवन्मिथ्याभवति तथाऽ धिष्ठानब्रह्मसंदर्शिनःकर्मविधिरपिकर्मवत्कारकवन्मिथ्यैवभवति सर्वप्रमाणैःसर्वमिथ्यैवपश्यतोब्रह्मविदःकर्मप्रवृत्तिश्चनसंभवत्येव ननुसर्वमि थ्यैवेतिप्रवर्ततामितिचेन्न मिथ्यात्वबुद्धेःप्रवृत्तेश्चपरस्परविरोधादेकाधिकरणत्वानुपपत्तेः नन्वंतर्मिथ्यात्वबुद्ध्याबहिःसत्यत्वबुद्ध्याक्रियतांकर्मे तिचेन्नएकस्मिन्वस्तुनिबुद्धिद्वयायोगात् नहिमरुद्दृष्टवतोजलमिथ्यात्वबुद्धिस्तत्सत्यत्वबुद्धिश्चोपपन्नादृष्टा तद्वत्सर्वदृश्यमिथ्यात्वज्ञानंतत्स त्यत्वज्ञानंतत्प्रवृत्तिश्चनैकस्यकदाप्युपपद्यते पदार्थसत्यत्वधीपूर्वकत्वात्प्रवृत्तेर्मनसिसर्वदृश्यमिथ्यात्वदृढप्रत्ययवतिविदुषिसतिकथंबहिःप्रवृ

त्तिःसंपद्येत यद्धिमनसाध्यायतितद्वाचावदतितत्कर्मणाकरोतीतिवागादिप्रवृत्तेर्मनोव्यापारपूर्वकत्वश्रवणात्ततोबहिःकरणंमनसासंन्यासइ
तियत्तदपास्तं तस्मात्सर्वदृश्यमिथ्यात्वनिश्चयपूर्वकंसर्वकर्माणिमनसासंन्यस्यब्रह्मविद्यर्यःस्वयमविक्रियब्रह्मात्मनातूष्णीमास्ते कुत्रेत्याकांक्षा
यामाह नवेति नवद्वारेचक्षुर्भ्यांश्रोत्राभ्यांनासिकाभ्यांवक्त्रेणचपायूपस्थाभ्यांचनवसंख्याकानिद्वाराणिसूर्याद्यधिदैवतरक्षितानियस्यतन्न
वद्वारं प्रत्यगात्मैकराजकंबुद्धिप्रधानकंमनःप्रभृतिसर्वकरणपरिचारकंप्राणादिदशवायुग्रामपालकंब्रह्मविष्ण्वादिसर्वदेवतायतनंतस्मिन्न
वद्वारेपुरेदेहे सुखंस्वसुखाविर्भावंयथातथास्ते सुखरूपेणतिष्ठतीत्यर्थः ननुविद्वान्देहेआस्तेइतियत्तदनुपपन्नंविद्वानविद्वान्यतिरयतिश्च
सर्वोपिदेहएवास्तेअहमिहासइत्यनुभवादितिचेन्न देहात्मबुद्धेर्मूढतमस्यविपरीतप्रत्ययदर्शनात् यस्तुदेहमात्रात्मदर्शीमूढतमस्तस्यगेहेदेह
ल्यामासइतिप्रत्ययंविनानाहंदेहआसइतिप्रत्ययःसंभवतियथाब्रह्मविदः तथाचब्रह्मांडेचराचरंसर्वंवस्तुजातंस्वतेजसाप्रकाशयंतंभानुमंतमि
व बुद्ध्यादिसर्वदृश्यजातमनात्मकमात्मभासाभासयंतंस्वप्रकाशंचिदेकरसंसर्वसाक्षिणमसंगोदासीनंनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमानंदघन
मात्मानं स्वात्मनासाक्षादयमेवाहमस्मीतियोविजानाति सएवदेहव्यतिरिक्तात्मदर्शीविद्वान्शक्नोतिगेहेदेवदत्तवद्देहेनिष्क्रियब्रह्मात्मना
सुखमासितुंनान्यस्तएवोच्यतेभगवता सर्वकर्माणिमनसासंन्यस्यास्तेसुखंवशी नवद्वारेपुरेदेहइति यद्वा वशीनित्यनिरंतरब्रह्मनिष्ठयावशी
कृतांतर्बहिःकरणोनिश्चलात्माब्रह्मविद्यर्यः सर्वकर्माणिविहितानिप्रतिषिद्धान्युभयविलक्षणानिचदेहचेष्टारूपाणिसर्वाण्यपिचकर्माण्यतीता
नेककल्पेष्वधुनाचसर्वावस्थासुसर्वदादेहेंद्रियव्यापारेणपरिणतयाप्रकृत्यैवकृतानि नतुमयाकूटस्थासंगचिद्रूपेणेत्येवमात्मानात्मनोःस्वरूपवि
वेकज्ञानवतामनसा नवद्वारेस्थूलेनपुर्यष्टकेनचनवद्वारवतिपुरेपुरसदृशेपूर्णत्वाद्वापुरंतस्मिन्पुरेदेहेकारणेदेहशब्दोपलक्षितायांप्रकृतावेवसंन्य
स्य जननमरणादिविकाराःकर्तृत्वभोक्तृत्वसुखित्वदुःखित्वादिधर्माजाग्रदाद्यवस्थाविशेषाश्चसर्वेप्रकृतेरेव नतुकूटस्थासंगचिद्रूपात्मनोममेति

सम्यगनात्मतादात्म्याध्यासंपरित्यज्य स्वयंनिष्कलनिष्क्रियनित्यशुद्धबुद्धनिरंतरानंदैकरसाद्वितीयब्रह्मात्मनास्वात्मन्येवतूष्णींसुखमास्तेन
किंचिद्धिकरोतीत्यर्थः ननुजपाकुसुमसान्निध्यात्स्फटिकेरक्तिमवदनात्मसान्निध्यादात्मनिप्रतीयमानान्यनात्मकर्तृकानिसर्वाणिप्रकृतिरेवक
रोति नाहंकरोमीतिविद्ययास्वयंब्रह्मभावमापद्यविद्वान्तिष्ठतु तथापिनिष्क्रियात्मनास्थातुंनशक्नोति तस्यब्रह्मात्मनातिष्ठतोऽन्यकर्तृकक्रि
यासंबंधाऽभावेपिस्वाश्रयक्रियावत्त्वसंभवात् यथांतर्गृहस्थप्रदीपस्यपवनाद्यन्यकर्तृकचलनक्रियाऽभावेपिस्वकर्तृकतैलादानक्रियाविद्यते य
थावागजमारुह्यगच्छतोराज्ञोगजकर्तृकगमनक्रियाभावेपिस्वनिष्ठचलनक्रियागजप्रेरणादिक्रियाचविद्यते तद्वत्परमात्मनोपिकर्तृत्वंकार
यितृत्वंविद्यतएवेतिचेन्न निरवयवत्वात्परमात्मनःक्रियाश्रयत्वानुपपत्तेः निष्कलंनिष्क्रियमिति निरवयवत्वनिष्क्रियत्वश्रवणादात्मनः
क्रियावत्त्वेसावयवत्वादनित्यत्वंस्यात्तदनिष्टंसर्ववादिनांश्रुतिविरोधश्चस्यात् राज्ञोऽवयवित्वात्कर्तृत्वाद्युपपत्तिर्नतथात्मनइतिबोधयितुमाह
नैवकुर्वन्नकारयन्निति निरवयवत्वात्परमात्मास्वयंनैवकिंचित्करोतिनाप्यन्यान्कारयतिचेत्यर्थः नहिनिरवयवेपरिपूर्णेचवस्तुनिचलक्रिया
कल्पयितुंशक्यतेप्रमाणविरोधात् नहिनिरवयवेपूर्णेआकाशेचलनंसंभवतितद्वदात्मन्यपि नित्यःसर्वगतःस्थाणुरित्यात्मनःपूर्णत्वनिष्क्रिय
त्वयोःप्रतिपादितत्वात् ननुपरमात्मनोनिरवयवस्यनिष्क्रियस्यकर्तृत्वकारयितृत्वयोरसंभवे सर्वाधिपत्यंकुरुतेमहात्मा एषएवसाधुकर्मका
रयति एषतआत्मांतर्याम्यमृतइत्यादिश्रुतीनामात्मनःकर्तृत्वकारयितृत्वप्रतिपादिकानामप्रामाण्यंस्यादितिचेन्न सन्निधिमात्रेणात्मनस्तथा
त्वसंभवाद्यथासूर्यसान्निध्यात्तमोनिवृत्तौसत्यांतन्निवृत्तिंसूर्यःकरोतीत्युपचर्यते यथाचुंबकसान्निध्यादयसिचलतिसतितच्चलनंचुंबकमयश्चाल
यतीतिचुंबकेउपचर्यते तथात्मसान्निध्यात्प्रकृतौविजृंभमाणायांतद्विजृंभणंसर्वाधिपत्यंपरमात्मन्युपचर्यतेऽविकारिण्येव तथैवात्मसान्निध्या
द्बुद्ध्यादेःप्रवृत्तौसत्यांबुद्ध्यादीनात्माप्रवर्तयतीतितत्प्रवृत्तिरात्मन्यविक्रियएवोपचर्यतेपरमात्माकरोतिकारयतीति ध्यायतीवलेलायतीवेति

श्रुतेः आत्मनएवंविधकर्तृत्वकारयितृत्वयोःसंभवात्तमिममर्थमादायप्राणिनामस्वातंत्र्यसिद्ध्यै परमात्मनःकर्तृत्वंकारयितृत्वंचश्रुतयोव दंत्यनयोक्तरीत्यापरमात्मनःसृष्ट्यादिक्रियाप्रतिपादिकानामेतासांचश्रुतीनांप्रामाण्यमभ्युपगंतव्यं अन्यथा निष्कलंनिष्क्रियंशांतमिति न तदश्नातिकिंचननतदश्नातिकश्चनेत्यादिश्रुतीनामात्मनोनिर्विकारत्वप्रतिपादिकानांव्याकोपःस्यात् यतएवंपरमात्मनोऽविक्रियत्वंबहुश्रुति प्रमाणकंततआत्माकिंचिन्नकरोतिनकारयतीतिसिद्धम् ॥ १३ ॥ नन्वात्मनोनिरवयवत्वेनक्रियाश्रयत्वानुपपत्तौस्वतःकर्तृत्वासंभवेपि यथाऽयस्कांतस्यायश्चालकत्वंतथाकारयितृत्वंस्यादेवेत्याशंकायां न तथात्वेप्राणिनामात्मसान्निध्यस्यनित्यत्वात्सर्वदासर्वेषांप्रवृत्तिरेवस्या त्तददर्शनादात्मनःकारयितृत्वंनप्रामाणिकमित्याशयेनाह नकर्तृत्वमिति प्रकर्षेणस्वयमेवसर्वत्रभातिसर्वंभासयतीतिवासर्वात्मनास्वयमे

नकर्तृत्वंनकर्माणिलोकस्यसृजतिप्रभुः ॥ नकर्मफलसंयोगंस्वभावस्तुप्रवर्तते ॥ १४ ॥

वभातीतिवाप्रभुरात्मास्वयंलोकस्यप्राणिनःकर्तृत्वंत्वमिदंकुर्वितिकर्मणिप्रवृत्तिंनसृजतियंकंचनजंतुंनप्रवर्तयतीत्यर्थः तथाकर्माणिकर्तुरीप्सि ततमंकर्मेतिस्मरणात्क्रिययाप्राप्तुमिष्टतमानिकर्माणीत्युच्यंतेतानिनसृजतिनोत्पादयति इष्टप्रदमनिष्टदंवाक्रिययाप्राप्तुंयोग्यंवस्तुनसंपादय तीत्यर्थः कर्मफलसंयोगंचनसृजतितंतंप्राणिनंतत्तत्कृतपापपुण्यफलेननसंयोजयति प्राणिनःसुखदुःखानिनानुभावयतिचेत्यर्थः आत्मनः कारयितृत्वप्रापयितृत्वभोजयितृत्वाद्यभावेतर्हिकारयिताप्रापयिताभोजयिताकइत्याकांक्षायामाह स्वभावइति स्वयमेवसर्वं भावयतीति स्वंभावयतीतिवास्वभावःप्रकृतिर्वासनामयीप्रवर्तयतिकर्मरूपिणीप्रकृतिरिष्टानिष्टेसंपाद्यसुखदुःखेचानुभावयतिप्राणिनः स्वात्मातुप्राणिप्रकृ तितच्चेष्टातत्सुखदुःखानुभूतीनांसाक्ष्येवभवत्यविक्रियःसन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

ननु एषएवसाधुकर्मकारयति सत्त्वस्यैषप्रवर्तकः ईश्वरःसर्वभूतानां सर्वाधिपत्यंकुरुतेमहात्मा धर्मावहंपापनुदंभगेशंवरदंदेवमीड्यं प्रभुःप्रीणा तिविश्वभुगित्यादिश्रुतिभिःस्मृतिभिश्चपरमात्मनःकर्तृत्वंकारयितृत्वंधर्मावहत्वंपापापनोदकत्वंसमर्पितपूजादिभिःपरितोष्टृत्वादिकंप्रतिपा द्यते कथंनकर्तृत्वंनकर्माणीत्यात्मनःश्रुतिस्मृत्युक्तधर्मवत्त्वाभावःप्रतिपाद्यतइत्याकांक्षायां न श्रुतिस्मृतिभिःपुराणैरप्यात्मन्युपाधिकृतमारो प्यप्रतिपाद्यतेमुमुक्षूणांसत्त्वशुद्ध्यर्थंतदुपास्तौप्रवृत्तिसिद्ध्येनतुतत्तात्त्विकं वस्तुतस्तुकूटस्थासंगचिद्रूपत्वादात्मास्वयंनकरोतिनकारयतिना दत्तइत्याह नादत्तइति निरवयवत्वान्निष्क्रियत्वाच्चविभुर्व्यापकःस्वयमात्माभक्तस्यवाप्यन्यस्यवायस्यकस्यचित्पापंनादत्तेब्राह्मणोहिरण्यग र्भमिवनगृह्णाति ननु हरिर्हरतिपापानिदुष्टचित्तैरपिस्मृतः अनेकजन्मार्जितपापसंचयंहरत्यशेषंस्मृतमात्रएवेत्यादिवाक्यैर्भक्तकृतंपापंभगवा नादत्तइतिप्रतिपाद्यतइतिचेत्सत्यं प्रतिपाद्यतेतत्प्रतिपादनंनामकीर्तनप्रायश्चित्त्याऽनात्मज्ञंतत्पापान्मोचयितुमेवभवतिनतुपरमात्मनोविका

नादत्तेकस्यचित्पापंनचैवसुकृतंविभुः ॥ अज्ञानेनावृतंज्ञानंतेनमुह्यंतिजंतवः ॥ १५ ॥

रित्वंसंपाद्यतत्पापादानप्रतिपादनाय एतत् तस्मात्संकीर्तनंविष्णोर्जगन्मंगलमंहसां महतामपिकौरव्यविद्ध्यैकांतिकनिष्कृतिं एकाविनिष्कृ तिःशंभोःसकृदेवहिकीर्तनमित्यादिवचनेभ्योवगम्यते अन्यथानिर्विकारत्वप्रतिपादकबहुश्रुतिविरोधप्रसंगात् किंचयस्यकस्यापिभक्तस्यवा न्यस्यवाभक्त्यासमर्पितंश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानजन्यंसुकृतंचनैवादत्तेवह्निराहुतिमिवनकिंचिद्गृह्णाति ननुतर्हिधर्मावहंपापनुदंवरदंदेवमीड्यं प्र भुंप्रीणाति पत्रंपुष्पंफलंतोयमित्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्यानामप्रामाण्यापातइतिचेन्न मुमुक्षोःसत्त्वशुद्धिकामस्यपरमेश्वरोपास्तौतन्महत्त्वप्रति पादनेनरुच्युत्पादनपरत्वात्तेषांवाक्यानांवायुर्वैक्षेपिष्ठादेवतेत्यादिवाक्यवत्प्रामाण्योपपत्तेः ननुपंडिताश्चाप्यपंडिताश्चसर्वेस्नानसंध्यानुष्ठानय ज्ञदानादिजंफलमीश्वरायैवसमर्पयंतिगृह्णातीश्वरइतितत्कथमित्याकांक्षायां तेवेदांतविचारजन्यज्ञानाभावादेवतथाकुर्वंतीत्याशयेनाह अज्ञा

नेनेति आत्मनोदेहेंद्रियादिभ्योभिन्नत्वाविक्रियत्वचिद्रूपत्वपरिपूर्णत्वाऽखंडानंदैकरसत्ववेदनंज्ञानंतद्विलक्षणमज्ञानं तेनोक्तलक्षणंज्ञानमा
वृतंराहुणारविबिंबवत्तिरोहितं तेनैवपरमात्मतत्त्वाऽविवेकेनजंतवःप्राणिनःसर्वेप्यहंममेत्यनेनकर्मणेश्वरःप्रीयतेमह्यमीप्सितंदास्यतिभोक्ष्येभो
जयिष्यामीतिमुह्यंति परतत्त्वमजानंतःसंतःसंसरंतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ ननुसर्वेषामज्ञानावृतज्ञानत्वेकथंमुमुक्षूणामात्मज्ञानाविर्भावःकथंवाते
षांमुक्तिरित्याकांक्षायामीश्वरप्रीत्यैकृतनित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेनयदाचित्तपरिपाकस्तदासम्यक्ज्ञानमुदेत्यज्ञानंनाशयित्वापरंतत्त्वंप्रकाश
यतितदातेमुक्तिंगच्छंतीत्याशयेनाह ज्ञानेनेतिद्वाभ्यां तुशब्दोज्ञानव्यतिरिक्तस्याज्ञाननाशकत्वासंभवद्योतनार्थः कर्मोपास्तिभ्यांपरि
पक्वचित्तानांयेषांज्ञानेनतुश्रवणादिसमुत्पन्नेनात्मविषयकेणात्मनोबुद्धेःसंबंधिबुद्धिनिष्ठमित्येतत् ज्ञानाऽज्ञानयोर्बुद्धिधर्मत्वादावृतिरनावृति

ज्ञानेनतुतदज्ञानंयेषांनाशितमात्मनः ॥ तेषामादित्यवज्ज्ञानंप्रकाशयतितत्परम् ॥ १६ ॥
तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥ गच्छंत्यपुनरावृत्तिंज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

श्रपटलेनचक्षुषएवनतुघटस्य तद्वदज्ञानंज्ञानंचबुद्धेरेवनात्मनस्तु अन्यथाहमितिप्रत्ययानुत्पत्तेस्ततोबुद्धिसंबंध्येवाऽज्ञानं येनमोहिताःसंस
रंतिप्राणिनो यत्सर्वानर्थबीजंतदज्ञानंनाशितंभवतिसूर्योदयेनतिमिरमिवविध्वस्तंभवति तेषांशुद्धात्मनांसमुत्पन्नंतज्ज्ञानमादित्यवद्यथोदि
तआदित्यःपदार्थजातंप्रकाशयति तथातत्सर्ववेदांतप्रसिद्धंसत्यज्ञानादिलक्षणंप्रत्यगभिन्नंपरंब्रह्मप्रकाशयति सूर्यप्रकाशेनस्थाणुरेवायमिति
यथा तथाज्ञानप्रकाशेनब्रह्मैवाहमितिस्वंब्रह्मैवविजानंतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ तेनत्यक्तेनभुंजीथामागृधःकस्यस्विद्धनमित्यादिश्रुत्युक्तरीत्याविदेह
कैवल्यार्थिभिःसमुत्पन्नज्ञानस्यसंरक्षणंकर्तव्यं सदात्मनिष्ठयास्थित्वानकिंचिद्बाह्यंद्रष्टव्यमितिबोधयितुमाह तद्बुद्धयइति तद्बुद्धयआदित्येनरूप
मिवश्रवणादिजन्यज्ञानेनप्रकाशितंसर्ववेदांतप्रसिद्धंसच्चिदानंदैकरसंसर्वात्मकंयत्परंब्रह्मतस्मिन्नेवबुद्धिर्येषांतेतद्बुद्धयःसर्वत्रब्रह्मदर्शिनः मुमु

क्षुभिःकल्पितभेदमगृहीत्वाचक्षुषारूपमिवप्रत्यग्दृष्ट्वासदासर्वत्रब्रह्मैवद्रष्टव्यमित्यर्थः सर्वंब्रह्मैवेतिसर्वत्रब्रह्मण्येवगृह्यमाणेपिग्रहीताग्राह्यमिति
भेदःस्यात्तदा एतस्मिन्नुदरमंतरंकुरुतेअथतस्यभयंभवतीतिभेददृष्टुर्भयश्रवणादतोऽभेदेनद्रष्टव्यमित्याह तदात्मानइति तदेवपरंब्रह्मात्माऽहंप्र
त्ययार्थोयेषांतेतदात्मानःब्रह्मैवाहमितिब्रह्मण्येवस्वात्मनासाक्षात्कृतेअहंप्रत्ययवंतोनतुदेहइत्यर्थः समाधिदशायांब्रह्मण्येवाहंप्रत्ययेसत्यपिविदु
षआहारादौदेहेऽहंप्रत्ययश्चतेनप्रबलेनचिरकालिकेनस्थूलेनदेहात्मप्रत्ययेनब्रह्मात्मप्रत्ययोबाह्यध्वनिनानादध्वनिवद्विनश्यति ततोबाह्यंकर्म
सर्वंसन्यस्याहाराद्यवस्थासुसर्वास्वपिब्रह्मण्येवात्मत्वबुद्ध्यादृश्याऽनवगाहिन्यास्थातव्यमित्याह तन्निष्ठाइति तस्मिन्ब्रह्मण्यात्माकारप्रत्ययकर
णमेवनिष्ठाअहंबुद्धेर्नैश्चल्यंयेषांतेतन्निष्ठाःस्वस्यब्रह्मात्मनावस्थितत्वदर्शिनएवस्थिरीभूतवृत्तयइत्यर्थः ब्रह्मात्मत्वदर्शनेस्थिरीभूतचित्तवृत्तीना
मपिक्वचित्प्रयोजनांतरापेक्षास्तिचेत्तयासानिष्ठाप्रतिबद्ध्यतेबाह्यात्मत्वंचस्यात्ततःकार्यांतरंबाह्यंकिंचिदप्यनपेक्ष्यमुमुक्षोःसदातदेकपरत्वेनभ

विद्याविनयसंपन्नेब्राह्मणेगविहस्तिनि ॥ शुनिचैवश्वपाकेचपंडिताःसमदर्शिनः ॥ १८ ॥

वितव्यमित्याह तत्परायणाइति तत्सच्चिदानंदैकरसमद्वितीयंस्वात्मनाधिगतंपरंब्रह्मैवबहिरंतः सदाबुद्धिवृत्तेश्चक्षुषोरूपवत्परंनियतमयनंग
तिर्येषांतेतत्परायणा आहारविहारादौसदासर्वत्रब्रह्मदर्शनंब्रह्मण्येवात्मदर्शनंचचिदेकवृत्त्यायेनमुंचंतितेतत्परायणाः सदात्मारामाइत्यर्थः ए
वंसर्वत्रब्रह्मदर्शनंब्रह्मण्यात्मत्वदर्शनंतन्निष्ठत्वंतत्परायणत्वंचविदेहमुक्तेरसाधारणकारणमेतच्चतुष्टयमनुतिष्ठंतियेब्रह्मविदस्तएवज्ञाननिर्धूतक
ल्मषाः ज्ञानेनोक्तांतरंगसाधनचतुष्टयाऽनुष्ठित्याऽप्रतिबद्धतांगतेननिर्धूतंनिःशेषंप्रक्षालितंकल्मषंबौद्धंजगद्ब्रह्मणोर्ब्रह्मात्मनोश्चभेदग्रहणलक्षणं
येषांतेज्ञाननिर्धूतकल्मषाःसंतः स्वयमपुनरावृत्तिंभूयोदेहसंबंधित्वापत्तिः पुनरावृत्तिस्तदभावोऽपुनरावृत्तिस्तां देहसंबंधरहितांमुक्तिंगच्छंति
ब्रह्मात्मनास्थितिदशायांगलितेस्मिन्देहेब्रह्मणिवृत्तौलीनायांसत्यांस्वयंब्रह्माकारेणैवतिष्ठंतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ तद्बुद्धयइत्यनेनब्रह्मविद्यतीनां
सर्वदाकर्तव्यत्वेनयद्विहितंकल्पितनामरूपाद्यग्रहणेनसर्वत्रब्रह्मदर्शनंतद्विशदयति विद्याविनयसंपन्नइति विद्याविनयसंपन्नेविद्यासर्ववेद

शास्त्राधीतिस्तदर्थज्ञानंवा विनयोनम्रताउपशांतिर्वा ताभ्यामन्यैश्चस्वधर्मपरत्वप्रतिग्रहविमुखत्वसत्यशौचदयादिभिःसुगुणैःसंपन्नेजगत्पूज्ये ब्राह्मणे जात्यागुणेनधर्मेणचपरमनिकृष्टेस्वप्राणवृत्त्यैश्चानमपिपचतीतिवाश्वोभवितव्यमितिपचतीतिवाश्वपाकश्चंडालस्तस्मिन्नपि जात्या संचारेणक्षीरादिनाचजगत्पावन्यांगविधेनौ जात्यादिभिरतिनिकृष्टेतुच्छभुजिशुनिशुनके राजपूज्येहस्तिनिभद्रगजेचकाराल्लोष्ठाश्मकांचना दिषुसर्वत्र तत्तद्द्रव्यतत्तद्गुणतत्तद्धर्मतत्तत्कर्मभिरस्पृश्यमानंसर्वदाकाशवदेकरूपेणसमरसतयातिष्ठतीतिपरंब्रह्मसममित्युच्यते तदेवसर्वत्र द्रष्टुंशीलंयेषांतेसमदर्शिनः आरोपितनामरूपाद्यगृहीत्वैवसर्वत्राधिष्ठानभूतब्रह्ममात्रदर्शनपराःपंडिताइत्यर्थः परावरैकत्वविज्ञानपौष्कल्यवं तःपंडिताःसदासमदर्शिनएवभवंतिनक्वचिद्विषयदर्शिनइतिसमदर्शित्वंपंडितानांधर्मइतिसूचितंभवति ॥ १८ ॥ सदासर्वत्रब्रह्मैवपश्यंतः संतोयेतुतदात्मनातिष्ठंतितेषामेवविदेहमुक्तिर्नेतरेषामितिसूचयितुंब्रह्मनिष्ठानांयतीनांजीवद्दशायामेवमुक्तिंदर्शयति इहैवेति परावरैकत्व

इहैवतैर्जितःसर्गोयेषांसाम्येस्थितंमनः ॥ निर्दोषंहिसमंब्रह्मतस्माद्ब्रह्मणितेस्थिताः ॥ १९ ॥

विज्ञानवतांतद्बुद्धित्वाद्यंतरंगसाधनवतांसर्वकर्मसंन्यासिनांयेषांब्रह्मविदांमनः सर्वदासाम्येसममेवसाम्यं स्वार्थेष्यञ्प्रत्ययः तस्मिन्साम्येसमर सेपरेब्रह्मण्येवस्थितंनैश्चल्येनतिष्ठति येतुसर्वत्रब्रह्मैवपश्यंतितदात्मतामेवापद्यंतेतत्रैवनिष्ठांकुर्वंतितदात्मतापन्नवृत्त्याकालंनयंति तैरेवंलक्षणै र्ब्रह्मविद्भिरिहैवजीवद्दशायामेवसर्गोजन्मभविष्यद्देहसंबंधोजितोनिर्जितः परिहृतइत्यर्थः अविद्याकामकर्माणिखलुशरीरारंभकाणिअद्वितीये ब्रह्मणिजगद्बुद्धिसंपादिकादेहादावहंममबुद्धिसंपादिकावासनाऽविद्या तन्मूलकाःकामास्तत्कार्याणिकर्माणितेषामविद्याकामकर्मणां नित्य निरंतरब्रह्मनिष्ठयानिःशेषविनाशेसतिकारणनाशात्कार्यनाशइतिन्यायेनतत्कार्यभूतभाविदेहसंबंधनाशोपिसिध्यत्यतएवोच्यते इहैवतैर्जि तःसर्गइति ननुब्रह्मविदांक्वचिदपिबाह्यालंबनंविनासर्वदाब्रह्मण्येवब्रह्मात्मनावस्थानंकथमुपपद्यतइत्याकांक्षायां न तेषांमनसोतिनिर्मलत्वा

द्ब्रह्मसुखानुभूतिरसिकत्वात्तादृग्ब्रह्मनिष्ठासंपादकपुण्यसंपत्तेश्च सदानंदैकरसेब्रह्मणिस्थितिःसंभवतीतिसूचयितुंब्रह्मणआनंदरूपत्वंप्रति पादयति निर्दोषंहीति हियस्मात्कारणाद्ब्रह्मनिर्दोषं दोषशब्देनात्रतत्कार्यंदुःखंलक्ष्यते निर्दोषंनिर्दुःखंदुःखलेशशून्यमानंदरूपमित्यर्थः आनंदोब्रह्म विज्ञानमानंदंब्रह्म स्वप्रकाशमानंदघनमितिश्रुतेः ननुब्रह्मणःस्वतआनंदरूपत्वेऽप्यनृतजडदुःखात्मकप्रपंचसंबंधसंभवात्क्वचि द्दुःखलेशसंबंधःसंभवेदित्याशंकायां न मायामात्रमिदंद्वैतं असत्त्वादन्यस्य नह्यस्तिद्वैतसिद्धिरात्मैवसिद्धोऽद्वितीयःएकमेवाद्वितीयं अद्वयो ह्ययमात्मैकलएवेत्यादिश्रुतिभिर्जगतःस्वरूपासत्त्वं ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वंचनियमेनप्रतिपाद्यतेयतस्ततोमरोर्जलसंबंधवद्ब्रह्मणोमिथ्याभूतप्रपं चसंबंधासंभवात्सदासर्वत्रैकरसत्वमेवेतिबोधयितुमाह सममिति समंसर्वत्रसममेवपरंब्रह्मसच्चिदानंदमात्रमेकरसं सद्घनोऽयंचिद्घनआनं दघनएकरसइत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मसदैकस्वभावमेवभवतिसमरसत्वाल्लवणपिंडवदित्यादियुक्तिभिश्च सजातीयविजातीयादिभेदवैधुर्यमेवप्रति

नप्रहृष्येत्प्रियंप्राप्यनोद्विजेत्प्राप्यचाप्रियम् ॥ स्थिरबुद्धिरसंमूढोब्रह्मविद्ब्रह्मणिस्थितः ॥ २० ॥

पाद्यते ततःसदानंदैकरसमेवपरंब्रह्मनत्वविद्यातत्कार्यतद्धर्मतत्कर्मलेशसंपृक्तं तस्मादेवब्रह्मविदांमनोब्रह्मानंदामृतरसास्वादासक्त्याब्रह्मण्ये वतिष्ठति सर्वदैवमेवब्रह्मण्यानंदघनेयेषांब्रह्मविदांयतीनांमनस्तिष्ठतितएवविदेहमुक्तिंगच्छंतीतिसिद्धम् ॥ १९ ॥ विदेहमुक्तिकामस्यब्रह्मवि दःसर्वसंन्यस्यसर्वदाब्रह्मण्येवब्रह्मात्मनातिष्ठतोयतेः सर्ववासनासंक्षयःसर्वकामप्रमोकःसर्वकर्मप्रविलयश्चैतत्त्रितयस्यभाविजन्महेतोरनिष्टस्य निवृत्तिस्तथाजीवद्दशायांदृष्टदुःखानुपलब्धिःसदानंदानुभूतिर्विदेहकैवल्यप्राप्तिश्चेत्येतत्त्रितयस्येष्टस्यप्राप्तिरेवंपुरुषार्थःसिध्यति तस्मान्मु मुक्षोःश्रवणादिनासम्यग्विदितात्मतत्त्वस्ययतेर्ब्रह्मनिष्ठाऽवश्यंकर्तव्येतिसूचयितुंब्रह्मयोगंकुर्वतः कर्तव्यमाह नप्रहृष्येदिति ब्रह्मणिसर्वत्र ब्रह्ममात्रदर्शनेसमाधौस्थितःप्रवृत्तोब्रह्मविद्यतिः स्वयंभिक्षाटनादौयदृच्छयाप्रारब्धवशात्प्राप्तंप्रियमिष्टंवस्तुवचनंवाकर्मवापूजादिलक्षणं प्रा प्यश्रुत्वादृष्ट्वास्पृष्ट्वावारम्यत्वबुद्धेष्टताबुद्ध्यावानप्रहृष्येत्प्रहर्षंनकुर्यात् प्रहर्षोऽनात्मधर्मस्तस्मिन्कृतेस्वस्यानात्मतादात्म्येसत्यसदारोपणं स्या

द्वस्तुनोनामरूपगुणविशेषविमर्शनंविनासमीचीनत्वबुद्धिरिष्टताबुद्धिश्चनजायते समीचीनत्वादिबुद्धिंविनाप्रहर्षोपिनोत्पद्यते हर्षोत्पत्तिश्चद्रष्टरिभोक्तर्यात्मत्वाभिनिवेशंविनानसंभवत्येवमनर्थहेतुर्भवति पदार्थविमर्शनंतत्ररम्यताबुद्धिरिष्टताबुद्धिश्च ततःप्रत्यग्दृष्टिंपरित्यज्यपदार्थविमर्शनंरम्यताबुद्धिमिष्टत्वादिबुद्धिंचप्रहर्षंचब्रह्मविन्नकुर्यात्किंतुसर्वत्रप्रत्यक्दृष्ट्यैवतिष्ठेदित्यर्थः किंचाप्रियमनिष्टमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकंज्वरादिसर्पचोरादिवर्षवाताद्यनर्थकारणंप्राप्यनोद्विजेत् उद्वेगश्चलनमधैर्यंभयंचतन्नावहेत् हाहतोस्मीत्यौपाधिकमनर्थंस्वंनप्रापयेत् तदनर्थस्यस्वयंविषयोनभवेदितियावत् किंतु भवितव्यंभवत्येवेतिदृढबुद्ध्योपाधिंप्रारब्धायसमर्प्यस्वयंतदविषयीभूतनिर्विशेषब्रह्माकारेणैवतिष्ठेत्स्वदृष्ट्यास्थितवतोमुक्तिर्नविहन्यते बाह्यदृष्ट्यास्थितस्यतूपाध्यविनाशोमुक्तिविनाशश्चस्यात्ततः प्रत्यक्दृष्टिंपरित्यज्यबाह्यग्रहणंतत्रानिष्टताबुद्धिंस्वस्यतदनर्थविषयत्वमुद्वेगंचविद्वान्नकुर्यादित्यर्थः इष्टानिष्टयोःप्राप्तौप्रहर्षोद्वेगावकृत्वाकथंस्थातव्यमि

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्माविंदत्यात्मनियत्सुखम् ॥ सब्रह्मयोगयुक्तात्मासुखमक्षय्यमश्नुते ॥ २१ ॥

त्यतआह असंमूढइति संमूढोविपरीतग्राहीतद्विलक्षणःसमदर्श्येवासंमूढोब्रह्मण्येवात्मप्रत्ययस्तत्रैवस्थिरबुद्धिःस्थिरास्वस्यब्रह्माकारतामत्यजंतीनिश्चलाबुद्धिर्यस्यसस्थिरबुद्धिःसन् ब्रह्मण्येवस्थितोभवेत् स्वस्यसर्वस्यब्रह्ममात्रदर्शनएवतिष्ठेदित्यर्थः ॥ २० ॥ नप्रहृष्येत्प्रियंप्राप्येत्युक्ताविषयसुखंपरित्यक्तव्यमितिसूचितं विषयसुखेपरित्यक्तेब्रह्मविदःसुखाभावादुन्मत्तस्येवामुष्यस्थितिर्निष्फलैवेत्याशंकायां नरसंह्येवायंलब्ध्वानंदीभवतीतिश्रवणान्नित्यनिरंतरंनिरतिशयंब्रह्मसुखममुष्यब्रह्मनिष्ठायांतिष्ठतोऽस्तीत्याह बाह्यस्पर्शेष्विति यआत्मतत्त्वज्ञःस्वयंबाह्यस्पर्शेषुमूढैरात्मनोबहिरेवकल्पिताबाह्याइंद्रियैः स्पृश्यंतेग्रह्यंतइतिस्पर्शाःबाह्याश्चतेस्पर्शाश्चतेषुबाह्यस्पर्शेषु शब्दादिषुतज्जन्यसुखेषुचतुच्छत्वबुद्ध्याबंधकत्वबुद्ध्याच असक्तोऽप्रवृत्तआत्मामनोयस्यसोऽसक्तात्मासन् तीव्रवैराग्येणमनसाविषयग्रहणमकुर्वन् गुहायांवाअन्यत्ररहसिसमाहितोभूत्वात्मनिबुद्ध्यादिसाक्षिणिप्रतीचिसाक्षात्कृतेसति यत्सुखमात्मसाक्षात्कारसंभूतंविंदत्यनुभवतिसएवब्रह्मवि

द्ब्रह्मयोगयुक्तात्मा नामरूपग्रहणमकृत्वाचिदाकारवृत्त्याबहिरंतःसर्वत्रब्रह्ममात्रदर्शनंब्रह्मयोगस्तस्मिन्सर्वत्रसदाब्रह्मदर्शनएवयुक्तोनियमितआत्मामनोयस्यसब्रह्मयोगयुक्तात्मासन् व्युत्थानाव्युत्थानयोःसदासर्वत्रब्रह्मैवानंदैकरसंपरिपूर्णंपश्यन्ततोधिकतरमक्षयंसदासर्वत्रानंदैकरसस्यब्रह्मणएवबुद्धिवृत्तेर्विषयत्वाद्विच्छित्तिरहितंसुखंस्वरूपानंदमश्नुते सर्वत्रब्रह्ममात्रदर्शनपरोब्रह्मविद्यतिःसदानंदोभवतीत्यर्थः अत्रायमभिप्रायः गुहादौरहसिसमाधिंकुर्वतःसमाधिकालएवात्मानंदानुभवःनतुसर्वदासर्वत्रब्रह्मयोगयुक्तात्मनस्तुबहिरंतःसदासर्वत्रब्रह्मानंदानुभवोनिरर्गलइति ॥ २१ ॥ ननुबाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मेत्युक्तिरनुपयुक्ताब्रह्मविदःकालेविषयसुखमप्यस्तुसुखंब्राह्मंचाप्यस्तीत्याशंकायां नविषयसुखस्याद्यंतवत्त्वेनदुःखवत्त्वादल्पत्वात्तुच्छत्वान्नतत्रात्मतत्त्वज्ञःप्रवर्ततइत्याह येहीति हियस्मात्कारणात्संस्पर्शजाइंद्रियाणांविषयाणांचसंस्पर्शःपरस्परसंयोगस्तस्मादेवजायंतइतिसंस्पर्शजाइंद्रियार्थसंपर्कसंभाविता येभोगाःविषयसुखानितेआद्यंतवंतउत्पत्तिविनाशवंतःअ

येहिसंस्पर्शजाभोगादुःखयोनयएवते ॥ आद्यंतवंतःकौंतेयनतेषुरमतेबुधः ॥ २२ ॥

तएवानित्याः क्षणिकाइत्यर्थः संस्पर्शजाइतिजन्यत्वहेतुनैवाऽनित्यत्वेसिद्धेपुनराद्यंतवंतइतिवचनंनिरर्थकमितिनमंतव्यं तार्किकैःप्रध्वंसाभावस्यजन्यत्वंनित्यत्वंचांगीकृतं मीमांसकैरप्यक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतमितितज्जन्यसुखस्याप्यक्षयत्वमुररीकृतंतन्निरसितुमाद्यंतवंतइत्युक्तं तेनविषयसुखस्यक्षणिकत्वमल्पत्वंचप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धं विषयेंद्रियसंयोगात्पूर्वंतद्वियोगात्पश्चाच्चसुखाऽदर्शनात्येआद्यंतवंतोभोगास्तेदुःखयोनयोदुःखहेतवएवभवंति स्वकारणनाशेस्वनाशेस्वकारणासिद्धौस्वासिद्धौचयस्माद्दुःखमेवप्रयच्छंतितदिदंसर्वलोकप्रसिद्धंतस्माद्विषयसुखस्यसापेक्षत्वंक्षणिकत्वमल्पत्वंदुःखदत्वंचविज्ञायबुधोब्रह्मवित्तेषुविषयसुखेषुनरमतेरतिंनकरोति भुक्तिदशायामपिस्वयंस्वदृष्ट्याब्रह्मानंदामृतरसमेवपिबतिनबाह्यमनुसंधत्तइत्यर्थः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥

ननुसर्वंब्रह्मैवपश्यतोब्रह्मनिष्ठानिर्धूतकषायस्यात्मारामस्यसिद्धस्यसुखेच्छयाविषयेषुप्रवृत्तिर्मास्तु अभ्यासिनस्त्विष्टेप्यनिष्टेपिकामःक्रोधस्ता
भ्यांप्रवृत्तिर्निवृत्तिश्चस्यातामेवेत्याशंकायां न तस्यापिमुमुक्षोःप्रयत्नेनतौपरिहर्तव्यावेवकामक्रोधजयेनैवशमादयःश्रवणंज्ञानंमोक्षस्तत्सुखंच
सिध्यतिनान्यथेत्याशयेनाह शक्नोतीति स्मृतेश्रुतेदृष्टेप्राप्तेचभोग्यपदार्थेयाभोगेच्छासत्वरासकामःयःशिष्टमपिभ्रष्टयतिवृद्धमपिगर्धयत्य
नुपतापिनमपिसंतापयति अप्रियवस्तुनिस्मृतेश्रुतेदृष्टेचसतिमनःक्षोभकोयोद्वेषपरिपाकःसक्रोधः यःस्वाश्रयंवह्निरिवदहतियुरुमपिहिंस
तिताभ्यांकामक्रोधाभ्यांसम्यगुद्भवउत्पत्तिर्यस्यतंकामक्रोधसमुद्भवंवेगंकामक्रोधयोरुद्रेकं शरीरविमोक्षणात्प्रागेवविद्यमानदेहस्यपतनात्पूर्व
मेव यौवनकालएवेतियावत् योमुमुक्षुस्तितिक्षयातीव्रमोक्षेच्छासमुत्पन्नयासोढुंशक्नोति कामक्रोधौनिर्जित्यशांतोदांतोभवितुमर्हतीत्यर्थः स
नरोमोक्षार्थीश्रवणादिनाज्ञानंसंपाद्ययुक्तोयोगीसुखीचब्रह्मानंदीभवितुंशक्नोतीत्यर्थः अत्रायमभिप्रायः दुर्लभोमानुषोदेहोब्राह्मोदेहःसुदुर्ल

शक्नोतीहैवयःसोढुंप्राक्शरीरविमोक्षणात् ॥ कामक्रोधोद्भवंवेगंसयुक्तःससुखीनरः ॥ २३ ॥

भः ब्राह्मंदेहंसमासाद्ययेनमुक्त्यैनयत्यते सुमेरोरग्रमासाद्यस्वदेहंपातयत्यधः तमेवपतितंविद्युर्जातिभ्रष्टंमहर्षयइतिन्यायेनब्राह्मंमोक्षसंपाद
नयोग्यंदेहंप्राप्यकामक्रोधपरवशोभूत्वापतिश्चेत्पुनरुक्तलक्षणोदेहोदुष्प्रापस्ततोमुमुक्षोर्विवेकवैराग्याभ्यांयौवनेपूर्वेवयसिकामादिशत्रून्वि
जित्यप्रयत्नेनेदानीमेवमोक्षःसंपादनीयइति यद्वा इहैवास्मिन्नेवजन्मनिमोक्षंप्राप्तुमिच्छयाशरीरविमोक्षणात्अत्रशरीरपदेनतदाश्रितगार्ह
स्थ्यंलक्ष्यतेतस्यविमोक्षणात्संन्यासात्प्रागेवयोमुमुक्षुर्नरो विवेकवैराग्याभ्यांकामक्रोधोद्भवंवेगंसोढुंशमयितुंशक्नोतिसएवशमदमादिसाधन
संपन्नःसन्श्रुत्यामत्याचज्ञानंसंपाद्य युक्तोब्रह्मयोगयुक्तोभवितुंसुखीब्रह्मानंदीचभवितुमर्हति नतुकामक्रोधजयमकृत्वासंन्यस्यश्रवणादिनाज्ञा
नंतत्फलंब्रह्मण्यात्मभावंमोक्षसुखंचप्राप्तुंशक्नोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥

नित्यानित्यविवेकवैराग्यतीव्रमोक्षेच्छाभिःसर्वसंन्यस्यशमाद्यंतरंगसाधनसंपत्त्या श्रुत्वामत्वाचताभ्यांसमुत्पन्नात्मविज्ञानोयोयतिः सस्वयं
विदेहकैवल्यार्थीसन्नेवब्रह्मनिष्ठयातिष्ठतिचेन्मुक्तिंगच्छतिनान्यथेतिसूचयितुमाह योंतरिति योगीश्रवणमननाभ्यांसमुत्पन्नात्मज्ञानपरिपा
कायसमाधिनिष्ठायांप्रवृत्तोयोब्रह्मविद्यतिःससदांतर्ज्योतिरेवभवेत् एवशब्दःसर्वत्रसंबध्यते सर्वस्मादंतरतरंयदयमात्मेतिश्रवणादंतःशब्देना
त्रसर्वांतरत्वादात्मेत्युच्यते मनोज्योतिरितिश्रवणाज्ज्योतिःशब्देनमनउच्यते अंतरात्मन्येवज्योतिर्मनोयस्यसोंतर्ज्योतिरेवभवेन्नक्वचिद्बा
ह्यज्योतिःसदासर्वत्रात्मानमेवपश्येन्नतुबाह्यमित्यर्थः अंतरारामःअंतरात्मन्येवारमणमहंबुद्धेःक्रीडनंयस्यसोंतरारामोनक्वचिदनात्मारामःस
दात्मन्येवाहंबुद्धिमान्भवेन्नक्वचिदप्यनात्मनीत्यर्थः योंतःसुखःसदात्मन्येवसाधनानपेक्षंसुखमात्मीयंयस्यसोंतःसुखःसदात्मनैवसंतुष्येदित्य

योंतःसुखोंतरारामस्तथांतर्ज्योतिरेवयः ॥ सयोगीब्रह्मनिर्वाणंब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥
लभंतेब्रह्मनिर्वाणमृषयःक्षीणकल्मषाः ॥ छिन्नद्वैधायतात्मानःसर्वभूतहितेरताः ॥ २५ ॥

र्थः सयोगीस्वयमेवनिरंतरब्रह्मनिष्ठयाब्रह्मभूतःनिःशेषतयादेहात्मभावंपरित्यज्यब्रह्मण्येवात्मभावंगतःसन् ब्रह्मनिर्वाणंविदेहकैवल्यसुखंग
च्छतिउक्तलक्षणसंपन्नएवविदेहमुक्तिंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ प्रक्षीणकल्मषत्वच्छिन्नद्वैधत्वयतात्मत्वादिधर्मविशिष्टाभूत्वासदात्मन्येवयेरमंते
तएवविदेहमुक्तिंगच्छंतीत्याह लभंतइति यतात्मानःयतःसंयमितःबाह्यप्रवणतावैमुख्यंगमितआत्मामनोयेषांतेयतात्मानःसर्वथानिरुद्धां
तरंगाभूत्वा सर्वभूतहिते तदेतत्प्रेयःपुत्रात्प्रेयोवित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादंतरतरंयदयमात्मेतिश्रवणादानंदरूपत्वाच्चसर्वेषांब्रह्मादिस्तंबां
तानांभूतानामात्मैवप्रियोहितस्तस्मिन्सर्वभूतात्मनिस्वात्मनिब्रह्मण्येव रतानिरतायेऋषयोयतयोभवंतियेसदात्मन्येवरमंतेतेसदात्मनिष्ठया
क्षीणकल्मषाः क्षीणंनिःशेषक्षयंगतंकल्मषंमनःकषायरूपंवासनाशब्दितंयेषांतेक्षीणकल्मषाःब्रह्मयोगनिष्ठानिर्धूतांतःकरणदोषा अतएवसमु

त्पन्नात्मयाथात्म्यविज्ञानेनछिन्नद्वैधाः अर्थस्यद्वैधात्वमवलंब्यजायंतइतिद्वैधाःसंशयाः स्थाणुत्वपुरुषत्वबुद्ध्योरेकत्वसमावेशेखलुसंशयोजायतेस्थाणुर्वापुरुषोवेत्येवमेवात्राप्यर्थज्ञानद्वैविध्यमवलंब्यसंशयाजायंतेतत्कथमितिचेदुच्यते आत्माचिद्रूपोवाऽचिद्रूपोवा चिद्रूपत्वेपिनित्योवाऽनित्योवा नित्यत्वेपिदेहेंद्रियादिभ्योभिन्नोवाऽभिन्नोवा भिन्नत्वेपिदेहादिभिःसंसृष्टोवानवा असंसृष्टत्वेपिस्वयंकर्तृत्वादिधर्मविशिष्टोवानवा कर्तृत्वादिधर्मवैशिष्ट्याभावेपिस्वयमसंगोवानवा असंगत्वेपिदेहादिकृतकर्मभिर्लिप्यतेवानवा कर्मलेपाभावेपिस्वयंब्रह्माऽभिन्नोवानवा ब्रह्माभिन्नत्वेपिब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानंममोत्पन्नंवानवा उत्पन्नत्वेपितज्ज्ञानंयथार्थंवायथार्थंवा यथार्थत्वेपिमुक्तेःसाधकंवाऽसाधकंवा मुक्तिसाधकत्वेपिममजीवन्मुक्तिरस्तिवानवा तत्सत्त्वेपिविदेहमुक्तिःसिध्यतिवानवेत्येवमादयः संशयाःपूर्वोक्तज्ञानेनछिन्नाविनष्टाद्वैधायेषांतेछिन्नद्वैधाःसंतो ब्रह्मनिर्वाणंविदेहकैवल्यंलभंते प्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ कामक्रोधराहित्येनसदात्मनिष्ठयातिष्ठतामेवयतीनांजीवन्मुक्ति

कामक्रोधवियुक्तानांयतीनांयतचेतसाम् ॥ अभितोब्रह्मनिर्वाणंवर्ततेविदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

सुखंविदेहमुक्तिसुखंचसिध्यतिनेतरेषामित्याशयेनाह कामक्रोधवियुक्तानामिति कामइच्छाविशेषःवस्तुष्विष्टताबुद्ध्यामनसोबहिःप्रवृत्तिहेतुः कामव्याघातेजायमानेवस्तुन्यनिष्टताबुद्ध्यामनसोबहिःप्रवृत्तेरेवहेतुर्बुद्धिवृत्तिविशेषःक्रोधः एतद्द्वयमेवश्रवणमननसमाधिविच्छित्तेःपरमकारणंतद्वतोज्ञानंनसिध्यतिसमाधिश्च ताभ्यांसमाधौविच्छिन्नेसतिसम्यग्ज्ञानंशतधाश्रुतवतोपिनसंभवति तदभावेमोक्षाभावस्ततोमुमुक्षोःसमाधित्सोर्यतेःकामक्रोधराहित्येनावश्यंभवितव्यमितिसूचयितुं पुनःपुनरुक्तमपिकामक्रोधपरित्यागंतदविस्मरणायस्मारयति कामक्रोधवियुक्तानामिति कामक्रोधाभ्यामुक्तलक्षणाभ्यांवियुक्तानामेवयतीनांशांतानांयतचेतसां सर्वात्मनिप्रत्यगभिन्नेब्रह्मण्येवयतंनियमेनस्थापितंचेतोयेषांतेषां सर्वदाब्रह्मण्येवतिष्ठतामतएवविदितात्मनामयमेवाहमितिसाक्षात्स्वात्मत्वेनविदितःसर्वात्मकआत्मानिर्विशेषःपरमात्मा यैस्तेषांसम्यग्विदितात्मत्वानामेव ब्रह्मविदामभितउभयतोजीवद्दशायांविदेहदशायांचब्रह्मनिर्वाणंब्रह्मानंदानुभूतिर्वर्ततेसिध्यतीत्यर्थः ए

तेनकामक्रोधादिकंविक्षेपकारणं दूरतस्त्यक्त्वासमाधिनिष्ठायामेवतिष्ठतोयतेःसम्यग्ज्ञानंतत्फलंमोक्षश्चसिध्यतीतिसूचितंभवति ॥ २६ ॥ संयतात्मनामितिसम्यग्ज्ञानसिद्धेस्तत्फलसिद्धेश्चसमाधिःपरमकारणमितिसूचयित्वा तमेवसमाधियोगंससाधनमुपदिदिक्षुस्तस्यसूत्रभूतंश्लोकत्रयमाह तत्रादौश्लोकद्वयेननिदिध्यासोरंतरंगसाधनानिषट्कर्तव्यान्युपदिशति स्पर्शानिति आत्मनोबहिरेवभ्रांत्याकल्पिताबाह्यस्तान्बाह्यान्स्पर्शान्शब्दादिविषयान्बहिःकृत्वाबहिर्देशेएवसंस्थाप्य मनसानकिंचित्स्मृत्वेत्यर्थः इतस्ततोदर्शनंयथानस्यात्तथाभ्रुवोरंतरेचक्षुर्दृष्टिंकृत्वा तथानासाभ्यंतरचारिणौप्राणापानौचसमौसाम्यावस्थापन्नौहृदयेकृत्वा केवलंकुंभकंकुर्वन्नित्यर्थः पापक्षयार्थंमनोनैश्चल्यार्थंकेवलकुंभकंमुमुक्षोःकर्तव्यं यतेंद्रियमनोबुद्धिःइंद्रियाणिचमनश्चबुद्धिश्चेंद्रियमनोबुद्धयःयताःसंयताःस्वस्वविषयवैमुख्यंगमितायस्यसयतेंद्रियम

स्पर्शान्कृत्वाबहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरेभ्रुवोः ॥ प्राणापानौसमौकृत्वानासाभ्यंतरचारिणौ ॥२७॥
यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ॥ विगतेच्छाभयक्रोधोयःसदामुक्तएवसः ॥ २८ ॥

नोबुद्धिः इंद्रियैर्विषयग्रहणंमनसाविषयचिंतनंबुद्ध्याऽवशात्प्राप्तस्याप्यर्थस्यग्रहणमकुर्वन्नित्यर्थः विगतेच्छाभयक्रोधःइच्छाचभयंचक्रोधश्चइच्छाभयक्रोधाःविशिष्यबुद्धिंपरित्यज्यगताविगताइच्छाभयक्रोधायस्यसविगतेच्छाभयक्रोधोभूत्वा यस्मिन्कस्मिन्विषयेइच्छायांसत्यांसमाधिर्नसिध्यति दिवारात्रावरण्येगुहादौप्राणिभ्योभयमस्तिचेत्समाधिर्नसिध्यति मशकपिपीलिकादिष्वपकारिषुचक्रोधोहृद्यस्तिचेत्समाधिर्नसिध्यत्यतएवतत्त्रितयंनिदिध्यासुःपरित्यजेदित्यर्थः किंच मोक्षपरायणःप्रयत्नेनकर्तव्यंकार्यंसर्वंपरित्यज्य तीव्रमोक्षेच्छयामोक्षसाधनैकनिष्ठःसमोक्षपरायणःसन्योमुमुक्षुःसर्वंसंन्यस्यसदामुनिर्भवति मुनिर्मननशीलःमननंवस्तुध्यानंनियमेनतदेवकरोतीतिमुनिः यःसदामुनिरेवभवति सएवमुक्तोभवतिनान्यःशतधाकृतश्रवणोपीतिद्वयोरर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ॥

श्लोकद्वयेनध्यातुःसाधनंध्यातारंचनिरूप्येदानींतृतीयेनतस्यध्येयंवस्तुनिरूपयति भोक्तारमिति उक्तसाधनसंपन्नोनिदिध्यासुर्यतिर्यज्ञतप सांयज्ञानांश्रौतानांस्मार्तानांतपसांसत्यश्रुतशांत्यादीनामन्येषांचकर्मणांयत्फलंतस्यभोक्तारमात्मानमुपाधितद्धर्मसंबंधरहितं स्वंसर्वभूतानां ब्रह्मादिस्तंबांतानामात्मत्वात्सुहृदंप्रेष्ठतमं यद्वा सर्वभूतानांसुशोभनंहृतहृदयमुपलब्धिस्थानत्वेनयस्यतंसुहृदंसर्वभूतानांहृदयेआत्मत्वेनव र्तमानं सर्वलोकमहेश्वरंलोक्यंतइतिलोकाःसर्वेचतेलोकाश्चसर्वलोकाअव्यक्तादिस्थूलांतास्तेभ्योमहान्महत्तमः स्वसन्निधिमात्रेणसर्वमीष्टेचे ष्टयतीतीश्वरःमहांश्चासावीश्वरश्चमहेश्वरस्तंसर्वलोकमहेश्वरं सर्वात्मकंसच्चिदानंदैकरसंमांपरमात्मानंज्ञात्वाप्रत्यगात्मानंस्वंमामेवपरंब्रह्मज्ञा

भोक्तारंयज्ञतपसांसर्वलोकमहेश्वरम् ॥ सुहृदंसर्वभूतानांज्ञात्वामांशांतिमृच्छति ॥ २९ ॥ इतिश्रीमद्भ गवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेसंन्यासयोगोनामपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

त्वा प्रत्यगभिन्नंपरंब्रह्ममांमत्वाध्यात्वाचशांतिमृच्छतिसर्वसंसारोपशमंपरंब्रह्मभावंप्राप्नोतीत्यर्थः यद्वा यज्ञतपसांभोक्तारंकार्योपाधिकंत्वंप दार्थमात्मानंसर्वभूतसुहृदंसर्वलोकमहेश्वरंकारणोपाधिकंतत्पदार्थंच अथातआदेशोनेतिनेत्यादिश्रुत्यवष्टंभेनोपाधिद्वयंनिरस्यकेवलचैतन्य मात्रौतौतत्त्वंपदार्थौद्वावपितयोरधिष्ठानभूतं सत्यंज्ञानमनंतंचिदानंदैकरसंनिर्विशेषंमांपरंब्रह्मज्ञात्वा एतदेवाहमितितन्मांपरंब्रह्मैवस्वात्मना सर्वदामत्वाध्यात्वाचशांतिमृच्छतिविदेहमुक्तिंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानंदात्मसरस्वतीशिष्यश्री शंकरानंदसरस्वतीकृतौगीतातात्पर्यबोधिन्यांपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीताटीकायांतात्पर्यबोधिन्यांपंचमोऽध्यायःसमाप्तः ॥

॥ अथश्रीमद्भगवद्गीताटीकायांतात्पर्यबोधिन्यांषष्ठाऽध्यायप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ पूर्वंपंचमाध्यायांते स्पर्शान्कृत्वाबहिर्बाह्यानित्यादिश्लोकत्रयेणयतेरात्मविदःश्रवणादिजन्यज्ञानस्याप्रतिबद्धत्वसिद्धये ऽवश्यकरणीयंध्यानयोगंसूचयित्वेदानींतस्यैवध्यानयोगस्यबहिरंगांतरंगसाधनान्यधिकारिणंतल्लक्षणंतत्फलंचनिरूपयितुंषष्ठोऽध्यायआर भ्यते तत्रादौश्रवणादिभिःसंभाव्यमानज्ञानोत्पत्तेःपरमकारणंचित्तशुद्धिस्तस्यांसत्यामेवश्रवणंमननंनिदिध्यासनंतज्जन्यज्ञानंचसिध्यति सत्त्वशुद्धेःकारणंतुकर्मयोगएव श्रवणादेस्तज्जन्यज्ञानस्यचयमादिवद्बहिरंगंबलवत्तरं तस्मिन्सत्येवसत्त्वशुद्धिस्तयाःश्रवणादिसकार्यसिध्य त्यतोमुमुक्षोरवश्यंवैदिकंकर्मनियमेनश्रद्धयाचेश्वरभक्त्याचकर्तव्यमितिसूचयितुंकर्मयोगिनंतदीयकर्मयोगंचस्तोतुं श्रीभगवानुवाच अना श्रितइति अधीतवेदवेदांगस्तदर्थज्ञोयोमुमुक्षुर्ब्राह्मणःस्वयंकर्मफलं स्वर्गकामश्चिन्वीतयःपशुकामः पश्यतिपुत्रमित्यादिश्रुतिवाक्यैस्तत्र तत्रप्रतिपाद्यमानंकर्मणांफलंपुत्रपशुस्वर्गप्राप्तिलक्षणमनाश्रितः मोक्षैककामनयायत्किंचिदपिकर्मफलमनपेक्ष्यैवसर्वंकर्मेश्वरायसमर्प्यनिष्का

श्रीभगवानुवाच ॥ अनाश्रितःकर्मफलंकार्यंकर्मकरोतियः ॥ ससंन्यासीचयोगीचननिरग्निर्नचाक्रियः ॥१॥

मःसन् कार्यंनियमेनयत्कर्तव्यंनित्यंनैमित्तिकंचकाम्यवर्जितंकर्मअग्निहोत्रादिलक्षणंकरोतिश्रद्धयाभक्त्याचसम्यगनुतिष्ठति सकर्मफलका मनापरित्यागरूपसंन्यासवत्त्वात्संन्यासीचभवति कर्मयोगेचित्तसमाधानवत्त्वाद्योगीचभवति ननिरग्निर्नचाक्रियइत्यत्रावधारणपदमध्याह र्तव्यंनिरग्निरेवसंन्यासीतिनअक्रियएवयोगीतिचन किंतु फलकामसंकल्पत्यागेनचित्तनैश्चल्येनमदेकभक्त्याचयःकर्मकरोतिगृहस्थःसोपि चसंन्यासीयोगीचभवतीत्यर्थः निरग्निरित्यत्राग्निशब्देनाग्निपूर्वकाणिकर्माणिलक्ष्यंते चौलोपनयनमारभ्यब्राह्मणस्यप्राप्तानिस्मार्तानिश्रौतानि चकर्माणिसर्वाण्यग्निपूर्वकाण्येवतान्येतानिससाधनानिसलक्षणानिविविदिषयायेनसंन्यस्तानिभवंति सनिरग्निःससंन्यासीसएवश्रवणादिना संप्राप्तविज्ञानोभूत्वाज्ञानयोगेप्रवृत्तःसन्देहेंद्रियादिचेष्टारूपाःक्रियाःसर्वास्त्यजन्नक्रियोयोगीभवति ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥

ननुसंन्यासित्वंयोगित्वंचानात्मज्ञकर्तृकसर्वकर्मव्युत्थानलक्षणोब्रह्मविद्धर्मःसर्वशास्त्रप्रसिद्धःकथंप्रवृत्तिधर्मवतोऽनात्मज्ञस्यगृहिणोदाराग्निहो त्रादिसाधनवतउपपद्यतइत्याशंकायां न उक्तरीत्याधर्माणामपिधर्मिणांपरस्परभेदेसत्यपिसंन्यासकर्मयोगयोःसाध्यैकत्वेनफलतोभेदाभावा त्संन्यासिनोयत्फलंतदेवफलंकर्मयोगिनोप्यतःफलसाम्यमुपपद्यतइतिसूचयितुं संन्यासवत्कर्मापिमोक्षस्यपरमसाधनंतदवश्यंमुमुक्षोःक र्तव्यमितिकर्मस्तोतुंचसंन्यासकर्मयोगयोरभेदमाह यमिति पंडिताःयंकर्मित्वादर्शनलक्षणंधर्मंसंन्यासमितिप्राहुर्वदंतित्वंतमेवसंन्यासंयो गंकर्मयोगंविद्धिजानीहि सर्वकर्माणिमनसेतिवचनात्स्वस्यकूटस्थासंगचिद्रूपत्वविज्ञानेनाऽनात्मकर्तृककर्माभावदर्शनंसंन्यासस्तस्यफलं तुमोक्षः कर्मसंभावितचित्तशुद्धिजन्यज्ञानकार्यत्वात्संन्यासस्यकर्मांगंभवत्यंगांगिनोरुभयोरप्येककार्यान्वयित्वेनैकफलत्वेनचैकत्वमुपपद्यते

यंसंन्यासमितिप्राहुर्योगंतंविद्धिपांडव ॥ नह्यसंन्यस्तसंकल्पोयोगीभवतिकश्चन ॥ २ ॥

ततस्तयोरभेदमेवपश्येत्यर्थः अथवाउभयोरपिपरमार्थसिद्धिसाधनत्वाऽविशेषादेकत्वमेवभति यथाश्रवणादिजन्यविज्ञानेनविनाकर्मित्वदर्श नाभावेत्वविक्रियात्मस्वरूपेणावस्थानलक्षणोमोक्षोनसिध्यति तथाविहितकर्मानुष्ठानाभावेचित्तशुद्ध्यभावात्तज्ज्ञानानुत्पत्तौस्वस्वरूपावस्था नलक्षणोमोक्षोनसिध्यत्येव ततोमोक्षंप्रत्युभयोरप्यसाधारणकारणत्वेविशेषभावादुभयोरेकशक्तिकत्वेनैकार्थफलकत्वेनचभेदाभावादेकत्वमुपप द्यते यद्वा सर्वसंकल्पसंन्यासीतिवचनात्सर्वसंकल्पपरित्यागःसंन्यासः सर्वत्रब्रह्मदृष्ट्याबाह्यपदार्थभावनापरिवर्जनंयतेर्धर्मः यद्यप्येतल्लक्षणंमु ख्यवृत्त्याकर्मयोगस्यनसंभवति तथापिकर्मफलसंकल्पसंन्यासलक्षणलक्षितत्वात्फलसंकल्पपरित्यागगुणेनवृत्त्यासंन्यासकर्मयोगयोरेकत्वंसंभ वत्यतःसंन्यासएवकर्मयोगइतितयोरभेदमेवविजानीहीत्यर्थः यंसंन्यासमितिप्राहुर्योगंतंविद्धीत्युक्त्याकर्मफलसंकल्पसंन्यासोपलक्षितएवक

र्मयोगोमोक्षायभवतीतिसूचितंभवति यतःकर्मफलसंकल्पसंन्यासैकप्रधानत्वंकर्मयोगस्यततोमुमुक्षोर्गृहिणस्तद्वत्तयाऽवश्यंभवितव्यमिति बोधयितुमाह नहीति असंन्यस्तसंकल्पःसंन्यस्तःमोक्षैककामनयासम्यक्परित्यक्तःसंकल्पःकर्मफलविषयकंमननंयेनमुमुक्षुणाससंन्यस्तसंकल्पस्तद्विलक्षणोऽसंन्यस्तसंकल्पः कर्मणःपूर्वंपश्चात्तत्कालेचकर्मफलमेवमन्वानःसन्यःकर्मकरोतिसोऽसंन्यस्तसंकल्पोब्राह्मणोवाऽन्योवाकश्चिदपियोगीनभवति योगोनामकर्मफलापेक्षाराहित्येनलब्धंचित्तनैश्चल्यंतद्धानेवयोगीयःकर्मफलाशासंभावितचित्तविक्षेपवान्सयोगीनभवतीत्यर्थः यद्वा योऽसंन्यस्तसंकल्पःसयोगीमोक्षयोगार्होनभवति किंतु जन्मादिदुःखयोग्येवभवतीत्यर्थः कामान्यःकामयतेमन्यमानःसकामभिर्जायतेतत्रतत्रेति उपासतेपुरुषंयेह्यकामास्तेशुक्रमेतदतिवर्ततिधीराइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिद्योतनार्थोहिशब्दः ॥ २ ॥ एवंमुमुक्षूणांकर्म

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगंकर्मकारणमुच्यते ॥ योगारूढस्यतस्यैवशमःकारणमुच्यते ॥ ३ ॥

णोऽवश्यकर्तव्यत्वसिद्धयेकर्मयोगंकर्मयोगिनंचसंन्याससंन्यासिभ्यांसमत्वेनस्तुत्वाऽधुनाकर्मयोगस्यज्ञानसाधनत्वंवदन्तत्कर्तव्यतायाअवधिंचसूचयन्नारूढस्यविदेहमुक्तेःकारणमाह आरुरुक्षोरिति योगंसम्यक्दर्शननिष्ठामारुरुक्षोर्मुक्त्यैज्ञानयोगंप्राप्तुमिच्छांकुर्वतोमुनेर्भविष्यन्मुनेःगृहस्थःस्त्रियमुद्वहेदितिन्यायेनास्यभविष्यत्संन्यासित्वमादायमुनित्वव्यपदेशः गौणवृत्त्यावामुनेर्गृहिणोज्ञानयोगप्राप्तेःकारणंकर्मैवचित्तशुद्धेःकर्मणाविनाऽन्येनसंभावयितुमशक्यत्वात्कर्मैवपुरुषंचित्तशुद्धिंसंपाद्यज्ञानयोगमारोहयत्यतःकर्मैवज्ञानयोगप्राप्तेःकारणमित्युच्यते मंत्रेषुकर्माणिकवयोयान्यपश्यन्तानित्रेतायांबहुधासंततानितान्याचरथनियतंसत्यकामाइत्यादिश्रुतिभिःप्रतिपाद्यतइत्यर्थः यस्यचित्तशुद्ध्यैकर्मयोगोविहितस्तस्यैवनित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानसंभावितचित्तशुद्धौसत्यामुदितविवेकवैराग्यशमदमादिसाधनसंपत्त्याप्राप्तश्रवणादिज

न्यज्ञानेनयोगारूढस्ययोगंज्ञानयोगमारूढस्यसंप्राप्तवतोयतेर्विदेहकैवल्यार्थिनः शमोबाह्योपरमणमेवविदेहमुक्तेरंतरंगसाधनमित्युच्यते तमेवैकंजानथआत्मानमन्यावाचोविमुंचथ ओमित्येवंध्यायथआत्मानं तमेवधीरोविज्ञाय शांतोदांतउपरतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्येदिति आत्मरतिरात्मक्रीडइत्यादिश्रुतिभिः नैतादृशंब्राह्मणस्यास्तिवित्तंयथैकतासमतासत्यताच शीलंस्थितिर्दंडनिधानमार्जवंततस्ततश्चोपरमःक्रियाभ्यः नैवधर्मीनचाधर्मीनचैवहिशुभाशुभी यःस्यादेकासनेलीनस्तूष्णींकिंचिदचिंतयन्नित्यादिस्मृतिभिश्च विज्ञातात्मतत्त्वस्ययतेःसमाधौप्रवृत्तस्यशमउपशमःसर्वोपरमणंकारणमित्युच्यते ब्रह्मण्यारोपितनामरूपाद्यग्रहणमेवशमशब्दार्थः सर्वसंन्यासलक्षणःसएवविदेहमुक्तेःपरमकारणमितिश्रुतिस्मृतिभिरुच्यतइत्यर्थः यस्मादेवंतस्मान्मुमुक्षोरवश्यंचित्तशुद्ध्यैश्रद्धयेश्वरार्पणबुद्ध्याचवैदिकमेवकर्मकर्तव्यं तस्यैवकर्मानुष्ठानसंभावितचित्तशुद्ध्यातदेकपरतयासम्यक्कृतश्रवणादिसंप्राप्तज्ञानस्यसमाधिनिष्ठायांतिष्ठतःसर्वकर्मसंन्यासएवकर्तव्यइत्यभिप्रायः आरुरुक्षोःकर्मकारणंतस्यैवयोगारूढस्यशमःकारणमित्युक्त्यागंतुर्गमनंसमुद्रपर्यंतमेवततःपरंतुगतेःपरिसमाप्तिर्यथा तथामुमुक्षोर्ज्ञानसिद्धिपर्यंतमेवकर्मकर्तव्यंज्ञानसिद्धौसर्वकर्मसंन्यासएवकर्तव्यइतिसूचितंभवति तेन यावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतꣳसमाइत्यादिश्रुतिवाक्यानांयावज्जीवमग्निहोत्रादिकर्मणःकर्तव्यत्वप्रतिपादकानामविद्वानेवगतिर्नतुविद्वान् अन्यथा यदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेत् सशिखंवपनंकृत्वाबहिःसूत्रंत्यजेद्बुधः तेहस्मपुत्रैषणायाश्चवित्तैषणायाश्चलोकैषणायाश्चव्युत्थायाथभिक्षाचर्यंचरंति यदातुविदितंतत्त्वंपरंब्रह्मसनातनं तदैकदंडंसंगृह्यसोपवीतांशिखांत्यजेदित्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधप्रसंगात् ननुजडजात्यंधमूकादीनामेववैदिककर्मानधिकारिणांसंन्यासोनतुविदुषः विद्वान्यजतइतिविदुषोयागादिकर्मविधानादितिचेन्न निरुक्तश्रुतिस्मृतिविरोधप्रसंगात् बहिःसूत्रंत्यजेद्बुधइति किंप्रजयाकरिष्यामोयेषांनोयमात्मायंलोकइति यदातुविदितंतत्त्वमित्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्यार्थेसम्यग्विचार्यमाणेसंन्यासस्य

ब्रह्मविदेवयोग्योविषयोनतुजडादिस्तेषांवेदशास्त्राधीतिशून्यानां परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणोनिर्वेदमायादित्येतच्छ्रुत्यर्थपदवाक्यप्रमाणबलेन लोकानांकर्मचितत्वाऽनित्यत्वाऽल्पफलत्वाऽसत्वपरीक्षायोग्यताऽसंभवात् वेदाध्ययनतदर्थविचारेतत्त्वनिश्चयेकर्मणिलौकिकेचसर्वत्रयोग्यस्यैवाधिकारदर्शनाद्वेदाध्ययनतदर्थविचाराऽनर्हाणांब्रह्मतत्त्वावगमनंबुधत्वंचस्वप्नेपिनसंभावयितुंशक्यते ततोवेदांतश्रवणादिनाऽधिगतब्रह्मतत्त्वानामेवबुधत्वंसंन्यासश्चनिरुक्तश्रुतिस्मृतिभिरवगम्यते ततएवभगवताप्युच्यते आरुरुक्षोर्मुनेर्योगमित्याद्यतःसम्यग्विदितात्मतत्त्वस्यैवसंन्यासोनतुजडादेर्नापिपरोक्षज्ञानिनः महत्पदंज्ञात्वावृक्षमूलेवसेत् ज्ञात्वानैष्कर्म्यमाचरेत् तस्माज्ज्ञानंपुरस्कृत्यसंन्यसेदिहबुद्धिमान् अहमेवाक्षरंब्रह्मवासुदेवाख्यमव्ययं इतिभावोध्रुवोयस्यतदाभवतिभैक्ष्यभुक् यदातुविदितंतत्त्वमित्यादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्योब्रह्मविद

यदाहिनेंद्रियार्थेषुनकर्मस्वनुषज्जते ॥ सर्वसंकल्पसंन्यासीयोगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

एवसंन्यासःकर्तव्यइतिसिद्धं विद्वान्यजतइत्यत्रवेदश्रौतार्थतत्प्रयोगप्रायश्चित्तविद्विद्वच्छब्दार्थस्तस्यैवयजतइतिकर्मविधिर्नतुब्रह्मविदः तस्यकार्यंनविद्यतइतिब्रह्मविदःकर्माभावस्मरणात्ततस्त्वविद्वानेवयावज्जीवश्रुतिवाक्यानांगतिरितिस्थितम् ॥ ३ ॥ ननुबाह्योपरमणमेवैकंशमाभिधानंसाधनमवलंब्ययोगारोहणंकुर्वतोयतेःकदायोगारूढत्वसिद्धिरित्याकांक्षायां यदासर्वत्रब्रह्मदृष्ट्याकर्मसुविषयेषुचासद्धियाऽमुष्यप्रवृत्त्यभावस्तदायोगारूढत्वसिद्धिरितिबोधयति यदाहीति सर्वसंकल्पसंन्यासीसंकल्पाःद्रव्यगुणकर्मादिगोचराःसमीचीनत्वबुद्धयःसर्वविषयाःसंकल्पाःसर्वसंकल्पास्तान्संन्यसितुंशीलमस्यास्तीतिसर्वसंकल्पसंन्यासी अधिष्ठानयाथात्म्यसंदर्शनेनारोपितानांद्रव्यादीनांमिथ्यात्वेतेषुशुक्तिरजतवदाभासमात्रेषुतज्ज्ञस्यसमीचीनत्वबुद्धयःसंकल्पाःनजायंतेकामाश्चवैषयिकाः कामाःसर्वेयन्मूलाःसंकल्पमूलाःकामावै

यज्ञाःसंकल्पसंभवाइतिस्मरणात्ततःप्रत्यग्दृष्ट्यासर्वस्यब्रह्ममात्रत्वेननिराश्रयान्सर्वान्संकल्पान्संन्यस्य सर्वंब्रह्मैवेतिसर्वत्रब्रह्मदर्शनशीलोब्रह्मविद्यतिर्यदायस्मिन्कालेइंद्रियार्थेषुक्वचिद्भिक्षाटनादौदृष्टेषुशब्दादिषुकर्मसुचक्वचिद्वासनयाकर्तव्यत्वेनप्रतीतेषुस्नानशौचादिकर्मस्वपिनानुषज्जते भोक्तृभोजनभोज्येषुकर्तृकारणकार्येषुचमिथ्यात्वबुद्ध्यास्वयमनुषंगंआसक्तिंनकरोति अनुषंगोनामाहंभुंजेऽहंकरोमीतिभोक्तृकर्तृतादात्म्यापत्तिस्तांनकरोति किंत्वसंगोदासीनत्वेनसर्वत्रसाक्षिभूतस्तिष्ठतीत्यर्थः यद्वा प्राक्तनसंस्कारानुरूपाप्रवृत्तिरनुषक्तिस्तांनकरोति प्रवृत्तेःकाममूलत्वात्कामस्यसंकल्पमूलत्वात्संकल्पानांसर्वेषामप्याश्रयमिथ्यात्वविज्ञानेनसंन्यस्तत्वाद्विदुषःशब्दादिषुकर्मसुचाप्यनुषंगाभावोयुक्तः कारणाभावेकार्याभावइतिन्यायात् यद्वा विपरीतप्रत्ययनिरसनपूर्वकंसर्वत्रब्रह्मदर्शननिष्ठायांप्रवृत्तोब्रह्मविद्यतिःस्वयंसर्वसंकल्पसंन्यासी अधिष्ठानाऽज्ञानदोषेणशुक्तौरजतप्रत्ययवन्निर्विशेषेपरेब्रह्मण्यद्वितीयेघटःपटःकुड्यमितिभ्रांत्यासम्यक्कल्प्यंतइतिसंकल्पाःविपरीतप्रत्ययास्तान्सर्वान्संकल्पान्संन्यसितुंचिद्वृत्त्याब्रह्मणिप्रविलापयितुंशीलमस्यास्तीतिसर्वसंकल्पसंन्यासी विजातीयप्रत्ययप्रविलापनपरतया सजातीयप्रत्ययावृत्तिंकुर्वन्नित्यर्थः यदायस्मिन्कालेसर्वत्रब्रह्ममात्रग्रहणशीलायाबुद्धिवृत्तेःस्थिरीभावदशायां इंद्रियार्थेषुक्वचिदाभासतःप्रतीयमानेषुविषयेषुकर्मसुचचक्षुरादींद्रियैस्तत्तद्विषयग्रहणकर्मस्वपिनानुषज्जते अनुषक्तिंनकरोति अनुषक्तिर्नामाऽकस्माद्दृष्टार्थानुरूपेणपुनर्वृत्तेःपरिणतिस्तांचक्षुरादिभिरिंद्रियैर्ग्रहणक्रियाचनकरोति किंतु दृष्टान्विषयान्तद्वृत्तिद्रष्टारंचप्रत्यावृत्त्याब्रह्मणिप्रविलापयतीत्यर्थः एवंद्रष्टृदर्शनदृश्यादिभेदभिन्नंविश्वंसर्वंयदाब्रह्ममात्रंपश्यतितदायोगारूढःसर्वस्यंस्वस्यचब्रह्ममात्राकारप्रत्ययोऽप्रतिबद्धोयोगस्तत्रारूढःप्रतितिष्ठतइतिकृत्वायोगारूढइत्युच्यते स्थितप्रज्ञोयंजीवन्मुक्तइतिपंडितैरन्योन्यंप्रतिभाष्यतइत्यर्थः विजानन्विद्वान्भवेतनातिवादी आत्मक्रीडआत्मरतिःक्रियावानित्यादिश्रुतिप्रसिद्धिद्योतनार्थोहिशब्दः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मुमुक्षुदुर्लभंमानुषंतत्रापिब्राह्मंदेहंप्राप्यसदसद्विवेकसंपादनयोग्यं स्वोद्देशेनकृतश्रौतादिसत्कर्मभिर्भक्त्याच प्रसन्नपरमेश्वरप्रसादसंपन्नोभूत्वाशमादिसाधनसंपत्त्यासद्गुरोःसकाशाच्छ्रवणंमननंचकृत्वाब्रह्मैवाहमितिस्वात्मनाब्रह्मज्ञात्वायोगारूढःसन् चिदेकरसब्रह्मात्मनायदातिष्ठतितदाखल्वयंसंसारदुःखसागरेमग्नमात्मानंस्वयमेवसमुद्धृत्य मोक्षसाम्राज्यसुखेसंस्थापितवान्भवतियतस्ततोब्राह्मणादिभिर्विवेकसंपन्नैर्मनुष्यत्वब्राह्मणत्वविवेकित्वादिसिद्धेःसाफल्याय सर्वसंन्यस्यप्रयत्नेनसंसाराब्धिनिमग्नस्यात्मनः समुद्धरणमवश्यंकर्तव्यमित्याह उद्धरेदिति पुत्रमित्रकलत्रादिगोचरमहामोहावर्तशताकुले कामक्रोधलोभाहंकारममकारादिचित्तविकारमहाग्राहसमुज्जृंभिते नानाविधमहारोगतिमितिमिंगिलकोटिविराजिते अशनायापिपासादिमहाकल्लोलोद्वेलिते तापत्रयनिबिडवडवानलज्वालामालासंवीते स्वेष्टजननष्टिप्रयुक्तप्रलापमहाध्वनिविघूर्णिते नित्यनिरंतरदुर्वासनाशैवालपटलसंकीर्णे विषयविषपरिपूर्णेसंसारार्णवे निमग्नंजन्ममृत्युजरादिदुःखेनहतोस्मीत्या

उद्धरेदात्मनात्मानंनात्मानमवसादयेत् ॥ आत्मैवह्यात्मनोबंधुरात्मैवरिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

क्रोशंतमात्मानंस्वमात्मना श्रद्धाभक्तिसमाराधितपरमेश्वरप्रसादवतासदसद्विवेकवैराग्यशमदमादिसाधनवता श्रवणादिसमुत्पन्नात्मज्ञानवतास्वेनैवोद्धरेत्स्वोद्धरणेस्वयमेवोक्तलक्षणसंपन्नःसाधनमनुत्तमंनान्यत् सत्येवोक्तलक्षणेसाधकतमेकार्यसाधनांतरंचसिध्यतिनान्यथा ततो विचक्षणोमुमुक्षुरुक्तलक्षणवतास्वेनैवस्वोद्धरणंकुर्यात् यथामहाज्वरादिप्रचंडरोगदुःखनिमग्नमात्मानंस्वंस्वयमेवप्रतिकूलमपथ्याचरणादिकमपास्य दिव्यौषधपथ्यसेवननिरतोभूत्वाप्रयत्नेनरोगादुद्धरति तथाभूतदाहीयानापस्तंबोक्तान्क्रोधादिदुर्गुणान्तत्कार्याणिचापास्य प्रतिकूलंसर्वंकर्मसंन्यस्यामानित्वादीनामात्मगुणानांचसेवया सद्गुरोःसन्निधौनियमेनकृतश्रवणादिनात्मज्ञानंसमधिगम्ययोगारूढोभूत्वाऽऽत्मानंस्वंस्वयमेवसंसारसागरादुद्धरेदित्यर्थः आत्मनउद्धरणंनामाविद्यातत्कार्यसंबंधलेशरहितेनसच्चिदानंदैकस्वरूपेणस्थापनमेव स्वस्वरूपेणावस्थानंखल्वात्मनोमोक्षस्तमेवनिरंतरब्रह्मयोगनिष्ठयामुमुक्षुःसंपादयेत् नत्वनाद्यविद्यावासनावशवर्तीसन्बहिर्मुखोभूत्वात्मानमवसादयेत् य

थारोगीजिह्वादोषवेगवशगोभूत्वास्वारोग्यप्रतिकूलमपथ्यंभुक्त्वास्वंस्वयमेवनाशयति तथामुमुक्षुर्यतिर्बाह्यवासनयात्मतरणप्रतिकूलंबहिःप्रवृत्तिंकृत्वास्वंस्वयमेवननाशयेत् किंतु वाचंयच्छमनोयच्छयच्छप्राणेंद्रियाणिच आत्मानमात्मनायच्छनभूयःकल्पसेध्वनइतिन्यायेनांतःप्रवणोभूत्वास्वोद्धरणमेवकुर्यादित्यर्थः ननुपंकेमग्नंपशुंतदीयाइवात्मानंभ्रातृपुत्रादयोबांधवाःकन्यादानश्राद्धादिभिःसमुद्धरिष्यंतिकिंस्वप्रयासेनेत्याशंकायामाह आत्मैवेति स्वाविद्ययाजननमरणादिदुःखप्रवाहेपतित्वाऽध्यात्मिकादितापत्रयाग्निनासंतप्यमानस्यात्मनःस्वस्यात्मास्वयमेवबंधुः संसारदुःखान्मोचयित्वानिरतिशयमोक्षसुखेनबध्नातीनिबंधुःसंसारदुःखाब्धितारकःस्वस्यस्वयमेवनतुभ्रात्रादिः तत्कर्तृकश्राद्धादिपुण्यकर्मणामविषयत्वेनात्मानतैस्तार्यतेयथामहारोगीपरकर्तृकपथ्यौषधसेवयानतार्यतेविनास्वकर्तृकया तथैवस्वयमपिस्वकर्तृकश्रवणमनननिदिध्यासनसमाधिनिष्ठयाविनापुत्रादिभिर्नतार्यते प्रत्युतस्नेहास्पदत्वेनबंधहेतुरेवभवतिपुत्रादिर्नतुमुक्तये ततएवावधार्यते आत्मैवह्यात्मनोबंधुरिति स्वस्यरोगक्षुदादिदुःखप्राप्तौतन्निवर्तकत्वंस्वस्यैवदृष्टमितिप्रत्यक्षप्रसिद्धं एतैरुपायैर्यततेयस्तुविद्वान्तस्यैवआत्माविशतेब्रह्मधामेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिंचहिशब्दोद्योतयति नन्वात्मानंप्रत्यात्मनएवबंधुत्वेस्वातिरिक्तानामेवसर्वेषांशत्रुत्वंसिद्धंनक्वाप्यात्मनइत्यादिशंकायां न स्वोद्धरणाययत्नमकुर्वाणोयोबहिर्मुखःसएवस्वस्यस्वयंशत्रुर्भवतीत्याह आत्मैवेति आत्मनःस्वस्यात्मैवशत्रुःशांतोदांतइत्युक्तसाधनसंपत्त्यात्मोद्धरणायसमाधिमकुर्वाणोयःसएवयतिःस्वस्यस्वयमेवशत्रुर्भवति यथाजिह्वादोषेणाऽपथ्यकारीस्वस्यस्वयमेवशत्रुस्तथाशमादिसाधनसामग्रीमनालंब्यस्वोद्धरणसाधनभूतब्रह्मयोगनिष्ठायामतिष्ठन्ननाद्यविद्यावासनावेगाद्विदेहमुक्तिहेतोर्ज्ञानस्यनिर्मूलकंबाह्यमेवावलंबतेयतस्ततआत्मनआत्मैवरिपुर्मारकः नतुबहिरपकर्तातस्यबाह्यकार्यप्रत्येवरिपुत्वंनतुमुक्तिंप्रत्यतएवावधार्यते आत्मैवरिपुरात्मनइतिमुक्तिहेतोःसार्वात्म्यसिद्धेर्बाह्यालंबनस्यैवप्रतिपक्षत्वात्तत्कर्तुःस्वस्ययुक्तंस्वंप्रतिस्वस्यैवरिपुत्वंरोगिण्यपथ्यकारिणितद्दृष्टमितिहिःप्रसिद्धिंद्योतयति ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यदुक्तंस्वंप्रतिस्वस्यैवबंधुत्वंशत्रुत्वंचतदिदानींविस्पष्टयति बंधुरिति अनाद्यविद्यावासनयारागद्वेषादिभिश्चबंधकगुणैरिंद्रियवशोभूत्वादेहेंद्रियादिप्रवृत्तिमेवस्वाभाविकींस्वस्येष्टमेवमन्यमानोयआत्मासंसरति तस्यात्मनःसदसद्विवेकवतातीव्रविरक्तिमतामोक्षेच्छयैवकृतश्रवणादिनाविज्ञातात्मतत्त्वेनामानित्वादिगुणसंपन्नेनयेनात्मनारागद्वेषादिदोषानभिभूयात्माकार्यकरणसंघातएवजितोनिर्जितोभवतिसआत्माबंधुर्भवति कार्यकरणसंघातजयस्तुतत्प्रवृत्तिप्रतियोगिगुणावष्टंभेनकर्तव्यः देहप्रवृत्तिर्देहशिरोग्रीवाणांसमत्वधारणेन धैर्येणचप्राणप्रवृत्तिःप्राणायामेनक्षांत्याचइंद्रियप्रवृत्तिर्मनःप्रवृत्तिश्चवैराग्येणशांत्याच बुद्धिप्रवृत्तिःसदसद्विवेकविज्ञानेनतीव्रमोक्षेच्छयाचब्रह्मण्येवात्मभावेनाहंकारप्रवृत्तिर्जेतव्या एवंकार्यकरणसंघातलक्षणएवात्मायेनवशीकृतोभवति सकार्यकरणसंघातजेतात्माप्रूर्वोक्तस्याहंममेतिसंसरिष्णोरात्मनोबंधुस्तारकोभवति स्वतरणकारणभूतज्ञानस्याप्रतिबंधत्वायक्रियमाणसमाधिनिष्ठाप्रतिकूलकार्यकरणसंघातप्रवृत्तिवासनाकृतांनिगृह्ययस्मात्स

बंधुरात्मात्मनस्तस्ययेनात्मैवात्मनाजितः ॥ अनात्मनस्तुशत्रुत्वेवर्तेतात्मैवशत्रुवत् ॥ ६ ॥

माधावेवप्रवर्ततेतस्मादित्यर्थः एतेनदेहेंद्रियमनोबुद्ध्यादेरनुकूलत्वेसमाधिर्ज्ञानंचमोक्षश्चसिध्यतिनान्यथाततःप्रतियोगिगुणावष्टंभेनदेहेंद्रियादेर्जयोऽवश्यंमुमुक्षोर्यतेःकर्तव्यइतिसूचितं ततएवदेहेंद्रियादेर्जयमकुर्वाणःस्वस्यस्वयमेवशत्रुर्भवतीत्याह अनात्मनइति अनात्मनोदेहेंद्रियादेःस्वस्ववासनानुरूपप्रवृत्त्याशत्रुत्वेसमाधिनिष्ठाप्रतिकूलत्वेसतितत्प्रवृत्त्यनुसार्यात्मापिसंसारमग्नस्यात्मनःस्वस्यस्वयंशत्रुवदेवभवति स्वोद्धरणक्रियाप्रतिकूलदेहाद्यनुसारित्वाद्यथारोगीविरोध्यपथ्यानुसारीपुरुषःस्वस्यस्वयंशत्रुर्भवति तथाऽयमात्मापि नाविरतोदुश्चरितात् यच्छेद्वाप्यनसीप्राज्ञइति वाचंयच्छेत्यादिश्रुतिस्मृत्युक्तमोक्षमार्गमनादृत्ययतोवासनानुरूपेणस्वमुक्तेःप्रतिकूलांबहिःप्रवृत्तिमेवकरोति ततोयुक्तमात्मनःस्वंप्रतिस्वस्यशत्रुत्वं यस्मादेवंतस्मान्मुमुक्षोर्यतेःश्रवणादिजन्यज्ञानवतोविदेहकैवल्यसिद्ध्यैकर्तृकरणभोक्तृभोग्यादिसर्वदृश्य

तेप्यपराङ्मुखत्वं दानंपात्रेभ्योवित्तसमर्पणं ईश्वरभावऐश्वर्यंप्रभावातिशयेनसर्वनियंतृत्वंधर्मेणप्रजापरिपालनमित्यर्थः चकारोपिश्रोक्तससमुच्चयार्थः शौर्याद्यैश्वर्यांतंसर्वंकर्मस्वभावजंसत्वमिश्ररजःप्रकृतितोबाह्वोरुत्पत्तितोवाप्राप्तंक्षात्रंक्षत्रियजातेरर्हंकर्तव्यंशास्त्रेणविहितमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ वैश्यशूद्रयोःकर्माह कृषीति कृषिःकर्षणंगौरक्ष्यंगाःरक्षतीतिगोरक्षस्तस्यभावोगौरक्ष्यंपशुपालनं वाणिज्यंवणिजःकर्मवाणिज्यंक्रयविक्रयलक्षणमेतत्त्रिविधंकर्मस्वभावजं रजोमिश्रतमःप्रकृतितऊर्वोरुत्पत्तितोवाप्राप्तंवैश्यंविशोजातेरर्हंकर्तव्यंशास्त्रेणविहितमित्यर्थः परिचर्यात्मकंत्रैवर्णिकानांशुश्रूषालक्षणंस्वभावजंकेवलतमःप्रकृतितःपद्भ्यांजन्मतोवाप्राप्तंशूद्रस्यकर्तव्यंकर्मशुश्रूषाशूद्रस्येतिशास्त्रेणोक्तमित्यर्थः ननुब्राह्मणक्षत्रियविशांनियमेनकर्तव्यानिकर्माणिवक्ष्यामीत्युपक्रम्य शमोदमइतिशौर्यंतेजइतिप्राकृतएवधर्मउपदिश्यतेनतुवैदिकंकर्मनियमेनकर्तव्यंयेनकृतेनेश्वरःप्रीयते नहिशमशौर्यकृष्यादिकर्मणानुष्ठितेनेश्वरःप्रीयतेकथमिदंविपरीतंकर्मोपदिश्यतइतिचेत्सत्यं शमादिकंशौ

कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यंवैश्यकर्मस्वभावजम् ॥ परिचर्यात्मकंकर्मशूद्रस्यापिस्वभावजम् ॥ ४४ ॥

र्यादिकंचकर्मसंध्यादिवदनुष्ठेयंनभवतिनापीदमीश्वरप्रीतयेचभवतितथापिविशेषउच्यते अहरहःसंध्यामुपासीत सायंप्रातरग्निहोत्रंजुहोतियज्ञोध्ययनंदानमिति द्विजातीनामध्ययनमिज्यादानमितिब्राह्मणादीनांनियमेननित्यंकर्तव्यंकर्मयथाशास्त्रेणैवोक्तं तथा शमेनशांताःशिवमाचरंति दमेनदांताःकिल्बिषमवधुन्वंति तपसाकिल्बिषंहंतीति राज्ञोधिकंरक्षणंसर्वभूतानांन्यायदंडत्वंबिभृयात्संग्रामेसंस्थानमनिवृत्तिश्चेति कृषिवाणिज्येचस्वयंकृतेकुसीदंचेति शूद्रश्चतुर्थोवर्णएकजातिस्तस्यापिसत्यमक्रोधःपरिचर्याचेतरेषामित्येतान्यपिकर्माण्यनुष्ठेयत्वेनशास्त्रेणैवोक्तानिभवंति किंत्वयमत्रविशेषः ब्राह्मणादीनांसंध्योपासनाग्निहोत्रादिरविभक्तोवर्णाश्रमधर्मः शमशौर्यकृष्यादि तुप्रत्येकंविभक्तोजातिधर्मस्ततोजातिवर्णाश्रमनिमित्तकौद्वावप्येतौधर्मौनित्यौश्रौतस्मार्तकर्मवत्प्रधानावेवभवतो नतुतयोरंगांगिभावःसिध्यत्युभावपि

शास्त्रेणनियतत्वान्मुमुक्षूणांनियमेनानुष्ठातव्यावेव नैवात्रकिंचिद्विपरीतमस्तिगृहीतुंबोधयितुंवा ततोजातिधर्मेनियमेनवर्तमानैर्ब्राह्मणादिभिःस्वस्ववर्णाश्रमार्हंकर्मवैदिकंनित्यमनुष्ठातव्यंनान्यथा कर्मणःप्रधानस्यैकदेशानुष्ठानेनसाकल्यासंभवान्नतत्फलंसिध्यति नहिश्रौतस्मार्तयोरन्यतरानुष्ठानेनसंस्कारसाकल्यंसिध्यति तद्वत्ततःस्वधर्मेशमादौशौर्यादौसदावर्तमानैरेवब्राह्मणक्षत्रियादिभिःसंध्याग्निहोत्रादिनित्यंकर्मनियमेनकर्तव्यमितिसिद्धं ॥ ४४ ॥ एवंब्राह्मणादीनांनियमेनकर्तव्यानिशमादीनिकर्माणितदुपलक्षितानि यज्ञोदानंतपःकर्मनत्याज्यंकार्यमेवतदितिश्रौतानिस्मार्तानिचोपदिश्य सत्वशुद्ध्यैतेषामीश्वरार्पणबुद्ध्याकर्तव्यत्वंबोधयितुंप्रवृत्तिसिद्धयेफलंप्ररोचयति स्वइति नरोब्राह्मणादिर्मुमुक्षुरधिकारीपुरुषः स्वेस्वेशमोदमइत्यादिनाविभज्यप्रदर्शितेस्वकीयेकर्मणिशमादौश्रौतस्मार्तेचाभिरतोनियमेनपरिनि

स्वेस्वेकर्मण्यभिरतःसंसिद्धिंलभतेनरः ॥ स्वकर्मनिरतःसिद्धिंयथाविंदतितच्छृणु ॥ ४५ ॥

ष्ठितो यथाविधिसमनुष्ठितसत्कर्मसंक्षालितप्रतीपसर्वपापपटलःसन् संसिद्धिंसत्वशुद्धिंसकृदुपदेशमात्रेणात्मतत्त्वावगत्याविर्भावयोग्यतालक्षणांविंदति ननुबहुभिर्ब्राह्मणादिभिरजस्रंकर्मक्रियतेनतेषांतत्कर्मानुष्ठानेनसत्वशुद्धिरुक्तलक्षणादृश्यते कथंकर्मण्यभिरतःसत्वशुद्धिंलभतइत्याकांक्षायां योवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वाअस्मिंलोकेजुहोतियजतेतपस्तप्यतेबहूनिवर्षसहस्राण्यंतवदेवास्यतद्भवतीतिन्यायेन पूर्वोक्तशमाद्यभावेनकामसंकल्पाहंकाराभिनिवेशेनचकर्माण्यनुतिष्ठतःसत्वशुद्धिर्नसिद्ध्यतीतिबोधयितुमाह स्वकर्मेति मुमुक्षुर्ब्राह्मणादिरुक्तशमदमादिसंपन्नःस्वकर्मनिरतः स्वस्यश्रुतिस्मृतिभ्यांविहितेवैदिकेकर्मणिनिरतोनिष्ठितः सिद्धिंसत्वशुद्धिंयथायेनप्रकारेणविंदतितंप्रकारंशृणुश्रुत्वातथानुष्ठानेमतिंकुर्वित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ब्रह्मार्पणंब्रह्महविरिति कर्ताक्रियाणा समयुज्यतेक्रतुः सएवतत्कर्मफलंचतस्यस्रुगादियत्साधनमप्यशेषं हरेर्नकिंचिद्व्यतिरिक्तमस्तीत्येतच्छ्रुतिस्मृत्युक्तरीत्या मुख्याधिकारिणोविदुषःकर्तृकर्मतत्साधनस्रुक्स्रुवचरुपुरोडाशाद्यादिषुब्रह्मदृष्ट्याऽव्याहतयाकर्माण्यनुतिष्ठत इष्टानिष्टत्वमित्रामित्रत्वदुष्टादुष्टत्वादिविषमबुद्धिःक्रमेणविनश्यति तन्नाशाद्रागद्वेषादिदोषानश्यंति तन्नाशादहंममेत्यभिमानादोषानश्यंति तेषांरजस्तमोदोषाणांसर्वेषांक्रमेणनिःशेषविनाशेसत्वंस्वयमेवप्रसीदतीतिबोधयितुं सर्वस्यसगुणब्रह्ममात्रत्वज्ञानवतःपंडितस्यतथातदाराधनमेवकुर्वतःसत्वशुद्धिःसिध्यतीत्याह यतइति जन्माद्यस्ययतः यतोवाइमानिभूतानिजायंतइत्युक्तप्रकारेण यतोयस्मान्मायोपाधिकाद्ब्रह्मणःसकाशाद्भूतानामाकाशादीनांतत्कार्याणांच प्रवृत्तिरुत्पत्तिर्मृत्सकाशाद्घटादिवद्यस्मादिदंसर्वंसमुत्पन्नमित्यर्थः किंच येनकारणभूतेनब्रह्मणातत्कार्यमिदंजगत्सर्वंततंव्याप्तंमृदाघटवद्बहिरंतश्चपूर्णंभवति तंसर्वात्मकंपरमात्मानंस्रुक्स्रुवाग्निहोत्रमंत्रतंत्रादिषुसर्वत्रब्रह्मदृष्टिर्भूत्वामानवोधिका

यतःप्रवृत्तिर्भूतानांयेनसर्वमिदंततम् ॥ स्वकर्मणातमभ्यर्च्यसिद्धिंविंदतिमानवः ॥ ४६ ॥

रीविद्वान् स्वकर्मणाश्रौतस्मार्तादिनासात्विकेनाभ्यर्च्य श्रद्धाभक्तिभ्यांनियमेनेष्ट्वा सर्वत्रब्रह्मदृष्टिंचकृत्वा सिद्धिंसत्वशुद्धिलक्षणांविंदतिसत्वशुद्धितत्फलभूतांज्ञानसिद्धिंचप्राप्नोतीत्यर्थः यतःप्रवृत्तिर्येनसर्वमितिविशेषणद्वयंसर्वत्रब्रह्मदृष्टिकर्तव्यताबोधनार्थमेवेत्यवगम्यते अधिकारिणांमध्यमादिभेदेतु यःसर्वेषुभूतेषुतिष्ठन्सर्वेभ्योभूतेभ्योंतरइत्यादिश्रुत्युक्तरीत्या यतोयस्माद्भूतानांब्रह्मादिस्तंबांतानांप्रवृत्तिश्चेष्टासिध्यति यःसर्वंप्रवर्तयतीत्यर्थः सर्वंजगदिदंयेनततंव्याप्तंयःसर्वात्मकइत्यर्थः तमग्नींद्रादित्यादिदेवतारूपेणवर्तमानंसर्वनियंतारंपरमेश्वरंस्वकर्मणाभ्यर्च्य श्रद्धाभक्तिभ्यामग्न्यादिदेवान्सर्वान्परमेश्वरबुद्ध्याइष्ट्वा तदनुग्रहेणमानवोमुमुक्षुरधिकारीब्राह्मणादिःसिद्धिंसत्वशुद्धितत्फलभूतांज्ञानसिद्धिंचक्रमेणविंदतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननुब्राह्मणस्यभिक्षणेनिमित्तमाचार्योयज्ञोविवाहइति मुमुक्षोश्चित्तशुद्धिंतत्फलंवामुमिच्छतोयज्ञादेःप्रतिग्रहद्रव्यैकसाध्यत्वात्प्रतिग्रहस्यैवपापहेतुत्वात् प्रतिगृहीतद्रव्येणक्रियमाणयागापेक्षयाब्रह्मचारिवदप्रतिगृह्यशुद्धवृत्त्यावस्थानमेवतस्यशोधकंनिष्पापकंचभवति तथाहिंसाप्रधानत्वाद्युद्धस्यतत्साध्येनद्रव्येणक्रियमाणराजसूयादियागाद्यनुष्ठानापेक्षया शुद्धिकामस्यक्षत्रियस्यप्रतिग्रहभीरुब्राह्मणवच्छुद्धवृत्त्यावस्थानमेवशोधकंनिष्पापंचभवतीत्याशंकायामाह श्रेयानिति परधर्मात्परोजात्यावर्णेनवाऽऽश्रमेणवास्वस्माद्भिन्नःस्वविलक्षणस्तस्यधर्मादाचारात्स्वनुष्ठितादंगलोपराहित्येनसम्यगाचरितात् विगुणोपिस्वलक्षणपौष्कल्यहीनोपिदोषवानपि ब्राह्मणस्यक्षत्रियस्यवान्यस्यवास्वधर्मएवश्रेयान् श्रेष्ठोनिःश्रेयसस्यसाधनंभवति नतुसम्यगनुष्ठितोपिपरधर्मस्तस्याविहितत्वादित्यर्थः तदेवविस्पष्टयति स्वभावेति ब्राह्मणस्याधिकारःप्रवच

श्रेयान्स्वधर्मोविगुणःपरधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वभावनियतंकर्मकुर्वन्नाप्नोतिकिल्बिषम्
॥ ४७ ॥ सहजंकर्मकौंतेयसदोषमपिनत्यजेत् ॥ सर्वारंभाहिदोषेणधूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८ ॥

नयाजनप्रतिग्रहाः नदोषोहिंसायामाहवेन्यत्रेत्येवंस्वभावनियतंस्वभावस्तत्तज्जातिस्तमुद्दिश्यनियतंशास्त्रेणविहितंकर्मप्रतिग्रहं तदुपार्जितद्रव्येणयागाद्यनुष्ठानंचब्राह्मणः युद्धादिलक्षणंकर्म तदुपार्जितद्रव्येणयागाद्यनुष्ठानंचक्षत्रियःकुर्वन्किल्बिषंचित्तशुद्धिप्रतिबंधकंनाप्नोति स्वजातेःस्ववर्णस्यस्वाश्रमस्यविहितधर्मानुष्ठानेनपुरुषःपापीनभवतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ब्राह्मणस्यक्षत्रियस्यवास्वधर्मस्याग्निष्टोमादेर्युद्धस्यचबहिर्दोषवत्प्रतीयमानत्वेपि विध्युक्तत्वेननिर्दुष्टत्वात्तदनुष्ठानंमुक्तयएवभवतिनतुबंधायेतिबोधयित्वा पुनरपियागोवासंग्रामोहिंसाप्रधानत्वेनदोषवानेवभवतीतिकथंकर्तुंशक्यतइत्याशंकासर्वथापिनकर्तव्येत्युक्तमेवार्थंदृढयितुमाह सहजमिति सहजंकर्मणाजायतेद्विजइतिन्यायेनसहजन्मनाद्वितीयेनजायतइतिसहजं जातितःप्राप्तंजातिंवर्णंचनिमित्तीकृत्यशास्त्रेणविहितंकर्मस्वधर्ममित्यर्थः सदोषमप्युक्तरीत्यादोषयुक्तमप्यारुरुक्षुर्मोक्षेच्छुर्ब्राह्मणादिर्नत्यजेन्नसंन्यसेदित्यर्थः ननुदोषवत्कर्मणोनुष्ठानान्निर्दुष्टस्यपरधर्मस्याश्रयणंयुक्तमेवेतिचेद्भवानत्रप्रष्टव्यः कर्तव्यस्यकर्मणस्त्यागःदुष्टत्वबुद्ध्यावाकिमसाधनत्वबुद्ध्यावाकिमसत्त्वबुद्ध्यावापरधर्मस्त्वदुष्टःसआश्रयणीयइतिवा नाद्यः विहितस्यपरित्यागेप्रत्यवायप्रसंगात् नद्वितीयः अविरक्तस्यासाधनत्वबुद्ध्यनुत्पत्तेःविरक्तस्यत्यक्तव्येकर्मणिगुणदोषविचारासंभवाच्च नतृतीयः अनात्मज्ञस्यकर्मतत्साधनफलेष्वसत्त्वबुद्ध्यनुत्पत्तेः नापिचतुर्थः परधर्मस्यापिकर्मत्वेनदोषवत्त्वाव्यभिचारादिति कुटीचकस्याप्यविरक्तस्यशिखायज्ञोपवीतादिमत्त्वेनकर्मित्वात्तत्कर्मणोपिसाधनसाध्यत्वेनदोषवत्त्वमेवनिश्चित्य सर्वैर्वर्णाश्रमिभिःक्रियमाणंकर्मदोषवदेव नहिंस्यात्सर्वाभूतानीतिश्रुत्याभूतहिंसायानिषिद्धत्वात्सर्वस्यापिकर्मणोवैदिकस्यकुशसमिदादिद्रव्यसाध्यत्वेनहिंसाप्रधानत्वात् सर्ववर्णाश्रमिभिःक्रियमाणंकर्मसर्वमपिहिंसाप्रधानत्वेनदोषयुक्तमेवभवतीतिसर्वस्यापिकर्मणोदोषवत्त्वंदर्शयितुमाह सर्वारंभाहीति यद्वा काममयएवायंपुरुषइति यद्यद्धिकुरुतेजंतुस्तत्तत्कामस्यश्रेष्ठितमिति रजोरागात्मकंविद्धितृष्णासंगसमुद्भवं तन्निबध्नातिकौंतेयकर्मसंगेनदेहिनमितिन्यायेनकर्मणःसर्वस्यापिकामसंकल्पादिरजोगुणकार्यत्वेनदोषवत्त्वात्सर्वाण्यपिकर्माणिदोषवंत्येवेत्युच्यंते सर्वेति हियस्मात्कारणात्सर्वारंभाआरभ्यंतेक्रियंतइत्यारंभाःसर्ववर्णाश्रमिभिःक्रियमाणानिकर्माणिसर्वाण्यपि हिंसादोषेणरजोदोषेणवावृताव्याप्ताधूमेनाग्निरिव यथाअग्नेःस्वोत्पत्तौधूमेनविनाभावाभावस्तथावैदिकस्यकर्मणोपिहिंसयाकामेनवाविनाभावाभावात्सर्वमपिकर्मदोषवदेव यस्मादेवंतस्मात्परधर्मोपिदोषवानेवभवति परधर्माचरणेनस्वाभाविकएकोदोषः स्वधर्मत्यागकृतोद्वितीयश्चाविहिताचरणंतृतीयःईश्वराज्ञोल्लंघनंचतुर्थश्चापतति तस्मादारुरुक्षोरविरक्तस्यमोक्षैककामस्यजातिंवर्णमाश्रमंचनिमित्तीकृत्यश्रुतिस्मृतिभ्यांविहितंकर्मसदोषमपिसत्वशुद्धयेवश्यंकर्तव्यं स्वधर्माचरणेनैवशुद्धात्माब्राह्मणादिर्मुक्तिंगच्छति तथाचस्मृतिः वेदोदितंस्वकंकर्मनित्यंकुर्यादतंद्रितःतद्धिकुर्वन्यथाशक्तिप्राप्नोतिपरमांगतिमिति यतएवंततोवर्णाश्रमिणांमुमुक्षूणांबंधमुक्तयेस्वधर्मएवकर्तव्यइतिसिद्धं ॥ ४८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ज्ञानकर्मणोःसाध्यसाधनभावंसर्वशास्त्रप्रसिद्धंबोधयितुमेवमारुरुक्षोर्मोक्षैककामस्यकर्तव्यस्यकर्मणोदोषवत्त्वेपि चित्तशुद्धेरन्यासाध्यत्वेनाव
श्यकरणीयत्वं श्रुतिस्मृतिभ्यांविहितत्वेननिर्दुष्टत्वंश्रेयःसाधनत्वं तेनसात्विकेनकर्मणाबहुजन्मभिःसमाराधितपरमेश्वरप्रसादाच्चित्तशुद्धिं
चप्रतिपाद्य सात्विक्यैवबुद्ध्यासात्विकेनचकर्मणासमाराधितपरमेश्वरप्रसादात्सम्यक्सत्वशुद्धिंप्राप्तवतः सद्गुरोःसकृदुपदेशमात्रेणसंप्राप्ता
त्मज्ञानस्यारूढस्यसंन्यासयोगेनब्रह्मप्राप्तिंनिर्दिशति असक्तेति असक्तबुद्धिःसर्वत्रविषयांतरेकर्मांतरेदेशांतरेलोकांतरेदेवतांतरेचभोक्तुंकर्तुं
स्थातुंप्राप्तुमुपासितुंचअसक्ताऽननुरक्तातत्तद्विषयैःसंबंधरहिताबुद्धिर्यस्यसोऽसक्तबुद्धिः सर्वदृश्यमिथ्यात्वंनिश्चित्यसर्वत्रविषयमात्रेसम्यग्वि
रक्तइत्यर्थः सर्वमिथ्यात्वनिश्चयेनविषयाऽननुषक्तबुद्धित्वेपिचलचित्तस्यज्ञाननिष्ठाऽसंभवाद्विदुषोवश्यात्मत्वेनभवितव्यमित्याह जितात्मेति
जितस्तीव्रवैराग्येणश्रद्धापूर्वकचिरकालिकनित्यनिरंतरसत्प्रत्ययावृत्त्यभ्यासेननिर्जितोब्रह्मण्येवस्थिरतांगमितआत्मामनोयस्यसजितात्माव

असक्तबुद्धिःसर्वत्रजितात्माविगतस्पृहः ॥ नैष्कर्म्यसिद्धिंपरमांसंन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

शीकृतचित्तइत्यर्थः असक्तबुद्धित्वेजितात्मत्वेपिचसिद्धेशरीरसौख्यापेक्षावतःपरिग्रहवतश्चयोगिनोज्ञाननिष्ठानसिध्यत्यतस्तद्राहित्येनभवि
तव्यमित्याह विगतस्पृहइति देहात्परिग्रहाच्चविशिष्यगताविगतादेहपरिग्रहक्षेमविषयास्पृहापेक्षायस्यसविगतस्पृहः कालेप्रारब्धप्रापिता
न्नभोजीकौपीनकंथादंडकुंडिकामात्रधारिचभवेदित्यर्थः एवमुक्तसाधनसंपन्नःसम्यग्विदितात्मतत्त्वस्तीव्रमुमुक्षुरारूढःसंन्यासेनसतिब्रह्मणि
स्वात्मनाविदितेनितरामासःसंन्यासःसमाधिर्निरंतरब्रह्मनिष्ठातेनसंन्यासेननिरंतरज्ञाननिष्ठया यद्वा सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्युलक्षणंब्रह्मैवाहमि
तिस्वस्यब्रह्माकारेणनितरामितरभावापत्तिराहित्येनावस्थानंयेनसिद्ध्यतिससंन्यासः सम्यग्ज्ञानमहमेवाधस्तादहमुपरिष्टादहमेवेदंसर्वमित्ये
वंलक्षणंतेनसंन्यासेनस्वयाथात्म्यविज्ञानेननैष्कर्म्यसिद्धिंनयत्रकर्मतन्नितष्कर्मनिष्क्रियंपरंब्रह्म निष्कलंनिष्क्रियंशांतमितिश्रुतेः निष्कर्मणो
भावोनैष्कर्म्यंब्रह्मभावस्तत्प्राप्तिर्नैष्कर्म्यसिद्धिर्निर्विशेषब्रह्मात्मनावस्थितिलक्षणांतांनैष्कर्म्यसिद्धिं परमांब्रह्मभावापत्तेरुत्तमसिद्ध्यंतराभावाद

ल्लुसम्यग्ज्ञानंविदेहमुक्तेःपरमकारणंयापरानिरतिशयपरिपाकलक्षणानिष्ठापरिसमाप्तिर्विकारनिर्मुक्तानिश्चलास्थितिः कस्यनिष्ठेत्यतआह
ज्ञानस्येति नजायतेम्रियतइत्यारभ्योत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतःप्रथितः पुरुषोत्तमइत्यंतेननिर्विशेषविषयकेणग्रंथेन यादृशआ
त्मानिर्विशेषोनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावःपरःप्रत्यगेकरसोद्वितीयःसम्यङ्निरूपितस्तद्विषयंज्ञानंयादृशं यादृशज्ञानेनाहमेवेदंसर्वमिदंसर्वमह
मितिब्रह्मविद्यतिःसर्वात्मकंदृश्यसंबंधरहितंचिदेकरसमाकाशवत्परिपूर्णमद्वितीयमात्मानंपश्यति तादृशज्ञानसिद्ध्यैकार्यायापरानिष्ठासाये
नप्रकारेणसिध्यतितंप्रकारंमत्तोनिबोधेत्यर्थः " ननुमुमुक्षोरात्मज्ञानमेवनसिध्यतिकुतस्तन्निष्ठापरासिध्येत्कथंज्ञानस्यासिद्धिरितिचेदुच्यते य
दाकारंज्ञेयंतदाकारमेवभवतितज्ज्ञानंनरश्चेतज्ज्ञेयस्तज्ज्ञानंचनराकारमेवभवतिपशुश्चेत्पश्वाकारंनान्यथा निराकारस्त्वात्मानह्यात्मनआकारो
स्ति नसत्तन्नासदुच्यतइतिदृश्यत्वनिषेधात्सदसद्विलक्षणस्यवस्तुनोऽप्रसिद्धत्वादनाकारत्वाच्चविषयत्वानुपपत्तेः आकारवत्तात्वात्मनस्त
दासिध्येद्यद्यात्मायुष्मत्प्रत्ययार्थःस्यान्नह्ययंयुष्मत्प्रत्ययार्थोभवति अस्थूलमनण्वह्रस्वमित्यात्मनःसर्वदृश्यवैलक्षण्यश्रवणात् ननु तंदेवा
ज्योतिषांज्योतिरिति अत्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिरित्यात्मनोज्योतिःस्वरूपत्वंश्रूयतेकथमरूपत्वमितिचेन्न अस्थूलमिति यत्तदद्रेश्यमिति
रूपवद्द्रव्यत्वनिषेधेसत्यरूपिद्रव्यत्वापत्त्याजडत्वापत्तौसत्यांश्रुत्यातन्निरस्यते प्रकाशस्वरूपआत्मेतिनतुसूर्यादिवत्ज्योतिःस्वरूपआत्मेत्युच्य
ते तथात्वेसत्यात्मनोभौतिकत्वज्ञेयत्वजडत्वानित्यत्वादिदोषःप्रसज्येत सूर्यादिवदप्रयत्नेनविषयत्वंचस्यात्तदयुक्तं दिव्योह्यमूर्तःपुरुषःइ
त्यमूर्तत्वश्रवणात् नसंदृशेतिष्ठतिरूपमस्येतिआत्मनोनिर्विषयत्वमेवश्रूयतेविषभूतेहिवस्तुनिज्ञानस्यतदात्मनापरिणामोनत्वविषयभूतेपरि
णामःसंभवति ननुसआत्मासविज्ञेयइत्यात्मानिर्विशेषःश्रूयतेश्रुतार्थाकारेणज्ञानस्यपरिणामउपपद्यतएवेतिचेन्न एषवंध्यासुतोयातीत्यादि
श्रुतार्थाकारज्ञानप्रसंगात्तादृशज्ञानस्यमनोराज्यवन्मिथ्यात्वोपपत्तेश्च नहिश्रुतंश्रावितंवामनसाभावितंवावस्तुतद्विषयकंज्ञानंचसत्यंभवति
प्रमाणांतरेणचबाध्यते यतएवमतआत्मविषयकंज्ञानमेवनसंभवतितदसंभवेविदुषःकथंतन्निष्ठासिध्यतीतिचेन्न " प्रत्यक्षादिप्रमाणगम्यत्वा

दात्मसत्तायास्तज्ज्ञानासंभवासिद्धेः कुत्रचित्प्रत्यक्षंप्रमाणंकुत्रचिदनुमानंकुत्रचिच्छास्त्रंकुत्रचिदर्थापत्तिः आत्मविषयेत्वेतत्सर्वंप्रमाणमेव भवतितदुच्यते देहेंद्रियादयोधिष्ठातृमंतःस्वतोजडत्वेसतिइष्टानिष्टप्रवृत्तिनिवृत्तिमत्त्वाद्यन्नैवंयथाशकटः तदधिष्ठातात्मादेहादिभ्योभिन्नः नियामकत्वाद्रथिकवदित्याद्यनुमानेन नांतःप्रज्ञंनबहिःप्रज्ञमित्यादिशास्त्रेणचात्मावगंतुंशक्यतेपंडितैः यथाचाद्यैकादशीशिवरात्रिरिति शास्त्रेणोक्तमंगीकृत्योपोष्यते तथाविदुषा नांतःप्रज्ञमित्यादिना प्रपंचोपशमंशांतंशिवमद्वैतंचतुर्थमन्यंतेसआत्मेत्यंतेन शास्त्रेणसकलदृश्य संबंधंनिषिध्यार्पितंकेवलमात्मतत्त्वंस्वात्मनावगंतव्यमुभयोःशास्त्रप्रतिपाद्यत्वाविशेषात् ननुनांतःप्रज्ञमितिश्रुत्युक्तार्थस्यनिर्विशेषत्वेनोपल ब्ध्यभावाद्वंध्यापुत्रवदसत्त्वमेवेतिचेदेकादश्याअपिविशेषाकारादर्शनात्स्वरूपेणतत्तुल्यत्वादननुष्ठेयत्वप्रसंगात्ततउभयोरपिशास्त्रैकगम्यत्वं तदुक्तत्वेनाभ्युपगम्यत्वंचसममेव नन्वेकादशीवदात्मसद्भावःशास्त्रेणांगीक्रियतएवेतिचेत्तत्रयथानिश्चयेनप्रवृत्तिस्तथानाहंदेहादिरितिनिश्च येनानात्मन्यहंभावंपरित्यज्यब्रह्मैवाहमितितूष्णींस्थीयतां नपुनर्विकल्प्यतामिदमेवप्रामाणिकस्यप्रमाणस्यचफलं नन्वस्माकंशास्त्रंप्रमाण मेवतथाप्यविषयत्वादात्मनस्तदनुभवाऽभावात्प्रवृत्त्यभावइतिचेत्तर्हिएकादश्याःप्रत्यक्षत्वंतदनुभूत्याप्रवृत्तिरित्यज्ञतमत्वंस्वीयंप्रकटितं पंडि तानांशुद्धबुद्धीनामेवमुमुक्षूणांमोक्षशास्त्रेतत्प्रतिपादितार्थेचविश्वासोदृढप्रत्ययःप्रवृत्तिश्च सहस्रकोटिजन्मार्जितपुण्यपुंजपरिपाकवशादीश प्रसादादेवसिध्यतिनान्यथायुक्तिकोटिभिरशुद्धात्मनां यदुक्तमविषयत्वादप्रसिद्धत्वाच्चात्मनस्तदनुभवाभावात्प्रवृत्त्यभावइति अत्रोच्यते नतावदयमात्मास्वयमेकादशीवदेकांतेनाविषयः अस्मत्प्रत्ययार्थत्वेननित्यापरोक्षत्वात्प्रकाशस्वरूपत्वात्सर्वप्रकाशकत्वाच्चप्रत्यगात्मप्रसिद्धेः नह्यात्मायस्यकस्यचित्कदाचिदप्रसिद्धोभवतिज्ञातव्यःप्राप्तव्योवा सत्यप्रसिद्धत्वेआत्मनोलौकिकोवैदिकश्चव्यवहारस्तवनसिध्येत्सर्वेषामा त्मानमुद्दिश्यैवेष्टानिष्टयोःप्रवृत्तिर्निवृत्तिश्चदृश्यतेनत्वनात्मानंदेहंप्राणंवाबुद्धिंवान्यंवा मर्त्यःखल्वात्मसुखायैवदेहस्यारोग्यमिच्छतिबुद्धेःसौ ष्ठवमाहारस्योपशमंचप्राणनिरोधंयोगंचकरोतिभार्यामुद्वहतेदेवान्यजतेहरिंभजति ततोदेहादिविलक्षणआत्माप्रसिद्धएवास्मत्प्रत्ययार्थः

नहिनाहमस्मीतिकदापियस्यकस्यापिप्रत्ययोस्ति स्वप्नमहमद्राक्षंसुखमहमस्वाप्संअहंजागर्मीत्यवस्थात्रयेपिसर्वैरहमस्म्येवेत्यात्मसत्तायाःस दानुभूयमानत्वादात्मनोज्ञेयत्वानुपपत्तेःसर्वदृश्यभिन्नत्वप्रसिद्धेश्च नहिस्वमेकंसाक्षादनुभवतःपंडितस्यस्वसत्तासिद्धेःप्रमाणमपेक्ष्यते सर्वे षांप्रमाणानांप्रामाण्यंयतःसिद्ध्यतितंसर्वप्रमाणप्रामाण्यसिद्धिकारणंस्वप्रकाशमात्मानंकिन्नुप्रकाशयेत् नह्यचेतनंचेतनंप्रकाशयतिस्वसत्त्वे स्वस्यैवप्रत्यक्षंततःप्रत्यक्षंप्रमाणं व्यवहारान्यथानुपपत्तिप्रसूतार्थापत्तिश्चप्रमाणं एवंप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धस्यात्मनोवंध्यापुत्रवदसत्त्वंतज्ज्ञा नस्यमनोराज्यवत्सगुणध्यानवन्मिथ्याविषयत्वंप्रमाणांतरबाध्यत्वंचसंभावयितुंनशक्यते तथात्वेतवत्वज्ज्ञानस्यचाभावत्वप्रसंगात्ततोज्ञातृत्वे नास्मत्प्रत्ययार्थत्वेनसर्वव्यवहारकारणत्वेनपरमप्रेमास्पदत्वेनचप्रसिद्धत्वादात्मानायमत्यंताविषयोभवति किंतु स्वच्छत्वान्निर्मलत्वात्सूक्ष्म त्वाच्चबुद्धिरात्मचैतन्यव्याप्त्यासूर्यप्रकाशव्याप्त्यास्फटिकःसूर्यवद्यथातथात्मवदवभासते तादृशबुद्धिव्याप्त्यामनआदिस्थूलांतंसर्वमात्मवदव भासते तेनदेहेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्यादिष्वनात्मस्वहमित्यात्मबुद्धिःसर्वेषांमनुष्योहंब्राह्मणोयतिरितिद्रष्टाश्रोताकाणःखंजोहमिति क्षुधितः पिपासितोहमितिकर्ताभोक्ताहंसुखीदुःखीत्येवमारोपितैरनात्मतत्प्रत्ययैःशैवालैर्जलमिवमेघपटलैश्चंद्रवत्तिरोहिततयाविस्पष्टंनप्रकाशते शत धाश्रुत्वामत्वाप्यनाद्यविद्यावासनयापंडिताअपिबहिरंतःपरिपूर्णमप्यात्मानमतिसूक्ष्ममतींद्रियमनवगाह्यजडमारोपितमेवस्थूलमनात्मान मात्मत्वेनगृह्णंतिनत्वात्मानं ततोनाद्यविद्यारोपितानामंतर्बुद्ध्यादीनांबहिर्घटपटादीनांतत्प्रत्ययानांचसर्वमिदमहंब्रह्मैवेतिसर्वत्रप्रत्यग्दृष्ट्या ब्रह्मैकविषययानिरासएवकर्तव्यः संततब्रह्मप्रत्ययावृत्त्याविपरीतप्रत्ययानांनिःशेषनिवृत्तौसत्यांशैवालनिवृत्तौस्वच्छंसुखकरंजलमिव मेघापा येपूर्णआनंदकरश्चंद्रइवस्वच्छःशांतश्चिद्घनआनंदघनआत्माज्ञानचक्षुषःसम्यग्विषयोभवति यतएवंततःआत्मावरकानात्मप्रत्ययनिरसनए वप्रयत्नःकर्तव्यस्तीव्रमुमुक्षयाविदुषा नत्वात्माकीदृशःकिंलक्षणः कथंतिष्ठतिकुत्रास्तेकथंप्राप्यइत्यात्मसद्भावेतत्प्राप्तिवेदनेचतस्याहमर्थत्वेनस्व तःसिद्धत्वान्नित्यप्राप्तत्वाच्च कालदिगादेर्निराकारस्यापिचज्ञानंशास्त्राचार्योपदेशाभ्यांसिद्ध्यति अद्यैकादशीयंप्राचीतिकिमुतस्वस्वरूप

त्वेनसिद्धस्यात्मनोज्ञानंशास्त्राचार्योपदेशेनसिध्यतीति आत्मज्ञानेनैवहिस्वंचपरंचविजानात्यहंममेदमिति यःस्वप्नमद्राक्षंयःसुखमस्वाप्सं सोहंजागर्मीत्यनुभूयमानस्यस्वस्यदेहेंद्रियादिभिन्नत्वं स्वप्नेसुषुप्तौबुद्ध्यादिभिन्नत्वंज्ञातृत्वंचसर्वत्रज्ञात्वाप्यात्माकस्तज्ज्ञानंकथमितिवक्तुंपंडि तस्यनयुक्तं यस्यप्रकाशेनेदंसर्वंबहिरंतर्विजानातितज्ज्ञानंनसिध्यतीतिवचनमतीवसाहसं एतद्योवेत्तितंप्राहुःक्षेत्रज्ञइतिक्षेत्रंक्षेत्रधर्मजातंचस र्वंयोविजानातिसोहमात्मेत्यात्मज्ञानंयतेःशुद्धात्मनःपरमेश्वरप्रसादात्सुलभतममेव यस्मादेवंतस्मादात्मासुप्रसिद्धस्तज्ज्ञानमप्यात्मेश्वरप्रसा दात्सुलभतममेवेतिकृत्वा शुद्धात्मनोयतेःसद्गुरूपदेशात्संप्राप्तस्यैवात्मज्ञानस्यानात्मवासनाकृतविपरीतप्रत्ययनिःशेषनिवृत्त्या अप्रतिबद्धत्व सिद्धयेमुमुक्षोर्ज्ञाननिष्ठासंपादनीयेत्युच्यतेभगवतानिष्ठाज्ञानस्ययापरेति ननुमुमुक्षोर्ज्ञाननिष्ठासंपादनीयेत्युच्यतेज्ञाननिष्ठानामज्ञानेज्ञानस्व रूपेब्रह्मणिचित्तस्यनैश्चल्येनस्थितिर्वाकिंज्ञानाभ्याससमाप्तिर्वा नाद्यः चंचलत्वान्मनसोब्रह्मणिस्थित्यसंभवात् द्वितीये ज्ञानस्यज्ञानहेतोर्वेदां तशास्त्राभ्यासस्यपरिसमाप्तिर्वाउतज्ञानस्यप्रत्ययावृत्तेःपरिसमाप्तिर्वा नाद्यः केवलग्रंथस्यशुष्कतर्कवदावृत्त्याक्लेशंविनाप्रयोजनादर्शनात् न द्वितीयः तत्त्वमसीतितत्त्वंपदार्थशोधनपूर्वकंवाक्यार्थश्रवणमात्रेणैवाहंब्रह्मास्मीतिविदुषोब्रह्मात्मप्रत्ययेसंपद्यमानेपुनःपुनस्तदावृत्तेःफलादर्श नात् अहंब्रह्मास्मीतिसंपन्नज्ञानस्यैवब्रह्मात्मप्रत्ययस्यदार्ढ्यायपुनःपुनरावृत्तिःकर्तव्येतिचेन्न पट्टाभिषेकेणैवसंप्राप्तराजत्वस्यनृपतेःपुनःपुनः राजाहमित्यावृत्तिवच्छ्रुतियुक्तिभिःसम्यक्शोधितयोस्तत्त्वंपदार्थयोरेकत्वाववोधकवाक्यार्थश्रवणमात्रेणाहंब्रह्मैवेतिब्रह्मात्मभावापन्नस्ययतेः पुनःपुनर्ब्रह्मैवाहमितिप्रत्ययावृत्त्यापुनरुपाधिकृतपरिच्छित्तिंविनाफलांतरादर्शनादराज्ञआवृत्तिक्रिययाराजत्वमिव अब्रह्मणोब्रह्मत्वमावृत्ति क्रिययाकल्प्यंचस्यात् घटोयमित्युपदेशमात्रेणघटविषयकंज्ञानंझटितियथाजायते तथैवतत्त्वमसीत्युपदेशमात्रेणाहंब्रह्मेतिब्रह्मात्मत्वापाद कंज्ञानंशुद्धात्मनोजायतेएवनात्रपुनःपुनःप्रत्ययावृत्तिरपेक्ष्यते नहिचक्षुःसन्निकर्षमात्रेणघटज्ञानेजातेघटोयंघटोयमितितज्ज्ञानदार्ढ्यायमु

हुर्मुहुरावृत्तिरपेक्षिताभवति प्रमाणप्रमेयसंबंधमात्रैकसाध्यत्वात्प्रमायाः नत्वावृत्तिसाध्यत्वमस्तिवस्तुतंत्रत्वाज्ज्ञानस्यनपुरुषतंत्रत्वमतोज्ञा नाभ्यासोनिष्प्रयोजनएवेतिचेत्सत्यं प्रमाणप्रमेयसंबंधमात्रजन्यमेवज्ञानंवस्तुतंत्रंनतुपुरुषतंत्रंनापिक्रियातंत्रं तथापिस्वोत्पत्तौप्रमाणसौष्ठ वमपेक्षतेवास्तवमपिज्ञानंसतिप्रमाणसौष्ठवेसमीचीनंजायतेनत्वसौष्ठवे यथाचक्षुषःकाचकामलादिदोषेणतैमिरिकत्वेचंद्रानेकत्वज्ञानमवास्त वमेवजायतेवस्तुनोविस्पष्टत्वेपि तस्यैवनिरंतरौषधसेवयातद्दोषनिवृत्त्यानिर्मलत्वेसिद्धेवास्तवमेवचांद्रंज्ञानंविस्पष्टंतद्दर्शनाह्लादश्चसिध्यति त थैवानाद्यविद्यावासनाकृतैःसत्वरजस्तमोदोषैर्दूषितेसत्यंतःकरणेसमुत्पद्यमानैरहमिदमदइत्याद्यनात्मप्रत्ययैर्व्यवधीयमानमात्मतत्त्वंनविस्पष्टं भाति तस्यैवांतःकरणस्यचिरकालनित्यनिरंतरसमनुष्ठितसमाधियोगेनसजातीयप्रत्ययावृत्तिलक्षणेननिरुक्तदोषाणांतत्कार्याणांचनिःशेष निवृत्त्याकेवलशुद्धसत्वभावापत्तौ सर्वमिदमहंचब्रह्मैवेत्यद्वैतात्मविज्ञानंसर्वदृश्यसंबंधनिर्मुक्तमप्रतिबद्धंचजायते ततोज्ञानपरिपाकैकप्रयोज नत्वात्प्रत्ययावृत्तेः सत्यामेवज्ञानपरिपाकसिद्धौ उक्तलक्षणंसम्यग्ज्ञानंकैवल्यपदावसानकमखंडानंदानुभावकंचसिध्यति तथाचश्रुतिः स माधिनिर्धूतमलस्यचेतसोनिवेशितस्यात्मनियत्सुखंभवेदिति आहारशुद्धौसत्वशुद्धिःसत्वशुद्धौध्रुवास्मृतिरिति अभ्यासात्पक्वविज्ञानःके वल्यंलभतेनरइतिच नास्तिज्ञानात्परंकिंचित्पवित्रंपापनाशनं तदभ्यासादृतेनास्तिसंसारोच्छेदकारणमिति ज्ञानस्यपरिपाकोनामचिरका लनित्यनिरंतरसमभ्यस्यमानसजातीयप्रत्ययावृत्त्या सम्यग्ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबंधकानांसत्वरजस्तमोगुणानांतत्कार्याणांचाहमिदमदइष्टमनिष्ट मित्यादिविपरीतप्रत्ययानां रागद्वेषमोहादिविकाराणांचनिःशेषनिवृत्त्यासमुत्पद्यमानोंतःकरणस्यकेवलशुद्धसत्वभावएवप्रसादलक्षणः य स्मिन्सतिसर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिस्वस्मिन्सर्वत्रब्रह्मत्वधीव्यवस्थापकंपरावरैकत्वविज्ञानंविकल्पनिर्मुक्तंवृत्तिव्यापारसमाप्तिलक्षणंसंभवति तदे तज्ज्ञानंनित्यनिरंतरसजातीयप्रत्ययावृत्त्येकगम्यं नत्वयंघटइतिवत्सकृदुपदेशमात्रगम्यंनापिराजत्वज्ञानवत्पट्टबंधक्रियामात्रगम्यंचभवति तत्रज्ञेयस्यस्थूलत्वेनतज्ज्ञानस्यापिस्थूलत्वान्निष्प्रतियोगिकत्वाल्लौकिकत्वाच्चप्रत्ययावृत्तिर्नापेक्ष्यते सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरंनित्यमिति तंदुर्दर्शंगू

ढमनुप्रविष्टं गुहाहितंगह्वरेष्ठंपुराणमितिश्रवणादत्रतुज्ञेयंवस्तुपरमसूक्ष्ममलौकिकंशैवालपटलैर्जलवदविद्यातत्कार्यैस्तिरोहितंभवति ततस्त
ज्ज्ञानंचक्षुःसूर्यालोकमिवस्वविषयावरकवारणंसत्प्रत्ययावृत्तिलक्षणमपेक्षते नैतेनब्रह्मभावःकल्पितोभवतिनाहंमनुष्यइत्यत्रात्मनोमनुष्यत्वम
पोह्यतेनत्वहमर्थत्वंकल्प्यते नापिब्रह्मभावःकल्प्यतेअहमर्थत्वस्यस्वतःसिद्धत्वादयमात्माब्रह्मेति क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धीतिब्रह्मभावस्यश्रुतिस्मृ
तिप्रसिद्धत्वात् सतितयोर्भेदेकथमद्वैतंसिध्येत् एकमेवाद्वितीयंब्रह्म नेहनानास्तिकिंचन एकोरुद्रोनद्वितीयायतस्थुरित्यादिश्रुतिभिरद्वैत
मेवप्रतिपाद्यते ततस्तयोर्घटाकाशमहाकाशयोरिवब्रह्मात्मनोरभिन्नत्वंस्वतःसिद्धंनतुक्रिययाकल्पयितुंशक्यं किंतु सत्प्रत्यययावृत्त्यानादिवा
सनयाप्रतीयमानविपरीतप्रत्ययापनोदनमात्रमेवक्रियतेब्रह्मविदास्वस्यपूर्णत्वज्ञानदार्ढ्याय यथास्थूलमपिरत्नज्ञानंस्वदार्ढ्यार्थंनित्यपरिशी
लमनपेक्षते यथारविबिंबज्ञानंस्थूलमपिसर्वेषामपरोक्षत्वायचिरकालनित्यनिरंतराभ्यासमपेक्षते तथैवब्रह्माभिन्नत्वज्ञानमतिसूक्ष्मंसप्रतिपक्षंच
किमुतस्वस्याप्रतिबद्धत्वसिद्धयेसत्प्रत्ययावृत्तिमपेक्षतइति तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावादिति तस्याभिध्यानात्तृतीयंदेहभेदइति निष्क
लंध्यायमानइति ध्यात्वामुनिर्गच्छतिभूतयोनिमित्यादिश्रुतिभिरुत्पन्नात्मज्ञानस्याप्रतिबद्धत्वसिद्धये सजातीयप्रत्ययावृत्तिलक्षणःसमा
धिःकर्तव्यत्वेनश्राव्यते तमेवधीरोविज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतब्राह्मणइति यतएवमतःसार्वात्म्यसिद्धयेद्वैतप्रत्ययापनोदकःसत्प्रत्ययावृत्तिलक्षणोज्ञाना
भ्यासःकृतश्रवणस्यविदितात्मतत्त्वस्यमुमुक्षोर्यतेःसहकारिसाधनैस्तद्बुद्धित्वादिभिरद्वेष्टृत्वादिभिश्चवक्ष्यमाणैश्चसंपन्नस्यावश्यंकर्तव्यइतिष
ष्ठाध्यायेनिरूपितमेवार्थंपुनर्द्रढयितुमुच्यतेभगवतानिबोधमेसमासेनैवकौंतेयनिष्ठाज्ञानस्ययापरेति यदुक्तंज्ञानहेतोर्वेदांतशास्त्रस्यावृत्याशु
ष्कतर्कवत् क्लेशंविनाप्रयोजनाभावादितितन्न वेदांतावृत्त्येकलभ्यत्वादात्मज्ञानस्यतदावृत्तेःसफलत्वोपपत्तेः नहिमुमुक्षोर्यतेःस्तोत्रमंत्रजपा
दिभिर्ज्ञानंसिध्यतिविनाजस्रवेदांतविचारेण संन्यस्यश्रवणंकुर्यादिति श्रोतव्योमंव्यतइत्युपनिषदमावर्तयेदिति निरंतरविचारस्यैवकर्तव्यत्व
श्रवणात् आवृत्तिरसकृदुपदेशादिति शमादिसहितस्तावदभ्यसेच्छ्रवणादिकमिति आसुप्तेरामृतेःकालंनयेद्वेदांतचिंतयेति तत्त्यागीपति

तोभवेदितिविचारस्यनियमेनकर्तव्यत्वंतत्त्यागेप्रत्यवायश्चस्मर्यते ततःप्रणवजपादिकमंगंकृत्वाविचारमंगिनंकृत्वायावत्सम्यगात्मविज्ञानं
नोदेतितावदजस्रंवेदांतावृत्त्यैवनियमेनभवितव्यं तदेकप्रयोजनंस्यात्संन्यासस्य यदाज्ञानंविज्ञानंचसिध्यतितदाऽवृत्तिस्त्यक्तव्या तथाच
ग्रंथमभ्यस्यमेधावीज्ञानविज्ञानतत्परः पलालमिवधान्यार्थीत्यजेद्ग्रंथमशेषतइत्यतोजिज्ञासोर्निरंतरावृत्तिःकर्तव्येतिसिद्धं यदपिचोक्तंचंचल
त्वान्मनसोज्ञानस्वरूपेब्रह्मणिस्थित्यसंभवादितितन्न तदेकसाध्यत्वादात्मयाथात्म्यावधृतेर्निश्चलबुद्धिवृत्तेःसम्यग्विषयभूतस्यैवमण्यादेःस्व
रूपावधारणाद्दृश्यतेनतुचंचलवृत्तेर्विषयभूतस्य तद्वत्समाहितबुद्ध्यासम्यग्विषयीकृतस्यैवब्रह्मणोयाथात्म्यावधारणंतत्रात्मत्वबुद्धिकरणंतत्फलं
चसिद्ध्यति नान्यथातोमनसःस्थैर्यंसमाधिनाप्रयत्नेनसंपादनीयंमुमुक्षोर्विज्ञाततत्त्वस्ययतेःसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्यति सर्वमात्मा
नंपश्यतीतिसमाहितबुद्धेरेवात्मयाथात्म्यवेदनंतत्रात्मत्वबुद्धिकरणंसार्वात्म्यदर्शनंचश्रूयतेयतस्ततःकेवलश्रुतिमात्रेणयतेरात्मन्येवात्मत्वसि

बुद्ध्याविशुद्धयायुक्तोधृत्यात्मानंनियम्यच ॥ शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वारागद्वेषौव्युदस्यच ॥ ५१ ॥

द्धिःसार्वात्म्यसिद्धिश्चनसिध्यति ततस्तदर्थंवैषाकृतश्रवणस्यज्ञाननिष्ठोच्यतेसर्वज्ञेनेश्वरेणनिष्ठाज्ञानस्येति ॥ ५० ॥ तत्तन्नियतसाधनानुष्ठा
नपूर्वकंनिष्ठांकुर्वतोब्रह्मविदोब्रह्मप्राप्तिमाह बुद्ध्येतित्रिभिः बुद्धिरध्यवसायात्मिकाअध्यवसायस्तु सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म अयमात्माब्रह्मेति
न्यायेनब्रह्मणःसत्यज्ञानानंदरूपत्वनिश्चयःआत्मनोब्रह्माभिन्नत्वनिश्चयः विकल्पोनहिवस्त्वितिन्यायेनप्रत्यगभिन्नेपरेब्रह्मणिमरौजलवद्व्योम्नि
नैल्यवद्देहादिसर्वदृश्यप्रपंचस्यकल्पितत्वनिश्चयः एवंलक्षणाध्यवसायवतीबुद्धिरत्रविवक्षितास्वात्मनिब्रह्मण्यारोपितानात्मप्रत्ययनिरसनेप्र
वृत्तत्वाद्विदुषः साचविशुद्धाश्रुतियुक्तिभिर्निश्चितार्थतयासंशयविपर्ययनिर्मुक्ततयाविशुद्धयाबुद्ध्यायुक्तःसम्यगविनाभूतःसन् ब्रह्मनिष्ठा
यांप्रवृत्तोब्रह्मविद्यतिर्धृत्यासात्विक्योक्तयात्मानंचित्तंबहिःप्रवृत्तेर्नियम्यचित्तस्यबहिःप्रावण्यंनिरुध्य चकारात्प्राणेंद्रियक्रियाःसर्वाःसम्यङ्नि
म्यशब्दादीन्शब्दस्पर्शरूपादीन्विषयान्त्यक्त्वाविषयानुसंधानमकृत्वेत्यर्थः यद्यपिबहिरंतःकरणनिरोधेकृतेसतिविदुषःस्वतोविषयसंबंधोनसं

भवति तथाप्यवशात्प्राप्तानामप्यनुसंधानंनकरोतीत्यर्थः रागद्वेषौव्युदस्यचभिक्षाकालेपिप्राप्तेष्वर्थेष्विष्टेषुरागमनिष्टेषुद्वेषंचव्युदस्य परित्यज्ये त्यर्थः यद्वा व्युत्थानदशायांदृष्टेषुश्रोत्रियेषुहितकारिषुसाधुषुवारागस्तद्विपरीतेषुद्वेषस्तावुभौव्युदस्य चकारात्समाधिविघ्नकारणंमोहमा लस्यंजाड्यंप्रमादंचपरित्यज्येत्यर्थः ॥ ५१ ॥ किंच विविक्तसेवीति विविक्तसेवीविविक्तान्विजनानेवदेशानरण्यनदीपुलिनगिरिकंदरगु हादीन्चित्तप्रसादतदेकाग्रतासिध्यर्थंसेवितुंशीलमस्यास्तीतिविविक्तसेवीसर्वदाभवेन्निदिध्यासुर्यतिः तथालघ्वाशीचस्याल्पघुयथातथाशितुं शीलमस्यास्तीतिलघ्वाशीलघ्वशनशीलस्यैवनैश्चल्येनसमाधिनिष्ठासंभवात् यद्वा लघुगुरुत्वरहितद्रव्यमश्नीयादितिलघ्वाशी लघुपदंहित मितमेध्यानामप्युपलक्षणंतेनलघुहितंमितंमेध्यंचान्नमश्नीयान्निदिध्यासुर्यतिरितिसिद्धं यतवाक्कायमानसश्चभवेत्यतानिसंयतानिसम्यङ् निरुद्धानिबाह्यप्रवृत्तेःसम्यग्विमुखीकृतानिवाक्कायमानसानियेनसयतवाक्कायमानसः विषयचिंतनेनमनःस्थूलमेवभवतिनतुतनुत्वंगच्छति

विविक्तसेवीलघ्वाशीयतवाक्कायमानसः ॥ ध्यानयोगपरोनित्यंवैराग्यंसमुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

वासनाचप्रवर्द्धते मनोनाशायवासनाक्षयायक्रियमाणःसमाधिर्गजस्नानवन्निष्फलएवभवति ततःसदाविषयचिंताराहित्येनभवितव्यं त थावाक्प्रवृत्त्यात्वमहमिदमदइत्यादिविपरीतप्रत्ययानविनश्यंतिद्वैतमेवप्रवर्धतेरोगिणोपथ्येनरोगवृद्धिवत्ततःसदामौनेनभवितव्यं काये नकर्मसुप्रवृत्त्याकर्तृतादात्म्यंकर्मवासनाचसमाधिकालेकायचलनेनमनसश्चेंद्रियाणांचचलनंसमाधिविघ्नश्चभवति यतस्ततोवासनाक्षयाय मनोनाशायचप्रवृत्तस्ययतेर्विषयाननुसंधानेनमौनेननैष्कर्म्येणचसर्वदाभवितव्यमित्युच्यतेयतवाक्कायमानसइति एतत्सिद्धयेहेतुमाह वैरा ग्यमिति दृश्येमिथ्यात्वबुद्ध्यातुच्छत्वबुद्ध्याचभोक्तुमनुसंधातुंचविषयेभ्योविगतोनिर्गतोरागइच्छायस्यसविरागस्तस्यभावोवैराग्यंसर्वत्रेच्छा राहित्यंनित्यमविच्छिन्नंसमुपाश्रितःसन् एवंशुद्धबुद्धित्वादिसाधनयुक्तोब्रह्मविद्यतिर्नित्यंनिरंतरं नित्यमितिविशेषणंदेहलीदीपन्यायेनोभय त्रसंबध्यते नित्यपदंनिदिध्यासोरनुष्ठानांतराभावसूचनार्थं ततःसर्वदाध्यानयोगपरःध्यानंचयोगश्चध्यानयोगौतत्रपरोध्यानयोगपरः प्रत्य

गभिन्नेसच्चिदानंदैकरसेनिर्विशेषेऽद्वितीयेपरेब्रह्मण्यधिष्ठानेआरोपितनामरूपादिविजातीयप्रत्ययतिरस्कारपूर्वकंबहिरंतःसर्वत्रब्रह्ममात्रैकवि षयाणांसत्प्रत्ययानांप्रत्यग्भावापन्नयावृत्त्यानिरंतरतैलधारावदविच्छिन्नयायत्प्रवाहीकरणंतद्ध्यानं विजातीयप्रत्ययानंतरितानांकेवलसत्प्रत्य यानामेवचिरकालनित्यनिरंतराभ्यासवशाद्विक्षेपकाणांवासनानांसंक्षयेसति तनुतांगतायाबुद्धिवृत्तेर्ब्रह्मणिब्रह्माकारेणनिवातस्थलदीपवद्यो निश्चलीभावःसएवयोगस्तयोर्ध्यानयोगयोरुक्तलक्षणयोर्नित्यंपरःसन् तद्ध्यानयोगनिष्ठासंपन्नएवयतिःपरिपक्वज्ञानोभवतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ एवंबहुकालंनिरंतरसमाधिनिष्ठामेवकुर्वतोब्रह्मविद्यतेःसमाध्यग्निनिर्दग्धाशेषवासनाग्रंथेर्निःशेषनिवृत्तविपरीतभावस्यसम्यक्परिपक्वविज्ञान सिद्धेःफलमाह अहंकारमिति चिरकालनित्यनिरंतरसमनुष्ठितसमाधिनिष्पन्नसम्यग्ज्ञानेनदेहादिद्वैतप्रपंचस्यस्वव्यतिरिक्तत्वाभासत्वात्स त्त्वधीपूर्वकमधिष्ठानेस्वात्मनिब्रह्मणीदमेवाहमस्मीतिस्वात्मनाविदिते ब्रह्मण्येवात्मत्ववासनादार्ढ्यादनात्मनिदेहादावहंकारमहंकरणमनात्म

अहंकारंबलंदर्पंकामंक्रोधंपरिग्रहम् ॥ विमुच्यनिर्ममःशांतोब्रह्मभूयायकल्पते ॥ ५३ ॥

न्यहमितिबुद्धिंविमुंचतिब्रह्मविद्यतिः नह्यज्ञवदात्मतत्त्वज्ञःसर्वाधिष्ठानंनित्यंशुद्धंबुद्धंमुक्तंचिदेकरसंपरिपूर्णंपरंब्रह्मस्वस्वरूपत्वेनविज्ञायारो पितमसत्तुच्छमहमित्यवलंबते किंतु प्रतिच्छायावदाभासरूपेणप्रतीयमानेप्यस्मिन्देहेहंभावंपरित्यजति तत्रात्मत्वधीहेतोरज्ञानस्याधिष्ठानया थात्म्यसंदर्शनेनविनष्टत्वात्ततःकारणनाशात्कार्यनाशइतिन्यायेनब्रह्मवित्तत्राहंभावंनकरोतीत्यर्थः किंच बलंत्वमहमिदमदइत्यारोपितपदा र्थग्रहणकारणंअविद्यावासनाकृतंवृत्तिवेगलक्षणंविमुंचति नित्यनिरंतरसमाधिनिष्ठयानाद्यविद्यावासनासंक्षयेसतितत्कृतंबलंवेगलक्षणमंतः करणस्थंपरित्यजति पूर्ववासनाबलादंतःकरणंपरिपूर्णमपिब्रह्मस्वरूपमतिक्रम्ययथाप्रपंचंगृह्णाति तथासमाधिनावासनासंक्षयात्विशिष्यना मरूपादिग्रहणंनकरोति किंत्वाभासप्रपंचंत्यक्त्वासर्वत्रब्रह्मैवपश्यतिव्युत्थानाव्युत्थानयोःसर्वदाब्रह्मण्येवतिष्ठतीत्यर्थः एतेनविदुषस्त्वहमिति भावनेदा[illegible]तिवासनाद्यभावःसूचितः दर्पंचकृतार्थोहमितिब्रह्मविदहमित्यभिनिवेशलक्षणोंतःकरणविकारोदर्पस्तंचविमुंचति स्वकारणेऽज्ञाने

हंकारेच्छे माधिनाविनष्टेसतिकारणनाशात्कार्यनाशइतिन्यायेनस्वयमेवदर्पोविनश्यतीत्यर्थः तथैवकामंक्रोधंचविमुंचतिसंप्राप्तपदार्थभोगे
च्छाकामःस्वापकारिणंहंतुमुद्योगःक्रोधस्तौपरित्यजति स्वकारणस्यरजसःसमाधिनानिर्मूलितत्वाद्विनिर्मलांतःकरणतयासम्यगप्रतिबद्धा
त्मविज्ञानेन अहमेवेदंसर्वमितिसर्वात्मभावंप्राप्तस्याहंभोक्तेदंभोग्यमिति अयंहंताहंहन्यइतिविपरीतभावनाभावात्स्वमात्रत्वात्सर्वत्ररागद्वेष
योरनवकाशापत्तौ निमित्तापायेनैमित्तिकस्याप्यपायइतिन्यायेनकामक्रोधौस्वयमेवविनाशंप्राप्तावित्यर्थः ततएवपरिग्रहंशरीररक्षणार्थत्वे
नप्राप्तोयःपरिग्रहःकौपीनकाषायकंथादिस्तंचापिविमुंचत्येवमहंकारंबलंदर्पंकामंक्रोधंपरिग्रहंचयद्यद्बहिरंतश्चविकल्पकारणंतत्सर्वंविमुच्य न
दंडंनकमंडलुंनशिखांनयज्ञोपवीतंनाच्छादनंचरतिपरमहंसइत्युक्तरीत्यादेहमात्रावशिष्टःपरमहंसोभूत्वा ननुशरीरस्थितिहेतोःकाषायकंथादेः
परित्यागेशीतवातादिभिर्विकल्पएवसंभवतिकथंनिर्विकल्पत्वंब्रह्मविदुत्तमस्यपरमहंसस्येत्याशंक्य न देहादावहंममेत्यभिमानवतएवशीतादि
कृतविक्षेपोनतुनिरभिमानस्येति तदसंभवेहेतुमाह निर्ममइति स्वकारणस्याहंकारस्यविनष्टत्वान्निःशेषेणगतोनिर्गतोदेहेममभावोयस्यसनिर्म
मःपरदेहइवस्वदेहेममतारहितइत्यर्थः स्ववपुःकुणपमिवदृश्यतेयतस्तद्धपुरपध्वस्तंइतिश्रवणाद्ब्रह्मण्येवात्मत्वप्रत्ययवतामहात्मनाब्रह्मविदा
नात्मत्वेनत्यक्तेशवकल्पेशरीरेत्वहंभावोममभावश्चनक्रियते तन्निमित्तकत्वात्सर्वविकल्पस्यविदुषस्तदभावात्तदभावइतिसूचयितुमेवनिर्मम
इत्युक्तं यतएवंचिरकालनित्यनिरंतरसमाधियोगनिर्धूताहंकारममकाराद्यविद्यावासनाप्रपंचोयोब्रह्मविद्यतिःससर्वेभ्योगुहाग्रंथिभ्योविमुक्तो
भवति ततएवशांतःनिरिंधनाग्निवदुपशांतांतःकरणसर्वविकारस्ततएवप्रसन्नांतःकरणतयासंप्राप्तात्मयाथात्मविज्ञानो ब्रह्मभूयायब्रह्मभावाय
ब्रह्मभावोनामसच्चिदानंदैकरसब्रह्मात्मनावस्थानंतस्मैकल्पतेब्रह्माकारेणतिष्ठतीत्यर्थः एतेनात्यंतश्रद्धयाचिरकालंनित्यंनिरंतरंसमाधिनिष्ठामे
वैकांनियमेनसमनुतिष्ठतस्तन्निष्ठयाहमादिसर्ववासनाग्रंथिविच्छित्तिंसम्यक्कृतवतस्तद्विच्छित्त्या सम्यगात्मप्रसादंलब्धवतस्तल्लब्ध्वा संसि
द्धात्मयाथात्म्यविज्ञानेनाहमेवेदंसर्वमितिसर्वमात्मानमेवपश्यतोब्रह्मविदोब्रह्मभावःसिध्यतीतिसूचितं ॥ ५३ ॥ ॥ ॥

तत्प्रकारंनित्यंसमाधिमनुतिष्ठतश्चित्तप्रसादंचप्रतिपादयति रागेति रागद्वेषयोर्बीजंविषयेष्विष्टत्वानिष्टत्वबुद्धिरेवदोषदर्शनेनतस्यांपरित्यक्ता
यामिंद्रियाणिरागद्वेषवियुक्तानिभवंति तैःरागद्वेषवियुक्तैर्विषयेष्वसत्त्वतुच्छत्वबंधकत्वबुद्ध्यारागद्वेषाभ्यांवियोजितैरित्यर्थः ततएवात्मवश्यैरा
त्मनःस्वस्यवश्यैःसंकोचव्याकोचयोर्वशवर्तिभिःप्रसन्नैरिंद्रियैस्तुविषयानन्नरसादीननिषिद्धान् तत्रापिप्राणत्राणमात्रपर्याप्तान्चरन्भुंजानोब्र
ह्मविद्यतिर्विधेयात्माविधेयः इन्द्रियशुद्ध्यासमाधिनाचनिर्मुक्तरागादिदोषतया शुद्धत्वेनस्वाधीनआत्मामनोयस्यसविधेयात्मासन् प्रसादं
चित्तस्यस्वास्थ्यमत्यंतनिर्मलतांगच्छति आहारशुद्धौसत्त्वशुद्धिःसत्त्वशुद्धौध्रुवास्मृतिरितिश्रवणादिंद्रियशुद्ध्याचित्तशुद्धिःसिध्यतीत्यर्थः
॥ ६४ ॥ नित्यंसमाधिनिष्ठयाचेंद्रियाणांमनसश्चशुद्धिलक्षणंप्रसादंसंपादितवतोविदुषस्तत्सिद्धेःफलमाह प्रसादइति इंद्रियशुद्धिसिद्धेःप्रसा

प्रसादेसर्वदुःखानांहानिरस्योपजायते ॥ प्रसन्नचेतसोह्याशुबुद्धिःपर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥
नास्तिबुद्धिरयुक्तस्यनचायुक्तस्यभावना ॥ नचाभावयतःशांतिरशांतस्यकुतःसुखम् ॥ ६६ ॥

देप्राप्तेसत्यस्यविदुषः सर्वदुःखानां अत्रदुःखशब्देनतद्धेतवोविक्षेपालक्ष्यंते तेषांसर्वेषांविक्षेपाणांहानिर्निःशेषनिवृत्तिरुपजायते ततएवआशुशी
घ्रमेवप्रसन्नचेतसोनिर्मलात्मनस्तस्यबुद्धिःसर्वत्रब्रह्मदर्शिनीप्रज्ञापर्यवतिष्ठते प्रतिष्ठिताभवतीत्यर्थः॥६५॥नित्यानित्यविवेकवैराग्याभ्यांतीव्रमु
मुक्षुतयाचसर्वसंन्यस्यमुमुक्षवोयेयतयःश्रवणंकुर्वंति तेषांमुक्तिःसम्यक्ज्ञानेनविनानसिध्यति सम्यक्ज्ञानंचसमाधिंविनासमाधिश्चेंद्रियनिग्र
हंविनाचेंद्रियनिग्रहोपिनिःशेषरागादित्यागंविनानसिध्यतीति यततोह्यपिकौंतेयइत्यादिनारागद्वेषपरित्यागमिंद्रियनिग्रहंसमाध्यनुष्ठानंच
प्रतिपाद्य ध्यायतोविषयान्पुंसइतिज्ञानिनोपिबहिर्मुखस्यज्ञाननाशाद्यनर्थनिपातंप्रतिपाद्येदानीं बहुधाश्रुतश्रावितवेदांतस्यपठनपाठनमात्रे
णआत्मानंकृतार्थमन्यमानस्य मुमुक्षोरालस्येनदुर्मेधयाचध्यानादावप्रवृत्तस्यसमाधिरवश्यंकर्तव्यइतिसूचयितुंतदकर्तुरनर्थमाह नास्तीति

शतधाश्रुतवेदांतोपियस्तीव्रमुमुक्षया शांतोदांतउपरतस्तितिक्षुर्भूत्वाऽप्रतिबद्धज्ञानसिद्धयेसमाधिनकरोति तस्याऽयुक्तस्याऽसमाहितचेतसः पुरुषस्यबुद्धिःसर्वत्रब्रह्मदर्शनलक्षणाचित्तप्रसादैकलभ्याप्रत्यक्दृष्टिर्नास्ति बहुधाकृतेपिश्रवणेतदुत्पन्नंज्ञानंपदवाक्यार्थगोचरमेवभवतिनतु वस्तुगोचरंसूक्ष्मबुद्ध्याक्वचिज्जातमपिनतिष्ठति स्थिरमित्यर्थः अयुक्तस्येतिपुनरुक्तिःसमाधेरवश्यकर्तव्यत्वद्योतनार्था कारणाभावेकार्याभावइ तिन्यायेनअयुक्तस्यसमाधिसमुत्पन्नब्रह्मापरोक्षज्ञानशून्यस्यभावनानचनास्ति देहइवइदमेवाहमस्मीतिस्वात्मनासाक्षात्कृतेब्रह्मण्येवात्मत्वा भिनिवेशोभावना तत्तादात्म्यापत्त्यास्वस्यब्रह्मण्येवव्यवस्थिताऽहंबुद्धिलक्षणायासचायुक्तस्यनसंभवतीत्यर्थः तदसंभवेतत्कार्यंचनसंभवती त्याह नचाभावयतइति प्रबुद्धोयथादेहंतथाब्रह्मैवाऽहंनेतरदित्यात्मानंब्रह्मैवाऽभावयतोऽमन्यमानस्यब्रह्मात्मनास्वयमतिष्ठतोयतेः शांतिरना त्मतादात्म्यतत्कार्यसंबंधाऽदर्शनलक्षणाचोपशांतिर्नसिध्यति किंचाऽशांतस्याऽनात्मानमेवात्मानंद्वैतंचपश्यतःसुखंनित्यंनिरंतरंब्राह्मंकुतः

इंद्रियाणांहिचरतांयन्मनोनुविधीयते ॥ तदस्यहरतिप्रज्ञांवायुर्नावमिवांभसि ॥ ६७ ॥

सर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिसर्वंस्वंचब्रह्मैवपश्यतएवयतेर्ब्रह्मानंदरसानुभवःस्यात्तद्विपरीतदर्शिनःकुतःसिध्यतीत्यर्थः यद्वा नचाभावयतःशांतिःश्रु तंदृष्टंस्पृष्टंमतंविज्ञातंस्वयंचसर्वंचिद्रूपंब्रह्मैवेतिसर्वस्यचिन्मात्रत्वमखंडयचिदात्मिकयावृत्त्या नित्यंनिरंतरमभावयतोऽपश्यतोऽविदुषः शांति र्विदेहमुक्तिश्चिदानंदैकरसब्रह्मरूपेणावस्थानलक्षणानास्ति एवमशांतस्यविदेहमुक्तिमप्राप्तस्यसुखंविदेहकैवल्यसुखंकुतः ब्रह्मभावमप्राप्तस्यब्र ह्मसुखंनसिध्यतीत्यर्थः ॥६६॥ननुसूक्ष्मबुद्धेःश्रवणादिजन्यज्ञानंसमाध्यभावेपिननश्यति यथामेधाविनाऽधीतमीमांसादिशास्त्रजन्यज्ञानंमेध याप्रतिष्ठितमेवभवतितथैवेतिचेन्न इष्टकाचयनादिज्ञानमतिस्थूलमपिमुहुर्मुहुरवलोडनंचरणंप्रचारणंवाविनानस्फुटंप्रतिभाति किमुवक्तव्यम तिसूक्ष्ममतींद्रियमविषयमप्रचुरमसंस्कृतमनारूढमविनष्टप्रतिपक्षमात्मज्ञानंसमाध्यभावेनप्रतिभातीति ततस्तत्सिद्ध्यैमुमुक्षोःसमाधिःकर्तव्य इतिसूचयितुंबहिःप्रवृत्तस्यज्ञाननाशनप्रकारंसदृष्टांतमाह इंद्रियाणामिति हियस्मात्कारणादिंद्रियाणांश्रोत्रादीनांवागादीनांचस्वस्वविषये